Riga Nordic University

Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

CRIMINAL JUSTICE: HANS GROSS'S VISION AND THE PRESENT DAY

Scientific monograph

IZDEVNIECĪBA BALTIJA PUBLISHING

2026

Recommended for printing and distribution via Internet by the Academic Council of Baltic Research Institute of Transformation Economic Area Problems according to the Minutes № 6 dated 24.06.2026

Editorial board:

Djakons Romans – Dr.sc.ing., Professor, Academician, Chairman of the Board of Riga Nordic University;

Zharovska Halyna Petrivna – Doctor of Law, Associate Professor at the Department Criminal Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University

Yushchyk Olena Ivanivna – PhD in Law, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Criminal Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University;

Diakur Mariia Dmytrivna – PhD in Law, Associate Professor, Acting Head of the Department of Criminal Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Reviewers:

Andrushko Andrii Vasylovych – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Criminal Law Policy, Uzhhorod National University;

Pysmenskyi Yevhen Oleksandrovych – Doctor of Law, Professor, Vice-Rector for Research, King Danylo University;

Shepitko Mykhailo Valeriiovych – Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Criminal Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.

Criminal Justice: Hans Gross's Vision and the Present Day : Scientific monograph. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2026. 584 p.

ISBN 978-9934-26-699-7

© Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2026
© Riga Nordic University, 2026

CONTENTS

SABOTAGE: CRIMINAL-LEGAL RESEARCH OF THE JURIDICAL CHARACTERISTICS OF THE CRIME COMPOSITION (Bodnaruk O. M., Toma M. H.) 1
1. Legal analysis of objective characteristics of sabotage 2
2. Criminal-legal description of subjective characteristics of sabotage 37

THEORETICAL AND APPLIED FOUNDATIONS OF CRIMINAL ANALYSIS AS A TOOL FOR THE DIGITALIZATION OF MODERN CRIMINALISTICS (Vasylova O. V.) 60
1. Prerequisites for the Emergence and Formation of the Theoretical and Methodological Foundations of Criminal Analysis in the Context of the Digitalization of Criminalistics 61
2. Analysis of Existing Methods for Solving the Problem and Formulation of the Task of Improving Analytical Tools and Approaches Used in Criminal Analysis in the Digital Environment 66

PROBLEMATIC ISSUES OF SPECIAL CONFISCATION IN UKRAINE AND ITS COMPLIANCE WITH EUROPEAN UNION STANDARDS (Vynnyk A. O.) 86
1. Problems of criminal law regulation of the institution of special confiscation in Ukraine 86
2. The status of Ukraine's implementation of the European Union's requirements for improving special confiscation as a prerequisite for its reform 90

HANS GROSS'S VISIONS REGARDING THE SUBJECT AND SYSTEM OF CRIMINALISTICS AND MODERN IDEAS (Volobuev A. F.) 97
1. The subject and system of criminalistics in the views of Hans Gros 97
2. Modern ideas about the object, subject and system of criminalistics 104

LEGAL REGULATION OF ANTI-CORRUPTION EXPERTISE AS A PREVENTIVE INSTRUMENT IN PUBLIC ADMINISTRATION OF UKRAINE (Dasiuk V. V.) 114
1. Corruption Prevention as a Functional Direction of Public Administration 115
2. Evolution of Legal Regulation of Anti-Corruption Expertise in Ukraine 119
3. Practical Guidelines for Enhancing the Effectiveness of Anti-Corruption Expertise 122

TRANSNATIONAL HUMAN TRAFFICKING NETWORKS
IN THE CONTEXT OF GLOBAL RISKS: CRIMINOLOGICAL
CHARACTERISTICS AND CRIMINAL LAW CHALLENGES
OF COUNTERACTION (Zharovska H. P.) 127
1. The Criminological Nature and Transformation of Transnational
Human Trafficking Networks under Conditions of Global Risks..... 129
2. Criminal Law Qualification of Offences, Participants in Transnational
Networks, and Forms of Human Exploitation: Contemporary Problems
and Trends..... 138
3. International and European Standards of Criminal Law Counteraction
to Human Trafficking and Their Significance for the National Legal
System (the Case of Ukraine)..... 148

JUVÉNILE DÉLINQUANCE AND RESTORATIVE JUSTICE:
THEORETICAL, LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS
(Zinsu O. I., Shust H. P.)..... 168
1. The state of scientific development of the issue of non-state crime
in the works of modern scientists..... 169
2. Adolescent and juvenile delinquency:
conceptual provisions and legal realities..... 171
3. Modern institutions influencing juvenile delinquency 174

INTERDISCIPLINARY APPROACHES TO THE DEVELOPMENT
OF LEGAL, ECONOMIC AND GOVERNANCE SYSTEMS
IN THE CONTEXT OF CRIMINAL JUSTICE TRANSFORMATION
UNDER CONTEMPORARY CHALLENGES (ZInukhova V. M.)..... 180
1. Theoretical and methodological foundations of an interdisciplinary
approach in the study of the transformation of criminal justice 181
2. The influence of economic and managerial factors on the functioning
of the criminal justice system in the face of modern challenges 183
3. Legal mechanisms and prospects for the development of criminal
justice in the context of martial law and European integration processes..... 186

THE CONCEPT OF THE FORM OF ADMINISTRATIVE LAW:
FROM THE DOGMATIC TRADITION TO THE MORPHOLOGICAL
PARADIGM (Kolpakov V.)..... 195
1. The Dogmatic Tradition of Understanding the Form of Law
and Its Influence on Administrative Law Doctrine..... 196
2. Methodological Limits of the Traditional Understanding
of the Form of Administrative Law..... 201
3. The Transition from the Dogmatic Tradition
to the Morphological Vision..... 205

4. The Form of Administrative Law as the Invariant Framework
of the Legal Shaping of Public Authority Action 207
5. The Morphological Paradigm as a Diagnostic and Design Model
for the Future of Administrative Law 210
6. The Doctrinal Significance of the Concept of the Form
of Administrative Law 212

PROTECTION OF THE COGNITIVE AND DIGITAL INTEGRITY
OF THE INDIVIDUAL (Kravchuk S. M.) 219
1. Criminal Law Protection of Human Neurorights
(Theoretical Foundations for the Criminalization of Interference
into the Mental Sphere) 221
2. The Doctrine of "Digital Dignity" (Protection Against
Algorithmic Manipulation and Deepfakes) 226
3. The Right to Non-Algorithmic Existence (Legal and Theoretical
Justification of Infringements on the Autonomy of Choice) 231

THE THEORY OF CRIMINAL LIABILITY IN THE AGE
OF THE TECHNOLOGICAL SINGULARITY
(Kravchuk S. M., Kovalchyn D. Yu.) 239
1. The Anthropocentric Paradigm of Criminal Law in the Age
of Digitalization: A Theoretical and Methodological Justification
for the Limits of Delegating Justice to Algorithms 240
2. The transformation of the concept of the perpetrator of a criminal
offense: the legal nature of the "electronic person" and the limits
of its liability (the quasi-subjectivity of AI) 244
3. The criminal law doctrine of "distributed culpability": methodology
for establishing causation in the actions of autonomous intelligent systems ... 249

POST-GENOCIDE "JUSTICE" IN RWANDA:
NOT TO PUNISH, RECONCILE (Kuzmin E. E.) 257
1. In the face of the Rwandan genocide and its aftermath:
shaping the context of dealing with international crimes 259
2. Global community's "international response":
The International Criminal Tribunal for Rwanda 263
3. Rwanda's "domestic response": The national courts and "*gacaca*" 267

MEDIATION INSTITUTE: EUROPEAN STANDARDS, NATIONAL
REGULATION AND APPLICATION PRACTICE (Melenko O. V.) 280
1. International legal standards and legislative regulation
of mediation in Ukraine 282
2. Practice of applying mediation and prospects for the development
of the institution of mediation in Ukraine 287

HANS GROSS'S VISIONS: CRIMINOLOGICAL ASPECTS
OF RESTORATIVE JUVENILE JUSTICE
(Mytrofanov I. I., Svietlichnyi I. V.) 298
1. Criminological Basis of Restorative Justice 300
2. Praxeological Aspect and Strategy of Implementation
of the Recovery Paradigm in Ukraine 304

INVESTIGATIVE EXPERIMENT DURING PRE-TRIAL
INVESTIGATION: USING SPECIAL KNOWLEDGE
AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES TO RECONSTRUCT
THE CRIME SCENE (Nehrebetskyi V. V.) 310
1. Investigative experiment – a procedural method of verifying
the evidence obtained using special knowledge 312
2. The role of Hans Gross' concept and special knowledge
in conducting an investigative experiment 314
3. The importance of forensic reconstruction and innovative
3D modeling technologies during an investigative experiment 320

«"FEATURES OF INSPECTING THE SCENE OF THE INCIDENT
DURING THE INVESTIGATION OF MILITARY CRIMINAL
OFFENSES" (Popovich M. V.) 330
1. Theoretical and legal foundations of investigating military
criminal offenses 331
2. Criminalistic features of the scene examination 334
3. International experience and cooperation in investigating
military criminal offenses 343

DOMESTIC VIOLENCE: CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS
AND COUNTERMEASURES (Prodan T. V.) 355
1. Criminological characteristics of domestic violence 355
2. Countering domestic violence:
legal framework and implementing entities 368

POSSIBILITIES OF FORENSIC EXAMINATIONS
IN CRIMINAL PROCEEDINGS REGARDING THE INVESTIGATION
OF DOMESTIC VIOLENCE (Ryashko O. V.) 382
1. Some issues of forensic medical and forensic biological
examinations in the investigation of domestic violence 383
2. Practical aspects of forensic psychiatric and forensic psychological
examinations during the investigation of domestic violence 386

CONDUCTING AN EXAMINATION AT THE STAGE
OF PRE-TRIAL INVESTIGATION AND IN COURT (Stratii O. V.) 393
1. The importance of ordering an expert examination within
the framework of criminal proceedings 395
2. Problematic issues that arise during the ordering and conducting
of examinations at the stage of pre-trial investigation and in court 407

CHALLENGES AND PROSPECTS FOR THE IMPLEMENTATION
OF EUROPEAN STANDARDS IN COMBATING CRIME IN UKRAINE
UNDER CONTEMPORARY CONDITIONS
(Tymchyshyn A. M., Bezpalko S. V.) 426
1. Theoretical foundations of the European union's criminal policy
and international legal standards in the field of crime prevention
and combating crime 427
2. The state of implementation of european standards
in combating crime: achievements and gaps 430
3. Challenges of harmonizing the criminal and criminal procedure
legislation of Ukraine with European union law 432
4. Anti-corruption and judicial reform as preconditions
for effective crime prevention and combating crime 436
5. Combating organized and transnational crime:
challenges and prospects 438
6. Prospects for implementation and practical recommendations 441

THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE PROBLEM
OF PREVENTING WAR CRIMES (Tkachenko P. I.) 448
1. The state of scientific research on military criminal offenses 448
2. The limitations of the criminological approach in research 456
3. The relevance of the development of criminological research 462

THE METHODOLOGICAL LIMITS OF AN INVESTIGATOR'S
REFLECTIVE THINKING IN THE PROCESS OF MODERN
FORENSIC INQUIRY (Chernov O. V.) 469
1. Theoretical and methodological foundations of an investigator's
reflective thinking within the framework of forensic inquiry 471
2. Methodological constraints and functional limits of reflective thinking
in investigative activity 480

CREATION OF DANGER AS A CRIMINAL LAW PHENOMENON: ISSUES OF THEORY AND LEGISLATIVE REGULATION (Shevchuk A. V.) 495
1. The category of "creation of danger" in the criminal legislation of Ukraine: essence and genesis 495
2. Creation of danger as a constitutive element of a criminal offense: prospects for updating the provisions of the Criminal Code of Ukraine 507

THE CONCEPT OF PRIORITIZATION IN CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXAMINATION: VISIONS OF HANS GROSS AND CURRENT PROBLEMS OF TODAY (Shevchuk V. M.) 521
1. Historical and praxeological approaches in the formation of criminalistics and their influence on the concept of prioritization in the context of the scientific heritage of Hans Gross 522
2. Current areas of research on prioritization in criminalistics in modern conditions of military threats and digital transformations 527
3. Modern understanding and perspectives of prioritization in criminology and forensic examination 533

PRE-TRIAL, PROBATION AND PRISON PROBATION IN THE CRIMINAL JUSTICE SYSTEM: CURRENT STATUS AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT (Yushchyk O. I.) 545
1. Pre-trial probation: legal framework and practice 546
2. Supervised probation within the system of criminal law measures 554
3. Prison probation as a means of preparing prisoners for release 563

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-1

ДИВЕРСІЯ: КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНИХ ОЗНАК СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ

Боднарук О. М., Тома М. Г.

ВСТУП

Актуальність обраної для дослідження теми пояснюється наявними реаліями, зокрема зростанням кількості диверсійних та терористичних актів, що фіксуються на території України в сучасних умовах. Така проблема стає все більш значущою, оскільки аналіз судової практики виявляє неоднозначне та часто суперечливе вирішення питань, пов'язаних із правовою кваліфікацією зазначених злочинів. Сфера безпеки завжди була й залишається однією з ключових складових розвитку будь-якої держави, адже саме вона гарантує стабільність суспільного життя та захист інтересів населення. У цьому контексті диверсійні акти становлять серйозну загрозу, що вимагає системного підходу в їхньому попередженні, розслідуванні та запобіганні.

Кривава війна росії проти України ставить на перший план питання національної безпеки. Найважливішим для України є забезпечення захисту життєво важливих інтересів кожної людини та громадянина, суспільства і держави. Це передбачає створення умов для сталого розвитку країни, а також своєчасне виявлення, попередження і нейтралізацію реальних та потенційних загроз для національних інтересів. Упродовж останніх 4-ох років спостерігається значне збільшення кількості диверсійних актів. Згідно з даними Генеральної прокуратури України, у 2013 році не було зафіксовано жодного злочину такого типу. Однак починаючи з 2014 року, коли сусідня держава рф зазіхнула на українські землі, анексуючи Кримський півострів було зареєстровано 59 випадків диверсійних дій, у 2015 році – 36, у 2016 році – 11, у 2017 році – 8, а протягом січня-травня 2018 року – 4 випадки диверсії. У період з 2013 по 2017 роки слідчими Служби безпеки України (СБУ) проводилося 134 досудових розслідування, розпочатих за ознаками злочину за ст.113 Кримінального кодексу України, а повномасштабне вторгнення в лютому 2022 року ще раз підкреслило, що національна безпека опинилася під серйозною загрозою з боку агресора.

У межах теорії кримінального процесуального права, кримінального права, а також правозастосовної діяльності надзвичайно важливим є ретельне з''ясування сутності та глибокого розуміння таких ключових категорій, як поняття родового об'єкта і системи злочинів, спрямованих проти основ національної безпеки України. Це стосується також аналізу особливостей і форм прояву об'єктивної сторони складу диверсії. Подібний підхід дає змогу краще осмислити специфіку цих порушень, що в свою чергу сприяє підвищенню ефективності їх правового регулювання та правозастосування.

Сучасні форми диверсій залишаються недостатньо вивченими у сфері кримінального права України, що створює практичні труднощі в доведенні

факту диверсійної діяльності, передбаченої диспозицією ст. 113 КК України, а також у розслідуванні диверсійних дій, кваліфікованих за іншими статтями чинного КК України.

Однак, враховуючи суттєві та глибокі трансформації як у політичній, так і в економічній сферах держави, а також зміни у чинному нормативно-правовому регулюванні в області захисту національної безпеки, наше дослідження загалом відповідає сучасним реаліям. Особливу увагу приділено аналізу кваліфікації об'єктивної сторони складу диверсії, зокрема її оновлених та більш складних форм, що виникають у контексті нових викликів та загроз.

1. Юридичний аналіз об'єктивних ознак диверсії

1. Об'єкт складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Розгляд питання кримінальної відповідальності за диверсію неможливий без детального аналізу всіх елементів складу кримінального правопорушення. Це зумовлено тим, що, відповідно до статті 2 Кримінального кодексу, підставою для притягнення до кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, у якому наявні ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого Кодексом.

Традиційно вивчення складу кримінального правопорушення починається з аналізу його об'єктивних характеристик, зокрема об'єкта кримінального правопорушення. Доречно зазначити думку В. Я. Тація, який вказував на важливість об'єкта кримінального правопорушення як у теоретичному, так і практичному аспектах. Саме об'єкт дозволяє визначити соціальну природу кримінального правопорушення, встановити його суспільно небезпечні наслідки, забезпечити правильну кваліфікацію діяння та відмежування його від суміжних суспільно небезпечних посягань. Крім того, об'єкт має ключове значення для формулювання самого поняття кримінального правопорушення, значною мірою впливає на зміст його об'єктивних і суб'єктивних ознак, слугує основою для кваліфікації кримінальних правопорушень і побудови системи Особливої частини Кримінального кодексу[1].

Кримінальний кодекс не дає визначення поняття об'єкта кримінального правопорушення, що змушує розглядати це питання в теоретичній площині. Наукові суперечки з цього приводу беруть початок ще з кінця XIX століття й залишаються актуальними дотепер. Так, у дореволюційний період було сформовано різні підходи до розуміння об'єкта кримінального правопорушення.

Існує багато різних наукових підходів до розуміння об'єкта кримінального правопорушення, однак при аналізі кримінальної відповідальності за диверсію доцільно застосовувати концепцію суспільних відносин. Ця концепція є однією з найбільш обґрунтованих, детально досліджених і перевірених як теорією, так і практикою. Її використання дає змогу чітко визначити соціальну природу кримінального правопорушення, розкрити механізм завдання шкоди об'єкту, а

[1] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

також сприяє вирішенню питань щодо правильної кваліфікації цього діяння та його розмежування з подібними кримінальними правопорушеннями.

Під час вивчення родового об'єкта диверсії ми базуємося на підході, за яким наука кримінального права визначає родовий об'єкт злочину як певну сукупність однакових або схожих за своїм соціальним та економічним змістом суспільних відносин, що охороняються єдиною системою взаємозв'язаних кримінально-правових норм. На основі принципу родового об'єкта побудована структура норм Особливої частини Кримінального кодексу: у межах одного розділу об'єднані положення, що встановлюють відповідальність за посягання на однорідні або подібні суспільні відносини[2].

Кримінальна відповідальність за диверсію регламентується ст. 113 Кримінального кодексу України (далі КК України), що належить до розділу I Особливої частини КК України під назвою «Злочини проти основ національної безпеки України». Назва цього розділу свідчить про те, що діяння, які є суспільно небезпечні, включені до його складу, спрямовані на посягання на основоположні засади національної безпеки держави. Таке законодавче формулювання визначає родовий об'єкт диверсії.

Вітчизняні науковці мають різні підходи до визначення родового об'єкта кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки. У сфері кримінального права переважає точка зору, згідно з якою родовий об'єкт зазначених кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109–114-1 КК України, охоплює основи національної безпеки держави. Аналіз його змісту переважно здійснюється через визначення сфер або об'єктів національної безпеки, які стають об'єктами посягань цих кримінальних правопорушень.

В. Я. Тацій вказує на родовий об'єкт злочинів проти основ національної безпеки як сукупність суспільних відносин, що забезпечують захист основ національної безпеки України, включаючи її конституційний лад, суверенітет, територіальну цілісність і обороноздатність[3].

Поруч з родовим об'єктом при кваліфікації протиправних діянь значення для кваліфікації насамперед має основний безпосередній об'єкт посягання. Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення визначається як конкретні суспільні відносини, що перебувають під правовою охороною окремої статті Особливої частини Кримінального кодексу. Це ті суспільні відносини, яким завдається шкода у результаті кримінально протиправного діяння, що відповідає ознакам конкретного складу кримінального правопорушення. Традиційно серед безпосередніх об'єктів виділяють основний, додатковий обов'язковий і додатковий факультативний об'єкти. Основним безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, які законодавець насамперед мав на меті захистити й які є складовою родового об'єкта кримінально-правової охорони. Саме таким суспільним відносинам кримінальне правопорушення заподіює шкоду в першу чергу.

---

[2] Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

[3] Кримінальне право України. Особлива частина : підручник за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

Погляди українських науковців щодо визначення основного безносереднього об'єкта диверсії помітно варіюються, що обумовлює використання різноманітних теоретичних підходів під час розробки цієї проблематики. У зв'язку з цим варто звернути особливу увагу на той факт, що при аналізі класифікації кримінальних правопорушень, спрямованих проти основ національної безпеки України, а також під час визначення їх видових і безпосередніх об'єктів, значна частина дослідників відзначає такі аспекти, як «зовнішня безпека України» або «внутрішня безпека України». Ці аспекти часто виступають у ролі основоположних елементів при розгляді даного питання, що підкреслює їх важливість у загальному контексті національної безпеки.

Отже, ряд вітчизняних науковців зазначають, що диверсія становить загрозу для внутрішньої безпеки[4] [5] без належного обґрунтування цієї точки зору. Натомість, О. А. Чуваков приділяє значну увагу детальному аргументуванню свого висновку щодо того, що диверсія належить до категорії кримінальних правопорушень, спрямованих проти внутрішньої та економічної безпеки держави. Він ретельно аналізує основні аспекти даного питання, вказуючи на його важливість у контексті суспільних і правових норм. Завдяки глибокому підходу автор пропонує об'єктивний погляд на проблему, розкриваючи її багатовимірність та вплив на стабільність державного устрою, тобто ці кримінально протиправні діяння пов'язані із внутрішньою загрозою, їх здійснення становить небезпеку, що походить зсередини території України, а не ззовні[6].

На нашу думку, диверсія може становити загрозу як для внутрішньої, так і для зовнішньої безпеки України. Важливо відзначити, що при кваліфікації диверсії без прив'язки до конкретного напрямку походження загроз варто вказати, що джерела виникнення загроз, можуть мати як зовнішнє, так і внутрішнє походження. Зокрема, в сфері економіки негативні наслідки диверсійних дій можуть бути спричинені як зовнішніми впливами, так і внутрішніми факторами, що виникають безпосередньо всередині держави. Висновки про те, що диверсія може загрожувати як внутрішній, так і зовнішній безпеці, прямо випливає із положення ст. 113 КК України. Ця норма не ставить у залежність виникнення складу кримінального правопорушення та притягнення до кримінальної відповідальності за такі дії від джерела загрози – чи походила вона з території України, чи могла бути спричинена з-за її межами. Крім того, стаття передбачає відповідальність за дії, які безпосередньо впливають на зовнішню безпеку країни, зокрема ті, що спрямовані на руйнування або пошкодження об'єктів, які мають стратегічне оборонне значення для України. У практичному сенсі це слід розуміти таким чином, що до ст. 113 КК України необхідно відносити і кваліфікувати як диверсійні акти ті дії, які були вчиненні працівниками спеціальних служб іноземних держав, іншими громадянами цих держав або ж виконані за замовленням іноземної держави, її

[4] Тростюк З. А. Диверсія. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2012. 188 с.

[5] Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція.* 2017. № 1. С. 85–91.

[6] Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.

урядових чи недержавних організацій, їхніх представників, а також окремих фізичних осіб, пов'язаних із такою діяльністю.

Проведений нами теоретичний аналіз формулювань безпосередніх об'єктів диверсії, представлених у науковій літературі, засвідчив їх значну різноманітність. Це, у свою чергу, порушило питання щодо визначення критеріїв оцінки таких формулювань при проведенні порівняльного аналізу. Основним критерієм, як видається, варто вважати ступінь відповідності визначень диверсії базовим положенням концепції національної безпеки України, викладеної в Законі України «Про національну безпеку України»[7].

Відповідно до Закону України «Про національну безпеку України», національні інтереси країни охоплюють життєво важливі інтереси особи, суспільства та держави[8]. Таким чином, на сучасному етапі питання національної безпеки охоплюють не лише критично важливі інтереси держави, а також інтереси суспільства, права, свободи людини та громадянина. У зв'язку з цим постає проблема: наскільки ст. 113 КК України ефективно захищає ці об'єкти і чи правильно в ній відображені формулювання безпосередніх об'єктів диверсійних дій.

Характерною особливістю концептуального підходу до розв'язання питання визначення безпосередніх об'єктів диверсії та механізму завдання їм шкоди є врахування таких аспектів:

1. Безпосередній об'єкт диверсії слід визначати як для окремої форми диверсії, так і для декількох форм одночасно, якщо їхні характерні риси та суспільна небезпечність виявляють схожість. Стаття 113 КК України містить вісім форм диверсійних дій, серед яких виокремлюються:

– масове знищення людей;
– нанесення масових тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю;
– руйнування або пошкодження об'єктів із важливим народногосподарським чи оборонним значенням;
– радіоактивне забруднення;
– масове отруєння;
– поширення епідемій;
– розповсюдження епізоотій;
– розповсюдження епіфітотій.

2. При визначенні конкретних суспільних відносин, які виступають безпосереднім об'єктом, слід уточнити сферу суспільних відносин, на які спрямоване відповідне діяння. Наприклад, у статті 1 Закону України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 року № 964-IV визначено наступні сфери, що можуть бути об'єктами посягання: правоохоронна діяльність, боротьба з корупцією, прикордонна діяльність та оборона, міграційна політика, охорона здоров'я, освіта і наука, науково-технічна й інноваційна політика, культурний розвиток населення, забезпечення свободи слова та інформаційна безпека, соціальна політика й пенсійне забезпечення, житлово-комунальне

[7] Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Офіційний вісник України. 2018. № 55.
[8] Там само.

господарство, ринок фінансових послуг, захист прав власності, фондові ринки та обіг цінних паперів, податково-бюджетна та митна політика, торгівля й підприємницька діяльність, ринок банківських послуг, інвестиційна політика, ревізійна діяльність, монетарна та валютна політика, захист інформації, ліцензування, промисловість і сільське господарство, транспорт і зв'язок, інформаційні технології, енергетика та енергозбереження, функціонування природних монополій, використання надр, земельних і водних ресурсів, корисних копалин, захист екології та навколишнього природного середовища тощо. Однак даний перелік не є вичерпним, тому при диверсіях можливе посягання й на інші сфери суспільних відносин.

3. У кожному конкретному об'єкті необхідно виділяти ключову соціальну цінність, яка має фундаментальне значення для життя людини, її правового статусу як громадянина, а також для функціонування суспільства і держави. Ця цінність досягає рівня основ національної безпеки і тому підлягає захисту відповідно до ст. 113 КК України[9].

4. Необхідним є відображення структури суспільних відносин, які виступають безпосереднім об'єктом диверсії у відповідній формі її вчинення. Для належного розуміння сутності об'єкта кримінального правопорушення та відповідного механізму протиправного посягання на нього важливим є визначення структури суспільних відносин, а також виявлення їхніх складових елементів і взаємозв'язків між ними. У науці кримінального права загальною визнаною позицією є те, що структура суспільних відносин охоплює такі основні елементи: суб'єкти цих відносин, предмет, довкола якого вони формуються, та соціальний зв'язок, що відображає зміст цих правовідносин. Під суб'єктами суспільних відносин зазвичай мають на увазі учасників цих відносин. Адже без учасників не може існувати і самі відносини, які насамперед є певним соціальним мостом між вказаними сторонами. Суб'єктами/носіями суспільних відносин можуть бути держава, різноманітні об'єднання громадян, юридичні особи, а також окремі громадяни, тобто фізичні особи[10]. У системі кримінально-правової охорони суспільних відносин вирішальна роль відводиться їхньому предмету. Предметом визнається те, що слугує причиною або створює зв'язок між суб'єктами, під впливом якого формуються відповідні суспільні відносини. Соціальний зв'язок виступає ще одним ключовим структурним елементом суспільних відносин, який формується між учасниками цих взаємодій навколо конкретного предмета, що є їхньою сутністю. Згідно з визначенням В. Я. Тація, соціальний зв'язок являє собою специфічну форму людської діяльності[11].

5. Для точного та всебічного розуміння механізму нанесення шкоди об'єкту диверсії необхідно розглядати його окремо: перше – у контексті дій, зазначених у статті 113 КК України, які формують структуру усіченого складу кримінального правопорушення; друге – стосовно дій, які виконуються після виникнення

[9] Климосюк А. С. Безпосередній об'єкт диверсії (стаття 113 КК України). *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 101–112.

[10] Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

[11] Там само.

підстав для кваліфікації кримінального правопорушення як завершеного. Ці дії є власне реалізацією умислу суб'єкта, зміст якого визначений у статті 113 КК України через характеристику спрямованості на нанесення шкоди конкретним об'єктам, охопленим кримінально-правовою охороною.

Враховуючи наведене, вирішення питання, пов'язаного з основними безпосередніми об'єктами диверсії, на нашу думку, може виглядати наступним чином.

По-перше, стосовно диверсій, які здійснюються у вигляді вибухів, підпалів або інших дій, що мають на меті масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень чи нанесення іншої шкоди їхньому здоров'ю, а також дій, спрямованих на провокування епідемій. У цьому випадку розглядаються три форми диверсії, які безпосередньо пов'язані з життям і здоров'ям людей, тому їх найдоцільніше аналізувати спільно.

Отже, об'єктами, на які спрямовується диверсія, є такі суспільні відносини: 1) у випадку здійснення вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей – це відносини, що забезпечують захист життя великої кількості осіб; 2) у разі вчинення вибухів, підпалів або інших дій з метою нанесення масових тілесних ушкоджень чи іншого негативного впливу на здоров'я людей – це відносини, що гарантують охорону здоров'я значних груп населення; 3) у випадку дій, спрямованих на поширення епідемій, – відносини, які забезпечують захист життя та/або здоров'я великої кількості осіб.

По-друге, щодо диверсій, які здійснюються через вибухи, підпали або інші дії, спрямовані на знищення чи пошкодження об'єктів, що мають значне народногосподарське або оборонне значення. Більшість науковців при аналізі безпосередніх об'єктів диверсії наголошують на важливості забезпечення безпеки в економічній та військовій сферах[12]. При руйнуванні або пошкодженні об'єктів, які мають ключове значення для народного господарства чи оборонної сфери, здійснюється загроза безпеці як в економічній, так і в оборонній галузях.

На нашу думку, об'єктом диверсії, що здійснюється у визначеній формі, є суспільні відносини, які стосуються сфер народного господарства та оборони України. Ключова соціальна цінність, що в рамках цих відносин досягає рівня основ національної безпеки, підлягає захисту відповідно до ст. 113 КК України. У цій статті вона конкретизується як об'єкти, які мають ключове народногосподарське або оборонне значення. У складі диверсії такі об'єкти водночас виступають як елементи охоронюваних суспільних відносин і як безпосередні предмети кримінального правопорушення, характеристики яких є важливими для належного розуміння та встановлення як об'єктивної, так і суб'єктивної сторін означеного кримінального правопорушення.

По-третє, важливо розглянути диверсії, які проявляються у вигляді дій, спрямованих на поширення епізоотій чи епіфітотій, або масове отруєння тварин. Центральною соціальною цінністю, що стає об'єктом посягання в такому виді диверсій, є безпека значної кількості тварин чи рослин. Якщо це

[12] Сливич І. І., Ступник Я. В. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. Ужгород : Гельветика, 2014. 656 с.

стосується лише їх впливу на екологічні відносини, питання екології як додаткового об'єкту кримінального правопорушення не повинно порушуватися з тієї ж причини, що й життя чи здоров'я окремих осіб або їх невеликої кількості. Тобто відповідальність за КК України настає за статтею 113 лише у випадках, коли дії спрямовані на масове отруєння тварин або поширення епідемій чи хвороб, що охоплюють значну кількість тварин чи рослин. У випадках, коли тварини чи рослини входять до економічних відносин, ці взаємозв'язки можуть виступати додатковим факультативним об'єктом кримінального правопорушення. Проте, якщо буде доведено, що вони мають виняткове народногосподарське чи оборонне значення, це вказує на потребу врахування іншої форми диверсії. Така форма може включати вибухи, підпали або інші дії, спрямовані на знищення чи пошкодження об'єктів, що мають важливе значення для господарства чи обороноздатності держави.

Четвертим аспектом при розгляді диверсії, яка проявляється через дії, спрямовані на радіоактивне забруднення, є її вплив на суспільну безпеку. Основною соціальною цінністю, що піддається загрозі за таких обставин, виступає безпека території України як життєвого простору. Особливість даної форми диверсії полягає в тому, що радіоактивне забруднення не лише ставить територію під загрозу, але й завдає суттєвої шкоди багатьом аспектам суспільних відносин, що свідчить про високий рівень небезпечності такого виду дій. Зокрема, її наслідки можуть бути згубними для: – життя і здоров'я людей та тварин, адже на забруднених територіях виникають радіаційні ураження, спричинені зовнішнім променевим впливом або внутрішнім опроміненням через потрапляння радіоактивних речовин до організму; – рослинного світу; сильне променеве ураження від радіоактивного забруднення веде до повного призупинення росту рослин і їхньої загибелі; – сільськогосподарських культур і врожаїв, які стають непридатними для вживання людьми або використання як корм для тварин через забруднення. Таким чином, радіоактивна диверсія має значний вплив на ключові аспекти природного і соціального середовища, посилюючи масштаби її загрози чи будь-якому матеріальному об'єкту, що перешкоджає його використанню за призначенням протягом тривалого періоду часу.

Таким чином, диверсія, яка здійснюється через дії, спрямовані на радіоактивне забруднення, завжди становить загрозу безпеці території, яка виступає життєвим простором для населення. У зв'язку з цим основний об'єкт цього кримінального правопорушення охоплює суспільні відносини, що забезпечують можливість повноцінної життєдіяльності людей у межах такого середовища. Окрім того, слід відзначити наявність додаткового обов'язкового об'єкта, пов'язаного зі збереженням екологічної безпеки. Цей аспект стосується суспільних відносин, необхідних для підтримання стабільного екологічного стану, який є ключовим для безпечного проживання та функціонування людства. Вчинення таких диверсійних дій може призводити до суттєвих екологічних ризиків і порушення гармонійного розвитку як природного середовища, так і соціального життя людей, що підкреслює масштаб проблеми.

Рішення, яке стосується розглядуваної форми диверсії, повинно чітко відокремлюватися від ситуацій, коли радіоактивне забруднення не має прямого

спрямування проти конкретної території, а використовується як засіб для здійснення диверсій у інших формах, передбачених ст. 113 КК України. Зокрема, йдеться про такі способи, як масове винищення людей, заподіяння їм численних тілесних ушкоджень або нанесення істотної шкоди їхньому здоров'ю. Крім того, такі дії можуть бути спрямовані на зруйнування чи пошкодження об'єктів стратегічного народногосподарського чи оборонного значення або мати за мету масове отруєння людей. Важливо зауважити, що в окремих випадках може виникати одночасне поєднання кількох форм диверсії в одному протиправному діянні. До прикладу, якщо особа навмисно розпилює радіоактивні матеріали на території, де перебувають люди, такі дії призводять до забруднення довколишнього середовища, яке водночас спричиняє значну шкоду життю і здоров'ю людей у масштабах масового ураження. Таким чином, поєднання різних форм кримінального правопорушення може посилювати негативні наслідки в комплексному сенсі та вимагати ще більш ретельного аналізу й оцінки юридичних аспектів такого діяння[13].

Таким чином, можна дійти таких узагальнених висновків щодо додаткових об'єктів диверсії. По-перше, у складі диверсії, передбаченої статтею 113 КК України, відсутній об'єкт, який би був обов'язковим для всіх її форм. По-друге, у випадках диверсії у вигляді дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, додатковим обов'язковим об'єктом виступають суспільні відносини, які забезпечують екологічну безпеку. По-третє, додаткові факультативні об'єкти диверсії можуть бути різноманітними та можливі для кожної з восьми її форм. Заподіяння шкоди таким об'єктам свідчить про більш високий рівень суспільної небезпеки діяння, що має враховуватись під час призначення покарання[14].

Згідно зі ст. 55 КПК України, потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, яка зазнала моральної, фізичної або майнової шкоди внаслідок кримінального правопорушення, зокрема діянь, передбачених ст. 113 КК України[15]. Також потерпілим може бути юридична особа, якщо їй завдано майнової шкоди. Аналіз наведених положень щодо об'єкта диверсії демонструє, що кількість потерпілих у результаті такого протиправного діяння може бути значною. Проте у статті 113 КК України не визначено конкретних ознак потерпілих, які формують дане кримінальне правопорушення та впливають на його кваліфікацію.

Предмет диверсії

Юридичні характеристики предметів диверсії мають унікальні та важливі особливості, обумовлені тим, що наведене кримінальне правопорушення може реалізовуватися через різноманітні форми. Однак не кожна форма вчинення диверсії передбачає наявність обов'язкової ознаки предмета кримінального правопорушення. У зв'язку з цим виникає потреба критично оцінювати наукові праці, де предмети диверсії подаються без урахування специфіки форм її

[13] Кримінальний кодекс України : Кодекс Українивід 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[14] Тацій В. Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

[15] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10. Ст. 88.

вчинення. Таке узагальнене подання на нашу думку створює ризик помилкового застосування положень статті 113 КК України, що може бути пов'язане з недостатнім розумінням практичним працівником особливостей, за яких конкретний предмет виступає обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення при певній формі диверсії. Таким чином, особливо актуальною є окрема увага до тих наукових підходів, де чітко розмежовуються предмети диверсії залежно від того, в якій формі вони пов'язані з конкретними діями, що становлять склад цього злочину. Це дозволяє забезпечити більш точне й коректне використання норм кримінального законодавства та врахувати специфіку залежності між формою вчинення диверсії й характеристиками її предмета. Додатково варто зауважити, що існують розбіжності у підходах до класифікації предметів диверсії саме в контексті різних форм її реалізації. Це вкотре підкреслює необхідність більш детального і системного підходу в дослідженнях цієї тематики, оскільки правильне визначення предметів та їх взаємозв'язку з формами кримінального правопорушення має важливе значення як для теоретичного аспекту правозастосування, так і для забезпечення його практичної ефективності.

На основі юридичної характеристики пропонується розрізняти наступні категорії предметів, що можуть бути предметами диверсійних дій. По-перше, це предмети, які мають винятково важливе значення для народного господарства або оборонної сфери. До таких предметів належать ті, що зазнають цілеспрямованого впливу у вигляді вибухів, підпалів чи інших руйнівних дій, спрямованих на їх пошкодження або повне знищення. Другою категорією є території, які стають мішенню для диверсій, коли здійснюються заходи, спрямовані на радіоактивне забруднення, здатне завдати значної шкоди екологічному та соціальному середовищу. До третьої категорії включається сфера тваринного світу. У цьому випадку мова йде про навмисні дії, метою яких є масштабне отруєння тварин або створення умов для виникнення й поширення епізоотій, що можуть вплинути на біологічну рівновагу чи навіть екосистеми в цілому. І, нарешті, четверта категорія стосується рослинного світу. Сюди відносяться дії, які спрямовані на навмисне поширення епіфітотій, що може призвести до значної шкоди в сільському господарстві чи природних екосистемах регіону, створюючи кризові ситуації у сфері екології й економіки.

1.2. Об'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Як і будь-який прояв зовнішньої діяльності людини, кримінальне правопорушення є складним феноменом, що поєднує у собі як психологічні, так і фізичні аспекти. Він втілює певну психофізичну єдність, яка відображає тісну взаємодію внутрішніх, суб'єктивних процесів свідомості з конкретними зовнішніми проявами поведінки. Кримінальне правопорушення не обмежується лише психологічним наповненням або суб'єктивними відчуттями, а стає помітним і проявляється у формі об'єктивної, зовнішньої активності, яка є сприйнятною для спостереження та аналізу. Зовнішня сторона кримінального

правопорушення становить його об'єктивну сторону[16]. Тобто об'єктивна сторона кримінального правопорушення як реально існуючого явища є процесом суспільно небезпечного та протиправного посягання на захищені законом інтереси. Цей процес розглядається з точки зору його зовнішніх проявів, зокрема через послідовний розвиток подій і явищ, які починаються зі протиправної дії (або бездіяльності) суб'єкта і завершуються досягненням протиправного результату .

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення охоплює зовнішній прояв кримінально протиправної поведінки, що відбувається за конкретних умов місця, часу і обставин. Вона складається з певного комплексу юридично вагомих ознак, які визначають зовнішню характеристику діяння[17].

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення є невід'ємним/обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення, який складає основу кримінальної відповідальності та значною мірою визначає суспільну небезпечність протиправного діяння. Саме її аналіз допомагає правильно кваліфікувати кримінальні правопорушення, оскільки він дає змогу встановити інші характерні ознаки кримінального правопорушення, розмежувати суміжні склади кримінальних правопорушень, а також відділити злочинні дії від незлочинних. Урахування характеристик об'єктивної сторони дозволяє суду точно визначити ступінь тяжкості вчиненого діяння під час призначення покарання, що передбачено статтею 65 КК України. В загальному визнано, що об'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується такими ознаками, як суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і наслідками (для матеріальних складів кримінальних правопорушень), а також місце, час, обстановка, спосіб, засоби та знаряддя вчинення кримінального правопорушення[18].

Стаття 113 КК України визначає кримінальну відповідальність за дії, спрямовані на ослаблення держави, зокрема вибухи, підпали або інші дій, які можуть спричинити масове знищення людей, нанесення тілесних ушкоджень чи іншу шкоду здоров'ю. До таких дій також належать знищення або пошкодження об'єктів, що мають важливе народногосподарське чи оборонне значення. Крім того, серед таких дій передбачено дії, спрямовані на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій. З аналізу положень статті видно, що в її диспозиції визначена лише ознака суспільно небезпечного діяння, яке може набувати різних форм залежно від його спрямованості. При цьому ознака суспільно небезпечних наслідків та інші ознаки об'єктивної сторони кримінального правопорушення не знайшли відображення у формулюванні норми про диверсію. У зв'язку з цим можна стверджувати, що єдиною обов'язковою ознакою об'єктивної сторони диверсії

[16] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

[17] Кримінальний кодекс України : Кодекс Українивід 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[18] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 528 с.

є наявність суспільно небезпечного діяння. Таким чином, на нашу думку, склад диверсії не можна віднести до так званих матеріальних складів кримінальних правопорушень. Для таких складів характерним є те, що законодавець включає суспільно небезпечні наслідки як обов'язкову ознаку у конструюванні їхньої об'єктивної сторони[19].

У цьому контексті обґрунтованою видається позиція переважної більшості науковців, які вважають диверсію закінченим кримінальним правопорушенням із моменту здійснення будь-якого з діянь, передбачених диспозицією ст. 113 КК України, незалежно від того, чи настали суспільно небезпечні наслідки[20]. У випадку виникнення таких наслідків, суд має врахувати їх при визначенні покарання[21]. Деякі науковці акцентують увагу на питання наслідків у складі диверсії. Наприклад, В. О. Кузнєцов і В. К. Гіжевський підкреслюють, що диверсія вважається закінченою з моменту настання наслідків, передбачених у диспозиції закону[22]. У свою чергу, П. С. Берзін висловлює думку, що диверсію доцільно відносити до кримінальних правопорушень із формально-матеріальним складом, оскільки в одних її формах вона може бути охарактеризована виключно діями, тоді як в інших – потребується настання певного результату. Незважаючи на зазначені концептуальні підходи до аналізу наслідків кримінального правопорушення, вони не заперечують факту, що в змісті ст. 113 КК України суспільно небезпечні наслідки прямо не визначаються як обов'язкова ознака об'єктивної сторони складу диверсії.

Для точного визначення змісту кримінально-правової норми щодо диверсії важливим є правильний підхід до встановлення форм вчинення даного кримінального правопорушення. У цьому контексті слід акцентувати увагу на двох ключових аспектах.

По-перше, щодо форми діяння як поведінки особи, яка може бути як активною, так і пасивною, тобто здатності вчиняти диверсію у формі дії або кримінально протиправної бездіяльності. На перший погляд, законодавство передбачає можливість здійснення диверсії виключно через активні дії, на що вказує формулювання ст. 113 КК України – «вчинення дій, спрямованих на...».

---

[19] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

[20] Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. Київ : Атіка, Академія, Ельга-н, 2001. 656 с. ; Лихова С. Я., Садовський М. В. Кримінальна відповідальність за диверсію (ст. 113 КК України). *Юридична наука і практика: виклики часу* : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015 р. Т. ІІ. 288 с. ; Лихова С. Я., Садовський М. В. Кримінальна відповідальність за диверсію (ст. 113 КК України). *Юридична наука і практика: виклики часу* : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015 р. Т. ІІ. 288 с. ; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України за заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с. ; Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубащенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посіб. для підготовки до іспитів. Харків : Право, 2016. 156 с.

[21] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

[22] Кузнєцов В. О., Гіжевський В. К. Кримінальне право України (повн. курс у схемах та табл.) : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 459 с.

Однак у сфері науки кримінального права деякі дослідники визнають імовірність вчинення диверсії шляхом пасивної поведінки особи тобто протиправною бездіяльністю. Поділяючи думки Бантишева О. Ф. та Шамари О.В. логічно видається, що умисне знищення або пошкодження майна, включаючи військове, може здійснюватися як через активні дії, так і через бездіяльність. У випадку диверсії, спрямованої на ослаблення держави, подібне майно може бути пошкоджено або знищено будь-яким із цих способів. Так само, на їхню думку, бездіяльність може стати причиною посягань на життя і здоров'я людей, а також призводити до дій, що спричиняють радіоактивне забруднення, масові отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій[23]. Одночасно існують науковці, які висловлюють критику щодо такого підходу до трактування ознаки діяння у складі диверсії. Вони наголошують, що цей підхід не лише суперечить положенням, закріпленим у диспозиції ст. 113 КК України, але й має переважно гіпотетичний характер. З їхньої точки зору, подібний спосіб інтерпретації може призводити до хибних висновків і не завжди відповідає практичній правозастосовній реальності[24].

Деякі науковці пропонують компромісний підхід до вирішення цього питання, об'єднуючи характеристики дій та бездіяльності. Вони зазначають, що диверсія може здійснюватися не тільки через активні дії суб'єкта, тобто шляхом безпосереднього руйнівного впливу на об'єкт кримінального правопорушення, але й через опосередкований негативний вплив, наприклад, неналежне виконання покладених на особу обов'язків. При цьому підкреслюється, що така форма діяння за своєю суттю наближається до бездіяльності, однак не є повною мірою бездіяльністю, оскільки передбачає наявність елементів активної поведінки зі сторони суб'єкта кримінального правопорушення. Основна відмінність між безпосереднім та опосередкованим впливом, на нашу думку, полягає в тому, що винна особа особисто не створює джерело небезпеки, а лише користується вже існуючими або такими, які виникають без його прямого вольового втручання. Наприклад, це може статися у випадках, коли особа надає наказ чи розпорядження чи навіть вказівку, яка стає причиною порушення технологічного процесу на станціях критичної інфраструктури, що, своєю чергою, призводить до радіоактивного забруднення. Іноді трапляється складна форма кримінально протиправної поведінки, у якій дія та бездіяльність тісно переплітаються і взаємопов'язані. Згідно з вітчизняною кримінально-правовою доктриною, можливість вчинення кримінального правопорушення за допомогою «змішаної» форми діяння може виникнути, наприклад, у випадках, що стосується ухилення від військової служби (ст. 409 КК), під час воєнного стану яке може здійснюватися через самокалічення, симуляцію хвороби, фальсифікацію документів чи інші обманні дії.

[23] Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с.

[24] Актуальні питання кримінального законодавства України та практики його застосування : монографія. В. Я. Тацій та ін. ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2017. 400 с.

Беручи до уваги вищезазначене, вважаємо можливим здійснення диверсії у формі активних дій або у так званій «змішаній» формі, яка поєднує активну та пасивну поведінку. Такі дії повинні бути конкретними, усвідомленими, вольовими актами, що мають суспільно небезпечний і протиправний характер, як й будь-яке діяння, що відповідає ознакам об'єктивної сторони кримінального правопорушення. Водночас, на нашу думку, є ймовірними випадки вчинення диверсії у формі «чистої» бездіяльності, про що детальніше розглядатимемо далі.

По-друге, коли йдеться про форми вчинення диверсії, що закріплені на законодавчому рівні у диспозиції ст. 113 КК України, слід зазначити, що серед науковців існують суттєві розбіжності щодо їхньої кількості. Це обумовлено тим, що формулювання законодавця залишає можливість для різного трактування цих форм. Залежно від того, який саме критерій використовується як основний для їхнього розмежування, ученими пропонуються різні підходи до виділення та класифікації таких форм. Таким чином, питання щодо їх кількості залишається відкритим і викликає наукові дискусії означеної проблематики.

Переважна більшість науковців виділяють сім основних форм диверсії, однак вище ми виділяли вісім, які можна класифікувати за їхньою специфікою та цільовим спрямуванням. Перший різновид включає акти, такі як вибухи, підпали чи інші дії, метою яких є масове знищення людей, завдавання тяжких тілесних ушкоджень або спричинення серйозної шкоди здоров'ю населення. Другий тип стосується аналогічних дій, але спрямованих, зокрема, на руйнування чи пошкодження важливих об'єктів, які відіграють значну роль у національній економіці або мають стратегічне оборонне значення. Третя форма полягає у вчиненні дій, ціль яких – радіоактивне забруднення місцевості або іншого середовища, що може привести до далекосяжних екологічних та гуманітарних наслідків. Четверта категорія включає дії, спрямовані на масове отруєння людей чи інших живих організмів, що становить значну небезпеку для життя та здоров'я. П'ята форма диверсій стосується поширення епідемій серед людського населення, які можуть привести до значного масштабного поширення хвороб і викликати надзвичайні ситуації в галузі охорони здоров'я. Шоста категорія має на меті поширення епізоотій, тобто масових захворювань серед тварин, що може призвести до серйозних наслідків у сільському господарстві та харчовій промисловості. Останній, сьомий вид включає дії, спрямовані на поширення епіфітотій – епідемій захворювань серед рослин, які здатні викликати катастрофічні втрати врожаїв і завдати значний удар по аграрній сфері. Кожна з цих форм характеризується високим рівнем небезпеки та потребує особливої уваги для своєчасного запобігання наслідкам[25]. У літературі водночас наведено й альтернативні погляди щодо вирішення цього питання. Наприклад, існує позиція, яка розглядає можливість скоєння диверсій у десяти різних формах. До таких дій належать вибухи, підпали та інші заходи, спрямовані на: 1) масове знищення людей; 2) завдання тілесних ушкоджень;

[25] Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с.

3) інше заподіяння шкоди здоров'ю осіб; 4) руйнування об'єктів, що мають важливе народногосподарське значення; 5) пошкодження таких об'єктів; 6) радіоактивне забруднення; 7) масове отруєння; 8) поширення епідемій; 9) поширення епізоотій; 10) поширення епіфітотій.

Згідно з деякими науковими джерелами, об'єктивна сторона диверсії включає: по-перше, *здійснення вибухів, підпалів або інших дій*, що мають на меті масове знищення людей, завдання їм тілесних ушкоджень чи шкоди здоров'ю, а також руйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське або оборонне значення. По-друге, *вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій*[26].

З нашої точки зору, визначення форм диверсії повинно здійснюватися з урахуванням комплексу взаємопов'язаних факторів, які є ключовими для розуміння особливостей цих дій. Перш за все, необхідно враховувати наступні аспекти. По-перше, перелік форм повинен відображати специфіку диспозиції статті 113 КК України, в якій такі ознаки, як учинення вибухів чи підпалів, зазначені лише для окремих видів діянь. По-друге, класифікація форм повинна базуватися на різновидах диверсійних дій, які мають характерну спрямованість та цільове призначення. І, по-третє, ці форми зобов'язані чітко відображати соціальну значущість та об'єкт національної безпеки, проти яких спрямовані дії кожного окремого типу.

Беручи до уваги вищезгадане, ми пропонуємо визначити наступні вісім основних форм диверсії, які відповідають вказаним критеріям. Перша форма передбачає учинення *вибухів, підпалів або інших дій* із метою масового знищення людей. Друга форма охоплює *вибухи, підпали чи інші дії*, спрямовані на спричинення значної кількості тілесних ушкоджень чи завдання іншої шкоди здоров'ю населення. Третя форма стосується *дій із метою зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське значення чи стратегічний оборонний харак*тер. Четверта форма полягає в *учиненні дій, спрямованих на радіоактивне забруднення території*. До п'ятої форми належать *дії, спрямовані на масове отруєння населення*. Шоста форма включає *заходи зі сприяння поширенню епідемій серед людей*. Сьома форма має на меті *організацію чи провокацію епізоотій, які можуть поставити під загрозу здоров'я та життя тварин*. Нарешті, восьма форма охоплює *дії, спрямовані на поширення епіфітотій – небезпечних захворювань рослин, що можуть завдати істотної шкоди аграрному сектору економіки*. Таким чином, таке детальне й систематичне виділення форм диверсій дозволяє не лише класифікувати їх залежно від об'єкта спрямування та характеру загроз, але й створює основу для точнішого правового аналізу та проведення профілактичних заходів у сфері забезпечення національної безпеки в умовах агресивної війни рф проти України.

[26] Кримінальний кодекс України. Наук-практ. комент. : у 2 т. за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2. 1040 с.

У науковій літературі відсутнє одностайне розуміння стосовно класифікації диверсії як злочину, що належить до формального чи усіченого складу. Більшість дослідників схиляються до трактування диверсії як злочину з формальним складом[27]. Водночас значного поширення набула й інша точка зору, за якою диверсія розглядається як різновид злочину з усіченим складом[28]. Очевидно, що обґрунтоване розв'язання зазначеної проблематики вимагає всебічного врахування специфічних способів/форм проявів диверсії. Саме наявність таких особливостей зумовлює доцільність при аналізі об'єктивної сторони диверсії застосовувати відмінний підхід до структурування її форм.

Перші три форми диверсії визначаються як здійснення актів, спрямованих на ослаблення державної системи. Такі акти можуть включати вибухи, підпали або інші дії, метою яких є масове спричинення летальних наслідків, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю осіб, а також руйнування або пошкодження об'єктів, що мають критичне народногосподарське чи стратегічне оборонне значення. Об'єднання цих різновидів діянь передбачені ст. 113 КК України, для спільного аналізу обґрунтовано наявністю спільних нормативно-правових критеріїв, що їх характеризують, а саме: «вчинення … вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих…». Із положень цього припису випливає, що вибух і підпал є конкретно визначеними, але альтернативними видами діянь, які є характерними для кожної із трьох зазначених форм диверсії. Зазначення на «вчинення інших дій» свідчить про невичерпний характер переліку диверсійних актів. Як зазначає З. А. Загиней, подібні переліки належать до абстрактно-казуїстичного підходу у законодавчому окресленні ознак складу злочину. Цей підхід характеризується послідовним перерахуванням релевантних атрибутів без остаточного закриття переліку або застосування узагальнених (оцінних) формулювань. Деталізуючи терміни справляють вагомий вплив на окреслення змістового наповнення узагальнюючого поняття, причому його обсяг прямо залежить від смислового навантаження цих конкретизуючих положень[29].

Як правило, ініціювання вибухового ефекту здійснюється за допомогою вибухових речовин, до яких належать порох, динаміт, тротил, нітрогліцерин, а також інші хімічні сполуки та їх суміші, здатні до детонації незалежно від наявності зовнішнього окисника. Крім того, застосовуються вибухові пристрої – вироби кустарного або промислового походження, призначені для одноразового використання. Цілеспрямовано сконструйовані об'єкти, які за певних умов спроможні шляхом застосування хімічної, термічної, електричної енергії або механічного впливу (детонації, удару) створювати

[27] Чуваков О. А. Диверсія як злочин проти основ національної безпеки. *Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 25.10.2013 р.). Одеса. 2013. С. 244–248.

[28] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

[29] Загиней З. Кримінально-правова герменевтика: монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

руйнівні фактори, що можуть призвести до тяжких наслідки, завдати шкоди здоров'ю або істотна матеріальна шкода об'єкту посягання.

Слід особливо наголосити, що вибухові речовини та спеціалізовані пристрої, призначені для здійснення диверсійних актів, за своїми сутніснимиознаками та функціональними властивостями можуть бути абсолютно ідентичними до тих засобів, які використовуються під час скоєння злочинів, що посягають на громадську безпеку. Неоціненною, але водночас вкрай небезпечною рисою таких предметів є їхня надзвичайно підвищена загальна небезпечність. Це проявляється у значно збільшеному ризику для існування та добробуту людей, їхнього фізичного стану, а також для цілісності та збереження майна. Проте, у контексті диверсійних операцій, можливе застосування й інших джерел підвищеної небезпеки. Це може включати, зокрема, цілеспрямований вплив на об'єкти з високим рівнем вибухо-пожежонебезпеки, такі як елементи паливно-енергетичної інфраструктури або ємності зі стисненим газом. Механізм подібного вибухового явища полягає у швидкому та інтенсивному вивільненні накопиченої енергії, що є наслідком деструкції герметичної оболонки, яка утримує речовину під значним тиском.

Варто відзначити, що диверсійні вибухи, передбачені ст. 113 КК України, можуть бути реалізовані як шляхом активних дій, так і через допущення (форму бездіяльності). Ця інтерпретація обґрунтовується специфікою тлумачення диспозиції статті, яка містить відкритий перелік діянь – «вибухів, підпалів або інших дій». Зокрема, ключовим є розуміння того, що термін «інших дій» лінгвістично корелює виключно з безпосередньо попереднім компонентом семантичного ряду, а саме – «підпалів». Отже, у контексті диспозиції ст. 113 КК України, формулювання «вчинення вибухів» посідає таку позицію в переліку диверсійних діянь, що дозволяє розглядати цей різновид діянь як відносно автономний та допускати його реалізацію шляхом бездіяльності (пасивної поведінки). Подібна інтерпретація не порушує логічної послідовності переліку «вибухів, підпалів або інших дій», оскільки ініціювання вибухів, так само як і здійснення підпалів, передбачає активну поведінку, що логічно корелює з категорією «інших дій». З наведеного випливає суттєвий висновок, що здійснення диверсійних актів у перших трьох імплікованих формах може бути реалізоване як шляхом активного спричинення вибуху, так і через бездіяльність.

Діяння, що полягає у спричиненні вибуху з домінуючою метою масового знищення осіб, завдання тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю населення, або ж руйнування чи пошкодження об'єктів критичної інфраструктури, що мають стратегічне народногосподарське або оборонне значення, може бути реалізоване шляхом навмисного невиконання суб'єктом своїх посадових або професійних обов'язків. Така ситуація є можливою, зокрема, на виробничих об'єктах підвищеної вибухонебезпеки, де в якості сировини чи основного продукту застосовуються леткі та горючі речовини (наприклад, аміак, ацетон, бензин, бутан, силон, метан, спирт, толуол, коксовий газ, ефір, сірководень, сірковуглець), або ж здійснюється виробництво вибухових матеріалів, пороху та боєприпасів. До категорій таких об'єктів також відносяться цехи збагачувальних та брикетних фабрик, хімічні

лабораторії, гірничодобувні підприємства тощо. При цьому, на відміну від правопорушень проти безпеки виробництва (ст. 273 КК України), для кваліфікації за ст. 113 КК України попереднє офіційне визнання певного виробничого об'єкта вибухонебезпечним не є необхідною умовою. Як приклад такої диверсійної дії можна навести спричинення вибуху шляхом навмисного ігнорування активації системи охолодження на об'єкті, де застосовуються вибухонебезпечні компоненти. Суттєвими умовами притягнення до відповідальності за бездіяльність у подібних ситуаціях є наявність у особи, що вчинила правопорушення, юридичного обов'язку здійснити відповідні дії для запобігання вибуху, а також реальної можливості виконати цей обов'язок[30].

Необхідно розмежовувати диверсійні вибухи та підпали від вибухів і підпалів, які кваліфікуються як суспільно небезпечні способи умисного знищення або пошкодження майна згідно з частиною другою статті 194 КК України. На відміну від цього, для діянь, що підпадають під зазначену статтю, характерною рисою є те, що вони у визначених обставинах вчинення правопорушення незмінно супроводжуються утворенням універсальної загрози, яка проявляється у потенційній небезпеці для життя та здоров'я осіб або заподіянні значних майнових втрат. Проте, для кваліфікації диверсійних вибухів та підпалів як завершених діянь, не вимагається обов'язкової присутності такої універсальної загрози. Даний критерій був предметом уваги ще з боку вітчизняних правознавців радянського періоду під час аналізу відповідного складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом 1960 року, однак у нинішніх реаліях ця специфіка диверсійних діянь набула особливої значущості також для чіткого розмежування диверсії та терористичного акту.

У науці кримінального права існує різнопланова інтерпретація категорії «інших діянь», які мають на меті масове знищення населення, спричинення тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю людей, а також руйнування чи пошкодження об'єктів, що мають критично важливе народногосподарське або оборонне значення. Здебільшого ці діяння представлені як перелік актів, що за своїм деструктивним потенціалом співвідносні з вибухом та підпалом. Так, у контексті ст. 113 КК України, до «інших діянь» пропонується відносити наступні: а) спричинення пошкоджень гідротехнічним спорудам, що тягнуть за собою затоплення населених пунктів; застосування ракетного озброєння проти стратегічних військових об'єктів[31]; б) умисне затоплення або обвал гірничодобувних виробок; провокування аварій та катастроф на транспорті; деструкція житлових, адміністративних або виробничих будівель; в) деактивація навігаційних засобів, що спричиняє загибель суден; створення загрози життю та здоров'ю громадян шляхом введення високовольтних електричних дротів у водні об'єкти в місцях масового відпочинку[32]; г) запровадження шкідливого програмного забезпечення до комп'ютерних систем з метою їхнього виведення

[30] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

[31] Кримінальне право (Особлива частина): підручник. За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с.

[32] Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

з ладу або знищення критично важливої інформації, що зберігається на електронних носіях, тощо[33].

Представляється, що для досягнення уніфікованого тлумачення дефініції «інших дій» згідно зі ст.113 КК України, є нагальною потреба в їхній конкретизації за двома ключовими параметрами: 1) їхньою соціокультурною сутністю та 2) їхнім вчиненням як реалізацією злочинного наміру суб'єкта на відповідній стадії кримінального діяння. У контексті першого аспекту, співвідношення між «іншими діями» та диверсійними вибухами і підпалами характеризується гомогенністю, яка в доктринальних джерелах визначається як подібність за фундаментальними ознаками та приналежність до однієї категорії чи групи[34]. Така однорідність зумовлена тим, що вибухи, підпали та інші дії, згадані у статті 113 КК України, володіють спільними юридичними ознаками, а саме: а) їхньою суспільною спрямованістю проти визначених об'єктів кримінально-правової охорони; б) характером та ступенем їхньої суспільної небезпечності.

Суспільна небезпека, що виникає внаслідок вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, зумовлена заподіянням або високою ймовірністю заподіяння шкоди життю значної кількості осіб. Специфіка протиправності таких діянь полягає у їх масовому порушенні невідчужуваного права кожної особи на життя, що гарантоване статтею 27 Конституції України.

У диспозиції ст.113 КК України термін «масове» стосовно спрямованості диверсійних діянь застосовано одноразово, безпосередньо перед формулюванням «знищення людей». Проте, існують обґрунтовані правові підстави для інтерпретації змісту цієї норми таким чином, що ознака масовості також поширюється на форму заподіяння шкоди здоров'ю. Це зумовлено такими науковими міркуваннями: а) життя, як об'єкт, що підпадає під кримінально-правову охорону, є більш значущою соціальною цінністю порівняно зі здоров'ям, відтак немасове заподіяння шкоди здоров'ю становить меншу суспільну небезпеку; б) у диспозиції ст. 113 КК після слова «здоров'ю» повторне вживання частки «на» в характеристиці спрямованості діяння може бути розтлумачене як спроба обмежити юридичне значення терміна «масове» лише першими двома формами диверсії. Незважаючи на це, вищевикладені положення щодо розуміння категорії «масове» та визначення спрямованості дій на завдання масової шкоди зберігають свою релевантність і для другої форми диверсії, але з тим застереженням, що йдеться про шкоду здоров'ю значної кількості осіб, виражену у тілесних ушкодженнях або інших проявах.

Положення ст. 113 КК України охоплює тілесні ушкодження усіх категорій, а саме тяжкі, середньої тяжкості та легкі, характерні ознаки яких визначені відповідно до статей 121, 122 та 125 КК України.

---

[33] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

[34] Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

Поняття «іншої шкоди здоров'ю» у контексті ст. 113 КК України не має чіткого законодавчого визначення, що зумовлює необхідність його належного теоретичного тлумачення. У науковій доктрині під заподіянням «іншої шкоди здоров'ю» за ст. 113 КК України розуміються дії, які не відповідають критеріям тілесних ушкоджень, але водночас заподіюють істотну шкоду здоров'ю, що проявляється, наприклад, у вигляді інтенсивного фізичного болю, неврологічних дисфункцій, значних тілесних страждань тощо[35].

На наше переконання, при змістовному тлумаченні поняття «іншої шкоди здоров'ю людей» слід брати до уваги не тільки законодавчі різновиди тілесних ушкоджень як такі, а й показники, що використовуються при встановленні тілесного ушкодження певного виду (як-от, тривалість порушення функцій організму, рівень втрати працездатності тощо). Такий підхід свідчить, що для належного наповнення зазначеного поняття конкретним змістом недостатньо лише констатувати спрямованість діяння проти здоров'я осіб. Натомість, є необхідність у деталізації критеріїв вимірювання такої шкоди, які суттєво відрізняються від тих, що застосовуються до тілесних ушкоджень, та у забезпеченні їх чіткого правового аргументування.

В осяжному майбутньому, на тлі стрімкого технологічного розвитку, одним із визначальних видів поняття «іншої шкоди здоров'ю людей» потенційно може стати цілеспрямоване внесення небажаних або деструктивних модифікацій до генетичного коду людини, а також інші подібні біоінженерні втручання, що впливають на її спадковість та функціональність організму.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на позицію О. Ю. Гайворонського, який, базуючись на вищезгаданому законодавчому визначенні поняття здоров'я, підкреслює, що заподіяння шкоди здоров'ю осіб у процесі диверсійних дій включає також негативний вплив на психічне здоров'я. Це може проявлятися як безпосереднє та явне психічне насильство, так і приховані форми впливу, зокрема маніпуляції свідомістю[36]. Однак, ми не розділяємо таку позицію, оскільки вважаємо її такою, що суперечить принципу правової визначеності. Психічне здоров'я розуміється як стан благополуччя, за якого кожна людина здатна реалізовувати свій потенціал, долати життєві переживання, працювати продуктивно і результативно, а також робити внесок у життя суспільства[37].

Однією з актуальних проблем, пов'язаних із зазначеною формою диверсії, є те, що вона охоплює різноманітні види тілесних ушкоджень і шкоди здоров'ю людей, які відрізняються за ступенем суспільної небезпеки. Це свідчить про те, що ст. 113 Кримінального кодексу формально включає в себе завдання такої шкоди, яка за своїм соціальним значенням не відповідає рівню загрози основам

[35] Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

[36] Гайворонський О. Ю. Предмет злочинного впливу у злочинах проти основ національної безпеки України, досудове розслідування яких віднесено до підслідності слідчих органів безпеки : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2016. 199 с.

[37] Устинов А. В.. Психічне здоров'я як складова національної безпеки. *Український медичний часопис*. 2013. № 1 (93). С. 16–18.

національної безпеки. Прикладом можуть слугувати ситуації, коли йдеться про завдання легких тілесних ушкоджень або менш значущі фізичні впливи.

Також варто звернути увагу на тісний взаємозв'язок між життям та здоров'ям людини, які виступають об'єктами кримінально-правової охорони. Цей зв'язок нерідко створює труднощі у визначенні спрямованості дій проти одного з цих об'єктів під час розгляду конкретної справи. Для вирішення такого питання необхідно ретельно встановлювати всі фактичні обставини. Наприклад, про навмисну спрямованість дій на заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю можна говорити тоді, коли з'ясовано, що діяння об'єктивно мало наслідки саме такого характеру і не могло призвести до позбавлення життя багатьох осіб. Це особливо актуально в ситуаціях, коли особа використовувала вибухівку, ефективність якої обмежувалася лише завданням шкоди здоров'ю, при цьому усвідомлюючи її обмежуючу силу. Водночас на практиці часто трапляється ситуація, коли перша та друга форми диверсії поєднуються в межах одного злочинного посягання. У таких випадках необхідне належне відображення обох форм під час кваліфікації злочину[38].

Суспільна небезпечність дій, таких як здійснення вибухів, підпалів чи інших аналогічних діянь, які спрямовані на масове завдання тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю людей, полягає у створенні умов значного ризику для життя та здоров'я багатьох осіб. До цього входить як безпосереднє завдання шкоди, так і реальна загроза її спричинення, коли такі дії здатні призвести до серйозних наслідків як окремо для жертв, так і для суспільства в цілому. У випадках, коли внаслідок цих дій уже було завдано тілесних ушкоджень, додаткової кваліфікації таких дій як злочину проти здоров'я не вимагається. Це пояснюється тим, що подібні наслідки повністю охоплюються у визначеному складі диверсії як тяжкого злочину, що охоплює всі аспекти заподіяної шкоди. Таким чином, такі діяння прирівнюються до значної загрози не лише фізичному здоров'ю людей, а й стабільності та безпеці суспільства загалом.

Здійснення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на знищення чи пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське або оборонне значення. У попередній редакції ст. 60 КК 1960 року ця форма диверсії визначалася як дії, що включають вибухи, підпали чи інші дії з метою руйнування або пошкодження підприємств, споруд, транспортних шляхів і засобів сполучення, засобів зв'язку чи іншого державного або суспільного майна. У чинній редакції ця стаття була оновлена відповідно до ЗУ від 17 червня 1992 року № 2468-XII, після чого її зміст без змін увійшов до ст. 113 чинного Кримінального кодексу[39]. Проведений нами всебічний аналіз судової практики, продемонстрував, що саме ця форма диверсії є найбільш поширеною серед аналогічних випадків з початку війни у 2014 році та має значну

[38] Ухвала Вінницького міс. суду від 6 березня 2018 р., судова справа № 127/2100/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72620705

[39] Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України від 17.06.1992 № 2468-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 511.

поширеність у практиці[40]. При цьому слід зазначити, що здійснення диверсії в такій формі може спричинити серйозні негативні наслідки, завдавши істотної шкоди загальнодержавним інтересам, що підкреслює її небезпечність та актуальність для здійснення запобіжних заходів.

В тлумачному словнику сучасної української мови дієслово «зруйнувати» означає перетворити щось на руїни, розбити чи розламати[41]. Дослідники також відзначають, що слово «зруйнування» є синонімічним поняттю «знищення».

У кримінальному праві поняття «знищення» найчастіше розглядається в контексті «знищення майна» (зокрема, у статті 194 та інших статтях КК України). Знищення майна трактується як протиправний руйнівний вплив на об'єкт, що призводить до припинення його фізичного існування або до таких змін, за яких майно повністю втрачає свою споживчу чи економічну цінність, стає непридатним для використання за його призначенням і не підлягає відновленню[42]. Таке твердження охоплює виключно питання знищення матеріальних об'єктів. Однак, як було зазначено раніше в контексті ст. 113 Кримінального кодексу, об'єктами, що мають критично важливе значення для народного господарства або оборони країни, можуть визнаватися не лише матеріальні активи, а й результати інтелектуальної чи творчої діяльності, а також інформація[43]. Це підкреслює розширений підхід до визначення стратегічно важливих об'єктів, враховуючи як фізичну, так і нематеріальну спадщину, здатну впливати на економічну чи оборонну стабільність держави. Термін «зруйнування» або «знищення» об'єкта, згаданого в цій статті КК України, потребує теоретичного визначення, яке б охоплювало всі типи об'єктів, що мають вагоме значення для народного господарства чи оборони.

Оскільки соціальна значущість зазначених об'єктів визначається не лише їхньою фізичною присутністю, але й здатністю бути використаними за визначеним функціональним призначенням, посягання на них у процесі здійснення диверсійних дій може виявлятися в різних формах впливу. До таких форм зазвичай належать два основних типи: 1) вплив на фізичний стан об'єкта або 2) порушення його функціонального стану. Перший аспект, тобто вплив на

---

[40] Вирок Гуляйпільського рай. суду Запорізької обл. у справі № 315/489/16-к (провадження № 1-кп/315/63/16) від 26 жов. 2016 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/62278568 ; Вирок Жовтневого район. суду м. Харкова у справі № 639/8071/15-к (провадження № 1-кп/639/441/15) від 18 верес. 2015 р. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/50573170 ; Вирок Жовтневого район. суду м. Харкова у справі № 639/8071/15-к (провадження № 1-кп/639/441/15) від 18 верес. 2015 р. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/50573170 ; Вирок Куйбишівського район. суду Запорізької обл. у справі № 324/2130/16-к від 18 трав. 2017 р. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66555727

[41] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

[42] Горбунов В. А. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с. ; Кримінальне право України: Особлива частина: підручник. За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.

[43] Климосюк А. С. Про кримінально-правову характеристику предметів диверсії та необхідність вдосконалення їх законодавчого формулювання в ст. 113 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. № 5. С. 101–106.

фізичний стан, характеризується повним знищенням або серйозним пошкодженням об'єкта, яке робить його нездатним до подальшого існування у первісному вигляді. Наприклад, це може бути досягнуто шляхом організації вибуху чи іншої прямої фізичної дії, яка припиняє існування об'єкта як інфраструктурної одиниці. Другий вид впливу – це порушення функціонального стану об'єкта. Цей тип спрямований на позбавлення об'єкта його функцій, що викликає падіння його здатності виконувати призначені завдання. У цьому випадку фізична структура може теоретично залишатися інтактною, проте ключові функції стають недоступними для експлуатації. Яскравим прикладом є виведення з ладу інформаційної системи, яка відповідає за координацію чи забезпечення роботи об'єкта. Навіть якщо конструктивна частина об'єкта залишається неушкодженою, втрата функціональності робить його непридатним для використання. У переважній більшості випадків у процесі акту диверсії ці два типи посягань часто взаємопов'язані та застосовуються одночасно для досягнення максимального ефекту. Незважаючи на це, одночасне їх поєднання не є обов'язковою умовою. Диверсія може бути спрямована виключно на один із зазначених аспектів залежно від її мети та завдань конкретного сценарію.

Отже, під «руйнуванням» або «знищенням» об'єкта, що має значення для народного господарства чи оборони, розуміють: 1) повне припинення його фізичного існування або 2) приведення об'єкта до стану абсолютної та незворотної функціональної непридатності, коли його подальше відновлення стає неможливим.

Слово «пошкодження» в сучасній українській мові походить від дієслова «пошкоджувати», що означає виводити щось із ладу, псувати або руйнувати. У межах вітчизняного законодавства пошкодження визначається як подія, що порушує справний стан об'єкта, при цьому зберігається його працездатність[44]. У дослідженнях диверсій науковці акцентують на тому, що пошкодження об'єктів, які мають значну народногосподарську чи оборонну цінність, зазвичай передбачає їх часткове порушення, на відміну від цілковитого знищення або приведення в непридатний стан на певний проміжок часу. При цьому така непридатність може бути усунена шляхом проведення ремонтних робіт або відновлення[45].

Отже, пошкодження об'єкта, що має важливе народногосподарське або оборонне значення, можна розглядати як процес, у результаті якого відбувається одна з наступних змін. По-перше, це може бути повне або часткове припинення фізичного існування частини об'єкта, зміна його форми або фізичного стану як усього об'єкта, так і його окремих частин. По-друге, під пошкодженням слід розуміти ситуацію, коли об'єкт втрачає свою функціональну придатність. Залежно від масштабу втрат, це може бути часткова функціональна

[44] Про затвердження Положення про порядок розслідування та обліку порушень в роботі атомних станцій : Наказ Держатомрегулювання України від 01.12.2004 р. № 184. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1594-04

[45] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

непридатність, яка носить постійний чи тимчасовий характер, або ж повна непридатність, але з тимчасовим обмеженням. Водночас за рівнем суспільної небезпеки пошкодження таких об'єктів поступається їхньому повному зруйнуванню. Проте навіть у випадках пошкодження виникає значна загроза, оскільки такі дії можуть завдати суттєвої шкоди суспільним відносинам, що захищаються положеннями ст. 113 КК України. Це підкреслює серйозність наслідків, які можуть бути спричинені навіть частковим пору-шенням цілісності об'єкта з важливим народногосподарським чи оборонним значенням.

Надані теоретичні визначення знищення та пошкодження об'єктів, які мають значення для народного господарства або оборони, охоплюють усі такі об'єкти, включно з інформацією. Водночас, для правильної кваліфікації випадків знищення чи пошкодження інформації необхідно враховувати деякі її особливості, пов'язані з фізичним станом. На ці аспекти вже зверталася увага під час характеристики інформації як предмета злочину.

У Законі України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII інформацією вважаються будь-які відомості і/або дані, здатні зберігатися на матеріальних носіях або бути представленими в електронній формі[46]. Таким чином, під визначення інформації згідно із законодавством підпадають як документовані дані, зафіксовані на матеріальному носії, так і недокументовані відомості. У контексті цього питання це свідчить, що документована інформація має властивість об'єктивного існування разом із певним матеріальним носієм, на якому вона закріплена. Натомість недокументована інформація може приймати інші форми фізичного існування. У випадку з документованою інформацією важливо відрізняти саму інформацію від її носія. При знищенні чи пошкодженні такої інформації об'єктом може бути як сукупність інформації і носія, так і лише сама інформація. Під знищенням інформації маємо на увазі вплив на комп'ютерну інформацію, який спричиняє її повне зникнення або переведення у стан, що унеможливлює подальше використання. Пошкодження інформації, ототожнюється зі зміною або перекрученням даних, що призводить до модифікації відомостей настільки, що вони стають тимчасово, частково чи повністю непридатними для задоволення інформаційних потреб. У разі здійснення диверсії порушується фізична цілісність інформації. Порушення цілісності визнається однією з ключових загроз для даних, яке проявляється у їхньому спотворенні, руйнуванні чи повному знищенні.

Фізичний вплив на інформаційні ресурси під час здійснення диверсійних дій може реалізовуватися різними методами, включаючи застосування як шкідливих технічних засобів, так і шкідливого програмного забезпечення, до якого належать комп'ютерні віруси. Ці віруси створюються з метою незаконного проникнення в електронно-обчислювальні пристрої, комп'ютерні системи або мережі з подальшим знищенням, пошкодженням чи викраданням інформації, що міститься в них. Використання таких засобів демонструє високий рівень небезпечності через здатність спричиняти суттєві пошкодження

[46] Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 48. Ст. 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text

інформаційних об'єктів, які мають значення з точки зору економіки чи національної безпеки. Застосування комп'ютерних вірусів або інших шкідливих засобів можна трактувати як одні з методів, спрямованих на завдання шкоди критично важливим об'єктам інфраструктури. Такі дії характеризуються спробами руйнування, пошкодження або паралізації об'єктів, які мають велике стратегічне значення, зокрема для народного господарства чи обороноздатності країни. Що стосується рівня суспільної небезпечності таких втручань, то вони мають наслідки, співставні за руйнівністю з масштабними вибухами чи підпалами[47]. Таким чином, масштаб руйнівних властивостей та можливих наслідків від використання шкідливих програм та технологій підкреслює важливість посиленої уваги до безпеки як на державному рівні, так і в приватному секторі.

У разі знищення або пошкодження інформації внаслідок диверсійних дій має місце протиправний вплив на саму інформацію чи матеріальний носій, на якому вона зберігається. У результаті: а) при знищенні інформація повністю зникає або остаточно й незворотно втрачає свою функціональну придатність; б) при пошкодженні інформація частково зникає фізично або тимчасово чи постійно, частково чи повністю втрачає свою функціональну придатність.

У цьому контексті слід звернути особливу увагу на проблему незаконного блокування інформації, що призводить до унеможливлення доступу до неї[48]. Зокрема, влітку 2017 року в Україні здійснена була хакерська атака з поширенням вірусу-вимагача «Petya» спричинило серйозні наслідки. Були заблоковані ключові підприємства, важливі для економіки країни, серед яких Укрпошта, Укрзалізниця, Укртелеком, аеропорт «Бориспіль», а також тимчасово виведена з ладу система радіаційного моніторингу Чорнобильської атомної електростанції. В січні 2022 року хакери здійснили атаку на приблизно 70 вебсайтів українських державних установ. Зокрема, були атаковані сайти Міністерства освіти і науки, Міністерства закордонних справ, Міністерства у справах ветеранів, Міністерства енергетики, Державної служби з надзвичайних ситуацій та ресурсу «Дія». На урядових платформах з'явилося зображення з текстом трьома мовами – українською, російською та польською. У ньому користувачів попереджали про нібито оприлюднення їхніх особистих даних та знищення інформації на комп'ютері. У тексті згадувалося, що це «за ОУН УПА, за Галичину, за Полісся та за історичні землі», що натякало на причетність до злочину «польських» хакерів. При аналізі подібних дій доцільно виходити з позиції, що поняття блокування тісно пов'язане з такими категоріями, як знищення чи пошкодження інформації, особливо коли об'єктом протиправних дій є сама інформація.

Водночас слід відрізняти подібні диверсійні дії, які спрямовані на певні об'єкти з інформаційною складовою. У таких випадках блокування доступу до

[47] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

[48] Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80

цих об'єктів спричиняє втрату їхньої функціональної придатності, наприклад, якщо йдеться про об'єкт, що має важливе оборонне значення.

Суспільна небезпека вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на руйнування чи пошкодження об'єктів із важливим народногосподарським або оборонним значенням, полягає у завданні шкоди або створенні реальної загрози завдання такої шкоди суспільним відносинам, що забезпечують безпеку цих об'єктів. Фактичне руйнування чи пошкодження подібних об'єктів не потребує додаткової кваліфікації за іншими статтями Кримінального кодексу України, зокрема тими, що передбачають відповідальність за знищення чи пошкодження чужого майна, оскільки такі дії охоплюються статтею 113 КК України. Це положення стосується і тих випадків, коли диверсійні дії здійснюються способами, що створюють загальну небезпеку.

Отже, диверсія, що здійснюється у формі вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю, а також на руйнування чи пошкодження об'єктів із важливим народногосподарським або оборонним значенням, має усічений склад. Це означає, що злочин вважається завершеним на стадії реалізації умислу, яка зазвичай характерна для замаху на злочин. Таким чином, його слід розцінювати як закінчений злочин з моменту фактичного здійснення вибуху, підпалу або інших дій, які безпосередньо спрямовані на завдання шкоди об'єкту злочину.

Наступною з форм диверсії, яку ми будемо розглядати є *вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення*. Цей вид диверсії не був передбачений в ст. 60 Кримінального кодексу 1960 року, але був доданий до ст. 113 під час прийняття Кримінального кодексу 2001 року[49].

Поняття слово «радіоактивний» в українській мові означає те, що має властивість радіоактивності. Радіоактивність, у свою чергу, визначається як самочинний або викликаний штучно розпад атомних ядер певних хімічних елементів, під час якого утворюється випромінювання елементарних частинок, таких як електрони, позитрони тощо[50]. Радіоактивний розпад атомних ядер є одним із способів виділення енергії під час ядерних перетворень. Цей процес характеризується мимовільним переходом нестабільних атомних ядер у більш стійкі стани. Сам термін «радіоактивність» уперше з'явився при відкритті нового хімічного елемента – радію, щоб описати його здатність випромінювати промені. Це випромінювання, відоме як радіоактивне, полягає у виділенні внутрішньої енергії під час розпаду і її випусканні в навколишнє середовище у вигляді альфа-, бета- та гамма-променів[51]. Слово «забруднення» означає дію, що виражається в забрудненні, тобто поширенні чи застосуванні речовин, які роблять щось непридатним або шкідливим для використання. Таким чином, термін «радіоактивне забруднення» позначає згубний вплив радіоактивного випромінювання на довкілля чи інші об'єкти.

---

[49] Климосюк А. С. Законодавча конструкція диверсії: реалії та перспективи. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2. Т. 1. С. 125–128.

[50] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2001. 1440 с.

[51] Стеблюк М. І. Цивільна оборона: підручник. Київ: Знання, 2006. 487 с.

У дослідженнях у сфері кримінального права, які присвячені аналізу об'єктивної сторони диверсії, науковці по-різному трактують зміст дій, що спрямовані на радіоактивне забруднення. Зокрема, деякі дослідники утримуються від конкретизації характеристик таких дій, обмежуючись описом лише можливих наслідків їх реалізації. Наприклад, В. І. Шакун, використовуючи термін «радіаційне» замість терміна «радіоактивне», що міститься у диспозиції статті 113 КК України, визначають радіаційне забруднення як процес, за якого навколишнє середовище піддається впливу радіоактивних речовин. Вони наголошують на необхідності впровадження заходів радіаційного захисту населення та інших спеціалізованих дій, спрямованих на обмеження радіоактивного опромінення, а також забезпечення умов для нормального функціонування господарської діяльності[52]. Інші дослідники звертають увагу на спрямованість радіоактивного забруднення, яке має на меті завдання смерті або шкоди здоров'ю людей через їхнє опромінення радіоактивними речовинами[53]. Вважаємо, що в такому випадку радіоактивне забруднення виступає лише засобом диверсії, реалізованої у формі інших дій, спрямованих на масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень чи іншої шкоди здоров'ю людини.

У національному законодавстві радіоактивне забруднення визначається як наявність або поширення радіоактивних речовин в обсягах, що перевищують їх природний рівень у навколишньому середовищі чи організмі людини. Під радіоактивною речовиною розуміють таку субстанцію, яка генерує або за певних умов здатна генерувати іонізуюче випромінювання[54]. В українській мові термін «наявність» трактується як існування чи присутність певного об'єкта або явища[55]. Таким чином, факт присутності радіоактивних речовин свідчить про вже наявне радіоактивне забруднення. Тому дії, спрямовані на спричинення такого забруднення, зазвичай пов'язані з поширенням цих речовин. Поняття радіоактивний матеріал визначений у статті 1 Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму від 13 квітня 2005 року. До нього належать ядерні матеріали та інші радіоактивні речовини, які містять нукліди, здатні самостійно розпадатися, а також через свої радіологічні властивості або здатність до поділу можуть спричиняти смерть, серйозні травми або значну шкоду власності чи навколишньому середовищу[56]. Відповідно, до категорії радіоактивних матеріалів, які можуть використовуватися під час здійснення дій, спрямованих

[52] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

[53] Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.

[54] Про затвердження Інструкції щодо проведення радіаційного контролю транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон та на митній території України : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 15.05.2000 р. № 27. *Офіційний вісник України*. 2000. № 28. Ст. 1184.

[55] Словник української мови : в 11 томах / Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

[56] Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму : Закон України 15.03.2006 р. № 3533-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3533-15

на радіоактивне забруднення, належать джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини, ядерні матеріали та радіоактивні відходи.

Отже, у випадках диверсійних дій, метою яких є створення радіоактивного забруднення, можуть бути задіяні різні радіоактивні матеріали. Серед них виділяють джерела іонізуючого випромінювання, радіоактивні речовини, ядерні матеріали та радіоактивні відходи. Ця точка зору підтверджується науковими дослідженнями, які систематизують потенційні форми діяльності, спрямовані на радіоактивне забруднення. До таких дій належать пошкодження чи знищення джерел іонізуючого випромінювання, руйнування або пошкодження ядерних установок, розбирання чи підпал корпусів, оболонок агрегатів або пристроїв, що містять радіоактивні матеріали, та інші подібні дії[57].

Конструкція об'єктивної сторони диверсії, що розглядається в даній формі, має характерну особливість: законодавець обмежився визначенням лише самого факту вчинення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, без детальної конкретизації цих дій за їх видом або етапами реалізації відповідного умислу. Це свідчить, що склад злочину має усічений характер, оскільки спрямованість таких дій може проявлятися як під час створення умов для злочину (готування), так і в процесі безпосередніх дій, метою яких є реалізація злочину (замах). Таким чином, із суто формально-юридичної точки зору, диверсія вважається завершеним злочином із того моменту, коли особа вчинила відповідні дії, навіть якщо вони перебувають лише на стадії готування.

П'ята форма диверсії охоплює *дії, спрямовані на організацію масового отруєння*. Ця категорія диверсій була відображена і в статті 60 Кримінального кодексу 1960 року, де вона отримала законодавче визначення як «здійснення масових отруєнь».

Відповідно до Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» від 24 лютого 1994 року № 4004-XII, масові отруєння класифікуються як широкомасштабні неінфекційні захворювання, обумовлені впливом біологічних, фізичних, хімічних або соціальних чинників навколишнього середовища життєдіяльності. До таких чинників належать об'єкти господарської діяльності, а також продукція, роботи та послуги, що виникають внаслідок їх функціонування[58]. Під час масового отруєння відсутня характеристика інфекційності, що означає здатність спричиняти інфекційний процес у природних умовах[59]. Саме ця особливість відрізняє масові отруєння від інших видів масових захворювань, зокрема епідемій.

Масове отруєння відбувається через використання токсичних речовин, які, потрапляючи в організм, взаємодіють із його біохімічними системами, що

[57] Кримінальне право (Особлива частина): підручник / За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ: Елтон-2, 2012. 780 с. ; Кримінальне право України. Особлива частина : підручник. За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с.

[58] Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.

[59] Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів» : Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html

відповідають за функціонування життєво важливих процесів. Це може призводити до паралізації окремих функцій організму або їх значного порушення. У чинному законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття отруйних речовин. Згідно з «Переліком небезпечних властивостей», затвердженим Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 16 жовтня 2000 року № 165, під категорію отруйних речовин підпадають ті речовини чи відходи, які, потрапляючи до організму через дихальну систему, травний тракт або шкірні покриви, можуть спричинити смерть людини або викликати на її організм сильний негативний вплив[60].

Згодом було запропоновано інше визначення отруйних речовин – як небезпечних хімічних компонентів та сполук, які мають характерний склад, включаючи суміші, продукти їх розкладу й розпаду. Завдяки сукупності своїх властивостей такі речовини здатні становити загрозу для довкілля, тваринного світу і людського здоров'я, з небезпекою їх загибелі. Вони вимагають застосування спеціальних методів, умов та засобів для безпечного поводження[61].

У процесі дослідження отруйних речовин як предмета контрабанди за статтею 201 КК України та незаконного виробництва, виготовлення, придбання, транспортування, пересилання, зберігання з метою збуту або безпосередньо збуту токсичних чи сильнодіючих речовин, а також відповідних лікарських засобів за ст. 321 КК України, науковці зазначають, що такими речовинами є сполуки рослинного походження (наприклад, отрута мухомора, блідої поганки тощо), тваринного походження (зокрема, зміїна отрута або токсини, що виробляються членистоногими), мінерального походження (миш'як, стрихнін, ртуть, сулема, синильна кислота та інші ціаніди, пестициди тощо) або ж продукти хімічного синтезу. Ці речовини здатні при впливі на живий організм спричиняти гостре або хронічне отруєння чи навіть смерть[62]. Зазначене визначення вважається вдалим, оскільки воно враховує можливість негативного впливу отруйних речовин не тільки на людський організм, але й на організми тварин.

Науковці наголошують, що заходи, спрямовані на масове отруєння, можуть реалізовуватися через зараження харчових продуктів, джерел води, повітря, а також лікарських засобів[63], одягу та інших об'єктів навколишнього середо-

[60] Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів» : Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html

[61] Про затвердження Інструкції про розгляд заявок та надання дозволів на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнологій та інших біологічних агентів : Наказ Мінекоресурсів України від 30.07.2002 р. № 294 (втратив чинність). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0781-02

[62] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с. ; Кримінальний кодекс України. Наук-практ. комент. : у 2 т. / За заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2. 1040 с.

[63] Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с.

вища[64]. До таких дій необхідно відносити виключно свідомо спрямовану діяльність, яка має на меті поширення токсичних речовин серед значної кількості людей або тварин. Існує широкий спектр можливих проявів цього виду злочинної поведінки. Основними способами здійснення масового отруєння є повітряний, контактний і рідинно-харчовий. Повітряний спосіб передбачає розпилення токсичних речовин у вигляді газу, пари або туману з метою їх проникнення в організм через дихальні шляхи. У разі контактного способу отруєння речовинами забруднюються об'єкти зовнішнього середовища, через які токсини проникають в організм через шкірний покрив. Щодо рідинно-харчового способу, то він полягає у забрудненні питної води, продуктів харчування чи кормів для тварин, які, потрапляючи в організм через шлунково-кишковий тракт, спричиняють отруєння. Зазначимо, що законодавець у ст. 113 КК України не конкретизує ані видів дій, спрямованих на масове отруєння, ані способів їх реалізації. Відтак різновиди таких дій та методи їх здійснення залишаються доволі широкими й можуть змінюватися залежно від обставин та умов.

Конструкція об'єктивної сторони диверсії, вчиненої в даній формі, визначається тим, що законодавець включив до її складу лише ознаку здійснення дій, спрямованих на масове отруєння, без конкретизації таких дій за їх різновидами та стадіями реалізації умислу. Ця характеристика аналогічна до тієї, яка застосовується при діях, спрямованих на радіоактивне забруднення. У зв'язку з цим наведені нами аргументи та висновки щодо конструкції п'ятої форми диверсії мають таке ж значення і для цієї форми. Таким чином, таке кримінальне правопорушення слід вважати завершеним лише з моменту скоєння дій, які безпосередньо спрямовані на масове отруєння і створюють реальну небезпеку завдання шкоди об'єкту диверсії. Дії, спрямовані на підготовку до злочину, наприклад, пошук отруйних речовин з метою їх подальшого використання для масового отруєння, слід кваліфікувати як готування до диверсії за ч.1, ст. 14 та ст..113 КК України. Крім того, можливий також замах на вчинення злочину, зокрема у формі замаху на непридатний об'єкт або із застосуванням непридатних засобів.

Суспільна небезпека зазначених дій полягає у їх потенційній або фактичній здатності завдавати істотної шкоди здоров'ю чи життю великої кількості людей або тварин. Реальне спричинення такої шкоди збільшує рівень небезпечності діяння і має враховуватися при визначенні ступеня покарання винної особи. У випадках, коли вчинене правопорушення має ознаки злочину, що передбачає більш сувору відповідальність, ніж визначено ст. 113 КК України, дії потребують додаткової правової кваліфікації відповідно до іншої статті кримінального законодавства.

Шосту, сьому та восьму *форми диверсії об'єднує їх спрямованість на здійснення дій, які націлені на розповсюдження конкретних захворювань*, пов'язаних із загрозою для життя та здоров'я людей, тварин і рослинної флори. Ці форми шкідливих дій знаходять своє законодавче відображення ще у статті

[64] Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 680 с. ; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

60 Кримінального кодексу 1960 року, але їх тлумачення в ті часи мало певні відмінності. По-перше, ці типи диверсій були юридично визначені через поняття «поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій», що включало всі три аспекти загроз. По-друге, зазначена форма «поширення епіфітотій», яка охоплює шкоду рослинному світу, з'явилася в тексті цієї статті пізніше внаслідок прийняття відповідного Закону України від 17 червня 1992 року № 2468-XI. Таким чином, законодавче регулювання цих форм диверсій відображає загальне розуміння потенційного ризику та загроз екологічній безпеці суспільства[65].

Насамперед, розглянемо питання вчинення дій, спрямованих на поширенню епідемій. У Кодексі цивільного захисту та Законі України «Про захист населення від інфекційних захворювань» від 6 квітня 2000 року № 1645-III епідемія трактується як явище, у якому інфекційна хвороба охоплює значну частину населення певної території протягом короткого проміжку часу[66]. У кримінально-правовій доктрині епідемією вважається процес масового поширення інфекційних захворювань серед людей на значній території за короткий період часу. Це явище характеризується тим, що рівень захворюваності у певному регіоні та в конкретний період значно перевищує типові показники, властиві цій інфекційній хворобі, і супроводжується відповідною динамікою поширення[67].

Інфекційні хвороби – це розлади здоров'я людини, спричинені дією живих збудників, таких як віруси, бактерії, рикетсії, найпростіші, грибки, гельмінти, кліщі та інші патогенні паразити. Крім того, вони можуть бути обумовлені продуктами життєдіяльності цих збудників (токсинами) або патогенними білками (пріонами). Ці захворювання передаються від інфікованих осіб до здорових і мають схильність до масового поширення[68]. Мікроорганізми, які є збудниками інфекційних хвороб, характеризуються патогенністю, що відображає їх потенційну здатність викликати інфекційне захворювання у макроорганізмів певного виду. Патогенність визначається як видова генетична властивість мікроорганізмів, яка формується під впливом різноманітних факторів. Найважливішими з них є інфекційність, інвазивність і токсичність. Інфекційність позначає здатність збудників спричинювати перебіг інфекційного процесу та є тісно пов'язаною з інвазивністю – властивістю долати захисні бар'єри організму, проникати до його тканин та активно в них розмножуватися. Токсичність, у свою чергу, полягає у здатності мікроорганізмів впливати на метаболічні функції

[65] Климосюк А. С. Законодавча конструкція диверсії: реалії та перспективи. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2018. № 2. Т. 1. С. 125–128.

[66] Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04. 2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 29. Ст. 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text

[67] Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с. ; Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ: Юридична думка, 2010. 1288 с.

[68] Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04. 2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 29. Ст. 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text

організму хазяїна, порушуючи гомеостатичні процеси його внутрішнього середовища[69].

Інфекційні захворювання класифікуються на дві основні категорії. Перша категорія включає небезпечні інфекції, які характеризуються тяжкими та/або тривалими розладами здоров'я в окремих випадках, що можуть створювати загрозу для життя та здоров'я інфікованих осіб. Друга категорія охоплює особливо небезпечні інфекції, до яких також належать карантинні захворювання, такі як чума, холера і жовта лихоманка. Ці захворювання викликають значні й стійкі порушення здоров'я у значної частини населення, відзначаються високим рівнем летальності та швидким поширенням серед популяцій. Варто зазначити, що в контексті положень ст. 113 КК України, яка стосується злочинів проти основ національної безпеки, мова йде головним чином про поширення саме особливо небезпечних інфекційних захворювань. Як правило, таке поширення розглядається як прояв епідемії. Епідемічно значущі хвороби визначені у «Переліку особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носіння збудників цих хвороб», затвердженому наказом Міністерства охорони здоров'я України від 19 липня 1995 року № 133[70].

Розповсюдження епідемій зазвичай означає поширення особливо небезпечних інфекційних захворювань, викликаних їх збудниками, які здатні швидко охоплювати значну кількість людей за відносно короткий час. Згідно з дослідженнями об'єктивної сторони диверсії, науковці зазначають, що до дій, спрямованих на поширення епідемії, можна віднести поширення збудників інфекційних хвороб на територію України або спроби такого поширення. Це може виявлятися через зараження продуктів харчування, води, їжі, медикаментів, медичних засобів або шляхом поширення заражених переносників хвороб, таких як гризуни, комахи, кліщі тощо[71].

Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьов указують, що зазначений спосіб здійснення диверсії передбачає цілеспрямовані дії, спрямовані на створення у навколишньому середовищі джерела первинного поширення інфекції[72].Законодавець у ст. 113 КК України не надає конкретного переліку дій, спрямованих на поширення епідемій, що дозволяє трактувати їх як будь-які дії, котрі безпосередньо спрямовані на розповсюдження збудників особливо небезпечних інфекційних

[69] Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів» : Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html

[70] Перелік особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб : Наказ МОЗ від 19.07.1995 р. № 133. URL: http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=383

[71] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с. ; Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.

[72] Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України: навч. посібник. Київ: Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

захворювань. Способи поширення епідемій можуть бути різноманітними, зокрема виділяються такі основні із них:

– *аерогенний* або *повітряно-крапельний* – передбачає перенесення інфекційного збудника через повітря з подальшим його проникненням до організму через органи дихання;

– *аліментарний* чи *харчовий* – заснований на проникненні збудника в організм людини через споживання забруднених продуктів харчування або води;

– *контактний*- характеризується проникненням збудника інфекційного захворювання через слизові оболонки (зокрема рот, ніс, очі) або пошкоджену шкіру. Таким чином, обмеження конкретизації у законодавстві розширює трактування можливих дій та шляхів розповсюдження небезпечних інфекцій;

– *трансмісійний* – передбачає штучне зараження переносників, таких як кровосисні членистоногі, які під час укусу людини передають інфекційного агента[73].

Суспільна небезпека дій, спрямованих на поширення епідемій, насамперед полягає в загрозливому характері інфекційних захворювань та їх здатності до неконтрольованого розповсюдження, а не стільки в кількості жертв. Наприклад, навіть кілька випадків таких серйозних інфекцій, як чума чи холера, можуть розцінюватися як епідемія. Важливою особливістю таких дій є те, що вони, зазвичай, спрямовані на невизначену кількість людей з метою максимального поширення інфекційних хвороб.

Щодо вчинення дій, спрямованих на поширення епізоотій, Кодекс цивільного захисту визначає епізоотію як інтенсивне поширення заразної хвороби серед тварин за короткий проміжок часу, причому рівень захворюваності значно перевищує звичайний на певній території[74]. Одне з тлумачень поняття «широкий» пов'язується з великим масштабом або значним обсягом. У свою чергу, у довідковій літературі «заразний» трактується як здатний передаватися іншому, а «зараза» позначає мікроорганізми, які є збудниками інфекційних хвороб[75]. Таким чином, епізоотія характеризується масштабним поширенням інфекційних захворювань серед тварин.

Особливості інфекційних захворювань, які були розглянуті у контексті епідемій, залишаються актуальними й щодо епізоотій. Зокрема, однією з ключових характеристик як епідемій, так і епізоотій є здатність інфекційних хвороб до стрімкого самопоширення. На території України найбільш поширеними епізоотичними захворюваннями є туберкульоз та лейкоз великої рогатої худоби, ящур, лептоспіроз, класична чума свиней, сказ і сибірка. Ці патології характеризуються високою летальністю серед інфікованих тварин. Наприклад, при захворюванні на ящур рівень смертності може досягати 80%. Особливу загрозу становлять епізоотії, пов'язані з антропозоонозними інфекціями –

[73] Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України: навч. посібник. Київ: Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

[74] Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34-35. Ст. 458.

[75] Словник української мови: в 11 томах. Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 3. 744 с.

захворюваннями, спільними для тварин і людей, здатними передаватися від заражених тварин до людини. Серед таких захворювань виділяють бактеріальні (чума, сибірка, туляремія, сап, меліоїдоз), вірусні (пситакоз, енцефаломієліти), рикетсійні (кліщовий рикетсіоз, ку-гарячка), а також мікози (кокцидіоїдомікоз). Кожне з них має значний рівень епідемічного та епізоотичного ризику, що підвищує необхідність посилених заходів профілактики та моніторингу.

Протиправні дії, спрямовані на поширення епізоотій, можуть включати зараження кормів, води, місць утримання або тимчасового перебування тварин збудниками інфекційних хвороб. Також це стосується використання переносників відповідних хвороб, спільного утримання хворих і здорових тварин та інших подібних заходів[76]. У ст. 113 КК України законодавець не деталізує конкретні дії, спрямовані на поширення епізоотій, що свідчить про можливість трактування цього положення досить широко. Це можуть бути будь-які дії, безпосередньо спрямовані на розповсюдження збудників особливо небезпечних інфекційних хвороб, незалежно від способу їх здійснення. Зокрема, використовувані методи можуть збігатися зі способами поширення епідемій, такими як аерогенний або повітряно-краплинний, аліментарний чи рідинно-харчовий, трансмісійний або контактний – їх специфіка була раніше охарактеризована.

Під час практичного розгляду питання про визнання певних дій такими, що спрямовані на поширення епізоотій, необхідно враховувати характер потенційного інфекційного захворювання тварин, його можливі наслідки та масштаби території, яку може охопити відповідна хвороба. Також важливо зважати на те, що для поширення як епідемій, так і епізоотій, не обов'язково, щоб винуватці безпосередньо переносили збудник захворювання до конкретної тварини чи людини або досягали результату через багаторазове виконання різних дій. Направлені на поширення епізоотій (або епідемій) дії можуть полягати у свідомому внесенні збудника в певну точку, звідки інфекція здатна стрімко поширитися на інші території.

Важливою характеристикою суспільної небезпечності дій, спрямованих на поширення епізоотій, є їх здатність завдавати шкоди здоров'ю та життю великої кількості тварин, як диких, так і свійських. Оскільки ці тварини залучені до різних суспільних відносин – екологічних чи економічних, наслідки таких дій можуть мати значний вплив на суспільство. Зокрема, шкода може виражатися у втраті можливості забезпечувати населення продуктами харчування тваринного походження, що призводить до серйозних соціально-економічних проблем. Окрім цього, варто враховувати, що інфекційні захворювання тварин можуть передаватися людям. Це створює загрозу виникнення епідемій, що ще більше погіршує ситуацію. Прикладом такої загрози є вже відомі випадки зараження людей інфекційними хворобами, які походять від тварин, як-от пташиний грип (вірус грипу A(H5N1)) чи свинячий грип (H1N1). Таким чином, подібні дії мають

[76] Кримінальне право України: Особлива частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с. ; Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

багатовимірну небезпеку і потребують ретельного врахування під час встановлення покарання винної особи[77].

Стосовно здійснення дій, спрямованих на поширення епіфітотій, слід зазначити, що епіфітотія, згідно з Кодексом цивільного захисту України, визначається як масштабне розповсюдження заразної хвороби рослин на території однієї або кількох адміністративно-територіальних одиниць, яке суттєво перевищує звичайний рівень захворюваності для цієї території. Фахівці в галузі цивільного захисту трактують епіфітотію як масове та інтенсивне в часі та просторі інфекційне ураження рослин, яке призводить до значної загибелі посівів і втрати їх продуктивності. При цьому хвороба вражає понад 50% площі культур[78].

Предметом диверсії, здійснюваної у формі поширення епіфітотій, здебільшого виступають вищі рослини. Таким чином, під діями, спрямованими на поширення епіфітотій у контексті ст. 113 Кримінального кодексу, слід розуміти сукупність дій, що мають на меті розповсюдження збудників інфекційних хвороб, переважно серед вищих рослин. Методи зараження рослин інфекційними хворобами та механізми поширення інфекції можуть варіюватися залежно від конкретних обставин, серед яких виділяються такі:

– ґрунтовий шлях – інфікування рослин через ґрунт і рослинні рештки, у яких патогени можуть перебувати у стані спокою;

– повітряно-краплинний або листостебловий спосіб – збудники поширюються через розпилення в повітрі або транспортуються за допомогою рідин.

– насіннєвий, або матрикально-дочірній шлях – зараження посівного чи посадкового матеріалу.

– трансмісивний спосіб – передача збудників інфекційних захворювань рослин за участі переносників, таких як комахи, кліщі тощо.

Кожен із зазначених методів має свій специфічний механізм і потенційну загрозу для об’єктів рослинного середовища.

Однією з основних ознак суспільної небезпеки дій, спрямованих на поширення епіфітотій, є їхній значний вплив на навколишнє середовище та економіку, оскільки такі дії здатні завдати шкоди широкому спектру рослин. Ці рослини часто відіграють важливу роль у різних суспільних відносинах, включаючи екологічні системи, аграрне виробництво та економічні процеси. Наслідки таких дій можуть мати серйозний характер, що безпосередньо враховується як під час оцінки їх масштабу, так і при визначенні виду та міри покарання для винуватців. Так само, як і у випадку з епізоотіями у тварин, результати поширення епіфітотій можуть коливатися від локальних екологічних збитків до критичних соціальних наслідків. Зокрема, розповсюдження таких захворювань здатне стати причиною продовольчих криз або навіть масового голоду. Ряд інфекційних хвороб, що вражають вищі рослини, має потенціал негативно впливати і на здоров’я людей. Наприклад, злакові культури, уражені хворобою, тобто ріжком, спричиненою грибковими організмами,

[77] Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

[78] Олійник П. В. Цивільний захист. Вінниця: Нова Книга, 2013. 328 с. ; Скоробогатий Я. П. Цивільний захист. Навчальний посібник. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. 368 с.

утворюють отруйні речовини в своїх зернах. Потрапивши в продукти харчування або корми для тварин, вони можуть викликати серйозне захворювання – ерготизм. Подібні ситуації підкреслюють, наскільки серйозними можуть бути ризики від поширення епіфітотій не тільки з точки зору шкоди природі, але й для самого людства. Окрім безпосередньої шкоди нинішньому стану національного багатства внаслідок втрат урожаю чи зменшення біорізноманіття, такі явища здатні вплинути і на майбутнє економічне становище країни. Ці наслідки можуть призвести до значного погіршення екологічного стану регіонів, витрат на ліквідацію наслідків або створення нових механізмів захисту рослин. Таким чином, поширення епіфітотій варто розглядати не лише як локальну проблему певного сектору господарства чи екології, а як питання загальнонаціональної безпеки та добробуту[79].

Конструкція об'єктивної сторони диверсії, що здійснюється у шостій, сьомій та восьмій формах, має особливості, які полягають у тому, що законодавець визначає об'єктивну сторону цього злочину виключно через ознаку вчинення дій, спрямованих на поширення епідемій, епізоотій або епіфітотій, без конкретизації таких дій щодо їх характеру чи етапів реалізації злочинного умислу. Такий підхід є аналогічним до визначення дій, спрямованих на радіоактивне забруднення. Відтак, аргументи та висновки, зроблені нами стосовно конструкції п'ятої форми диверсії, є актуальними також і для зазначених форм. Таким чином, злочин слід вважати завершеним з моменту вчинення не будь-яких дій взагалі, а виключно таких дій, які прямо спрямовані на розповсюдження епідемій, епізоотій або епіфітотій, коли створюється реальна й безпосередня загроза завдання шкоди об'єкту диверсії. При цьому для кваліфікації достатньо встановити, що дії спрямовані на поширення навіть однієї інфекційної хвороби. Це дозволяє класифікувати диверсію в зазначених формах як злочин із так званим усіченим складом, момент завершення якого фіксується на стадії замаху.

З наведених фактів випливає, що дії особи можуть бути класифіковані як незакінчений злочин. Зокрема, це може бути кваліфіковано як замах на злочин, включаючи випадки замаху на непридатний об'єкт чи із використанням непридатних засобів, або як готування до злочину. Наприклад, такі дії можуть включати пошук збудників інфекційних хвороб людей, тварин або рослин з метою розповсюдження епідемій, епізоотій чи епіфітотій. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Є. Д. Скулиш та О. Ю. Звонарьова, які акцентують увагу на тому, що дії, спрямовані на поширення епіфітотій, можуть набувати різних форм. До прикладу, це може бути переміщення інфікованого насіння, посадкового матеріалу, рослин або інших предметів і матеріалів, які є носіями збудників інфекційних хвороб рослин, а також поширення таких збудників іншим чином[80]. На нашу думку, транспортування заражених об'єктів створює

[79] Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) : монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с.

[80] Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України : навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

передумови для подальшого вчинення диверсійних дій і, відповідно, повинно бути кваліфіковане як підготовка до злочину.

Завершуючи аналіз форм диверсії, слід зазначити, що на практиці можливе поєднання декількох форм у межах одного кримінально протиправного діяння. Це може ускладнюватися тим, що йдеться про одночасну наявність завершеного кримінального правопорушення в одній із форм та незавершеного – в іншій. Наприклад, якщо особа заклала вибуховий пристрій поблизу ядерного реактора атомної електростанції з метою зруйнувати об'єкт, важливий для національної економіки, і спричинити радіоактивне забруднення території, але через затримання не змогла здійснити вибух. У такому випадку спостерігається комбінація: а) замаху на вибух, спрямованого на руйнування об'єкта, що має значення для національної економіки, та б) завершеного кримінального правопорушення у вигляді дій, спрямованих на радіоактивне забруднення. При цьому вчинене слід кваліфікувати як завершену диверсію у формі дій із спрямуванням на радіоактивне забруднення. Замах на кримінальне правопорушення потрібно враховувати під час призначення покарання як обтяжуючу обставину, що відображає ступінь тяжкості кримінального правопорушення відповідно до п. 3, ч. 1 ст. 65 Кримінального кодексу. Такий висновок узгоджується з правовою позицією Верховного Суду України, закріпленою в його рішеннях та постановах з аналогічних справ, які стосувалися інших видів злочинів[81].

2. Кримінально-правова характеристика суб'єктивних ознак диверсії

2.1. Суб'єкт складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Жодне суспільно небезпечне діяння не може бути визнане кримінально протиправним без наявності суб'єкта кримінального правопорушення – тобто конкретної особи, яка вчинила це діяння та може нести кримінальну відповідальність за свої дії. У разі відсутності у вчиненому діянні ознак суб'єкта, чітко визначених кримінальним кодексом, стає очевидною відсутність складу кримінального правопорушення, що унеможливлює притягнення до відповідальності. У зв'язку з цим, для коректного і законного вирішення питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за диверсію, необхідно ретельно визначити особу, яка здійснила передбачене статтею 113 КК України діяння, та встановити її здатність підлягати кримінальній відповідальності згідно з чинним законодавством.

Відповідно до ч.1 ст. 18 КК України, суб'єктом кримінального правопорушення визнається фізична осудна особа, яка вчинила вчинила кримінальне правопорушення після досягнення віку, з якого, згідно з нормами Кримінального кодексу, настає кримінальна відповідальність. На основі цього законодавчого визначення можна виділити обов'язкові ознаки, притаманні суб'єкту будь-якого кримінального правопорушення, зокрема й диверсії:

[81] Постанова Верховного Суду України від 20 черв. 2011 р. по справі № 5кс11. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CA61766D7CADBA3C2257B7B004B8C1D

– наявність статусу фізичної особи;
– осудність особи;
– досягнення встановленого законом віку настання кримінальної відповідальності. У випадках, коли закон не передбачає додаткових ознак для визначення суб'єкта кримінального правопорушення, особа, яка вчинила певне кримінальне правопорушення і відповідає вказаним обов'язковим ознакам, класифікується як загальний суб'єкт кримінального правопорушення. У диспозиції ст. 113 КК України не встановлено спеціальних характеристик для суб'єкта диверсії, що дозволяє також кваліфікувати його як загального суб'єкта.

Першою характерною ознакою суб'єкта диверсії є те, що ним може бути виключно фізична особа. Сучасне кримінальне право України визнає лише індивідуальну відповідальність фізичних осіб за вчинення злочинних дій, що унеможливлює настання кримінальної відповідальності на підприємства, установи, організації чи будь-які інші колективні утворення. У випадку вчинення дій від імені та в інтересах юридичної особи, які містять ознаки кримінального правопорушення, відповідальність несуть конкретні фізичні особи, причетні до скоєного[82]. Цей підхід законодавця виглядає обґрунтованим, оскільки він підтверджує принципи індивідуальної та винної відповідальності, а також сприяє досягненню мети покарання. Отже, кримінальній відповідальності за скоєння диверсії підлягає виключно фізична особа.

Згідно до положень ст. 96-3 КК України, якщо уповноважена особа юридичної особи вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене статтею 113 КК України, від імені та в інтересах цієї юридичної особи, це є підставою для застосування до неї заходів кримінально-правового характеру. Ці заходи можуть стосуватися як юридичних осіб приватного, так і публічного права, незалежно від їхнього статусу резидента чи нерезидента України, і включають ліквідацію юридичної особи та конфіскацію її майна.

Наступною обов'язковою ознакою суб'єкта, причетного до вчинення диверсії, виступає його осудність. Вона є важливою умовою, оскільки лише осудна особа здатна правильно/адекватно сприймати фактичні обставини своїх дій і повною мірою усвідомлювати їхній суспільно небезпечний характер. Завдяки наявності осудності людина може цілеспрямовано керувати власною поведінкою, контролювати свої вчинки та оцінювати їх наслідки відповідно до існуючих соціальних норм і правових вимог[83]. Відповідно до ч. 1 ст. 19 Кримінального кодексу України, особою, яка вважається осудною, є та, що під час вчинення кримінального правопорушення була здатна усвідомлювати характер своїх дій чи бездіяльності та керувати ними. Виходячи з цього положення, до кримінальної відповідальності за скоєння диверсії може бути притягнута виключно фізична особа, яка у момент вчинення дій, передбачених ст. 113 КК України, мала змогу усвідомлювати їхню фактичну суть, суспільно небезпечний характер і здатність контролювати свої дії. Значущість визначення

[82] Вереша Р. В. Суб'єкт злочину : нак.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2014. 44 с.
[83] Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.

цієї ознаки суб'єкта кримінального правопорушення пояснюється тим, що осудність є однією із ключових передумов формування вини, яка виступає обов'язковим елементом суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. У межах кримінального права це ґрунтується на філософському принципі: лише ті люди, які мають здатність до усвідомлення об'єктивної реальності та її закономірностей, можуть діяти свідомо і відповідально. Водночас особа, що через психічний розлад була здатна лише частково усвідомлювати свої дії (або бездіяльність) і обмежено контролювати їх, може бути визнана судом обмежено осудною. У таких випадках вона також несе кримінальну відповідальність за діяння, передбачені ст. 113 КК України. Однак стан обмеженої осудності враховується судом під час призначення покарання. Він може слугувати підставою для застосування до такої особи примусових заходів медичного характеру, що передбачаються законодавством.

Третьою характерною ознакою суб'єкта диверсії є досягнення особою віку, з якого настає кримінальна відповідальність за статтею КК України. Визначення мінімального віку для кримінальної відповідальності пов'язане передусім із тим, що ця ознака нерозривно стосується здатності особи усвідомлювати значення своїх дій і керувати своїми діями. Згідно з ч. 2 ст. 22 КК України, відповідальність за вчинення диверсії може наставати вже з 14 років, тобто застосовується так званий «знижений» вік кримінальної відповідальності. Таке законодавче положення викликає дискусії серед науковців у галузі кримінального права.

О. О. Климчук наголошує на важливому питанні – людина, яка досягла 14-річного віку, все ще не здатна повною мірою співвіднести свої вчинки з масштабними суспільно-політичними наслідками вказаного кримінального правопорушення, які вони можуть спричинити. На цьому етапі розвитку свідомість підлітка зазвичай охоплює лише найближчі та очевидні наслідки своїх дій, такі як пошкодження чи руйнування. Проте вона ще неспроможна оцінити більш віддалені чи складні аспекти, зокрема економічні, соціальні або політичні впливи, які не завжди лежать на поверхні й потребують ґрунтовного аналізу. Автор також акцентує увагу на тому, що в цьому віці малоймовірним є усвідомлення суспільної загрози самого діяння, його потенційного спрямування на дестабілізацію держави або інших серйозних наслідків. Основною причиною такого обмеженого усвідомлення є відсутність життєвого досвіду і незрілість світоглядних позицій, які у підлітка тільки формуються й не можуть бути чітко визначеними[84].

Позиція В. М. Бурдіна з цього питання викликає певні суперечки. Дослідник наголошує на необґрунтованості включення до ч. 2 ст. 22 КК України злочинів проти основ національної безпеки, зокрема диверсії, мотивуючи це тим, що ці кримінальні правопорушення вимагають наявності вже сформованої політичної позиції. Водночас він пропонує встановити можливість притягнення до кримінальної відповідальності, як правило, з 14-річного віку. На його думку, у цьому віці особи вже можуть

[84] Климчук О. Нове у кримінальній відповідальності за диверсію. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 84–86.

усвідомлювати складні соціальні зв'язки, розуміти наслідки своєї поведінки та контролювати її[85].

З огляду на повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну, варто враховувати прогресуючі інтелектуальні та психофізіологічні особливості сучасних підлітків віком 14 років при розгляді цього питання. Сучасне покоління формується в динамічних умовах соціалізації, ескалації воєнних дій, що є наслідком 10- літньої війни та кардинальних технологічних змін, багатовекторного інформаційного впливу, а також постійних політичних і соціально-економічних криз. Виходячи з цього, можна вважати доцільним встановлення зниженого віку, коли може настати кримінальна відповідальність за диверсію. Водночас через різноманітні прояви диверсії на території нашої держави з початку 2014 року, залежно від форми її здійснення виникає необхідність диференційованого підходу до визначення вікових меж відповідальності за різні види таких правопорушень.

Вчинення диверсії за участю двох або більше осіб утворює склад кримінального правопорушення, що передбачає кримінальну відповідальність за диверсію, вчинену у співучасті, за умови наявності всіх необхідних ознак цього діяння. Кваліфікація дій осіб, причетних до кримінального правопорушення, проводиться відповідно до загальних положень Кримінального кодексу. Таким чином, дії співвиконавців диверсії кваліфікуються згідно зі ст. 113 ККУкраїни, а дії організатора, підбурювача та пособника – відповідно до ч.ч. 3, 4 та 5 ст. 27 і ст. 113 КК України.

Отже, суб'єктом диверсії виступає фізична осудна особа, яка на момент вчинення кримінального правопорушення досягла 14-річного віку. Якщо уповноважена особа юридичної особи вчиняє кримінальне правопорушення, передбачене ст. 113 КК України, від імені та в інтересах цієї юридичної особи, це стає підставою для застосування до неї кримінально-правових заходів, таких як ліквідація юридичної особи та конфіскація її майна.

2.2. Суб'єктивна сторона складу злочину, передбаченого ст. 113 КК України

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення являє собою його внутрішню сторону, тобто психічну діяльність особи, яка безпосередньо пов'язана із вчиненням кримінально правопорушення. Вона відображає ставлення людини до вчинюваного нею суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Описують суб'єктивну сторону такі юридичні ознаки, як вина, мотив, мета скоєння кримінального правопорушення, а також емоційний стан особи. Ця сторона має суттєве правове значення:

– вона виступає обов'язковим елементом складу кримінального правопорушення, що є підставою для кримінальної відповідальності, і дозволяє відокремити злочинну поведінку від незлочинної;

[85] Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні : монографія. Київ : Атіка, 2004. 240 с.

– вона істотно впливає на визначення кваліфікації кримінальних правопорушень і межування між суміжними складами кримінальних правопорушень;

– її зміст значною мірою визначає ступінь суспільної небезпечності вчиненого діяння та особи яка його вчиняє/суб'єкта, а це, у свою чергу, вказує на тяжкість вчиненого кримінального правопорушення та впливає на призначення винному покарання.

Відповідно до ч. 1 ст. 62 Конституції України, особа визнається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, якщо її вина не доведена у встановленому законом порядку та не підтверджена обвинувальним вироком суду. Принцип презумпції невинуватості також закріплений у п. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини[86] та у ч. 2, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права[87], а також відображений у ч. 2 ст. 2 Кримінального кодексу України. Це положення підкреслює, що визначальною умовою притягнення до кримінальної відповідальності є доведення вини особи. Поняття вини має ключове значення у кримінальному праві, оскільки воно характеризує суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення і багато в чому визначає її сутність.

Кримінальне правопорушення визначається як передбачене Кримінальним кодексом суспільно небезпечне й винне діяння, вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11 КК). З аналізу вказаної норми випливає, що вина є невід'ємною ознакою складу будь-якого кримінального правопорушення, зокрема і диверсії, тому її наявність повинна встановлюватися пріоритетно. Відповідно до ст. 23 КК України, вина характеризується психічним ставленням людини до скоєного діяння, передбаченого Кримінальним кодексом, і до наслідків цих діянь. Вона виражена у формі умислу або необережності. До складових такого психічного ставлення належать інтелектуальні (усвідомлення та передбачення) й вольові елементи. Визначені кримінальним законодавством комбінації цих елементів формують зміст вини[88].

Дослідники в галузі кримінального права одностайно вважають, що суб'єктивна сторона диверсії визначається виною у формі прямого умислу. Основним аргументом на підтвердження цієї позиції, яку ми підтримуємо, є те, що у ст. 113 Кримінального кодексу України чітко зазначено факультативну ознаку, яка переходить в обов'язкову – мета ослаблення держави. Це вказує на цілеспрямований характер діянь, описаних у диспозиції цієї статті.

Питання визначення вини у контексті диверсії залишається проблемним і потребує подальшого дослідження як на рівні теорії кримінального права, так і в судовій практиці. Основна проблема полягає в існуванні двох різних підходів до розуміння складу вини при вчиненні диверсії. Перший підхід ґрунтується

[86] Загальна декларація прав людини. Декларація ООН від 10 груд.1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015

[87] Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Пакт ООН від 16 груд. 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

[88] Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.

на тому, що диверсія характеризується усіченим складом кримінального правопорушення у всіх її формах. Цей склад виключає врахування суспільно небезпечних наслідків в об'єктивній стороні кримінального правопорушення. Відтак: 1) питання психічного ставлення до таких наслідків не є частиною складу вини, а момент передбачення виключається з інтелектуального елемента умислу; 2) непрямий умисел не розглядається, адже свідоме допущення стосується лише наслідків суспільно небезпечних дій, які не є частиною об'єктивної сторони кримінального правопорушення; 3) вольовий компонент умислу обмежується виключно наміром здійснити певну дію або бездіяльність[89]. Таким чином, прямий умисел у випадку диверсії зводиться тільки до наміру вчинити сам акт диверсії. Інший підхід, на якому наполягають деякі дослідники, включає до складу вини обов'язкове передбачення двох видів суспільно небезпечних наслідків. Перший вид – це наслідки безпосереднього характеру, наприклад, масове знищення людей чи завдання шкоди їхньому здоров'ю. Другий вид – це віддалені наслідки, такі як ослаблення держави. У цьому випадку бажання особи охоплює обидва види наслідків[90]. Згідно з таким підходом, склад вини в диверсії формується відповідно до загального правила, наведеного в ч. 2 ст. 24 Кримінального кодексу України, і включає ставлення до самого акту диверсії та його наслідків. Обидві позиції відображають різні підходи до інтерпретації вини та її елементів, демонструючи складність правового регулювання цього питання та необхідність подальших наукових досліджень для пошуку оптимальних рішень.

На нашу думку, для розв'язання цієї дилеми необхідно диференціювати та окремо аналізувати сутність вини за двома різними ситуаціями, пов'язаними з вчиненням диверсії. Перша ситуація стосується вчинення диверсії, що має всі ознаки юридично завершеного кримінального правопорушення відповідно до ч. 1 ст. 13 Кримінального кодексу України. Друга ситуація охоплює вчинення кримінального правопорушення – диверсії, яке, окрім зазначеного, також призводить до фактичного спричинення суспільно небезпечних наслідків. У подальшому буде послідовно розглянуто кожну з цих ситуацій.

Перш за все, варто звернути увагу на зміст прямого умислу під час вчинення диверсійного діяння, яке відповідно до ч. 1 ст. 13 Кримінального кодексу має всі ознаки юридично завершеного кримінального правопорушення із усіченим складом. Згідно з ч. 2 ст. 24 Кримінального кодексу, прямий умисел полягає в тому, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своїх дій, передбачає їх негативні наслідки та бажає їх настання. Водночас, відсутність суспільно небезпечних наслідків як необхідної ознаки об'єктивної сторони диверсії виключає зобов'язання їх передбачення при визначенні прямого умислу на вчинення таких дій. Таким чином, прямий умисел при здійсненні диверсії завжди включає усвідомлення особою небезпечної природи

[89] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

[90] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

своїх вчинків (інтелектуальна складова) і її бажання виконати ці дії (вольова складова).

Усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру свого діяння передбачає розуміння двох основних аспектів: 1) фактичного змісту скоєного діяння та 2) його соціального значення. Це передбачає усвідомлення можливості завдання істотної шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству чи державі[91]. Фактичний зміст діяння сприймається через правильне інтелектуальне осмислення ключових характеристик самого діяння, його об'єктивної спрямованості на конкретний об'єкт, а також здатності такого діяння викликати певні зміни в зовнішньому середовищі або у стані об'єкта посягання. Соціальний зміст діяння усвідомлюється через розуміння його важливості в контексті суспільства, здатності завдати істотної шкоди визначеному об'єкту, а також негативної оцінки цього діяння державою і суспільством. Водночас усвідомлення того, що здійснене діяння підпадає під ознаки кримінально протиправних діянь Кримінального кодексу України, не є обов'язковим критерієм. Ці загальні принципи є актуальними й у питанні розгляду диверсії.

Вольова ознака вчинення будь-якого кримінального правопорушення полягає у свідомому спрямуванні розумових і фізичних зусиль на вибір та реалізацію конкретного варіанта поведінки[92]. Під час вчинення кримінального правопорушення з прямим умислом таке спрямування виражається як бажання і проявляється у цілеспрямованому прагненні, зосередженому на певному об'єкті. Вольова ознака прямого умислу на вчинення диверсійних дій відображається у свідомому прагненні здійснити дії, які формують об'єктивну сторону диверсії. Крім того, особливістю вольової ознаки при диверсії, на нашу думку, є наступне:

– у диспозиції ст. 113 Кримінального кодексу України цілеспрямованість діяння отримує подвійну юридичну конкретизацію: спрямованість проти певних соціальних цінностей, яка по-різному проявляється у різних формах диверсії;

– спрямованість проти держави, що однаково характеризує всі форми диверсії. Ця подвійна спрямованість визначає особливість і зміст інтелектуальної ознаки – необхідність усвідомлення особою обох зазначених аспектів.

Вищезазначені положення стосовно змісту інтелектуальної та вольової ознак набувають більш деталізованого і специфічного характеру залежно від конкретної форми здійснення диверсії.

Під час вчинення вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей, інтелектуальний компонент прямого умислу полягає у наступному: особа, по-перше, усвідомлює фактичну сторону свого діяння, тобто розуміє, що воно спрямоване на позбавлення життя великої кількості людей та має об'єктивні характеристики (вибраний спосіб, місце, час тощо), здатні призвести до такого результат, по-друге, особа обізнана з суспільно

[91] Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.

[92] Там само.

небезпечним характером свого діяння, розуміючи, що воно зазіхає на засадничу соціальну цінність – життя багатьох людей. Вольовий же компонент полягає в тому, що особа бажає реалізувати свій протиправний/злочинний намір, цілеспрямовано спрямовуючи свою волю саме на масове знищення людей.

У разі вчинення диверсійних дій, таких як вибухи, підпали або інші аналогічні дії, спрямовані на заподіяння масових тілесних ушкоджень або іншої шкоди здоров'ю людей, інтелектуальна складова прямого умислу виявляється у наступному. По-перше, особа усвідомлює фактичну сторону своїх дій, зокрема те, що вони мають на меті завдати шкоди саме здоров'ю значної кількості осіб і за своєю об'єктивною характеристикою здатні зумовити саме такі, а не інші негативні наслідки. По-друге, суб'єкт розуміє суспільно небезпечний характер свого діяння, що виражається в усвідомленні загрози посягання на надзвичайно важливу суспільну цінність – здоров'я великої кількості людей. Щодо вольової ознаки зазначених дій, вона полягає у прагненні особи реалізувати злочинний намір, тобто у свідомому і цілеспрямованому спрямуванні своєї волі на заподіяння шкоди здоров'ю багатьох людей.

У разі вчинення вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на руйнування чи пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, ключовим елементом умислу є наступне. По-перше, особа повинна усвідомлювати фактичну сторону своїх дій, тобто розуміти, що посягає на об'єкт, який має критичну значущість для народного господарства чи оборони. По-друге, вона повинна усвідомлювати суспільну небезпеку своїх вчинків, а саме розуміти, що її дії можуть завдати значної шкоди об'єкту та відповідним суспільним відносинам, які він забезпечує. Вольова складова характеризується тим, що особа навмисно скеровує свою волю на здійснення саме таких руйнівних або шкідливих посягань. Однак через відсутність у законодавстві чіткого визначення об'єктів, які мають важливе народногосподарське або оборонне значення, у практиці можуть виникати ситуації, коли особа, вчиняючи вибух чи інші подібні дії, не усвідомлює, що об'єкт має таку вагомість/значення. Це особливо стосується випадків, коли важливий оборонний об'єкт є секретним і замаскований під звичайне виробництво. У таких ситуаціях вчинені дії не містять усіх ознак суб'єктивної сторони диверсії. Тому їх слід кваліфікувати як умисне знищення чи пошкодження чужого майна відповідно до ч. 2 ст. 194 КК України.

У випадку диверсійних дій спрямованих на радіоактивне забруднення, інтелектуальна складова прямого умислу проявляється в наступному: а) усвідомленні особою фактичної сторони своїх дій, а саме того, що вони спрямовані на забруднення території за допомогою радіоактивних матеріалів; б) розумінні суспільно небезпечного характеру цих дій, їх здатності завдати значної шкоди території як середовищу для життя, обмежити або унеможливити діяльність на ній. Вольова складова виражена у бажанні особи здійснити такі дії, тобто її свідомому спрямуванні волі на здійснення саме таких актів.

При скоєнні диверсійних дій, спрямованих на масове отруєння, інтелектуальна сторона умислу полягає в наступному: а) розумінні особою фактичної сутності своїх дій – зокрема того, що вони безпосередньо націлені

на розповсюдження отруйних речовин, здатних загрожувати життю та здоров'ю багатьох людей чи тварин; б) усвідомленні суспільної небезпеки таких дій, тобто їх потенціалу заподіяти шкоду критично важливим цінностям, таким як життя та здоров'я великої кількості осіб чи тварин. Вольовий аспект умислу в цій формі диверсії відображається у прагненні особи реалізувати подібні дії, тобто у цілеспрямованому використанні власної волі для їх виконання.

Інтелектуальна складова характеристики прямого умислу у виконанні дій, спрямованих на поширення епідемій, включає кілька важливих аспектів. По-перше, це повна усвідомленість особою фактичної природи і наслідків своїх дій, зокрема розуміння, що вони мають конкретну мету – сприяння поширенню особливо небезпечних інфекційних захворювань, здатних завдати серйозної шкоди життю та здоров'ю значної кількості людей. По-друге, це чітке розуміння суспільної небезпеки своїх дій і їх потенційних наслідків, а саме того, що такі дії можуть спричинити серйозну загрозу життю та здоров'ю великої групи осіб, які є ключовими соціальними цінностями. Що стосується вольового аспекту, то він полягає у свідомому й твердо сформованому бажанні вчинити зазначені дії. Це означає, що особа свідомо спрямовує свою волю на реалізацію подібних намірів і діє цілеспрямовано, віддаючи собі звіт у можливих наслідках своїх вчинків. Така активна спрямованість волі підтверджує цілком обдуманий характер її діяльності та прагнення до досягнення мети, навіть за умови розуміння її загрозливих наслідків для суспільства.

При здійсненні диверсійних дій, що спрямовані на поширення епізоотій, інтелектуальна характеристика прямого умислу полягає у комплексному усвідомленні особою певних чинників. По-перше, людина розуміє фактичний бік своїх дій, зокрема те, що ці дії слугують засобом для поширення інфекційних захворювань, здатних завдати значної шкоди великій кількості тварин. По-друге, усвідомлення охоплює розуміння суспільно небезпечного характеру таких дій, які можуть мати серйозні наслідки, включаючи заподіяння істотної шкоди об'єктам тваринного світу – цінностям, що є життєво важливими для суспільства та мають визначальне місце в екологічній і економічній сферах. Що стосується вольового аспекту умислу, то він відображає бажання особи свідомо діяти в напрямку реалізації таких задумів. Іншими словами, вчинення подібних дій є цілеспрямованим проявом волі, скерованої саме на досягнення відповідного результату. Таким чином, у поведінці особи поєднуються як елементи інтелектуального осмислення ситуації, так і чітка внутрішня націленість на виконання цих шкідливих дій.

Інтелектуальна складова прямого умислу при здійсненні дій, спрямованих на поширення епіфітотій, полягає в наступному: а) усвідомленні особою фактичного аспекту своїх дій, а саме того, що ці дії мають за мету розповсюдження інфекційних захворювань серед рослин; б) розумінні суспільно небезпечного характеру цих дій, тобто усвідомленні того, що вони можуть завдати шкоди значній кількості об'єктів рослинного світу, які є життєво важливими соціальними цінностями як в екологічному, так і в економічному контексті. Вольовий аспект полягає в намірі здійснити такі дії, що відображає свідоме і цілеспрямоване застосування волі для їх виконання.

Викладені положення відображають специфіку змісту прямого умислу для кожної окремої форми диверсії. Водночас необхідно враховувати й загальні аспекти, що стосуються всіх видів диверсії. Зокрема, це стосується спрямованості кожного діяння проти держави, усвідомлення чого є складовою інтелектуальної ознаки, а також спрямування волі особи на реалізацію такої спрямованості, що належить до вольової ознаки.

По-друге, розглянемо зміст прямого умислу при здійсненні диверсійного діяння, яке фактично призвело до суспільно небезпечних наслідків. Як уже зазначалося вище, особливість норми про диверсію полягає в тому, що вона охоплює як створення загрози завдання шкоди, так і заподіяння реальної шкоди об'єкту охорони. З юридичної точки зору, диверсія вважається завершеною вже на етапі створення прямої загрози заподіяння шкоди суспільним відносинам, що перебувають під її охороною. Проте реалізація умислу суб'єкта на цьому етапі не закінчується – його дії спрямовані на досягнення злочинного результату, передбаченого ст. 113 КК України. У разі фактичного здійснення злочинного наміру винної особи можуть виникати суспільно небезпечні наслідки, наприклад, загибель великої кількості людей або знищення чи пошкодження об'єктів, що мають важливе економічне чи оборонне значення. У таких ситуаціях необхідно встановлювати психічне ставлення особи не лише до самого діяння, але й до суспільно небезпечних наслідків, до яких воно призвело. Видається, що таке ставлення можливе виключно у формі прямого умислу. Це означає, що особа не лише усвідомлює суспільно небезпечний характер свого діяння та передбачає можливість заподіяння конкретної шкоди об'єкту диверсії, але й бажає настання такої шкоди.

Окрім офіційно визначеного поділу умислу на прямий та непрямий, у теорії кримінального права виділяються також інші його види. Зважаючи на емоційну складову та обставини формування умислу, розрізняють заздалегідь обдуманий та раптовий умисли. Зазвичай диверсії супроводжуються саме заздалегідь обдуманим умислом, коли існує певний проміжок часу між виникненням наміру та його реалізацією. У таких випадках особа діє, керуючись стійким бажанням скоїти кримінальне правопорушення, заздалегідь готуючись до нього, обмірковуючи деталі посягання, розробляючи план дій та інші елементи для реалізації злочинного наміру[93].

Здійснення диверсії при наявності раптовим умислом також можливо та тягне за собою відповідальність відповідно до ст. 113 КК України. Залежно від ступеня конкретизації наслідків у свідомості особи, яка їх передбачає під час вчинення діяння, виділяють визначений (конкретизований) та невизначений (неконкретизований) умисли. Розрізнення цих видів умислу може мати значення для кваліфікації диверсії, особливо в ситуаціях, коли диверсійні дії призводять до суспільно небезпечних наслідків. У цьому контексті важливо звернути увагу на альтернативний визначений (конкретизований) умисел. Наприклад, у разі здійснення вибуху з метою масового знищення людей та заподіяння шкоди їхньому здоров'ю, якщо наслідки були конкретно передбачені особою, але

[93] Загиней З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

з альтернативною можливістю їх реалізації в певних обставинах, спрямованість такого діяння може свідчити про наявність ознак перших двох форм диверсії. При цьому таке рішення не залежить від того, чи настали фактичні наслідки одного або обох видів. Відмінна ситуація виникає, коли умисел щодо наслідків є невизначеним (неконкретизованим), тобто не має зазначеної спрямованості. У таких випадках дія, пов'язана із здійсненням вибуху, який створює загрозу для життя та здоров'я людей, може бути класифікована залежно від обставин як терористичний акт або як інше кримінальне правопорушення проти життя та здоров'я особи.

Одним з ключових аспектів суб'єктивної сторони диверсії виступає розгляд кримінально-правового значення юридичної та фактичної помилки. У межах науки кримінального права такий вид помилки трактується як хибне уявлення особи щодо дійсного юридичного або фактичного характеру вчиненого діяння та його наслідків.

Юридична помилка полягає в хибному уявленні особи щодо злочинного характеру вчинюваного нею діяння, його кваліфікації та меж караності[94]. Така помилка завжди стосується формальної ознаки кримінального правопорушення – його протиправності, яка не входить до предметного змісту вини. Через це вона не впливає на вину і не виключає кримінальної відповідальності. Відтак, юридична помилка під час вчинення диверсії здебільшого не змінює винуватості особи і не звільняє її від кримінальної відповідальності за ст. 113 КК України. Виняток становлять лише рідкісні випадки, коли особа перебувала в таких обставинах, через які об'єктивно не могла знати про злочинний характер свого діяння[95]. У таких ситуаціях відповідальність виключається, хоча практика не фіксує подібних випадків у контексті диверсії. Інший виняток стосується так званого уявного/помилкового злочину, який існує лише в свідомості особи. Наприклад, якщо людина вважає певний ритуальний обряд, спрямований на ослаблення держави, злочинним і вчиняє його з метою заподіяти шкоду шляхом позбавлення життя багатьох людей, то це є уявним злочином, оскільки він не передбачений законодавством як кримінально караний. У такому разі протиправність діяння відсутня, а отже, відсутні й вина та кримінальна відповідальність.

У науці фактична помилка розуміється як хибне уявлення про об'єктивні фактичні ознаки вчинюваного діяння. Особливість цього виду помилки полягає в тому, що з одного боку, наявне повне виконання об'єктивної сторони одного кримінального правопорушення (діяння фактично завершене), яке не охоплювалося умислом особи, а з іншого – об'єктивна сторона передбачуваного кримінального правопорушення, на який було спрямовано намір винного, реалізована частково або взагалі відсутня. Кваліфікація диверсії за наявності фактичної помилки зазвичай не викликає значних складнощів у практиці. Зокрема, можна розглядати випадки диверсії, що виникають через так звану

[94] Орловський Б. М. Уявна оборона: помилка при необхідній обороні чи самостійна обставина, що виключає злочинність діяння. *Вісник Херсонського Державного університету. Серія Юридичні науки.* 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 176–180.

[95] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

позитивну помилку у предметі кримінального правопорушення, яка проявляється в тому, що особа помилково вважає існування певних обставин, що насправді відсутні[96].

Мета вчинення кримінального правопорушення має надзвичайно важливе значення для правильної кваліфікації дій, що підпадають під визначення диверсії. Законодавець у ст. 113 КК України чітко вказує на мету «ослаблення держави», яка є ключовим елементом суб'єктивної сторони цього протиправного діяння. Ця характеристика виступає невід'ємною ознакою кожної форми скоєння диверсії, і її встановлення є обов'язковим під час кваліфікації протиправного діяння як такого. Судова практика також звертає увагу на необхідність підтвердження саме мети ослаблення держави під час аналізу конкретних випадків, що підпадають під кваліфікацію диверсії. Такий підхід дозволяє забезпечити об'єктивність у правовій оцінці та відмежувати подібні дії від інших суміжних за своїми об'єктивними ознаками складами кримінальних правопорушень[97].

У сфері кримінально-правової науки мета розглядається як усвідомлений суб'єктом уявний образ бажаного майбутнього результату вчинення кримінального правопорушення, що визначає спрямованість і систематичність різноманітних форм злочинної діяльності[98]. Мета відображає кінцевий результат, на досягнення якого спрямовані дії особи, та становить той суспільно небезпечний наслідок і шкоду, завдану суспільним відносинам, які охороняються кримінальним законодавством[99]. Зазначені наслідки узгоджуються з намірами і прагненнями особи, що скоїла кримінальне правопорушення. Водночас мета кримінального правопорушення обумовлює вибір засобів та природу дій винного, визначаючи їх основну спрямованість. У процесі дослідження складу диверсії науковці наголошують на меті ослаблення держави як обов'язковій ознаці суб'єктивної сторони цього кримінального правопорушення. Водночас зміст зазначеної мети тлумачиться по-різному. Зокрема, під ослабленням держави зазвичай мають на увазі прагнення зменшити її економічний, науково-технічний чи військовий потенціал та інші складові державної спроможності[100]. До ослаблення держави також можна віднести заподіяння шкоди економічній системі, обороноздатності, внутрішній безпеці держави та подібним сферам, що в реаліях сьогодення є серйозними викликами сучасного суспільства. Це може включати як створення значних матеріальних збитків у важливих галузях суспільного життя, так і цілеспрямоване послаблення окремих елементів, що

[96] Комаров О. Д Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.

[97] Ухвала Жовтневого район. суду Запорізької області від 20 серпня 2015 р., судова справа № 331/5187/15-к. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/48792915

[98] Вереша Р.В. Мотив та мета злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2016. 56 с.

[99] Харь. І. О. Суб'єктивні ознаки і їх вплив на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження. *Науковий юридичний журнал*. 2013. № 4. С. 104–112.

[100] Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник. Київ. 2014. 944 с. ; Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. 780 с.

забезпечують безпеку або обороноздатність країни[101]. Подібні дії можуть мати довготривалі наслідки для стабільності та розвитку держави, ускладнюючи її функціонування на багатьох рівнях. Ослаблення держави в умовах здійснення диверсійних дій може трактуватися як зменшення ефективності її функціонування у сфері протидії загрозам національній безпеці. Таке послаблення може стосуватися будь-якої галузі, зокрема зовнішньополітичної, державної безпеки, військової, прикордонної, внутрішньополітичної, економічної, науково-технологічної, екологічної чи інформаційної[102]. У юридичній практиці досі відсутнє однозначне трактування сутності мети послаблення держави. У деяких справах суди обмежуються лише вказівкою на конкретні аспекти суспільно небезпечного діяння, які потенційно здатні спричинити ослаблення держави[103].

Звернемось до словника щодо розуміння поняття «ослаблення», отже, в українській мові слово «ослаблення» походить від дієслова «ослаблювати» і виступає його самостійною формою. Одне з основних значень цього дієслова полягає у дії, спрямованій на підрив сили, згуртованості чи могутності будь-чого[104]. Таке значення може проявлятися в різних контекстах, зокрема у військовій, політичній або організаційній сферах, зазвичай зі спрямованістю на зменшення потужності чи стійкості об'єкта впливу. Що стосується визначення поняття «держава», варто зазначити, що з плином часу виникла величезна кількість тлумачень цього терміна. Це пояснюється тим, що саме поняття держави завжди було об'єктом вивчення для різних поколінь державознавців і філософів. Як тільки з'являлась нова точка зору чи підхід до аналізу, формувалося чергове визначення. Таким чином, можна сказати, що стільки, скільки існувало дослідників цієї теми, стільки ж існувало і визначень держави, кожне з яких відображало свій час, культуру та особливості наукових традицій. На основі ключових характеристик держави її можна розглядати як складну територіальну організацію політичної влади. Вона функціонує на визначеній соціальній основі і виступає офіційним представником інтересів усього суспільства. Основне завдання держави – забезпечення реалізації своєї політики через спеціально створений апарат управління, який виконує відповідні функції для підтримання соціального порядку та впровадження загальноприйнятих законів і норм[105].

Отже, під ослаблення держави слід розуміти як негативні зміни у функціонуванні держави як територіальної організації політичної влади, що знижують її потенціал і послаблюють її позиції. Водночас для практичного

[101] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

[102] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

[103] Вирок Куйбишівського район. суду Запорізької обл. у справі №324/2130/16-к від 18 трав. 2017 р. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66555727

[104] Словник української мови: в 11 томах. ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

[105] Теорія держави і права: навчальний посібник. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г., Тицька Я О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т. 2021. 193 с.

застосування ст. 113 КК України доречніше використовувати визначення мети ослаблення держави, яке базується на конституційних засадах її організації та діяльності. У зв'язку з цим пропонується розглядати мету ослаблення держави у контексті диверсії як зменшення її здатності виконувати конституційно визначені функції та обов'язки в будь-якій сфері суспільного життя. Таке формулювання дозволяє конкретизувати зазначену мету в конкретних випадках застосування ст. 113 КК України, зокрема через посилання на відповідні положення Конституції України. Для визначення ознаки наявності мети у складі диверсії достатньо того, щоб суб'єкт прагнув досягти своїми діями хоча б певних негативних наслідків для держави[106].

На нашу думку, мета «ослаблення держави» має важливі особливості, які тісно пов'язані зі структурою диверсії як раніше зазначали – усіченого складу кримінального правопорушення. Раніше ми вже звертали увагу на подвійну спрямованість таких дій: по-перше, проти певної соціальної цінності, причому ця цінність може проявлятися по-різному залежно від конкретної форми диверсії; по-друге, проти держави, що є спільною характеристикою для всіх форм диверсійних діянь.

Диверсійні дії, що призвели до знищення об'єкта з важливим оборонним значенням, можуть виявлятися в різному зв'язку з метою ослаблення держави. Це може проявлятися наступним чином:

– ослаблення держави може відбуватися одночасно з наслідками першого порядку. Наприклад, якщо було знищено склад боєприпасів, які не виробляються в Україні і запаси яких більше не існують;

– послаблення держави може стати похідним наслідком від результатів першого порядку та виникнути у майбутньому. Наприклад, якщо інші запаси боєприпасів все ж існували, то ослаблення може настати пізніше, коли ці запаси будуть вичерпані;

– ослаблення держави може бути результатом запланованої серії диверсійних дій, до складу яких входить здійснений акт. Таким чином, наслідок у вигляді послаблення держави та результат першого порядку можуть перебувати у різних смислових співвідношеннях.

Ця відмінність не має безпосереднього значення для визначення суб'єктивної сторони диверсії, оскільки у всіх зазначених випадках обов'язковою умовою є наявність мети ослаблення держави, а не її фактичне досягнення. Водночас так звана подвійна спрямованість диверсійних дій містить більш глибинний зміст, який безпосередньо стосується правової норми про диверсію. Насамперед, як зазначалося нами в першому розділі цього дослідження, наслідки першого порядку регламентовані стосовно відповідних соціальних цінностей, які визнаються об'єктами національної безпеки, але не завжди залежать від зв'язку з державою. Більше того, значна частина таких цінностей функціонує як альтернативні державі самостійні об'єкти національної безпеки. Це означає, що відповідно до положень ст..113 КК України, кримінально-правовий захист інших, ніж держава, об'єктів національної безпеки може бути

[106] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

забезпечений лише за умови одночасного спрямування дій особи проти зазначеного об'єкта та держави. Наприклад, вчинення вибухів, підпалів чи інших дій, спрямованих на масове знищення людей, завдання тілесних ушкоджень або шкоди здоров'ю, а також дій, які обумовлюють поширення епідемій без мети ослаблення держави, не кваліфікується як склад злочину диверсії. Таким чином, життя і здоров'я багатьох людей, які виступають як самостійні об'єкти національної безпеки, перебувають під захистом ст. 113 КК України лише частково. Однак такі важливі складові повинні забезпечуватися всебічною і повною правовою охороною, яка відповідала б їхньому фундаментальному значенню для суспільства і держави.

Мотив учинення диверсії не є обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони зазначеного кримінального правопорушення. У науковій літературі мотив кримінального правопорушення зазвичай визначають як свідоме внутрішнє спонукання, зумовлене потребами чи інтересами особи, яке спричиняє намір здійснити суспільно небезпечне діяння[107]. Він виступає джерелом та рушійною силою злочинної поведінки. Мотиви вчинення диверсії можуть бути різноманітними[108]. У науковій літературі серед можливих мотивів диверсійної діяльності виділяють такі фактори, як ворожість або ненависть до України, її конституційного ладу чи політичної системи, незадоволення діями державних органів влади або представників державного та громадського сектору[109]. Іншими ймовірними мотивами можуть бути прагнення до помсти, корисливі інтереси, заздрість та інші емоційно забарвлені причини. За своїм характером дослідники класифікують такі мотиви як так звані низькі мотиви[110].Деякі науковці вважають, що встановлення мотивів є необхідним для правильного визначення, чи узгоджуються ці мотиви з метою кримінального правопорушення. Це пояснюється тим, що у випадку невідповідності мотивів кримінального правопорушення його меті, юридична кваліфікація скоєного може бути змінена[111]. Проте зазначена позиція викликає певні сумніви. Мотив і мета кримінального правопорушення є тісно пов'язаними поняттями, які взаємно зумовлюють одне одного та мають кореляційний характер, однак вони відображають різні аспекти свідомо-вольового процесу. Мотив кримінального правопорушення пояснює, якими мотивами керувалася особа під час вчинення протиправного діяння, тоді як мета кримінального правопорушення визначає

[107] Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

[108] Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубащенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посіб. для підготовки до іспитів. Харків : Право, 2016. 156 с.

[109] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

[110] Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

[111] Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково практичний коментар до Розділу І Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

конкретну спрямованість її дій[112]. Мотив вчинення диверсії розглядається як факультативна ознака визначеного кримінального правопорушення, яка набуває кримінально-правового значення виключно у випадках, коли вона слугує фактором, здатним вплинути на призначення покарання, пом'якшуючи або обтяжуючи його.

Аналогічно до мотиву, емоційний стан особи на момент скоєння кримінального правопорушення також виступає факультативною ознакою. Визначення такого стану у конкретній ситуації сприяє глибшому розумінню суті суспільно небезпечного діяння, його цілей, а також дозволяє уточнити зміст суб'єктивної сторони діяння. Подібний аналіз допомагає краще оцінити внутрішні фактори, які вплинули на прийняття рішень особою. Отже, емоційний стан особи враховується лише у процесі призначення покарання у разі вчинення диверсії, допомагаючи забезпечити справедливий підхід до оцінки її дій та вирішення питання про міру відповідальності.

Враховуючи вищезазначене ми дійшли висновку, що суб'єктивна сторона будь-якої форми вчинення диверсії визначається двома ключовими ознаками: 1) наявністю вини у вигляді прямого умислу та 2) метою, спрямованою на ослаблення держави. Мотив і емоційний стан, як вже зазначалось раніше відносяться до факультативних ознак суб'єктивної сторони диверсії, проте можуть мати значення під час визначення міри покарання для винної особи.

ВИСНОВКИ

Обираючи тему наукового дослідження, ми ставили перед собою завдання на всебічне дослідження питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за диверсію (стаття 113 Кримінального кодексу). Родовим об'єктом диверсії виступають основи національної безпеки України, що є ключовим фактором визначення місця ст. 113 КК України у системі Особливої частини. Він також впливає на системні зв'язки цієї статті з іншими положеннями Кодексу та на вирішення широкого спектра питань, пов'язаних із кримінальною відповідальністю за диверсії. Для належного розуміння структурних засад національної безпеки особливу роль відіграють положення Закону України «Про національну безпеку України». Згідно з цим законом, об'єкти національної безпеки охоплюють не лише державу, а й життєво важливі інтереси людини та суспільства.

Основними безпосередніми об'єктами диверсійних дій, залежно від їхньої форми, виступають суспільні відносини, що забезпечують різні аспекти суспільної безпеки. Зокрема, вони включають: 1) захист життя значної кількості осіб у випадках, коли здійснюються заходи, спрямовані на масове знищення людського життя; 2) охорону здоров'я багатьох осіб у випадках нанесення масових тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю; 3) збереження об'єктів народногосподарського або оборонного значення, коли здійснюються дії, спрямовані на їхнє руйнування або пошкодження та ін.

[112] Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 375 с.

Що стосується предмета злочину він виступає обов'язковою ознакою лише для окремих форм диверсійної діяльності.

Підставою для притягнення до кримінальної відповідальності за диверсію з об'єктивної сторони є вчинення особою хоча б одного суспільно небезпечного діяння, переліченого у ст. 113 КК України, навіть якщо зазначені дії мають альтернативний характер.

Дії у будь-якій формі диверсії визначаються їхньою спрямованістю проти конкретної соціальної цінності або цінностей, які виступають об'єктами національної безпеки. До таких об'єктів законодавець відносить:

– життя та здоров'я великої кількості людей;
– тваринний та рослинний світ;
– об'єкти, що мають важливе економічне або оборонне значення;
– територію України.

Суспільна небезпечність злочинного діяння полягає в тому, що вони або завдають, або здатні завдати істотної шкоди цим складовим національної безпеки.

Диверсія, як кримінальне правопорушення, характеризується усіченим складом у всіх можливих формах її вчинення, що відзначається особливістю визначення моменту закінчення лочину. Згідно з законом, момент закінчення диверсії встановлено на стадії виконання дій, безпосередньо спрямованих на нанесення шкоди об'єкту кримінально правової охорони. Ці дії відповідають характерним ознакам замаху на злочин, як зазначено у ч.1, ст. 15 КК України. Така класифікація передбачає декілька важливих моментів. По-перше, вона створює можливість кваліфікації дій, пов'язаних із підготовкою до диверсії у будь-якій із її форм. По-друге, це охоплює вчинення закінченого чи незакінченого замаху, який може полягати у спробах здійснити вибух чи підпал у рамках першої, другої або третьої форми диверсії. І, нарешті, можливим є також замах на злочин із використанням непридатних засобів або проти об'єкта, що виявився непридатним для досягнення мети, незалежно від конкретної форми диверсії. Таким чином, правове регулювання цих питань забезпечує широкий спектр можливостей для кримінальної відповідальності за спроби чи наміри до вчинення дій, що спричиняють загрозу безпеці, навіть якщо шкода об'єкту ще не була фактично завдана або мету не було досягнуто.

Суб'єктивна сторона всіх форм вчинення диверсії визначається наявністю двох обов'язкових її ознак. По-перше, це вина, яка виражається у формі прямого умислу, тобто свідомого прагнення до вчинення конкретного діяння та отримання бажаного результату. По-друге, є необхідність у досягненні чітко окресленої мети, а саме наміру ослабити державу в тій чи іншій формі. Щодо мотиву та емоційного стану особи, яка вчиняє диверсію, ці аспекти належать до факультативних ознак суб'єктивної сторони злочину, тобто їхня наявність чи відсутність не є обов'язковою для кваліфікації дій як диверсії.

Суб'єктом диверсії є фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку на момент вчинення злочину. У розділі обґрунтовується необхідність розмежування вікового цензу залежно від форми диверсії. Зокрема, для діянь, спрямованих на масове знищення людей чи завдання шкоди їхньому здоров'ю,

відповідальність має наставати з 14 років, тоді як для інших форм диверсійних дій – із 16 років.

Отже, диверсія є злочином, який характеризується усіченим складом, тобто його завершення переноситься на одну з перших стадій злочинної діяльності. Це правопорушення може бути здійснене виключно за умови прямого умислу, що чітко показує спрямованість наміру особи на досягнення конкретної мети. Основною метою суб'єкта є послаблення держави через дії, які шкодять її національній безпеці, економіці чи іншій важливій сфері. Суб'єктом такого злочину може виступати лише фізична, осудна особа, яка на момент вчинення злочину досягла віку 14 років.

АНОТАЦІЯ

Суспільно небезпечні діяння, передбачені у розділі I Особливої частини Кримінального кодексу України, належать до категорії найбільш небезпечних правопорушень, які спричиняють значну шкоду суспільним відносинам або створюють серйозну небезпеку заподіяння шкоди у різних аспектах національної безпеки. Ці правопорушення охоплюють широкий спектр загроз, які стосуються як політичної стабільності, так і економічної та соціальної сфери функціонування держави, часто маючи руйнівний вплив на систему національної безпеки. Особливо помітною стала тенденція до зростання кількості таких небезпечних проявів у період з 2014 по 2025 роки, що викликало необхідність дедалі більшої уваги з боку органів державної влади та системи правосуддя.

У розділі монографії здійснено комплексне дослідження низки питань, пов'язаних із диверсією, зокрема: 1) аналіз складу цього злочину, змісту його основних юридичних ознак, специфіки законодавчої конструкції та форм вчинення диверсійних дій; 2) визначення критеріїв, за якими оцінюється характер та ступінь суспільної небезпечності різних форм диверсійної діяльності; 3) законодавчий підхід до оцінки суспільної небезпечності диверсії та обґрунтування необхідності диференційованого підходу до кримінальної відповідальності залежно від форми злочину; 4) вивчення системних взаємозв'язків ст. 113 КК України з іншими нормами КК; 5) аналіз правозастосовної практики, пов'язаної із застосуванням ст. 113 КК України; 7) дослідження проблематики кваліфікації злочинів, пов'язаних із диверсійною діяльністю.

Дослідження має суттєве теоретичне та практичне значення, яке знаходить своє відображення у можливості використання її результатів у таких напрямах: 1) у правотворчій діяльності; 2) у правозастосовній практиці; 3) у науково-дослідній сфері; 4) у навчальному процесі, а також для створення і викладання курсів із Особливої частини кримінального права та спеціалізованих дисциплін, присвячених кримінально-правовому захисту основ національної безпеки України у вищих юридичних навчальних закладах.

Література

1. Актуальні питання кримінального законодавства України та практики його застосування : монографія. В. Я. Тацій та ін.; Нац. акад. прав. наук України, НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків : Право, 2017. 400 с..
2. Бантишев О. Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): монографія. Луганськ : Віртуальна реальність, 2014. 198 с.
3. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. Київ : Атіка, 2004. 240 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2001. 1440 с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
6. Вереша Р. В. Суб'єкт злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2014. 44 с.
7. Вереша Р. В. Суб'єктивні елементи складу злочину: наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2015. 88 с.
8. Вереша Р.В. Мотив та мета злочину : наук.-практ. посіб. Київ : Алерта, 2016. 56 с.
9. Вирок Гуляйпільського рай. суду Запорізької обл. у справі № 315/489/16-к (провадження № 1-кп/315/63/16) від 26 жов. 2016 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/62278568
10. Вирок Жовтневого район. суду м. Харкова у справі № 639/8071/15- к (провадження № 1-кп/639/441/15) від 18 верес. 2015 р. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/50573170
11. Вирок Куйбишівського район. суду Запорізької обл. у справі № 324/2130/16-к від 18 трав. 2017 р. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/66555727
12. Вирок Лисичанського міськ. суду Луганської обл. у справі № 415/3149/16 к (провадження № 1-кп/415/91/17) від 30 черв. 2017 р. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/67511669
13. Гайворонський О. Ю. Предмет злочинного впливу у злочинах проти основ національної безпеки України, досудове розслідування яких віднесено до підслідності слідчих органів безпеки : дис. … канд. юрид. наук. Київ. 2016. 199 с.
14. Горбунов В. А. Кримінальна відповідальність за знищення або пошкодження майна працівника правоохоронного органу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2012. 20 с.
15. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : Навчальний посібник. Київ, 2014. 944 с.
16. Загальна декларація прав людини. Декларація ООН від 10 груд. 1948 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015
17. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.
18. Загиней З. Кримінально-правова герменевтика : монографія. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2015. 380 с.

19. Климосюк А. С. Безпосередній об'єкт диверсії (стаття 113 КК України). *Проблеми законності.* 2017. Вип. 137. С. 101–112.

20. Климосюк А. С. Законодавча конструкція диверсії: реалії та перспективи. *Jurnalul juridic national: teorie si practica.* 2018. № 2. Т. 1. С. 125–128.

21. Климосюк А. С. Про кримінально-правову характеристику предметів диверсії та необхідність вдосконалення їх законодавчого формулювання в ст. 113 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки.* 2016. № 5. С. 101–106.

22. Климчук О. Нове у кримінальній відповідальності за диверсію. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 3. С. 84–86.

23. Кодекс цивільного захисту України : Закон України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 34-35. Ст. 458.

24. Комаров О. Д Фактична помилка в кримінальному праві України та її значення для кримінальної відповідальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.

25. Коржанський М. Й. Науковий коментар Кримінального кодексу України. Київ : Атіка, Академія, Ельга-н, 2001. 656 с.

26. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / За ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. 780 с.

27. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 528 с.

28. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / За заг. ред. О. М. Литвинова. Харків : ХНУВС, 2011. 572 с..

29. Кримінальне право України. Особлива частина: підручник / за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-е вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.

30. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / За ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2015. 680 с.

31. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III: станом на 1 листоп. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

32. Кримінальний кодекс України. Наук-практ. комент.: у 2 т. за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків : Право, 2013. Т. 2. 1040 с.

33. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9-10. Ст. 88.

34. Кузнєцов В. О., Гіжевський В. К. Кримінальне право України (повн. курс у схемах та табл.) : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 459 с.

35. Лихова С. Я., Садовський М. В. Кримінальна відповідальність за диверсію (ст. 113 КК України). *Юридична наука і практика: виклики часу* : матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. Київ. 2015 р. Т. II. 288 с.

36. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Пакт ООН від 16 груд. 1966 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

37. Навроцький В. О. Основи кримінально-правової кваліфікації. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 704 с.

38. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

39. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За заг. ред. О. М. Джужі, А. В. Савченка, В. В. Чернєя. Київ : Юрінком Інтер, 2016. 1064 с.

40. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 7-ме вид., переробл. та допов. Київ : Юридична думка, 2010. 1288 с.

41. Олійник П. В. Цивільний захист. Вінниця : Нова Книга, 2013. 328 с.

42. Орловський Б. М. Уявна оборона: помилка при необхідній обороні чи самостійна обставина, що виключає злочинність діяння. *Вісник Херсонського Державного університету. Серія Юридичні науки.* 2014. Вип. 4. Т. 2. С. 176–180.

43. Перелік особливо небезпечних, небезпечних інфекційних та паразитарних хвороб людини і носійства збудників цих хвороб : Наказ МОЗ від 19.07.1995 р. № 133. URL: http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=383

44. Постанова Верховного Суду України від 20 черв. 2011 р. по справі № 5кс11. URL: http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/8CA61766D7CADBA3C225 7B7B004B8C1D

45. Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів Української РСР, Кодексу Української РСР про адміністративні правопорушення та Митного кодексу України : Закон України від 17.06.1992 № 2468-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 511.

46. Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення: Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 27. Ст. 218.

47. Про затвердження Інструкції про розгляд заявок та надання дозволів на виробництво, зберігання, транспортування, використання, захоронення, знищення та утилізацію отруйних речовин, у тому числі продуктів біотехнологій та інших біологічних агентів : Наказ Мінекоресурсів України від 30.07.2002 р. № 294 (втратив чинність). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0781-02

48. Про затвердження Інструкції щодо проведення радіаційного контролю транспортних засобів і вантажів у пунктах пропуску через державний кордон та на митній території України : Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 15.05.2000 р. № 27. *Офіційний вісник України*. 2000. № 28. Ст. 1184.

49. Про затвердження методичних вказівок «Медико-біологічні дослідження виробничих штамів мікроорганізмів і токсиколого-гігієнічна оцінка мікробних препаратів, визначення їх безпеки та обґрунтування гігієнічних нормативів і регламентів» : Наказ МОЗ від 26.10.2004 р. № 521. URL: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20041026_521.html .

50. Про затвердження Положення про порядок розслідування та обліку порушень в роботі атомних станцій : Наказ Держатомрегулювання України від 01.12.2004 р. № 184. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1594-04

51. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах : Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80/94-%D0%B2%D1%80

52. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 р. № 1645-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2000. № 29. Ст. 228. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text

53. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 48. Ст. 650. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text

54. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Офіційний вісник України*. 2018. № 55.

55. Про ратифікацію Міжнародної конвенції про боротьбу з актами ядерного тероризму : Закон України 15.03.2006 р. № 3533-IV. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3533-15

56. Сичевський В. В., Харитонов Є. І., Олєйніков Д. О. Науково-практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Харків : Право, 2016. 232 с.

57. Скоробогатий Я. П. Цивільний захист. Навчальний посібник. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. 368 с.

58. Скулиш Є. Д., Звонарьов О. Ю. Злочини проти основ національної безпеки України: навч. посібник. Київ : Наук.-вид. відділ Нац. акад. СБУ, 2011. 220 с.

59. Сливич І. І., Ступник Я. В. Кримінальне право України. Особлива частина : навч. посіб. Ужгород : Гельветика, 2014. 656 с.

60. Словник української мови: в 11 томах. Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.

61. Словник української мови: в 11 томах. Ред. колег. І. К. Білодід та ін. Київ : Наукова думка, 1972. Т. 3. 744 с.

62. Стеблюк М. І. Цивільна оборона: підручник. Київ : Знання, 2006. 487с.

63. Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 375 с.

64. Таційй В. Я. Об’єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : монографія. Харків : Право, 2016. 256 с.

65. Теорія держави і права: навчальний посібник. Крестовська Н.М., Матвєєва Л.Г., Тицька Я О., Атаманова Н.В., Арабаджи Н.Б. Міжнародний гуманітарний ун-т, 2021. 193 с.

66. Тростюк З. А. Диверсія. Великий енциклопедичний юридичний словник за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юридична думка, 2012. 188 с.

67. Тютюгін В. І., Комаров О. Д., Рубащенко М. А. Кримінальне право України. Особлива частина : посіб. для підготовки до іспитів. Харків : Право, 2016. 156 с.

68. Устинов А. В.. Психічне здоров'я як складова національної безпеки. *Український медичний часопис*. 2013. № 1 (93). С. 16–18.

69. Ухвала Вінницького міс. суду від 6 березня 2018 р., судова справа № 127/2100/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72620705

70. Ухвала Жовтневого район. суду Запорізької області від 20 серпня 2015 р., судова справа № 331/5187/15-к. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/48792915

71. Харь І. О. Суб'єктивні ознаки і їх вплив на кваліфікацію діяння, вчиненого способом особливо жорстокого поводження. *Науковий юридичний журнал.* 2013. № 4. С. 104–112.

72. Чуваков О. А. Деякі питання щодо видового об'єкта диверсії. *Судова апеляція*. 2017. № 1. С. 85–91.

73. Чуваков О. А. Диверсія як злочин проти основ національної безпеки. *Конституційно-правовий вимір в розвитку правової системи України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 25.10.2013 р.). Одеса. 2013. С. 244–248.

74. Чуваков О. А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики : монографія. Одеса : Фенікс, 2017. 362 с.

Information about the authors:
Bodnaruk Oleksandr Mykolaiovych,
Ph.D. (in Law),
Associate Professor at the Department of Criminal Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58002, Ukraine

Toma Mariana Heorhiivna,
Ph.D. (in Law),
Associate Professor at the Department of Criminal Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-2

ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ КРИМІНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ ЯК ІНСТРУМЕНТУ ЦИФРОВІЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

Василова О. В.

ВСТУП

Цифровізація суспільних відносин та стрімке зростання обсягів електронної інформації зумовлюють суттєві трансформації інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності правоохоронних органів. У сучасних умовах встановлення обставин кримінального правопорушення дедалі більшою мірою пов'язане з використанням цифрових даних, отриманих із мобільних пристроїв, хмарних сервісів, електронних комунікаційних платформ, цифрових фінансових систем та відкритих джерел інформації (OSINT). Це обумовлює необхідність ефективної інтеграції різнорідних інформаційних масивів, забезпечення їх цілісності, достовірності та належної інтерпретації у межах кримінального провадження. Як зазначають вітчизняні дослідники, щорічне зростання обсягів інформації, що використовується в діяльності правоохоронних органів, зумовлює потребу у формуванні у кримінальних аналітиків спеціалізованих компетентностей у сфері обробки великих даних, використання сучасних аналітичних інструментів і забезпечення належного рівня захисту інформації та дотримання етичних стандартів[1].

У зв'язку з цим, кримінальний аналіз виступає важливим елементом інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності правоохоронних органів. У наукових джерелах він визначається як професійна аналітична діяльність, спрямована на збирання, систематизацію, узагальнення та інтерпретацію інформації, отриманої з різних джерел, з метою її трансформації у структуровані знання, необхідні для підтримки оперативно-розшукової та слідчої діяльності. При цьому наголошується, що кримінальний аналіз не підмінює процесуальні функції слідчих чи оперативних підрозділів, а забезпечує їх інформаційно-аналітичну підтримку шляхом застосування алгоритмізованих методів обробки значних обсягів інформації та формування відповідних аналітичних продуктів[2].

[1] Дуфенюк О. М. Невирішені проблеми та нові виклики використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 2. С. 995. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.147.

[2] Федчак І. А. Основи кримінального аналізу : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с.

1. Передумови виникнення та формування теоретико-методологічних засад кримінального аналізу в умовах цифровізації криміналістики

Розвиток кримінального аналізу пов'язаний із впровадженням концепції Intelligence-led policing, яка передбачає використання аналітичної інформації як основи для прийняття управлінських і оперативних рішень у сфері протидії злочинності. У межах даного підходу аналітичні продукти виступають інструментом визначення пріоритетів діяльності правоохоронних органів, оптимізації використання ресурсів і підвищення ефективності протидії кримінальним правопорушенням[3].

Подальший розвиток кримінального аналізу зумовлений процесами цифровізації, які сприяли переходу від аналізу окремих інформаційних фрагментів до комплексної обробки великих масивів даних з метою виявлення закономірностей, взаємозв'язків і тенденцій злочинної діяльності, що передбачає використання сучасних аналітичних методів, спрямованих на встановлення взаємозв'язків між подіями, суб'єктами, об'єктами та іншими елементами кримінально значущої інформації[4].

Водночас наукові дослідження Д. Худенка засвідчують наявність низки системних проблем, пов'язаних із нормативно-правовим, організаційним, технологічним та освітнім забезпеченням кримінального аналізу, а також необхідністю дотримання вимог законності та етичних стандартів під час використання інформації. В умовах подальшої цифровізації ці виклики набувають особливої актуальності, що обумовлює необхідність удосконалення теоретичних і методологічних засад кримінального аналізу як складової інформаційного забезпечення правоохоронної діяльності[5].

Таким чином, трансформація інформаційного середовища та зростання значення цифрових даних у кримінальному провадженні зумовлюють об'єктивну необхідність подальшого розвитку теоретичних і методологічних засад кримінального аналізу як системного інструменту інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності в умовах цифровізації. У зв'язку з цим, особливого значення набуває методологічне обґрунтування процесу перетворення цифрових слідів на доказово значущу інформацію, що може бути використана у процесі прийняття процесуальних і управлінських рішень.

З огляду на це методологію кримінального аналізу доцільно розглядати як послідовний процес формування доказово релевантного знання на основі цифрових даних, що включає взаємопов'язані етапи їх отримання, збереження, обробки та інтерпретації. Зокрема, у структурі цифрових розслідувань доцільно виокремлювати послідовні етапи роботи з цифровою інформацією, кожен з яких виконує самостійну функцію у процесі формування доказово

[3] Федчак І. А. Основи кримінального аналізу : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с.

[4] Там само.

[5] Худенко Д. Зміст, принципи і типології методів та інструментів кримінального аналізу. *Реалізація філософії Intelligence-led Policing в системі кримінального аналізу Національної поліції України* : монографія / за заг. ред. О. Є. Користіна. Київ : ВАІТЕ, 2024. С. 220. DOI: https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5-18.

релевантного знання та забезпечує дотримання вимог процесуальної допустимості результатів.

1) Законний доступ до цифрової інформації та її фіксація. Початковий етап охоплює отримання доступу до цифрових даних на підставі визначених кримінальним процесуальним законодавством повноважень, а також їх первинну фіксацію із забезпеченням цілісності та незмінності інформаційного вмісту. Процесуальна значущість цього етапу полягає у забезпеченні автентичності цифрових даних шляхом створення їх достовірних копій, фіксації джерела походження, технічних параметрів носія та умов отримання інформації. Належна реалізація зазначених процедур забезпечує збереження доказових властивостей цифрової інформації та створює необхідні передумови для її подальшого використання у кримінальному провадженні.

2) Інженерна підготовка цифрових даних до аналітичного дослідження. Цей етап передбачає технічну обробку цифрових масивів з метою забезпечення їх структурної узгодженості, логічної впорядкованості та аналітичної придатності. Його зміст охоплює нормалізацію форматів даних, встановлення відповідностей між інформаційними об'єктами, синхронізацію часових характеристик, а також усунення технічних невідповідностей, які можуть впливати на коректність подальшого аналізу. Зазначені процедури забезпечують формування цілісного інформаційного середовища, придатного для застосування спеціалізованих методів кримінального аналізу.

3) Аналітична обробка цифрової інформації. На даному етапі здійснюється застосування формалізованих методів аналізу, спрямованих на встановлення структурних, функціональних і просторово-часових взаємозв'язків між об'єктами дослідження. Використання методів графового аналізу, просторово-часової кореляції, аналізу текстових масивів і алгоритмічних моделей обробки даних забезпечує можливість виявлення закономірностей, які не можуть бути встановлені шляхом безпосереднього спостереження. У результаті здійснюється трансформація первинних цифрових даних у структуровану аналітичну інформацію, що відображає об'єктивні характеристики досліджуваних процесів.

4) Інтерпретація результатів та формування аналітичного висновку – охоплює змістовне осмислення результатів аналітичної обробки з метою встановлення їх криміналістичного значення. Інтерпретація передбачає встановлення причинно-наслідкових зв'язків, визначення ролі окремих об'єктів у досліджуваних процесах, а також формування аналітичного продукту, який може використовуватися для інформаційно-аналітичного забезпечення кримінального провадження. Сформовані аналітичні висновки повинні характеризуватися логічною узгодженістю, обґрунтованістю та відповідністю вихідним даним.

5) Забезпечення процесуальної відтворюваності результатів. Завершальний етап спрямований на забезпечення можливості перевірки та підтвердження отриманих результатів. Він передбачає документування використаних методів і процедур, фіксацію характеристик інструментальних засобів, а також дотримання вимог щодо збереження цифрових даних і контролю їх цілісності. Забезпечення процесуальної відтворюваності є необхідною умовою використання результатів кримінального аналізу у процесі доказування, оскільки

дозволяє підтвердити їх достовірність, обґрунтованість і відповідність встановленим процесуальним вимогам.

Зазначена послідовність узгоджується з науково обґрунтованими методологічними підходами до проведення цифрових розслідувань, згідно з якими пріоритетним завданням є забезпечення цілісності та незмінності цифрової інформації у її первинному вигляді як необхідної умови подальшого аналітичного дослідження та використання отриманих результатів під час доказування у кримінальному провадженні[6].

Водночас ефективність кримінального аналізу безпосередньо залежить від характеристик цифрових даних, які виступають його інформаційною основою. Цифрові дані, що використовуються у кримінальному провадженні, характеризуються високим рівнем мінливості, залежністю від технічного середовища функціонування та підвищеною вразливістю до несанкціонованого втручання, що обумовлює необхідність забезпечення їх автентичності та незмінності. У наукових дослідженнях А.А. Шишенко підкреслюється, що саме забезпечення достовірності та цілісності цифрових доказів є ключовою передумовою їх процесуальної допустимості та подальшого використання в аналітичній діяльності. У зв'язку з цим аналітичні процедури повинні здійснюватися виключно на основі належним чином збережених, задокументованих і верифікованих даних, що забезпечує їх доказову значущість і можливість подальшої перевірки[7].

У даному контексті фундаментальною технічною передумовою забезпечення достовірності цифрових даних виступає гарантування їх цілісності. Науково-методичні рекомендації з питань збереження цифрових доказів визначають хешування цифрових образів і інших інформаційних об'єктів із використанням стандартизованих криптографічних алгоритмів як базовий механізм підтвердження їх незмінності. При цьому обов'язковою умовою є збереження контрольних хеш-значень окремо від відповідних цифрових файлів, що унеможливлює їх несанкціоновану модифікацію та забезпечує об'єктивний контроль цілісності інформації. У випадках відсутності вбудованих механізмів контролю цілісності у відповідних інформаційних системах, хеш-значення повинні фіксуватися і передаватися незалежно від суб'єкта проведення дослідження, що забезпечує дотримання принципу об'єктивності та прозорості процесу дослідження. Окреслені механізми формують необхідну технологічну та процесуальну основу для подальшого здійснення кримінального аналізу та забезпечення можливості судового контролю достовірності отриманих результатів[8].

---

[6] Lyle J. R., Guttman B., Butler J. M., Sauerwein K., Reed C., Lloyd C. E. Digital investigation techniques: a NIST scientific foundation review. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2022. 84 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8354.

[7] Shyshenko A. A. Digital evidences in criminal proceedings: problems of authenticity and admissibility. Випуск № 05, частина 3. 2025. С. 317. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.46

[8] Snyder J. M., Guttman B., Butler J. M., Farrell S. P., Reed C., Lloyd C. E. Digital evidence preservation and analysis: a NIST scientific foundation review. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2022. 102 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8387.

Цифровізація кримінальних проваджень зумовлює суттєву зміну підходів до збирання доказової інформації, що проявляється у зростанні частки віддалених джерел даних, зокрема кінцевих пристроїв (endpoint), корпоративних мережевих інфраструктур та хмарних сервісів. За таких умов фізичне вилучення матеріальних носіїв інформації часто є технічно неможливим або методологічно нераціональним, що обумовлює необхідність застосування процедур віддаленого збору цифрових даних. У науково-методичних рекомендаціях підкреслюється, що ефективність і процесуальна допустимість такого збору забезпечується за умови дотримання низки обов'язкових вимог, серед яких ключовими є наявність належних правових підстав для доступу до інформації, використання безпечних і відтворюваних методів збору, обов'язкове документування будь-яких змін, що можуть виникати у процесі отримання даних, урахування характеристик волатильних даних, включно з ключами шифрування та журналами системної активності, а також забезпечення контролю цілісності інформації шляхом хешування та ведення повного журналу процесу збору. Водночас, у наукових джерелах представлено різні моделі віддаленого збору цифрових даних, зокрема серверно-орієнтований, клієнтсько-орієнтований та мережево-орієнтований підходи, кожен з яких характеризується специфічними технічними обмеженнями та ризиками, пов'язаними, зокрема, з нестабільністю ідентифікаційних параметрів мережевих вузлів, обмеженнями пропускної здатності каналів зв'язку та особливостями режимів конфіденційності інформації[9].

Подальший розвиток цифрового кримінального аналізу безпосередньо пов'язаний із застосуванням сучасних аналітичних моделей, алгоритмів та технологій штучного інтелекту, що забезпечують можливість обробки значних обсягів різнорідної інформації та виявлення прихованих закономірностей. Одним із ключових напрямів є застосування графової аналітики та аналізу зв'язків, що передбачає формалізоване представлення об'єктів кримінального аналізу у вигляді вузлів (осіб, технічних пристроїв, облікових записів, фінансових інструментів) та зв'язків між ними (комунікацій, транзакцій, спільних подій). Використання графових характеристик, таких як центральність, щільність зв'язків, структурні позиції вузлів і мережеві кластери, дозволяє ідентифікувати організовані злочинні структури, встановлювати посередників та визначати ключові елементи злочинних мереж. Сучасні наукові дослідження підтверджують ефективність інтеграції графових методів із алгоритмами машинного навчання, що забезпечує підвищення точності класифікації об'єктів і виявлення аномальних патернів, зокрема у сфері фінансових правопорушень та злочинів, пов'язаних із використанням корпоративних структур[10].

Разом з цим, важливе значення має застосування методів обробки природної мови (Natural Language Processing, NLP), які забезпечують можливість аналізу значних масивів неструктурованих текстових даних, включно з процесуальними документами, службовими рапортами, електронними повідомленнями та

[9] Scientific Working Group on Digital Evidence. Best practices for remote collection of digital evidence from an endpoint. SWGDE, 2022. 18 p. URL: https://www.swgde.org

[10] Tiwari M., Gepp A., Kumar K. Using data analytics to distinguish legitimate and illegitimate shell companies. *Journal of Economic Criminology.* 2025. Vol. 7. Article 100123. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2024.100123.

інформацією з відкритих джерел. Результати систематичних наукових оглядів свідчать, що технології машинного навчання та NLP широко застосовуються у сфері правоохоронної діяльності для автоматизації аналітичних процедур, обробки інформаційних масивів, просторового аналізу кримінальної активності та прогнозування криміногенних тенденцій. Водночас наголошується на необхідності врахування ризиків, пов'язаних із можливістю відтворення алгоритмічними моделями структурних упереджень, притаманних вихідним даним, що обумовлює потребу у забезпеченні належного контролю, валідації та нормативного регулювання використання таких технологій у правоохоронній діяльності[11].

Розвиток технологій штучного інтелекту зумовлює розширення можливостей їх застосування у сфері кримінального аналізу, зокрема шляхом використання генеративних моделей і великих мовних моделей (Large Language Models, LLM), які забезпечують нові підходи до обробки та інтерпретації цифрової інформації. Функціональні можливості таких моделей дозволяють здійснювати автоматизований аналіз значних обсягів неструктурованих даних, включаючи текстові документи, електронну кореспонденцію, повідомлення з цифрових комунікаційних платформ та інші інформаційні масиви, що можуть містити криміналістично значущі відомості. Використання зазначених технологій сприяє підвищенню ефективності аналітичної діяльності шляхом автоматизації процесів класифікації інформації, виявлення змістових взаємозв'язків, узагальнення інформаційних масивів і формування аналітичних висновків.

Наукові дослідження зарубіжних учених M. Chernyshev, Z. Baig, N. Syed підтверджують можливість застосування генеративних моделей на різних етапах кримінального аналізу, включаючи первинне дослідження цифрових даних, їх аналітичну обробку та підготовку аналітичних матеріалів. Використання таких технологій дозволяє підвищити швидкість обробки інформації, зменшити навантаження на фахівців і забезпечити більш ефективне виявлення закономірностей у складних інформаційних структурах. Крім того, генеративні моделі можуть застосовуватися для структуризації інформації, узагальнення результатів аналізу та підтримки процесу прийняття аналітичних рішень, що сприяє підвищенню ефективності інформаційно-аналітичного забезпечення кримінального провадження.

Крім того, функціонування генеративних моделей ґрунтується на імовірнісних алгоритмах, що визначає їх обмеження з точки зору забезпечення доказової надійності отриманих результатів. Результати, сформовані такими моделями, є наслідком статистичного узагальнення наявних даних і не можуть розглядатися як самостійне джерело доказової інформації без їх перевірки та підтвердження іншими засобами, що обумовлює необхідність застосування генеративних моделей виключно як допоміжного інструменту аналітичної діяльності, результати якого підлягають обов'язковій перевірці, верифікації та процесуальному документуванню.

[11] Sarzaeim P., Mahmoud Q. H., Azim A., Bauer G., Bowles I. A systematic review of using machine learning and natural language processing in smart policing. *Computers*. 2023. Vol. 12, No. 12. Article 255. DOI: https://doi.org/10.3390/computers12120255.

Використання великих мовних моделей у кримінальному аналізі потребує забезпечення контролю за коректністю їх функціонування, документування умов їх застосування та перевірки достовірності отриманих результатів. Дотримання зазначених вимог забезпечує можливість інтеграції таких технологій у систему кримінального аналізу без порушення процесуальних стандартів доказування та створює передумови для їх ефективного використання як інструменту підвищення якості аналітичної діяльності. Таким чином, генеративні моделі штучного інтелекту можуть розглядатися як перспективний технологічний засіб підтримки кримінального аналізу, за умови забезпечення належного рівня методологічного контролю отриманих результатів[12].

У зв'язку з цим застосування технологій штучного інтелекту у кримінальному аналізі потребує впровадження системного підходу до управління ризиками, що забезпечує належний рівень надійності, безпеки та правомірності їх використання. Міжнародні стандарти визначають, що забезпечення довіреності систем штучного інтелекту повинно здійснюватися на основі комплексного управління ризиками, яке включає оцінювання валідності та надійності моделей, забезпечення їх прозорості, пояснюваності, підзвітності, захисту персональних даних і дотримання принципів справедливості. У процесі кримінального аналізу це передбачає чітке визначення допустимих сценаріїв використання алгоритмічних систем, здійснення постійного моніторингу їх точності та можливих похибок, забезпечення контролю з боку людини та належне документування характеристик моделей, використаних даних і результатів їх застосування, що забезпечує відповідність таких систем вимогам процесуальної допустимості та наукової обґрунтованості[13].

Отже, інтеграція сучасних методів віддаленого збору цифрових даних, алгоритмічних аналітичних інструментів і технологій штучного інтелекту формує нову методологічну основу кримінального аналізу, що забезпечує підвищення ефективності інформаційно-аналітичного забезпечення кримінального провадження за умови дотримання вимог достовірності, відтворюваності та процесуальної допустимості отриманих результатів.

2. Аналіз існуючих методів та формулювання завдання щодо вдосконалення аналітичних інструментів і підходів, що застосовуються у кримінальному аналізі в умовах цифрового середовища

Прикладні інструменти і платформи кримінального аналізу становлять ключовий технологічний компонент сучасного інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності. Їх використання забезпечує можливість систематизованої обробки значних обсягів цифрових даних,

[12] Chernyshev M., Baig Z., Syed N., Doss R., Shore M. Large language models in digital forensics: capabilities, challenges and future directions. F*orensic Science International: Digital Investigation.* 2026. Vol. 56. Article 302043. DOI: https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2025.302043.

[13] National Institute of Standards and Technology. Artificial intelligence risk management framework (AI RMF 1.0). Gaithersburg, MD : NIST, 2023. 48 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1.

встановлення взаємозв'язків між об'єктами кримінального аналізу, виявлення закономірностей злочинної діяльності та формування обґрунтованих аналітичних висновків. У наукових працях вітчизняних вчених зазначено, що ефективність кримінального аналізу безпосередньо залежить від функціональних можливостей інструментальних платформ, рівня їх технологічної інтеграції та відповідності вимогам достовірності, відтворюваності й процесуальної допустимості отриманих результатів[14].

З метою систематизації сучасного інструментарію кримінального аналізу доцільним є проведення їх порівняльного аналізу за функціональними, технологічними та методологічними характеристиками. Узагальнення результатів сучасних українських і міжнародних наукових досліджень, а також практичних рекомендацій у сфері цифрової криміналістики та кримінального аналізу, дозволяє виділити основні методи кримінального аналізу, що застосовуються в умовах цифрового середовища, їх функціональне призначення, інформаційну основу, аналітичні можливості та процесуальне значення (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняння методів кримінального аналізу в цифровому середовищі

Метод кримінального аналізу	**Типові вхідні дані**	**Аналітичний продукт (вихід)**	**Методологічні переваги**
Аналіз зв'язків (link analysis, графовий аналіз)	Дані телекомунікацій (CDR), журнали месенджерів, фінансові транзакції, OSINT-дані, державні та корпоративні реєстри	Формалізовані графи зв'язків, визначення ролей суб'єктів, виявлення спільнот, ідентифікація ключових вузлів і посередників	Забезпечує виявлення прихованих структур взаємодії, підтримує розслідування організованої та серійної злочинної діяльності, дозволяє встановлювати ієрархію і функціональні ролі учасників
Просторово-часовий аналіз (spatio-temporal analysis)	Геопросторові дані (GPS, базові станції), часові мітки подій (timestamps), маршрути переміщення, журнали активності	Просторово-часові моделі, карти концентрації подій (hotspots), таймлайни, реконструкція маршрутів і послідовності подій	Забезпечує реконструкцію подій у часовому та просторовому вимірах, підтримує тактичне планування та встановлення закономірностей кримінальної активності

[14] Струков В. М., Узлов Д. Ю., Гнусов Ю. В. Інструментальні інтелектуальні платформи для кримінального аналізу. *Право і безпека.* 2021. № 4 (83). С. 72. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.07.

Продовження таблиці 1

Обробка природної мови (NLP) для аналізу текстових даних	Процесуальні документи, службові рапорти, електронні повідомлення, текстові масиви месенджерів, OSINT-джерела	Виділення сутностей і тематичних категорій, формування пошукових індексів, аналітичні витяги, встановлення змістових взаємозв'язків	Забезпечує масштабовану обробку неструктурованих текстових масивів, підвищує швидкість первинного аналізу інформації та ідентифікації релевантних даних
Методи машинного навчання (класифікація, виявлення аномалій)	Структуровані (табличні), графові та часові дані, цифрові журнали, транзакційні масиви	Класифікаційні моделі, оцінка ризиків, виявлення аномальних патернів, прогнозні аналітичні моделі	Забезпечує автоматизацію виявлення закономірностей і аномалій, підвищує ефективність пріоритизації об'єктів аналізу
Управління цифровими доказами (hashing, chain of custody)	Цифрові образи носіїв, файли, контейнери даних, журнали системної активності	Контрольні хеш-значення, довірені цифрові копії, задокументований ланцюг зберігання доказів	Забезпечує цілісність, автентичність і процесуальну допустимість цифрових доказів, створює основу для подальшого аналізу
Віддалений збір цифрових даних (endpoint, хмарні та мережеві системи)	Дані кінцевих пристроїв, серверів, хмарних сервісів, мережевих інфраструктур	Контейнери цифрових даних, журнали збору, зафіксовані цифрові образи	Забезпечує доступ до цифрових джерел без фізичного вилучення носіїв, дозволяє оперативно отримувати актуальні дані

Джерело: узагальнено автором на основі сучасних науково-методичних підходів до забезпечення цілісності цифрових доказів і застосування аналітичних методів у правоохоронній діяльності[15]

Представлена у табл. 1 систематизація методів кримінального аналізу в цифровому середовищі відображає методологічну основу обробки та інтерпретації цифрових даних у кримінальному провадженні. Водночас практична реалізація зазначених аналітичних підходів безпосередньо залежить від використання спеціалізованих програмних інструментів, які забезпечують технічну можливість збору, збереження, структуризації, аналізу та візуалізації цифрової інформації. Тобто, відповідні методи кримінального аналізу набувають прикладного значення лише за умови їх реалізації за допомогою

[15] Snyder J. M., Guttman B., Butler J. M., Farrell S. P., Reed C., Lloyd C. E. Digital evidence preservation and analysis: a NIST scientific foundation review. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2022. 102 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8387.

інструментальних платформ, що підтримують обробку великих масивів даних, управління цифровими доказами та формування аналітичних продуктів.

З наукової точки зору між методами кримінального аналізу та програмними засобами їх реалізації існує функціонально-інструментальна взаємозалежність, оскільки кожному аналітичному підходу відповідає певний клас програмного забезпечення, орієнтований на виконання конкретних завдань, зокрема аналіз зв'язків, просторово-часову реконструкцію подій, обробку текстових даних, управління цифровими доказами або проведення віддаленого збору інформації. У зв'язку з цим, програмні засоби виступають технологічним середовищем реалізації методології кримінального аналізу, забезпечуючи формалізацію аналітичних процедур, їх відтворюваність, документування та відповідність вимогам процесуальної допустимості.

Таким чином, після визначення основних методів кримінального аналізу в цифровому середовищі виникає необхідність систематизації інструментальних засобів, які забезпечують їх практичне застосування, що дозволяє встановити відповідність між аналітичними методами та класами програмного забезпечення, визначити їх функціональне призначення та роль у процесі цифрового криміналістичного дослідження.

З метою узагальнення сучасного інструментарію кримінального аналізу та цифрової криміналістики у таблиці 2 наведено порівняльну характеристику основних класів програмних інструментів і прикладів програмного забезпечення, що використовуються для реалізації відповідних аналітичних методів.

Таблиця 2

Порівняння класів інструментів і прикладів ПЗ, релевантних кримінальному аналізу та цифровій криміналістиці

Клас інструментальних засобів	**Типові приклади програмного забезпечення (не вичерпний перелік)**	**Функціональне призначення у кримінальному аналізі**	**Вимоги до забезпечення доказової надійності та контролю якості**
Інструменти графового аналізу зв'язків і OSINT-аналітики	Maltego; i2 Analyst's Notebook	Забезпечують візуалізацію та аналіз взаємозв'язків між об'єктами дослідження, інтеграцію інформації з різних джерел, ідентифікацію ключових суб'єктів, подій і структур взаємодії	Вимагають дотримання процедур документованого імпорту та конвертації даних, ведення журналів аналітичних трансформацій і забезпечення відтворюваності результатів; при роботі з великими масивами даних можливі обмеження масштабованості та необхідність експертної інтерпретації результатів

Продовження таблиці 2

Платформи мобільної криміналістики (витяг і аналіз цифрових даних)	UFED; Oxygen Forensic Detective; XRY; EnCase Mobile Investigator	Забезпечують вилучення цифрових даних з мобільних пристроїв, ідентифікацію та аналіз цифрових артефактів, що можуть використовуватися як джерела доказової інформації	Ключовими вимогами є незалежна валідація інструментів, підтвердження відтворюваності результатів та відповідність стандартизованим процедурам тестування; результати програм тестування (зокрема CFTT) використовуються для підтвердження надійності інструментів
Інформаційні системи управління кримінальними провадженнями (Case Management Systems, CMS)	Системи управління справами (CMS) як функціональний клас	Забезпечують централізоване управління матеріалами кримінальних проваджень, координацію діяльності слідчих і аналітичних підрозділів, управління доказами та аналітичною інформацією	Наукові дослідження підкреслюють необхідність інтеграції CMS із спеціалізованими аналітичними модулями, включно із засобами пошуку, обробки текстових даних і підтримки аналітичної діяльності; важливим є забезпечення цілісності даних і контролю доступу
Системи зберігання та управління цифровими доказами	Системи управління цифровими доказами (Evidence Management Systems); цифрові форензичні контейнери	Забезпечують довгострокове зберігання цифрових доказів, контроль доступу до них, аудит операцій і підтримку ланцюга зберігання доказів	Вимагають застосування криптографічних механізмів контролю цілісності (хешування, цифрового підпису), резервного копіювання, ведення журналів доступу та забезпечення процесуальної відтворюваності
Системи тестування та валідації криміналістичних інструментів	Методології та результати тестування CFTT (Computer Forensic Tool Testing)	Забезпечують оцінювання функціональних можливостей інструментів, визначення їх обмежень і підтвердження їх придатності для використання у криміналістичній практиці	Наявність стандартизованих процедур тестування, відкритих специфікацій і звітів про результати тестування підвищує рівень надійності інструментів і забезпечує доказову обґрунтованість результатів експертних досліджень

Систематизація інструментальних засобів кримінального аналізу та цифрової криміналістики, представлена у таблиці 2, відображає сучасну структуру технологічного забезпечення роботи з цифровою інформацією у кримінальному провадженні та демонструє функціональну диференціацію програмних інструментів відповідно до їх ролі у процесі обробки, аналізу та використання доказово значущих даних. Такий підхід дозволяє розглядати програмні засоби не ізольовано, а як взаємопов'язані компоненти єдиної інформаційно-аналітичної інфраструктури, що забезпечує реалізацію методології кримінального аналізу в умовах цифровізації правоохоронної діяльності.

Аналіз представлених у таблиці класів інструментальних засобів свідчить про те, що їх функціональне призначення охоплює всі ключові етапи роботи з цифровою інформацією, включаючи її отримання, структуризацію, аналітичну обробку, збереження та забезпечення процесуальної перевірюваності результатів. Така функціональна спеціалізація інструментів відповідає загальній логіці цифрового криміналістичного процесу, у межах якого формування доказово релевантної інформації здійснюється шляхом послідовного застосування технологічних процедур, спрямованих на забезпечення достовірності, цілісності та відтворюваності цифрових даних.

Особливого значення набувають інструментальні засоби, що забезпечують аналітичну обробку інформації, оскільки саме на цьому етапі здійснюється встановлення закономірностей, взаємозв'язків і структурних характеристик досліджуваних об'єктів. Використання відповідних програмних інструментів дозволяє здійснювати формалізований аналіз складних інформаційних масивів, інтегрувати дані з різних джерел та формувати обґрунтовані аналітичні висновки, які можуть використовуватися у процесі прийняття процесуальних і управлінських рішень. Водночас ефективність такого аналізу безпосередньо залежить від забезпечення прозорості аналітичних процедур, документування процесу обробки інформації та можливості незалежної перевірки отриманих результатів.

Важливим елементом технологічної інфраструктури кримінального аналізу є також програмні засоби, що забезпечують отримання та первинну обробку цифрових даних, оскільки саме на цьому етапі формується інформаційна основа для подальшої аналітичної діяльності. Надійність результатів кримінального аналізу значною мірою визначається коректністю процедур отримання цифрової інформації, дотриманням встановлених технічних і процесуальних вимог, а також забезпеченням можливості підтвердження автентичності та цілісності отриманих даних.

Окрему функціональну групу становлять інформаційні системи, що забезпечують організацію, управління та збереження цифрової інформації, які виконують роль технологічного середовища, у межах якого здійснюється інтеграція результатів кримінального аналізу у загальну систему кримінального провадження. Використання таких систем забезпечує централізоване управління інформаційними ресурсами, контроль доступу до них, документування операцій із цифровими даними та підтримку безперервності ланцюга їх обробки і використання.

Критично важливим компонентом забезпечення доказової надійності результатів кримінального аналізу є також застосування технологічних

механізмів, спрямованих на забезпечення цілісності цифрової інформації та підтвердження її незмінності. Використання відповідних механізмів дозволяє встановити відповідність досліджуваних даних їх первинному стану та забезпечити можливість підтвердження їх достовірності у процесі кримінального провадження, що створює необхідні передумови для використання результатів кримінального аналізу як доказово значущої інформації.

Водночас аналіз представленої класифікації свідчить про важливість забезпечення науково обґрунтованого використання програмних інструментів шляхом підтвердження їх функціональної придатності, визначення меж застосування та забезпечення відповідності встановленим технічним і методологічним вимогам. Застосування процедур тестування та валідації інструментальних засобів дозволяє мінімізувати ризики отримання недостовірних результатів і забезпечити належний рівень довіри до результатів аналітичної діяльності.

Таким чином, наведена систематизація інструментальних засобів підтверджує, що сучасний кримінальний аналіз у цифровому середовищі ґрунтується на комплексному використанні взаємопов'язаних технологічних рішень, які забезпечують повний цикл роботи з цифровою інформацією – від її отримання до формування аналітичних висновків, придатних для використання у кримінальному провадженні. Їх інтегроване застосування створює необхідні технологічні та процесуальні передумови для забезпечення обґрунтованості, достовірності та процесуальної допустимості результатів кримінального аналізу, що визначає їх ключову роль у сучасній системі інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності.

З огляду на зазначене, використання цифрових інструментів кримінального аналізу має здійснюватися у межах визначених нормативно-правових рамок, що забезпечують законність, допустимість і доказову значущість результатів аналітичної діяльності. Відповідно, цифровізація кримінального аналізу повинна реалізовуватися з урахуванням процесуальних вимог кримінального процесуального законодавства, яке регламентує правові підстави, порядок та умови отримання, обробки, збереження і використання інформації у кримінальному провадженні. Дотримання зазначених вимог є необхідною передумовою забезпечення належності, допустимості та достовірності цифрової інформації як джерела доказів, а також гарантією можливості її використання у процесі доказування. Відповідно, особливого значення набуває забезпечення процесуальної форми роботи з цифровими даними, що передбачає належне документування всіх етапів їх отримання та обробки, фіксацію технічних характеристик використаних інструментів, а також створення умов для подальшої перевірки і відтворення отриманих результатів.

Особливого значення зазначені вимоги набувають в умовах правового режиму воєнного стану, який супроводжується внесенням змін до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема запровадженням спеціального правового регулювання, передбаченого розділом IX-1 та статтею 615 КПК

України[16]. Окреслені нормативні положення спрямовані на забезпечення безперервності кримінального провадження в умовах підвищених ризиків втрати матеріалів, обмеженого фізичного доступу до документів і доказів, переміщення органів досудового розслідування, а також необхідності забезпечення оперативного реагування на кримінальні правопорушення. У таких умовах особливого значення набуває використання цифрових технологій, які забезпечують можливість дистанційного доступу до матеріалів кримінального провадження, їх збереження у захищених інформаційних системах і підтримання безперервності процесуальної діяльності незалежно від зовнішніх обставин.

Зазначені нормативні зміни обумовлюють необхідність впровадження технологічних рішень, спрямованих на забезпечення цілісності, доступності та захищеності цифрової інформації, що використовується у кримінальному провадженні, що включає використання спеціалізованих інформаційно-аналітичних систем, які забезпечують централізоване збереження даних, контроль доступу до них, фіксацію всіх операцій із цифровою інформацією та можливість відновлення даних у разі їх втрати або пошкодження. Даний підхід дозволяє мінімізувати ризики втрати доказової інформації та забезпечити належний рівень її процесуального захисту.

У зв'язку з цим цифровий кримінальний аналіз набуває особливого значення як інструмент забезпечення належного документування процесуальних дій, збереження цифрових доказів і підтримання безперервності ланцюга зберігання інформації. Його застосування дозволяє забезпечити фіксацію джерел походження цифрових даних, документування процедур їх обробки та збереження, а також створення умов для перевірки їх автентичності та цілісності, що, у свою чергу, забезпечує відповідність результатів кримінального аналізу вимогам кримінального процесуального законодавства та створює необхідні передумови для їх використання у процесі доказування.

Реалізація зазначених завдань обумовлює необхідність впровадження комплексних організаційно-технологічних заходів, зокрема процедур резервного копіювання цифрових даних, застосування механізмів контрольованого доступу до інформаційних ресурсів, використання захищених середовищ зберігання інформації та забезпечення можливості аудиту операцій із цифровими даними. Застосування таких механізмів дозволяє забезпечити належний рівень захисту інформації, її відтворюваність та процесуальну допустимість, що є необхідною умовою ефективного використання цифрового кримінального аналізу у кримінальному провадженні[17].

Важливим компонентом правового регулювання застосування цифрових інструментів кримінального аналізу є забезпечення захисту персональних даних, що обробляються у межах кримінального провадження. Закон України «Про

[16] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[17] Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text

захист персональних даних» визначає базові принципи обробки персональної інформації, включно з принципами законності, цільового обмеження, пропорційності, мінімізації обсягу даних і забезпечення їх безпеки. З огляду на те, що кримінальний аналіз передбачає обробку значних масивів персональних даних, у тому числі чутливих категорій інформації, архітектура відповідних інформаційно-аналітичних систем повинна передбачати впровадження механізмів рольового розмежування доступу, ведення журналів доступу до інформації, аудиту операцій обробки даних і контролю передачі інформації між інформаційними системами. Забезпечення зазначених вимог є необхідною умовою правомірного використання цифрових аналітичних інструментів і гарантією дотримання прав і свобод людини у процесі здійснення кримінального провадження[18]. Водночас транснаціональний характер сучасного інформаційного середовища обумовлює необхідність узгодження національних правових механізмів із міжнародними стандартами отримання та використання електронних доказів. У зв'язку з цим особливого значення набуває дотримання міжнародних процедур отримання електронних доказів, які регламентують порядок формування, направлення та виконання відповідних запитів до іноземних суб'єктів і міжнародних провайдерів інформаційних послуг. Практичні рекомендації міжнародних організацій підкреслюють необхідність забезпечення належної процесуальної форми отримання електронних доказів, що включає обґрунтування запиту, визначення його правових підстав і забезпечення можливості подальшої процесуальної перевірки отриманої інформації[19].

Подальший розвиток міжнародно-правового регулювання у зазначеній сфері пов'язаний із прийняттям Другого додаткового протоколу до Конвенції про кіберзлочинність, відкритого для підписання у 2022 році, який спрямований на вдосконалення механізмів міжнародного співробітництва та підвищення ефективності процедур отримання електронних доказів. Приєднання держав до зазначеного протоколу відображає тенденцію до уніфікації процедур доступу до електронних доказів і гармонізації національних правових систем із міжнародними стандартами. Для України це створює необхідність адаптації національних процедур кримінального аналізу до міжнародних вимог, зокрема у частині забезпечення належного документування процесу отримання цифрових даних, дотримання ланцюга зберігання доказів, а також забезпечення пропорційності втручання у сферу приватності при отриманні та використанні електронної інформації[20]. Одним із напрямів реалізації зазначених вимог є використання інформації з відкритих цифрових джерел, яка може набувати значення доказової або орієнтуючої інформації у кримінальному провадженні.

[18] Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

[19] United Nations Office on Drugs and Crime. Electronic evidence. URL: https://www.unodc.org

[20] Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence. *Council of Europe,* 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol

У сучасних умовах цифровізації кримінального провадження відкриті джерела інформації (Open Source Intelligence, OSINT) формують важливу інформаційну основу криміналістичного аналізу, зокрема у процесі розслідування міжнародних злочинів, включаючи воєнні злочини та порушення норм міжнародного гуманітарного права. Це обумовлено тим, що значний обсяг відомостей про події, їх обставини та причетних осіб об'єктивується у цифровому середовищі та фіксується у формі текстових повідомлень, аудіовізуальних матеріалів, геопросторових координат, службових метаданих та інших цифрових артефактів, які можуть бути використані для встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення. Доступність таких даних у відкритому інформаційному просторі створює можливість їх оперативного отримання та використання для ідентифікації об'єктів аналізу, реконструкції послідовності подій і перевірки аналітичних та слідчих гіпотез.

Інформаційний потенціал відкритих цифрових ресурсів визначається також їх здатністю відображати події у часовому та просторовому вимірах, що дозволяє здійснювати просторово-часову кореляцію даних, встановлювати закономірності кримінально значущої активності та виявляти взаємозв'язки між окремими інформаційними елементами. Крім того, відкриті цифрові платформи можуть містити унікальні відомості, які не представлені у відомчих інформаційних системах правоохоронних органів, що розширює емпіричну базу кримінального аналізу та підвищує обґрунтованість аналітичних висновків.

Разом з тим використання інформації з відкритих джерел у кримінальному провадженні пов'язане з необхідністю забезпечення її процесуальної придатності, що передбачає належне документування обставин її отримання, фіксацію джерела походження, збереження технічних характеристик цифрових об'єктів та забезпечення можливості подальшої верифікації. Це обумовлено властивостями цифрової інформації, зокрема її мінливістю, залежністю від технічного середовища функціонування та потенційною вразливістю до модифікації або видалення, що може впливати на її доказову цінність.

У цьому аспекті визначального значення набуває застосування науково обґрунтованих методологічних підходів до роботи з відкритими джерелами інформації, які передбачають використання стандартизованих процедур збору, фіксації, збереження та аналітичної обробки цифрових даних. Реалізація зазначених процедур забезпечує відтворюваність аналітичних результатів, можливість їх незалежної перевірки та відповідність вимогам кримінального процесуального законодавства, що створює необхідні передумови для використання інформації з відкритих джерел як складової доказової бази або як аналітичного інструменту підтримки прийняття процесуальних рішень у кримінальному провадженні.

Міжнародні стандарти проведення цифрових розслідувань на основі відкритих джерел підкреслюють, що інформація, отримана із відкритих джерел, може виконувати як орієнтувальну функцію, сприяючи формуванню аналітичних версій, так і виступати самостійним джерелом доказової інформації, за умови дотримання вимог щодо її належного збору, верифікації, документування та збереження. На основі вищезазначеного, визначальним є забезпечення відтворюваності процедур отримання інформації, підтвердження

її походження, а також збереження метаданих і цифрових характеристик, що дозволяють перевірити її автентичність. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations визначає систему принципів і процедур, спрямованих на забезпечення професіоналізації цифрових розслідувань, наголошуючи, що доказова значущість інформації з відкритих джерел визначається не технічними характеристиками використаних інструментів, а дотриманням уніфікованої методології збору, аналізу та документування інформації, що забезпечує її перевірюваність і процесуальну допустимість[21].

Подальший розвиток підходів до використання цифрових доказів у кримінальному провадженні пов'язаний із формуванням міжнародних стандартів оцінювання їх доказової надійності та допустимості. Зокрема, Leiden Guidelines on the Use of Digitally Derived Evidence in International Criminal Courts and Tribunals акцентують увагу на необхідності забезпечення автентичності, достовірності та надійності цифрових даних як ключових умов їх використання у процесі доказування. У зв'язку з цим, результати кримінального аналізу повинні супроводжуватися належним документуванням джерел походження інформації, описом процедур її обробки та трансформації, підтвердженням цілісності даних, а також визначенням обмежень застосованих аналітичних методів, що забезпечує можливість незалежної перевірки отриманих результатів, що є необхідною умовою їх використання у кримінальному провадженні та підтвердження їх доказової значущості[22].

Крім того, розширення використання цифрових технологій у кримінальному аналізі, включаючи застосування систем штучного інтелекту, актуалізує питання забезпечення дотримання прав людини та етичних стандартів обробки інформації. Використання алгоритмічних систем для аналізу цифрових даних пов'язане з обробкою значних масивів персональної інформації, що обумовлює необхідність забезпечення законності, пропорційності та обґрунтованості відповідних процедур. У національних аналітичних документах підкреслюється, що впровадження технологій штучного інтелекту повинно здійснюватися з урахуванням принципів захисту прав людини, забезпечення прозорості функціонування алгоритмічних систем, запобігання необґрунтованому втручанню у приватне життя та забезпечення ефективного контролю за використанням таких технологій. Разом з тим, інформаційно-аналітичні системи, що застосовуються у кримінальному аналізі, повинні проєктуватися з урахуванням вимог захисту прав людини, включаючи механізми контролю доступу, аудиту операцій і оцінювання ризиків для прав і свобод людини, що забезпечує їх відповідність правовим і етичним стандартам сучасного цифрового суспільства[23].

---

[21] Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Berkeley protocol on digital open source investigations. New York ; Geneva : United Nations, 2024. 102 p. URL: https://www.ohchr.org

[22] Leiden University ; International Centre for Counter-Terrorism. Leiden guidelines on the use of digitally derived evidence in international criminal courts and tribunals. The Hague ; Leiden, 2022. 54 p. URL: https://leiden-guidelines.com

[23] Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Права людини в епоху штучного інтелекту : аналітична доповідь. Київ, 2023. 84 с. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ПРАВА%20ЛЮДИНИ%20В%20ЕПОХУ%20ШТУЧНОГО%20ІНТЕЛЕКТУ_compressed.pdf

Міжнародні підходи до впровадження технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності формують систему принципів, спрямованих на забезпечення їх правомірного, безпечного та відповідального використання. У відповідних настановах визначено ключові засади застосування систем штучного інтелекту, зокрема законність їх використання, мінімізацію потенційної шкоди, забезпечення збереження автономії людини у процесі прийняття рішень, дотримання принципів справедливості, прозорості та належного врядування. Особлива увага приділяється ризикам використання алгоритмічних систем прогнозування кримінальної активності (predictive policing), які можуть призводити до неефективного розподілу ресурсів правоохоронних органів, підвищення соціальної напруги та обмеження можливостей процесуального контролю внаслідок недостатньої прозорості алгоритмічних рішень. У сфері кримінального аналізу зазначені ризики мають принципове значення, оскільки результати аналітичної обробки даних можуть впливати на визначення пріоритетів розслідування, прийняття процесуальних рішень і стратегічне планування правоохоронної діяльності, що обумовлює необхідність забезпечення належного контролю за використанням відповідних технологій.

Важливим орієнтиром у формуванні нормативних засад використання штучного інтелекту у правоохоронній діяльності є правове регулювання Європейського Союзу, зокрема положення Регламенту (ЄС) 2024/1689 (AI Act), який встановлює ризик-орієнтований підхід до класифікації та регулювання систем штучного інтелекту. Зазначений підхід передбачає диференціацію систем залежно від рівня ризику, включаючи категорії неприйнятного ризику, застосування яких заборонено, та високого ризику, що підлягають посиленому регуляторному контролю. Особливого значення для правоохоронної діяльності набувають положення, що регламентують використання систем віддаленої біометричної ідентифікації у публічних просторах, застосування яких у режимі реального часу допускається лише за наявності чітко визначених правових підстав, процедур авторизації, документування та контролю. Крім того, нормативні вимоги передбачають обов’язкове забезпечення людського контролю за функціонуванням таких систем, ведення журналів їх використання та недопущення ухвалення рішень, що мають негативні правові наслідки для особи, виключно на основі автоматизованого аналізу. У цьому контексті положення AI Act можуть розглядатися як нормативно-правовий орієнтир для гармонізації національних підходів до використання штучного інтелекту та формування вимог до інформаційно-аналітичних систем, що застосовуються у кримінальному аналізі, зокрема у частині забезпечення прозорості, підзвітності, аудиту та контролю обмежень алгоритмічних моделей[24].

Разом з тим, з нормативним регулюванням застосування штучного інтелекту важливе значення має забезпечення належного рівня якості криміналістичної діяльності, що поширюється також на цифровий кримінальний аналіз як її складову. Нормативні підходи до регулювання судово-експертної діяльності

[24] European Commission. Guidelines on prohibited artificial intelligence practices established by Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act). Brussels : European Commission, 2025. URL: https://ai-act-service-desk.ec.europa.eu

підкреслюють, що порушення вимог якості може призводити до необхідності перегляду значної кількості експертних висновків і результатів досліджень, що створює ризики для правомірності кримінального провадження. У зв'язку з цим особливого значення набуває впровадження систем управління якістю, які забезпечують стандартизацію процедур, контроль змін, документування процесів і забезпечення відтворюваності результатів. У межах кримінального аналізу це обумовлює необхідність включення аналітичних процедур, зокрема обробки даних, побудови аналітичних моделей та застосування алгоритмічних інструментів, до системи забезпечення якості аналітичної діяльності як складової процесу отримання та використання доказової інформації. Інтеграція аналітичних процедур до зазначеної системи передбачає здійснення контролю версій аналітичних інструментів, належне документування їх функціональних характеристик і змін, а також забезпечення можливості перевірки, відтворення та верифікації результатів аналітичної обробки даних. Реалізація зазначених вимог є необхідною умовою забезпечення процесуальної форми отримання інформації та гарантією її належності, допустимості й достовірності як джерела доказів у кримінальному провадженні. Дотримання цих вимог забезпечує можливість використання результатів кримінального аналізу у процесі доказування відповідно до положень кримінального процесуального законодавства[25].

Таким чином, міжнародні нормативні та методологічні підходи визначають комплекс вимог до впровадження систем штучного інтелекту та цифрових аналітичних інструментів у правоохоронній діяльності, що охоплює забезпечення законності, прозорості, контролю якості та процесуальної допустимості результатів, що є необхідною умовою їх ефективного та правомірного використання у кримінальному аналізі.

З урахуванням викладених теоретико-методологічних засад цифрового кримінального аналізу, а також нормативно-правових і технологічних вимог до роботи з цифровими доказами, подальший розвиток відповідних підходів потребує їх системного впровадження у практику діяльності органів досудового розслідування та судово-експертних установ. Ефективність цифрового кримінального аналізу визначається функціональними можливостями аналітичних інструментів та організаційною структурою взаємодії між суб'єктами кримінального провадження, архітектурою інформаційних систем, стандартизацією процедур обробки даних, а також рівнем інституційної та професійної готовності до їх використання.

У цьому контексті, визначальним напрямом підвищення ефективності цифрового кримінального аналізу є формування інтегрованої організаційної моделі його функціонування, яка забезпечує узгоджену взаємодію між усіма суб'єктами, залученими до процесу обробки, аналізу та використання криміналістично значущої інформації. Реалізація такої моделі передбачає відмову від ізольованого використання аналітичних інструментів у межах окремих структурних підрозділів і перехід до єдиної інформаційно-аналітичної

[25] Forensic Science Regulator. Forensic science activities: statutory code of practice. Version 2. London : Forensic Science Regulator, 2023. URL: https://www.gov.uk/government/publications/forensic-science-activities-statutory-code-of-practice-version-2

системи, що забезпечує централізоване накопичення, обробку та використання даних у межах кримінального провадження. Інтеграція інформаційних ресурсів і аналітичних можливостей створює передумови для забезпечення цілісності аналітичного процесу, підвищення узгодженості дій між підрозділами кримінального аналізу, органами досудового розслідування, кіберпідрозділами та експертними установами, а також підвищення обґрунтованості сформованих аналітичних висновків.

Результати наукових досліджень свідчать, що однією з основних перешкод ефективного використання кримінального аналізу в Україні залишається інституційна фрагментація інформаційних систем і відсутність уніфікованих процедур інформаційної взаємодії між різними суб'єктами правоохоронної діяльності. Така роз'єднаність обмежує можливості комплексного використання наявної інформації, ускладнює встановлення взаємозв'язків між окремими фактами та знижує ефективність аналітичної підтримки кримінального провадження[26]. Відсутність стандартизованих підходів до структурування інформації, ідентифікації об'єктів аналізу та документування результатів аналітичної діяльності ускладнює інтеграцію даних з різних джерел і створює ризики втрати або дублювання інформації.

Вирішення зазначених обмежень потребує впровадження уніфікованих протоколів інформаційної взаємодії, які забезпечують стандартизований обмін даними між інформаційними системами та структурними підрозділами. Стандартизація процедур обробки інформації передбачає встановлення єдиних вимог до формату представлення даних, ідентифікації об'єктів аналізу, структури аналітичних продуктів і порядку їх документування, що забезпечує сумісність інформаційних систем, можливість інтеграції різнорідних інформаційних ресурсів і створює необхідні умови для їх комплексного використання у кримінальному провадженні.

Формалізація структури аналітичних продуктів має принципове значення для забезпечення їх процесуальної придатності та практичного використання у діяльності органів досудового розслідування. Використання стандартизованих форматів аналітичних звітів забезпечує їх однозначність, логічну узгодженість і можливість перевірки обґрунтованості сформованих висновків, що також створює умови для їх інтеграції у матеріали кримінального провадження та використання як складової інформаційно-аналітичного забезпечення процесу доказування.

Запровадження інтегрованої організаційної моделі кримінального аналізу сприяє підвищенню ефективності використання інформаційних ресурсів, забезпечує узгодженість аналітичної діяльності та створює необхідні передумови для формування єдиного інформаційного простору правоохоронної діяльності.

Разом з організаційними аспектами визначальну роль відіграє формування належної технічної архітектури інформаційно-аналітичних систем, що

[26] Дуфенюк О. М. Невирішені проблеми та нові виклики використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 2. С. 993–1000. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.147.

забезпечують підтримку кримінального аналізу. Сучасні вчені зазначають, що у сфері цифрових розслідувань традиційні системи управління кримінальними провадженнями ефективно виконують функції документування процесуальних дій і управління доказами, однак їх функціональні можливості є обмеженими у частині реалізації складних аналітичних процедур, спрямованих на виявлення закономірностей і формування аналітичних висновків. У зв'язку з цим обґрунтованим є застосування модульного підходу до побудови інформаційних систем, який передбачає функціональне розмежування інфраструктурних компонентів, відповідальних за збереження та управління доказовою інформацією, і аналітичних компонентів, призначених для обробки даних, виявлення взаємозв'язків та забезпечення підтримки прийняття процесуальних рішень. Застосування модульної архітектури інформаційних систем забезпечує підвищення гнучкості інформаційної інфраструктури, створює умови для здійснення контролю якості аналітичних процедур, а також сприяє зниженню ризиків технологічної залежності від окремих програмних рішень[27].

Крім того, необхідною умовою забезпечення доказової надійності результатів кримінального аналізу є впровадження стандартизованих процедур роботи з цифровими даними, які регламентують порядок доступу до інформації, її вилучення, збереження, обробки та подальшого використання у кримінальному провадженні. Зазначені процедури повинні передбачати обов'язкове документування правових підстав доступу до інформації, забезпечення цілісності цифрових даних шляхом використання криптографічних методів контролю, ведення журналів обробки даних і документування аналітичних трансформацій. Дотримання таких процедур забезпечує відтворюваність аналітичних результатів і створює необхідні передумови для їх використання як доказово значущої інформації.

Окремого значення набуває обґрунтований вибір програмних інструментів, що використовуються у цифровій криміналістиці та кримінальному аналізі. Аналіз наукових праць, присвячених впровадженню інноваційного програмного забезпечення у правоохоронну діяльність України, свідчить про широке застосування спеціалізованих програмних засобів для вилучення, обробки та аналізу цифрової інформації, що використовується як джерело доказів у кримінальному провадженні та сприяє підвищенню ефективності розслідування кримінальних правопорушень. Водночас у науковій літературі акцентується увага на необхідності забезпечення належної оцінки надійності зазначених програмних засобів, їх відповідності вимогам кримінального процесуального законодавства, а також можливості перевірки та відтворення результатів їх застосування. Дотримання цих вимог є необхідною умовою забезпечення належності, допустимості та достовірності цифрової інформації

[27] Skipanes M., Lorentzen J. P., Yayilgan S. Y. Understanding the role of case management systems in criminal investigations. *International Journal of Law, Crime and Justice.* 2026. Vol. 84. Article 100805. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2025.100805.

як джерела доказів, а також гарантією її використання у процесі доказування відповідно до встановленої процесуальної форми[28].

Важливим фактором ефективного впровадження цифрового кримінального аналізу є також формування належного рівня професійної компетентності суб'єктів, які здійснюють відповідну діяльність. О. М. Дуфенюк у своєму дослідженні звертає увагу на наявність системних освітніх обмежень, що ускладнюють повноцінне застосування сучасних аналітичних інструментів у правоохоронній діяльності. Вчений обґрунтовує необхідність впровадження системної професійної підготовки фахівців, яка повинна охоплювати як формування базових компетентностей, пов'язаних із розумінням правової природи цифрових доказів і процесуальних вимог до їх використання, так і розвиток спеціалізованих навичок застосування сучасних аналітичних методів та забезпечення контролю якості аналітичної діяльності, що спрямовано на забезпечення правомірності використання цифрових аналітичних інструментів, а також належності, допустимості та достовірності доказової інформації у кримінальному провадженні[29].

З метою забезпечення належного рівня ефективності цифрового кримінального аналізу необхідним є впровадження формалізованої системи оцінювання його результативності, що ґрунтується на визначенні об'єктивних критеріїв якості аналітичної діяльності. Така система повинна охоплювати як технічні характеристики функціонування аналітичних інструментів, включаючи продуктивність обробки інформації та здатність працювати з великими масивами даних, так і змістовні параметри сформованих аналітичних продуктів, зокрема їх достовірність, повноту, логічну узгодженість і процесуальну придатність. Визначальним показником результативності кримінального аналізу виступає відповідність отриманих результатів вимогам кримінального процесуального законодавства, що регламентує порядок формування, фіксації та використання доказової інформації.

Методологічною основою оцінювання результативності є встановлення зв'язку між вихідними даними, застосованими аналітичними процедурами та отриманими результатами, що дозволяє підтвердити обґрунтованість аналітичних висновків. Необхідною умовою такого оцінювання є забезпечення відтворюваності аналітичних процедур, яка передбачає належне документування джерел інформації, використаних методів обробки та характеристик програмних інструментів. Це забезпечує можливість повторного проведення аналітичних процедур та перевірки коректності отриманих результатів незалежними суб'єктами.

Оцінювання результативності кримінального аналізу також повинно враховувати ступінь доказової значущості сформованих аналітичних продуктів,

[28] Aharkova O., Korosteleva L., Krasnopolskyi V. The use of innovative software packages in digital forensics to combat crime in Ukraine. *Science and Innovation*. 2025. Vol. 21, No. 6. P. 63. DOI: https://doi.org/10.15407/scine21.06.060.

[29] Дуфенюк О. М. Невирішені проблеми та нові виклики використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Вип. 2. С. 993–1000. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.147.

яка визначається їх здатністю забезпечувати встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення та підтвердження або спростування слідчих версій. Це передбачає перевірку відповідності аналітичних результатів критеріям допустимості, належності та достовірності доказів, а також їх узгодженості з іншими матеріалами кримінального провадження.

Впровадження системи об'єктивного оцінювання результативності цифрового кримінального аналізу забезпечує створення організаційно-методологічного механізму контролю якості аналітичної діяльності, спрямованого на стандартизацію процедур обробки цифрових даних і підвищення обґрунтованості аналітичних висновків. Застосування таких механізмів сприяє підвищенню рівня доказової надійності результатів кримінального аналізу та забезпечує можливість їх використання у кримінальному провадженні відповідно до встановлених процесуальних вимог.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів дослідження дає підстави констатувати, що кримінальний аналіз у сучасних умовах цифровізації криміналістичної діяльності набуває статусу системоутворювального інструменту обробки, інтерпретації та використання цифрової інформації у кримінальному провадженні. Його сутність полягає у інтеграції процедур управління цифровими доказами, інженерії даних та застосування сучасних аналітичних методів, включаючи графовий аналіз, обробку текстової інформації та алгоритмічні моделі аналізу, що забезпечує формування обґрунтованих аналітичних продуктів, придатних для використання у процесуальній та управлінській діяльності. Встановлено, що кримінальний аналіз виконує не лише допоміжну функцію обробки інформації, але й виступає ключовим механізмом трансформації цифрових даних у доказово релевантні відомості, що можуть бути використані у процесі доказування та прийняття процесуальних рішень.

Водночас встановлено, що ефективність кримінального аналізу у цифровому середовищі безпосередньо залежить від забезпечення стандартизації та відтворюваності процедур роботи з цифровими даними. Доведено, що застосування механізмів контролю цілісності цифрової інформації, ведення журналів аналітичних операцій, а також валідація інструментальних засобів аналізу є необхідними умовами забезпечення доказової надійності отриманих результатів. Це обумовлено тим, що будь-які аналітичні висновки можуть набувати процесуального значення лише за умови забезпечення можливості перевірки їх походження, коректності та відповідності встановленим процедурним вимогам.

Окремо встановлено, що впровадження технологій штучного інтелекту у кримінальний аналіз створює значний потенціал для підвищення ефективності обробки цифрових даних, однак потребує дотримання принципів правомірності, прозорості, підзвітності та людського контролю. Обґрунтовано, що використання алгоритмічних моделей аналізу повинно здійснюватися у межах ризик-орієнтованого підходу, який передбачає оцінювання обмежень відповідних технологій, валідацію результатів їх функціонування та забезпечення процесуальних гарантій їх використання.

З'ясовано, що подальший розвиток кримінального аналізу в Україні потребує системної модернізації організаційних, технологічних і методологічних компонентів відповідної діяльності. Зокрема, визначальними напрямами розвитку є інтеграція аналітичної діяльності у загальну систему кримінального провадження, впровадження модульної архітектури інформаційно-аналітичних систем, стандартизація процедур роботи з цифровими доказами, забезпечення належного рівня професійної підготовки фахівців та впровадження механізмів контролю якості аналітичних процедур.

Таким чином, кримінальний аналіз у цифрову епоху виступає комплексним методологічним і прикладним інструментом цифровізації криміналістичної діяльності, який забезпечує підвищення ефективності кримінального провадження, зміцнення доказової бази та забезпечення відповідності правоохоронної діяльності сучасним технологічним і правовим вимогам.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено теоретико-прикладні засади кримінального аналізу як інструменту цифровізації сучасної криміналістики. Проаналізовано особливості становлення та розвитку кримінального аналізу в умовах трансформації інформаційного середовища та зростання ролі цифрових даних у кримінальному провадженні. Розглянуто концептуальні підходи до використання кримінального аналізу в системі інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності, зокрема в контексті реалізації моделі intelligence-led policing. Визначено основні етапи роботи з цифровими даними у процесі кримінального аналізу, що включають отримання, збереження, обробку та інтерпретацію інформації. Охарактеризовано сучасні методи та інструменти кримінального аналізу, зокрема графовий аналіз зв'язків, просторово-часовий аналіз, обробку природної мови, методи машинного навчання та технології штучного інтелекту. Проведено систематизацію сучасних програмних інструментів і платформ, що використовуються для реалізації аналітичних процедур у цифровому середовищі, а також визначено їх функціональне призначення у кримінальному провадженні. Особливу увагу приділено питанням забезпечення цілісності цифрових доказів, процесуальної допустимості результатів кримінального аналізу та дотримання міжнародних стандартів роботи з цифровою інформацією. Обґрунтовано необхідність інтеграції аналітичних інструментів, стандартизації процедур роботи з цифровими даними та розвитку організаційно-технологічної інфраструктури кримінального аналізу. Зроблено висновок про те, що впровадження сучасних цифрових технологій, алгоритмічних моделей та інструментів штучного інтелекту створює передумови для підвищення ефективності інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронної діяльності та формування нових підходів до криміналістичного дослідження цифрових доказів.

Література

1. Дуфенюк О. М. Невирішені проблеми та нові виклики використання кримінального аналізу оперативними підрозділами Національної поліції.

Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. 2. С. 993–1000. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.147.

2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 02.03.2026).

3. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану : Закон України від 14.04.2022 № 2201-IX. *Відомості Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2201-20#Text (дата звернення: 02.03.2026).

4. Про захист персональних даних : Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення: 02.03.2026).

5. Струков В. М., Узлов Д. Ю., Гнусов Ю. В. Інструментальні інтелектуальні платформи для кримінального аналізу. *Право і безпека.* 2021. № 4 (83). С. 64–79. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2021.4.07.

6. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Права людини в епоху штучного інтелекту : аналітична доповідь. Київ, 2023. 84 с. URL: https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/ПРАВА%20ЛЮДИНИ%20В%20ЕПОХУ%20ШТУЧНОГО%20ІНТЕЛЕКТУ_compressed.pdf (дата звернення: 02.03.2026).

7. Федчак І. А. Основи кримінального аналізу : навч. посіб. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с.

8. Худенко Д. Зміст, принципи і типології методів та інструментів кримінального аналізу. *Реалізація філософії Intelligence-led Policing в системі кримінального аналізу Національної поліції України* : монографія / за заг. ред. О. Є. Користіна. Київ : ВАІТЕ, 2024. С. 215–235. DOI: https://doi.org/10.36486/978-966-2310-66-5-18.

9. Aharkova O., Korosteleva L., Krasnopolskyi V. The use of innovative software packages in digital forensics to combat crime in Ukraine. *Science and Innovation.* 2025. Vol. 21, No. 6. P. 60–67. DOI: https://doi.org/10.15407/scine21.06.060.

10. Chernyshev M., Baig Z., Syed N., Doss R., Shore M. Large language models in digital forensics: capabilities, challenges and future directions. F*orensic Science International: Digital Investigation.* 2026. Vol. 56. Article 302043. DOI: https://doi.org/10.1016/j.fsidi.2025.302043.

11. Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced cooperation and disclosure of electronic evidence. *Council of Europe,* 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol (дата звернення: 02.03.2026).

12. European Commission. Guidelines on prohibited artificial intelligence practices established by Regulation (EU) 2024/1689 (AI Act). Brussels : European Commission, 2025. URL: https://ai-act-service-desk.ec.europa.eu (дата звернення: 02.03.2026).

13. Forensic Science Regulator. Forensic science activities: statutory code of practice. Version 2. London : Forensic Science Regulator, 2023. URL:

https://www.gov.uk/government/publications/forensic-science-activities-statutory-code-of-practice-version-2 (дата звернення: 02.03.2026).

14. Leiden University; International Centre for Counter-Terrorism. Leiden guidelines on the use of digitally derived evidence in international criminal courts and tribunals. The Hague ; Leiden, 2022. 54 p. URL: https://leiden-guidelines.com (дата звернення: 02.03.2026).

15. Lyle J. R., Guttman B., Butler J. M., Sauerwein K., Reed C., Lloyd C. E. Digital investigation techniques: a NIST scientific foundation review. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2022. 84 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8354.

16. National Institute of Standards and Technology. Artificial intelligence risk management framework (AI RMF 1.0). Gaithersburg, MD : NIST, 2023. 48 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1.

17. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. The Berkeley protocol on digital open source investigations. New York ; Geneva : United Nations, 2024. 102 p. URL: https://www.ohchr.org (дата звернення: 02.03.2026).

18. Sarzaeim P., Mahmoud Q. H., Azim A., Bauer G., Bowles I. A systematic review of using machine learning and natural language processing in smart policing. *Computers*. 2023. Vol. 12, No. 12. Article 255. DOI: https://doi.org/10.3390/computers12120255.

19. Scientific Working Group on Digital Evidence. Best practices for remote collection of digital evidence from an endpoint. SWGDE, 2022. 18 p. URL: https://www.swgde.org (дата звернення: 02.03.2026).

20. Shyshenko A. A. Digital evidences in criminal proceedings: problems of authenticity and admissibility // Випуск № 05, частина 3. 2025. С. 315–321. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.46

21. Skipanes M., Lorentzen J. P., Yayilgan S. Y. Understanding the role of case management systems in criminal investigations. *International Journal of Law, Crime and Justice*. 2026. Vol. 84. Article 100805. DOI: https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2025.100805.

22. Snyder J. M., Guttman B., Butler J. M., Farrell S. P., Reed C., Lloyd C. E. Digital evidence preservation and analysis: a NIST scientific foundation review. Gaithersburg, MD : National Institute of Standards and Technology, 2022. 102 p. DOI: https://doi.org/10.6028/NIST.IR.8387.

23. Tiwari M., Gepp A., Kumar K. Using data analytics to distinguish legitimate and illegitimate shell companies // Journal of Economic Criminology. 2025. Vol. 7. Article 100123. DOI: https://doi.org/10.1016/j.jeconc.2024.100123.

24. United Nations Office on Drugs and Crime. Electronic evidence. URL: https://www.unodc.org (дата звернення: 02.03.2026).

Information about the author:
Vasylova Oksana Vasylivna,
Candidate of Law Sciences,
Associate Professor at the Department of Criminal Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho, Chernivtsi, 58012 , Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-3

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОНФІСКАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА ЇЇ ВІДПОВІДНІСТЬ СТАНДАРТАМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Винник А. О.

ВСТУП

У далекому 2013 році прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України стосовно виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України» від 18.04.2013 р. та доповнення Кримінального кодексу України ст. 96-1 «Спеціальна конфіскація» викликало серед науковців та практиків численні дискусії, які точаться навколо питання спеціальної конфіскації і по сьогоднішній день. Нова хвиля актуалізації цієї проблематики, як і тоді, зумовлена необхідністю виконання Україною вимог європейських партнерів в частині приведення чинного законодавства України до стандартів Європейського Союзу (Далі – ЄС). Адже, попри тривалий час існування у кримінальному законодавстві України, норми, які регламентують питання спеціальної конфіскації, як і практика її застосування, залишаються недосконалим.

Відсутні також і грунтовні докртинальні напрацювання, які б могли стати основою запровадження відповідних законодавчих змін до інституту спеціальної конфіскації. Вивчення проблемних питань спеціальної конфіскації членами робочої групи, яка працювала над текстом проекту Кримінального кодексу України хоч і має важливе значення, та не було спрямоване на внесення законодавчих змін до чинного кримінального Закону. Консультації з європейськими партнерами у цьому питанні справді дозволили більш глибоко зрозуміти суть затребуваних законодавчих змін та запропонувати комплексний підхід та модель їх відображення, однак, так би мовити «з нуля», в рамках Нового Кримінального Кодексу.

Що ж стосується чинних кримінально-правових приписів, то уніфікація їх із законодавством ЄС є хоч і досить складним, однак незворотнім процесом, який вимагає не лише ретельного вивчення існуючих сьогодні проблем правової регламентації та застосування такого заходу впливу, як спеціальна конфіскація, а й пошуку конкретних шляхів її удосконалення, усунення міжгалузевих колізій та розроблення способів запровадження тих її моделей (різновидів), які сьогодні дієво функціонують у державах ЄС.

1. Проблеми кримінально-правової регламентації інституту спеціальної конфіскації в Україні

Інститут спеціальної конфіскації з’явився у чинному кримінальному праві України ще у далекому 2013 році із доповненням Кримінального Кодексу

України ст. 96-1 та 96-1[1]. Однак, загальний огляд генези розвитку інституту спеціальної конфіскації дає підстави вважати, що попри більш як десятирічний шлях постійної трансформації вказаних кримінально-правових норм, актуальною залишається теза про те, що цей інститут знаходиться на початковому етапі свого становлення та потребує подальшого розвитку[2].

Питання удосконалення правової регламентації спеціальної конфіскації також зумовлена появою нової Директиви ЄС 2024/1260 про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, у Європейському Союзі, та необхідністю імплементації її положень у законодавство України до 23 листопада 2026 року[3].

Відтак, попри існування у чинному КК України правової конструкції спеціальної конфіскації, яка і повинна бути покладена в основу подальшого удосконалення цього інституту, важливим сьогодні є вивчення та розуміння шляхів вирішення проблем, пов'язаних із її реформуванням. Найбільш головними із них є:

– відсутність уніфікованого підходу до розуміння таких понять, як «конфіскація», «майно» та «активи»;

– кількість конфіскацій у чинному законодавстві України;

– неузгодженість кримінально-правових приписів щодо конфіскації майна та спеціальної конфіскації у КК України;

– проблеми правозастосовчого характеру.

Вказані проблеми мають, як міжгалузеве так і суто кримінально-правове значення, тож спробуємо зосередитися на кожній із них більш детально.

Говорячи про відсутність уніфікованого підходу до розуміння таких понять, як «конфіскація», «майно» та «активи», для того, щоб не бути голослівними, варто з'ясувати зміст кожного із них.

Так, поняття конфіскація майна міститься передусім у положеннях ст. 41 Конституції України, де вказано, що конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом[4]. Отже, Конституція України, хоч і згадує про такий захід, як конфіскація майна, однак фактично не називає що саме цей захід собою являє.

Наступна згадка про це поняття міститься у положенням ст. 354 Цивільного Кодексу України (Далі – ЦК України), де конфіскацією вважається позбавлення

---

[1] Кримінальний Кодекс України станом на 09.03.2026 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. No 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 09.03.2026

[2] Винник А. О. Спеціальна конфіскація у кримінальному праві: монографія / Анна Винник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 196 с. С. 33.

[3] Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1226ℓ2

[4] Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

особи права власності на майно, яке застосовується за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках, встановлених законом[5].

Положення ст. 57 КК України містять схоже визначення поняття конфіскації, називаючи його видом покарання. Однак у ст. 96-1 КК України міститься інший термін, а саме – спеціальна конфіскація[6].При цьому, ця спеціальна конфіскація відрізняється, як за своєю суттю, так і змістом – є не покаранням, а заходом кримінально-правового характеру.

На відміну від положень ст. 354 ЦК України та ст. 59 КК України спеціальна конфіскація не позбавляє особу права власності на майно за рішенням суду, а застосовується і у випадках, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку із недосягненням віку кримінальної відповідальності або неосудністю, або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання з підстав, передбачених КК України (ч. 3. ст. 96-2).

Що стосується поняття майна, то згідно положень ст.190 ЦК України майном визнається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки[7]. В свою чергу Кримінальний Закон у ст. 96-1 та 96-1 КК України послуговується іншими поняттями – гроші, цінності, інше майно, що певною мірою ускладнює з'ясування конкретного об'єкта, який підлягає конфіскації[8].

Принагідно потрібно зазначити, що міжнародні договори України, як то, наприклад, Конвенція ООН проти корупції[9] послуговуються таким поняттям, як активи, що має синонімічне значення із поняттям майно.

Все це, на перший погляд, не має важливого значення, однак саме термінологічна неузгодженість може стати суттєвою перешкодою у процесі реформування спеціальної конфіскації, зокрема, імплементації положень згадуваної Директиви у чинне законодавство України.

Другою проблемою, на яку варто звернути сьогодні увагу є переповнення Законодавства України різними видами конфіскаційних заходів, які різняться галузями застосування, своєю правовою природою, підставами, метою застосування, а також ступенем правозастосовного ефекту. Так, норми про конфіскацію майна сьогодні містяться не лише у положеннях кримінального та кримінального-процесуального кодексів, а і в КУпАП (ст. 29)[10], у нормах

---

[5] Цивільний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[6] Кримінальний Кодекс України станом на 09.03.2026 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. No 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 09.03.2026).

[7] Цивільний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://-zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[8] Кримінальний Кодекс України станом на 09.03.2026 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. No 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 09.03.2026).

[9] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[10] Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 01.03.2026).

Митного кодексу (наприклад ст. 465)[11], Цивільному процесуальному Кодексі (ст. 290-292)[12] , Податковому Кодексі (ст. 221.5)[13], Земельному кодексі (ст. 130, ст. 145)[14] та інш. А також у цілому ряді спеціальних Законів.

Третя виокремлена нами проблема вже частково згадувалася і стосується паралельного існування положень ст. 96-2 КК України, ст. 59 КК України та положень ст. 100 КПК України. А також тих, незрозумілої правової природи конфіскаційних заходів, які містяться у санкції ст. 204 КК України.

Дослідженню питання колізій між вказаними правовими приписами, як і шляхів їх подолання, неодноразово звертали увагу у своїх працях вітчизняні науковці, відтак зупинятися них не має потреби. Серед головних у цьому контексті є пропозиції, висловлені автором цієї публікації ще у далекому 2019 році[15], та результати новітніх наукових досліджень[16], які зводяться до необхідності відмови від конфіскації майна, як виду покарання та удосконалення правової регламентації положень про спеціальну конфіскацію шляхом усунення існуючих колізій між нормами кримінального та кримінального-процесуального права.

Останньою, однак не за своїм значенням, є проблематика пов'язана із правозастосуванням норм про конфіскацію. І тут потрібно говорити про дві складові.

По-перше: нікуди не зникла проблема, пов'язана з ухваленням судових рішень із одночасним посиланням у них, як на ст. 96-1 КК України, так і на положення ст. 100 КПК України без чіткого розмежування до якого саме майна застосовується той чи інших захід.

По-друге: недостатність застосування спеціальної конфіскації в рамках кримінальних проваджень.

Так, Згідно Звіту про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання у 2024 році[17] спеціальну конфіскацію було

---

[11] Митний Кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[12] Цивільний процесуальний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text. (дата звернення: 01.03.2026).

[13] Податковий кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[14] Земельний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[15] Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.08. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, 2019. 220 с.

[16] Навроцька В.В. Взаємозв'язки і колізії кримінального процесуального та кримінального законодавства України: дис. … докт. юрид. наук : 12.00.09. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, 2025. 491с.

[17] Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання у 2024 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/sud1006/zvit%202024/6-7-8009394.2024.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

застосовано до 1 055 осіб із 83 599 осіб, щодо яких виносилися судові рішення, що становить 1,26%.

Згідно Звіту про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання у 2025 році[18] спеціальну конфіскацію було застосовано до 1 548 осіб із 86 548 осіб, щодо яких виносилися судові рішення, що становить 1,79%.

При цьому варто вказати на те, що згідно Звіту суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2024 році[19] було 1 278 проваджень, у яких прийнято рішення про застосування спеціальної конфіскації щодо 1 369 осіб на суму 2 317 746 грн., що у розрахунку на одну особу становить 1 693 грн. У 2025 році було 1 803 проваджень, у яких прийнято рішення про застосування спеціальної конфіскації щодо 1 928 осіб на суму 3 987 603 грн., що у розрахунку на одну особу становить 2 068 грн[20].

Окрім того, що такий стан речей не можна вважати безумовним підтвердженням дієвості застосування конфіскації – покарання та спеціальної конфіскації, це, з огляду на Євроінтеграційні процеси у яких сьогодні перебуває Україна може мати і інші негативні наслідки. Так, за результатами оцінки прогресу України у сфері запобігання та боротьби із корупцією, у Звіті щодо України – 2025[21], серед іншого, вказано як про недостатність застосування спеціальної конфіскації, так і про відсутність відповідних зведених статистичних даних. І якщо про перше вже було зазначено вище, що по другому варто зазначити, що мова не стільки їх відсутність, скільки про їх своєчасність, доступність та зрозумілість.

Окреслені вище проблемні питання не є вичерпними. Однак їх активне експертне обговорення: розуміння та пошук шляхів вирішення є важливим і потрібним в сучасних умовах.

2. Стан виконання Україною вимог Європейського Союзу по удосконаленню спеціальної конфіскації як передумова його реформування

Принципові зауваження до правової регламентації спеціальної конфіскації у Кримінальному Кодексі України грунтуються на зобов'язаннях України по імплементації у чинне законодавство положень Директиви 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів,

[18] Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання у 2025 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/hcac/statistics/reports/1-PP_2025.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

[19] Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2024. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/sud1006/zvit%202024/1-k_00939_4.2024.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

[20] Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2025. URL: https://ko.court.gov.ua/tu10/90/91/251 (дата звернення: 01.03.2026).

[21] Повідомлення Комісії до Європейського парламенту, Ради, Європейського економічно-соціального комітету та Комітету регіонів. Повідомлення 2025 року щодо політики розширення ЄС.URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

одержаних злочинним шляхом, в Європейському Союзі[22]. Зокрема, іде мова про імплементацію таких відомих державам ЄС видів конфіскації, як:

1) базова конфіскація;

2) конфіскація у третій осіб;

3) розширена конфіскація;

4) конфіскація без попереднього засудження;

5) конфіскація майна невідомого походження у зв'язку зі злочинною діяльністю.

Щодо нової Директиви ЄС 2024/1260 про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, у Європейському Союзі, яка ґрунтується на ст. 82 (2) та ст. 83 (1) Договору про функціонування Європейського Союзу[23], то її поява диктує необхідність нагального розуміння того на якій стадії виконання вказаних приписів ми знаходимося та які кроки необхідно зробити у найближчий час в питанні реформування спеціальної конфіскації.

Для цього, пропонуємо детально розібрати кожний із вказаних видів конфіскації та проаналізувати стан закріплення цих положень у чинному Кримінальному Законі.

1. Базова конфіскація. Положення ст. 12 згадуваної Директиви регулюють базовий випадок конфіскації, а саме – конфіскації на підставі остаточного вироку за вчинення конкретного злочину. При цьому, така конфіскація повинна охоплювати всі активи особи. Це знаряддя вчинення злочину, доходи від злочину, за вчинення якого винесено остаточний вирок, а також майно вартість якого дорівнює вартості знаряддя злочину або доходів від злочину, за який винесено остаточний вирок.

Аналіз чинного законодавства, дозволяють зробити висновок про те, що вимоги по запровадженню так званої базової конфіскації стосуються випадків застосування такого заходу кримінально-правового характеру, як власне «спеціальна конфіскація» та містяться у положеннях ст. 96-2 КК України, а також частково у ст. 100 КПК України.

2. Конфіскація у третіх осіб передбачена ст. 13 Директиви говорить про необхідність вжиття заходів для того, щоб забезпечити можливість конфіскаціїї доходів або інших активів, вартість яких відповідає доходам, що були прямо або опосередковано передані підозрюваною особою третім особам або придбані третіми особами у підозрюваної або обвинуваченої особи.

За вимогами Директиви, конфіскація у третіх осіб може бути можлива у випадку, якщо суд на підставі конкретних фактів або обставин справи встановить, що відповідні треті особи знали або повинні були знати, що

[22] Директива Європейського парламенту і ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в Європейському Союзі. *Офіційний вебпортал парламенту України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_049-14#Text (дата звернення: 01.03.2026).

[23] Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1226ł⁄2 (дата звернення: 01.03.2026).

передача або придбання мали на меті уникнення конфіскації. Таким фактом може бути те, що передача або придбання відбулися безоплатно або за суму, яка явно не відповідає ринковій вартості майна; майно було передано тісно пов'язаним особам і воно залишається під фактичним контролем підозрюваного чи обвинуваченого. При цьому, вказаний конфіскаційний захід не поширюється на добросовісних третіх осіб.

Аналіз чинного кримінального законодавства України зокрема положень п. 4 ст. 96-2 КК України дозволяє говорити, що вказані положення Директиви також є імплементованими, а такий захід, як конфіскація у третіх осіб є різновидом спеціальної конфіскації.

3. Розширена конфіскація передбачена ст. 14 Директиви вимагає запровадження заходів для того, щоб майно особи, засудженої за злочин, який як передбачається прямо або опосередковано приносить економічну вигоду, могло бути конфісковане повністю або частково, якщо національний суд переконаний, що це майно було отримане в результаті злочинної діяльності. Для цього, необхідно враховувати всі обставини справи, включаючи конкретні факти та наявні докази, такі як невідповідність вартості об'єктів майна легітимним доходам засудженої особи. Важливим моментом є вказана у Директиві можливість застосування розширеної конфіскації не у всіх випадках вчинення злочину, а лише у тих, які передбачені в ст. 2, п. 1-3, якщо такі злочини караються позбавленням волі на строк не менше чотирьох років.

Як бачимо Директива вимагає запровадження у національне законодавство такого конфіскаційного заходу, який характеризується щонайменше наступними особливостями. По-перше, розширена конфіскація передбачає можливість за певних умов після засудження за вчинення злочину, який приніс економічну вигоду, конфіскувати не лише активи, включно з доходами від злочинів і знаряддя їх вчинення, але і майно, яке суд вважає отриманим в результаті злочинної діяльності.

Друга особливість полягає у тому, що засудження особи за таку злочинну діяльність не є обов'язковою умовою для застосування розширеної конфіскації. Достатнім є переконання суду у тому, що відповідне майно отримане в результаті такої злочинної діяльності, наприклад, коли вартість майнових об'єктів істотно не відповідає легальним доходам особи. Тобто, фактично конкретний злочин, який приніс дохід, може бути так і не встановлений.

І по-третє, розширена конфіскація застосовується у випадках коли між відповідним майном та злочином, за вчинення якого винесено остаточний вирок суду не має жодного зв'язку. Тобто коли не іде мова про так звану базову конфіскацію.

Нормативно-правові приписи, присвячені розширеній конфіскації у чинному КК України сьогодні відсутні. Такий вид конфіскації певною мірою перегукується із конфіскацією – покаранням, яка передбачена ст. 59 КК України, однак має суттєву відмінність, як у частині правової природи майна, так і щодо умови її застосування. Конфіскація як додаткове покарання хоч і стосується усього майна особи, однак вона можлива виключно на підставі Вироку суду та виключно щодо того майна, яке належить особі на праві власності, тобто законність походження майна особи не ставиться під сумнів та

не оспорюється. Якщо ідея розширеної конфіскації ґрунтується на презумпції злочинного походження майна без підтвердження такого походження обвинувальним Вироком суду[24], то застосування конфіскації, як виду покарання базується на принципі невинуватості особи.

4. Конфіскація без попереднього засудження, яка можлива у випадках хвороби особи, втечі підозрюваного чи обвинуваченого, смерті підозрюваного чи обвинуваченого, закінчення строку давності за відповідних злочин, який за національним законодавством становить не менше 15 років.

Конфіскація без попереднього засудження поширюється на майнові активи, які прямо або непрямо пов'язані з кримінальним правопорушенням, щодо якого провадження було розпочате і призвело б до засудження особи, однак таке засудження – формальне постановлення обвинувального вироку утруднене вказаним вище вичерпним переліком обставин.

Відповідні кримінально-правові приписи сьогодні також не є відомими чинному законодавству України.

5. Не має у КК України і положень про ***конфіскацію майна невідомого походження у зв'язку із злочинною діяльністю***. Цей вид конфіскації по суті покриває собою випадки, коли інші її різновиди застосуванню не підлягають і майно, що було виявлено в ході розслідування злочину, конфіскувати неможливо. При цьому, суд повинен бути переконаний у тому, що таке майно було отримано в результаті злочинної діяльності, яка прямо або опосередковано принесе значну економічну вигоду. При цьому іде мова не про будь-яку злочинну діяльність, а про діяльність в рамках злочинного угрупування. Саме кримінальне правопорушення має належати до числа тих, за яке законом передбачене покарання не менше, як 4 роки позбавлення волі. А що стосується економічної вигоди, то тут іде мова не про будь-яку вигоду, а лише ту, що становить значний характер.

Як бачимо, чинному кримінальному законодавству України притаманні лише два із п'яти вказаних у Директиві видів конфіскації. В умовах прагнення до членства в ЄС, такий стан речей вимагає не просто пошуку вектору руху у напрямку реформування тих видів конфіскацій злочинних активів, які сьогодні існують в чинному КК України, а безпосередньо вчинення конкретних кроків по імплементації у законодавство України тих вимог, які сьогодні висуваються до нашої держави у цьому питанні.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження доходимо до висновку про те, що незважаючи на тривалий період існування в чинному кримінальному законодавстві України інститут спеціальної конфіскації залишається таким, що не позбавлений проблем, як тих, що стосуються суто правової регламентації, так і проблем правозастосовного характеру. Однак, на жаль, попри відсутність уніфікованого підходу до визначення понятійного апарату, кількість

[24] Бурдін В. Спеціальна конфіскація у КК України: сучасний стан та перспективи удосконалення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2025. Випуск 81. С. 259–268

конфіскацій у чинному законодавстві України, існуючу сьогодні неузгодженість між суто кримінально-правовими приписами та колізійність норм кримінального та кримінально-процесуального кодексів між собою у питанні конфіскаційних заходів сьогодні на жаль, питання реформування інституту спеціальної конфіскації залишається поза полем уваги законодавця.

З огляду на те, що вказані проблеми мають, як міжгалузеве так і суто кримінально-правове значення, то шляхи їх подолання не можливо знайти в інакший спосіб, ніж через комплексне, мультидисциплінарне розуміння сутності та призначення конфіскаційних заходів загалом, та спеціальної конфіскації, зокрема, переосмислення їй цілей, а також визначення місця та видів в системі правових норм.

Правовий аналіз міжнародних стандартів застосування конфіскаційних заходів в державах ЄС з одного боку дає підстави говорити про те, що Україна запровадивши інститут спеціальної конфіскації обрала правильний вектор розвитку національного законодавства в цьому аспекті, разом із цим, конфіскаційні заходи у державах ЄС мають суттєві відмінності, що потрібно виправляти. Відтак, подальше реформування та удосконалення інституту спеціальної конфіскації повинно полягати не лише в усуненні комплексу існуючих правових проблем, а і зокрема, в необхідності запровадження у чинний КК України нових видів конфіскацій.

Важливим у цьому сенсі були і залишаються напрацювання робочої групи по створенню Проекту Нового КК України в частині визначення правової природи конфіскації, її видів та інших питань. Попри скептичну оцінку часових меж запровадження напрацювань Робочої групи у питаннях, що стосуються спеціальної конфіскації в розумінні прийняття нового КК України, саме вони могли б бути представлені нашою державою як перші кроки реформування цього інституту. Однак, попри готовність Проекту, за словами самої ж групи, більш, як на 90 відсотків вона без жодних пояснень була розформована у березні 2026 року. У цих умовах, вказані напрацювання залишаються хоч і не досконалим, та єдиним відомим широкому загалу правників комплексом ідей щодо удосконалення конфіскації, які можуть і повинні стати основою законодавчих змін до чинного КК України.

АНОТАЦІЯ

Розглянуто основні проблемні питання, які стосуються правової регламентації спеціальної конфіскації, а також стан імплементації у чинне законодавство України вимог ЄС щодо удосконалення цього правового інституту. Встановлено, що удосконалення потребують норми про спеціальну конфіскацію не лише в межах чинного кримінального законодавства. Нагальною є необхідність усунення колізій між положеннями про конфіскацію майна та спеціальну конфіскацію в КК України, усунення колізій між вказаними кримінально-правовими приписами та положеннями ст. 100 КПК України, а також частково і положеннями ЦК України та ЦПК України у яких іде мова про цивільну конфіскацію.

З'ясовано, що положення чинного законодавства України в питанні конфіскації злочинних активів суттєво відрізняється від тих стандартів, які

сьогодні є ефективними у законодавствах держав ЄС та які Україна зобов'язується дотримуватися. Проаналізовано положення Директиви ЄС 2024/1206, які стосуються видів конфіскацій та встановлено, що в Україні сьогодні відсутні такі види конфіскації, як розширена конфіскація, конфіскація без попереднього засудження та конфіскація майна невідомого походження у зв'язку із злочинною діяльністю. Констатована необхідність запровадження таких змін.

Література

1. 20. Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32024L1226⁄2 (дата звернення: 01.03.2026)

2. Бурдін В. Спеціальна конфіскація у КК України: сучасний стан та перспективи удосконалення. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2025. Випуск 81. С. 259–268.

3. Винник А. О. Спеціальна конфіскація у кримінальному праві: монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 196 с. С. 33.

4. Винник А. О. Спеціальна конфіскація майна як інший захід кримінально-правового характеру за кримінальним правом України : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.08. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, 2019. 220 с.

5. Директива Європейського парламенту і ради 2014/42/ЄС від 3 квітня 2014 року про заморожування та конфіскацію засобів і доходів, одержаних злочинним шляхом, в Європейському Союзі. *Офіційний вебпортал парламенту України* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_049-14#Text (дата звернення: 01.03.2026).

6. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання у 2024 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/sud1006/zvit%202024/6-7-8_00939_4.2024.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

7. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання у 2025 році. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/hcac/statistics/reports/1-PP_2025.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

8. Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2024. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/sud1006/zvit%202024/1-k_00939_4.2024.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

9. Звіт суддів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2025. URL: https://ko.court.gov.ua/tu10/90/91/251 (дата звернення: 01.03.2026).

10. Земельний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text (дата звернення: 01.03.2026).

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text (дата звернення: 01.03.2026).

12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення: 01.03.2026).

13. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text(дата звернення: 01.03.2026).

14. Кримінальний Кодекс України станом на 09.03.2026 року. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. No 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 09.03.2026).

15. Митний Кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text (дата звернення: 01.03.2026).

16. Навроцька В.В. Взаємозв'язки і колізії кримінального процесуального та кримінального законодавства України : дис. … докт.юрид.наук :12.00.09. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, 2025. 491 с.

17. Повідомлення Комісії до Європейського парламенту, Ради, Європейського економічно-соціального комітету та Комітету регіонів. Повідомлення 2025 року щодо політики розширення ЄС. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/EU-enlargement-.pdf (дата звернення: 01.03.2026).

18. Податковий кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text (дата звернення: 01.03.2026)

19. Цивільний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://-zakon.rada.gov.ua/laws/main/435-15#Text (дата звернення: 01.03.2026).

20. Цивільний процесуальний кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text. (дата звернення: 01.03.2026).

Information about the author:
Vynnyk Anna Olehivna,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Law and Criminology
Lviv State University of Internal Affairs
26, Horodotska str., Lviv, 79007, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-4

ВІЗІЇ ГАНСА ГРОССА ЩОДО ПРЕДМЕТА І СИСТЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА СУЧАСНІ УЯВЛЕННЯ

Волобуєв А. Ф.

ВСТУП

Ступінь зрілості будь-якої науки визначається в першу чергу більш-менш чітким окресленням її предмета і систематизацією накопичених знань про нього. Визначення предмета і системи криміналістики, на перший погляд, є суто теоретичною проблемою цієї науки, що в сучасних умовах проявляється у формуванні двох окремих теорій – вчення про предмет і вчення про систему криміналістики. Видається, що їх відносне відділення однієї від іншої шкодить розвитку цієї науки, усвідомленню її природи і завдань, а відтак і практичному використанню криміналістичних знань у кримінальному судочинстві. Зокрема, таке відокремлення створює підґрунтя для формування різноманітних уявлень про систему криміналістичних знань, які в багатьох випадках ґрунтуються не на структурі предмета науки, а на суто суб'єктивних уподобаннях.

Так, в наукових публікаціях, присвячених визначенню предмета і системи криміналістики, спостерігається відокремлений розгляд змісту вказаних категорій. Автори констатують вплив уявлень про предмет криміналістики на трансформацію поглядів криміналістів щодо системи цієї науки[1]. Але при цьому не визначається зв'язок конкретних структурних елементів предмету з відповідними елементами системи науки криміналістики. Можливо цьому заважають уявлення минулих років, коли криміналістика розвивалася під тиском соціалістичних (комуністичних) ідеологічних установок. У зв'язку з цим проблема на даний час залишається тільки позначеною, але невирішеною. Для подолання застарілих уявлень про предмет і систему криміналістики та їх співвідношення видається досить корисним аналіз поглядів фундатора криміналістики Ганса Гросса та трансформації його ідей в сучасних умовах.

1. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса

Для дослідження даної проблематики аксіоматичним видається твердження, що визначальним для систематизації криміналістичних знань є предмет криміналістики. В цьому аспекті уявляється досить продуктивним має бути аналіз поглядів фундатора криміналістики Ганса Гросса, які суттєво вплинули

[1] Журавель В.А. Об'єкт і предмет криміналістики. Вісник Національної академії правових наук України. № 3 (90) 2017. С. 120–132 ; Журавель В.А. Система криміналістики: традиційні підходи та новаторські пропозиції. *Вісник Національної академії правових наук України.* № 2 (89) 2017. С. 130–144 ; Юсупов В. В. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник криміналістичних знань. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2019. № 2 (18). С. 79–85.

на формування багатьох поколінь криміналістів і розвиток цієї науки. Наукові праці вченого не втратили свого значення і в сучасних умовах[2].

Є підстави вважати, що криміналістика сформувалася як наука в більш-менш закінченому вигляді наприкінці XIX століття, яке характеризувалося бурхливим розвитком природничих і гуманітарних наук (фізики, хімії, біології, соціології, психології тощо) та їх впливом на економіку і соціальні процеси. Звичайно, результати наукових досліджень не могли не позначитися й на діяльності органів правопорядку того часу, які проводили розслідування злочинів, керуючись переважно життєвим і поліцейським досвідом та здоровим глуздом. На тлі наукового піднесення знаходилися ентузіасти, які почали активно шукати шляхи використання досягнень науки і техніки для вирішення завдань кримінального судочинства, зокрема для виявлення та ідентифікації злочинця. Серед них найбільшу популярність отримав австрійський правник Ганс Гросс, який пройшов професійний шлях від судового слідчого до широковідомого університетського професора – фундатора низки наук кримінально-правового блоку (кримінології, кримінальної психології, криміналістики). Ганс Гросс написав та опублікував багато наукових робіт, але найбільш відомими стали праці, присвячені криміналістиці. Примітним є те, що він кілька років (1899-1902) плідно працював у Чернівецькому університеті, якому залишив у спадок низку своїх наукових творів[3].

В контексті проблеми, що розглядається, найбільший інтерес представляє книга Ганса Гросса «Керівництво для судових слідчих суддів як система криміналістики» (далі «Керівництво»), написана в 90-х роках XIX століття на основі осмислення власного практичного досвіду і наукових розробок попередніх дослідників. З уточненням окремих положень і назви «Керівництво» витримало кілька видань в різні роки, в багатьох країнах було перекладено і стало настільною книгою кількох поколінь, слідчих, прокурорів і суддів[4]. Не втратила свого значена ця робота і насьогодні, й, перш за все, як історичний науковий пам'ятник, який дозволяє зазирнути у науковий світогляд відомого дослідника-криміналіста XIX століття. Потрібно звернути увагу, що вчений у назві своєї праці використав поняття «система криміналістики», тобто ним було підкреслено, що йдеться саме про систематизоване викладення криміналістичних знань. Відтак, можна зробити попередній висновок, що проаналізувавши структуру книги Ганса Гросса, можна визначити й структуру предмета його дослідження.

Термінологічного визначення предмета криміналістики Гансом Гроссом не надається. У передмові до 3-го видання «Керівництва» він лише підкреслює,

---

[2] Волобуєв А. Ф. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Випуск 85, ч. 4. 2024. С. 24–29. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.3

[3] Нежурбіда С.І., Скулиш Є.Д. Ганс Гросс: нові факти з життя вченого у Чернівцях. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса*: збір. тез між нар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.) / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 39-44.

[4] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.

що криміналістика є самостійною наукою, але відводить їй місце в ряду допоміжних наук «матеріального кримінального права» і «формального кримінального права» (кримінального процесу). Дослідник відзначає, що матеріальне кримінальне право має своїм предметом вивчення злочинного діяння і покарання, а кримінальне процесуальне право містить у собі правила застосування матеріального кримінального права. Але відповіді на питання, як досліджувати злочинне діяння і встановлювати його способи, як його розкривати і виявляти винуватця, встановлювати його цілі і вирішувати інші питання покликана надавати саме криміналістика, що і складає її предмет[5]. Вказуючи на тісний зв'язок вказаних наук і криміналістики, автор підкреслює, що практична реалізація положень кримінального права у судочинстві здійснюється саме через криміналістику, яка розкриває зміст злочинних діянь, їх витоки, складові частини і цілі[6].

Видається очевидним, що Ганс Гросс до сфери криміналістики відносить дослідження багатьох граней злочинних діянь, які в майбутньому стали предметом інших самостійних наукових галузей – кримінальної психології, кримінології. Він фактично їх включає до змісту криміналістики, як її складові частини. Це пояснюється, на мій погляд, тим що йдеться про кінець XIX століття, коли у межах класичної школи кримінального права формувалися новітні ідеї щодо використання в боротьбі зі злочинністю знань з інших галузей гуманітарних наук. Тому видатний вчений, глибоко занурений у дослідження злочинної діяльності, не міг залишити їх без належної уваги. Враховуючи їх близькість до кримінального права, за своєї суб'єктивної точки зору він відносив їх до сфери криміналістики, про що свідчать й подальші його наукові роботи. Так, працюючі в Чернівецькому університеті він опублікував статті «До питання про криміналістику» (Zur Frage der Kriminalistik), «Задачі кримінальної психології» (Kriminalpsychologische Aufgaben), «Криміналістика» (Kriminalistik)[7]. Звичайно, з точки зору українських науковців кінця XX – початку XXI століття кримінальна (юридична) психологія і кримінологія є самостійними галузями знань, відокремленими і від кримінального права, й від криміналістики. Але їх поєднує з криміналістичними знаннями те, що вони мають близьку природу – використання знань з базових галузей науки (психології і соціології) для вирішення окремих завдань кримінального судочинства.

Враховуючі погляди Ганса Гросса щодо предмета криміналістики, заслуговує окремого аналізу й викладена ним в «Керівництві» система криміналістики. Так, вчений поділяє цю науку на загальну та особливу частини, використовуючи ідею, покладену в основу структуризації кримінального права. До **загальної частини** криміналістики він відніс наступні положення.

---

[5] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ: «Центр учбової літератури», 2021, с. VII.

[6] Там само, с. IX.

[7] Нежурбіда С.І., Скулиш Є.Д. Ганс Гросс: нові факти з життя вченого у Чернівцях. Наукові читання пам'яті Ганса Гросса: збір. тез між нар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.) / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 41.

Характеристику діяльності судового слідчого з точки зору його підготовки, професійних якостей і вирішуваних завдань (Глава I «Про судового слідчого»)[8]. У зв'язку з цим потрібно пояснити, що «Керівництво» готувалося в умовах існуючої правової системи, коли слідство було виділено з поліції з утворенням самостійної посадової особи – судового слідчого. Судові слідчі були прикріплені до окружних судів та розслідували злочини під прокурорським наглядом. При цьому, користуючись правами членів окружних судів, вони у разі необхідності брали участь як судді у розгляді кримінальних справ, за винятком тих, за якими проводили попереднє розслідування. У судах Франції подібну роботу виконували посадові особи, які називалися слідчими суддями[9].

Характеристику допиту як способу відновлення перед суддею всієї події злочину (Глава II «Про допити»)[10]. Йдеться, зокрема про допити свідків та обвинувачених з акцентуацією на можливих труднощах, пов'язаних з недоліками сприйняття або небажанням говорити правду.

Характеристику огляду і обшуку як способів вивчення і фіксації обстановки злочину та його слідів (огляд), розшуку предметів-речових доказів, що приховуються (обшук) (Глава III «Про провадження огляду», Глава IV «Підготовчі дії при виїздах на місце злочину»)[11]. Примітним є те, що описанню піддається не тільки порядок виконання вказаних дій, але й психологічний стан судового слідчого, використання допомоги свідків та обізнаних осіб, протокольного оформлення результатів.

До **особливої частини** криміналістики Ганс Гросс відніс положення, які розділив на наступні групи: A. «Допоміжні для судового слідчого засоби»; B. «Особливості пізнання, необхідні для судового слідчого»; C. «Деякі штучні прийоми»; D. «Про особливості деяких злочинів».

A. Допоміжні для судового слідчого засоби

Обізнані особи (Глава V «Про обізнаних осіб»)[12]. Тут йдеться про залучення судовим слідчим осіб, обізнаних в окремих галузях науки і ремесла (медицини, хімії, фізики, зоології, ботаніки та ін.), які можуть надати суттєву допомогу у встановленні окремих обставин у кримінальній справі.

Друковані засоби (Глава VI «Про щоденний друк»)[13]. Описуються відносини з журналістами і редакторами газет і визначається шкода, яку можуть завдати судовим рішенням газетні публікації про кримінальні події та їх оцінку. У зв'язку з цим формулюються правила надання судовим слідчим інформації газетам про злочини, що розслідуються.

---

[8] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021, с. 8-73.

[9] Попелюшко В.О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2014. № 1(9). С. 1–30.

[10] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. С. 74–152.

[11] Там само. С. 153–183.

[12] Там само. С. 184–338.

[13] Там само. С. 339–345.

В. Особливості пізнання, необхідні для судового слідчого

Прийоми злочинців щодо маскування кримінальної діяльності та перешкоджання слідству (Глава VII «Про різні прийоми злочинців», Глава VIII «Про злочинну мову»)[14]. Досить детально описуються способи поведінки злочинців при вчиненні кримінальних правопорушень і під час слідства (зміна зовнішності, неправдиві показання, симуляція захворювань, прийоми і засоби прихованого спілкування тощо), які повинен враховувати судовий слідчий. Підкреслюється значущість таких знань для судового слідчого, оскільки допомагає йому мати більш ясне уявлення про механізм події і визначати правильний напрямок розслідування.

Відомості про етнічну групу циган (ромів) та характерні злочини (Глава IX «Цигани, їх побут та характерні властивості»)[15]. Викладаються панівні в Австро-Угорщині XIX століття оціночні положення щодо ментальних особливостей ромського народу, схильності його представників до вчинення окремих видів злочинів та поведінки під час слідства і суду. Звертається увага на важливість розуміння судовим слідчим як негативних, так і позитивних особливих якостей представників ромів для налагодження з ними відносин під час розслідування.

Вплив марновірств (забобонів) на вчинення злочинів та їх розслідування (Глава X «Про забобони»)[16]. Викладені положення щодо ролі марновірств в механізмі вчинення злочинів та виявлення їх ознак (у використанні певних речей, пророцтв, гадання тощо). Звертається увага на те, що в механізмі поведінки багатьох людей значну роль відіграє забобонна мотивація, яка є досить поширеною не тільки у злочинному середовищі, а й у побутових вчинках звичайних людей. Зокрема, відзначається, що є люди, які у прагненні до омолоджування свого зовнішнього вигляду, використовують алхімію. Для того, щоби виглядати більш молодими вони вживають засоби, які майже завжди є небезпечними для здоров'я. І якщо від цього настає смерть такої особи, то вона може виглядати як наслідок дій іншої особи.

Відомості про вогнепальну зброю, вогнестрільні припаси, ріжучу і колючу зброю та ознаки її використання при вчиненні злочинів (Глава XI «Відомості про зброю»)[17]. Викладаються в узагальненому вигляді спеціальні знання щодо окремих видів зброї для орієнтування судового слідчого в цих питаннях з точки зору їх оцінки, як обтяжуючої обставини вчинення злочинів. Зокрема, підкреслюється важливість знань механізму пострілу з різних видів вогнепальної зброї та утворення слідів його застосування. Надається опис й ріжучої та колючої зброї, звертається увага на різність ран від її застосування при вчиненні злочинів.

---

[14] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. С. 346–459.

[15] Там само. С. 460–487.

[16] Там само. С. 488–514.

[17] Там само. С. 515–573.

C. Деякі штучні прийоми

Додаткові до протоколу засоби фіксації доказів (Глава XII «Про застосування креслень, моделювання і подібних прийомів»)[18]. Відзначається, що методом описання в протоколі далеко не завжди можна достовірно відобразити отримувану інформацію. Тому для судового слідчого обов'язковим є уміння використовувати інші додаткові способи фіксації відомостей для забезпечення правильного сприйняття обставин кримінальної справи (креслення, малювання, моделювання, виготовлення зліпків і відбитків, складання розірваних клаптиків паперу та ін.).

Сліди ніг людини та сліди від інших об'єктів (Глава XIII «Про сліди ніг людини та інших»)[19]. Викладаються відомості про механізм утворення слідів ніг людини при ході та прийоми їх виявлення і фіксації. Також описуються сліди інших об'єктів (палиць, копит коней, коліс). Підкреслюється, що судовими слідчими нерідко недооцінюються такі сліди з огляду на те, що вони можуть бути не пов'язаними з вчиненням злочину. Окрім того вказані сліди можуть бути пошкоджені людьми, які опинилися на місці злочину, у зв'язку з чим рекомендується вчасно вживати заходи попередження таких наслідків.

Сліди крові та їх використання під час провадження слідства (Глава XIV «Про сліди крові»)[20]. Надається опис значущості слідів крові, прийомів їх відшукання, опису в протоколі, вилучення і зберігання. Підкреслюється, що сліди крові є об'єктом судово-медичної експертизи, яка може надати відповіді на низку питань щодо обставин злочину. Тому для уникнення помилок при виявленні та вилученні слідів крові рекомендується обов'язкове залучення досвідченого медика. Але й сам судовий слідчий повинен біль-менш впевнено орієнтуватися в механізмі утворення кров'яних слідів.

Шифровані листи та їх прочитання судовим слідчим (Глава XV «Про читання шифрованих листів»)[21]. Викладаються відомості про таємне спілкування між підозрюваними та іншими особами, значущість прочитання шифрованих листів судовим слідчим, найбільш поширені системи тайнопису і прийоми їх розшифрування. Підкреслюється важливість для слідства випадків виявлення спілкування запідозрених осіб у вчиненні злочину з іншими особами за допомогою передачі замаскованої інформації (знаків). Успішне прочитання таких листів в багатьох випадках дозволяє судовому слідчому отримати відомості важливіші для справи навіть в порівнянні з результатами чисельних допитів.

D. Про особливості деяких злочинів

Характеристика заподіяння тілесних ушкоджень (Глава XVI «Про тілесні ушкодження»)[22]. Описуються види тілесних ушкоджень (тупими і гострими предметами, вогнепальні поранення, від удушення і повішення, отруєння та ін.). Автором підкреслюється, що його метою є не перетворення юристів у

[18] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. С. 574–612.

[19] Там само. С. 613–689.

[20] Там само. С. 690–729.

[21] Там само. С. 730–756.

[22] Там само. С. 757–825.

судових медиків, а викладення певних правил, необхідних для правильної оцінки тілесних ушкоджень до того, як буде залучений медик.

Характеристика крадіжок (Глава XVII «Про крадіжки»)[23]. Викладаються відомості про типові дії злочинців при вчиненні крадіжок (підготовчі дії, використання засобів, співучасників, особливості механізму окремих видів крадіжок тощо). Звертається увага й на типову посткримінальну поведінку, коли злочинець намагається використовувати викрадені речі незалежно від того, були ним вкрадені черевики чи пачки банкнот або шкатулка з дорогоцінностями.

Характеристика шахрайства (Глава XVIII «Про шахрайство»)[24]. Досить детально описується використання підроблених документів при вчиненні шахрайства взагалі, а також окремих його видів, зокрема використання злочинцями прийомів психологічного впливу на жертву з метою її спонукання на добровільну передачу вартісного предмету під впливом обману. При цьому автор підкреслює значущість для судового слідчого не тільки розуміння сутності обману, але й сфери та обставин його застосування злочинцями.

Характеристика злочинів, пов'язаних з підпалами (Глава XIX «Про підпал»)[25]. Викладаються положення щодо ознак і засобів підпалу, а також перевірки версії про самозаймання. Відзначаються труднощі у виявленні матеріальних слідів підпалу та їх використанні для доказування. У зв'язку з цим звертається увага на встановлення осіб, які могли мали мотив для вчинення злочину (ворожнечі стосунки, помста, заздрість тощо). Водночас підкреслюється, що зловмисники у таких випадках можуть вдаватися до штучного створення собі алібі на час виникнення пожежі.

Характеристика кримінально караної необережності на залізниці і заводах (Глава XX «Про нещасні випадки на залізницях тощо»)[26]. Відзначаються труднощі у встановленні винних осіб у різного роду аваріях на залізниці і заводах, надаються рекомендації щодо прийомів огляду місця події та виявлення ознак неналежного виконання свої обов'язків відповідальними особами. Звертається увага на те, що винні особи нерідко намагаються з метою уникнення відповідальності за каліцтва та загибель людей посилатися на випадковість або вину самих постраждалих. При дослідженні таких обставин судовому слідчому рекомендується залучати обізнаних осіб у технічних питаннях аварії, яка розслідується.

Визначення розміру, заподіяної злочином матеріальної шкоди (Глава XXI «Про провадження оцінки»)[27]. Автор звертає увагу на труднощі визначення розміру заподіяної матеріальної шкоди і на конкретних прикладах демонструє способи вирішення цього важливого завдання у кримінальному провадженні на користь постраждалих осіб. Підкреслюється значущість роботи судового

[23] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. С. 826–925.

[24] Там само. С. 926–1013.

[25] Там само. С. 1014–1025.

[26] Там само. С. 1026–1031.

[27] Там само. С. 1032–1036.

слідчого, який має своїми діями надати належні матеріали справи для можливого цивільного позову та його розгляду у суді.

Таким чином, виходячи із запропонованої Гансом Гроссом систематизації криміналістичних знань, можна зробити попередній висновок, що вчений відносив до предмету криміналістики не тільки діяльність судового слідчого, але й злочинну діяльність, особистість злочинця. Зокрема, акцент ним робився на особливостях способів дій злочинів, використаних ними знарядь при вчиненні окремих видів злочинів. Для структуризації масиву криміналістичних знань і рекомендацій Ганс Гросс використовував співвідношення філософських категорій загального та особливого, що вже було характерним для кримінального права того часу.

2. Сучасні уявлення щодо об'єкта, предмета і системи криміналістики

«Керівництво» Ганса Гросса та інші його наукові праці стали фундаментальною основою для майбутнього розвитку наук кримінально-правового блоку. Вивчення злочинців та їх поведінки в окремих аспектах стало предметом вивчення цих наук, включаючи й криміналістику.

Віднесення до предмету криміналістики механізму злочинної діяльності спочатку отримало розвиток й у працях радянських криміналістів 20–30-х років XX століття, який відбувався під впливом ідей криміналістів західних країн (Г. Гросса, А. Вайнгарта, Г. Шнейкерта, А. Гельвіга та ін.). Але у роки «Великого терору» предмет криміналістики було звужено до науково-технічних засобів і тактичних прийомів розслідування злочинів. Встановлення певних закономірностей в механізмі вчинення злочинів було оголошено «буржуазною» і «контрреволюційною» ідеєю. Криміналісти – носії подібних ідей піддавалися репресіям за обвинуваченням у тому, що вони намагаються вивести певні закономірності розкриття таємниць злочину і замінити «дійсно наукові методи розслідування» абстрактними природничо-науковими або логічними поняттями. Після застосування репресій до науковців – провідників таких ідей, зокрема розстрілу професора, видатного криміналіста Г. Ю. Маннса в 1938 р. «за пропагування контрреволюційних поглядів серед студентів»[28], загально-прийнятим стало вважати, що предметом криміналістики є тільки науково-технічні засоби і тактичні прийоми, що застосовуються для розсліду-вання злочинів. Така ж лиха доля спіткала й низку вчених-кримінологів, що досліджу-вали причини злочинності, як соціального явища, й обґрунтовували необхідність вивчення особи злочинця. Їх обвинувачували в пропаганді «буржуазних» ідей Чезаре Ломброзо, що призвело до закриття кримінологічних кабінетів (інститутів) та оголошення кримінології «буржуазною псевдонаукою»[29].

Звуження предмету криміналістики тільки до науково-технічних засобів і тактичних прийомів розслідування злочинів відповідним чином вплинуло

[28] Герберт Юліанович Маннс: біографічна довідка (2022). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gerbert-yulianovich-manns-biograficheskaya-spravka/viewer

[29] Василевич В. В., Джужа О. М., Сюравчик В. Г. Історія становлення кримінології та її сучасний стан в Україні. Кримінологія : підручник / за заг. ред. В. В. Чернєя ; за наук. ред. О. М. Джужі. Київ : Національна акад. внутр. справ, 2020. С. 27–49.

й на формування системи криміналістики. Так, М.В. Салтевський, досліджуючи історію радянської криміналістики відзначав, що спочатку ця наука розглядалася як суцільна «поліцейська техніка». Але з часом виокремили та узагальнили прийоми проведення слідчих дій, відтак з'явився другий розділ, який отримав назву «слідча тактика». Згодом було започатковано третій розділ криміналістики – методику розслідування окремих видів злочинів[30].

Такий підхід до систематизації криміналістичних знань з акцентуацією на прийомах і методах розслідування зберігся і в дійсний час з невеликими «косметичними» уточненнями. Сучасна система науки криміналістики містить чотири розділи: 1) загальна теорія криміналістики (загальнотеоретичні положення); 2) криміналістична техніка; 3) криміналістична тактика; 4) методика розслідування окремих видів злочинів. Але така система не відображає сучасні уявлення про структуру предмета криміналістики, в якому виділяються закономірності двох видів діяльності – механізму вчинення кримінальних правопорушень та діяльності з розслідування і судового розгляду обставини кримінальних правопорушень.

Враховуючи існування, окресленого Гансом Гроссом, іманентного зв'язку криміналістики з кримінальним правом, кримінальним процесуальним правом, кримінологією і кримінальною психологією, важливим є питання визначення спільного і відмінного між цими галузями знань кримінального блоку наук. Спільним для них є не тільки використання кореневого поняття (від лат. criminalis – злочинний; той, що стосується злочину)[31], але й коло досліджуваних явищ. Для цього використовуються категорії об'єкта і предмета науки. Об'єктом науки є частина реального світу, на яку спрямоване пізнання в межах конкретної науки, предмет же цієї науки – це коло питань, які вивчає конкретна наука про досліджуваний об'єкт[32]. Використання в криміналістичних дослідженнях понять «об'єкт», «предмет» і «система» дозволяє вирішити низку проблемних питань диференціації та інтеграції криміналістики з іншими науками кримінального блоку.

Криміналістика має об'єкт, який є спільним для наук кримінального циклу, а саме два протилежні (а відтак і пов'язані між собою) види людської діяльності: 1) кримінальна діяльність (вчинення кримінальних правопорушень); 2) кримінально-процесуальна діяльність (досудове розслідування і судове провадження)[33]. Кожна з наук кримінального циклу вивчає один з наведених видів діяльності відповідно до своїх завдань. Але тільки криміналістика вивчає

---

[30] Салтевський М.В. Криміналістика (в сучасному викладі): підручник. Київ : Кондор. 2005. С. 21.

[31] Клименко Н. І. Криміналістика. Енциклопедія Сучасної України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/article-1041

[32] Руденко О.В. До проблеми співвідношення об'єкта та предмета наукового пізнання. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету». Частина 2. К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 80–81. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Rudenko/tezi.htm

[33] Волобуєв А. Ф. Об'єкт, предмет і система криміналістики: сучасні уявлення і тенденції. Криміналістика і судова експертиза. : міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз. 2025. Вип. 70. С. 77–88. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2025.70.06

обидва види діяльності у їхньому взаємозв'язку (звичайно, з акцентом на кримінально-процесуальній діяльності). Адже, як зазначалося, Ганс Гросс підкреслював необхідність дослідження кримінальної діяльності з метою отримання відповідних знань для встановлення винуватця. Видається, що доречним тут є правило: «Для того, щоби ефективно розслідувати злочини, потрібно знати, ким, як і при яких обставинах вони вчиняються». Саме тому фундатор криміналістики підкреслював, що слідчий повинен «… бути знайомим з хитрощами браконьєрів, рівно як і з прийомами біржових спекулянтів; він повинен ясно уявляти собі, яким чином було здійснено підроблення духовного заповіту, як саме відбулася залізнична катастрофа, як діяли у відомій картковій грі шулери, як відбувся вибух котла і яким чином продавець коней обманював покупців…»[34].

Відповідно до наведеного двоєдиного об'єкта в процесі його дослідження криміналістика встановлює певні закономірності – істотні і повторювані зв'язки і залежності між окремими елементами, що входять у ту чи іншу діяльність. Відповідно до сучасних уявлень саме такі закономірності складають предмет науки, є її метою і в подальшому використовуються для розроблення практичних рекомендацій. В цілому погоджуючись з визначенням змісту криміналістичних закономірностей, запропонованого В. А. Журавлем[35], відзначимо, що наступним логічним кроком була б вказівка на структурні елементи криміналістики, в яких знаходять відображення вказані закономірності. Але автор тільки констатує, що головними елементами криміналістики в тій чи іншій інтерпретації виступають: загальна теорія, криміналістична техніка, криміналістична тактика та методика розслідування окремих видів злочинів[36]. В подальшому підкреслюється, що загальна теорія конкретної науки – це і є та система основних ідей, яка охоплює максимально повне відображення предмета науки в його зв'язках і опосередкуваннях[37]. Фактично це є згодою з концепцією Р.С. Бєлкіна, відповідно до якої встановлювані криміналістикою закономірності відображаються тільки в її загальній теорії[38].

Видається, що така позиція зумовлена тяжінням до традиційної системи науки криміналістики, без наміру її суттєвого перегляду, хоча для цього сформувалися підстави, пов'язані із зовсім іншою структуризацією предмету. Так, закономірності механізму утворення слідів рук відображаються не в загальній теорії криміналістики, а, перш за все, в криміналістичній трасології (дактилоскопії), рівно, як і закономірності формування почерку людини

[34] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. С. 8.

[35] Журавель В.А. Об'єкт і предмет криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (90) 2017. С. 125–127.

[36] Журавель В.А. Система криміналістики: традиційні підходи та новаторські пропозиції. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (89) 2017. С. 138.

[37] Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: підходи до формування та розуміння. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. /редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 21. С. 19. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_01. С. 19.

[38] Там само. С. 13–14. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_01. С. 19.

у почеркознавстві. Формування слідів психологічного походження (суб'єктивних образів) висвітлюється, зокрема в положеннях про ознаки зовнішності людини, які слугують підґрунтям для визначення тактичних правил і прийомів проведення допиту, пред'явлення для впізнання, проведення судово-психологічної експертизи тощо. Виникає й питання, чому концептуальні положення про зазначені закономірності повинні зосереджуватися у розділах, що позначаються поняттями «техніка» і «тактика»? Чи не є це перенесенням застарілих уявлень на новітні результати криміналістичних досліджень свого предмета?

В. В. Юсупов цілком обґрунтовано стверджує, що розвиток уявлень про предмет криміналістики зумовлює трансформацію поглядів щодо її системи. Але констатуючи, що сучасна криміналістика має двоєдиний об'єкт вивчення (злочинна діяльність і діяльність з розслідування кримінальних правопорушень) і відповідний предмет, автор погоджується з існуванням чотирьохчленної системи науки, яка закладалася в кардинально відмінних ідеологічних і правових умовах[39]. Але замало тільки стверджувати, що предмет криміналістики є системоутворювальним чинником криміналістичних знань, потрібно й визначити, в чому саме реалізується такий зв'язок. Різницю між формулюванням правильної ідеї та її реалізацією можна пояснити психологічним «ефектом колії» – залежності від пройденого шляху. Сила традицій дійсно нагадує глибоку колію на ґрунтовій дорозі, коли концепції минулого створюють звичне середовище, яке часто не хочеться залишати[40].

Для подолання звичних, традиційних, а відтак і зручних, але застарілих уявлень про систему криміналістики видається доцільним ще раз звернутися до візій Ганса Гросса, які виступають не тільки історичною пам'яткою. Видається, що вони відображають діалектичний процес розвитку наукових поглядів з усіма притаманними йому суперечностями. Уявляється, що погляди фундатора криміналістики є досить логічним концептуальним баченням системи криміналістики з урахуванням структури її предмета. Потрібно звернути увагу, що його «Керівництво» на протязі кількох років перевидавалося і з кожним виданням його зміст автором уточнювався і змінювалася система викладання матеріалу. Так, 4-е видання містило поділ криміналістики на загальну та особливу частини, в межах яких були викладені положення, що стосувалися як діяльності судового слідчого, так і характеристики діяльності і поведінки окремих груп злочинців. Але в передмові до цього видання вчений зазначив, що воно буде останнім в попередній системі, оскільки з моменту появи криміналістики неможливо було відразу передбачити, як саме матеріал повинен бути розподілений. В наступному виданні (5-му) автор передбачав виділення в системі криміналістики двох частин.

---

[39] Юсупов В. В. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник криміналістичних знань. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 2 (18). С. 80–83.

[40] Brenner, T., & zu Jeddeloh, S. (2024). Path dependence in an evolving system: a modeling perspective. Cliometrica, (18), 1–36. DOI: https://doi.org/10.1007/s11698-023-00266-z ; Максимчук Л. Ефект колії: залежність від пройденого шляху, – Сергій Мошенський. Фокус. (03.03.2024). URL: https://focus.ua/uk/ukraine/633984-efekt-koliji-zalezhnist-vid-proydenogo-shlyahu-sergiy-moshenskiy

1. «Теоретичне вчення щодо проявів злочинів», яке повинно включати відомості з поділом їх на відомості загального характеру (сутність злочинців, їх прийоми, мова, знаки, симуляції, брехня тощо), а також особливості їх проявів стосовно окремих видів злочинів.

2. «Практичне керівництво для проведення слідства», яке повинно містити виключно практичні відомості щодо дій судового слідчого, про його підготовку, про допити, про поводження з паспортами, про зброю, сліди та інше, а також про практичні питання розслідування окремих видів злочинів[41].

Таким чином Ганс Гросс передбачав в майбутньому систематизацію змісту криміналістики відповідно до структури її об'єкта і предмета. Зокрема, для окреслення частин (елементів) науки вчений використовував два зазначені види діяльності з виділенням в них «загального» та «особливого». Запропонована ним структура, як видається, не тільки формально відповідає оновленій структурі предмета – вона орієнтована на сприйняття криміналістичних знань як сукупності структурних елементів, між якими існує закономірний зв'язок і взаємопроникнення, що є обов'язковою ознакою системи. Це надає криміналістиці вигляду цілісності знань, які складаються з окремих частин, органічно інтегрованих своїм предметом в єдине ціле. Нажаль, планам вченого не судилося збутися – 5-е видання його однієї з найвідоміших наукових праць не відбулося. Але викладені ідеї заслуговують на увагу не тільки як історична пам'ятка, що не знайшла свого впровадження. Вони, як видається, містять у собі вказівку на правильний шлях вирішення важливої теоретичної проблеми криміналістики в XXI столітті, яка дозволить суттєво підвищити ефективність її викладання, а відтак й застосування криміналістичних знань в досудовому розслідуванні і судовому провадженні.

Ідеї Ганса Гросса вплинули на «криміналістичний світогляд» окремих сучасних дослідників даної проблематики, які в цілому сприйняли обґрунтування поділу криміналістики на загальну та особливу частину[42]. Звичайно, бачення Ганса Гросса щодо системи криміналістики потребують врахування масиву новітніх накопичених знань за більше ніж сто років розвитку цієї науки. У зв'язку з цим видається необхідним брати до уваги наступне:

– криміналістика на протязі свого існування накопичила досить значний масив знань про саму себе і сформувала положення наукознавчого характеру: історія появи і розвитку криміналістики; вчення про об'єкт, предмет і систему; наукові методи дослідження; міжпредметні зв'язки з науками кримінального блоку тощо;

– в результаті вивчення кримінальної діяльності і встановлення певних закономірностей в механізмі вчинення кримінальних правопорушень сформовані окремі вчення щодо таких елементів: особа злочинця та її зв'язок з

[41] Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. С. XV–XVI.

[42] Скриганюк М. І. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2005. С. 40 ; Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії.* 2008. Т. VII. С. 236–237. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d3eaa70a-0c2f-4654-a803-1fc0e3547188/content

потерпілою особою і предметом посягання; вибір ним виду кримінальної діяльності і способів вчинення; зв'язок кримінальника з обстановкою вчинення кримінального правопорушення і характерними слідами його дій тощо (на даний час позначається поняттям криміналістичної характеристики кримінальних правопорушень);

– в результаті вивчення кримінально-процесуальної діяльності і встановлення певних закономірностей в проведенні досудового розслідування і судового розгляду сформовані наукові положення (вчення) і практичні рекомендації щодо проведення слідчих (розшукових) дій та аналогічних судових дій (на даний час позначається поняттям тактики).

Потрібно підкреслити, що знання, які були сформовані в результаті вивчення криміналістикою свого об'єкту і предмету, мають різний ступінь узагальненості. Мається на увазі, що певна сукупність криміналістичних знань стосується механізму всіх кримінальних правопорушень та їх розслідування, тобто вони є загальними. З іншого боку, виокремлюються положення, що стосуються особливостей кримінальних правопорушень окремих видів та їх розслідування (вони є особливими). Видається, що ця історична обставина у підході до предмету криміналістики повинна бути врахована при структуризації криміналістичних знань.

Виходячи з викладеного, система криміналістики може бути представлена в наступному узагальненому виді.

I. ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА КРИМІНАЛІСТИКИ

1. Криміналістичні вчення наукознавчого характеру.

2. Криміналістичні вчення про особливості пізнання обставин кримінального правопорушення, як події минулого, та методи і технічні засоби практичної кримінально-процесуальної діяльності (вчення про протидію кримінальному провадженню, діагностику, встановлення групової належності, ідентифікацію, версії, прогнозування, планування, використання технічних пошукових і засобів фіксації тощо).

3. *Криміналістичні вчення про елементи механізму кримінальних правопорушень та закономірні зв'язки між ними.*

3.1. Характеристика особи кримінальника та його соціальних зв'язків.

3.2. Характеристика потерпілої особи, предмету кримінального посягання, їх можливих зв'язків з особою кримінальника.

3.3. Характеристика значення обстановки вчинення кримінального правопорушення, її зв'язку з особою кримінальника та утворення слідів.

3.4. Характеристика закономірностей у виборі способів вчинення кримінального правопорушення (залежності між особистістю та обраними знаряддями та способами їх застосування).

3.5. Характеристика закономірностей у механізмі утворення окремих видів слідів кримінальних правопорушень – майбутніх джерел доказів:

– слідів в матеріальній обстановці (трасологічних, документальних, слідів використання зброї тощо);

– слідів в соціальному середовищі (формування суб'єктивних образів в пам'яті людей, які сприймали обставини кримінального правопорушення; можливостей їх відтворення і використання);

4. Криміналістичні вчення щодо проведення слідчих (розшукових) дій (визначення сутності, порядок підготовки і проведення, застосування технічних засобів і прийомів виявлення і фіксації слідів кримінального правопорушення).

4.1. Характеристика слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення і фіксацію слідів матеріального походження (огляд: місцевості, приміщення, речей, документів, трупа, тіла живої людини; обшук: приміщення, ділянки місцевості, людини; експертизи матеріальних об'єктів).

4.2. Характеристика слідчих (розшукових) дій, спрямованих на виявлення і фіксацію слідів ідеального походження – суб'єктивних образів в пам'яті людей (допит; пред'явлення для впізнання: особи, речей, трупа; експертизи внутрішнього світу людини: психологічна, психіатрична, психолого-психіатрична).

4.3. Характеристика слідчого експерименту, під час проведення якого можуть досліджуватися як об'єкти матеріального походження, так й суб'єктивні образи (показання).

ІІ. ОСОБЛИВА ЧАСТИНА КРИМІНАЛІСТИКИ

1. Криміналістичне вчення наукознавчого характеру про особливу частину криміналістики (характеристика змісту особливої частини криміналістики в контексті її предмета, визначення структури окремих методик розслідування).

2. Методики розслідування кримінальних правопорушень окремих видів з акцентуацією на особливостях механізму їх вчинення і детермінації цими особливостями характеру слідчих ситуацій та вирішуваних завдань, застосування певних прийомів і засобів під час проведення слідчих(розшукових) дій.

В основу пропонованої системи криміналістики покладено ідею Ганса Гросса щодо визначального впливу на неї структури предмету науки і з виділенням теоретичного і практичного аспектів, загального та особливого. Водночас було намагання врахувати й результати наступних криміналістичних досліджень, що зумовлювало певну корекцію. Також усвідомлювалися відмінності між системою науки і системами навчальних курсів з криміналістики, коли зміст останніх залежить від профілю підготовки майбутніх юристів (студентів, курсантів) та обсягу навчального часу, визначеного у відповідних документах навчальних закладів.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи викладене можна зробити наступні висновки. Використання в підручниках, навчальних посібниках і в наукових публікаціях чотирьохчленної системи криміналістики (загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики) в дійсний час не відповідає сучасним уявленням щодо двоєдиного об'єкта і відповідної структури предмета криміналістики. Історія свідчить, що чотирьохчленна система криміналістики з акцентуацією тільки на засобах і прийомах розслідування злочинів склалася під тиском панівної політичної ідеології, коли з предмету криміналістики було виключено вивчення злочинної діяльності. Оформлення загальновизнаної на даний час концепції предмета, який включає в себе й закономірності механізму кримінальної діяльності,

вимагає приведення системи криміналістики у відповідність до структури її предмету. Видається, що усвідомленню і практичному вирішенню цієї проблематики істотно заважає психологічний ефект колії – залежність від вже пройденого шляху, коли сила традицій минулого створює звичне середовище, яке дослідникам часто не хочеться покидати. Для обґрунтування необхідності приведення у відповідність сучасних уявлень щодо системи криміналістики та її предмета пропонується звернутися до історичної пам'ятки – бачення фундатора криміналістики Ганса Гросса щодо зв'язку предмета і системи даної науки. Наведені ним аргументи і в дійсний час з певною корекцією видаються достатньо переконливими для того, щоби вирішити важливу теоретичну проблему розвитку криміналістики в XXI столітті.

Викладені пропозиції щодо зв'язку предмета і системи криміналістики не претендують на встановлення остаточної істини в цій проблематиці, а є запрошенням до обговорення актуальних теоретичних проблем цієї науки, які мають і практичне значення для реалізації у кримінальних провадженнях й у питаннях дидактики.

АНОТАЦІЯ

Однією з важливих теоретичних проблем криміналістики насьогодні є упорядкування визначення її предмета і системи. Актуальність її вирішення зумовлена наявними суперечностями в тлумаченні зв'язку вказаних категорій, що знаходять відображення в підручниках з криміналістики і в наукових публікаціях. Констатується збереження застарілих уявлень про систему криміналістики, які були сформовані в середині минулого століття під тиском існуючої тоді політичної ідеології. Для її оновлення пропонується використати історичний підхід. Зокрема той, який застосовувався під час початкового формування предмета криміналістики і відповідного визначення структури криміналістичних знань, закладених у працях Ганса Гросса. Його сутність полягає у виділенні двох видів діяльності і використанні філософських категорій загального та особливого, що є характерним для наук кримінального блоку. У зв'язку з цим запропоновано в системі криміналістики виділяти загальну та особливу частини, за якими мають бути розподілені накопичені криміналістичні знання відповідно до структури її предмету.

Ключові слова: погляди Ганса Гросса, об'єкт криміналістики, предмет криміналістики, система криміналістики, кримінальна діяльність, кримінально-процесуальна діяльність, закономірності.

Література

1. Журавель В.А. Об'єкт і предмет криміналістики. *Вісник Національної академії правових наук України.* № 3 (90) 2017. С. 120–132.

2. Журавель В.А. Система криміналістики: традиційні підходи та новаторські пропозиції. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 2 (89) 2017. С. 130– 144.

3. Юсупов В. В. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник криміналістичних знань. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 2 (18). С. 79–85.

4. Волобуєв А. Ф. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Випуск 85, ч. 4. 2024. С. 24–29. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.3

5. Нежурбіда С.І., Скулиш Є.Д. Ганс Гросс: нові факти з життя вченого у Чернівцях. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : збір. тез між нар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.) / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 39–44.

6. Hans Gross. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Ганс Гросс. Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.

7. Попелюшко В.О. Слідчий суддя у кримінальному провадженні. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2014. №1(9). С. 1–30.

8. Герберт Юліанович Маннс: біографічна довідка (2022). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/gerbert-yulianovich-manns-biograficheskaya-spravka/viewer

9. Василевич В. В., Джужа О. М., Сюравчик В. Г. Історія становлення кримінології та її сучасний стан в Україні. *Кримінологія* : підручник / за заг. ред. В. В. Чернєя ; за наук. ред. О. М. Джужі. Київ : Національна акад. внутр. справ, 2020. С. 27–49.

10. Салтевський М.В. Криміналістика (в сучасному викладі) : підручник. Київ: Кондор. 2005. 588 с.

11. Клименко Н. І. Криміналістика. *Енциклопедія Сучасної України*. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: https://esu.com.ua/article-1041

12. Руденко О.В. До проблеми співвідношення об'єкта та предмета наукового пізнання. *Дні науки філософського факультету* : Міжнар. наук. конф. Частина 2. К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. С. 80–81. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Rudenko/tezi.htm

13. Волобуєв А. Ф. Об'єкт, предмет і система криміналістики: сучасні уявлення і тенденції. *Криміналістика і судова експертиза*. : міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз. 2025. Вип. 70. С. 77–88. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2025.70.06

14. Журавель В. А. Загальна теорія криміналістики: підходи до формування та розуміння. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 21. С. 7–24. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2020_01. С. 19.

15. Юсупов В. В. Предмет криміналістики як системоутворювальний чинник криміналістичних знань. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 2 (18). С. 79–85.

16. Brenner, T., & zu Jeddeloh, S. (2024). Path dependence in an evolving system: a modeling perspective. *Cliometrica*, (18), 1–36. DOI: https://doi.org/10.1007/s11698-023-00266-z

17. Максимчук Л. Ефект колії: залежність від пройденого шляху, – Сергій Мошенський. *Фокус* (03.03.2024). URL: https://focus.ua/uk/ukraine/633984-efekt-koliji-zalezhnist-vid-proydenogo-shlyahu-sergiy-moshenskiy

18. Скриганюк М. І. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2005. 496 с.

19. Тищенко В. В. Система криминалистики: история и современное состояние. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2008. Т. VII. С. 230–238. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d3eaa70a-0c2f-4654-a803-1fc0e3547188/content

Information about the author:
Volobuev Anatoly Fedotovich,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Criminal Law Disciplines
Dnipro State University of Internal Affairs,
26, Nauky Avenue, Dnipro, 49005, Ukraine,
https://orcid.org/0000-0001-9419-7446

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-5

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК ПРЕВЕНТИВНОГО ІНСТРУМЕНТУ В ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ УКРАЇНИ

Дасюк В. В.

ВСТУП

Корупція в сучасній державі вже давно перестала бути лише сукупністю окремих правопорушень, пов'язаних із неправомірною вигодою. Вона функціонує як складне соціально-правове явище, здатне змінювати пріоритети публічної влади, деформувати зміст управлінських рішень, підривати авторитет права та послаблювати інституційну спроможність держави. Для України ця проблема має не лише правовий, а й безпековий вимір, оскільки масштабні корупційні практики прямо впливають на довіру до органів влади, ефективність бюджетної політики, інвестиційний клімат, стабільність адміністративних процедур і легітимність державної політики загалом[1] [2].

У публічному адмініструванні корупція є особливо небезпечною через те, що вона виникає не тільки на стадії застосування норм, а часто закладається ще під час конструювання правового регулювання. Невизначеність компетенції, непрозорі адміністративні процедури, надмірна дискреція, відсутність чітких критеріїв прийняття рішень, колізійність і декларативність нормативних приписів утворюють сприятливе середовище для зловживань. Саме тому сучасна антикорупційна політика не може обмежуватися реагуванням на вже вчинені правопорушення, її основою має бути випереджальне виявлення і нейтралізація корупціогенних факторів у нормативному масиві[3].

У цьому контексті антикорупційна експертиза посідає особливе місце серед превентивних інструментів. Її значення полягає не тільки в техніко-юридичному аналізі тексту акта, а й у встановленні того, чи створює конкретна норма можливості для вибіркового застосування, необґрунтованого розсуду, прихованих переваг або ухилення від контролю[4]. Йдеться, отже, про спеціальний різновид правової оцінки, зорієнтований на запобігання корупції ще до того, як норма стане підставою для незаконної поведінки[5].

---

[1] Дасюк В.В. Види та моделі корупційної поведінки в публічному адмініструванні. Європейські перспективи. 2021. №. 4. С. 176–182. DOI: https://doi.org/10.32782/EP.2021.4.27.

[2] Індекс сприйняття корупції – 2022. URL: https://cpi.ti-ukraine.org (дата звернення 02.03.2026).

[3] Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії): монографія. Київ : Юрид. думка, 2004. 400 с.

[4] Француз А. Правові аспекти боротьби з корупцією у контексті становлення політичної системи сучасної України. *Юридична Україна.* 2015. № 4. С. 14–19.

[5] Кравченко С.О. Підходи до розуміння антикорупційної політики в публічному управлінні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. № 2. С. 28–33.

Науковий інтерес до проблематики антикорупційної експертизи пояснюється кількома обставинами. По-перше, сама практика нормотворення в Україні залишається нерівномірною: поряд із якісними регуляторними рішеннями зберігаються акти, що містять прогалини, техніко-юридичні дефекти або нечіткі управлінські алгоритми[6]. По-друге, інституційна модель проведення антикорупційної експертизи є багатосуб'єктною, що потребує чіткого розмежування компетенції Мін'юсту, НАЗК, парламентського комітету та інститутів громадянського суспільства. По-третє, в умовах євроінтеграційного курсу України особливого значення набуває приведення цього інституту у відповідність до міжнародних стандартів доброчесності, належного врядування та rule of law[7].

Метою цієї статті є комплексне переосмислення правового регулювання антикорупційної експертизи в публічному адмініструванні крізь призму її превентивного потенціалу.

1. Запобігання корупції як функціональний напрям публічного адміністрування

Публічне адміністрування, як сфера реалізації публічного інтересу охоплює систему організаційних, правових та процедурних дій органів державної влади й місцевого самоврядування, спрямованих на забезпечення прав людини, виконання законів та досягнення суспільно значущих цілей. Його зміст не зводиться до видання актів чи надання адміністративних послуг; воно включає планування, координацію, контроль, сервісну взаємодію з громадянами та управління ресурсами. Саме в цих процесах найчастіше виникають умови, за яких посадова особа може поставити приватний інтерес вище публічного[8] [9].

У науковій літературі корупція визначається по-різному: як зловживання владою в приватних інтересах, як система неправомірного обміну між носіями владних повноважень і приватними суб'єктами, як стійка форма деформації публічного управління[10]. Для потреб адміністративно-правового аналізу важливо виходити з того, що корупція пов'язана не тільки з фактом одержання неправомірної вигоди, а й з неправомірним використанням службового становища, компетенції чи процедурних можливостей, які надані суб'єкту державою. Відповідно, корупція в публічному адмініструванні є насамперед порушенням цільового призначення влади[11].

---

[6] Трепак В.М. Особливості дефініції поняття корупція». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4 (97). С. 181–196.

[7] Запобігання та протидія корупції: навч. посіб. / А.М. Михненко, О.В. Руснак, А.М. Мудров та ін. ; за ред. А.М. Михненка. 4-те вид., переробл. й доповн. К. : ДННУ «Акад. фін. Управління», 2013. 666 с.

[8] Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

[9] Терещук О.В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2000. 20 с.

[10] Тучак Р.М. Корупція як соціально–правове явище. *Актуальні проблеми державного управління.* 2006. № 3 (30). С. 203–209.

[11] Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії: монографія. Академія прокуратури України. Київ : КНТ, 2008. 363 с.

Запобігання корупції слід розглядати як особливий різновид управлінської діяльності, який має власний предмет, систему суб'єктів, методи й інструменти. Його безпосереднім завданням є не покарання за вже вчинене правопорушення, а недопущення виникнення передумов для корупційної поведінки. У такому підході домінує профілактична логіка: усунення конфлікту інтересів, встановлення обмежень, забезпечення прозорості, стандартизація процедур, фінансовий контроль, перевірка доброчесності, а також попереднє тестування нормативних рішень на наявність корупційних ризиків[12].

Саме профілактичний вимір відрізняє запобігання корупції від вузького правоохоронного підходу, що концентрується на викритті, досудовому розслідуванні та покаранні. Репресивний компонент, безумовно, залишається важливим, однак у сучасних правових системах дедалі більшої ваги набувають інструменти, здатні зменшити корупційну вразливість інституцій. Ідеться про створення такого нормативного і процедурного середовища, в якому можливості для зловживань мінімізуються незалежно від особистих якостей конкретного посадовця. У цьому сенсі якісне правове регулювання саме по собі виступає формою антикорупційного захисту.

Концептуально запобігання корупції доцільно пов'язувати з антикорупційною функцією держави. На відміну від традиційного поділу функцій на внутрішні та зовнішні, сучасне антикорупційне право демонструє, що протидія корупції фактично набула ознак окремого стратегічного напряму функцій держави. Його ознаками є наявність спеціального законодавства, системи уповноважених суб'єктів, стратегічних документів, спеціальних процедур та особливих форм контролю. В українських умовах такий статус додатково підтверджується пов'язанням корупції з національною безпекою, економічною стійкістю та міжнародними зобов'язаннями держави[13] .

Антикорупційна функція держави реалізується через поєднання правових, організаційних, інформаційних, освітніх і соціально-економічних заходів. Вона не є тотожною функціям окремих органів, але конкретизується через їхню компетенцію. Так, Національне агентство з питань запобігання корупції (далі за текстом – НАЗК) формує та реалізує державну антикорупційну політику, Міністерство юстиції України (далі за текстом – Мін'юст) забезпечує проведення обов'язкової антикорупційної експертизи певних категорій нормативно правових актів, парламентський комітет здійснює оцінювання законопроєктів, внесених народними депутатами, органи публічної влади впроваджують внутрішні механізми доброчесності, громадськість проводить незалежний моніторинг і громадську експертизу [14].

Важливо, що в умовах демократичної держави запобігання корупції не може бути зведене до внутрішньоапаратної дисципліни. Воно потребує

[12] Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 19 с.

[13] Прохоренко О.Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.03. К., 2004. 206 с.

[14] Трепак В.М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. … докт. юрид. наук: 12.00.08. Л., 2020. 481 с.

інтеграції з принципами верховенства права, юридичної визначеності, пропорційності, відкритості та підзвітності. Чим вищою є якість цих принципів у практиці публічного адміністрування, тим нижчою є ймовірність утворення корупційних ніш. Відтак антикорупційна політика повинна оцінюватися не лише за кількістю викритих злочинів, а й за ступенем інституційної стійкості до корупції. Саме ця методологічна установка дає змогу побачити в антикорупційній експертизі не технічний елемент документообігу, а системний засіб превенції.

Антикорупційна експертиза в загальному розумінні являє собою спеціалізовану діяльність із виявлення в нормативно-правових актах та їх проєктах положень, які самостійно або в сукупності з іншими нормами можуть сприяти вчиненню корупційних чи пов'язаних із корупцією правопорушень. На відміну від загальної правової експертизи, яка перевіряє відповідність акта Конституції, законам, вимогам нормопроєктувальної техніки й компетенції суб'єкта нормотворення, антикорупційна експертиза фокусується на корупціогенності норми – її здатності породжувати можливість зловживання[15]. Таким чином, її предмет є більш вузьким, але й водночас більш чутливим до практичних наслідків застосування.

У функціональному плані антикорупційна експертиза є докорупційним, профілактичним і перспективно орієнтованим заходом. Вона здійснюється до того, як корупційний ризик набуде форми конкретного правопорушення, і спрямована на усунення самої нормативної передумови для неправомірної поведінки. Саме ця риса визначає її особливе місце в системі антикорупційних інструментів, якщо фінансовий контроль, перевірка декларацій чи контроль за конфліктом інтересів орієнтовані передусім на поведінку посадових осіб, то антикорупційна експертиза звернена до якості правового регулювання як такого.

Сутнісні ознаки антикорупційної експертизи дають змогу точніше окреслити її правову природу. По-перше, вона має спеціальну мету – встановити наявність корупціогенних факторів і запропонувати шляхи їх усунення. По-друге, вона здійснюється визначеним колом суб'єктів, які відрізняються за правовим статусом, але об'єднані спільною антикорупційною функцією. По-третє, її результатом є не просто констатація недоліків, а рекомендаційний або обов'язковий для розгляду висновок, що впливає на подальшу долю акта чи проєкту. По-четверте, вона спирається на спеціальні методології, де поєднуються техніко-юридичний аналіз, оцінювання дискреції, процедурної визначеності та ризиків вибіркового правозастосування[16].

Для цілей адміністративно-правової класифікації антикорупційну експертизу можна розмежовувати щонайменше за трьома критеріями. За суб'єктом проведення вона поділяється на державну та громадську. За об'єктом – на експертизу чинних нормативно-правових актів, проєктів актів, що подаються на розгляд Кабінету Міністрів України чи Верховної Ради України, а також актів, що підлягають державній реєстрації. За способом

[15] Новіков О.В. Публічно-правове забезпечення протидії корупції в умовах регіонального розвитку : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 209 с.

[16] Хабарова Т.В. Адміністративно-процесуальні засади запобігання корупції в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2017. 216 с.

призначення – на обов'язкову та факультативну. Така класифікація має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки визначає межі компетенції, процедури та юридичну силу висновків[17].

Проблема корупціогенних факторів є центральною для змісту експертизи. До найбільш типових із них належать:

– невиправдано широкі дискреційні повноваження;

– відсутність або нечіткість адміністративної процедури;

– вживання оціночних і розпливчастих формулювань;

– необґрунтовані винятки з загального порядку; можливість вибіркового надання переваг окремим особам чи групам;

– дублювання компетенції; делегування регулювання на підзаконний рівень без належних меж;

– непрозорі конкурсні чи дозвільні механізми;

– правові колізії, що дозволяють обирати зручний для суб'єкта спосіб дії[18]. Саме сукупність таких чинників перетворює формально законний текст на потенційне джерело корупції.

Антикорупційна експертиза має безпосереднє значення і для якості адміністративних процедур. Більшість корупційних ризиків виникає там, де відсутній чіткий алгоритм дій органу влади, не визначені строки, критерії, підстави відмови, порядок оскарження, обов'язок мотивувати рішення та механізми зовнішнього контролю. Чим більш стандартизованою, прозорою і контрольованою є процедура, тим менше простору залишається для неформальних домовленостей, затягування, вимагання чи вибірковості. Тому експертиза фактично виконує подвійне завдання – виявляє корупціогенність і одночасно стимулює підвищення адміністративної якості акта.

Окремо слід наголосити на значенні громадської антикорупційної експертизи. Її цінність полягає в тому, що вона не замінює державну але суттєво розширює можливості зовнішнього контролю. Громадські організації, професійні об'єднання, аналітичні центри та експертні спільноти часто здатні виявляти ті ризики, які залишаються поза увагою формальної бюрократичної процедури. Крім того, саме громадська експертиза підвищує публічність антикорупційної політики, формує суспільний запит на якість нормотворення та сприяє перетворенню доброчесності на реальний стандарт публічного управління[19].

Таким чином, антикорупційна експертиза є не допоміжним, а є системоутворюючим інструментом превентивної антикорупційної політики. Вона поєднує правовий аналіз, управлінське прогнозування і контроль за якістю нормативного регулювання. Саме через це її ефективність слід оцінювати не формально – за кількістю підготовлених висновків, – а змістовно,

[17] Гаращук В.М., Мухатаєв А.О. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні: монографія. Харків: Право, 2010. 144 с.

[18] Яковенко С.Б. Сутність корупції та її класифікація. Держава та регіони. Держава та регіони. Серія: Державне управління. 2017. № 1. С. 109–114.

[19] Дасюк В.В. Понятійно-категорійний апарат праворозуміння корупції. The XIII International Science Conference «Perspective of science and practice», December 13–15, 2021, Amsterdam, Netherlands. С. 94-96.

за тим наскільки вона здатна реально змінювати тексти актів, зменшувати простір для дискреції і забезпечувати стійкість публічної адміністрації до корупційних впливів.

2. Еволюція правового регулювання антикорупційної експертизи в Україні

Становлення інституту антикорупційної експертизи в Україні відбувалося поступово і відображало загальну трансформацію антикорупційної політики – від декларативної боротьби з окремими проявами до системного запобігання корупції. Перші кроки у цьому напрямі були пов'язані не стільки з розбудовою спеціальної методології, скільки з усвідомленням того, що причини корупції часто закладені в самому законодавстві. Уже наприкінці 1990-х років на рівні програмних документів визнавалася проблема неякісної нормативної бази, однак механізм її подолання залишався фрагментарним. Реальне інституційне оформлення антикорупційної експертизи розпочалося лише наприкінці 2000-х років[20].

Перший етап розвитку – 2008–2010 роки – можна охарактеризувати як етап запровадження інституту. Саме тоді на рівні урядових рішень було поставлено питання про розроблення методики проведення антикорупційної експертизи проєктів нормативно-правових актів. Важливим результатом цього періоду стало закріплення в законодавстві самої ідеї перевірки нормативних рішень на корупціогенність та ухвалення підзаконних актів, що визначили базові завдання, об'єкти та процедури експертної діяльності. Хоча інституційна модель ще була нестійкою, саме цей період заклав засадничі поняття: корупціогенний фактор, висновок експертизи, обов'язковий розгляд рекомендацій розробником[21].

Другий етап – 2011–2013 роки – пов'язаний із нормативним уточненням та організаційним розширенням експертизи. Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» уже прямо передбачив проведення антикорупційної експертизи як щодо проєктів, так і щодо певних чинних актів. Саме в цей період Міністерство юстиції затвердило методологічні документи, які конкретизували види корупціогенних факторів, індикатори їх виявлення та способи усунення. З'явився більш чіткий перелік сфер підвищеного корупційного ризику: бюджетні витрати, адміністративні послуги, конкурсні процедури, розподіл повноважень, реалізація прав і свобод. Водночас недоліком цього етапу залишалося домінування формального підходу: експертиза нерідко зводилася до техніко-юридичної перевірки без належного аналізу управлінських наслідків[22].

Третій етап – від 2014 року й донині – став періодом якісної трансформації. Прийняття Закону України «Про запобігання корупції» змістило акцент усієї антикорупційної політики на превенцію, а антикорупційна експертиза отримала

[20] Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія. К. : Атіка, 2001. 304 с.

[21] Лощихін О.М. Теоретичні проблеми функцій сучасного конституційного права. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 44–50.

[22] Подорожна Т.С. Формування єдиного правопорядку в Україні у світлі глобалізаційних процесів та забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2015. Вип. 3, т. 1. С. 50–53.

більш чітке місце у системі запобіжних механізмів. Відбулася інституціоналізація НАЗК як центрального органу зі спеціальним статусом, який не лише формує політику, а й здійснює власну антикорупційну експертизу окремих категорій проєктів нормативно-правових актів. Паралельно оновлювалися порядки і методології Мін'юсту, а також розвивалися форми *громадської* експертизи[23].

Особливе значення для сучасного етапу мають Антикорупційна стратегія на 2021–2025 роки[24] та Проект Закону України «Про засади державної антикорупційної політики на 2026–2030 роки [25]. У цих документах проблема низької якості нормативно-правових актів прямо визначена як одна з причин стійких корупційних практик. Підкреслюється, що в українському правовому полі зберігаються прогалини, колізії, надмірна дискреція і неврегульованість циклу формування публічної політики, а це, своєю чергою, знижує ефективність антикорупційної експертизи. Таким чином, на стратегічному рівні держава вже визнає, що вдосконалення інституту експертизи неможливе без підвищення загальної якості нормотворчої діяльності .

Еволюція правового регулювання демонструє й іншу важливу закономірність: відбувався поступовий перехід від суто відомчої моделі до багаторівневої системи експертного контролю. Якщо на початковому етапі основний тягар оцінювання покладався на урядового уповноваженого та Мін'юст, то нині в Україні функціонують щонайменше чотири канали впливу на корупціогенність нормативних рішень: урядовий, парламентський, спеціально антикорупційний і громадський. Ця багатоканальність є позитивною, оскільки збільшує шанси на виявлення ризиків, однак водночас породжує потребу в координації, уніфікації критеріїв і чіткому розмежуванні компетенції[26].

Аналіз практики розвитку інституту дає підстави для кількох висновків. По-перше, українське законодавство пройшло шлях від фрагментарного визнання проблеми до нормативного закріплення антикорупційної експертизи як самостійного елементу превентивної політики. По-друге, найбільший прогрес досягнуто в частині інституційного оформлення та методичного забезпечення. По-третє, незважаючи на формальне вдосконалення, рівень реального впливу експертизи на зміст нормативних актів ще не можна визнати достатнім. Звідси випливає потреба у новому етапі розвитку, зорієнтованому не на розширення опису процедур, а на посилення їх практичного ефекту.

Попри значне оновлення антикорупційного законодавства, сучасна модель антикорупційної експертизи в Україні залишається внутрішньо неоднорідною.

---

[23] Новак А. Адміністративно-правові засади реалізації національної антикорупційної політики в Україні: особливості нормативного забезпечення. *Jurnalul juridic național: Teorie și practică. Septembrie,* 2018. С. 74–77.

[24] Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки від 20 червня 2022 року № 2322-IX : Закон України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text (дата звернення 04.12.2025).

[25] Про засади державної антикорупційної політики на 2026–2030 роки : Проект Закону України. URL: https://nazk.gov.ua/uk/antykoruptsiyna-strategiya-na-2026-2030-roky/ (дата звернення 20.03.2026).

[26] Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2005. 20 с.

Передусім це виявляється у відсутності єдиного законодавчого підходу до всіх стадій нормотворчого циклу. Експертиза функціонує в умовах, коли сам порядок підготовки нормативно-правових актів у державі не має достатньо цілісного та системного законодавчого оформлення. Через це антикорупційна перевірка нерідко «вбудовується» в процес розробки акта як окремий етап, але не супроводжується належним аналітичним опрацюванням проблеми, оцінкою альтернатив регулювання чи прогнозуванням наслідків. У підсумку висновок експерта може виявитися якісним, але недостатньо впливовим у процедурному сенсі[27].

Другою проблемою є формалізація підходів до виявлення корупціогенних факторів. У практиці часто зберігається спокуса сприймати експертизу як перелік шаблонних ознак: нечітке формулювання, оціночне поняття, відсилання до підзаконного акта тощо. Однак корупціогенність не завжди випливає із самого формулювання норми, вона може проявлятися в системному поєднанні кількох приписів, у зв'язку акта з уже чинним регулюванням або в специфіці сфери, яку він охоплює. Тому сучасна експертиза має відходити від надмірно формальних чек-листів і дедалі більше спиратися на функціональний аналіз регуляторного середовища[28].

Третя проблема пов'язана з юридичною долею висновку антикорупційної експертизи. Хоча результати такої експертизи у багатьох випадках підлягають обов'язковому розгляду, це ще не означає обов'язкового врахування. Відсутність дієвого механізму, який би пов'язував ігнорування обґрунтованих висновків із конкретними правовими наслідками, знижує регулятивну силу цього інструменту. Саме тому перспективним є запровадження моделей посиленого мотивування: якщо розробник чи суб'єкт ухвалення не погоджується з висновком, він повинен надати публічне, деталізоване і перевірюване обґрунтування причин такого відхилення[29].

Окрему увагу слід приділити ролі цифрових технологій. У сучасних умовах антикорупційна експертиза не повинна залишатися виключно «ручним» експертним процесом. Ідеться не про автоматичну заміну фахового аналізу, а про застосування інструментів, які допоможуть швидше виявляти повторювані ризики: нечіткі норми, невмотивовані винятки, дублювання компетенції, надмірні делегування тощо. Цифрові рішення можуть забезпечити порівняльний аналіз нових проєктів з уже наявною практикою, типологізувати корупціогенні конструкції та створювати єдині бази даних висновків. Такий підхід відповідає сучасним міжнародним тенденціям і водночас дозволяє зробити експертизу більш послідовною.

Важливим напрямом удосконалення є також інституційна інтеграція антикорупційної експертизи з діяльністю уповноважених підрозділів (осіб)

---

[27] Дасюк В.В. Поняття та ознаки антикорупційної експертизи в публічному адмініструванні. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. № 7. С. 60-62. DOI: https://doi.org/10.37634/efp.2023.7.12.

[28] Дідич Т.О. Нормопроектування: питання теорії та методології. К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 160 с.

[29] Рибікова Г.В. Правова експертиза нормативно-правових актів в Україні : дис. ... канд. юрид. нау к: 12.00.01. Київ, 2017. 230 с.

з питань запобігання та виявлення корупції в органах влади. На практиці їх потенціал часто використовується фрагментарно: основна увага концентрується на декларуванні, тоді як аналіз проєктів актів на наявність корупціогенних факторів відсувається на другий план. Натомість саме внутрішній комплаєнс, поєднаний із раннім виявленням ризиків у відомчих актах, здатен забезпечити той рівень превенції, який важко досягти лише зовнішньою експертизою. Для цього потрібні чіткі стандарти професійної підготовки антикорупційних уповноважених, гарантії їх автономії та встановлення пріоритетності цієї функції у внутрішньому контролі[30].

Не менш суттєвою є проблема муніципального рівня. В умовах децентралізації значна кількість управлінських рішень, що безпосередньо впливають на доступ до ресурсів, послуг, земельних і майнових відносин, ухвалюється органами місцевого самоврядування. Саме тут корупціогенні норми можуть мати особливо відчутні наслідки для повсякденного життя громади. Проте законодавче забезпечення антикорупційної експертизи актів органів місцевого самоврядування все ще потребує подальшого розвитку. Перспективним є нормативне закріплення обов'язкової внутрішньої оцінки певних категорій муніципальних актів та інституалізація спеціалізованих уповноважених підрозділів у великих громадах[31].

Зрештою, удосконалення правового механізму антикорупційної експертизи неможливе без посилення її теоретичної основи. Потрібна подальша концептуалізація самого поняття корупціогенного фактора, розроблення типології ризиків у різних сферах регулювання, зокрема у сфері цифрових адміністративних послуг, публічних закупівель, оборони, відновлення інфраструктури та місцевого самоврядування. Чим точніше буде окреслено критерії оцінювання, тим менш формальним буде експертний висновок і тим більш переконливим – його вплив на нормотворця.

Отже, подальший розвиток інституту антикорупційної експертизи має відбуватися за кількома взаємопов'язаними векторами: удосконалення загального законодавства про нормотворчу діяльність; посилення обов'язку врахування або мотивованого відхилення висновків; цифровізація експертних процедур; професіоналізація антикорупційних уповноважених; розширення муніципального сегмента експертизи; глибша інтеграція міжнародних стандартів та найкращих практик. Саме така модель здатна перетворити антикорупційну експертизу з процедурної вимоги на реальний механізм захисту публічного інтересу.

3. Практичні орієнтири для підвищення результативності антикорупційної експертизи

Практична результативність антикорупційної експертизи залежить не лише від наявності нормативно затвердженої методології, а й від того, чи включений

[30] Загиней З.А. Правова експертиза як засіб виявлення недоліків тексту кримінального закону України: загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 4. С. 270−273.

[31] Вінніков О. Методичні рекомендації: громадська антикорупційна експертиза чинних нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування / О. Вінніков, Ю. Веретельникова, А. Марговська, Б. Мосунов, Н. Кобильчак, О. Печалін. К., 2015. 78 с.

цей інструмент у реальний процес формування управлінських рішень. Тому першочерговим кроком має стати перенесення експертизи на ранні стадії нормотворчого циклу, коли концепція регулювання ще може бути змінена без істотних процедурних і політичних втрат. Чим пізніше здійснюється антикорупційна оцінка, тим більша ймовірність, що вона матиме лише консультативний характер і не зможе істотно вплинути на зміст проєкту.

Другим практичним орієнтиром є вироблення єдиної бази типових корупціогенних конструкцій за галузями регулювання. Для сфери земельних відносин, бюджетних витрат, адміністративних послуг, управління комунальним майном, конкурсних і дозвільних процедур характерні різні моделі ризику, а тому однакова методика перевірки не завжди дає належний результат. Галузева типологізація дозволила б експертам поєднати універсальні критерії з урахуванням реальних практик публічного адміністрування.

Третім орієнтиром виступає інституційна відкритість результатів експертизи. Публічний доступ до висновків, узагальнень і типових прикладів усунення корупціогенних факторів сприяв би формуванню сталої адміністративної практики та зменшенню повторюваних помилок при підготовці нових актів. Відкритість також підвищує довіру до самої процедури й створює додатковий стимул для розробників брати до уваги зауваження експертів.

Нарешті, підвищення результативності антикорупційної експертизи потребує безперервного професійного навчання як державних експертів, так і представників громадянського суспільства, залучених до незалежного аналізу. Антикорупційна експертиза розвивається разом із правовою системою, а тому потребує постійного оновлення знань щодо нових видів корупційних ризиків, цифрових інструментів управління та сучасних міжнародних стандартів доброчесності. Лише за таких умов цей інститут зможе залишатися дієвим елементом публічного адміністрування, а не формальною процедурою супроводу нормативних рішень.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що антикорупційна експертиза є одним із ключових превентивних інструментів сучасної антикорупційної політики та невід'ємною складовою належного публічного адміністрування. Її значення полягає у виявленні та нейтралізації нормативних передумов для корупційної поведінки, тобто в усуненні ризику ще до моменту виникнення відповідного правопорушення. Саме тому якість експертизи прямо пов'язана з ефективністю державної антикорупційної функції, рівнем юридичної визначеності та інституційною стійкістю публічної влади.

Запобігання корупції доцільно розглядати як самостійний функціональний напрям державної політики, у межах якого антикорупційна експертиза виконує роль механізму випереджального правового контролю. Вона не замінює ані правоохоронної діяльності, ані внутрішнього комплаєнсу, проте створює ту нормативну основу, без якої інші антикорупційні інструменти не можуть бути достатньо ефективними.

Розвиток правового регулювання антикорупційної експертизи в Україні відбувався поетапно: від початкового інституційного запровадження у 2008–2010 ро-

ках, через методичне і процедурне уточнення у 2011–2013 роках, до суттєвої трансформації після 2014 року в межах сучасної превентивної антикорупційної моделі. Наявність спеціального законодавства, методологій, уповноважених суб'єктів і стратегічних документів свідчить про достатньо розвинену нормативну основу інституту. Водночас ефективність цієї основи значною мірою стримується проблемами загального характеру – нерозвиненістю законодавства про нормотворчу діяльність, формалізацією підходів, неоднаковою якістю експертних висновків і недостатньою обов'язковістю їх урахування.

Подальше вдосконалення правового механізму антикорупційної експертизи має бути спрямоване не тільки на коригування окремих процедур, а на системне посилення її впливу на зміст нормативних рішень. Це передбачає: а) законодавче вдосконалення циклу підготовки нормативно-правових актів; б) установлення більш жорстких вимог до мотивованого відхилення експертних висновків; в) інтеграцію цифрових інструментів виявлення корупціогенних конструкцій; г) професіоналізацію та належне ресурсне забезпечення антикорупційних уповноважених; ґ) розвиток механізмів експертизи на рівні місцевого самоврядування; д) ширше використання громадської та наукової експертизи.

Отже, антикорупційна експертиза має розглядатися не як допоміжний технічний елемент нормотворення, а як важлива гарантія правової якості, доброчесності та підзвітності публічного адміністрування. Її подальша модернізація є однією з передумов зниження корупційних ризиків, зміцнення довіри до держави та наближення української правової системи до європейських стандартів належного врядування.

АНОТАЦІЯ

У роботі досліджено правове регулювання антикорупційної експертизи як превентивного інструменту в системі публічного адміністрування. Обґрунтовано, що запобігання корупції слід розглядати як самостійний напрям державної антикорупційної політики, а антикорупційну експертизу – як спеціалізовану діяльність із виявлення в нормативно-правових актах і їх проєктах положень, що можуть створювати умови для корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень. Розкрито поняття, ознаки та функціональне призначення антикорупційної експертизи, визначено її місце в системі профілактичних заходів. Проаналізовано еволюцію правового регулювання інституту в Україні та виділено основні етапи його становлення. Встановлено, що сучасна модель антикорупційної експертизи має розвинену нормативну основу, однак її ефективність стримується фрагментарністю загального законодавства про нормотворчу діяльність, формалізацією експертних підходів, недостатньою обов'язковістю врахування висновків та нерівномірною інституційною спроможністю суб'єктів експертизи. Запропоновано напрями вдосконалення правового механізму антикорупційної експертизи, які охоплюють посилення мотивованості рішень нормотворця, цифровізацію процедур, розвиток муніципального сегмента експертизи та професіоналізацію антикорупційного комплаєнсу.

Ключові слова: антикорупційна експертиза, публічне адміністрування, запобігання корупції, антикорупційна політика.

Література

1. Дасюк В.В. Види та моделі корупційної поведінки в публічному адмініструванні. *Європейські перспективи.* 2021. №. 4. С. 176–182. DOI: https://doi.org/10.32782/EP.2021.4.27.

2. Індекс сприйняття корупції – 2022. URL: https://cpi.ti-ukraine.org (дата звернення 02.03.2026).

3. Мельник М.І. Корупція – корозія влади (соціальна сутність, тенденції та наслідки, заходи протидії) : монографія. Київ: Юрид. думка, 2004. 400 с.

4. Француз А. Правові аспекти боротьби з корупцією у контексті становлення політичної системи сучасної України. *Юридична Україна*. 2015. № 4. С. 14–19.

5. Кравченко С.О. Підходи до розуміння антикорупційної політики в публічному управлінні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2018. № 2. С. 28–33.

6. Трепак В.М. Особливості дефініції поняття корупція». *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 4 (97). С. 181–196.

7. Запобігання та протидія корупції: навч. посіб. / А.М. Михненко, О.В. Руснак, А.М. Мудров та ін.; за ред. А.М. Михненка. 4-те вид., переробл. й доповн. К. : ДННУ «Акад. фін. Управління», 2013. 666 с.

8. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

9. Терещук О.В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2000. 20 с.

10. Тучак Р.М. Корупція як соціально–правове явище. *Актуальні проблеми державного управління*. 2006. № 3 (30). С. 203–209.

11. Невмержицький Є.В. Корупція в Україні: причини, наслідки, механізми протидії : монографія / Академія прокуратури України. Київ : КНТ, 2008. 363 с.

12. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2005. 19 с.

13. Прохоренко О.Я. Протидія корупційним проявам у системі державної служби України (організаційно-правовий аспект) : дис. ... канд. наук з держ. управління : 25.00.03. К., 2004. 206 с.

14. Трепак В.М. Теоретико-прикладні проблеми запобігання та протидії корупції в Україні : дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. Л., 2020. 481 с.

Новіков О.В. Публічно-правове забезпечення протидії корупції в умовах регіонального розвитку : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 209 с.

15. Хабарова Т.В. Адміністративно-процесуальні засади запобігання корупції в Україні : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2017. 216 с.

16. Гаращук В.М., Мухатаєв А.О. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні : монографія. Харків : Право, 2010. 144 с.

17. Яковенко С.Б. Сутність корупції та її класифікація. Держава та регіони. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2017. № 1. С. 109–114.

18. Дасюк В.В. Понятійно-категорійний апарат праворозуміння корупції. The XIII International Science Conference *«Perspective of science and practice»*, December 13–15, 2021, Amsterdam, Netherlands. С. 94–96.

19. Мельник М.І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії : монографія. К: Атіка, 2001. 304 с.

20. Лощихін О.М. Теоретичні проблеми функцій сучасного конституційного права. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 44–50.

21. Подорожна Т.С. Формування єдиного правопорядку в Україні у світлі глобалізаційних процесів та забезпечення національної безпеки. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки.* 2015. Вип. 3, т. 1. С. 50–53.

22. Новак А. Адміністративно-правові засади реалізації національної антикорупційної політики в Україні: особливості нормативного забезпечення. *Jurnalul juridic naţional: Teorie şi practică. Septembrie*, 2018. С. 74–77.

23. Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки від 20 червня 2022 року № 2322-IX : Закон України від 20 червня 2022 року № 2322-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text (дата звернення 04.12.2025).

24. Про засади державної антикорупційної політики на 2026–2030 роки: Проект Закону України. URL: https://nazk.gov.ua/uk/antykoruptsiyna-strategiya-na-2026-2030-roky/ (дата звернення 20.03.2026).

25. Онопенко П.В. Правоохоронні функції української держави: зміст і реалізація : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.01. К., 2005. 20 с.

Дасюк В.В. Поняття та ознаки антикорупційної експертизи в публічному адмініструванні. *Економіка. Фінанси. Право*. 2023. № 7. С. 60–62. DOI: https://doi.org/10.37634/efp.2023.7.12.

26. Дідич Т.О. Нормопроектування: питання теорії та методології. К. : Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 160 с.

27. Рибікова Г.В. Правова експертиза нормативно-правових актів в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2017. 230 с.

28. Загиней З.А. Правова експертиза як засіб виявлення недоліків тексту кримінального закону України : загальнотеоретичний аспект. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 270−273.

29. Вінніков О. Методичні рекомендації: громадська антикорупційна експертиза чинних нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування / О. Вінніков, Ю. Веретельникова, А. Марговська, Б. Мосунов, Н. Кобильчак, О. Печалін. К., 2015. 78 с.

Information about the author:
Dasiuk Viktor Volodymyrovych,
PhD, Teaching Assistant at the Department of Private and Public Law,
Kyiv National University of Technologies and Design
2, Mala Shyianovska St., Kyiv, 01011, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-6

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ МЕРЕЖІ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНИХ РИЗИКІВ: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ПРОТИДІЇ

Жаровська Г. П.

ВСТУП

Глобалізація та накопичення глобальних ризиків (збройні конфлікти, міграційні хвилі, економічні шоки, цифровізація комунікацій) трансформують торгівлю людьми у гнучкі транснаціональні мережі з рольовою спеціалізацією та цифровими каналами рекрутингу, контролю й експлуатації. У таких умовах загострюється проблема розмежування торгівлі людьми із суміжними явищами, зокрема зі злочинами у сфері незаконного переправлення осіб та іншими формами організованої злочинності, що підвищує ризик помилок кваліфікації та звуження предмета доказування, зокрема при встановленні засобів вчинення діяння і меж відмежування від суміжних складів[1].

За даними UNODC (*Global Report on Trafficking in Persons 2024*), глобальний рівень виявлення жертв торгівлі людьми після різкого зниження у 2020 році, пов'язаного з пандемією COVID-19, відновився і перевищив допандемічні значення: у 2022 році зафіксовано 74 785 виявлених жертв, що на 25% більше порівняно з 2019 роком. Структура форм експлуатації також зміщується: частка примусової праці становить 42%, сексуальної експлуатації – 36%, а експлуатації у формі примусової злочинної діяльності (*forced criminality*) – близько 8%. Поняття експлуатації злочинної діяльності охоплює ситуації, коли участь особи у протиправних діяннях є формою експлуатації та результатом примусу/контролю; у таких кейсах предметом доказування стає встановлення експлуатаційної природи участі та відмежування статусу потерпілої особи від добровільного співучасника, що відповідає підходу UNODC до «*exploitation of criminal activities*» (експлуатації через залучення до злочинної діяльності). Судово-аналітичні матеріали UNODC додатково вказують на відмінності між організованими та неорганізованими схемами: неорганізовані виконавці, як правило, експлуатують менше жертв, тоді як мережеві конфігурації демонструють більший масштаб експлуатації та стійкіші механізми контролю[2].

Повномасштабна агресія Росії проти України сформувала стійкі контури уразливості (масове переміщення, руйнування соціально-економічних зв'язків),

[1] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[2] United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2024. Vienna, 2024. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf

які підсилюють ризики як офлайнової, так і цифрово опосередкованої експлуатації та ускладнюють доступ до правосуддя. За оцінками UNHCR на кінець 2025 року, глобально було зафіксовано 5,86 млн біженців з України та 3,7 млн внутрішньо переміщених осіб. У національному вимірі це підсилює ризики як традиційних, так і цифрово опосередкованих форм експлуатації та актуалізує проблему доступу до правосуддя. За звітом GRETA (третій раунд оцінювання), у 2018–2024 роках статус потерпілих від торгівлі людьми в Україні було надано 925 особам; більшість формально ідентифікованих потерпілих – чоловіки (57%), а переважною формою експлуатації є трудова, далі – сексуальна, втягнення у злочинну діяльність та експлуатація у збройному конфлікті. Відповідно, для української практики ключовим стає не лише розширення виявлення, а й підвищення якості доказування засобів та стандартів захисту потерпілих, зокрема в частині уразливого стану, який у примітці до ст. 149 КК України визначається як зумовлений фізичними чи психічними властивостями або зовнішніми обставинами стан, що позбавляє або обмежує здатність особи усвідомлювати свої дії чи керувати ними, приймати самостійні рішення, чинити опір незаконним діям, а також збіг тяжких обставин[3].

Європейський контекст підтверджує масштаб і структурну диференціацію експлуатаційних практик. За даними Eurostat, у 2024 році в ЄС зареєстровано 9 678 потерпілих (−8% до 2023 року), з яких 63% – жінки та дівчата; 46% випадків пов'язані із сексуальною експлуатацією, 37% – із примусовою працею, а 16% – з іншими формами, включно з експлуатацією злочинної діяльності; 64% потерпілих – громадяни третіх країн. У відповідь на еволюцію практик експлуатації ЄС оновив кримінально-правову рамку Директивою (ЄС) 2024/1712, посиливши охоплення нових форм експлуатації та цифрових вимірів злочину, а також окресливши вимоги до захисту потерпілих і доказових підходів (додаючи експлуатацію сурогатного материнства, примусовий шлюб, незаконне усиновлення), запроваджує криміналізацію умисного користування послугами, що надаються потерпілою особою, за наявності знання про її статус, та посилює врахування цифрових вимірів злочину, зокрема у частині обтяжувальних обставин, пов'язаних з використанням ІКТ. Для України як держави-кандидата це підсилює значущість наближення кримінально-правових і процесуальних підходів до acquis ЄС у частині кваліфікації форм експлуатації, доказових стандартів і механізмів захисту потерпілих.[4]

[3] UNHCR. Ukraine Situation: UNHCR's 2026 plans and financial requirements. January 2026. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/download/120716 ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e ; Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[4] Eurostat. Trafficking in human beings statistics (data extracted January 2026) // Statistics Explained. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics ; Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L*. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng

Мета розділу – встановити, як глобальні ризики змінюють мережеву організацію торгівлі людьми та які кримінально-правові наслідки це створює для кваліфікації, доказування, міжнародної взаємодії і стандартів захисту потерпілих у контексті України. Об'єктом дослідження є транснаціональні мережі торгівлі людьми в умовах глобальних ризиків. Предметом – їх кримінологічна характеристика та кримінально-правові проблеми протидії в контексті європейських стандартів і національної практики України. Методологія поєднує доктринальний і порівняльно-правовий аналіз, аналіз політик і моніторингових звітів (UNODC, Eurostat, GRETA), а також вторинний аналіз статистики та правозастосовних матеріалів.

1. Кримінологічна природа та трансформація транснаціональних мереж торгівлі людьми в умовах глобальних ризиків

Кримінологічна природа торгівлі людьми в умовах глобальних ризиків описується через мережевий підхід, у межах якого злочинна діяльність постає як система учасників, ролей і каналів взаємодії, що забезпечує адаптивність та відтворюваність експлуатації. Такий підхід дозволяє пояснити структурну стійкість і адаптивність мереж, здатність до швидкого перерозподілу функцій і модифікації ланцюга *(вербування – переміщення/утримання – експлуатація – одержання вигоди*) під впливом зовнішніх шоків, зокрема збройних конфліктів, масового переміщення та цифровізації комунікацій. Еволюцію від відносно простого лінійного ланцюга до мережевої конфігурації з розгалуженими цифровими входами та виходами ілюструє малюнок 1: традиційні етапи (вербування, переміщення/утримання, експлуатація) доповнюються цифровими платформами та механізмами нефізичного контролю, що фрагментує доказову картину та підвищує вимоги до відтворення послідовності «*контакт – залежність/ контроль – експлуатація – отримання вигоди*», включно з цифровими слідами.

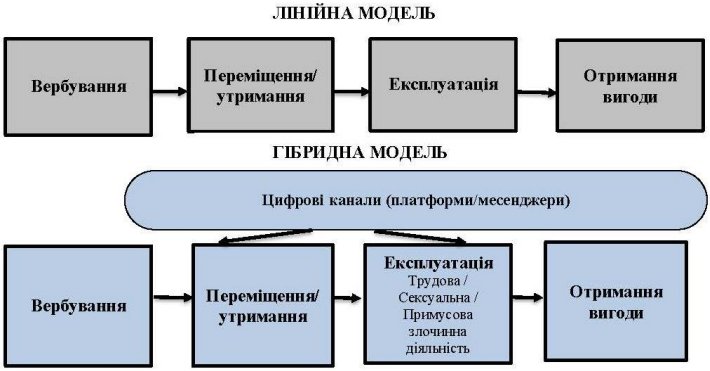

Рис. 1. Трансформація ланцюга експлуатації під впливом глобальних ризикі

Джерело: складено автором

У мережевій логіці важливими стають не лише індивідуальні мотиви виконавців, а й рольова диференціація, спосіб координації, інструменти контролю над потерпілими та транснаціональні мости між юрисдикціями. EU-SOCTA 2025 констатує, що серйозна організована злочинність еволюціонує від відносно закритих груп до гібридних мереж, для яких характерні поєднання офлайнових та онлайнових компонентів, інтеграція різних кримінальних ринків та посилення ролі цифрових інструментів. У цьому контексті торгівля людьми дедалі частіше співіснує з незаконним переправленням мігрантів і кіберзлочинністю в межах одного кримінального середовища, що формує гібридні кримінальні портфелі, тобто паралельне ведення кількох кримінальних ринків в одній мережевій інфраструктурі – ситуації, коли та сама мережа або пов'язані між собою підмережі паралельно ведуть кілька напрямів злочинної діяльності (наприклад, торгівля людьми та незаконне переправлення, або торгівля людьми та кіберзлочини), використовуючи спільні канали рекрутингу, комунікації, приховування та фінансової інфраструктури. EMN (2025) доповнює, що транснаціональні мережі можуть використовувати етнічні чи діаспорні зв'язки як стартовий ресурс для довіри та входу в середовище, однак довготривала стійкість забезпечується не етнічною замкнутістю, а механізмами залежності (боргова кабала, контроль документів, ізоляція), гнучким перерозподілом ролей і використанням онлайн-каналів для вербування та координації. Дані UNODC, узагальнені на основі судових справ, підтверджують вагу організованих конфігурацій: значна частка засуджених діяла у складі структурованих груп або неформальних мереж, що є емпіричним аргументом на користь аналізу торгівлі людьми як мережевого явища[5].

Цифровізація зміщує точки входу та знижує видимість примусу на ранніх стадіях: рекрутинг і первинна легітимація пропозиції відбуваються через платформи та месенджери, а залежність формується через житло/логістику/документи/відкладену оплату, що змінює структуру доказування: ключовими стають електронні дані (контент, метадані, часові лінії контактів) і фіксація механізмів підпорядкування без ознак фізичного насильства. У матеріалах OSCE (2022) підкреслюється, що в умовах гуманітарної кризи особи, які шукають житло, транспорт чи роботу, часто публікують у відкритому доступі дані про своє місцезнаходження та обставини потреби; це створює можливість для цільового контакту з боку злочинців під виглядом допомоги або працевлаштування. Типовий патерн псевдопрацевлаштування в такій ситуації полягає у пропозиції швидкого працевлаштування без прозорих умов (відсутність контракту, нечіткий роботодавець/посередник, вимога термінового переїзду), після чого комунікація

[5]Europol. European Union Serious and Organised Crime Threat Assessment (EU-SOCTA) 2025: The changing DNA of serious and organised crime. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2025. ISBN 978-92-9414-000-5. DOI: 10.2813/0758057; European Migration Network. Trafficking in human beings – the international dimension: European Migration Network Study. July 2025. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/4f178d98-27a2-46e6-b59a-cbd35344fced_en?filename=2025_EMN_study_trafficking_in_human_beings.pdf; United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2024. Vienna, 2024. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf

переводиться в приватні канали, а контроль посилюється через залежність від житла, транспорту, документів або винагороди, яка відкладається чи ставиться у залежність від виконання вимог. Для кримінологічного аналізу важливо, що цифровий рекрутинг часто не залишає очевидного сліду фізичного примусу на початкових стадіях, але формує керовану траєкторію залежності, яка надалі конвертується в експлуатацію[6].

Для сексуальної експлуатації цифровий вимір проявляється через онлайнову інфраструктуру реклами та комунікації. OSCE Mapping (2023) показує, що цифрові ринки сексуальних послуг мають глокальний характер: у оголошеннях відтворюються маркери походження та категоризації (зокрема фільтри за національністю), а аналіз контактів і перехресного розміщення оголошень виявляє індикатори координації третьою стороною та рольової спеціалізації в мережі. Л. Гоіру та співавт. (2024) акцентують, що цифрові технології трансформують відомі кримінальні сценарії (зокрема модель «*коханий-вербувальник*», *lover-boy*) через перенесення встановлення довіри і контролю в цифровий простір, що розширює можливості рекрутингу та знижує видимість контролю для оточення потерпілої особи. У сукупності це означає зростання значущості електронних слідів (комунікації, транзакції, дані платформ) як доказового матеріалу та підвищення складності доведення засобів вчинення злочину, якщо доказування спирається лише на традиційні індикатори фізичного насильства[7].

На емпіричному рівні С. Лазарус та співавт. (2025) на основі наративів потерпілих демонструють, що примус до кіберзлочинної діяльності може організовуватися як стандартизований процес із управлінням через канали месенджерів і системою санкцій/залежності, яка заміщає постійне фізичне насильство. Для наступного кримінально-правового аналізу це створює дві ключові лінії проблем: коректне розмежування ролей (жертва/виконавець) та доведення експлуатаційної природи участі у злочині[8].

Глобальні ризики виступають не лише фоном, а структурним фактором уразливості, який впливає на відтворення пропозиції потенційних жертв і на можливості мереж їх виявляти. За оцінками UNHCR станом на кінець 2025 р.

---

[6] Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings. Recommendations on enhancing efforts to identify and mitigate risks of trafficking in human beings online as a result of the humanitarian crisis in Ukraine. Vienna : OSCE, 2022. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/c/516423_0.pdf

[7] Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings. Mapping the online landscape of risks of trafficking in human beings on sexual services websites across the OSCE region. Vienna : OSCE, 2023. ISBN 978-92-9271-233-4. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/555441.pdf ; L'Hoiry X., Moretti A., Antonopoulos G. Human trafficking, sexual exploitation and digital technologies. *Trends in Organized Crime*. 2024. Vol. 27. P. 1–9. DOI: 10.1007/s12117-024-09526-4.

[8] United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2024. Vienna, 2024. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf ; Lazarus S., Chiang M., Button M. Assessing Human Trafficking and Cybercrime Intersections Through Survivor Narratives. *Deviant Behavior*. 2025. DOI: 10.1080/01639625.2025.2470402.

зафіксовано 5,86 млн біженців з України у світі (понад 5,3 млн – у Європі) і 3,7 млн внутрішньо переміщених осіб. Дослідження К. Шарапова (2024), здійснене на матеріалі Польщі та Румунії, емпірично підтверджує, що трудові та фінансові труднощі (включно з роботою без контракту, нестабільними доходами, дискримінаційними практиками) формують сіру зону уразливості, яка підвищує схильність до прийняття ризикованих пропозицій і ускладнює звернення до інституцій захисту. У національному вимірі GRETA (2025) фіксує низький рівень офіційної ідентифікації у співвідношенні з масштабом переміщення: за 2018–2024 рр. статус потерпілої особи в Україні отримали 925 осіб; серед форм експлуатації, окрім трудової та сексуальної, зазначено залучення до кримінальної діяльності та експлуатацію в умовах збройного конфлікту. Ці дані є релевантним мостом від кримінологічної характеристики мереж до кримінально-правових питань доказування зловживання уразливим станом та захисту потерпілих[9].

Емпіричний зріз доповнюється міжнародною статистикою, інтерпретація якої потребує методологічної обережності, оскільки показники виявлення/реєстрації відображають як масштаби явища, так і спроможність системи ідентифікації. Як зазначено у вступі, UNODC фіксує відновлення рівня виявлення жертв після 2020 року та зростання частки складних форм експлуатації, зокрема експлуатації у формі примусової злочинної діяльності. Для європейського контексту Eurostat за 2024 рік повідомляє про 9 678 зареєстрованих потерпілих і частку 16% інших цілей експлуатації, до яких належать і сценарії експлуатації злочинної діяльності[10] (табл. 1).

Підсумкові виклики, що визначають перехід до кримінально-правового аналізу: доступ до електронних доказів і процесуальна придатність даних платформ/месенджерів у транснаціональній інфраструктурі; доведення засобів експлуатації за відсутності фізичного насильства, з урахуванням психологічного контролю та залежності.

[9]UNHCR. Ukraine Situation: UNHCR's 2026 plans and financial requirements. January 2026. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/download/120716 ; Sharapov K. Vulnerability to trafficking in persons in the context of the war in Ukraine: Findings from Poland and Romania. August 2024. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/download/111384 ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e

[10]United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2024. Vienna, 2024. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf ; Eurostat. Trafficking in human beings statistics (data extracted January 2026). *Statistics Explained.* URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics

Таблиця 1

Трансформація ключових кримінологічних характеристик транснаціональних мереж торгівлі людьми під впливом глобальних ризиків (2020–2025)

Вимір трансформації	Традиційні домінанти (до 2020 р.)	Актуалізовані домінанти (2022–2025 рр.)	Кримінологічні наслідки	Доказові та процесуальні виклики
Організація	відносно стабільні групи; значна роль фізичних посередників	структуровані групи та неформальні мережі; гібридні портфелі злочинної діяльності; посилення онлайн-компонента	вища адаптивність і стійкість; швидший перерозподіл ролей	встановлення ролей і внеску співучасників; доведення організованості
Канали вербування	переважно офлайн-контакти	соціальні мережі, оголошення, платформи пошуку роботи/житла; комунікація в месенджерах	розширення охоплення уразливих груп; зниження видимості ризику на ранніх стадіях	отримання/фіксація електронних доказів; ідентифікація акаунтів і посередників
Контроль і утримання	фізичний контроль, погрози, обмеження свободи	поєднання психологічного тиску з залежністю від житла/роботи/документів; дистанційна координація	невидимість частини примусу; ризик хибної ідентифікації потерпілої особи як правопорушника	доведення засобів (примус/обман/зловживання уразливістю); оцінка добровільності згоди
Глобальні ризики як фактор уразливості	локальні соціально-економічні чинники	війна і масове переміщення; інтеграційні бар'єри; накопичення економічної вразливості	формування стійкої бази ризику; ускладнення доступу до захисту	комплексне доведення вразливості та причинного зв'язку з експлуатацією
Портфель експлуатації	домінування трудової та/або сексуальної експлуатації	диверсифікація; зростання видимості експлуатації злочинної діяльності як форми	розмивання меж із суміжними складами; нові конфігурації віктимізації	розмежування суміжних правових кваліфікацій; застосування стандартів непокарання потерпілих

Джерело: складено автором на основі UNODC, Global Report on Trafficking in Persons 2024; Europol, EU-SOCTA 2025; UNHCR (2026); GRETA (2025); Eurostat (2024)

Нами застосовано кейс-аналіз задокументованих практик і сформовано типологію цифрових схем вербування та експлуатації, релевантну для доведення елементів складу ст. 149 КК України. Типологія базується на трьох стабільних критеріях диференціації: спосіб первинного вступу у контакт із потенційною потерпілою особою; механізми формування залежності/контролю; типові цифрові сліди, які дозволяють реконструювати ланцюг «вербування –

контроль – експлуатація» і водночас виявляють межі доказування нефізичних засобів (обман, використання уразливого стану, примус). Джерельна база забезпечує зіставлення джерел: операційні повідомлення Europol щодо онлайн-таргетування переміщених осіб, включно з українцями, аналітика INTERPOL щодо торгівлі людьми, пов'язаної з примусовою участю в онлайн-шахрайствах та фіксацією криптовалютних компонентів фінансових потоків, стратегічні оцінки про технологічні драйвери організованої злочинності (ШІ, синтетичні ідентичності, автоматизація комунікації), а також академічна модель «*Перетин жертви та правопорушника*» для шахрайської злочинності (на матеріалі В'єтнаму). Український контекст у типології залишається функціональним: масове переміщення формує цифрові точки входу й підвищує ризики рекрутингу; національна статистика/узагальнення практики підтверджують актуальність проблеми торгівлі людьми і потребу уніфікованих підходів до кваліфікації та доказування; окремі транснаціональні цифрові кейси (шахрайські кол-центри з рольовою спеціалізацією і цифровими інструментами контролю) демонструють наявність інфраструктурного шаблону, який у суміжних юрисдикціях може поєднуватися з експлуатацією та примусовою злочинною діяльністю[11].

Тип 1. Нормалізація пропозиції через соціальні мережі та месенджери. Схема характеризується низьким порогом первинного контакту та використанням цифрових середовищ взаємодопомоги (групи/канали переміщених осіб, пошук житла/роботи) як інфраструктури довіри. Первинний контакт відбувається у публічному середовищі з подальшим переведенням комунікації у приватні чати, де деталізуються умови і формується нефізична залежність (інформаційна/логістична/соціальна). Для українського контексту реле вантність типу зумовлена тим, що переміщення мільйонів осіб підвищує частоту й видимість таких точок входу. Гендерний вимір набуває доказового значення: в ЄС жінки та дівчата становлять більшість зареєстрованих потерпілих, а сексуальна експлуатація зберігає високу частку серед форм експлуатації, що підвищує ймовірність використання нормалізації пропозиції як первинної фази рекрутингу в траєкторії сексуальної експлуатації; у воєнному контексті це підсилюється уразливістю жінок і дітей. Доказово значущими є цифрові сліди оголошень і приватної комунікації; однак часто виникає проблема доведення засобів без фізичного примусу та коректна інтерпретація згоди у ситуації

[11] Europol. Human traffickers luring Ukrainian refugees on the web targeted in EU-wide hackathon. 23 June 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/human-traffickers-luring-ukrainian-refugees-web-targeted-in-eu-wide-hackathon ; INTERPOL. INTERPOL Crime Trend Update – Human trafficking-fueled scam centres. June 2025. URL: https://www.interpol.int/en/content/download/23175/file/INTERPOL%20Crime%20Trend%20Update%20-%20Human%20trafficking-fueled%20scam%20centres.pdf ; Europol. European Union Serious and Organised Crime Threat Assessment (EU-SOCTA) 2025: The changing DNA of serious and organised crime. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2025. ISBN 978-92-9414-000-5. DOI: 10.2813/0758057 ; Luong H. T. "Simple job, high salary": unveiling the complexity of scam-forced criminality in Southeast Asia. *Humanities and Social Sciences Communications.* 2025. Vol. 12:1305. DOI: 10.1057/s41599-025-05605-1 ; Eurojust. Fraudulent call centres in Ukraine rolled up. 16.12.2025. URL: https://www.eurojust.europa.eu/news/fraudulent-call-centres-ukraine-rolled

уразливості. Релевантний для типу 1 тренд: використання синтетичних ідентичностей, автоматизованих акаунтів і елементів ШІ для масштабування комунікації й імітації легітимності пропозиції, що ускладнює атрибуцію та підвищує вимоги до цифрової експертизи та фіксації електронних доказів[12].

Тип 2. Платформове псевдопрацевлаштування. Схема розгортається через онлайн-платформи вакансій і міграційні спільноти, де пропозиція легкої роботи з непропорційною оплатою поєднується з непрозорими умовами (відсутність контракту, нечіткий посередник, терміновість переїзду). На наступному етапі формується залежність через житло/логістику, авансові витрати, боргові зобов'язання та/або обмеження доступу до документів чи зв'язку, що створює умови для трудової або сексуальної експлуатації. Для України цей тип пов'язаний із сірою зоною зайнятості серед переміщених осіб у приймаючих країнах. Гендерна диференціація ризиків зберігається: у статистиці ЄС сексуальна експлуатація більшою мірою корелює з жіночими/дитячими траєкторіями, тоді як у національних звітах України домінує трудова експлуатація. Для кваліфікації та доказування за ст. 149 КК України критичними є доведення мети експлуатації та засобів, а також відмежування від суміжних складів у гібридних ситуаціях (переміщення/працевлаштування – експлуатація). Фінансовий компонент доказування потребує окремого уточнення: поряд із банківськими переказами у сучасних схемах зростає роль криптоактивів як інструменту ускладнення фінансового сліду та обслуговування транснаціональних потоків, що модифікує структуру доказування та підвищує значущість раннього фінансового розслідування[13].

---

[12] Europol. Human traffickers luring Ukrainian refugees on the web targeted in EU-wide hackathon. 23 June 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/human-traffickers-luring-ukrainian-refugees-web-targeted-in-eu-wide-hackathon ; Eurostat. Trafficking in human beings statistics (data extracted January 2026) // Statistics Explained. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics ; Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings. Recommendations on enhancing efforts to identify and mitigate risks of trafficking in human beings online as a result of the humanitarian crisis in Ukraine. Vienna: OSCE, 2022. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/c/516423_0.pdf ; Europol. European Union Serious and Organised Crime Threat Assessment (EU-SOCTA) 2025: The changing DNA of serious and organised crime. Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2025. ISBN 978-92-9414-000-5. DOI: 10.2813/0758057.

[13] Sharapov K. Vulnerability to trafficking in persons in the context of the war in Ukraine: Findings from Poland and Romania. August 2024. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/download/111384 ; Eurostat. Trafficking in human beings statistics (data extracted January 2026). *Statistics Explained.* URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e ; Europol. Europol Spotlight: Cryptocurrencies – Tracing the evolution of criminal finances. The Hague, 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Europol%20Spotlight%20-%20Cryptocurrencies%20-%20Tracing%20the%20evolution%20of%20criminal%20finances.pdf

Тип 3. Примусова кіберзлочинна діяльність у скам-центрах. Схема є гібридною: вербування здійснюється через цифрові канали під виглядом високооплачуваної роботи, а експлуатація поєднує фізичне утримання з примусом до вчинення онлайн-шахрайств і операційним цифровим контролем. INTERPOL фіксує глобальний характер таких мереж і масштаб протидії, включно з транскордонними фінансовими перехопленнями у фіаті та криптовалюті, а також прямо вказує на використання торгівлі людьми як механізму забезпечення людським ресурсом для скам-економіки. Г. Лунг в 2025 р., аналізуючи 10 кейсів 2018–2023 рр. (В'єтнам) і дані правоохоронних інтерв'ю, показує, що примусова участь у шахрайських діях інституціалізується як елемент експлуатації, що підвищує стійкість мереж і створює високий ризик вторинної криміналізації потерпілих. Для України релевантність типу 3 полягає не в географічній локалізації скам-центрів, а в транскордонній природі цифрового рекрутингу та вразливості переміщених осіб до робочих пасток. Для типу 3 релевантним процесуальним запобіжником є період відновлення і роздумів (ст. 13 Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми), що має стабілізувати статус потенційної потерпілої особи до прийняття рішень про переслідування/видворення і зменшити ризик вторинної криміналізації у випадках примусової злочинної діяльності; інтерпретаційні настанови GRETA акцентують на низькому порозі достатні підстави і пріоритеті захисту на ранній стадії. У поєднанні з принципом непокарання це формує причинно-наслідковий ланцюг: невчасна/неповна ідентифікація – вторинна криміналізація – втрата співпраці зі слідством – підвищення стійкості мережі[14].

[14] INTERPOL. INTERPOL Crime Trend Update – Human trafficking-fueled scam centres. June 2025. URL: https://www.interpol.int/en/content/download/23175/file/INTERPOL%20Crime%20Trend%20Update%20-%20Human%20trafficking-fueled%20scam%20centres.pdf ; INTERPOL. USD 257 million seized in global police crackdown against online scams (Operation First Light 2024). 2024. URL: https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2024/USD-257-million-seized-in-global-police-crackdown-against-online-scams ; Luong H. T. "Simple job, high salary": unveiling the complexity of scam-forced criminality in Southeast Asia. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2025. Vol. 12:1305. DOI: 10.1057/s41599-025-05605-1 ; Council of Europe. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197). Warsaw, 16.V.2005. URL: https://rm.coe.int/168008371d ; Council of Europe. GRETA. Guidance Note on the recovery and reflection period (Article 13 of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings). THB-GRETA(2024)14. Strasbourg, September 2024. URL: https://rm.coe.int/guidance-note-on-recovery-and-reflection-period-group-of-experts-on-ac/1680b1a3ca ; Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L*. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng

Таблиця 2

Аналітичне порівняння типів цифрових схем вербування та експлуатації та їх значення для доказування за ст. 149 КК України

Тип схеми	Канал первинного контакту	Механізм контролю	Типові цифрові сліди	Ключовий доказовий акцент (ст. 149 КК)	Пріоритетні слідчі дії та процесуальні кроки
1. Нормалізація через соцмережі/ месенджери	Публічні групи/ канали допомоги; перехід у приватні чати	Нефізичний вплив на ранній фазі (довіра, інформаційна асиметрія, залежність)	Пости/оголошення; переписки; метадані акаунтів; часові лінії переходів	Доведення засобів без фізичного примусу; індивідуалізація використання уразливості; гендерно-специфічні траєкторії ризику	Фіксація/ збереження контенту і метаданих; огляд пристроїв; оперативне збереження даних до видалення; перевірка синтетичних ідентичностей/ автоматизованих акаунтів
2. Платформове псевдопрацевлаштування	Платформи вакансій, міграційні спільноти	Боргова залежність; контроль документів/ житла/ зв'язку	Оголошення; переписка; платіжні сліди; контакти посередників; маршрути	Доведення мети експлуатації і засобів; відмежування від суміжних складів у гібридних ситуаціях; фінансовий компонент (включно з криптоактивами)	Витребування даних платформ; аналіз платежів/переказів; ранній фінансовий блок (у т.ч. виявлення крипто-каналів); документування вилучення документів/ обмеження свободи
3. Примусова кіберзлочинна діяльність у скам-центрах	Цифрове вербування роботою; транскордонне переміщення	Фізичне утримання + операційний цифровий контроль; примус до онлайн-шахрайства	Дані пристроїв; акаунти; скрипти; журнали комунікацій; фінансові сліди (фіат/ крипто)	Встановлення експлуатаційної природи участі у протиправних діях; мінімізація вторинної криміналізації; потреба в транскордонному доступі до електронних доказів; рання стабілізація статусу жертви	Електронні докази (збереження/витребування); фінансові розслідування; координація з іноземними органами; «період відновлення і роздумів» як процесуальний буфер до рішень про переслідування/ видворення

Джерело: складено автором на основі Europol (2022); INTERPOL (2025); Luong (2025); Директиви (ЄС) 2024/1712; GRETA (2025)

У типах 1–2 центральним є доведення нефізичних засобів та мети експлуатації в гібридних траєкторіях, тоді як тип 3 вимагає спеціальної процесуальної чутливості до статусу потерпілої особи у примусовій злочинній діяльності і раннього забезпечення електронних доказів та фінансових слідів.

2. Кримінально-правова кваліфікація правопорушень, учасників транснаціональних мереж і форм експлуатації людини: сучасні проблеми та тенденції

Сформульована кримінологічна характеристика підтверджує еволюцію транснаціональних мереж торгівлі людьми від відносно лінійних схем до адаптивних конфігурацій із виразним цифровим компонентом і перетинами з іншими кримінальними ринками. Така трансформація породжує ключові кримінально-правові проблеми, пов'язані з доведенням засобів вчинення діяння, встановленням ролей співучасників, захистом потерпілих та ефективністю міжнародної взаємодії. У кримінально-правовій площині ці характеристики трансформуються у дві групи проблем: розмежування складу торгівлі людьми із суміжними складами та доведення елементів складу, передусім засобів і ролей співучасників у мережі, у ситуації, коли значна частина доказового матеріалу має цифрову та/або транснаціональну природу.

Нормативна конструкція ст. 149 КК України, яка передбачає діяння (вербування, переміщення, переховування, передача, одержання тощо) з метою експлуатації за використання хоча б одного із засобів, загалом корелює з міжнародними стандартами та європейським підходом, оновленим Директивою ЄС № 2024/1712. Водночас у мережевих схемах, посилених війною, масовим переміщенням та цифровізацією, формуються гібридні конфігурації, де початкові дії можуть подаватися як «переміщення/розміщення/ працевлаштування», тоді як експлуатаційна мета та контроль реалізуються пізніше. У таких ситуаціях ризик розмивання кваліфікації зумовлений структурою ланцюга: доказування мети експлуатації та застосованих засобів часто стає можливим лише за умови охоплення повної послідовності подій, включно з цифровими контактами та фінансовими слідами, що створює методичний і процесуальний ризик конкуренції норм із суміжними складами, зокрема з незаконним переправленням осіб через державний кордон (ст. 332 КК України), де предмет доказування інший і не потребує доведення експлуатаційної мети[15].

Воєнний контекст додатково ускладнює кваліфікаційний вибір у справах, де експлуатація пов'язана з діями на окупованих територіях чи в умовах збройного конфлікту. У практиці застосування українського законодавства в умовах війни можливі ситуації, коли окремі прояви експлуатації можуть отримувати кваліфікацію за ст. 438 КК України, що посилює ризик фрагментації правової оцінки, якщо торгівля людьми розглядається як додатковий

[15] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 ; Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L*. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng

елемент, а не як самостійна кваліфікаційна вісь діяння. Практично це означає різний предмет доказування та різні процесуальні акценти, що може ускладнювати доведення мережевої організації та ролей співучасників у єдиному ланцюгу[16].

Центральним доказовим елементом у провадженнях за ст. 149 КК України є доведення засобів, насамперед використання уразливого стану. У воєнному контексті потребується індивідуалізація: фіксація конкретних тяжких обставин потерпілої особи та способу їх використання для підпорядкування поведінки. Правова позиція ККС ВС від 02.02.2022 є важливою для уніфікації підходу: уразливий стан не зводиться до суто медичного критерію, а оцінюється за сукупністю фактичних обставин і з урахуванням обізнаності обвинуваченого про ці обставини; вимога обов'язкової психіатричної експертизи не є визначальною умовою для констатації використання уразливості. У воєнних умовах це має прикладне значення, оскільки зовнішні обставини (втрата житла і доходу, розрив соціальних зв'язків, статус переміщеної особи, залежність від житла/роботодавця/посередника) можуть формувати індивідуалізований уразливий стан, але доказування потребує не загальної вказівки на масову вразливість, а фіксації конкретних тяжких обставин і способу їх використання для підпорядкування поведінки потерпілої особи[17].

Порівняльно-правовий контекст ЄС підсилює цей доказовий акцент. Директива (EU) 2024/1712 розширила мінімальний перелік форм експлуатації, прямо включивши експлуатацію злочинної діяльності (*exploitation of criminal activities*), і оновила підхід до принципу непокарання: держави-члени мають забезпечити можливість не переслідувати або не застосовувати покарання до потерпілих за участь у кримінальних або інших протиправних діяннях, до яких їх було примушено як прямий наслідок торгівлі людьми, що безпосередньо стосується ситуацій примусової злочинної діяльності та цифрово опосередкованої експлуатації, де зовнішня участь особи у протиправних діях може бути елементом експлуатаційного механізму[18].

У національному праві не закріплено спеціального, процедурно визначеного механізму непокарання потерпілих, зіставного з європейським підходом; у цифрових кейсах це підвищує ризик вторинної криміналізації за відсутності належного доведення примусу/контролю та експлуатаційної мети. У випадках цифрової експлуатації (зокрема онлайн-шахрайства, організовані кол-центри, примус до незаконних дій) це посилює ризик вторинної криміналізації потерпілих, якщо слідство та суд не встановлюють засоби експлуатації (обман, примус, використання уразливості) та механізми

[16] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[17] Там само ; Верховний Суд. Постанова ККС ВС щодо кваліфікації дій особи як торгівлі людьми з використанням уразливого стану потерпілих (02.02.2022). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1249695/

[18] Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L*. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng

контролю, які відтворюють статус потерпілої особи, а не добровільного співучасника. За матеріалами UNODC щодо контексту переміщення, спричиненого війною, а також документів, орієнтованих на українську практику, акцент робиться на необхідності доказування залежності й контролю у формах, які можуть бути нефізичними, а також на процесуальній ролі електронних даних і фінансових слідів[19].

У доказуванні цифрово опосередкованих схем визначальною є доступність електронних доказів і здатність їх процесуально закріпити. Європейський «*пакет електронних доказів*» (Regulation (EU) 2023/1543 та Directive (EU) 2023/1544) демонструє модель оперативного збереження/отримання даних провайдерів. За відсутності аналогічних процедур виникає розрив між короткими строками збереження цифрових даних і тривалістю міжнародної правової допомоги. В Україні такі інструменти не діють напряму, однак задають стандарт оперативності та процедурної визначеності для витребування даних, які є критично релевантними у справах про мережеві цифрові схеми (комунікації, облікові записи, дані доступу, фінансові транзакції). За відсутності аналогічних механізмів на національному рівні та за залежності від традиційних каналів міжнародної правової допомоги виникає системний розрив між строковістю збереження цифрових даних і тривалістю процедур МПД[20].

Мережевий характер торгівлі людьми зумовлює потребу доведення співучасті через реконструкцію ролей і зв'язків: вербувальник, організатор переміщення/розміщення, контролер, утримувач, фінансовий координатор, вигодонабувач. Формально положення про співучасть (ст. 26–31 КК України) і кваліфікуюча ознака організованої групи (ч. 3 ст. 149 КК України) забезпечують можливість кримінально-правової оцінки мережевої організації, проте у транснаціональному вимірі складність зосереджується на доведенні стійкості зв'язків, розподілу ролей і спільного умислу, особливо коли частина функцій реалізується за межами юрисдикції або у цифровому середовищі. Практика ЄС, узагальнена у матеріалах Eurojust (фокус-групи спеціалізованих прокурорів), підкреслює значення

[19] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 ; United Nations Office on Drugs and Crime. Guidelines on Detection, Investigation and Trial for Trafficking in Persons: Ukrainian Legislation and Practice. 2025. URL: https://www.unodc.org/poukr/uploads/documents/Pdf/Guidelines_trafficking_in_persons_UNODC_2025.pdf ; United Nations Office on Drugs and Crime. Study on Trafficking in Persons and Smuggling of Migrants in the Context of the Displacement caused by the War in Ukraine. Vienna, 2025. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/tip/studies/2025/TIP_Study_2025_eng.pdf

[20] Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1543 ; Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 laying down harmonised rules on the designation of designated establishments and the appointment of legal representatives for the purpose of gathering electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023L1544 ; Eurojust (SIRIUS Project). The EU Electronic Evidence Legislative Package: SIRIUS Annual Report. 17.12.2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/sirius-e-evidence-legislative-package-annual-report.pdf

координації та спільних слідчих груп для синхронізації доказування ролей у різних юрисдикціях і для охоплення повного ланцюга мережі[21].

Таблиця 3

Ключові виклики кримінально-правової кваліфікації та доказування транснаціональних мереж торгівлі людьми в умовах глобальних ризиків (2022–2025 рр.)

Виклик	**Специфіка в мережах під впливом війни/міграції/ цифровізації**	**Українська практика (фокус: ст. 149 КК України)**	**Європейські/ міжнародні стандарти та рекомендації**	**Аналітичні наслідки для ефективності протидії**
Розмежування із суміжними складами (зокрема незаконне переправлення)	Гібридні ланцюги «переміщення/розміщення/праця – залежність – експлуатація»; експлуатаційна мета проявляється на пізніших етапах	Ризик фрагментації кваліфікації у гібридних ситуаціях; конкуренція норм у воєнному контексті	UNODC щодо контексту переміщення; практики координації (Eurojust)	Зниження ймовірності доведення експлуатаційної мети і засобів; збереження стійкості мереж
Доведення засобів, насамперед уразливого стану	Масове переміщення підсилює зовнішні обставини вразливості; контроль може бути нефізичним	Орієнтир ВС: уразливість встановлюється сукупністю фактичних даних і обізнаністю обвинуваченого ; потрібна індивідуалізація	Доктринальні підходи до зловживання уразливим станом; UNODC-настанови для практики	Недоведеність засобів призводить до втрати ключового елементу складу і до перекваліфікаційних ризиків
Примусова злочинна діяльність і цифрово опосередкована експлуатація	Залучення жертви до протиправних дій як форма експлуатації; контроль може здійснюватися дистанційно	Спеціальна норма непокарання відсутня; ризик вторинної криміналізації без встановлення засобів	Директива 2024/1712: експлуатацію злочинної діяльності; оновлена ст. 8 (непокарання)	Ускладнення ідентифікації жертв і доведення експлуатаційної природи участі у протиправних діях

[21] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 ; Eurojust. Focus Group of specialised prosecutors against human trafficking: Outcome Report of the 2nd meeting. The Hague: Eurojust, 2023. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/final-draft-outcome-report-thb-fg-june-2023.pdf ; Eurojust. Focus Group of specialised prosecutors against trafficking in human beings: Outcome Report of the 3rd meeting. The Hague: Eurojust, 2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/final-report-3rd-meeting-focus-group-thb-june-2024.pdf

Продовження таблиці 3

Доведення ролей і співучасті у мережі	Розподіл ролей; транснаціональне рознесення вузлів; частина доказів – цифрові/ фінан-сові	Складність доведення стійкості зв'язків і спільного умислу; ризик доведення лише окремих ланок	Eurojust: координація і JIT як інструмент реконструкції мережі; UNODC-рекомендації щодо розслідування	Уникнення відповідальності організаторами/вигодонабувачами; самовідтворення мереж
Електронні докази	Дані платформ/ месенджерів/ провайдерів перебувають у транснаціональній інфраструктурі; ризик втрати даних	Процесуальна залежність від традиційних каналів МПД; обмежена оперативність витребування	Пакет електронних доказів: ордери на отримання та збереження електронних даних; правила щодо юридичних представників провайдерів	Погіршення спроможності доводити контроль, рольову диференціацію та засоби у цифрових схемах

Джерело: складено автором на основі КК України; ККС ВС (02.02.2022); Директиви (ЄС) 2024/1712; UNODC (2024); Eurojust (2022)

Синтез Таблиці 3 дозволяє узагальнити, що глобальні ризики (війна, міграція, цифровізація) загострюють не лише масштаби віктимізації, а й структуру доказування: розмежування зі суміжними складами у гібридних ланцюгах, доведення засобів за умов нефізичного контролю, ідентифікація примусової злочинної діяльності та застосування принципу непокарання, реконструкція ролей співучасників і доступ до електронних доказів. У сукупності це формує об'єктивний розрив між нормативною відповідністю європейським стандартам та практичною здатністю руйнувати мережеві схеми шляхом кримінально-правового переслідування.

Проблематика кримінально-правової кваліфікації та доказування, окреслена в табл. 3, має виразний транснаціональний вимір: елементи мережевої схеми (вербування, переміщення/транзит, розміщення, експлуатація, фінансування) часто рознесені між різними державами, що породжує конкуренцію юрисдикцій і паралельні провадження. За таких умов ускладнюється реконструкція єдиного ланцюга діянь і рольової диференціації співучасників, а також доведення мети експлуатації та засобів (зокрема використання уразливого стану) у межах ст. 149 КК України[22].

[22] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 ; Eurojust. Focus Group of specialised prosecutors against human trafficking: Outcome Report of the 2nd meeting. The Hague: Eurojust, 2023. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/final-draft-outcome-report-thb-fg-june-2023.pdf ; Eurojust. Focus Group of specialised prosecutors against trafficking in human beings: Outcome Report of the 3rd meeting. The Hague: Eurojust, 2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/final-report-3rd-meeting-focus-group-thb-june-2024.pdf

Юрисдикційна фрагментація проявляється не стільки у формальній неможливості застосування ст. 149 КК України, скільки у втраті доказової цілісності: окремі епізоди розслідуються ізольовано, цифрові сліди і фінансові транзакції концентруються в юрисдикціях провайдерів або платіжних інфраструктур, а потерпілі переміщуються між державами. У результаті зростає ризик фрагментарної кваліфікації (через фокус на суміжних складах або на окремих елементах ланцюга) та послаблюється доведення організованості мережі і контролю в цифровому середовищі[23].

Нормативною відповіддю ЄС на проблему паралельних проваджень є Regulation (EU) 2024/3011 про передачу кримінальних проваджень, який кодифікує критерії визначення «*найкраще розміщеної*» держави-члена (територіальний зв'язок, концентрація доказів і свідків, інтереси потерпілих, резиденція підозрюваних) та застосовується з 01.02.2027. Для України як держави-кандидата цей акт має значення насамперед як орієнтир для уніфікації підходів до ранньої оцінки юрисдикції у справах, де ЄС-сегмент мережі розслідується паралельно з провадженням в Україні або третіх державах[24].

Операційним інструментом, релевантним уже на поточному етапі, є спільні слідчі групи (JIT) і координаційні механізми Eurojust. Guidelines Eurojust щодо JIT за участю третіх держав орієнтують на попереднє узгодження юрисдикційної стратегії, процедур обміну доказами і ролей партнерів, що підвищує відтворюваність доведення мережевої структури. За даними Eurojust, у 2024 р. у сфері торгівлі людьми Агентство підтримувало понад 300 справ, а також 13 нових JIT, що підтверджує практичну значущість інструментів координації для консолідації доказів у транснаціональних справах[25].

У цифрово опосередкованих схемах ключовою проблемою залишається доступ до електронних доказів і даних провайдерів, особливо коли вони перебувають поза юрисдикцією держави розслідування. Для внутрішньо-європейського обміну доказами значення мають інструменти пакету електронних доказів (Regulation (EU) 2023/1543 і Directive (EU) 2023/1544) та аналітичні матеріали SIRIUS/Eurojust щодо практик взаємодії з провайдерами; зокрема, EPOC-PR встановлює обов'язок зберігати запитані дані до 60 днів із можливістю продовження ще на 30 днів, що формалізує вимогу оперативності у зборі цифрових слідів. European Investigation Order (Directive 2014/41/EU) у цьому контурі залишається базовим інструментом взаємного визнання для збирання доказів між державами-членами; для України як держави-кандидата він є

[23] Eurojust (SIRIUS Project). The EU Electronic Evidence Legislative Package: SIRIUS Annual Report. 17.12.2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/sirius-e-evidence-legislative-package-annual-report.pdf ; Europol (SIRIUS Project). 2024 SIRIUS EU Electronic Evidence Situation Report. 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/SIRIUS_E_Evidence_Situation_Report_2024.pdf

[24] Regulation (EU) 2024/3011 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 on the transfer of proceedings in criminal matters. *OJ L*. 18.12.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/3011/oj/eng

[25] Eurojust. Guidelines on Joint Investigation Teams Involving Third Countries. The Hague: Eurojust, 17.06.2022. URL: https://www.eurojust.europa.eu/publication/guidelines-joint-investigation-teams-involving-third-countries ; Eurojust. Annual Report 2024. The Hague: Eurojust, 2025. DOI: 10.2812/2002740.

орієнтиром підготовки до acquis, яке поступово заміщує класичну міжнародну правову допомогу у межах ЄС. Для співпраці з третіми державами додаткову рамку формує Другий додатковий протокол до Будапештської конвенції (CETS No. 224): Україна підписала Другий додатковий протокол 30.11.2022; станом на лютий 2026 р. протокол ратифікували три держави, що зумовлює перехідний характер практичної реалізації його інструментів; для України ключовим є завершення ратифікації та імплементаційних змін до КПК України[26].

Координація юрисдикції у транснаціональних мережевих справах має враховувати принцип *ne bis in idem* (ст. 4 Протоколу № 7 до ЄКПЛ) як процесуальне обмеження повторного кримінального переслідування за ті самі фактичні обставини. Підхід ЄСПЛ у справі Zolotukhin v. Russia пов'язує «*idem*» із тотожністю суттєвих фактів, тому раннє документування фактичних меж провадження і узгодження предмета обвинувачення між юрисдикціями є не технічною, а доказовою передумовою стійкої кваліфікації за ст. 149 КК України. Для України це означає потребу інкорпорувати відповідні запобіжники у практику міжнародного співробітництва (розд. IX КПК України), а також узгодити підхід із національною судовою практикою ККС ВС щодо заборони подвійного притягнення, яка виходить із пріоритету фактичної тотожності діяння при оцінці подвійності переслідування (зокрема постанова ОП ККС ВС від 12.02.2020 у справі № 453/225/19)[27].

---

[26] Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX: 32023R1543 ; Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 laying down harmonised rules on the designation of designated establishments and the appointment of legal representatives for the purpose of gathering electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX: 32023L1544 ; Eurojust (SIRIUS Project). The EU Electronic Evidence Legislative Package: SIRIUS Annual Report. 17.12.2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/sirius-e-evidence-legislative-package-annual-report.pdf ; Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. *OJ L* 130. 01.05.2014. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/41/2014-05-01/eng ; Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). Strasbourg, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol ; Council of Europe. Treaty Office. Chart of signatures and ratifications of Treaty 224: Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list%3B?module=signatures-by-treaty&treatynum=224 ; Council of Europe. Cybercrime Programme Office (C-PROC). CyberSPEX: Hungary became the third state to ratify the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime (CETS No. 224). 09.02.2026. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/cyberspex-hungary-became-the-third-state-to-ratify-the-second-additional-protocol-to-the-convention-on-cybercrime-1

[27] Council of Europe. Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 117). Strasbourg, 22.XI.1984. URL: https://rm.coe.int/168007a082 ; European Court of Human Rights. Sergey Zolotukhin v. Russia [GC], Application no. 14939/03, Judgment of 10 February 2009 (Article 4 of Protocol No. 7, ne bis in idem). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91222 ; Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова Об'єднаної палати ККС ВС від 12.02.2020 у справі № 453/225/19 (провадження № 51-4000км19). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679

Транснаціональна взаємодія у справах торгівлі людьми не може зводитися лише до оптимізації доказування: передача провадження, збирання доказів і спільні слідчі дії мають забезпечувати безперервність процесуального статусу потерпілих, доступ до інформації, можливість участі та реалізацію права на відшкодування. У праві ЄС ці мінімальні гарантії кодифіковані в Directive 2012/29/EU, зокрема у ст. 17 (права потерпілих, які проживають в іншій державі-члені) та ст. 16 (право на рішення щодо компенсації у розумний строк); для України релевантним є узгодження національних процедур комунікації, участі й захисту потерпілих із цими стандартами при виконанні запитів і в рамках JIT/координаційних нарад[28].

Таблиця 4 узагальнює причинно-наслідковий зв'язок між юрисдикційною конфігурацією мережевої схеми та доказовою спроможністю кваліфікації за ст. 149 КК України: за відсутності ранньої узгодженої юрисдикційної стратегії втрачається цілісність фактичної картини, а цифрові докази і рольова диференціація співучасників стають фрагментованими. Водночас ефективна координація повинна інтегрувати як інструменти доказування (JIT, e-evidence, CETS 224), так і процесуальні обмеження та гарантії (ne bis in idem; права потерпілих), що є критичним для справ із високою вразливістю жертв та складною транскордонною логістикою.

Таблиця 4 узагальнює причинно-наслідковий зв'язок між юрисдикційною конфігурацією мережевої схеми та доказовою спроможністю кваліфікації за ст. 149 КК України: за відсутності ранньої узгодженої юрисдикційної стратегії та інструментів доступу до е-доказів зростає фрагментація епізодів і послаблюється доведення організованості, контролю та мети експлуатації. Для України релевантним є інституціоналізація гібридного набору механізмів (JIT, координаційні наради, стандартизовані процедури фіксації та передачі е-доказів) як умови підвищення стійкості кваліфікації та зменшення процесуальних втрат у транснаціональних справах торгівлі людьми.

Для подолання цієї фрагментації необхідна система інструментів, яка дозволяє пов'язати розрізнені національні сегменти справи в єдину доказову структуру. Як схематично показано на малюнку 2, транснаціональне розслідування стикається з юрисдикційними прогалинами на етапах збирання електронних доказів, координації кримінального переслідування та забезпечення прав потерпілих. Інструментами подолання прогалин є спільні слідчі групи (JIT), механізми пакета електронних доказів та передача кримінальних проваджень.

[28] Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. *OJ L* 315. 14.11.2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj/eng

Таблиця 4

Юрисдикційні виклики, їх вплив на кваліфікацію та доказування за ст. 149 КК України і релевантність механізмів міжнародної правової допомоги (нормативні та операційні індикатори, 2022–2025 рр.)

Юрисдикційний виклик	Наслідок для доведення елементів складу ст. 149 КК України	Механізм / інструмент міжнародної співпраці	Емпіричні індикатори застосування (2022–2025)	Аналітичні наслідки для України
Паралельні провадження та конкуренція юрисдикцій (рознесені ланки мережі)	Втрата доказової цілісності складу: розрив ланцюга «вербування–переміщення–контроль–експлуатація», труднощі встановлення мети експлуатації та ролей співучасників; ризик підміни предмета доказування суміжними складами (зокрема міграційними/ трудовими правопорушеннями).	Regulation (EU) 2024/3011 (передача проваджень; критерії найкраще розміщеної держави-члена) + координація Eurojust/JIT.	Reg. 2024/3011 ухвалено 27.11.2024, застосовується з 01.02.2027; Eurojust у 2024 р. продовжив роботу з понад 300 справами щодо торгівлі людьми (THB), при цьому близько третини становили нові справи, а також підтримав значну кількість JIT (13 – нові у 2024 р.), що відображає практичну потребу ранньої координації юрисдикції та доказів.	Запровадження у межах розд. IX КПК України (ст. 542–562) процедур ранньої оцінки юрисдикції та міжвідомчих протоколів координації з державами-членами ЄС (через Eurojust/JIT) як підготовка до acquis ЄС.
Обмежений доступ до електронних доказів і даних провайдерів (у т.ч. поза ЄС)	Неповна реконструкція дистанційного контролю, комунікацій і фінансових потоків; ризик втрати даних через строковість зберігання; ускладнення встановлення вигодонабувачів і організаторів.	Пакет електронних доказів ЄС (Reg. 2023/1543; Dir. 2023/1544) для взаємодії між державами-членами ЄС + SIRIUS/Eurojust; CETS No. 224 як рамка посиленого співробітництва щодо е-доказів із третіми державами.	Матеріали SIRIUS (2024) фіксують е-докази і взаємодію з провайдерами як системний вузький пункт. Україна підписала CETS 224 30.11.2022.	Завершення процедур набуття чинності та імплементації CETS 224; уніфікація механізмів збереження/витребування даних у межах розд. IX КПК; використання JIT для оперативного обміну е-доказами та синхронізації слідчих дій.
Асиметрія процесуальної інтеграції третіх держав у внутрішньо-європейські інструменти	Залежність від традиційної МПД і координаційних механізмів при доказуванні організованості та рольової диференціації; ризик неповного охоплення організаторів і фінансистів мережі.	Eurojust (координаційні наради, JIT, liaison prosecutor) + Europol/EMSC та EMPACT як операційна підтримка.	Europol EMSC (2023): 164 операції з протидії незаконному переправленню мігрантів, 59 – THB (разом 223); Eurojust (2024): понад 300 справ THB; 13 нових JIT у категорії THB у 2024 р.	Опора на гібридні інструменти (JIT, координаційні механізми) як місток до acquis ЄС; інституційне закріплення контактних точок і алгоритмів координації для справ з українськими потерпілими.

Продовження таблиці 4

Ризики ne bis in idem та колізії фіналізованих рішень у паралельних провадженнях	Повторне переслідування за тотожні факти або конкуренція вироків може обмежити подальше провадження; зростає значення чіткого визначення фактичних меж і предмета обвинувачення в кожній юрисдикції.	Ст. 4 Протоколу № 7 до ЄКПЛ; стандарт ЄСПЛ Zolotukhin v. Russia; координація Eurojust/JIT; передача/централізація проваджень (Reg. 2024/3011 – у межах ЄС).	Підхід ЄСПЛ ототожнює *idem* із тотожністю суттєвих фактів; у транснаціональній практиці це вимагає раннього фіксування фактичних меж провадження та узгодження предмета обвинувачення. На національному рівні релевантною є практика ККС ВС щодо non bis in idem, у якій центральним є тест фактичної тотожності діяння (постанова ОП ККС ВС від 12.02.2020 у справі № 453/225/19).	Інкорпорація тесту тотожності фактів у міжвідомчі протоколи і практику застосування розд. IX КПК (ст. 542–562) при передачі/координації проваджень; орієнтація на стандарти ЄСПЛ і узгодження з позиціями ККС ВС щодо пріоритету фактичної тотожності для оцінки «подвійності» переслідування.
Строковість збирання доказів у ЄС-сегменті справи та повільність традиційної МПД для третіх держав	Затримки у витребуванні доказів підвищують ризик втрати електронних слідів (видалення/короткі строки зберігання), ускладнюють оперативне встановлення контактів і місця експлуатації, знижують відтворюваність доказової картини.	European Investigation Order (Directive 2014/41/EU) у державах-членах ЄС + European Preservation Order (EPOC-PR) (Regulation (EU) 2023/1543) як механізм швидкого заморожування даних; для третіх держав – традиційна міжнародна правова допомога та координація через Eurojust/JIT.	EIO є базовим інструментом взаємного визнання для збирання доказів у ЄС; EPOC-PR встановлює збереження даних до 60 днів із можливістю продовження на 30 днів, що підкреслює критичність оперативності. Для третіх держав MLA-канал є повільнішим і менш передбачуваним за строками, що підвищує ризик втрати цифрових слідів.	Стандартизація форм і строків виконання запитів МПД (розд. IX КПК) із урахуванням логіки пропорційності та критично важливого характеру е-доказів; створення процедур швидкого ініціювання запитів на збереження. Для підготовки до членства – інституційне вивчення та підготовка до імплементації EIO як базового інструмента взаємного визнання в ЄС.

Джерело: складено автором на основі Eurojust (2024); Регламенту (ЄС) 2024/3011; інструментів е-доказів; CETS No. 224; практики ЄСПЛ (Zolotukhin).

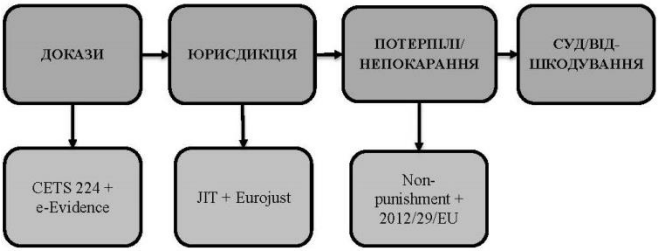

Рис. 2. Юрисдикційні вузли та інструменти координації у транснаціональній справі

Джерело: складено автором

3. Міжнародні та європейські стандарти кримінально-правової протидії торгівлі людьми і їх значення для національної правової системи (на прикладі України)

Міжнародні та європейські стандарти протидії торгівлі людьми виконують функцію нормативно-аналітичної рамки, яка дозволяє оцінити національну систему України (передусім застосування ст. 149 КК України) не лише за формальною відповідністю визначенню торгівлі людьми, а за практичною спроможністю реагувати на мережеві й цифрові конфігурації злочину. У цій логіці стандарти розглядаються як сукупність мінімальних кримінально-правових вимог, процесуальних гарантій і механізмів співпраці, які впливають на предмет доказування (мета експлуатації, засоби, рольова диференціація), на режим поводження з потерпілими в провадженні та на доступність доказів у транснаціональному й цифровому середовищі[29].

Оновлена Директива (EU) 2024/1712 закріплює нормативні відповіді на два типи розмивання: розмивання переліку експлуатації та розмивання доказової логіки у справах, де експлуатація має нефізичні або цифрово опосередковані форми. По-перше, мінімальний перелік експлуатації прямо доповнено експлуатацію злочинної діяльності (exploitation of criminal activities), експлуатацію сурогатного материнства, примусовий шлюб, незаконне усиновлення, що підвищує визначеність кваліфікації для гібридних сценаріїв, де мережа поєднує вербування/контроль з примусом до протиправних дій або використовує нетипові форми експлуатації. По-друге, оновлена ст. 8 Директиви встановлює стандарт непереслідування або незастосування покарання до

[29] Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L*. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng ; Council of Europe. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197). Warsaw, 16.V.2005. URL: https://rm.coe.int/168008371d ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e

жертви за участь у кримінальних або інших протиправних діях, до яких її було примушено як прямий наслідок торгівлі людьми. Такий стандарт має безпосереднє значення для кейсів примусової злочинної діяльності та мінімізує ризик вторинної криміналізації потерпілої особи. По-третє, Директива посилює вимоги до інституційної спроможності у справах, де злочин вчинено або полегшено за допомогою ІКТ, акцентуючи на необхідності відповідної підготовки та технологічних можливостей органів розслідування і прокуратури[30].

Оцінювальні матеріали Європейської Комісії (SWD) для перегляду Директиви підкріплюють ці зміни не деклараціями, а діагностикою вузьких місць: онлайн-вимір торгівлі людьми визнається істотним і таким, що зростає; окремо окреслено проблеми співпраці з приватними платформами, збирання цифрових слідів, а також недостатність попередньої редакції Директиви щодо онлайн-компонента злочину. У контексті України це важливо методологічно: цифрові сліди (комунікації, облікові записи, транзакції) є каркасними доказами для реконструкції ролей у мережі й доведення нефізичних засобів контролю[31].

Стандарти Ради Європи формують процесуальну вісь «захист потерпілих – доступ до правосуддя – ефективність розслідування». Конвенція РЄ (CETS No. 197) містить пряму норму ст. 26 про можливість незастосування покарання до жертв за їх участь у протиправній діяльності в межах примусу; у поєднанні зі ст. 27 Конвенції (можливість провадження без залежності від заяви потерпілого) це задає процесуальний стандарт, який має значення для справ із нефізичним контролем, де готовність потерпілих співпрацювати є ключовою умовою доказування засобів і ролей. GRETA (2025) 08 щодо України конкретизує, які інституційні вузькі місця унеможливлюють виконання цього стандарту на практиці: залежність від самоідентифікації замість проактивного підходу, потреба в операційних індикаторах для різних форм експлуатації,

[30] Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L*. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng ; European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT EVALUATION of the proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. SWD(2022) 427 final. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022SC0427 ; European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Executive Summary of the Impact Assessment on amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. SWD(2022) 426 final. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022SC0426

[31] European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT EVALUATION of the proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. SWD(2022) 427 final. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022SC0427 ; European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Executive Summary of the Impact Assessment on amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. SWD(2022) 426 final. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022SC0426

недостатність доступу до допомоги, відсутність державної схеми компенсації, потреба законодавчо визначити «*період відновлення і роздумів*». У методологічному вимірі це означає: національна система має оцінюватися не за наявністю норм як таких, а за тим, чи зменшують вони доказовий відсів у справах за ст. 149 КК України шляхом ранньої ідентифікації потерпілих і стабілізації їх процесуального статусу[32].

Практика ЄСПЛ за ст. 4 ЄКПЛ розвиває ці вимоги як позитивні обов'язки держави. У керівництві ЄСПЛ щодо ст. 4 ЄКПЛ наголошено, що належна нормативна та регуляторна рамка має забезпечувати превенцію, захист потерпілих, ефективне розслідування і реальну криміналізацію діянь; окремо підкреслено важливість ранньої ідентифікації потерпілих компетентним органом і необхідність оцінки статусу потерпілої особи до ухвалення рішень щодо переслідування у випадках можливого залучення до протиправних дій. Для України це створює додатковий зовнішній критерій оцінки: у цифрових і мережевих справах, де потерпілі можуть бути формально залучені до злочинної діяльності (forced criminality), недостатня рання ідентифікація трансформується в процесуальні помилки, що прямо знижують якість доказування та легітимність вироків[33].

Міжнародне співробітництво та обмін даними в умовах мережевих схем стають не допоміжним, а центральним елементом ефективності. EMN Study 2025 показує, що міжнародний вимір протидії охоплює не тільки кримінально-правові заходи, а й інтеграцію анти-трафікінгових компонентів у суміжні політики (міграція, притулок, боротьба з організованою злочинністю та її онлайн-вимір), і підкреслює роль EMPACT як платформи координації та обміну інформацією. Одночасно EMN фіксує практичні бар'єри: правові обмеження щодо персональних даних, труднощі доказування і збирання цифрових доказів, а також складність взаємодії з третіми країнами, що часто має ситуативний і неформалізований характер. Для України ці бар'єри є підсилювачами проблем доказування, оскільки значна частина доказів контролю й координації мережі концентрується в транскордонній цифровій інфраструктурі[34].

У цьому контексті окремої ваги набувають інструменти доступу до електронних доказів. Європейський пакет електронних доказів (Regulation (EU) 2023/1543 і Directive (EU) 2023/1544) у праві ЄС задає стандарт швидкого витребування/збереження даних у кримінальному провадженні. На рівні Ради Європи Другий додатковий протокол до Будапештської конвенції (CETS

[32] Council of Europe. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197). Warsaw, 16.V.2005. URL: https://rm.coe.int/168008371d ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e

[33] European Court of Human Rights. Guide on Article 4 of the European Convention on Human Rights – Prohibition of slavery and forced labour. Strasbourg: Council of Europe, last update 31.08.2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_eng

[34] European Migration Network. Trafficking in human beings – the international dimension: European Migration Network Study. July 2025. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/4f178d98-27a2-46e6-b59a-cbd35344fced_en?filename=2025_EMN_study_trafficking_in_human_beings.pdf

No. 224) спрямований на посилення співробітництва і розкриття електронних доказів, включно з інструментами прямої взаємодії з постачальниками послуг у визначених процедурах; Україна підписала цей Протокол 30.11.2022, що є релевантним для справ торгівлі людьми з цифровою координацією: без прискореного доступу до даних платформ зростають ризики втрати доказів і фрагментації доказової картини ролей у мережі[35].

Таблиця 5

Аналітичний аналіз розривів стандартів протидії торгівлі людьми: зв'язок із доказуванням і ефективністю національної системи України (2025–2026 рр.)

Стандарт / вимога	**Виявлений розрив у національній системі (Україна)**	**Процесуально-доказові наслідки**	**Орієнтири для зближення (ЄС/РЄ)**	**Значення для протидії мережам**
Перелік форм експлуатації та його оновлення	Перелік форм експлуатації у практиці правозастосування недостатньо підхоплює цифрово опосередковані сценарії та експлуатацію злочинної діяльності як самостійну форму	Ризик конкуренції норм і фрагментації кваліфікації; ускладнення доведення експлуатаційної мети в гібридних ланцюгах	Розширення мінімального переліку експлуатації у Директиві (EU) 2024/1712; аналітичні висновки SWD щодо онлайн-виміру	Підвищення визначеності кваліфікації в гібридних/ цифрових схемах і зменшення розмивання складу злочину
Принцип непокарання	Відсутність спеціалізованої норми/процедурних настанов у справах, де потерпілі залучені до протиправних дій як елемент експлуатації	Ризик вторинної криміналізації, зниження готовності потерпілих до співпраці, погіршення доказування засобів і ролей	Ст. 8 Директиви (EU) 2024/1712; ст. 26 CETS No. 197; практика ЄСПЛ щодо ранньої ідентифікації перед рішеннями про пересліду-вання	Підвищення якості ідентифікації потерпілих і стабілізація доказової бази у справах про експлуатацію у формі примусової злочинної діяльності

[35] Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1543 ; Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 laying down harmonised rules on the designation of designated establishments and the appointment of legal representatives for the purpose of gathering electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023L1544 ; Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). Strasbourg, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol ; Council of Europe. Treaty Office. Chart of signatures and ratifications of Treaty 224: Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list%3B?module=signatures-by-treaty&treatynum=224

Продовження таблиці 5

Проактивна ідентифікація та індикатори	Залежність від самоідентифікації; недостатність уніфікованих операційних індикаторів для різних форм експлуатації	Пізня ідентифікація – втрати доказів і зсув предмета доказування у бік формальної згоди	Пріоритети GRETA щодо проактивного підходу, індикаторів та процедур, що зменшують бюрократичні бар'єри	Підвищення спроможності відтворити мережевий ланцюг «вербування–контроль–експлуатація»
Доступ до правосуддя і компенсація	Відсутність державної схеми компенсації; обмежена практична доступність відшкодування	Зниження мотивації до участі у провадженні; слабший стримувальний ефект і нижча ефективність відновлення прав	Вимоги GRETA щодо компенсації; позиція ЄСПЛ щодо позитивного обов'язку забезпечити можливість компенсації	Зміцнення потерпілоорієнтованої складової протидії і підвищення легітимності правозастосування
Електронні докази і транснаціональний доступ до даних	Висока залежність від традиційних каналів міжнародної правової допомоги; процесуальні часові лаги для даних платформ/провайдерів	Ризик втрати цифрових слідів, фрагментація доведення ролей і контролю	ЄС: Production/Preservation Orders та правила щодо представників провайдерів; РЄ: CETS No. 224; практичні орієнтири Eurojust/SIRIUS	Підвищення спроможності доводити цифровий контроль і рольову диференціацію в мережі
Міжнародна координація розслідувань	Кооперація з третіми країнами часто має ситуативний характер; існують обмеження обміну даними та доказування	Неповне охоплення мережі й доказова епізодизація транснаціональних ланцюгів	EMN: потреба в обміні інформацією/координації через EMPACT; розвиток спільних підходів до даних і методик	Зменшення «розривів» між юрисдикціями в доказуванні та переслідуванні організаторів/вигодонабувачів

Джерело: складено автором на основі Директиви (ЄС) 2024/1712; GRETA (2025); Конвенції РЄ CETS No. 197; практики ЄСПЛ щодо ст. 4 ЄКПЛ; інструментів е-доказів

Узагальнення, представлене в Таблиці 5, дозволяє сформулювати для України висновок у межах логіки розділу: міжнародні та європейські стандарти підвищують ефективність протидії торгівлі людьми насамперед тоді, коли вони трансформуються у конкретні матеріальні й процесуальні норми, здатні зберегти доказову цілісність мережевих схем і забезпечити захист потерпілих. Відповідно, виявлені розриви доцільно представити у форматі дорожньої карти гармонізації.

Імплементація стандартів у національне законодавство України: дорожня карта гармонізації.

Наявний аналіз розривів (Таблиця 5) засвідчує, що чинна редакція ст. 149 КК України у поєднанні з нормами розділу IX КПК України забезпечує базову відповідність мінімальним вимогам Палермського протоколу та Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми (CETS No. 197), однак потребує цільового зближення з оновленими вимогами acquis ЄС після ухвалення Директиви (ЄС) 2024/1712, рекомендаціями GRETA (2025) 08 та стандартами позитивних обов'язків держави за ст. 4 ЄКПЛ у практиці ЄСПЛ[36].

По-перше, примітка до ст. 149 КК України вже містить широкий перелік форм експлуатації, включно з примусовим одруженням, втягненням у жебрацтво та злочинну діяльність, а також усиновленням (удочерінням) з метою наживи; водночас у ній відсутня пряма вказівка на експлуатацію сурогатного материнства, а також не повністю синхронізована термінологія з формулюваннями Директиви (ЄС) 2024/1712 щодо експлуатації злочинної діяльності та незаконного усиновлення, що підвищує ризик різночитань у транснаціональних провадженнях. По-друге, українське законодавство не містить спеціальної норми, яка б процесуально забезпечувала принцип непокарання потерпілих за діяння, вчинені як прямий наслідок торгівлі людьми; натомість Директива (ЄС) 2024/1712 вимагає наділити компетентні органи повноваженнями не переслідувати та/або не застосовувати покарання за кримінальні чи інші протиправні дії, до яких особу було примушено, а Конвенція РЄ (ст. 26) і практика його застосування GRETA акцентують на необхідності чітких процедур і запобіганні вторинній криміналізації. По-третє, оцінка GRETA (2025) 08 показує, що в Україні строк до одного місяця на розгляд заяви про надання статусу потерпілої особи продовжують трактувати як еквівалент «*періоду відновлення і роздумів*», хоча такий період має бути

[36] United Nations Office on Drugs and Crime. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Palermo Protocol). New York, 15.11.2000. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/Special/2000_Protocol_to_Prevent_2C_Suppress_and_Punish_Trafficking_in_Persons.pdf ; Council of Europe. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197). Warsaw, 16.V.2005. URL: https://rm.coe.int/168008371d ; Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. *OJ L.* 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e ; European Court of Human Rights. Guide on Article 4 of the European Convention on Human Rights – Prohibition of slavery and forced labour. Strasbourg : Council of Europe, last update 31.08.2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_eng ; Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 ; Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України ; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. *База даних «Законодавство України»*. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17

прямо визначений у законі та надаватися з моменту наявності достатніх підстав вважати особу жертвою, незалежно від її готовності співпрацювати. По-четверте, доступ до електронних доказів у транснаціональних і цифрово опосередкованих схемах залишається залежним від традиційних каналів міжнародної правової допомоги; Україна підписала Другий додатковий протокол до Будапештської конвенції (CETS No. 224), але станом на початок 2026 року завершення ратифікаційних та імплементаційних процедур потребує подальших законодавчих кроків, що підтверджується комунікаціями Ради Європи про підготовку змін до КПК України для запровадження процедур прямої взаємодії з провайдерами та прискорених запитів[37].

З огляду на зазначене, доцільно перейти від діагностики розривів до послідовного плану гармонізації, який поєднує точкові зміни матеріального й процесуального права з інституційними заходами спроможності. Таблиця 6 систематизує ключові напрями зближення на 2026–2028 рр. і фіксує очікувані ефекти не як декларації, а як функціональні зміни для доказування, захисту потерпілих і руйнування мережевих схем.

[37]Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 ; Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims // OJ L. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng ; Council of Europe. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197). Warsaw, 16.V.2005. URL: https://rm.coe.int/168008371d ; Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e ; Council of Europe. GRETA. Guidance Note on the recovery and reflection period (Article 13 of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings). THB-GRETA(2024)14. Strasbourg, September 2024. URL: https://rm.coe.int/guidance-note-on-recovery-and-reflection-period-group-of-experts-on-ac/1680b1a3ca ; Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). Strasbourg, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol ; Council of Europe. Treaty Office. Chart of signatures and ratifications of Treaty 224: Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list%3B?module=signatures-by-treaty&treatynum=224 ; Council of Europe. Office in Ukraine. Ukraine strengthens international cybercrime cooperation at the Council of Europe/Eurojust joint workshop on the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime. 07.10.2025. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/ukraine-strengthens-international-cybercrime-cooperation-at-the-council-of-europe/eurojust-joint-workshop-on-the-second-additional-protocol-to-the-convention-on-cybercrime

Таблиця 6

Дорожня карта гармонізації національного законодавства України з європейськими стандартами протидії торгівлі людьми (2026–2028 рр.)

Стандарт / аспект	Виявлений розрив	Пропоновані законодавчі зміни	Інституційні заходи	Очікуваний ефект	Терміни
Форми експлуата-ції (Директива (ЄС) 2024/1712)	Відсутність прямої вказівки на експлуатацію сурогатного материнства; термінологічні розбіжності щодо експлуатації злочинної діяльності та незаконного усиновлення	Уточнення примітки до ст. 149 КК України: додати експлуатацію сурогатного материнства; синхронізувати формули втягнення у злочинну діяльність із підходом експлуатації злочинної діяльності; узгодити формулювання щодо усиновлення/удочеріння з підходом незаконного усиновлення	Методичні рекомендації для слідчих, прокурорів і суддів щодо інтерпретації оновлених форм експлуатації та відмежування суміжних складів	Зменшення конкуренції кваліфікацій і підвищення однорідності практики у гібридних та мережевих схемах	2026–2027
Принцип непокаран-ня (ст. 8 Директиви (ЄС) 2024/1712; ст. 26 CETS No. 197)	Відсутність спеціальної норми та процедур ex officio оцінки примусу/наслідковості діяння для потерпілої особи	Запровадження окремого процесуального механізму: обов'язок перевірки ознак торгівлі людьми й примусу та можливість відмови від переслідування/ незастосування покарання щодо діянь, вчинених як прямий наслідок експлуатації	Протоколи ранньої ідентифікації та взаємодії поліції/прокуратури/ соцслужб для запобігання вторинній криміналізації, включно з кейсами примусової злочинності	Зниження вторинної криміналізації; підвищення готовності потерпілих співпрацювати зі слідством; краща реконструкція ролей у мережі	2026
Ідентифікація потерпілих і «період відновлен-ня і роздумів» (ст. 13 CETS No. 197; GRETA)	Відсутність чітко визначеного у законі періоду відновлення і роздумів; фактичне ототожнення зі строком розгляду заяви про статус	Внесення змін до Закону України «Про протидію торгівлі людьми» та/або КПК: закріплення періоду відновлення і роздумів (не менше 30 днів) і мінімальних гарантій допомоги/захисту для осіб, щодо яких є достатні підстави вважати їх потерпілими	Уніфіковані операційні індикатори для різних форм експлуатації; навчання персоналу; формалізація міжвідомчого маршруту перенаправлення	Рання стабілізація статусу потерпілої особи та збереження доказової бази; зменшення ризику вибуття жертви з провадження	2026–2027

Продовження таблиці 6

Електронні докази (CETS No. 224; e-Evidence package)	Ратифікація та імплементація CETS No. 224 не завершена; обмежені прискорені процедури збереження/ роз-криття даних у міжнародних кейсах	Завершення процедур ратифікації CETS No. 224 та внесення змін до розділу IX КПК України: процедурні підстави для прискореного збереження даних, прямої взаємодії з провайдерами та стандартизованих запитів із належними гарантіями	Розвиток спеціалізованих підрозділів цифрової криміналістики; 24/7 контактні точки; стандартизовані шаблони запитів і протоколи збереження даних	Скорочення втрат е-доказів у мережевих схемах; підвищення швидкості й якості реконструкції цифрових слідів	2026–2027
Права потерпілих у транскордонних справах (Directive 2012/29/EU; ст. 4 ЄКПЛ)	Фрагментарність механізмів інформування/ участі/компенсації у справах із транснаціональним компонентом	Узгодження національних процедур із мінімальними стандартами прав потерпілих, зокрема щодо доступу до інформації та компенсації, та інтеграція цих гарантій у механізми перенаправлення/ ідентифікації	Стандартизація комунікації з потерпілими; координація з органами інших держав; розвиток механізмів компенсації (включно з використанням конфіскованих активів)	Підвищення довіри й участі потерпілих; краща реалізація позитивних обов'язків держави щодо захисту та ефективного розслідування	2027–2028
Фінансові розслідування, заморожування та конфіскація активів (acquis ЄС; стандарти FATF)	Фінансовий контур протидії мережам залишається фрагментарним: конфіскаційні заходи не інтегровані в модель руйнування мережевих вигодонабувачів і не пов'язані з механізмами компенсації; у цифрових схемах з криптоактивами ускладнене трасування й арешт доходів.	Нормативно закріпити обов'язковість фінансової складової розслідування у справах за ст. 149 КК; узгодити процесуальні режими арешту/управління/ конфіскації активів і спрямування конфіскованого майна на відшкодування та суспільно корисні цілі з орієнтацією на підходи Directive (EU) 2024/1260.	Спеціалізація та взаємодія підрозділів фінансового аналізу й слідства; інструменти блокчейн-аналітики та робочі протоколи взаємодії з провайдерами криптопослуг; навчання за стандартами FATF щодо конфіскації і віртуальних активів.	Позбавлення мереж доходів і підвищення результативності переслідування організаторів; забезпечення реальної компенсації потерпілим і стійке руйнування ядра мережевих вигодонабувачів.	2026–2028

Джерело: складено автором на основі Директиви (ЄС) 2024/1712; GRETA (2025); CETS No. 197; CETS No. 224; Директиви (ЄС) 2024/1260; FATF (2023)

Реалізація наведеної дорожньої карти має значення не лише для формального наближення до acquis ЄС, а й для підвищення практичної спроможності протидії мережам: уточнення матеріальних ознак експлуатації зменшує конкуренцію кваліфікацій, процесуальні гарантії ідентифікації та

непокарання знижують вторинну криміналізацію, а модернізація режиму електронних доказів підвищує відтворюваність доказування у цифрово опосередкованих схемах. Окремий фінансово-розшуковий контур (трасування, арешт і конфіскація доходів, включно з криптоактивами) посилює ефект дорожньої карти, переводячи руйнування мереж у площину депривації прибутку та забезпечення компенсації потерпілим відповідно до підходів Directive (EU) 2024/1260 і стандартів FATF. У сукупності це створює передумови для більш стійкої кваліфікації за ст. 149 КК України, захисту потерпілих і руйнування ядра мережевих вигодонабувачів[38].

ВИСНОВКИ

Транснаціональні мережі торгівлі людьми в умовах глобальних ризиків перейшли від відносно лінійних офлайн схем до гібридних цифрових структур із рольовою спеціалізацією, розподіленими каналами рекрутингу й контролю та мультиформатним портфелем експлуатації. За даними UNODC (2024), зростає частка експлуатації, пов'язаної з примусовою злочинною діяльністю, що посилює перетин торгівлі людьми з кіберзлочинністю та підвищує значущість електронних доказів, фінансових слідів і ранньої реконструкції мережевої організованості. Воєнний контекст для України функціонує як фактор системної вразливості та акселератор цифрового рекрутингу, що зумовлює пріоритизацію проактивного виявлення та стандартизованих індикаторів експлуатації.

Кримінально-правові вузли протидії концентруються навколо доказування засобів вчинення без фізичного примусу, встановлення мети експлуатації в гібридних ланцюгах і коректного розмежування зі суміжними складами, насамперед у ситуаціях, де переміщення, трудова/сексуальна експлуатація й цифрове примушування до правопорушень накладаються в одному кейсі. Втрата доказової цілісності через фрагментацію юрисдикцій і розпорошеність цифрових слідів є системним чинником зниження стійкості кваліфікації та ефективності розслідування у транснаціональних кейсах. Окремого значення набуває принцип непокарання потерпілих у ситуаціях перетину ролей потерпілої особи та правопорушника (примусова злочинна діяльність), оскільки вторинна криміналізація руйнує кооперацію з органами досудового розслідування та звужує доказову базу щодо організаторів і вигодонабувачів.

Європейські та міжнародні стандарти задають нормативно-процесуальну рамку, здатну зменшити ці ризики через поєднання розширення матеріально-правових дефініцій, прав людини та інструментів співробітництва. Директива (ЄС) 2024/1712, стандарти Ради Європи та практика ЄСПЛ щодо позитивних обов'язків за ст. 4 ЄКПЛ підсилюють потерпілоорієнтований підхід, вимагають дієвих гарантій непокарання та підвищують роль цифрового виміру (включно з

[38] Directive (EU) 2024/1260 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on asset recovery and confiscation. *OJ L*. 2024/1260. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1260/oj/eng ; Financial Action Task Force (FATF). International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation: The FATF Recommendations (consolidated version, February 2025). URL: https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/Feburary%202025%20FATF%20Recommendations.pdf

ІКТ як контекстом/модифікатором вчинення). Пакет електронних доказів та Другий додатковий протокол (CETS No. 224) задають траєкторію для прискорення доступу до електронних доказів і переходу від повільної моделі традиційної міжнародної правової допомоги до процедур, сумісних з режимами оперативного збереження/витребування даних.

Для України пріоритети мають бути реалізовані як узгоджена дорожня карта гармонізації на 2026–2028 роки: модернізація кримінально-правових і процесуальних механізмів з урахуванням оновлених стандартів ЄС/РЄ (непокарання; період відновлення і роздумів), інституціоналізація проактивної ідентифікації з уніфікованими індикаторами для цифрових і мережевих форм експлуатації, а також забезпечення процедур доступу до електронних доказів і дієвого механізму компенсації потерпілим. Реалізація таких кроків у горизонті забезпечує не формальне зближення з acquis ЄС, а підвищення практичної спроможності: стійкість кваліфікації, відтворюваність доказування в транснаціональних цифрових кейсах, реальний захист потерпілих і депривацію прибутків ключових вигодонабувачів.

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено трансформацію транснаціональних мереж торгівлі людьми під впливом глобальних ризиків, насамперед збройного конфлікту та цифровізації, що спричинили перехід від відносно лінійних схем до гібридних мереж із рольовою спеціалізацією та дистанційним контролем. На основі порівняльного аналізу матеріалів UNODC, Eurostat, GRETA, а також операційної аналітики Eurojust/Europol обґрунтовано зростання значущості цифрового рекрутингу, електронних слідів і примусової злочинної діяльності як форми експлуатації. Визначено ключові кримінально-правові вузли протидії: доказування засобів вчинення без фізичного примусу, встановлення мети експлуатації в гібридних ланцюгах, розмежування ст. 149 КК України із суміжними складами та відтворення рольової диференціації учасників мережі. Показано, що юрисдикційна фрагментація та розпорошеність електронних доказів призводять до втрати доказової цілісності й підвищують ризики перекваліфікації та неповного охоплення вигодонабувачів. Розкрито значення європейських та міжнародних стандартів (зокрема Директиви (ЄС) 2024/1712, Конвенції Ради Європи № 197 і практики ЄСПЛ щодо позитивних обов'язків за ст. 4 ЄКПЛ) для потерпілоорієнтованого підходу та забезпечення принципу непокарання потерпілих. Обґрунтовано, що інструменти міжнародної координації (JIT, Eurojust, пакет електроннихдоказів, Другий додатковий протокол CETS № 224) є критичними для оперативного доступу до цифрових доказів у транснаціональних справах. Додатково акцентовано роль фінансових розслідувань і конфіскації активів як інструменту руйнування мережевих вигодонабувачів і ресурсної бази компенсації потерпілим. Запропоновано дорожню карту гармонізації українського законодавства та інституційних процедур на 2026–2028 рр., орієнтовану на підвищення стійкості кваліфікації, ефективності доказування та рівня захисту потерпілих.

Література

1. Верховний Суд. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду. Постанова Об'єднаної палати ККС ВС від 12.02.2020 у справі № 453/225/19 (провадження № 51-4000км19). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87602679 (дата звернення: 04.03.2026).
2. Верховний Суд. Постанова ККС ВС щодо кваліфікації дій особи як торгівлі людьми з використанням уразливого стану потерпілих (02.02.2022). URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1249695/ (дата звернення: 04.03.2026).
3. Верховний Суд. Протидія торгівлі людьми та захист постраждалих осіб (презентаційні матеріали). 2025. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/prezentacii_2025/protidiia_torgivli_ludmy.pdf (дата звернення: 04.03.2026).
4. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 04.03.2026).
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 04.03.2026).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/4651-17 (дата звернення: 04.03.2026).
7. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 № 3739-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3739-17 (дата звернення: 04.03.2026).
8. Council of Europe. Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings (CETS No. 197). Warsaw, 16.05.2005. URL: https://rm.coe.int/168008371d (дата звернення: 04.03.2026).
9. Council of Europe. Cybercrime Programme Office (C-PROC). CyberSPEX: Hungary became the third state to ratify the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime (CETS No. 224). 09.02.2026. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/-/cyberspex-hungary-became-the-third-state-to-ratify-the-second-additional-protocol-to-the-convention-on-cybercrime-1 (дата звернення: 04.03.2026).
10. Council of Europe. GRETA. Guidance Note on the recovery and reflection period (Article 13 of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings). THB-GRETA(2024)14. Strasbourg, September 2024. URL: https://rm.coe.int/guidance-note-on-recovery-and-reflection-period-group-of-experts-on-ac/1680b1a3ca (дата звернення: 04.03.2026).
11. Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Evaluation Report: Ukraine (Third evaluation round). GRETA(2025)08. Strasbourg, 2025. URL: https://rm.coe.int/greta-evaluation-report-on-the-implementation-of-the-council-of-europe/1680b6540e (дата звернення: 04.03.2026).
12. Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). 13th General Report (covering the period 1 January – 31 December 2023). Strasbourg : Council of Europe, 2024. URL: https://edoc.coe.int/en/trafficking-in-human-beings/11878-13th-general-report-greta-2023.html (дата звернення: 04.03.2026).

13. Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). 14th General Report (covering the period 1 January – 31 December 2024). Strasbourg: Council of Europe, 2025. URL: https://edoc.coe.int/en/trafficking-in-human-beings/12301-14th-general-report-greta-group-of-experts-on-action-against-trafficking-in-human-beings.html (дата звернення: 04.03.2026).

14. Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Stock-taking of GRETA's third evaluation round of the implementation of the Convention on Action against Trafficking in Human Beings. Strasbourg : Council of Europe, 2024. URL: https://rm.coe.int/booklet-stock-taking-of-greta-s-third-evaluation-round-on-the-conventi/1680aefdbc (дата звернення: 04.03.2026).

15. Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Guidance Note on addressing the risks of trafficking in human beings related to the war in Ukraine and the ensuing humanitarian crisis. Strasbourg : Council of Europe, 2022. URL: https://rm.coe.int/guidance-note-on-addressing-the-risks-of-trafficking-in-human-beings-r/1680a663e2 (дата звернення: 04.03.2026).

16. Council of Europe. Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings (GRETA). Online and technology-facilitated trafficking in human beings: Full report. Report prepared by Dr Paolo Campana. Strasbourg : Council of Europe, April 2022. URL: https://rm.coe.int/online-and-technology-facilitated-trafficking-in-human-beings-full-rep/1680a73e49 (дата звернення: 04.03.2026).

17. Council of Europe. Office in Ukraine. Ukraine strengthens international cybercrime cooperation at the Council of Europe/Eurojust joint workshop on the Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime. 07.10.2025. URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/ukraine-strengthens-international-cybercrime-cooperation-at-the-council-of-europe/eurojust-joint-workshop-on-the-second-additional-protocol-to-the-convention-on-cybercrime (дата звернення: 04.03.2026).

18. Council of Europe. Protocol No. 7 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ETS No. 117). Strasbourg, 22.11.1984. URL: https://rm.coe.int/168007a082 (дата звернення: 04.03.2026).

19. Council of Europe. Recommendation CM/Rec(2022)21 of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating trafficking in human beings for the purpose of labour exploitation (із пояснювальною запискою). Strasbourg, 2022. URL: https://rm.coe.int/0900001680a83df4 (дата звернення: 04.03.2026).

20. Council of Europe. Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). Strasbourg, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cybercrime/second-additional-protocol (дата звернення: 04.03.2026).

21. Council of Europe. Treaty Office. Chart of signatures and ratifications of Treaty 224: Second Additional Protocol to the Convention on Cybercrime on enhanced co-operation and disclosure of electronic evidence (CETS No. 224). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list%3B?module=signatures-by-treaty&treatynum=224 (дата звернення: 04.03.2026).

22. Council of the European Union. Consolidated text of the model agreement on the establishment of a Joint Investigation Team, following the approval of the

Council Resolution of 22 December 2021 on a revised Appendix I (OJ C 44, 28.1.2022, 2022/C 44/02). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A32022Y0128%2801%29 (дата звернення: 04.03.2026).

23. Directive (EU) 2023/1544 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 laying down harmonised rules on the designation of designated establishments and the appointment of legal representatives for the purpose of gathering electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023L1544 (дата звернення: 04.03.2026).

24. Directive (EU) 2024/1260 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on asset recovery and confiscation. OJ L. 2024/1260. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1260/oj/eng (дата звернення: 04.03.2026).

25. Directive (EU) 2024/1712 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. OJ L. 24.6.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2024/1712/oj/eng (дата звернення: 04.03.2026).

26. Directive 2011/36/EU of the European Parliament and of the Council of 5 April 2011 on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, and replacing Council Framework Decision 2002/629/JHA. OJ L 101. 15.04.2011. URL: https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ%3AL%3A2011%3A101%3A0001%3A0011%3Aen%3APDF (дата звернення: 04.03.2026).

27. Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. OJ L 315. 14.11.2012. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2012/29/oj/eng (дата звернення: 04.03.2026).

28. Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. *OJ L* 130. 01.05.2014. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2014/41/2014-05-01/eng (дата звернення: 04.03.2026).

29. Eurojust (SIRIUS Project). The EU Electronic Evidence Legislative Package: SIRIUS Annual Report. 17.12.2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/sirius-e-evidence-legislative-package-annual-report.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

30. Eurojust. Action against criminal network dealing with human trafficking, pimping and money laundering. 21.04.2023. URL: https://www.eurojust.europa.eu/news/action-against-criminal-network-human-trafficking-pimping-money-laundering (дата звернення: 04.03.2026).

31. Eurojust. Annual Report 2024. The Hague: Eurojust, 2025. DOI: 10.2812/2002740 (дата звернення: 04.03.2026).

32. Eurojust. Eurojust Meeting on Migrant Smuggling 2024: Outcome Report. The Hague: Eurojust, 2025. DOI: 10.2812/2752209 (дата звернення: 04.03.2026).

33. Eurojust. Focus Group of specialised prosecutors against human trafficking: Outcome Report of the 2nd meeting. The Hague: Eurojust, 2023. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/final-draft-outcome-report-thb-fg-june-2023.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

34. Eurojust. Focus Group of specialised prosecutors against trafficking in human beings: Outcome Report of the 3rd meeting. The Hague: Eurojust, 2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/sites/default/files/assets/files/final-report-3rd-meeting-focus-group-thb-june-2024.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

35. Eurojust. Fraudulent call centres in Ukraine rolled up. 16.12.2025. URL: https://www.eurojust.europa.eu/news/fraudulent-call-centres-ukraine-rolled (дата звернення: 04.03.2026).

36. Eurojust. Guidelines on Joint Investigation Teams Involving Third Countries. The Hague: Eurojust, 17.06.2022. URL: https://www.eurojust.europa.eu/publication/guidelines-joint-investigation-teams-involving-third-countries (дата звернення: 04.03.2026).

37. Eurojust. Second Additional Protocol to the Budapest Convention on Cybercrime and Cross-Border Access to Electronic Evidence. The Hague: Eurojust, 2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/publication/second-additional-protocol-budapest-convention-cybercrime-and-cross-border-access (дата звернення: 04.03.2026).

38. Eurojust; Publications Office of the European Union. Trafficking in human beings for sexual exploitation and related crimes (leaflet). 2025. DOI: 10.2812 /0243434 (дата звернення: 04.03.2026).

39. European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT EVALUATION of the proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. SWD(2022) 427 final. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022SC 0427 (дата звернення: 04.03.2026).

40. European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT EVALUATION of Directive 2012/29/EU of the European Parliament and of the Council of 25 October 2012 establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime. SWD(2022) 179 final. Brussels, 28.06.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022 SC0179 (дата звернення: 04.03.2026).

41. European Commission. COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Executive Summary of the Impact Assessment on amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. SWD(2022) 426 final. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022SC0426 (дата звернення: 04.03.2026).

42. European Commission. Commission Staff Working Document: Statistics and trends in trafficking in human beings in the European Union in 2021–2022. Brussels, 20.01.2025. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52025SC0004 (дата звернення: 04.03.2026).

43. European Commission. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims. Brussels, 19.12.2022. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-

content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52022PC0732 (дата звернення: 04.03.2026).

44. European Commission. Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL amending Directive 2012/29/EU establishing minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime, and replacing Council Framework Decision 2001/220/JHA. COM(2023) 424 final. Brussels, 12.07.2023. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52023PC0424 (дата звернення: 04.03.2026).

45. European Commission. Report from the Commission to the European Parliament and the Council on the progress made in the fight against trafficking in human beings (Fifth report). Brussels, 20.01.2025. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX%3A52025DC0008 (дата звернення: 04.03.2026).

46. European Commission. Study on the concept of trafficking in human beings for the purpose of labour exploitation. 2026. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/f5e23cc0-4c14-47b2-9647-904d0ba3d744_en?filename=Study+on+the+concept+of+trafficking+in+human+beings+for+the+purpose+of+labour+exploitation.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

47. European Court of Human Rights. Guide on Article 4 of the European Convention on Human Rights – Prohibition of slavery and forced labour. Strasbourg: Council of Europe, last update 31.08.2025. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_4_eng (дата звернення: 04.03.2026).

48. European Court of Human Rights. Sergey Zolotukhin v. Russia [GC], Application no. 14939/03, Judgment of 10 February 2009 (Article 4 of Protocol No. 7, ne bis in idem). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-91222 (дата звернення: 04.03.2026).

49. European Migration Network. Trafficking in human beings – the international dimension: European Migration Network Study. July 2025. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/document/download/4f178d98-27a2-46e6-b59a-cbd35344fced_en?filename=2025_EMN_study_trafficking_in_human_beings.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

50. European Parliament. EPRS. Revision of the Victims' Rights Directive: EU legislation in progress. 21.11.2023. URL: https://epthinktank.eu/2023/11/21/revision-of-the-victims-rights-directive-eu-legislation-in-progress/ (дата звернення: 04.03.2026).

51. European Union Agency for Asylum. Identifying and supporting victims of human trafficking in the asylum procedure. Situational Update No 17. 16 March 2023. URL: https://www.euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2023-03/2023_victims_human_trafficking_EN.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

52. Europol (SIRIUS Project). 2024 SIRIUS EU Electronic Evidence Situation Report. 2024. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/SIRIUS_E_Evidence_Situation_Report_2024.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

53. Europol. 20 countries spin a web to catch human traffickers during a hackathon. 21 September 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/20-countries-spin-web-to-catch-human-traffickers-during-hackathon (дата звернення: 04.03.2026).

54. Europol. European Union Serious and Organised Crime Threat Assessment (EU-SOCTA) 2025: The changing DNA of serious and organised crime. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2025. ISBN 978-92-9414-000-5. DOI: 10.2813/0758057 (дата звернення: 04.03.2026).

55. Europol. Europol Spotlight: Cryptocurrencies – Tracing the evolution of criminal finances. The Hague, 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Europol%20Spotlight%20-%20Cryptocurrencies%20-%20Tracing%20the%20evolution%20of%20criminal%20finances.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

56. Europol. Human traffickers luring Ukrainian refugees on the web targeted in EU-wide hackathon. 23 June 2022. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/human-traffickers-luring-ukrainian-refugees-web-targeted-in-eu-wide-hackathon (дата звернення: 04.03.2026).

57. Europol. Tackling threats, addressing challenges – Europol's response to migrant smuggling and trafficking in human beings in 2023 and onwards. 17.07.2024. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/Tackling_threats__addressing_challenges_-_Europol%E2%80%99s_response_to_migrant_smuggling_and_trafficking_in_human_beings_in_2023_and_onwards.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

58. Eurostat. Trafficking in human beings statistics (data extracted January 2026). Statistics Explained. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Trafficking_in_human_beings_statistics (дата звернення: 04.03.2026).

59. Financial Action Task Force (FATF). International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation: The FATF Recommendations (consolidated version, February 2025). URL: https://www.fatf-gafi.org/content/dam/fatf-gafi/recommendations/Feburary%202025%20FATF%20Recommendations.pdf (дата звернення: 04.03.2026)

60. Gascón Marcén A. The push for the international regulation of cross-border access to electronic evidence and human rights. Cuadernos de Derecho Transnacional. 2023. Vol. 15, № 1. P. 385–402. DOI: 10.20318/cdt.2023.7545 (дата звернення: 04.03.2026).

61. Głogowska-Balcerzak A. The Borderlands of Trafficking in Persons: Abuse of a Position of Vulnerability in Theory and Practice. Transnational Criminal Law Review. 2025. Vol. 4, № 2. P. 249–266. URL: https://ojs.uwindsor.ca/index.php/nlj/article/download/8974/6192/36128 (дата звернення: 04.03.2026).

62. Inter-Agency Coordination Group against Trafficking in Persons (ICAT). Addressing Vulnerability to Trafficking in Persons: Issue Brief 12/2022. 2022. URL: https://www.icmpd.org/file/download/57956/file/icat_issue_brief_12_vulnerability_to_tip_published.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

63. International Organization for Migration. Access to Justice for Migrant Workers and Victims of Trafficking for Labour Exploitation: A Toolkit for Practitioners and Policymakers. Geneva, 2024. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/pub2024-023-r-access-to-justice-for-migrant-workers-and-victims.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

64. INTERPOL. INTERPOL Crime Trend Update – Human trafficking-fueled scam centres. June 2025. URL: https://www.interpol.int/en/content/download/23175/

file/INTERPOL%20Crime%20Trend%20Update%20-%20Human%20trafficking-fueled%20scam%20centres.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

65. INTERPOL. USD 257 million seized in global police crackdown against online scams (Operation First Light 2024). 2024. URL: https://www.interpol.int/en/News-and-Events/News/2024/USD-257-million-seized-in-global-police-crackdown-against-online-scams (дата звернення: 04.03.2026).

66. Jesperson S., Alffram H., Denney L., Domingo P. Trafficking for Forced Criminality: The Rise of Exploitation in Scam Centres in Southeast Asia. ODI Thematic brief. London : ODI, 2023. URL: https://odi.org/documents/8832/The_rise_of_exploitation_in_scam_centres_in_southeast_asia.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

67. L'Hoiry X., Moretti A., Antonopoulos G. Human trafficking, sexual exploitation and digital technologies. *Trends in Organized Crime.* 2024. Vol. 27. P. 1–9. DOI: 10.1007/s12117-024-09526-4 (дата звернення: 04.03.2026).

68. Lazarus S., Chiang M., Button M. Assessing Human Trafficking and Cybercrime Intersections Through Survivor Narratives. Deviant Behavior. 2025. DOI: 10.1080/01639625.2025.2470402 (дата звернення: 04.03.2026).

69. Luong H. T. "Simple job, high salary": unveiling the complexity of scam-forced criminality in Southeast Asia. *Humanities and Social Sciences Communications*. 2025. Vol. 12:1305. DOI: 10.1057/s41599-025-05605-1 (дата звернення: 04.03.2026).

70. Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The National Police eliminated a network of fraudulent call centers. 05.02.2022. URL: https://mvs.gov.ua/en/news/nacpoliciya-likviduvala-merezu-kol-centriv-u-kilkox-oblastyax (дата звернення: 04.03.2026).

71. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR). Online Scam Operations and Trafficking into Forced Criminality in Southeast Asia: Recommendations for a Human Rights Response. 2023. URL: https://bangkok.ohchr.org/news/2022/online-scam-operations-and-trafficking-forced-criminality-southeast-asia (дата звернення: 04.03.2026).

72. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings. Recommendations on enhancing efforts to identify and mitigate risks of trafficking in human beings online as a result of the humanitarian crisis in Ukraine. Vienna : OSCE, 2022. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/4/c/516423_0.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

73. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings. Mapping the online landscape of risks of trafficking in human beings on sexual services websites across the OSCE region. Vienna : OSCE, 2023. ISBN 978-92-9271-233-4. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/b/4/555441.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

74. Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE). Office of the Special Representative and Co-ordinator for Combating Trafficking in Human Beings. Identification of trafficking in human beings related to the humanitarian crisis stemming from the war against Ukraine: Brief for first line responders.

Vienna : OSCE, 2024. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/1/9/561466_0.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

75. Politova A. Analysis of judicial practice on the application of Ukrainian legislation on combating exploitation in the context of armed conflict. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. № 6. DOI: 10.61345/1339-7915.2023.6.26 (дата звернення: 04.03.2026).

76. Regulation (EU) 2023/1543 of the European Parliament and of the Council of 12 July 2023 on European Production Orders and European Preservation Orders for electronic evidence in criminal proceedings. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32023R1543 (дата звернення: 04.03.2026).

77. Regulation (EU) 2024/3011 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2024 on the transfer of proceedings in criminal matters. *OJ L*. 18.12.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/3011/oj/eng (дата звернення: 04.03.2026).

78. Rodriguez-Lopez S. The non-punishment of human trafficking victims in Europe. *New Journal of European Criminal Law*. 2024. DOI: 10.1177/20322844241265238 (дата звернення: 04.03.2026).

79. Sachoulidou A. Cross-border access to electronic evidence in criminal matters: The new EU legislation and the consolidation of a paradigm shift in the area of 'judicial' cooperation. *New Journal of European Criminal Law*. 2024. DOI: 10.1177/20322844241258649 (дата звернення: 04.03.2026).

80. Sharapov K. Vulnerability to trafficking in persons in the context of the war in Ukraine: Findings from Poland and Romania. August 2024. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/download/111384 (дата звернення: 04.03.2026).

81. U.S. Department of State. 2025 Trafficking in Persons Report: Country Narrative – Ukraine. 2025. URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/234/2025/11/2025-TIP-Report-Country-Narrative-Ukr.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

82. UNHCR. Ukraine Situation: UNHCR's 2026 plans and financial requirements. January 2026. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/download/120716 (дата звернення: 04.03.2026).

83. United Nations Development Programme (UNDP). Trafficking in Persons for Forced Criminality: Learning from Provincial and District Responses. 2023. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-09/undp-rbap-traffickinginpersons-2023_0.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

84. United Nations Office on Drugs and Crime. Accessing Justice: Challenges faced by trafficked persons and smuggled migrants: Policy Brief. Vienna, 2023. URL: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2023/New_publications/Policy_Brief_3.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

85. United Nations Office on Drugs and Crime. Conflict in Ukraine: key evidence on risks of trafficking in persons and smuggling of migrants (UNODC Research Update, August 2022). Vienna: UNODC, 2022. URL: https://humantraffickingsearch.org/wp-content/uploads/2022/09/Conflict_Ukraine_TIP_2022.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

86. United Nations Office on Drugs and Crime. Conflict in Ukraine: Key evidence on risks of trafficking in persons and smuggling of migrants. Vienna, 2022.

URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/tip/Conflict_Ukraine_TIP_2022.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

87. United Nations Office on Drugs and Crime. Global Report on Trafficking in Persons 2024. Vienna, 2024. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

88. United Nations Office on Drugs and Crime. Guidelines on Detection, Investigation and Trial for Trafficking in Persons: Ukrainian Legislation and Practice. 2025. URL: https://www.unodc.org/poukr/uploads/documents/Pdf/Guidelines_trafficking_in_persons_UNODC_2025.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

89. United Nations Office on Drugs and Crime. Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime (Palermo Protocol). New York, 15.11.2000. URL: https://www.unodc.org/documents/treaties/Special/2000_Protocol_to_Prevent_2C_Suppress_and_Punish_Trafficking_in_Persons.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

90. United Nations Office on Drugs and Crime. Study on Trafficking in Persons and Smuggling of Migrants in the Context of the Displacement caused by the War in Ukraine. Vienna, 2025. URL: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/tip/studies/2025/TIP_Study_2025_eng.pdf (дата звернення: 04.03.2026).

91. UNODC. Cyberfraud in the Mekong reaches inflection point, UNODC reveals. 21.04.2025. URL: https://www.unodc.org/roseap/en/2025/04/cyberfraud-inflection-point-mekong/story.html (дата звернення: 04.03.2026).

92. ZMINA. Торгівля людьми в Україні: ОГП заявляє про зростання кількості справ і нові інструменти. 12.01.2026. URL: https://zmina.info/news/torgivlya-lyudmy-v-ukrayini-ogp-zayavlyaye-pro-zrostannya-kilkosti-sprav-i-novi-instrumenty/ (дата звернення: 04.03.2026).

Information about the author:
Zharovska Halyna Petrivna
Doctor of Law,
Associate Professor of the Department Criminal Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
2, Kotsiubynskoho Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-7

НЕПОВНОЛІТНЯ ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ВІДНОВНЕ ПРАВОСУДДЯ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ Й ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

Зінсу О. І., Шуст Г. П.

ВСТУП

Проблема вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень є досить актуальною та займає провідне місце у кримінології, кримінальному праві, соціальній психології, віковій психології, юридичній психології. Головна складність полягає в тому, що неповнолітній правопорушник – це особистість, яка перебуває у стані формування. За цих умов державна політика у сфері злочинності потребує удосконалення кримінально-правового реагування на неповнолітню злочинність.

Як відомо, традиційна система правосуддя часто фокусується виключно на покаранні, що не сприяє ресоціалізації, а навпаки – стигматизує підлітка та детермінує його схильність до рецидиву. Саме тому виникає необхідність у формуванні альтернативного впливу, яким і є інститут відновного правосуддя.

На відміну від традиційного підходу до правосуддя, яке акцентує увагу на питаннях: «який закон порушено? хто винен? на яке покарання заслуговує правопорушник?», відновне правосуддя цікавиться «яку шкоду заподіяно? Що потрібно зробити, щоб її виправити? хто має взяти участь у процесі? »

Таким чином, відновне правосуддя являє собою гуманістичний підхід, де головною метою є не ізоляція правопорушника, а відшкодування шкоди потерпілому та відновлення соціальних зв'язків.

Навіть після того, як неповнолітня особа оступилася та вчинила каране суспільно небезпечне діяння, для неї дуже важливо не отримати «клеймо» злочинця на все життя, а мати можливість виправитися. Саме цьому і сприяє відновний підхід, адже дозволяє: зменшити рівень агресії та страху перед майбутнім; залучити батьків та громаду до процесу виховання (а не просто передати дитину до пенітенціарної системи); зменшити навантаження на судову систему та пенітенціарні установи.

Удосконалення державної політики у сфері запобігання, протидії боротьби з неповнолітньою злочинністю неможливе лише шляхом посилення відповідальності. Відновне правосуддя постає дієвим інструментом корекції поведінки неповнолітнього, що мінімізує ризики його соціальної дезадаптації.

Центральним елементом відновного правосуддя є програма примирення (медіація) між потерпілим та правопорушником. Для неповнолітніх це має особливе значення адже дозволяє не лише усвідомити відповідальність (зрозуміти наслідки свого вчинку, поспілкуватися з потерпілою особою та почути про її реальні почуття та переживання), а і взяти активну участь

у виправлені завданої шкоди (неповнолітній правопорушник сам пропонує способи усунення завданої шкоди та відшкодування збитків).

Проте інститут відновного правосуддя за участю неповнолітніх, ще потребує комплексного міждисциплінарного аналізу. Незважаючи на зростаючий інтерес до інституту відновного правосуддя, слід визнати брак наукових розвідок щодо феномену відновного правосуддя за участю неповнолітніх крізь призму кримінального права та юридичної психології. З'ясування психологічних, правових, соціальних компонентів інституту відновного правосуддя за участю неповнолітніх саме у контексті кримінального права та юридичної психології є метою цієї наукової праці.

Для досягнення поставленої мети використано комплекс філософських і наукових методів пізнання, що забезпечили всебічність, системність та наукову обґрунтованість дослідження. Методологічною основою дослідження слугує система загальнонаукових підходів і методів пізнання правових явищ і процесів.

Методи дослідження обрано з урахуванням поставленої мети та предмета наукового пошуку. Застосовано системний, діалектичний, герменевтичний, аксіологічний підхід до пізнання обраного предмета дослідження. Також використано філософські, загальнонаукові, спеціально наукові методи пізнання об'єктивної дійсності.

1. Стан наукової розробленості проблематики неповполітньої злочинності у працях сучасних вчених

Питання неповнолітньої злочинності завжди перебували у фокусі уваги вітчизняних та закордонних вчених. Особливу актуальність вони набули з розвитком демократичних засад державного будівництва та акцентуванням суспільства на людиноцентричній моделі державотворення. За цих умов різні аспекти запобігання, аналізу, превенції, боротьби із неповнолітньою злочинністю розкрили у своїх працях Ю. Абросімова, І. Аршава, А. Блага, І. Войтюк, Б. Головєін, О. Джужа, О. Дубович, А. Закалюк, М. Мазур, А. Сизоненко, Н. Петренко, П. Пилипчук, Н. Розкошна, М. Руденко, П. Фріс та інші талановиті вітчизняні вчені.

Зокрема, злочинність неповнолітніх як соціальну проблему вивчав Б. Головкін[1]; теоретичні погляди на проблему запобігання ювенальній злочинності в Україні зацікавили А. Сизоненка[2]; місце та роль відновного правосуддя в сучасній кримінально-правовій системі України розкрив Н. Петренко[3]; інституалізацію відновного правосуддя у протидії злочинності

[1] Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності: збірник наукових праць.* 2016. Вип. 133. С. 204–217.

[2] Сизоненко А.С. Теоретичні погляди на проблему запобігання ювенальній злочинності в Україні. *Нове українське право*. 2021. Вип. 6. С. 173–180.

[3] Петренко Н.О. Місце та роль відновного правосуддя в сучасній кримінально-правовій системі України. *Аналітично- порівняльне правознавство.* 2025. № 05 ч. 3. С. 229–233.

неповнолітніх розглянув І. Свєтлічний[4]; відновне правосуддя щодо неповнолітніх: правове регулювання та практика реалізації в Україні висвітлив М. Мазур[5]; відновне правосуддя в межах справ щодо неповнолітніх проаналізували К. Шпак, О. Грачова, О. Головко[6]. Водночас, діалектику розвитку відновного правосуддя розглянула Н. Хмелевська[7]. Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування викладено у колективній монографії, до колективу авторів якої увійшли К. Автухов, О. Гальцова, М. Кутєпов[8] та інші українські вчені.

Не менш важливу роль у розвитку науково-прикладного погляду на відновне правосуддя посідають результати дисертаційних робіт вітчизняних дослідників. У цьому контексті слід зазначити дисертацію Н. Розкошної за темою «Медіація в концепції відновного правосуддя». Дисертацію присвячено дослідженню медіації в концепції відновного правосуддя, яка все частіше застосовується до вирішення кримінально-правових конфліктів, що обумовлено наявністю високого рівня рецидивізму, низькою довіри до правоохоронних органів, а також перевантаженістю вітчизняних судів. Вчена розглядає можливість впровадження медіації для примирення потерпілого з підозрюваним[9]. Своєю чергою, злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні стало предметом дисертаційного дослідження Ю. Абросімової[10]. Кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх у повоєнній Україні (40-і – 60-ті рр. ХХ ст.) розкрита у дисертації А. Ужитчак[11]. Наступною дисертацією, на яку слід звернути увагу з метою пошуку ефективних методів впливу на неповнолітню злочинність, є дисертація В. Поліщук, яка присвячена психології переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віку. Вчений дослідив «структурно-функціональні особливості базових симптомокомплексів переживань нормативних і ненормативних криз

[4] Свєтлічний І.В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257.

[5] Мазур М.Р. Відновне правосуддя щодо неповнолітніх: правове регулювання та практика реалізації в Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 251–157.

[6] Шпак К.О., Грачова О.Ю., Головко О.М. Відновне правосуддя в межах справ щодо неповнолітніх. *Право та інноваційне суспільство.* 2021. № 2 (17). С. 178–186.

[7] Хмелевська Н.В. Діалектика розвитку відновного правосуддя. *Вісник кримінального судочинства.* 2021. № 3-4. С. 59–67.

[8] Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування: *монографія* / за заг. ред. А. Ф. Степанюка. НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Нац. акад. прав. наук України. Право. Харків, 2021. 488 с.

[9] Роскошна Н.Г. Медіація в концепції відновного правосуддя : дис. ... док-ра філософії з галузі знань 08 Право спеціальність 081 Право / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2021. С. 189.

[10] Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2009. 23 с.

[11] Ужитчак А.Ю. Кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх у повоєнній Україні (40-і – 60-ті рр. ХХ ст.) : дис. ...док-ра філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. С. 210.

у підлітковому і юнацькому віці»[12]. Важливо, що «у руслі концепції симптомокомплексів переживань вікових криз здійснено розгалужене теоретико-емпіричне вивчення підліткового і юнацького віку»[13].

Серед закордонних вчених інститут відновлювального правосуддя за участю неповнолітніх та утопія в процесі реалізації зацікавили J. Gagnieur, який приходить до висновку, що відновне правосуддя є новою парадигмою кримінальної превенції та передбачає новий, безпрецедентний, добровільний, безпечний простір для діалогу[14]. Ця парадигма, на думку J. Gagnieur, акцентована на відповідальності, відновленню соціальних зв'язків, благополуччі всіх, що є вкрай важливим для подолання ювенальної злочинності[15]. Своєю чергою дослідниця кримінології, асоційований науковий співробітник у Вільному університеті Брюсселя, у Центрі досліджень покарань, безпеки та девіантної поведінки J. Filippi здійснила порівняльно-правовий аналіз відновного правосуддя, аналізуючи Кодекс кримінально-правосуддя щодо неповнолітніх, який був прийнятий у Франції 30 вересня 2021 року[16]. Моделі поведінки молоді досліджували вчені з канадських університетів A. Niang, M. Goyette, N. Brunelle[17].

У контексті аналізу наукових праць закордонних дослідників слід відзначити дисертаційне дослідження вченого Нормандського університету (Франція) O. Djoman, який розкриває роль відновного правосуддя в системі ювенальної поліції[18]. Також привертає увагу дисертаційна робота D. Pilippi, яка вивчала кримінальне право щодо неповнолітніх та відновне правосуддя у контексті франко-бельгійського по аналізу[19].

2. Підліткова та юнацька злочинність: концептуальні положення та правові реалії

Проблема підліткової та юнацької злочинності та пов'язане з нею формування ціннісних орієнтацій особистості злочинця стають дедалі гострішими проблемами сучасного світу з його новітніми розробками науки, техніки й технологій. Сучасний світ супроводжується жадобою та спокусою

[12] Поліщук В.М. Психологія переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці : автореф. дис. … докт-ра психол. наук : 19.00.07. Педагогічна та вікова психологія / Нац. пед. ун. ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2013. С. 44.

[13] Поліщук В. М. Зазнач. праця.

[14] Gagneur J. La justice restitutive au bénéfice des mineures. Une utopie en marche. *L'Harmattan. Collection: Controverses.* 2022. P. 138.

[15] Gagneur J. Зазнач. праця.

[16] Filippi J. La justice restaurative des jeunes: un «droit » difficile d'accès *Criminologie* .2023. Volume 56, numéro 1, printemps. P. 361–383.

[17] Niang, A., Goyette, M., et Brunelle Brunelle N. (2023) Les droits, la parole et les besoins des jeunes placés. *Criminologie.* Les droits, la parole et les besoins des jeunes placés au Québec. 2013. Volume 56. Numero 1. Printemps. P. 5–9.

[18] Djoman Otangba J. Ph. Exsperamentation d'un disposition de justice restaurative pour mineurs: le dificulte de l'implantation d'un noveau modele. *Etudication.Normandie Universite,* 2018. Francais.

[19] Pilippi D. Droit penal des mineurs et justice restaurative. These de doctorat. *Approche comparée France/Fédération Wallonie-Bruxelles,* Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2021, 366 p.

миттєвого збагачення чи, принаймні, миттєвого задоволення первинних потреб індивідуума, що обумовлює низку кримінальних правопорушень, учасниками яких стають особи підліткового та юнацького віку.

Водночас слід врахувати, що ст. 22 Кримінального кодексу України визначає: «кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилось 16 років»[20]. У випадках, зазначених у ч. 2 ст. 22, кримінальній відповідальності підлягають особи, що вчинили кримінальні правопорушення у віці від 14 до 16 років[21]. Тобто особи старшого підліткового та молодшого юнацького віку. Саме тому невід'ємною складовою наукового дослідження злочинності неповнолітніх є аналіз вікових криз підліткового та юнацького віку. Дослідник має віднайти та обґрунтувати відповіді на питання: «що саме спонукає неповнолітніх на слизьку дорогу злочинності та які засоби, механізми соціально-правового впливу слугують зниженню рівня злочинності загалом і неповнолітньої зокрема».

Зрозумілим є те, що вікові кризи прийнято вважати нормативними. Вікові кризи супроводжуються формуванням психічних новоутворень та зміною провідної діяльності. Підлітковий вік – це 11–14 років. Іноді підлітковий вік виокремлюють також у межах 13–15 років. Вікова криза підлітків – це період бурхливих фізіологічних змін, соціальних і психологічних сплесків, демонстративних протестів підліткового бунту. Провідна діяльність підліткового віку: інтимно-особистісне спілкування з однолітками, формування ідентичності.

Юнацький вік (15–21 рік) характеризується інтенсивним формуванням ціннісних орієнтацій. Провідна діяльність: інтимно-особистісне спілкування, професійне самовизначення. Ці та інші особливості провідних діяльностей і вікових криз юнацького та підліткового віку слугують невід'ємним складником загального та специфічного у фокусі «неповнолітня злочинність», у якому переплітаються чинники біологічного та соціального характеру.

Зупинимось на окремих із них. Насамперед, низький рівень правосвідомості, а з ним і низький рівень правової культури, породжує низку суспільно небезпечних діянь. Наступним впливовим фактором є психологічна передумова до вчинення кримінального правопорушення та психоневрологічний статус. Вікова криза, психопатологічний статус, безпритульність, педагогічна занедбаність, фінансова скрута батьків, ослаблення виховної функції родини, домашнє насильство, соціальне сирітство, соціальна дезадаптація, негативний вплив неформальних вуличних груп, популяризація насильства та агресії у засобах масової інформації, соціальних мережах є опосередкованими та безпосередніми чинниками неповнолітньої злочинності.

Не менш впливовим фактором, який вкотре варто підкреслити, є «без притульність, яка є тим станом, що значно підвищує ризик залучення неповнолітніх до маргінального способу життя та злочинної діяльності». Ця проблема має міждисциплінарний характер і розглядається не лише крізь призму наук кримінально-правового циклу – кримінального права, кримінології,

[20] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. Стаття 22 (дата звернення: 20.03.2026)

[21] Кримінальний кодекс України … Ч. 2 стаття 22 (дата звернення: 20.03.2026)

криміналістики та ін., але й такими науками, як історія, педагогіка, соціологія, психологія, політологія тощо[22].

До зазначеного також слід віднести політичну напругу, соціальну вразливість населення, громадську інертність, соціальні негаразди макрорівня.

Мотивами для вчинення неповнолітніми кримінальних правопорушень є складні соціально-психологічні фактори, які віддзеркалюють наявний внутрішньоособистісний конфлікт, внутрішньосімейний конфлікт, домашнє насильство. Зазначене продукує глибоку сімейну ворожнечу, давні образи та майнові суперечки. Потреба бути почутим, порозуміння, пошуки солідарності спонукають неповнолітнього до неформальних вуличних груп, що в подальшому призводить до вступу у світ розкутих дітей, миттєвих розваг, результатом чого стає формування банд. Значним чинником також слугує неналежне виконання батьками своїх батьківських обов'язків. Ці та інші чинники опосередковано чи безпосередньо сприяють формуванню моделі злочинної поведінки. Тож закономірно, що «особистість кривдника, злочинця, його вчинки та характер є продуктом синтезу генетичних і середовищних детермінантів, за якого соціальне і біологічне тісно переплітаються між собою взаємозалежними одиницями та проявами в реаліях буття». Значну роль у системно-структурних зв'язках детермінантів злочинної поведінки та формуванні насильницької моделі поведінки й потенційної схильності до злочину відіграє навколишнє середовище (оточення), ситуаційні умови, мотивація[23].

Окремо слід зазначити проблематику гостроти конфлікту винного – потерпілого; винного – представників судової системи (прокурора, судді). Як відомо, нестерпне бажання помсти щодо потерпілого чи окремих осіб судової системи, органів досудового розслідування, свідків у сукупності з іншими чинниками іноді призводить до нових спалахів гніву, агресії та слугує ризиком повторного вчинення кримінального правопорушення стосовно зазначених чи одного із зазначених осіб.

Крім того, роки, проведені у кримінально-виправних установах для неповнолітніх (виправних колоніях), доволі часто призводять до соціальної дезадаптації. На превеликий жаль, неповнолітні, які відбувають покарання у кримінально-виконавчих установах (виправних колоніях), занурюються у мікросередовище неповнолітніх злочинців з жорсткою ієрархією ролей, статусів та подібних за кримінальною історією. З плином часу накопичується резерв злочинної поведінки, що скеровує недосвідченого зловмисника на нові щаблі злочинності, розпусти, зневаги до правового порядку. Виникає замкнене коло, розірвати яке спроможні далеко не всі. Прикро, але такою є правова реальність. Тим часом ресоціалізація, стикаючись із соціальною стигматизацією, супроводжується складнощами працевлаштування й подолання кримінальної субкультури. Такий стан речей лягає тягарем на плечі суспільства загалом та особи. Окрім того, кримінально-виконавчі установи з виконання покарань у виді позбавлення волі потребують значного поліпшення умов.

[22] Ужитчак А.Ю. Зазнач. Праця. С. 19.

[23] Зінсу О.І. Психолого-правові засади запобігання домашньому насильству в Україні : дис. … док-ра філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2023. 254 с. С. 126.

Також перешкодою успішній ресоціалізації неповнолітнього є завантаження судової системи. Отже, не випадково, що з розвитком суспільних відносин методи репресивного покарання не завжди спроможні подолати, викорінити неповнолітню злочинність. За цих обставин постає необхідність ефективної, дієвої ресоціалізації особи та зниження ризиків девіантної поведінки.

У такому смисловому контексті «еволюція поглядів на дитинство та того, як суспільство відносилося до дітей, вплинула на еволюцію нормативних засад визначення віку кримінальної відповідальності у напрямку його збільшення, призначення покарання неповнолітнім, що ставало, зазвичай, менш репресивним, створення спеціальних державних та громадських інституцій, які опікувалися неповнолітніми, як спеціальними суб'єктами кримінального права»[24]. До того ж, «євроінтеграційні процеси, які активно розвиваються сьогодні в Україні, з необхідністю потребують приведення у відповідність з традиціями європейського права системи національного законодавства. Одним з напрямків такої роботи виступає розробка моделей відновлювального правосуддя, яке розвивається вже протягом 25 років і відповідає ідеї гуманізації і демократизації не тільки суспільного життя»[25].

3. Сучасні інституції впливу на неповнолітню злочинність

Аналіз праць сучасних вчених та правові приоритети розбудови демократичної соціальної держави України надають підстави стверджувати про актуальність та соціальну необхідність удосконалення людиноцентричної моделі кримінально-правового впливу на злочинність. За цих умов набуває особливого значення формування інституту відновного правосуддя, основною формою якого є медіація, спрямована на ресоціалізацію правопорушника, його примирення з жертвою. У ході відновного правосуддя правопорушнику надаються можливості й умови усвідомлення неправомірності вчинених ним діянь, знаходження особистісного резерву правомірності, примирення з потерпілим та відшкодування, принаймні частково, завданої шкоди, добровільно уклавши письмову згоду неповнолітнього (підозрюваного/обвинуваченого) та потерпілого, що може призвести до звільнення від кримінальної відповідальності правопорушника.

Усвідомлення – відповідальність – каяття – структурний діалог – відшкодування шкоди – примирення – правомірність: саме ці постулати слугують орієнтиром сучасного підходу відновного правосуддя за участю неповнолітнього правопорушника.

Зрештою, перший пілотний проєкт із запровадження Відновного правосуддя в Україні успішно стартував у 2019 році. Своєю чергою, з 1 липня 2024 року набрав чинності Пілотний проєкт «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального

[24] Ужитчак А.Ю. Зазнач. Праця. С. 160.

[25] Ставицька О.В. Альтернативні технології розв'язання кримінальних конфліктів: загальний аналіз. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.* 2009. № 1. С. 124.

правопорушення»[26]. Програма стартувала у січні 2019 року на базі безоплатної правової допомоги у 6 областях України. Згодом програма була поширена на всю територію України.

Принципово важливо, що «відновне правосуддя для неповнолітніх на базі успішного проходження програми відновного правосуддя для неповнолітніх дає можливість підліткам не розлучатися зі своїми батьками, рідними та близькими, не потрапляти під негативний вплив осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, продовжувати навчання у школах та інших закладах освіти усіх рівнів, займатися спортом, працювати та прагнути стати свідомими і відповідальними»[27]. Відповідно до п. 2 Порядку реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: «відновне правосуддя у межах Програми – процес, який дозволяє тим, кому була завдана кримінальним правопорушенням шкода, та тим, хто бере відповідальність за завдану шкоду, у випадку їх добровільної згоди та за участю медіатора брати участь у вирішенні питань, що виникають у зв'язку з вчиненим кримінальним правопорушенням з метою примирення, реінтеграції та ресоціалізації учасників кримінально-правового конфлікту, відшкодування завданої шкоди та усунення за можливості наслідків, спричинених кримінальним правопорушенням»[28].

За матеріалами інформаційно-аналітичного звіту з 09 вересня 2024 року по 16 червня 2025 року про хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» відомо, що загальна кількість виданих медіаторам доручень для надання послуг з медіації у межах Програми становить 158 доручень; кількість кримінальних проваджень – 133. Результат: в роботі на час підготовки звіту – 33; відмова – 29; укладено 71 угоду[29]. Стосовно кримінальних правопорушень, у межах яких дізнавачами, слідчими, прокурорами та до центрів передані згоди на участь у Програмі, принагідно зазначити, що «у більшості випадків медіатори у межах Програми були задіяні для врегулювання

[26] Про реалізацію пілотного проекта «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ Міністерства Юстиції Україні, Міністерства Внутрішніх справ України, Офіс Генерального прокурора №. 2176/5/501/176 від 22.07.2024 р. *Офіційний вісник України.* 2024р. №. 66. Ст. 3995.

[27] Слинько А.В. Відновне правосуддя – новий підхід реагування на правопорушення, вчинене неповнолітнім. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти:* матеріали VI Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 17 листопада 2021 року). Полтава, 2021. С. 261. С. 117.

[28] Про реалізацію пілотного проєкта «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» … п. 2.

[29] Хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: *Інформаційно- аналітичний звіт* з 09 вересня 2024 року по 16 червня 2025 року. Офіційний сайт Безоплатної правничої допомоги. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/informaczijno-analitychnyj-zvit-vidnovne-pravosuddya-2025.pdf (дата звернення: 20.03.2026)

кримінально-правових конфліктів щодо вчинення: крадіжок; грабежів; порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортним засобом; незаконного заволодіння транспортним засобом; тілесних ушкоджень різної тяжкості; шахрайства; хуліганства, в тому числі вчиненого групою осіб; несанкціонованого втручання в роботу інформаційних (автоматизованих) електронних комунікаційних, інформаційно-комунікаційних систем, електронних комунікаційних мереж; викрадення, привласнення, вимагання документів, штампів, печаток, заволодіння ними шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем, або їх пошкодження; інших кримінальних правопорушень»[30]. При цьому «додатковими заходами ресоціалізації, які були зазначені в угодах за результатами медіації стали: залучення до проведення суспільних/громадських заходів; проходження пробаційної програми «Подолання агресивної поведінки», «Зміна прокримінального мислення»; психологічні послуги; відвідування соціального психолога; самостійна робота на підвищення рівня саморегуляції, самоконтролю, опанування технік зниження емоційної напруги; підтримка сім'ї; соціально корисна зайнятість»[31].

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що відновне правосуддя за участю неповнолітніх вчить конструктивному діалогу. Враховуючи новітні технології підготовки спеціалістів відновного правосуддя, механізми реалізації, приходимо до висновку про потенційні успіхи відновного правосуддя. З впевненістю можна констатувати, що інститут відновного правосуддя – це висококваліфіковані спеціально підготовлені фахівці, до складу яких входять талановиті викладачі закладів освіти України, педагоги, психологи, правники.

Отже, узагальнюючи результати дослідження, цілком переконливою видається думка І. Світлічного про очевидність того, що «відновне правосуддя поступово стає одним із правових інструментів, який допоможе державі у протидії злочинності, у тому числі злочинності неповнолітніх»[32].

ВИСНОВКИ

Таким чином, результати теоретико-правового аналізу відновного правосуддя за участю неповнолітніх створюють підстави стверджувати про вагомі переваги відновного правосуддя як для суспільства в цілому, так і для підозрюваного/обвинуваченого та потерпілого. Провідним є конструктивний діалог, превенція подальшого розгортання конфлікту, зниження рівня агресії, патологічної імпульсивності, скерованість на виведення неповнолітнього правопорушника із кримінального процесу та запобігання рецидиву.

Відновне правосуддя вчить вмінню гармонізувати взаємодію учасників сторін кримінальної справи. Для неповнолітнього насамперед це можливість успішної ресоціалізації та уникнення: а) злочинної стигматизації; б) формування навичок злочинної поведінки; в) рецидивізму. Для жертви – це

[30] Хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» … С. 6–7.

[31] Там само. С. 10–11.

[32] Світлічний І.В. Зазнач. Праця. С. 256.

примирення з винним, що своєю чергою знижує ризик стати жертвою помсти. Для суспільства – згуртованість, довіра до державних правових інститутів та інституцій. Саме тому багатоаспектність соціально-правового інституту «відновне правосуддя» передбачає узгодженість прогресивних методів та засобів психологічного, соціологічного, педагогічного, правового впливу.

АНОТАЦІЯ

Авторками розглянуто теоретико-правові та психологічні аспекти інституту «відновне правосуддя за участю неповнолітніх». Актуальність теми продиктована запитами суспільства щодо зниження рівня девіантної поведінки в суспільстві та удосконалення механізмів ресоціалізації неповнолітніх правопорушників. У ході дослідження обґрунтовано позиції інституційного, кадрового та регулятивного характеру протидії неповнолітній злочинності; наголошено на окремих історичних аспектах державної політики щодо озвученого різновиду злочинності. Акцентовано детермінанти кримінальної поведінки неповнолітніх та виокремлено принципові риси вікових криз підліткового та юнацького віку. Зазначено вік, з якого чинним законодавством України за вчинення кримінального правопорушення передбачається кримінальна відповідальність. Розкрито роль, функції та форми відновного правосуддя за участю неповнолітніх як прогресивного та дієвого підходу до розв'язання проблематики злочинності загалом і злочинності неповнолітніх зокрема. Проаналізовано статистичні дані зі Звіту про хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». На підставі проведеного дослідження авторками зроблено висновок про багатокомпонентну структуру інституту «відновне правосуддя» та вказано на системність використання методів психологічного, соціологічного, педагогічного та правового впливу.

Література:

1. Абросімова Ю.А. Злочинність неповнолітніх та запобігання їй на регіональному рівні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2009. 23 с.

2. Головкін Б.М. Злочинність неповнолітніх як суспільна проблема. *Проблеми законності* : збірник наукових праць. 2016. Вип. 133. С. 204–217.

URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19123/1/Holovkin_204-217.pdf

3. Зінсу О.І. Психолого-правові засади запобігання домашньому насильству в Україні : дис. … док-ра філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2023. 254 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/7b9e4ca7-763b-4444-a41f-212497c040a3/content

4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 20.03.2026)

5. Мазур М.Р. Відновне правосуддя щодо неповнолітніх: правове регулювання та практика реалізації в Україні. *Juris Europensis Scientia*. 2023. № 6. С. 251–157. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v6.2023.28. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/6_2023/30.pdf

6. Петренко Н.О. Місце та роль відновного правосуддя в сучасній кримінально-правовій системі України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 05 ч. 3. С. 229–233. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.35. URL:http://journalapp.uzhnu.edu.ua/article/view/342786

7. Про реалізацію пілотного проекта «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» : Наказ Міністерства Юстиції України, Міністерства Внутрішніх справ України, Офіс Генерального прокурора № 2176/5/501/176 від 22.07.2024 р. *Офіційний вісник України.* 2024 р. №. 66. Ст. 3995.

8. Поліщук В.М. Психологія переживань вікових криз у підлітковому і юнацькому віці : автореф. дис. … докт-ра психол.наук : 19.00.07. Педагогічна та вікова психологія / Нац. пед. ун. ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2013. С. 44. URL: https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/ded4ebbc-2938-47d1-9497-511d980e44c0

9. Роскошна Н.Г. Медіація в концепції відновного правосуддя : дис. ... док-ра філософії з галузі знань 08 Право спеціальність 081 Право / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2021. С. 189.

10. Сизоненко А.С. Теоретичні погляди на проблему запобігання ювенальній злочинності в Україні. *Нове українське право*. 2021. Вип. 6. С. 173–180. DOI: https://doi.org/10.51989/NUL.2021.6.26

11. Свєтлічний І.В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254-257. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63

12. Слинько А.В. Відновне правосуддя – новий підхід реагування на правопорушення, вчинене неповнолітнім. *Адаптація правової системи України до права Європейського Союзу: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали VI Всеукраїнської за міжнародною участю науково-практичної конференції (м. Полтава, 17 листопада 2021 року). Полтава, 2021. С. 261. С. 116–118.

13. Ставицька О.В. Альтернативні технології розв'язання кримінальних конфліктів: загальний аналіз. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.* 2009. № 1. С. 124–132. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/2616/1/Stavytska_124.pdf

14. Теоретичні питання удосконалення кримінально-виконавчого законодавства України та практики його застосування : монографія / за заг. ред. А. Ф. Степанюка. НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Нац. акад. прав. наук України. Право. Харків, 2021. 488 с.

15. Ужитчак А.Ю. Кримінально-правова політика у сфері боротьби зі злочинністю неповнолітніх у повоєнній Україні (40-і – 60-ті рр. XX ст.) : дис. ... док-ра філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2025. С. 210.

16. Хід реалізації пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення»: *Інформаціцно- аналітичний звіт* з 09 вересня 2024 року по 16 червня 2025 року. Офіційний сайт Безоплатної правничої допомоги. URL: https://legalaid.gov.ua/wp-content/uploads/2025/06/informaczijno-analitychnyj-zvit-vidnovne-pravosuddya-2025.pdf

17. Хмелевська Н.В. Діалектика розвитку відновного правосуддя. *Вісник кримінального судочинства.* 2021. №. 3-4. С. 59–67. DOI: http://doi.org/10.27721/2413-5372.2021.3-4/59-67

18. Шпак К.О., Грачова О.Ю., Головко О.М. Відновне правосуддя в межах справ щодо неповнолітніх. *Право та інноваційне суспільство.* 2021. № 2 (17). С. 178–186. DOI: https://doi.org/10.37772/2309-9275-2021-2(17)-24

19. Djoman Otangba J.Ph. Exsperamentation d'un disposition de justice restaurative pour mineurs: le dificulte de l'implantation d'un noveau modele. *Etudication.Normandie Universite,* 2018. Francais. URL: https://theses.hal.science/tel03098155v1

20. Gagneur J. La justice restitutive au bénéfice des mineures. Une utopie en marche. *L'Harmattan. Collection: Controverses.* 2022. P. 138. URL**:** https://www.lgdj.fr/la-justice-restaurative-au-benefice-des-mineurs-9782140309489.html.

21. Niang, A., Goyette, M., et Brunelle Brunelle N. (2023) Les droits, la parole et les besoins des jeunes placés. *Criminologie.* Les droits, la parole et les besoins des jeunes placés au Québec. 2013. Volume 56. Numero 1. Printemps. p. 5-9. DOI: https://doi.org/10.7202/1099003ar

22. Pilippi D. Droit penal des mineurs et justice restaurative. These de doctorat. *Approche comparée France/Fédération Wallonie-Bruxelles,* Villeneuve d'Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2021, 366 p. URL: https://theses.fr/2015PAUU2004

23. Filippi J. La justice restaurative des jeunes: un «droit » difficile d'accès *Criminologie.* 2023. Volume 56, numéro 1, printemps. P. 361–383. DOI: https://doi.org/10.7202/1099017ar URL: https://www.erudit.org/fr/revues/crimino/2023-v56-n1-crimino07959/1099017ar/

Information about the authors:
Zinsu Olga Ivanivna,
Doctor of Philosophy (PhD) in Law,
Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-3801-6203

Shust Hanna Petrivna,
Candidate of Law,
Methodist / Teacher
Anton Makarenko Kyiv professional and pedagogical applied college
24, Viacheslava Chernovola str., Kyiv, 01135, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002--8777

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-8

МІЖДИСЦИПЛІНАРНІ ПІДХОДИ ДО РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ, ЕКОНОМІЧНИХ ТА УПРАВЛІНСЬКИХ СИСТЕМ У КОНТЕКСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Зінухова В. М.

ВСТУП

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується глибокими трансформаційними процесами, що охоплюють практично всі сфери функціонування держави – правову, економічну та управлінську. Особливої актуальності ці процеси набувають в умовах воєнного стану, коли суттєво зростає навантаження на систему кримінальної юстиції, підвищуються ризики правопорушень, а також актуалізується необхідність забезпечення балансу між публічними інтересами, безпекою держави та дотриманням прав і свобод людини.

У таких умовах кримінальна юстиція перестає розглядатися виключно як сукупність правових механізмів протидії злочинності, а постає як складна багаторівнева система, функціонування якої безпосередньо залежить від ефективності економічних процесів та якості публічного управління. Зокрема, фінансово-економічна нестабільність, трансформація господарських відносин, зміни у сфері державного управління та цифровізація суспільства істотно впливають як на структуру злочинності, так і на способи її виявлення, попередження та розслідування.

Водночас сучасні виклики, зумовлені воєнними діями, глобалізаційними процесами, євроінтеграційними прагненнями України та впровадженням новітніх технологій, формують принципово нове середовище функціонування правових інститутів. Це потребує переосмислення традиційних підходів до регулювання суспільних відносин і зумовлює необхідність застосування міждисциплінарних методів дослідження, які дозволяють комплексно оцінити взаємозв'язок правових, економічних та управлінських факторів.

Особливої уваги в цьому контексті набувають питання взаємодії кримінального права з економічними процесами, зокрема у сфері фінансових правопорушень, порушень у сфері охорони здоров'я, а також забезпечення належного рівня правового регулювання в умовах форс-мажорних обставин, пов'язаних із воєнним станом. Не менш важливим є і вплив управлінських рішень на ефективність функціонування органів кримінальної юстиції, включаючи питання організації їх діяльності, впровадження інноваційних технологій та забезпечення прозорості й підзвітності.

З огляду на це, міждисциплінарний підхід виступає не лише методологічною основою дослідження, а й необхідною умовою формування ефективної моделі розвитку кримінальної юстиції. Такий підхід дозволяє інтегрувати досягнення різних галузей знань – права, економіки, публічного

управління, а також інформаційних технологій – з метою вироблення комплексних рішень щодо протидії сучасним викликам.

Крім того, важливим напрямом є адаптація національного законодавства та практики його застосування до європейських стандартів, що передбачає не лише формальне запозичення норм, а й їх глибинну імплементацію з урахуванням національних особливостей та поточних умов функціонування держави. У цьому контексті особливої актуальності набувають питання забезпечення верховенства права, правової визначеності та ефективності правозастосування.

Отже, актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного осмислення процесів трансформації кримінальної юстиції крізь призму взаємодії правових, економічних та управлінських систем. Такий підхід дозволяє не лише глибше зрозуміти сучасні тенденції розвитку, але й сформулювати практичні рекомендації щодо підвищення ефективності функціонування відповідних інститутів у складних умовах сучасних викликів.

Метою дослідження є визначення теоретичних та прикладних засад розвитку правових, економічних і управлінських систем у контексті трансформації кримінальної юстиції, а також обґрунтування напрямів підвищення ефективності їх функціонування в умовах сучасних викликів.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення таких завдань: проаналізувати сучасні підходи до розуміння трансформації кримінальної юстиції; дослідити вплив економічних факторів на формування та динаміку злочинності; визначити роль публічного управління у забезпеченні ефективності діяльності органів кримінальної юстиції; охарактеризувати вплив воєнного стану на правове регулювання та правозастосовну практику; окреслити перспективи впровадження міждисциплінарних підходів у дослідженні та практиці кримінальної юстиції.

Таким чином, обрана тема є своєчасною, науково обґрунтованою та має значний теоретичний і практичний потенціал, що визначає доцільність і важливість проведення даного дослідження.

1. Теоретико-методологічні засади міждисциплінарного підходу у дослідженні трансформації кримінальної юстиції

Сучасний розвиток кримінальної юстиції відбувається в умовах суттєвих суспільних трансформацій, що зумовлює необхідність перегляду традиційних наукових підходів до її дослідження. Класичне розуміння кримінальної юстиції як виключно правового інституту, спрямованого на протидію злочинності шляхом застосування норм кримінального права та процесу, поступово трансформується у більш складну, багатовимірну систему, що функціонує на перетині права, економіки, публічного управління та інших сфер суспільного життя.

У цьому контексті особливої актуальності набуває міждисциплінарний підхід, який передбачає інтеграцію методів, принципів і теоретичних конструкцій різних галузей знань для комплексного аналізу досліджуваного явища. Такий підхід дозволяє подолати обмеженість вузькогалузевого бачення

та забезпечити більш глибоке розуміння процесів, що відбуваються у сфері кримінальної юстиції[1] [2].

Методологічною основою міждисциплінарного підходу виступає системне бачення кримінальної юстиції як відкритої соціальної системи, що перебуває у постійній взаємодії з зовнішнім середовищем. У межах цього підходу кримінальна юстиція розглядається не лише як сукупність норм і інститутів, а як динамічний механізм, ефективність якого залежить від економічних умов, рівня інституційного розвитку держави, якості управлінських рішень та соціокультурних факторів.

Важливим елементом теоретико-методологічних засад є використання системного методу, який дозволяє дослідити структуру кримінальної юстиції, виявити взаємозв'язки між її елементами та визначити закономірності її функціонування і розвитку. У цьому аспекті кримінальна юстиція постає як цілісна система, що включає органи досудового розслідування, прокуратуру, суди, органи виконання покарань, а також інші інституції, діяльність яких спрямована на забезпечення правопорядку[3].

Поряд із системним методом важливе значення має функціональний підхід, який акцентує увагу на ролі окремих елементів системи кримінальної юстиції у забезпеченні її ефективності. Зокрема, аналіз функцій дозволяє оцінити, наскільки діяльність відповідних органів відповідає поставленим цілям, а також виявити наявні дисфункції та проблеми, що потребують вирішення.

Не менш значущим є інституційний підхід, який передбачає дослідження кримінальної юстиції крізь призму функціонування формальних та неформальних інститутів. У межах цього підходу увага зосереджується на правилах, нормах та практиках, що визначають поведінку суб'єктів кримінальної юстиції, а також на впливі інституційного середовища на ефективність правозастосування. Інституційний аналіз дозволяє врахувати такі фактори, як рівень корупції, якість законодавства, ступінь незалежності судової влади та ефективність механізмів контролю[4].

Особливе місце у структурі міждисциплінарного підходу займає економічний аналіз права, який дає можливість оцінити кримінальну юстицію з точки зору витрат і вигод, ефективності використання ресурсів, а також впливу економічних стимулів на поведінку суб'єктів правовідносин. Застосування цього підходу є особливо актуальним в умовах обмеженості ресурсів, коли виникає необхідність оптимізації діяльності органів кримінальної юстиції та підвищення результативності їх функціонування.

---

[1] Foglesong T., Solomon P. Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine. URL: https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/crime-criminal-justice-and-criminology-post-soviet-ukraine.

[2] Kolodyazhny M. Criminological System of Ukraine: Features, Concept, Structure. *Проблеми законності.* URL: https://plaw.nlu.edu.ua/article/view/341776.

[3] Bohatyrova O. Criminological Analysis and its Economic Aspect of the Crime Rate in Ukraine. *International Journal of Management.* Volume 11. Issue 5. 2020. P. 1214–1224. URL: https://iaeme.com/Home/article_id/IJM_11_05_109.

[4] Firearms control as an element of criminological security in the concept of transitional justice for Ukraine. *Публічне право.* № 171. С. 195–221. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/803.

Крім того, важливим є управлінський (менеджеріальний) підхід, який передбачає аналіз кримінальної юстиції як об'єкта публічного управління. У межах цього підходу досліджуються питання стратегічного планування, організації діяльності, координації між різними органами, а також впровадження інноваційних технологій і сучасних управлінських практик. Особливу роль тут відіграють процеси цифровізації, які відкривають нові можливості для підвищення прозорості, ефективності та підзвітності системи кримінальної юстиції[5] [6].

Суттєве значення має також компаративний метод, який дозволяє здійснювати порівняльний аналіз національної системи кримінальної юстиції з відповідними системами інших держав. Це сприяє виявленню кращих практик та формуванню рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства і правозастосовної діяльності з урахуванням міжнародних стандартів.

У сучасних умовах особливого значення набуває також врахування впливу екстраординарних факторів, зокрема воєнного стану, на функціонування кримінальної юстиції. Це зумовлює необхідність адаптації методологічних підходів до дослідження з урахуванням підвищеного рівня ризиків, змін у структурі злочинності, а також трансформації механізмів правового регулювання[7] [8].

Таким чином, міждисциплінарний підхід виступає ключовим інструментом дослідження трансформації кримінальної юстиції, оскільки дозволяє інтегрувати різні наукові перспективи та забезпечити комплексне бачення досліджуваних процесів. Його застосування сприяє не лише поглибленню теоретичних знань, але й формуванню практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності функціонування системи кримінальної юстиції в умовах сучасних викликів.

2. Вплив економічних та управлінських факторів на функціонування системи кримінальної юстиції в умовах сучасних викликів

Функціонування системи кримінальної юстиції в сучасних умовах визначається не лише правовими нормами та інституційною побудовою, а й значною мірою залежить від економічних та управлінських факторів, які формують середовище її діяльності. У період глибоких соціально-економічних трансформацій, зокрема в умовах воєнного стану, ці фактори набувають визначального значення, впливаючи як на характер злочинності, так і на ефективність протидії їй.

---

[5] Mirta B. Gordon, J. R. Iglesias, Viktoriya Semeshenko, J.-P. Nadal. Crime and punishment: the economic burden of impunity. URL: https://arxiv.org/abs/0710.3751.

[6] Kaliuha K., Deiev M., Voronova O., Zinukhova V., Yerenko D., Shalko M. Financial aspects of healthcare offenses. *Financial and credit activity: problems of theory and practice.* 2025. № 5 (64). P. 639–652.

[7] Зінухова В. М. Щодо обставин непереборної сили під час воєнного стану. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лют. 2023 р.).* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 604 с. С. 162–165.

[8] Зінухова В. М., Великий О. В. Актуальні питання правового регулювання. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал.* 2024. № 4 (131). 316 с. (С. 174–183).

Економічні процеси виступають одним із ключових детермінантів злочинності. Зміни у рівні економічного розвитку, структурі ринку праці, доходах населення, інвестиційній активності та фінансовій стабільності безпосередньо впливають на криміногенну ситуацію в державі. Економічна нестабільність, зростання безробіття, інфляційні процеси та нерівномірний розподіл ресурсів створюють передумови для зростання як загальнокримінальних, так і економічних правопорушень. Водночас розвиток ринкових відносин і ускладнення фінансових інструментів зумовлюють появу нових форм злочинної діяльності, зокрема у сфері фінансів, охорони здоров'я, цифрової економіки[9] [10] [11] [12].

Особливу увагу належить приділити феномену економічної злочинності, який у сучасних умовах набуває системного характеру. Фінансові правопорушення, зловживання у сфері бюджетних коштів, корупційні прояви та злочини у сфері публічних закупівель не лише завдають значних матеріальних збитків державі, а й підривають довіру до інститутів влади, що у свою чергу негативно впливає на ефективність функціонування всієї системи кримінальної юстиції. У цьому контексті особливого значення набуває інтеграція економічного аналізу у процес формування кримінально-правової політики, що дозволяє оцінювати ефективність правових норм з точки зору їх економічних наслідків[13] [14] [15] [16].

Не менш важливим є вплив ресурсного забезпечення на діяльність органів кримінальної юстиції. Обмеженість фінансових ресурсів, характерна для умов воєнного стану, зумовлює необхідність їх раціонального розподілу та ефективного використання. Недостатнє фінансування правоохоронних органів, судової системи та установ виконання покарань може призводити до зниження якості розслідувань, затягування судових процесів, погіршення умов утримання осіб, а також зростання корупційних ризиків. У зв'язку з цим актуалізується питання підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу, впровадження сучасних фінансово-управлінських механізмів та оптимізації витрат.

У свою чергу, управлінські фактори відіграють не менш значущу роль у забезпеченні ефективності функціонування системи кримінальної юстиції. Якість управлінських рішень, рівень координації між різними органами,

---

[9] Garoupa N. Economic Analysis of Law. New York : Aspen Publishers, 2009. 286 p.

[10] Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*. 1968. Vol. 76. № 2. P. 169–217.

[11] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Judicial Systems – Efficiency and Quality of Justice. Strasbourg : Council of Europe, 2022. 400 p. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej.

[12] Transparency International. *Corruption Perceptions Index*. 2023. URL: https://www.transparency.org.

[13] Stigler G. J. The Optimum Enforcement of Laws. *Journal of Political Economy*. 1970. Vol. 78, № 3. P. 526–536.

[14] Buscaglia E., Dakolias M. Comparative International Study of Court Performance Indicators. Washington : World Bank, 1999. 45 p.

[15] Зінухова В. М. Щодо обставин непереборної сили під час воєнного стану. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лют. 2023 р.).* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 604 с. С. 162–165.

[16] World Justice Project. *Rule of Law Index*. 2023. URL: https://worldjusticeproject.org.

наявність чітких стратегій розвитку та ефективних механізмів контролю визначають здатність системи адаптуватися до сучасних викликів. У цьому аспекті особливого значення набуває впровадження принципів належного врядування, зокрема прозорості, підзвітності, ефективності та орієнтації на результат[17] [18] [19].

Сучасні тенденції розвитку публічного управління свідчать про необхідність переходу від традиційних адміністративних моделей до більш гнучких та інноваційних підходів, заснованих на використанні інформаційних технологій, аналітики даних та цифрових платформ. Цифровізація кримінальної юстиції відкриває нові можливості для підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, зокрема шляхом автоматизації процесів, використання електронних доказів, створення інтегрованих інформаційних систем та забезпечення оперативного обміну інформацією між різними суб'єктами.

Водночас впровадження цифрових технологій потребує належного нормативно-правового забезпечення, а також врахування ризиків, пов'язаних із захистом персональних даних, кібербезпекою та можливими зловживаннями. У цьому контексті управлінський аспект набуває особливої ваги, оскільки саме від ефективності управління залежить успішність інтеграції інновацій у діяльність системи кримінальної юстиції[20].

В умовах воєнного стану значно ускладнюється функціонування державних інститутів, що зумовлює необхідність адаптації управлінських підходів до нових реалій. Зростає потреба у швидкому прийнятті рішень, гнучкості організаційних структур, посиленні координації між різними органами державної влади та забезпеченні ефективного використання наявних ресурсів. При цьому важливим є збереження балансу між оперативністю дій та дотриманням принципів верховенства права.

Особливого значення набуває також проблема взаємодії між різними елементами системи кримінальної юстиції. Недостатній рівень координації між правоохоронними органами, прокуратурою, судами та іншими інституціями може призводити до дублювання функцій, втрати інформації та зниження ефективності правозастосування. У цьому контексті управлінські рішення мають бути спрямовані на забезпечення інтегрованого підходу до функціонування системи, що передбачає узгодженість дій, обмін інформацією та спільне планування діяльності.

Крім того, важливим є врахування людського фактору, зокрема рівня професійної підготовки кадрів, їх мотивації, доброчесності та психологічної стійкості. Умови воєнного стану створюють додаткові навантаження на

[17] Stigler G. J. The Optimum Enforcement of Laws. *Journal of Political Economy*. 1970. Vol. 78, № 3. P. 526–536.

[18] OECD. Public Integrity Handbook. Paris : OECD Publishing, 2020. 120 p.

[19] Kaliuha K., Deiev M., Voronova O., Zinukhova V., Yerenko D., Shalko M. Financial aspects of healthcare offenses. *Financial and credit activity: problems of theory and practice.* 2025. № 5 (64). P. 639–652.

[20] United Nations Office on Drugs and Crime. Education for Justice (E4J) University Module Series: Crime Prevention and Criminal Justice. Vienna : UNODC, 2018. URL: https://www.unodc.org/e4j/ar/crime-prevention-criminal-justice/module-11/advanced-reading.html.

працівників системи кримінальної юстиції, що може впливати на якість виконання ними своїх функцій. Відтак, ефективне управління персоналом, включаючи підвищення кваліфікації, забезпечення належних умов праці та формування високих етичних стандартів, є важливою складовою підвищення ефективності системи[21].

Таким чином, економічні та управлінські фактори відіграють визначальну роль у функціонуванні системи кримінальної юстиції в умовах сучасних викликів. Їх комплексний аналіз дозволяє виявити ключові проблеми та визначити напрями їх вирішення, що, у свою чергу, сприяє формуванню ефективної, адаптивної та стійкої системи кримінальної юстиції, здатної забезпечити належний рівень правопорядку та захисту прав людини навіть у найбільш складних умовах.

3. Правові механізми та перспективи розвитку кримінальної юстиції в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів

Сучасний етап розвитку кримінальної юстиції України характеризується поєднанням двох потужних векторів трансформації – функціонування в умовах воєнного стану та поступової інтеграції до європейського правового простору. Така подвійна детермінованість зумовлює необхідність комплексного переосмислення правових механізмів забезпечення правопорядку, адаптації інституційної структури та формування нових підходів до правозастосування[22] [23].

Воєнний стан як особливий правовий режим істотно впливає на функціонування кримінальної юстиції, змінюючи як нормативну базу, так і практику її застосування. Зокрема, спостерігається розширення криміналізації окремих діянь, пов'язаних із посяганнями на національну безпеку, громадський порядок, економічну стабільність держави, а також посилення відповідальності за правопорушення у стратегічно важливих сферах[24] [25]. Водночас виникає необхідність забезпечення балансу між ефективністю кримінального переслідування та дотриманням фундаментальних прав і свобод людини, що є однією з ключових вимог правової держави[26] [27] [28].

---

[21] World Bank. World Development Report 2017: Governance and the Law. Washington : World Bank, 2017. 295 p.

[22] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19.

[23] European Commission. Ukraine 2023 Report. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu.

[24] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

[25] Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах воєнного стану : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua.

[26] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

[27] European Convention on Human Rights. Rome, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.

[28] Зінухова В. М. Щодо обставин непереборної сили під час воєнного стану. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лют. 2023 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 604 с. С. 162–165.

Правові механізми, які застосовуються в умовах воєнного стану, повинні бути не лише оперативними, але й легітимними, пропорційними та обґрунтованими. Надмірна криміналізація або необґрунтоване розширення дискреційних повноважень правоохоронних органів може призвести до зловживань, порушення принципу верховенства права та втрати довіри до державних інституцій. У зв'язку з цим важливого значення набуває вдосконалення механізмів парламентського, судового та громадського контролю за діяльністю органів кримінальної юстиції[29] [30] [31].

Паралельно із викликами воєнного характеру, Україна продовжує реалізацію курсу на європейську інтеграцію, що передбачає гармонізацію національного законодавства із правом Європейського Союзу та впровадження європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції[32]. Це стосується як матеріального кримінального права, так і кримінального процесу, організації судової влади, діяльності правоохоронних органів та системи виконання покарань[33] [34].

Європейські стандарти базуються на таких фундаментальних принципах, як верховенство права, незалежність суду, справедливий судовий розгляд, презумпція невинуватості, пропорційність покарання та повага до прав людини[35]. Їх імплементація вимагає не лише формального закріплення відповідних норм у законодавстві, але й реального забезпечення їх дотримання на практиці. У цьому контексті особливого значення набуває підвищення якості правозастосовної діяльності, формування єдиної судової практики та забезпечення належного рівня професійної підготовки кадрів[36] [37].

Важливим напрямом розвитку кримінальної юстиції є також удосконалення кримінально-правової політики з урахуванням сучасних викликів, зокрема економічних, технологічних та безпекових. Зростання ролі економічних правопорушень, кіберзлочинності, злочинів у сфері охорони здоров'я та використання новітніх технологій вимагає адаптації правових механізмів

[29] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

[30] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. Strasbourg : Council of Europe, 2016. URL: https://www.venice.coe.int.

[31] World Justice Project. Rule of Law Index 2023. URL: https://worldjusticeproject.org.

[32] European Commission. Ukraine 2023 Report. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu.

[33] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

[34] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Judicial Systems – Efficiency and Quality of Justice. Strasbourg : Council of Europe, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej.

[35] European Convention on Human Rights. Rome, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.

[36] Council of Europe. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights (Right to a fair trial). Strasbourg, 2023. URL: https://www.echr.coe.int.

[37] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. Strasbourg : Council of Europe, 2016. URL: https://www.venice.coe.int.

до нових форм злочинної діяльності[38]. Це передбачає як удосконалення законодавства, так і розвиток інституційної спроможності відповідних органів.

Не менш важливим є впровадження сучасних технологій у діяльність системи кримінальної юстиції. Цифровізація судових процесів, використання електронних доказів, створення єдиних інформаційних систем, застосування аналітичних інструментів та елементів штучного інтелекту сприяють підвищенню ефективності, прозорості та оперативності правозастосування[39][40]. Водночас ці процеси потребують належного нормативно-правового регулювання та забезпечення кібербезпеки.

Особливу роль у розвитку кримінальної юстиції відіграє інституційна спроможність держави, яка визначається рівнем організації, координації та ефективності діяльності відповідних органів. У цьому контексті важливим є удосконалення системи управління, впровадження стратегічного планування, підвищення рівня міжвідомчої взаємодії та забезпечення прозорості діяльності органів кримінальної юстиції[41] [42] [43].

З урахуванням викладеного, перспективи розвитку кримінальної юстиції в Україні мають базуватися на поєднанні правових, економічних та управлінських підходів, що забезпечить її стійкість до сучасних викликів та здатність до подальшого розвитку.

До ключових напрямів удосконалення доцільно віднести: нормативне забезпечення балансу між безпекою та правами людини; посилення інституційного контролю та підзвітності; гармонізацію законодавства із європейськими стандартами; розвиток цифрової інфраструктури кримінальної юстиції; підвищення професійної компетентності кадрів; впровадження аналітичних та ризик-орієнтованих підходів до протидії злочинності.

Реалізація зазначених напрямів дозволить сформувати ефективну, адаптивну та орієнтовану на європейські стандарти систему кримінальної юстиції, здатну забезпечити належний рівень правопорядку навіть в умовах воєнного стану та постійних трансформацій суспільства.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що сучасна система кримінальної юстиції України перебуває у стані глибокої трансформації,

[38] Kaliuha K., Deiev M., Voronova O., Zinukhova V., Yerenko D., Shalko M. Financial aspects of healthcare offenses. *Financial and credit activity: problems of theory and practice.* 2025. № 5 (64). P. 639–652.

[39] European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Judicial Systems – Efficiency and Quality of Justice. Strasbourg : Council of Europe, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej.

[40] United Nations Office on Drugs and Crime. Handbook on Criminal Justice Responses to Terrorism. Vienna : UNODC, 2009. URL: https://www.unodc.org.

[41] European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. Strasbourg : Council of Europe, 2016. URL: https://www.venice.coe.int.

[42] European Commission. Ukraine 2023 Report. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu.

[43] United Nations Office on Drugs and Crime. Crime Prevention and Criminal Justice Reform in Ukraine. URL: https://www.unodc.org.

зумовленої як внутрішніми соціально-економічними процесами, так і зовнішніми викликами, пов'язаними з воєнним станом та євроінтеграційними прагненнями держави. У цих умовах кримінальна юстиція функціонує не лише як правовий механізм протидії злочинності, але і як складна багаторівнева система, ефективність якої визначається взаємодією правових, економічних та управлінських чинників.

Насамперед встановлено, що воєнний стан суттєво трансформує як нормативно-правову базу, так і практику функціонування кримінальної юстиції. Розширення криміналізації окремих діянь, посилення відповідальності за правопорушення, що становлять загрозу національній безпеці, а також не обхідність оперативного реагування на нові види злочинності формують нову модель правозастосування. Водночас такі зміни вимагають належного нормативного обґрунтування, чітких меж застосування та ефективних механізмів контролю з метою недопущення порушень прав людини та зловживань владними повноваженнями.

Доведено, що ключовою умовою ефективності кримінальної юстиції є забезпечення балансу між інтересами держави у сфері безпеки та необхідністю дотримання фундаментальних прав і свобод людини. У цьому контексті особливого значення набуває реалізація принципу верховенства права, який виступає базовою гарантією легітимності діяльності органів кримінальної юстиції та довіри суспільства до них. Недотримання цього балансу може призвести до делегітимації правових інститутів і зниження ефективності боротьби зі злочинністю.

Обґрунтовано, що євроінтеграційні процеси відіграють системоутворюючу роль у модернізації кримінальної юстиції України. Імплементація європейських стандартів, зокрема у сфері прав людини, судочинства та діяльності правоохоронних органів, сприяє підвищенню якості правового регулювання та правозастосовної практики. При цьому важливо забезпечити не формальне запозичення норм, а їх реальну адаптацію до національних умов, що передбачає врахування специфіки правової системи України та актуальних викликів, зокрема пов'язаних із воєнним станом.

Встановлено, що сучасні виклики, включаючи економічну нестабільність, зростання ролі фінансових правопорушень, розвиток цифрових технологій та трансформацію соціальних відносин, потребують застосування міждисциплінарного підходу до формування кримінально-правової політики. Інтеграція правових, економічних та управлінських підходів дозволяє забезпечити більш глибоке розуміння причин і умов злочинності, а також сформувати ефективні механізми її попередження та протидії.

Особливу увагу приділено ролі інституційної спроможності та ефективного публічного управління у функціонуванні системи кримінальної юстиції. Встановлено, що якість управлінських рішень, рівень координації між суб'єктами кримінальної юстиції, ефективність використання ресурсів та впровадження сучасних технологій безпосередньо впливають на результативність правозастосування. У цьому контексті важливим є впровадження принципів належного врядування, підвищення прозорості діяльності органів влади та забезпечення їх підзвітності суспільству.

Таким чином, розвиток кримінальної юстиції в Україні має здійснюватися на основі комплексного підходу, який поєднує правові, економічні та управлінські інструменти. Лише за умови їх узгодженого застосування можливо забезпечити ефективне функціонування системи кримінальної юстиції, її адаптацію до сучасних викликів та відповідність європейським стандартам. Це, у свою чергу, сприятиме зміцненню правопорядку, підвищенню рівня захисту прав людини та формуванню довіри до державних інституцій.

Результати проведеного дослідження дають підстави сформулювати комплекс практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності функціонування системи кримінальної юстиції України в умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану, економічної нестабільності та євроінтеграційних процесів. Їх реалізація має ґрунтуватися на поєднанні правових, економічних і управлінських інструментів, що забезпечить системний і збалансований розвиток відповідних інститутів.

Передусім актуальним є удосконалення кримінального законодавства з урахуванням новітніх тенденцій розвитку злочинності. Йдеться про необхідність своєчасної адаптації норм кримінального права до сучасних викликів, зокрема у сфері економічних правопорушень, кіберзлочинності, злочинів у фінансовій та цифровій сферах. Законодавчі зміни повинні бути системними, внутрішньо узгодженими та спрямованими не лише на посилення відповідальності, але й на підвищення превентивного потенціалу кримінального права, забезпечення його ефективності та передбачуваності.

Важливим напрямом є забезпечення належного контролю за діяльністю правоохоронних органів, особливо в умовах воєнного стану, коли розширення повноважень може створювати ризики зловживань. У цьому контексті необхідно посилити механізми парламентського, судового та громадського контролю, забезпечити прозорість діяльності відповідних органів, а також удосконалити процедури притягнення до відповідальності за порушення законності. Це сприятиме зміцненню довіри суспільства до інститутів кримінальної юстиції та забезпеченню дотримання принципу верховенства права.

Не менш важливою є активізація процесів імплементації європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції. Це передбачає не лише формальне приведення законодавства у відповідність до міжнародних вимог, але й забезпечення їх реального застосування у правозастосовній практиці. Особливу увагу слід приділити гарантіям прав людини, забезпеченню справедливого судового розгляду, незалежності судової влади та ефективності механізмів захисту прав і свобод. У цьому аспекті доцільним є використання кращих практик держав-членів Європейського Союзу з урахуванням національних особливостей.

Суттєвого значення набуває розвиток цифровізації кримінальної юстиції як одного з ключових напрямів її модернізації. Впровадження електронного судочинства, створення єдиних інформаційних систем, використання аналітичних інструментів та сучасних технологій обробки даних дозволяє підвищити ефективність, прозорість та оперативність діяльності органів кримінальної юстиції. Водночас ці процеси повинні супроводжуватися належним нормативно-правовим забезпеченням, а також гарантіями захисту інформації та персональних даних.

Особливу увагу слід приділити підвищенню рівня професійної підготовки кадрів, що функціонують у системі кримінальної юстиції. Сучасні виклики вимагають від фахівців не лише глибоких юридичних знань, але й розуміння економічних процесів, навичок управління, роботи з інформаційними технологіями та аналітичного мислення. У зв'язку з цим доцільним є впровадження міждисциплінарних освітніх програм, системи безперервного професійного розвитку, а також підвищення стандартів доброчесності та етичної поведінки.

Окремим напрямом є оптимізація управлінських процесів у системі кримінальної юстиції. Це передбачає впровадження сучасних методів стратегічного планування, удосконалення механізмів координації між різними органами, підвищення ефективності прийняття управлінських рішень та орієнтацію на досягнення конкретних результатів. Важливим є також розвиток системи оцінки ефективності діяльності органів кримінальної юстиції на основі чітких показників та критеріїв.

Не менш значущим є забезпечення ефективного використання ресурсів у системі кримінальної юстиції. В умовах обмеженості фінансових можливостей держави особливої актуальності набуває впровадження економічного аналізу, який дозволяє оцінювати витрати та результати діяльності, визначати пріоритетні напрями фінансування та підвищувати загальну ефективність функціонування системи. Раціональне управління ресурсами сприятиме не лише підвищенню результативності, але й зміцненню інституційної спроможності кримінальної юстиції.

Отже, реалізація запропонованих рекомендацій дозволить забезпечити комплексне вдосконалення системи кримінальної юстиції України, підвищити її адаптивність до сучасних викликів та наблизити до європейських стандартів. Це, у свою чергу, сприятиме зміцненню правопорядку, підвищенню рівня захисту прав людини та формуванню ефективної, прозорої та стійкої системи кримінальної юстиції.

АНОТАЦІЯ

У роботі здійснено комплексне наукове дослідження трансформації системи кримінальної юстиції України в умовах сучасних викликів, зокрема воєнного стану, соціально-економічних змін та євроінтеграційних процесів. Обґрунтовано доцільність застосування міждисциплінарного підходу, який передбачає інтеграцію правових, економічних та управлінських аспектів для всебічного аналізу функціонування кримінальної юстиції.

Розкрито теоретико-методологічні засади міждисциплінарного підходу, зокрема значення системного, функціонального, інституційного, економічного та управлінського аналізу у дослідженні кримінальної юстиції як складної соціальної системи. Визначено, що сучасна кримінальна юстиція не обмежується виключно правовими механізмами, а функціонує у тісному взаємозв'язку з економічними процесами та публічним управлінням.

Проаналізовано вплив економічних факторів на формування злочинності, зокрема роль фінансово-економічної нестабільності, ресурсних обмежень та трансформації господарських відносин. Обґрунтовано значення економічного аналізу права як інструменту підвищення ефективності кримінально-правової

політики. Досліджено управлінські аспекти функціонування системи кримінальної юстиції, включаючи питання координації діяльності органів, стратегічного планування, цифровізації та впровадження сучасних управлінських технологій.

Особливу увагу приділено аналізу правових механізмів функціонування кримінальної юстиції в умовах воєнного стану, зокрема розширенню криміналізації, посиленню відповідальності за злочини проти національної безпеки та необхідності забезпечення балансу між інтересами держави і правами людини. Визначено основні напрями імплементації європейських стандартів у сфері кримінальної юстиції, включаючи забезпечення верховенства права, справедливого судового розгляду та незалежності судової влади.

За результатами дослідження сформульовано висновки та практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення кримінального законодавства, підвищення ефективності управління, розвиток цифровізації, зміцнення інституційної спроможності та забезпечення раціонального використання ресурсів. Обґрунтовано, що подальший розвиток кримінальної юстиції України має здійснюватися на основі комплексного міждисциплінарного підходу, який забезпечить її адаптивність до сучасних викликів та відповідність європейським стандартам.

Ключові слова: кримінальна юстиція, міждисциплінарний підхід, воєнний стан, євроінтеграція, економічні фактори, публічне управління, цифровізація, кримінально-правова політика, верховенство права, інституційна спроможність.

Література

1. Becker G. S. Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy.* 1968. Vol. 76. № 2. P. 169–217.

2. Bohatyrova O. Criminological Analysis and its Economic Aspect of the Crime Rate in Ukraine. *International Journal of Management.* Volume 11. Issue 5. 2020. P. 1214–1224. URL: https://iaeme.com/Home/article_id/IJM_11_05_109.

3. Buscaglia E., Dakolias M. Comparative International Study of Court Performance Indicators. Washington : World Bank, 1999. 45 p.

4. Council of Europe. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights (Right to a fair trial). Strasbourg. 2023. URL: https://www.echr.coe.int.

5. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Rule of Law Checklist. Strasbourg : Council of Europe, 2016. URL: https://www.venice.coe.int.

6. European Commission for the Efficiency of Justice (CEPEJ). European Judicial Systems – Efficiency and Quality of Justice. Strasbourg : Council of Europe, 2022. URL: https://www.coe.int/en/web/cepej.

7. European Commission. Ukraine 2023 Report. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu.

8. European Convention on Human Rights. Rome, 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.

9. Firearms control as an element of criminological security in the concept of transitional justice for Ukraine. *Публічне право.* № 171. С. 195–221. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB/article/view/803.

10. Foglesong T., Solomon P. Crime, Criminal Justice and Criminology in Post-Soviet Ukraine. URL: https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/crime-criminal-justice-and-criminology-post-soviet-ukraine.

11. Garoupa N. Economic Analysis of Law. New York : Aspen Publishers, 2009. 286 p.

12. Kaliuha K., Deiev M., Voronova O., Zinukhova V., Yerenko D., Shalko M. Financial aspects of healthcare offenses. *Financial and credit activity: problems of theory and practice.* 2025. № 5 (64). P. 639–652.

13. Kolodyazhny M. Criminological System of Ukraine: Features, Concept, Structure. *Проблеми законності.* URL: https://plaw.nlu.edu.ua/article/view/341776.

14. Mirta B. Gordon, J. R. Iglesias, Viktoriya Semeshenko, J.-P. Nadal. Crime and punishment: the economic burden of impunity. URL: https://arxiv.org/abs/0710.3751.

15. OECD. Public Integrity Handbook. Paris : OECD Publishing, 2020. 120 p.

16. Stigler G. J. The Optimum Enforcement of Laws. *Journal of Political Economy*. 1970. Vol. 78, № 3. P. 526–536.

17. Transparency International. *Corruption Perceptions Index*. 2023. URL: https://www.transparency.org.

18. United Nations Office on Drugs and Crime. Crime Prevention and Criminal Justice Reform in Ukraine. URL: https://www.unodc.org.

19. United Nations Office on Drugs and Crime. Education for Justice (E4J) University Module Series: Crime Prevention and Criminal Justice. Vienna : UNODC, 2018. URL: https://www.unodc.org/e4j/ar/crime-prevention-criminal-justice/module-11/advanced-reading.html.

20. United Nations Office on Drugs and Crime. Handbook on Criminal Justice Responses to Terrorism. Vienna : UNODC, 2009. URL: https://www.unodc.org.

21. World Bank. World Development Report 2017: Governance and the Law. Washington : World Bank, 2017. 295 p.

22. World Justice Project. Rule of Law Index 2023. URL: https://worldjusticeproject.org.

23. Закон України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» від 3 березня 2022 року № 2113-IX. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text

24. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015 № 389-VIII. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19.

25. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.

26. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

27. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

28. Зінухова В. М. Щодо обставин непереборної сили під час воєнного стану. *Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 лют. 2023 р.).* Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 604 с. (С. 162-165).

29. Зінухова В. М., Великий О. В. Актуальні питання правового регулювання. *Науковий вісник Дніпровського державного університету внутрішніх справ: Науковий журнал.* 2024. № 4(131). 316 с. (С. 174-183).

Information about the author:
Zinukhova Viktoriia Mykhailivna,
Ph.D., teacher of the Department
civil, administrative and financial law
Institute of Economics and Law
Classic Private University
70 b, Universytetska st., Zaporizhzhia, 69002, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-7548-8448

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-9

THE CONCEPT OF THE FORM OF ADMINISTRATIVE LAW: FROM THE DOGMATIC TRADITION TO THE MORPHOLOGICAL PARADIGM

Kolpakov V.

INTRODUCTION

The problem of the form of administrative law belongs to those theoretical questions that have long remained simultaneously familiar and insufficiently explored within administrative law doctrine. Its presence in the language of scholarship has never been in doubt; however, that presence was for the most part unaccompanied by any singling out of form as an independent category capable of explaining the internal organisation of administrative-legal influence. It is precisely for this reason that, as the administrative legal order has grown more complex, the need has become ever more apparent to ask not only about the external modes of law's existence, but also about the internal order of the legal shaping of public authority action.

For a considerable time, the form of law was examined either through the logic of its external expression, or in connection with the sources of law, or within the framework of conceptions about the forms of administrative activity. As a result, the very problem of the form of administrative law became, as it were, dissolved into other categories that enjoyed greater stability within the dogmatic apparatus. It was for this reason that it long failed to acquire the significance of a distinct methodological topic capable of explaining the internal legal organisation of administrative-legal influence.

At the same time, the contemporary state of the administrative legal order compels a return to this problem within an altogether different intellectual horizon. The growing complexity of administrative procedures, heightened requirements for the reasoning of decisions, the expanding role of review and oversight, the digitalisation of public administration, the emergence of algorithmic decisions and new forms of interaction between the individual and the administration – all of this renders inadequate any understanding of form that reduces to the external shell of a norm or to the classification of types of administrative activity. Under these conditions, the question becomes ever more pressing not only as to the form in which law exists externally, but also as to how it internally organises the action of public authority, securing its definiteness, reasonedness, controllability and amenability to review.

It is at precisely this point that the problem of the form of administrative law acquires new theoretical significance. It moves beyond the bounds of the traditional doctrine of sources of law and ceases to serve as a secondary accompaniment to the categories of the administrative act or administrative procedure. Instead, form begins to reveal itself as a category capable of uniting the normative, institutional, procedural and axiological dimensions of administrative law into a single explanatory construction. This approach makes it possible to see that what is at stake is not yet

another definition, but an attempt to reconceptualise the very mode of theoretical vision of the administrative legal order.

The aim of this study is to trace the logic of the transition from the dogmatic tradition of understanding the form of law to the morphological paradigm, and on this basis to substantiate the concept of the form of administrative law as the invariant framework of the legal shaping of public authority action. To achieve this aim it is necessary, first, to identify the historical and doctrinal preconditions of the traditional understanding of form; second, to delineate its methodological limits; third, to demonstrate the internal logic of the transition to the morphological vision; fourth, to disclose the content of the form of administrative law as a multi-level and reproducible legal construction; and fifth, to establish the diagnostic, design-oriented and doctrinal significance of the proposed concept.

It should be noted separately that this study adheres to the principles of scientific transparency and integrity, and that artificial intelligence tools were engaged exclusively as auxiliary means for preliminary source retrieval and thematic grouping, draft structuring of the literature review, generating variants of research questions and hypotheses, technical linguistic editing and terminological standardisation, assistance with data-processing code, and concise summarisation of large textual corpora with subsequent authorial verification. Artificial intelligence systems are not co-authors and bear no responsibility for the content of the monograph; full responsibility rests with the author. This approach is consistent with the European Code of Conduct for Research Integrity of the All European Academies (ALLEA), with the principles of transparency and best practices in scholarly publishing of the Committee on Publication Ethics (COPE) and its partner organisations, and with the CRediT (Contributor Roles Taxonomy) as an instrument for the transparent attribution of contributions.

In the course of working with digital tools, no personal data were processed, and the approach to information security was aligned with the principle of data protection by design and by default, as formulated in Article 25 of the General Data Protection Regulation (Regulation (EU) 2016/679) and elaborated in the guidelines of the European Data Protection Board.

Accordingly, this study is directed not only at a critique of established conceptions, but at the construction of a new theoretical optic within which the form of administrative law is understood as the central category of the internal architectonics of public authority influence. It is this optic that, in the author’s view, makes it possible to pose anew the questions of the quality of the administrative legal order, of the limits of permissible administrative discretion, and of the criteria for the future development of administrative law.

1. The Dogmatic Tradition of Understanding the Form of Law and Its Influence on Administrative Law Doctrine

The form of administrative law belongs to those categories of legal science that have long been present in doctrine, yet have never received adequate methodological elaboration. In domestic legal thought, the form of law was traditionally understood either as the external mode of expressing a legal norm, or as a concept closely related to the source of law, or – within the branch-specific context of administrative law – as the

external manifestation of administrative activity. Each of these approaches possessed its own cognitive value, insofar as it made it possible to describe a particular aspect of law's juridical existence: its normative objectivation, its source-based determinacy, or the external manifestation of public administrative activity. Yet none of them secured for the form of administrative law an independent place within the system of doctrinal analysis. Beyond their limits there remained a fundamental question: how exactly does law organise the action of public authority from within – that is, how does it confer upon authoritative decisions their definiteness, reasonedness, controllability and amenability to review. It was precisely this lacuna that became the point of departure for concentrating research effort on conceptualising the phenomenon of the form of administrative law. The recognition of this doctrinally unreflected gap served as the intellectual impulse for the search for a new concept of the form of the branch – a concept designed not merely to fill a terminological void, but to serve as an instrument for reconceptualising the very nature of form as the invariant framework of the legal shaping of public authority action[1].

The logic of such a transition – from the article-level formulation of the problem to the monographic architectonics of a chapter – is already embedded in the foundational text, where the form of administrative law is defined not as the external shell of a norm but as the invariant framework of the legal shaping of public authority action.

This foundational problematic position requires an engagement with the dogmatic tradition, within which the category of the form of law was for a long time interpreted predominantly as the external mode of existence, expression or consolidation of a legal norm. Within this approach, the form of law performed above all the function of juridical objectivation: it indicated the official bearer through which law acquires formal determinacy, public accessibility, general binding force and capacity to be applied within the legal order. This approach possessed an undeniable methodological value, since it made it possible to distinguish law from other social regulators, to link a norm to its official mode of fixation, and to explain why a normative legal act, legal custom, normative agreement, judicial practice, legal doctrine or general principles of law may, under certain conditions, acquire juridical significance. In this sense the dogmatic tradition was neither accidental nor erroneous; it corresponded to that stage of legal thinking at which the principal task was to establish the external boundaries of law, its formal recognisability and its stability within the system of sources[2].

At the same time, it was within the bounds of precisely this tradition that one of the most resilient theoretical inertias gradually took shape: the form of law began to be perceived almost exclusively through the prism of the source of law. Even where a formal distinction between form and source was drawn, the semantic centre of the discussion remained unchanged – the question being where exactly a norm is fixed, through which external bearer it becomes juridically operative, and by what means it

[1] Колпаков В. К. Морфологія адміністративного права: концепція форми галузі : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2026. 760 с.

[2] Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. С. 151.

acquires official expression and general binding force. As a result, the category of the form of law, on the one hand, retained its traditional theoretical weight, while on the other it never received independent methodological development. It remained permanently alongside the source of law without becoming sufficiently separated from it to function as an autonomous instrument for analysing the internal juridical organisation of legal material. It is for this reason that Ukrainian legal thought came to favour formulas such as "forms of law", "sources of law", and "forms (sources) of law" – formulations that are convenient for pedagogical and doctrinal exposition, yet at the same time reflect the insufficient demarcation of form as an independent category[3].

For administrative law doctrine this inheritance carried particular significance. Ukrainian administrative law took shape and was reconceptualised under the difficult conditions of transition from a statist-managerial model to a public-law, human-centred and procedurally oriented model of the branch. During this period, other and far more pressing tasks naturally came to the fore: the reform of the public administration system, the restructuring of executive authorities, the establishment of local self-government, the renewal of administrative legislation, the formation of administrative justice, the strengthening of judicial protection of human rights, the reconceptualisation of the subject matter of administrative law, and the legal status of the private individual in relations with public administration. Against this background, the problem of the form of administrative law was not singled out as an independent methodological node. It remained dissolved within broader discussions of the sources of administrative law, the system of administrative legislation, the forms of administrative activity, the administrative act, administrative procedure and judicial review[4]. It is telling that the programmatic documents of the period of administrative-legal renewal quite clearly registered the need for a new ideology of executive power functioning, for affirming the service of the state to the individual, for strengthening the rights-protective orientation of administrative law, and for improving the competence-based and institutional organisation of public administration. Yet the question of form as the internal juridical architectonics of administrative-legal regulation was not specifically thematised within them. In other words, law was already beginning to be understood not only as an instrument of state administration but as a means of securing human rights in the sphere of public authority – yet the very form of this transition remained largely unarticulated. Its elements were present in the discourse on competence, procedure, legality, the administrative act, judicial protection and review, but they were not brought together into a unified conceptual construction.

At the same time, it would be imprecise to assert that the very problematic of the form of administrative law was entirely absent from prior administrative-legal thought. Its early doctrinal traces are discernible already in the works

[3] Решота В. В. Співвідношення понять «джерело права» та «форма права» в адміністративному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 40, т. 2. С. 41–44/

[4] Концепція адміністративної реформи в Україні. *Офіційний вісник України.* 1999. № 21. Ст. 943/

of I. M. Pakhomov5 and A. P. Kliushnichenko6, which belong among the important sources of the Soviet period of administrative-legal scholarship and in which the question of the form of administrative law is registered as one of the directions for understanding the specificity of the branch. The significance of this reference lies not only in historical precedence or chronological priority, but above all in the fact that it demonstrates: the category of the form of administrative law does not arise ex nihilo in contemporary doctrine but has a prior scholarly presence. Yet this presence had not yet been developed into an independent methodological vision. Herein lies the fundamental difference between the early doctrinal mention of the form of administrative law and the contemporary need for its morphological reconceptualisation: in the former case the concern is with registering an important conceptual direction, in the latter with transforming form into an analytical instrument for explaining the internal juridical organisation of public authority action.

Notwithstanding such early doctrinal signals, in the subsequent scholarly literature the form of administrative law for the most part did not attain the status of an independent concept. The works of leading Ukrainian administrative lawyers who defined the face of the branch during the period of its post-Soviet renewal were focused primarily on the subject matter of administrative law, the system of its institutions, its sources, the administrative-legal status of subjects, administrative liability, administrative procedure, administrative justice, and the reform of executive power and public administration. These were foundational directions without which the modernisation of administrative-legal scholarship would have been impossible. Within this research field, however, the form of administrative law remained for the most part either linked to the sources of administrative law, or approximated to the external mode of expressing administrative-legal norms, or transposed into the plane of the forms of activity of public administration[7].

It is the textbook tradition in particular that most vividly demonstrates the influence of the dogmatic understanding of form on administrative law doctrine. Within that tradition the form of administrative law appeared predominantly not as a distinct theoretical problem but as an auxiliary category in the exposition of the sources of administrative law. The sources of administrative law were defined as the external forms of expression of administrative-legal norms, and consequently form was in effect absorbed into the source-based subject matter. Under this approach, juridical form explained not the internal construction of administrative-legal regulation but the external fixation of normative material. As a result, the question of how exactly law connects norm, competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight into a coherent mechanism of the juridically proper action of public authority was left without due attention.

A separate line of influence of the dogmatic tradition consists in the transposition of the concept of form from the plane of “form of law” to the plane of “form of

[5] Пахомов І. М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : підручник. Львів : Вид-во Львівського університету, 1962. 294 с. 592 с. С. 35–36.

[6] Клюшніченко А. П. Радянське адміністративне право. Спеціалізований курс лекцій. К. : НІПІВ, 1975, 264 с. С 87.

[7] Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. / ред. колегія: В. Б. Авер’янов (голова) та ін. Київ : Юридична думка, 2007. Т. 1. 592 с. С. 135.

administrative activity". Within administrative-legal discourse, form frequently came to denote not only the mode of external expression of a norm but also the external manifestation of the activity of a subject of public administration. In this sense one spoke of legal and non-legal forms of administrative activity, of the issuance of administrative acts, the conclusion of administrative agreements, the performance of organisational acts, and the conduct of oversight or jurisdictional procedures. This approach broadened the analytical field, since it moved the problem of form beyond a purely source-based understanding. Yet it did not resolve the question of the form of administrative law as the internal juridical organisation of the branch. On the contrary, it produced an additional semantic overlay: the single word "form" came to designate quite different phenomena – the form of the norm, the form of the source, the form of administrative activity, the form of administrative influence, the form of authoritative action[8].

The dogmatic tradition must therefore not be assessed in a reductive manner. It formed the necessary basis for understanding the official existence of law, the juridical force of a norm, the system of sources, the formal determinacy of a legal prescription and the external manifestations of administrative activity. Without this basis it would have been impossible to construct either the contemporary theory of the sources of administrative law, or the doctrine of the administrative act, or the doctrine of administrative procedure. Its limit, however, lies in the fact that it did not place at its centre the question of the internal juridical organisation of administrative-legal material. It explained where law is expressed, in what it is fixed, through which bearers it becomes accessible and binding – yet it answered far less adequately another question of fundamental importance for administrative law: how law transforms the action of public authority into something juridically determinate, reasoned, controllable and amenable to review.

The comparative-legal perspective makes this problem visible with greater clarity. In German administrative law, the juridical form of authoritative action is not exhausted by the external bearer of the norm, since decisive significance attaches to the competence of the authority, the procedure for adopting an administrative act, its reasoning, proportionality, the protection of legitimate expectations and judicial controllability[9]. In French law the corresponding logic is traceable through the codified rules governing relations between the public and the administration, where significance belongs not only to the sources of norms but also to procedural guarantees, the duty to give reasons, access to administrative information and the possibility of appeal[10]. In United States law the form of administrative action is to a considerable extent revealed through the procedural requirements applicable to rulemaking and adjudication, the standards of reasoned decision-making, and judicial review for arbitrariness or lack of reasoned basis in the actions of administrative

[8] Пєтков С. В. Теорія адміністративного права : навч. посіб. Київ : КНТ, 2014. 304 с. С. 55.

[9] Maurer H., Waldhoff C. Allgemeines Verwaltungsrecht. 21., überarb. und erg. Aufl. München : C. H. Beck, 2024. XLI, 920 S. S. 31–60.

[10] Code des relations entre le public et l'administration : version en vigueur au 27 avril 2026, art. L100-1, L211-2 et s. Legifrance : URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000031366350

agencies[11]. In Polish administrative law the significance of form is likewise not reducible to the source of the norm, since the Code of Administrative Procedure fixes requirements of legality, trust in public authority, establishment of the facts of a case, reasoning of the decision and its contestation[12].

It is against precisely this background that it becomes evident that Ukrainian administrative law doctrine requires not a repudiation of the dogmatic tradition but its methodological continuation. The dogmatics of the form of law retains its significance where it is necessary to explain the external existence of a norm, its source, its juridical force and its official expression. For contemporary administrative law, however, this is no longer sufficient. The branch functions not merely as a body of normative texts but as a complex legal order in which a norm must pass through competence-based determinacy, institutional organisation, a procedural route, a reasoned decision, review and oversight. If these connections remain outside the analysis, the form of administrative law loses its capacity to explain the juridical quality of public authority action.

The dogmatic tradition of understanding the form of law has thus exerted a dual influence on administrative law doctrine. On the one hand, it furnished that doctrine with the necessary categories of external expression of the norm, source of law, formal determinacy and juridical objectivation. On the other hand, it was precisely this tradition that for a long time inhibited the singling out of the form of administrative law as an independent methodological problem. As a result, form was perceived either as the external bearer of an administrative-legal norm, or as the source of administrative law, or as a manifestation of administrative activity. The early references to the form of administrative law in the works of I. M. Pakhomov and A. P. Kliushnichenko, attest that the problem had a historical doctrinal presence, yet had not yet been developed to the level of a coherent theoretical-methodological conception. This state of affairs was historically intelligible, but it can no longer fully explain the contemporary organisation of the administrative legal order. It is for this reason that the subsequent analysis must be directed at identifying the methodological limits of the traditional understanding of the form of administrative law and at establishing why the morphological paradigm is capable of endowing this category with new explanatory force.

2. Methodological Limits of the Traditional Understanding of the Form of Administrative Law

The dogmatic tradition of understanding the form of law, first, historically shaped the conceptual apparatus of administrative law doctrine, centred on norms, sources, formal determinacy and the juridical objectivation of law; and, second, it was precisely this tradition that defined and at the same time localised the methodological limits of conceptualising the form of administrative law as an independent theoretical and applied problem.

[11] Motor Vehicle Mfrs. Ass'n v. State Farm Mut. Auto. Ins. Co., 463 U.S. 29 (1983). Justia U.S. Supreme Court Center. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/463/29/

[12] Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, art. 6, 7, 8, 107, 127. ELI. URL: https://eli.gov.pl/eli/DU/1960/168/ogl

By methodological limits in this context one should understand not the incidental shortcomings of individual authorial positions, nor merely editorial imprecisions in doctrinal exposition, but the internally conditioned constraints of the dogmatic optic itself – an optic that focuses predominantly on the external modes of law's existence and explains its internal juridical organisation far less adequately. It is for this reason that, within the bounds of this tradition, the form of administrative law appears either as the external bearer of an administrative-legal norm, or as the source of administrative law, or as a manifestation of administrative activity.

This state of affairs was historically consistent with the logic of dogmatic thinking, for which the principal questions were those of the consolidation, validity and classification of legal prescriptions. Contemporary approaches to the content of the administrative legal order, however, no longer permit a halt at this level of explanation. It is therefore necessary to identify those methodological limits at which the traditional understanding of form loses its explanatory force[13].

The first of these limits consists in the reduction of form to the external mode of existence of a norm. Within the source-based conception, the form of law is interpreted above all as the mode of expressing and consolidating a legal prescription in an official bearer, through which law acquires formal determinacy, public accessibility and general binding force. It is in precisely this key that the form of law is understood as its external form – that is, as the mode of the external existence and expression of legal norms[14].

This optic had its own historical justification, since it made it possible to distinguish law from other social regulators and to establish the external contours of its juridical existence. Its explanatory force, however, comes to an end at the point where the question to be answered is no longer where exactly a norm is fixed, but rather how law organises its actual operation within the administrative legal order. Form, reduced to the external shell of a norm, is capable of explaining its bearer, but is incapable of explaining the internal coherence of an administrative-legal result. It therefore remains a category of normative objectivation, but does not yet become a category of the internal architectonics of public-authority influence.

The second limit is a consequence of the first and consists in the persistent convergence of form with the source of law. Even where a distinction between these categories is drawn, the semantic centre of the discussion for the most part remains unchanged: the question is where exactly a norm is fixed, through which external bearer it becomes juridically operative, and by what means it acquires official expression and general binding force. As a result, the category of form itself loses its autonomy. It is, as it were, present in doctrine, yet functions predominantly as a duplicate or variation of the doctrine of sources of law.

It is telling that even in a number of contemporary general-theoretical expositions, the form of law is described no longer as a simple synonym for the source of law but as the juridically determined condition of law's existence in the official space, characterised by textual expression, state-authority origin and

[13] Концепція реформи адміністративного права України (проєкт). *Український правовий часопис*. 1999. № 4. С. 35–60.

[14] Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. 256 с. С. 118. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021.

normative content[15]. Yet even in this more elaborated formulation the semantic centre of the understanding of form remains in the plane of the external consolidation of norms. It is for this reason that the source-based vision does not confer upon the form of administrative law an independent methodological status: it explains in which official bearer a norm is fixed, but does not disclose what the juridical organisation of its operation consists in. In other words, this approach makes it possible to see law as text and document, but does not make it possible to see law as an internally organised juridical construction[16].

The third limit is specifically branch-specific in character. Whereas the first two flow primarily from the general-theoretical convergence of form and the source of law, this one is formed within administrative law doctrine, where form additionally acquires an activity-oriented understanding[17]. This means that alongside the conception of form as a mode of the external existence of a norm, another conception emerges – form as an act, a decision, a procedure, an expression of will, an external manifestation of administrative or managerial activity. This shift is not accidental: administrative law by its very nature is connected not only with the norm, but also with the practice of public authority action. It is therefore natural that the category of form migrates from the sphere of the source into the sphere of activity. Yet this migration does not resolve the problem but merely displaces it into a different plane. The same word comes to designate different analytical levels: the form of law, the form of the source, the form of an act, the form of a procedure, the form of administrative activity. As a result, conceptual precision is weakened. Form is no longer reducible solely to the norm, yet it has not yet acquired its own conceptual profile. It is precisely this semantic overlay that constitutes one of the characteristic limits of the activity-oriented vision.

The fourth limit of the traditional understanding is revealed in its static character. The source-based and activity-oriented approaches to understanding form focus predominantly on its already established manifestations – bearers, types of acts, forms of activity and types of procedures. Both approaches work well where the task is to classify legal phenomena, to arrange the forms of a normative act, or to describe the types of administrative activity. Yet they perform far less adequately where it is necessary to explain the transitions between the elements of administrative-legal material. Under this optic, the question of how competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight are interconnected with one another remains in the “shadow”; so too does the question of how law passes from normative possibility to a juridically significant administrative result, and why a

[15] Загальна теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 596 с. С. 203/

[16] Чубоха Н. Ф. Співвідношення категорій «форма» та «джерело» права. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 1. С. 150–157. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16043/1/23.pdf

[17] Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с. С. 12.

formally proper act may prove defective from the standpoint of reasonedness, procedural fairness or controllability[18].

The static vision thus captures form well as a type or external manifestation, but does not disclose it as a reproducible juridical sequence. It therefore fails to provide a coherent answer to the question of the internal organisation of an authoritative decision.

The fifth limit consists in the inability of the traditional understanding to properly localise a legal defect. Despite the cognitive value of the approaches outlined, none of them has secured for the form of administrative law an independent place within the system of doctrinal analysis, because beyond their limits there remained the question of how exactly law organises the action of public authority from within – that is, how it ensures that an authoritative decision possesses definiteness, reasonedness, controllability and amenability to review. It was precisely this lacuna that became the point of departure for concentrating research effort on conceptualising the phenomenon of the form of administrative law. If form is conceived solely as the external bearer of a norm or as the external manifestation of activity, then violations of reasoning, a disconnect between competence and procedure, the formality of review, the weakness of oversight, or the opacity of the transition from factual circumstances to a decision appear as mere defects of practice, technique or organisation. Yet in many cases what is at stake is not simply a shortcoming of legal application, but a defect in form itself as the mode of the legal shaping of public authority action. In the absence within doctrine of an instrument for identifying such defects, form remains adequate for description but insufficient for the deep analysis of the administrative legal order.

The sixth limit becomes especially apparent under conditions of growing complexity in the administrative legal order and its digital transformation. At a certain point it became increasingly evident that traditional explanations – which reduce form to the external expression of a norm or bring it closer to the source of law – no longer make it possible to describe and explain what occurs within the administrative legal order itself. They permit an answer to the question of where a norm is fixed and in what official shell it exists, but they do not permit an explanation of how exactly law organises the internal coherence of competence, procedure, decision, reasoning, enforcement, review and oversight. This inadequacy becomes still more apparent when administrative procedure, the reasoning of an individual act, standards of discretion review, the algorithmisation of decisions, digital services and electronic forms of interaction enter the field of analysis. Here the old logic is no longer capable of encompassing the integrity of the legal mechanism, since juridical quality depends not only on the source of a norm, but on the organisation of the entire chain of its practical implementation. The problem acquires particular weight under conditions of digitalisation, when electronic services, automated administrative procedures, the use of algorithms and digital platforms transform not only the technical environment of administrative law, but the

[18] Bastos F. B. An Administrative Crack in the EU's Rule of Law: Composite Decisionmaking and Non-Justiciable National Law. *European Constitutional Law Review*. 16(1). 2020. P. 63–90. DOI: 10.1017/S157401962000003X.

very question of legal form. Whereas it was formerly possible to limit oneself to the conception of form as text or document, in a digital environment this is no longer sufficient. Here juridical quality depends on whether the transparency of procedure is preserved, whether the logic of a decision is susceptible to explanation, whether the boundaries of competence are clear, and whether the possibility of effective review and oversight is maintained.

The methodological limits of the traditional understanding of the form of administrative law thus amount not to incidental secondary imprecisions, but to a deeper problem. This understanding either reduces form to the external bearer of a norm, or conflates it with the source of law, or transposes it into the plane of activity, without providing adequate demarcation between these semantic levels. As a result, form does not attain independent theoretical status and does not perform an explanatory function with respect to the internal juridical organisation of the administrative legal order. It is precisely this circumstance that makes a transition to a different explanatory optic necessary – one that would make it possible to understand form no longer as a peripheral feature of a norm or of activity, but as the central category of the legal shaping of public authority action. And it is from precisely this point that the transition from the dogmatic tradition to the morphological vision of the form of administrative law begins.

3. The Transition from the Dogmatic Tradition to the Morphological Vision

The transition from the dogmatic tradition to the morphological vision of the form of administrative law is neither a rhetorical gesture nor a simple desire to replace an established terminological apparatus with a newer one. What is at stake is a far deeper change of research perspective. The dogmatic tradition, as has been shown above, historically furnished administrative law doctrine with the language of the external expression of law, its formal determinacy, and its juridical objectivation through norms and sources of law, while in the branch-specific dimension it additionally provided the language of the forms of public administration activity. Yet it was precisely this tradition that defined and at the same time localised the methodological limits of conceptualising the form of administrative law as an independent theoretical and applied problem. At a certain point it becomes apparent that traditional explanations – which reduce form to the external expression of a norm, to the source of law, or to the external manifestation of administrative activity – no longer make it possible to describe and explain what occurs within the administrative legal order itself.

It is precisely here that the intellectual necessity of a transition arises. The dogmatic tradition captures well the external contours of law, but explains its internal juridical organisation far less adequately. It makes it possible to see where a norm is fixed, in which source it enters into force, through which act or procedure public administration operates. Yet it does not provide a coherent answer to the question of how law connects competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight with one another; how exactly it transforms an authoritative action into a juridically proper result; and why a formally proper act may be defective from the standpoint of reasonedness, procedural fairness or controllability. The transition

to the morphological vision begins at precisely this point – at the identification of the fact that form must be understood not only as external, but as the internal organisation of the juridically shaped action of public authority.

The morphological vision therefore does not arise outside the dogmatic tradition and does not repudiate it entirely. It emerges as its critical continuation, preserving the attention to norm, source, act, procedure and competence, while changing the mode of their theoretical combination. Whereas within the dogmatic tradition these elements are described predominantly as separate forms or bearers, within the morphological optic they begin to be understood as interconnected components of a coherent juridical construction. It is precisely in this that the change of cognitive perspective consists: from the external description of forms to the internal architectonics of their combination.

In other words, the morphological vision discards neither the norm, nor the source, nor the act, nor the procedure. It changes only the mode of their theoretical combination. If in the dogmatic tradition these elements are described predominantly as separate forms or bearers, then in the morphological optic they begin to be understood as interconnected components of a coherent juridical construction. The transition therefore signifies not the destruction of the prior language, but the shift of its semantic centre: from the external description of forms to the internal architectonics of their combination.

In this sense, what is decisive is the shift from the question "in what is law expressed?" to the question "how does law organise authoritative action?" It is precisely such a shift that constitutes the essence of the transition from the dogmatic tradition to the morphological vision. As long as form is understood primarily as the external mode of a norm's existence, it remains a category of normative objectivation. When, however, the centre of analysis is occupied not by the bearer of the norm as such, but by the juridically shaped chain of public-authority action, form acquires a different status. It begins to signify not merely the mode of law's external expression, but the mode of its internal organisation. It is here that a new conceptualisation of form becomes possible – as the invariant framework of the legal shaping of public authority action and, at the same time, as a model of authoritative action in the sphere of public administration.

This transition, however, is not instantaneous. It is accomplished through several successive intellectual movements. The first consists in the refusal to identify form with the source of law, or to allow its absorption into the activity-oriented category. The second lies in the recognition that form cannot be explained solely through the external bearer of a norm or the external manifestation of activity, but must be disclosed through the internal juridical coherence of administrative-legal material. The third consists in the transition from a static vision of form to a dynamic one, where what becomes decisive is not the enumeration of elements but the order of their combination.

It is for this reason that the morphological vision opens the possibility of understanding administrative law not as a collection of isolated prescriptions, institutions and procedures, but as a space of reproducible forms, invariants, bearers, levels and connections between them.

It is particularly important that the transition to the morphological vision becomes inevitable at the point where the dogmatic tradition loses its capacity to localise a legal defect. When form is conceived solely as the external bearer of a norm or as the external manifestation of activity, violations of reasoning, a disconnect between competence and procedure, the opacity of the transition from fact to decision, the weakness of review, or the formality of oversight appear as mere defects of practice, technique or organisation. The morphological vision changes this situation, since it makes it possible to see that in many cases what is at stake is not simply a defect of implementation, but a defect in form itself as the mode of the legal shaping of public authority action. In this way, the transition to the morphological optic is at the same time a transition from the description of external forms to the diagnosis of the internal structure of the administrative legal order.

The need for such a transition becomes still more apparent under conditions of digital transformation. If formerly the dogmatic logic could still satisfy itself with the conception of form as text, document or act, in a digital environment this is no longer sufficient. Electronic services, automated procedures, algorithmised decisions, digital platforms and hybrid human-machine configurations transform the very field of administrative-legal action. Here juridical quality already depends not only on where a norm is fixed, but also on whether determinacy is preserved, on whether the transparency of procedure, the boundaries of competence and the explicability of reasoning are maintained, and on whether the reality of review and oversight is secured. It is for this reason that the morphological vision proves to be not merely a theoretical alternative, but a necessary condition for describing the future state of the administrative legal order.

The transition from the dogmatic tradition to the morphological vision thus signifies a change in the cognitive perspective itself. Within this change, the form of administrative law ceases to be merely the external mode of a norm's existence, a source of law, or a form of administrative activity. It begins to be understood as the internal juridical architectonics of public-authority influence, as the invariant framework of the legal shaping of public authority action, and as a model of authoritative action in the sphere of public administration. It is at precisely this point that the dogmatic tradition does not simply come to an end, but passes into a new paradigm – one in which form acquires its own methodological status and is transformed into the central category of the analysis of the administrative legal order.

4. The Form of Administrative Law as the Invariant Framework of the Legal Shaping of Public Authority Action

The transition from the dogmatic tradition to the morphological vision leads to a fundamentally different understanding of the form of administrative law. Whereas within the prior doctrine form was understood predominantly as the external mode of expressing a norm, as a concept closely related to the source of law, or as the external manifestation of administrative activity, within the morphological paradigm it appears not as an auxiliary shell of a legal prescription, but as the invariant framework of the legal shaping of public authority action. It is in this sense that form acquires its own methodological status and ceases to be derivative of the source of law or of the form of administrative activity. It becomes a category capable

of explaining not only the external existence of administrative-legal material, but also the internal juridical organisation of the administrative legal order.

To define the form of administrative law as the invariant framework of the legal shaping of public authority action means that what is at stake is not a random collection of legal elements, nor a technical mode of their consolidation, but a stable construction that preserves its identity despite changes in legislative decisions, administrative procedures, institutional models and the technological environment. Invariance in this sense does not mean immutability in the literal sense, but the preservation of those foundational requirements without which the action of public authority cannot remain juridically proper. It is for this reason that the form of administrative law does not dissolve into an individual normative act, procedure or institution. It reveals itself as a stable framework that holds public-authority action within the boundaries of law.

In this understanding, the form of administrative law does not answer the question of where exactly a norm is fixed, but rather the question of how law renders the action of public authority juridically proper. It is for this reason that it should be understood as a particular mode of the juridical organisation of administrative-legal regulation, and through that organisation – of the administrative legal order itself. By virtue of form, authoritative action ceases to be merely a manifestation of will or administrative discretion. In the regime of law it acquires definiteness, reasonedness, controllability and amenability to review. In this way form ceases to be an external accompaniment of power and becomes the internal order of its juridical self-discipline.

The invariant framework of the form of administrative law rests upon several foundational requirements. First and foremost this is definiteness, without which authoritative action loses its juridical predictability and becomes opaque to its addressee. Next comes the proper delineation of competence, since it is only through competence that power acquires a legal rather than an arbitrary nature. Procedural orderliness follows, securing not only the sequential character of administrative action but also its openness to verification. To this is joined the reasonedness of the decision, since it is precisely reasoning that connects norm, fact and expression of will into a single juridical sense. Completing this group are review and oversight, without which even a formally proper decision cannot be guaranteed against arbitrariness. All these elements are not incidental features of individual acts or procedures. It is they that constitute precisely that invariant framework without which the action of public authority ceases to be legally shaped.

The invariant framework of the form of administrative law delineates what remains stable in the legal shaping of public authority action despite changes in legislative, institutional and procedural decisions. Yet this framework does not exist in itself apart from the concrete modes of its realisation. It is for this reason that the next question is the question of the bearers of form – those normative, institutional, procedural and axiological formations through which the invariant core acquires real juridical existence. At the same time, the form of administrative law not only finds embodiment in particular bearers, but also exists on different levels – normative, institutional, procedural, doctrinal and axiological. If the bearers answer the question of wherein exactly form is consolidated and manifested, then the levels of existence make it possible to see where exactly it functions as a coherent juridical construction.

What is of fundamental importance is that this framework does not exist in the abstract. It always has its bearers. These are norms, principles, institutions, procedures, legal statuses, administrative acts, administrative obligations, modes of reasoning, mechanisms of review and oversight, as well as the axiological foundations that hold this entire configuration within the boundaries of law. It is for this reason that the form of administrative law is not reducible to a single element of the branch and cannot be identified either with an individual source, or with an individual procedure, or with an individual decision. It encompasses an entire configuration of interacting components within which each of them acquires significance only in connection with the others. Herein lies the difference between the morphological vision and the dogmatic tradition: form is here understood not through an isolated bearer, but through the order of connection between elements.

Equally important is the fact that the form of administrative law has several levels of existence. It is present at the normative level, where general legal prescriptions are laid down; at the institutional level, where these prescriptions are combined with competence and organisational structure; at the procedural level, where law acquires an ordered mode of action; at the doctrinal level, where form is understood, interpreted and systematised; and at the axiological level, where it is held in place by the principles of legal determinacy, justice, good administration and the prevention of arbitrariness. It is precisely this multi-levelness that makes it possible to understand why formally similar administrative constructions may differ substantially in quality, and why what appears to be a technical defect frequently proves to be a defect in form itself as the juridical framework of authoritative action.

At the centre of this approach is not a static enumeration of elements but a reproducible chain of their combination. It is for this reason that the form of administrative law is disclosed through the juridico-functional transition from competence to procedure, from procedure to decision or action, from decision to reasoning, and from reasoning to review and oversight. This chain is not an incidental sequence of stages and is not a purely technical description of the administrative process. It expresses the very internal logic of the legal shaping of public authority action. If a break occurs in this logic, the defect concerns no longer an individual element, but form as a whole. It is for this reason that the invariant framework is at once a mode of description and a mode of diagnosis.

In this understanding, the form of administrative law does not merely accompany authoritative action, but determines its juridical quality. It makes possible the transformation of an authoritative intention or normative possibility into an administrative-legal result capable of withstanding the requirements of legal determinacy, reasonedness, review and oversight. It is here that its framework nature is revealed: form is not added to the action of public authority after it arises, but internally organises it as juridically permissible. Without such form an authoritative decision may remain a factual act of administration, but has not yet become a fully adequate legal result.

It is for this reason that the invariant framework of the legal shaping of public authority action has not only a descriptive but also a normative-criterial significance. It makes it possible to assess whether a specific action of public administration meets the minimum necessary conditions of legal quality, or whether it, on the contrary, loses its definiteness, transparency, reasonedness or controllability. In this sense

the form of administrative law is not a decorative category of theory, but one of the central instruments for understanding the administrative legal order. It makes it possible to see what cannot be seen within the source-based or activity-oriented description: the internal architectonics of juridically shaped authoritative action.

The form of administrative law as the invariant framework of the legal shaping of public authority action thus signifies a coherent, multi-level and reproducible juridical construction within which public authority acquires a legal rather than merely a factual mode of existence. Its meaning is disclosed through invariants, bearers, levels of existence and the chain of transitions between competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight. It is in this sense that the form of administrative law appears no longer as the external shell of a norm, but as the fundamental category of the morphological understanding of the administrative legal order.

5. The Morphological Paradigm as a Diagnostic and Design Model for the Future of Administrative Law

The morphological paradigm acquires its full significance only when it is regarded not merely as a new mode of theoretical description of the form of administrative law, but also as an instrument of diagnosis and design of the future administrative legal order. Whereas within the dogmatic tradition form predominantly registered the external mode of existence of a norm, and in the activity-oriented variant the external manifestation of administrative activity, the morphological vision shifts the analysis into a different plane: it makes it possible to see law not as a collection of isolated forms, but as an internally organised order of the legal shaping of public authority action.

The diagnostic potential of the morphological paradigm consists in the fact that it makes it possible to see not merely the fact of a defect, but its precise location within the internal structure of an administrative-legal result. In the traditional description, violations are often perceived as shortcomings of an individual decision, organisational errors or technical failures. The morphological approach, by contrast, makes it possible to establish whether a defect arises at the level of competence, whether it is embedded in procedure, whether it is connected to the weakness of reasoning, or whether it flows from a disconnect between a decision and the mechanisms of review and oversight. It is precisely here that form ceases to be a passive descriptive category and becomes a working analytical instrument: it makes it possible not merely to note the imperfection of an administrative act, but to identify which exactly element of the legal shaping of public authority has lost its proper connection with the others.

In this sense, the morphological paradigm introduces into the scholarship of administrative law a new standard of diagnosis. It proceeds from the premise that the key nodes of public-authority action cannot be examined in isolation. They must be seen as a single juridico-functional chain within whose nodes the typical defects of intervention are localised and the limits of administrative discretion are tested.

It is for this reason that a vivid confirmation of the diagnostic force of the morphological approach is provided by situations where a decision has been formally issued by a competent authority but contains insufficient reasoning; where a procedure is normatively prescribed but in fact fails to ensure the real participation of

the interested person; where review formally exists but does not function as an effective oversight mechanism. In all these cases the problem concerns not only the implementation of law, but the very structure of form itself.

The design potential of the morphological paradigm is no less significant. It consists in the fact that this paradigm not only explains already existing defects, but also proposes criteria for designing future reforms of administrative law. If the form of administrative law is understood as the invariant framework of the legal shaping of public authority action, then any institutional, procedural or technological innovations must be assessed not only by their effectiveness or political expediency, but by whether they preserve the invariants of legal quality. What is meant above all is legal determinacy, the proper delineation of competence, procedural orderliness, the reasonedness of decisions, the reality of review and oversight, and subordination to the principles of the rule of law and the prevention of arbitrariness.

It is at precisely this point that the morphological paradigm moves beyond retrospective analysis and turns toward the future. The new concept of the form of administrative law is designed not only for explaining already existing administrative-legal material, but also for conceptualising those changes that are still gathering force. In a digital environment, where administrative procedures are increasingly conducted through electronic services, automated systems and algorithmised decisions, the question of form acquires particular urgency. Whereas it was formerly still possible to associate form predominantly with the text of a norm or with a document, today this is no longer sufficient. In such an environment what becomes decisive is no longer the mere fact of digital modernisation, but whether the internal juridical coherence of the administrative result is preserved. It is precisely here that the morphological paradigm makes it possible to assess whether a disconnect arises between the competence-based foundation of a decision and the digital route of its adoption; whether procedure is transformed into a purely technical interface without the real juridical participation of the individual; whether the intelligibility of reasoning, the effectiveness of review and the reality of oversight are preserved. It is for this reason that the morphological paradigm appears as a design model, since it makes it possible to assess future institutional, procedural and technological changes not by the external signs of modernisation, but by whether they preserve the invariant framework of the legal shaping of public authority action.

Equally significant is its importance for the systematisation of administrative law itself. It makes it possible to re-order its entire architectonics in a new way, including sources, procedures, acts, institutions, statuses, reasoning, review, oversight, digital components and the like. Morphological systematisation makes it possible to see in this architectonics not isolated themes, but different manifestations of a single composition of the legal shaping of public authority action. It is for this reason that for administrative law the morphological paradigm appears not merely as an auxiliary analytical device or a source of new definitions, but above all as a generator of instruments of internal systematisation and the formation of future methodological frameworks of this juridical branch.

In the design dimension this means that the morphological paradigm provides criteria for constructing the future of administrative law. It makes it possible to distinguish genuine modernisation from simple technical restructuring; a reform that

strengthens legal quality from a reform that merely masks the old forms of arbitrariness with new means. It is for this reason that it has not only doctrinal but also design significance: its task consists in identifying in advance where new institutional or digital decisions strengthen legal determinacy and reviewability, and where, on the contrary, they destroy the form of the administrative legal order.

The morphological paradigm as a diagnostic and design model for the future of administrative law thus signifies a mode of theoretical thinking that combines the identification of defects in the contemporary administrative legal order with criteria for its future design. Its diagnostic force consists in the localisation of disconnects between competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight; its design force – in the capacity to assess whether future reforms preserve the invariants of legal quality under conditions of digitalisation, algorithmisation and growing complexity in public administration. It is for this reason that the morphological paradigm appears not as an auxiliary analytical device, but as one of the possible methodological frameworks for the future development of administrative law.

6. The Doctrinal Significance of the Concept of the Form of Administrative Law

The doctrinal significance of the concept of the form of administrative law consists above all in the fact that it restores to this category an independent theoretical status. This means that form ceases to be regarded as a derivative feature of a norm or of activity and acquires the significance of the central category for understanding the legal shaping of public authority action.

In this connection, the first doctrinal significance of the new concept consists in overcoming the reduction of form to the external shell of a norm. The morphological vision of the form of administrative law moves the analysis beyond the logic of sources and opens the possibility of speaking about form not as the place where a prescription is consolidated, but as the mode of the juridical organisation of an authoritative result. This means that the concept of form once again acquires explanatory depth: it makes it possible to see not only the text, act or procedure, but also that internal coherence which unites competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight. In the theoretical sense this is a substantial shift, since it is precisely this that restores to form the status of a high-level category of generalisation, capable of describing not an individual juridical bearer, but the coherent architectonics of administrative-legal influence.

The second doctrinal significance consists in the fact that the concept of the form of administrative law creates a new mode of systematising the branch scholarship itself. In the traditional exposition, administrative law is divided into relatively independent blocks: norms and sources, administrative procedures, administrative acts, legal statuses, review and oversight, judicial protection, digital services and the like. Such a structure is useful for pedagogical exposition, but it does not always reveal the internal connections between these elements. The concept of the form of administrative law, by contrast, makes it possible to read them as different manifestations of one and the same problem – the problem of the legal shaping of public authority action. This means that at the doctrinal level form begins to perform

an integrative function: it does not merely designate a separate theme, but gathers the dispersed elements of administrative-legal knowledge into a coherent system.

The third doctrinal significance is connected with the possibility of reconceptualising the relationship between the normative, institutional and procedural dimensions of administrative law. The morphological vision of form shows that law is not exhausted by the norm, just as it is not exhausted by the institution or the procedure taken separately. It appears as a multi-level construction in which norm, authority, procedure, decision, reasoning and the mechanisms of review are connected not incidentally, but through a stable order of juridical coherence. This thesis is of fundamental importance for doctrine, since it makes it possible to overcome both excessive normativism and a purely activity-oriented perception of administrative law. In this respect the concept of form functions as a means of doctrinal equilibration: it does not deny the significance of norms, institutions or procedures, but refuses to absolutise any one of these components in isolation.

The fourth doctrinal significance consists in the fact that the concept of the form of administrative law changes the very character of theoretical criticism. In the traditional approach, criticism of administrative-legal constructions frequently focuses on the content of a norm, the formal lawfulness of an act, or the violation of procedural requirements. The morphological vision makes it possible to shift criticism to a different level: to ask not only whether a norm exists, whether a procedure has been observed, whether a decision has been adopted by a competent authority, but also to establish whether the internal connection between these elements is preserved, whether a disconnect between them arises, and whether the juridical quality of the administrative result is thereby destroyed. The new concept therefore does not merely refine the category of form, but expands the very instruments of doctrinal criticism. It is precisely in this that it differs from a purely descriptive or classificatory approach.

The fifth doctrinal significance consists in the fact that this concept opens a new horizon of comparative-legal analysis. In classical comparison, sources of law, models of procedures, types of administrative acts or competence-based constructions are frequently set alongside one another. The morphological optic makes it possible to compare not only external forms, but also the modes of their internal juridical organisation. This means that the subject of comparison may be not only the texts of norms, but also the invariants of the legal shaping of public authority action: the boundaries of competence, the logic of procedure, the standards of reasoning, the configuration of review and oversight, and the degree of determinacy and protection from arbitrariness. It is precisely here that the doctrinal significance of the concept moves beyond purely national legal understanding and opens the possibility of a new quality of comparative analysis of administrative law.

The sixth doctrinal significance is connected with the fact that the concept of the form of administrative law proposes a new language for understanding the future development of the branch. Theoretical changes in administrative law today can no longer be reduced merely to the expansion of the list of sources, to the transformation of individual procedures, or to the technical modernisation of administrative services. All of this requires a category that makes it possible to assess not only the external novelty of reforms, but also whether they preserve the invariants of legal quality. It is

in this sense that the concept of form acquires the significance of a doctrinal orientation point for further scholarly inquiry. It makes it possible to pose questions about administrative law not only in the categories of validity, effectiveness or administrative expediency, but also in the categories of internal juridical orderliness, reproducibility and the controllability of public authority action.

In sum, the doctrinal significance of the concept of the form of administrative law consists in the fact that it restores to form the status of an independent category of theoretical analysis and at the same time provides administrative law doctrine with a new mode of internally ordering its normative, institutional, procedural and axiological material. It is precisely this that opens the possibility of more precise doctrinal analysis, criticism and the design of the future of administrative law.

CONCLUSIONS

The study carried out provides grounds to assert that the problem of the form of administrative law can no longer remain within the dogmatic horizon in which it was for a long time conceptualised through source-based and activity-oriented visions. The historical significance of this tradition is beyond doubt: it shaped the conceptual apparatus of administrative law doctrine, centred on norms, sources, formal determinacy and the juridical objectivation of law. At the same time, it was precisely this tradition that defined and localised the methodological limits of conceptualising the form of administrative law as an independent theoretical and applied problem. As a result, form remained present in doctrine but never became its truly autonomous analytical category.

The analysis has shown that the traditional understanding of the form of administrative law has several interrelated methodological limits that flow not from the incidental shortcomings of individual authorial positions, but from the internal logic of the dogmatic optic itself. In the most general terms, they amount to the reduction of form to the external mode of law's existence, to its persistent convergence with the source of law, to the activity-oriented displacement of its content in administrative-legal discourse, and to the inability of this approach to explain the internal coherence of an administrative-legal result, to localise a legal defect, and to adequately conceptualise the digital transformation of the administrative legal order.

The identification of these limits necessitates the transition from the dogmatic tradition to the morphological vision. This is not a rupture with the prior doctrine, but a change of cognitive perspective: from the external description of form to the conceptualisation of the internal juridical organisation of public-authority action.

The study has substantiated the conclusion that the form of administrative law is not reducible either to an individual source, or to an individual procedure, or to an individual decision. It appears as a stable, multi-level and reproducible juridical construction within which authoritative action acquires legal determinacy, reasonedness, controllability and amenability to review. It is for this reason that the form of administrative law in the morphological understanding is not an auxiliary feature of a norm, but a particular mode of the juridical organisation of administrative-legal regulation and, through it, of the administrative legal order itself.

It has also been demonstrated that this concept has not only a descriptive, but also a diagnostic and design significance. Its force consists in the fact that it makes it possible to localise a defect not at the level of the general observation of a "deficient decision", but at a specific node of the internal juridical structure of an administrative-legal result – in competence, in procedure, in the decision, in reasoning, in review or in the mechanisms of oversight. In this way the morphological paradigm makes it possible to distinguish a genuine juridical defect of form from an incidental organisational or technical failure and at the same time creates criteria for assessing future reforms of administrative law.

Its design significance consists in the fact that it creates criteria for assessing future reforms of administrative law not by the external signs of modernisation, but by whether they preserve the juridical coherence, determinacy, reasonedness and controllability of public-authority action. At the same time, the design significance of the morphological paradigm is not exhausted by its capacity to set criteria for assessing future reforms of administrative law. It is also manifested in the possibility of practical and doctrinal application of the results of the study in a number of interconnected spheres.

In the sphere of administrative law scholarship, the proposed concept opens the possibility of a new systematisation of branch knowledge, in which norms, sources, procedures, acts, legal statuses, reasoning, review and oversight are understood not in isolation, but as manifestations of a single problem – the problem of the legal shaping of public authority action.

In the sphere of education, the results of the study may be used to renew courses in administrative law, administrative procedure, administrative process, administrative liability and the theory of law, as well as for the development of new specialised courses and teaching materials in which competence, procedure, decision, reasoning, review and oversight are presented as a single chain in the formation of an administrative-legal result.

In the sphere of the popularisation of administrative-legal knowledge, the concept of the form of administrative law offers a clear and at the same time scientifically precise language for explaining why public authority is legal not only because it rests upon law, but also because its action is determinate, reasoned, procedurally ordered, controllable and amenable to review.

In the sphere of the practical provision of public administration, the results of the study may serve as a criterion for assessing the quality of administrative decisions, administrative procedures and organisational models of public administration activity, since they make it possible to identify at precisely which level a defect arises – in competence, in procedure, in reasoning, in review or in the mechanisms of oversight.

In the sphere of anti-corruption analysis, the morphological understanding of form makes it possible to identify those structural deformations of the administrative legal order that create a favourable environment for discretionary arbitrariness, the opacity of procedures, the weakness of reasoning and the formality of review, and may accordingly be applied in the anti-corruption examination of normative acts, administrative procedures and internal administrative regulations.

In the sphere of the improvement of administrative liability and the Code of Ukraine on Administrative Offences, the results of the study open the possibility of assessing administrative-delict constructions not only from the standpoint of the elements of an offence or the formal validity of a sanction, but also from the standpoint of the quality of the entire form of the proceedings: the determinacy of the authority's competence, the procedural provision of guarantees, the proper reasoning of the decision, the reality of review and appeal. This creates a methodological basis for a new understanding of the Code of Ukraine on Administrative Offences as a coherent system of juridically shaped authoritative response, which must meet contemporary requirements of legal determinacy, procedural fairness, proper reasoning and protection from arbitrariness.

The practical and doctrinal significance of the results of this study thus proves to be multi-dimensional and promising for application across a number of interconnected planes. It is precisely this multi-dimensionality of application that confirms that the concept of the form of administrative law has not only theoretical but also manifest applied significance.

In sum, the study carried out provides grounds to regard the concept of the form of administrative law as one of the possible new methodological frameworks of administrative law doctrine. Its principal significance consists in the fact that it shifts the conceptualisation of the form of law from the plane of the external expression of a norm and the activity-oriented description to the plane of the internal juridical organisation of public-authority action. It is precisely this that determines its scholarly, doctrinal and applied potential.

SUMMARY

This study offers a theoretical and legal rethinking of the category of the form of administrative law through the transition from the dogmatic tradition to the morphological paradigm. Its starting proposition is that, in Ukrainian legal doctrine, the form of law has long been understood primarily either as an external mode of expressing a legal norm, or as a notion closely aligned with the source of law, or as an external manifestation of administrative activity. This tradition undoubtedly had major historical significance, since it shaped the conceptual framework of administrative-law scholarship, oriented toward norms, sources, formal certainty, and the legal objectification of law. At the same time, it is demonstrated that this very dogmatic optic localized the limits within which the form of administrative law could be understood as an independent theoretical and applied problem.

The study argues that the traditional understanding of the form of administrative law is marked by a number of interrelated methodological limits. These include the reduction of form to the external mode of existence of a norm, the persistent convergence of form with the source of law, the activity-oriented shift in its meaning within administrative-law discourse, the static character of its explanatory model, its inability to properly localize a legal defect, and its insufficient suitability for analyzing the contemporary digital transformation of the administrative legal order. It is shown that the main issue remained outside the dogmatic approach: how law organizes public authority from within, and how it ensures certainty, reason-giving, controllability, and reviewability of an administrative decision.

Against this background, the article proposes a morphological vision of the form of administrative law, within which it is defined as an invariant framework of the legal formalization of public-power action. It is demonstrated that the form of administrative law cannot be reduced either to the source of law, or to a separate act, or to a procedure; rather, it appears as a stable, multi-level, and reproducible legal construction that links competence, procedure, decision, reasoning, control, and review into a single internally coherent order. In this sense, form is disclosed not as a peripheral feature of a legal norm, but as a central category of the internal architectonics of public-power influence.

Particular attention is paid to the diagnostic and projective potential of the morphological paradigm. It is argued that this paradigm makes it possible not only to describe administrative-law material, but also to accurately localize defects within the internal structure of the authoritative result: at the level of competence, procedure, reasoning, control, or review. It is shown that such a paradigm is suitable for understanding the future of administrative law under conditions of digitalization, automated procedures, algorithmic decisions, and hybrid human-machine forms of public administration. In this context, the morphological approach emerges as a criterion for assessing the quality of reforms, making it possible to distinguish genuine modernization of the administrative legal order from its merely technical renewal.

The study concludes that the concept of the form of administrative law has substantial doctrinal, educational, and practical significance. It opens new possibilities for the systematization of administrative-law scholarship, the renewal of academic courses, the popularization of administrative-law knowledge, the improvement of public administration practice, anti-corruption analysis, and the modernization of administrative-delict legislation. Ultimately, it is demonstrated that the morphological concept of the form of administrative law may be regarded as one of the new methodological frameworks for the further development of administrative-law doctrine.

References

1. Колпаков В. К. Морфологія адміністративного права: концепція форми галузі : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2026. 760 с
2. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с. С. 151.
3. Решота В. В. Співвідношення понять «джерело права» та «форма права» в адміністративному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. Вип. 40, т. 2. С. 41–44
4. Концепція адміністративної реформи в Україні. *Офіційний вісник України*. 1999. № 21. Ст. 943.
5. Пахомов І. М. Радянське адміністративне право. Загальна частина : підручник. Львів : Вид-во Львівського університету, 1962. 294 с. 592 с. С. 35–36.
6. Клюшніченко А. П. Радянське адміністративне право. Спеціалізований курс лекцій. К.: НІРІВ, 1975, 264 с. С 87.
7. Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. / ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова) та ін. Київ : Юридична думка, 2007. Т. 1. 592 с. С. 135.

8. Пєтков С. В. Теорія адміністративного права : навч. посіб. Київ : КНТ, 2014. 304 с. С. 55.

9. Maurer H., Waldhoff C. Allgemeines Verwaltungsrecht. 21., überarb. und erg. Aufl. München : C. H. Beck, 2024. XLI, 920 S. S. 31–60.

10. Code des relations entre le public et l'administration : version en vigueur au 27 avril 2026, art. L100-1, L211-2 et s. Legifrance. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000031366350

11. Motor Vehicle Mfrs. Ass'n v. State Farm Mut. Auto. Ins. Co., 463 U.S. 29 (1983). Justia U.S. Supreme Court Center. URL: https://supreme.justia.com/cases/federal/us/463/29/

12. Ustawa z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego, art. 6, 7, 8, 107, 127. ELI. URL: https://eli.gov.pl/eli/DU/1960/168/ogl

13. Концепція реформи адміністративного права України (проєкт). *Український правовий часопис.* 1999. № 4. С. 35–60.

14. Рабінович П. М. Основи теорії та філософії права : навч. посібник. 256 с. С. 118. Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2021.

15. Загальна теорія права. Нормативний курс : підруч. для студ.-юристів / кол. авт.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. 2-ге вид., стереотип. Київ : Юрінком Інтер, 2023. 596 с. С. 203.

16. Чубоха Н. Ф. Співвідношення категорій «форма» та «джерело» права. *Історико-правовий часопис*. 2018. № 1. С. 150–157. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/16043/1/23.pdf

17. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ : Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с. С. 12.

18. Bastos F. B. An Administrative Crack in the EU's Rule of Law: Composite Decisionmaking and Non-Justiciable National Law. *European Constitutional Law Review*. 16(1). 2020. P. 63–90. DOI: 10.1017/S157401962000003X.

Information about the author:
Kolpakov Valerii
Doctor of Juridical Science, Full Professor,
Head of the Department of Constitutional and Administrative Law,
Zaporizhzhia National University,
66, Universytetska Str., Zaporizhzhia, 69011, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-8580-3261

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-10

PROTECTION OF THE COGNITIVE AND DIGITAL INTEGRITY OF THE INDIVIDUAL

Kravchuk S. M.

INTRODUCTION

The rapid development of artificial intelligence technologies (hereinafter – AI), machine learning, neuromodulation, and brain-computer interfaces in the third decade of the twenty-first century has led to an unprecedented shift in the paradigm of human rights and the system of social values. Whereas historically criminal law was formed around the protection of physical integrity, property, and public order, today the epicenter of socially dangerous encroachments is shifting into the neuro-digital continuum. Modern individuals find themselves in the conditions of "surveillance capitalism," where their behavioral patterns, emotions, worldview orientations, and even neurobiological reactions become objects of collection, analysis, and commercial or political exploitation. This generates new existential threats related to the manipulation of choice, distortion of identity, and unauthorized access to the mental sphere of the individual.

Particularly acute is the problem of the proliferation of deepfake technologies and algorithmic manipulation, which erode the boundary between reality and simulacrum, causing irreparable harm to an individual's reputation and mental well-being. Under such conditions, there arises an urgent need to formulate a new legal doctrine – that of "digital dignity," which would guarantee protection of the subject from depersonalization within the virtual environment. At the same time, the emergence of commercial neuro-gadgets brings to the forefront the issue of protecting neuro-rights (freedom of thought, mental integrity), which has already found reflection in the first precedents of constitutional regulation worldwide (for example, in the Republic of Chile) and in international declarations of the Council of Europe.

However, criminal-law doctrine significantly lags behind technological progress. Traditional elements of criminal offenses do not encompass the specific nature of encroachments upon cognitive autonomy and free will under conditions of algorithmic determinism. The adoption of Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council (AI Act[1]), which establishes prohibitions on the use of AI for subconscious manipulation, constitutes only the first step toward the formation of a global security architecture. Ensuring cognitive and digital integrity requires a profound theoretical reconsideration of the object of criminal-law protection and the definition of clear boundaries for the criminalization of emerging acts such as "neurohacking" or algorithmic coercion. Accordingly, the study of the

[1] Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1689 щодо встановлення гармонізованих правил щодо штучного інтелекту (AI Act). *Офіційний вісник Європейського Союзу*, 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (дата звернення: 12.03.2026).

theoretical and legal foundations for the protection of the cognitive and digital integrity of the individual acquires exceptional scientific and practical relevance.

The purpose of the research is to develop a comprehensive theoretical and legal concept of criminal-law protection of the cognitive and digital integrity of the individual under conditions of global digitalization, the algorithmization of social processes, and the development of neurotechnologies, as well as to formulate scientifically substantiated proposals for the modernization of criminal legislation.

Research objectives. In order to achieve the stated purpose, the following key objectives have been defined:

1. To conceptualize the notions of "neuro-rights," "cognitive freedom," and "mental integrity" as emerging objects of criminal-law protection.

2. To determine the theoretical foundations and criteria for the criminalization of unauthorized interference with human brain activity ("neurohacking") and the use of neurotechnologies for unlawful purposes.

3. To examine the evolution of the concept of dignity in cyberspace and to formulate the doctrine of "digital dignity" as an autonomous legal value requiring protection against deepfakes and digital identity theft.

4. To analyze the level of social danger posed by algorithmic manipulation of consciousness and to distinguish aggressive algorithmic marketing from criminally punishable encroachments upon individual autonomy.

5. To reveal the ontological content of the "right to non-algorithmic existence" and to substantiate mechanisms for counteracting algorithmic determinism.

6. To develop prospective models for the implementation of international standards for the protection of the mental and digital sphere (in particular, on the basis of the provisions of the European AI Act) into national criminal legislation.

Object of the research – social relations arising in the sphere of ensuring, exercising, and legally protecting the fundamental human rights to mental, cognitive, and digital inviolability in the conditions of the information society and the development of artificial intelligence.

Subject of the research – theoretical and legal concepts of criminal law, doctrinal approaches to the understanding of digital dignity and neuro-rights, norms of international and national law regulating the protection of cognitive and digital integrity, as well as forms of socially dangerous encroachments in this sphere (neurohacking, algorithmic manipulation, and the creation of deepfakes).

Research methods. The methodological foundation of the research is formed by a comprehensive system of general scientific and specialized legal methods of inquiry, the selection of which is determined by the specific nature of the object, subject, purpose, and objectives of the study.

The dialectical method was applied to examine the evolution of human rights in the context of technological progress, which made it possible to trace the transition from the protection of exclusively physical integrity to the necessity of safeguarding the digital and cognitive sphere of the individual.

Methods of analysis and synthesis were employed to deconstruct complex technological phenomena (such as deepfakes and algorithmic manipulation) into their individual structural elements, followed by the synthesis of new criminal-law categories and the assessment of their level of social danger.

The structural-functional method makes it possible to determine the place and role of neurotechnologies and artificial intelligence systems within the system of contemporary social risks, as well as to evaluate the effectiveness of the existing functions of criminal law in responding to these challenges.

The hermeneutic method is applied to interpret the content of emerging legal concepts, international legal instruments (in particular the EU Regulation on AI), and doctrinal concepts in the field of neuroethics.

The dogmatic (formal-legal) method serves as a tool for the critical analysis of existing provisions of criminal legislation with the aim of identifying legal gaps concerning the qualification of encroachments upon digital dignity and developing proposals for improving the dispositions of criminal-law norms.

The comparative-legal method was used to study advanced foreign experience in the field of protecting neuro-rights and cognitive autonomy.

1. Criminal Law Protection of Human Neurorights (Theoretical Foundations for the Criminalization of Interference into the Mental Sphere)

1.1. Conceptualization of neuro-rights: freedom of thought, cognitive freedom, and mental integrity in the paradigm of the twenty-first century

The fundamental doctrine of criminal law throughout its historical development has been constructed around the presumption of the inviolability of the human body and the protection of material goods. The mental sphere, processes of thinking, and the formation of will have traditionally been regarded as res extra commercium (things withdrawn from circulation) and as a kind of "citadel" inaccessible to direct physical or technological interference from the outside. However, the transition to an information society and the unprecedented progress in the field of neuroscience have fundamentally transformed this paradigm. Contemporary criminal law of the postmodern era faces a challenge in which the human brain ceases to be solely a biological organ and becomes an informational node capable of direct interaction with digital networks, which requires the immediate conceptualization of new objects of criminal-law protection[2].

A response to this technological challenge has been the emergence of the concept of "neuro-rights" (neurorights) – a system of specific human rights aimed at protecting the brain and consciousness from unauthorized interference. Leading researchers in the field of neuroethics identify cognitive freedom as a fundamental, generic legal value that serves as the foundation for all other neuro-rights. Cognitive freedom possesses a dual nature: on the one hand (the negative aspect), it represents the absolute right of an individual to protection from coercive or covert interference in mental processes; on the other hand (the positive aspect), it constitutes the right to free access to neurotechnologies for the enhancement of one's own cognitive capacities. From the perspective of criminal law, an encroachment upon the negative aspect of cognitive freedom represents an exceptionally high level of social danger,

[2] Радутний О. Е. Кримінально-правовий вимір штучного інтелекту та нейротехнологій. *Право та інновації.* 2021. № 1. С. 56–63.

as it undermines the very foundation of criminal liability – the freedom of will of the individual.

A key element of the system of neuro-rights is the right to mental integrity[3]. Unlike the traditional understanding of psychological integrity, which protects a person from psychological violence (threats, blackmail, abuse), mental integrity in the digital age focuses on protection against hardware and software interference with neurobiological and synaptic processes. From the standpoint of criminal law, such interference does not fall under the classical features of bodily injury, since it may leave no physical traces in brain tissue, yet it is capable of fundamentally altering the manner and content of an individual's decision-making[4], inducing artificial emotions, or erasing portions of memory.

Another critically important object of protection is the psychological continuity (identity) of the individual. The use of deep brain stimulation (DBS) or the implantation of microchips creates a phenomenon in which a person may lose the ability to distinguish their own thoughts from those generated or modified by an algorithm. Criminal encroachment upon psychological continuity constitutes a form of "identity theft" at the highest level, where the very core of the human "self" is destroyed. This requires legislators to construct new elements of criminal offenses[5], in which the consequence is recognized not as material damage or physical pain, but as the loss of the subject's authenticity.

Comparative legal analysis indicates that the international community has already begun the process of legalizing neuro-rights. A pioneering example in this direction is the experience of the Republic of Chile. In 2021, Chile became the first country in the world to amend its Constitution (Article 19), explicitly enshrining the protection of brain activity and the information derived from it. In further development of this provision, a separate law was adopted establishing strict limitations on the use of neurotechnologies and equating neurodata with medical data of the highest level of confidentiality, prohibiting their purchase and sale[6]. Such legislative innovation demonstrates that the criminalization of encroachments upon neuro-rights is not a hypothetical prospect but an urgent necessity of the present time.

The Declaration on the Protection of Neuro-rights in the Digital Age should recognize mental integrity. Its purpose is to establish ethical and legal boundaries aimed at protecting mental privacy, cognitive freedom, and brain data from abuse by neurotechnologies and artificial intelligence. It should set out fundamental guidelines for national governments. The document should also emphasize the necessity of adapting criminal and civil legislation to the risks of unauthorized decoding of thoughts and covert neuromodulation. The formation of an international legal consensus around neuro-rights will create a solid foundation for the implementation

[3] Гуторова Н. О. Ментальна недоторканність як об'єкт кримінально-правової охорони у цифрову епоху. Вісник Асоціації кримінального права. 2022. № 1. С. 120–129.

[4] Туляков В. О. Кримінальне право постмодерну та виклики алгоритмізації. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 3. С. 45–52.

[5] Барабаш Ю. Г. Цифрова гідність: конституційно-правовий та кримінальний аспекти. *Право України*. 2023. № 2. С. 89–97.

[6] Наїф аль Родхан Нейротехнології та нейроправа. URL: https://zbruc.eu/node/105492 (дата звернення: 12.03.2026).

of relevant norms in the national criminal legislation of European states, including Ukraine.

1.2. Neurotechnologies (neuromodulation, brain–computer interfaces) as a novel object and subject of criminal-law protection

Brain-computer interfaces (BCI)[7] constitute a key technological substrate enabling direct communication between the human central nervous system and external computing devices. According to their functional orientation, BCIs are divided into one-directional systems (either only reading neural signals or only stimulating them) and bidirectional systems (capable of simultaneously analyzing brain states and exerting feedback influence). The transition of these technologies from purely clinical medicine (where they were used to treat epilepsy or Parkinson's disease) into the sphere of commercial consumption (gaming, neuromarketing, the military sector) has resulted in a geometric growth of criminogenic risks.

In the context of criminal law, it is critically important to determine the legal nature of "brain data" (neurodata) circulating through BCIs. Neurodata fundamentally differs from traditional biometrics (fingerprints, DNA, retinal scans). While classical biometrics merely allows the identification of a person, neurodata makes it possible to decode their internal state: emotions, levels of concentration, hidden preferences, and even subconscious reactions to particular stimuli. Accordingly, neurodata constitutes a unique object of criminal encroachment, the unlawful acquisition of which represents a violation of mental privacy.

Doctrinal discussions concerning the status of neurodata[8] revolve around the problem of their legal qualification. Should they be regarded as a form of information with restricted access, or should they instead be considered an inseparable part of the biological body of a person (a digital extension of the personality)? If the latter approach is adopted, then the unauthorized extraction of neurodata should be classified not merely as a computer crime but as a crime against the person, akin to the unlawful removal of organs or tissues. Such an approach requires a fundamental reconsideration of the object of criminal offenses in the sphere of computer systems, shifting the focus from the protection of information and telecommunication systems to the protection of the bio-digital integrity of the individual.

An even greater level of social danger is posed by the use of active neuromodulation technologies[9] (for example, transcranial magnetic stimulation – TMS, or transcranial direct current stimulation – tDCS) as an instrument for committing crimes. Such technologies allow targeted influence on specific areas of the cerebral cortex by suppressing or stimulating particular neural ensembles. An

[7] Нестеренко О. В., Яцук П. П. ШІ (не) проти ШІ. *Екологічна безпека та природокористування*. 2025. Вип. 4 (56). С. 134–153. URI: http://e.ieu.edu.ua/handle/123456789/1414 (дата звернення: 12.03.2026).

[8] Шевцов А. Г. Критичний аналіз поняття «свідомості» в сучасній методології штучного інтелекту. *Технології розвитку інтелекту*. 2025. Т. 9, № 1 (37). С. 1–22. DOI: https://doi.org/10.31108/3.2025.9.7

[9] Орловський М. С., Іващенко С. М. Мультимодальні реабілітаційні стратегії у подоланні фантомного болю: огляд інноваційних практик та перспективи розвитку. *Неврологія.* 2025. С. 89–97. DOI: https://doi.org/10.31640/LS-2026-1-10

offender who gains access to a victim's BCI could remotely induce a state of acute pain, a panic attack, euphoria, or extreme aggression. In such cases, neurotechnology becomes a high-tech instrument of physical or psychological violence that leaves no traditional traces at the crime scene.

Legal regulation of these issues at the international level is only beginning to emerge. The adopted AI Act prohibits the use of AI systems that employ subliminal techniques or exploit the vulnerabilities of individuals in order to substantially distort their behavior in ways that may cause physical or psychological harm. However, the AI Act is regulatory rather than criminal in nature. It establishes administrative fines for corporations but does not address the issue of criminal liability for specific individuals who intentionally use neuromodulation to inflict harm. This creates what may be termed a "regulatory gap," where conduct is recognized as unlawful at the level of public law but has not yet been accompanied by an adequate criminal-law prohibition.

Thus, within criminal law neurotechnologies acquire a complex dual nature. On the one hand, they constitute a vulnerable object and subject of cyber-encroachments (when the software of an implant is hacked or neurodata is stolen); on the other hand, they become a powerful and covert instrument of manipulation and harm. This requires the science of criminal law to develop new conceptual approaches to understanding the instruments and means of committing crimes in the era of convergence between biological and digital systems.

1.3. Theoretical foundations for the criminalization of "neurohacking" and unauthorized interference with brain activity: challenges for the doctrine of criminal law

The process of conceptualizing the social danger of interference in the mental sphere inevitably leads to the necessity of developing a theoretical model for the criminalization of such conduct, which in scholarly discourse has been termed "neurohacking" (neurohacking)[10]. In a broad sense, neurohacking is defined as any intentional, unauthorized interference with the functioning of neuro-computer systems carried out with the aim of unlawfully intercepting, destroying, or modifying neurodata, or of seizing control over an individual's cognitive or motor functions. The challenges that neurohacking poses to the doctrine of criminal law are unprecedented, as they affect the fundamental constructions of the elements of a criminal offense.

The construction of the objective element (actus reus) of neurohacking requires moving beyond the existing norms governing cybercrime. Researchers propose differentiating the objective element into two independent forms. The first form is "cognitive espionage" (passive neurohacking), which consists in the covert reading of neural signals without the individual's consent (for example, through hacking a consumer neuro-headset in order to extract banking passwords or political preferences while the user views content in virtual reality). The second form is "neuromodulatory sabotage" (active neurohacking), which involves the forced alteration of neural activity (the writing of information into the brain) that leads

[10] Ienca M., Scheibner J. Chapter Eight – What is neurohacking? *Defining the conceptual, ethical and legal boundaries*. 2020. Vol. 3. DOI: https://doi.org/10.1016/bs.dnb.2020.03.008

to changes in emotional states, beliefs, or the inducement of particular actions. Active neurohacking constitutes the most severe form of encroachment upon personal autonomy and should be subject to the strictest penalties[11].

The issue of establishing the subjective element (mens rea) in the investigation of such cases is extraordinarily complex. The specificity of neurotechnologies lies in the fact that they are often governed by machine-learning algorithms characterized by the so-called "black box problem." This means that even the developer may not be able to precisely predict how the algorithm will interpret or modify the neural signal of a particular user. Accordingly, proving direct intent to cause mental harm becomes a nontrivial task. Investigators will have to distinguish between situations in which a change in psychological state occurred as a result of a technical malfunction (negligence), a side effect of a lawful algorithm (accident), or as the consequence of a deliberate criminal intention on the part of a hacker or corporation.

A separate doctrinal challenge concerns the establishment of a causal link between the act of neurohacking and its consequences, particularly in the context of induced criminal behavior. Consider the following scenario: an offender hacks the victim's medical neuroimplant and induces a state of uncontrollable aggression, as a result of which the victim inflicts grievous bodily harm upon a third person. The question arises whether the victim should bear criminal liability. From the standpoint of classical criminal law, this situation contains elements of irresistible physical and psychological coercion (vis absoluta), which excludes the criminal unlawfulness of the victim's own conduct. In such a case, the true subject of the crime (through the institution of indirect perpetration) should be recognized as the neurohacker. However, in practice, proving the fact of such interference without sophisticated neurophysiological expertise and digital forensic analysis of neurodevices will be nearly impossible.

Given the transnational nature of cyberspace, the problem of neurohacking also reaches the level of international criminal law. The existing Budapest Convention on Cybercrime[12] does not take into account the specific nature of "bio-digital" encroachments. The use of neurotechnologies for mass control over the consciousness of a population, which is entirely conceivable under authoritarian regimes, may be regarded as a new form of crimes against humanity[13]. At the national level, legislation aimed at prevention requires the supplementation of the Special Part of the Criminal Code[14] with a new section, or at least new articles (sui generis), that would criminalize "Unauthorized interference with the mental sphere of an individual through the use of neurotechnologies," including the construction of qualifying circumstances such as the commission of the act against a minor, for profit motives, or by an organized group.

---

[11] Гороховська О. В. Межі криміналізації втручання у психічну сферу особи засобами віртуальної реальності. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 211–218.

[12] Конвенція про кіберзлочинність. *Верховна Рада України.* URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 12.03.2026).

[13] Комаров В. В. Кібербезпека та когнітивна недоторканність у європейському кримінальному праві. Правова держава. 2021. № 42. С. 98–106.

[14] Кримінальний кодекс України. *Верховна Рада України.* URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

Only such a comprehensive approach, combining a philosophical and legal rethinking of cognitive autonomy with a clear doctrinal construction of new elements of criminal offenses, is capable of ensuring adequate protection of the individual in the context of the inevitable neurotechnological revolution.

2. The Doctrine of "Digital Dignity" (Protection Against Algorithmic Manipulation and Deepfakes)

2.1. Evolution of the concept of dignity: “digital dignity” as an independent legal value in the era of Web 3.0 and artificial intelligence

The development of the information society, the transition to the era of Web 3.0, and the total integration of artificial intelligence (AI) systems into all spheres of human activity have led to an irreversible transformation of the ontological status of the individual. Historically, the category of human dignity was formed as a fundamental philosophical and legal imperative that prohibits treating a person merely as a means to achieve an end. In classical criminal law, dignity served as a basic criterion for the protection of life, health, liberty, and honor of the individual in the material world. However, within the contemporary technological landscape, the physical body has ceased to be the sole repository of identity. A significant portion of an individual’s social, economic, and political existence has shifted into virtual space, where the person exists in the form of a complex aggregate of data, which creates an imperative need to establish a new legal category – digital human rights[15] [16].

The human being emerges as a living informational organism. At present, however, the essence of the person is inseparably and organically connected with their digital footprint[17]. Under this approach, personal data, biometric profiles, digital avatars, and behavioral patterns are regarded not merely as alienable property or external information, but as a direct continuation of the personality – its “digital twin.” Accordingly, any unauthorized interference, distortion, or exploitation of this digital twin causes harm not only to the right to privacy but also affects the very foundation of human self-respect and autonomy, which requires the doctrinal recognition of digital dignity as an independent legal value.

Within the context of criminal law doctrine, the recognition of digital dignity as either a generic or a direct object of legal protection constitutes a revolutionary yet necessary step. Traditional postmodern criminal-law scholarship often proves powerless in addressing crimes where no tangible material or physical damage is present, yet enormous harm is inflicted upon a person’s reputation and social status in the virtual environment. Digital dignity as a direct object of crime signifies a state guaranteed by the state in which an individual’s digital identity is protected from

[15] Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цифрові права людини: концептуальні засади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 112–118.

[16] Барабаш Ю. Г. Цифрова гідність: конституційно-правовий та кримінальний аспекти. *Право України.* 2023. № 2. С. 89–97.

[17] Шуба І. В., Солощук М. М., Сидоренко О. В. Цифровий слід особистості. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров’я.* 2022. С. 871. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/450cc2f3-2cb7-4900-a646-1789c1428e0b/content (дата звернення: 12.03.2026).

depersonalization, algorithmic discrimination, the creation of false digital representations, and the commercial exploitation of behavioral characteristics without informed consent.

Comparative legal analysis demonstrates a gradual shift in emphasis within the European legal tradition. For example, the German constitutional doctrine, based on the absolute protection of human dignity (Article 1 of the Basic Law of the Federal Republic of Germany – Menschenwürde[18]), is currently being actively adapted by courts to the digital environment, recognizing the right to informational self-determination as part of the general right of personality. At the same time, in the criminal-law sphere a fragmented approach still prevails: copyright protection applies separately to content, personal data are protected separately, and the secrecy of correspondence is regulated independently. The concept of digital dignity proposes an integrative approach whereby criminal law should comprehensively safeguard the individual's right not to be reduced to a set of algorithmically calculated parameters (profiling) and not to have their digital image manipulated. The absence of such a comprehensive object complicates the qualification of modern cybercrimes, transforming them into latent or unpunished acts.

2.2. Criminal-law qualification of the creation and dissemination of deepfakes: violation of identity and reputational harm

Deepfake technology[19], based on the use of generative adversarial networks (GANs) for the synthesis of realistic images, videos, and audio materials, has emerged as one of the most dangerous instruments of encroachment upon digital dignity.

The ability of machine-learning algorithms to imitate with high precision the appearance, facial expressions, and voice of a specific individual erases the boundary between authentic fact and synthesized falsification. From the perspective of criminal law, the creation and dissemination of deepfakes with malicious intent constitute a complex multi-object offense that simultaneously threatens a person's honor, dignity, reputation, mental health, property rights, and, in cases of political application, national security and the foundations of democratic governance.

Existing national and European criminal-law systems encounter serious difficulties in qualifying actions related to deepfakes. Attempts to apply traditional norms concerning defamation, fraud, extortion, or violations of privacy often prove legally inadequate. A classic example is the creation of pornographic deepfakes (so-called non-consensual intimate imagery – NCII). In such cases, the dissemination does not formally involve the disclosure of private-life secrets, since the depicted intimate scenes never occurred in objective reality[20]. Consequently, the subject

[18] Основний закон ФРН. 1949. Зі змінами та доповненнями від 19.12.2022. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf (дата звернення: 12.03.2026).

[19] Bhandari R., Bhandari S. Artificial intelligence: understanding deepfakes. 2025. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07366981.2025.2484863 (date of access: 12.03.2026). DOI: https://doi.org/10.1080/07366981.2025.2484863

[20] Viola M., Voto C. Designed to abuse? Deepfakes and the non-consensual diffusion of intimate images. *Synthese.* 2023. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11229-022-04012-2.pdf (date of access: 12.03.2026). DOI: https://doi.org/10.1007/s11229-022-04012-2

matter of the crime in its traditional understanding is absent. Nevertheless, the psychological trauma, stigmatization, and reputational harm inflicted upon the victim are enormous and often exceed the consequences of disseminating authentic intimate materials. This demonstrates the existence of a critical gap in criminal legislation[21], which requires the construction of a specific criminal offense whose object would be precisely digital identity and dignity.

International experience offers several approaches to resolving this issue. In the United States, the criminalization of deepfakes largely occurs at the level of individual state legislation (for example, California, Virginia, and Texas), where specific laws criminalize the dissemination of synthetic intimate materials without the individual's consent, as well as the use of deepfakes to influence election outcomes during a defined period prior to voting day. The United Kingdom adopted the Online Safety Act in 2023, which explicitly criminalized the distribution of deepfake pornography without consent, establishing strict sanctions regardless of whether the offender intended to cause harm, focusing instead on the mere fact of violating consent regarding the use of a person's image.

The construction of the objective element (actus reus) of such an offense in national legislation requires a precise distinction between lawful uses of generative AI (in cinematography, satire, or artistic expression, where freedom of expression applies) and criminally punishable conduct. The decisive criterion should be the combination of two elements: the absence of the individual's informed consent to the use of their biometric data (face, voice) and the existence of socially dangerous consequences or the intent to cause them. The very fact of unauthorized exploitation of biometric parameters in order to create the illusion of actions or statements is regarded by European scholars as an act of digital identity theft[22].

The subjective element (mens rea) of crimes related to deepfakes is characterized exclusively by an intentional form of guilt, most often direct intent. The offender is aware that they are generating falsified content and desires the occurrence of specific consequences: misleading the public, destroying a person's business reputation, or obtaining financial gain. The latter is particularly evident in cases of so-called CEO fraud, where a deepfake of a company executive's voice is used to authorize the transfer of corporate funds. In such situations, the deepfake functions as a high-technology method of committing fraud (through deception), which requires the introduction of an appropriate qualifying element within offenses against property.

[21] Юртаєва К. В. Кримінологічний аналіз використання технології deepfake: коли фейк стає злочином. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2021. № 1(24). С. 31–42. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f94ec02c-eb36-4adc-8cf5-c121c5580020/content (дата звернення: 12.03.2026).

[22] Burrell D. N. The Cyberpsychology and Criminal Psychology of Cyber Identity Theft and Criminal Reach in the Digital Era. *«Rais» Journal for social sciences.* 2025. Vol. 9, № 2. P. 343–353. URL: https://journal.rais.education/index.php/raiss/article/view/302/249 (date of access : 12.03.2026).

2.3. Algorithmic manipulation of consciousness: establishing the boundary between aggressive marketing and socially dangerous criminal encroachment

The everyday functioning of a modern individual within the digital environment is determined by continuous interaction with recommendation algorithms, search engines, and social networks. Within the global economic model, attention and emotional reactions have become raw material for data extraction, predictive analysis, and subsequent monetization. In this context, machine-learning algorithms have long moved beyond the passive representation of information; they are now used for the active formation of needs, modification of beliefs, and direct influence over users' decisions. Criminal law thus faces an exceptionally complex doctrinal task: to establish a clear boundary between lawful, albeit aggressive, digital marketing and algorithmic manipulation of consciousness that reaches the level of social danger characteristic of a criminal offense.

To resolve this issue, it is necessary to turn to a deeper doctrinal distinction between the concepts of persuasion, coercion, and manipulation. As philosophers of law Daniel Susser, Beate Roessler, and Helen Nissenbaum rightly observe, persuasion appeals to the rational thinking of the subject, providing transparent arguments that allow for conscious choice. Manipulation, by contrast, possesses a latent character; it deliberately exploits cognitive biases, emotional vulnerabilities, and subconscious triggers, thereby circumventing an individual's capacity for critical reflection on reality[23]. From the perspective of criminal law, algorithmic manipulation constitutes a direct encroachment upon the autonomy of will: the subject makes a legally significant decision (regarding property, participation in mass disturbances, or the incitement of hostility), falsely believing it to be an expression of their own free will, whereas in reality it was rigidly determined by external computational intervention through the so-called "choice architecture" or "dark patterns." Until recently, scholarly attention focused primarily on "traditional" dark patterns that rely on weaknesses in human cognition. Various classifications of dark patterns have been developed in order to facilitate their identification and regulation. However, increasing attention is now being devoted to the role of artificial intelligence in such patterns and to the ways in which this may affect the end consumer – the human being. In particular, the Polish researcher Agnieszka Kitkowska carefully analyzes hypothetical scenarios of AI-driven dark patterns as well as the negative consequences they may produce[24].

Modern micro-targeting technologies employing methods of deep psychometric profiling (similar to the mechanisms revealed during the Cambridge Analytica scandal) enable the creation of extremely personalized informational stimuli. When an algorithm, after analyzing the digital traces of a user, detects a tendency toward depression or impulsive behavior and deliberately bombards that user with content designed to intensify those states in order to maximize engagement or promote the sale of goods, this constitutes algorithmic violence. The social danger of such

[23] Susser D., Roessler B., Nissenbaum H. Technology, autonomy, and manipulation. *Internet Policy Review*. 2020. Vol. 9, № 2. URL: https://policyreview.info/articles/analysis/technology-autonomy-and-manipulation (дата звернення: 12.03.2026).

[24] Kitkowska A. Chapter 19: The AI-empowered dark patterns. 2025. DOI: https://doi.org/10.4337/9781035300198.00028

conduct is unprecedented because of its scale, automation, and absolute concealment, which makes it a far more powerful instrument of social engineering than any traditional forms of psychological or physical influence.

A fundamental guideline for determining the boundaries of criminalization in this sphere is provided by the recently adopted and previously mentioned Regulation (EU) of the European Parliament and of the Council on artificial intelligence (AI Act). The provisions of this landmark document imperatively prohibit the placing on the market, deployment, or use of AI systems that apply subliminal techniques beyond a person's consciousness in order to materially distort their behavior, where this causes or is likely to cause physical or psychological harm to an individual. The exploitation of vulnerabilities of specific groups (due to age, physical condition, or mental disability) is likewise prohibited. Article 5 of the Regulation effectively recognizes subconscious algorithmic manipulation as conduct that grossly violates fundamental human rights. The transposition of this regulatory provision into the sphere of national criminal law implies that the intentional use of such algorithms for financial gain should be qualified as a particularly serious form of high-technology fraud, and where used with the aim of driving a person to suicide or causing harm to mental health, as the corresponding offense against life and health, with AI functioning as a specific instrument of the crime.

However, proving the fact of criminally punishable manipulation within criminal proceedings presents a significant challenge for law-enforcement authorities. The principal difficulty lies in establishing a legally significant causal link between the architecture of a recommendation algorithm and the specific harm suffered by the victim. Moreover, the issue of identifying the subject of the crime becomes particularly acute: who should bear criminal liability? Is it the developer corporation (which raises the issue of criminal liability of legal entities), the specific data scientists and programmers who created the system, or the company's top management that consciously approved a business model built upon the algorithmic exploitation of human vulnerabilities?

The resolution of these doctrinal and practical issues requires the development of new institutions of digital forensics and independent algorithmic auditing. Such mechanisms would make it possible to establish a clear demarcation line between permissible marketing strategies, which operate within the framework of transparency and the informed consent of the user, and covert information-psychological operations that undermine the digital and cognitive integrity of the individual. Effective criminal-law protection against algorithmic manipulation is an absolute prerequisite for preserving human legal subjectivity in the era of strong artificial intelligence. Without guaranteeing the right to freely form one's own will, free from the invisible dictates of corporate algorithms, the very concept of individual criminal responsibility and guilt loses its ontological and legal meaning.

3. The Right to Non-Algorithmic Existence (Legal and Theoretical Justification of Infringements on the Autonomy of Choice)

3.1. The essence and ontological content of the right to non-algorithmic existence

The fundamental shift in the paradigm of social development, caused by the ubiquitous integration of artificial intelligence systems and machine-learning algorithms into the architecture of social institutions, requires the science of criminal law to reconsider the very ontological foundations of human existence. Society is currently transitioning from a stage in which algorithms performed exclusively auxiliary or advisory functions to a state of algorithmic governance, where mathematical models make legally significant decisions regarding credit allocation, employment opportunities, access to medical services, and even an individual's propensity to commit crimes through predictive policing. In this context, there arises an urgent need to conceptualize a new generation of human rights, among which the "right to non-algorithmic existence" occupies a central place as a guarantee of preserving human essence in conditions of total digital quantification.

The right to non-algorithmic existence should not be equated with neo-Luddism or a categorical rejection of technological progress. Its ontological content lies in preserving for the human being the prerogative of unpredictability, irrationality, the right to make mistakes, and the capacity for moral development beyond rigidly predetermined mathematical parameters and predictive models. The doctrinal essence of this right is based on the recognition that a human being is far more than merely a set of biometric data and digital traces that can be calculated, predicted, and monetized. Encroachment upon this sphere through the forced algorithmization of life processes constitutes a direct threat to human dignity, as it reduces a unique personality to the level of a statistical deviation or a standardized cluster within a database.

Within the framework of criminal-law doctrine, the right to non-algorithmic existence is closely linked to the category of free will, which serves as a cornerstone of the institution of criminal responsibility and guilt. If the behavior of the subject, their choices, preferences, and intentions are continuously and imperceptibly corrected, shaped, or blocked by external algorithms – from curated news feeds to algorithmic routing of movement – serious doubts arise regarding the existence of a genuine volitional element in their actions. Postmodern criminal law thus encounters a paradox: when an algorithm determines the horizon of possibilities available to a subject by restricting access to alternative information, can we truly assert that a subsequent socially dangerous act (for example, a hate crime induced by the consumption of radicalized content) is solely the product of the individual's personal guilt? Protecting the right to non-algorithmic existence therefore becomes, in essence, the protection of the very structure of the subjective element of crime (mens rea).

The genesis of the legal recognition of this right has already begun within the European legal sphere. Article 22 of the General Data Protection Regulation (GDPR)[25] establishes the right of the data subject not to be subject to a decision

[25] Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: https://gdpr-text.com/uk/ (дата звернення: 12.03.2026).

based solely on automated processing, including profiling, which produces legal consequences for them. However, the current administrative and civil-law instruments are no longer sufficient. There is an urgent need to extrapolate this principle to the level of constitutional guarantees and criminal-law prohibitions. The compulsory inclusion of an individual in systems of social scoring or predictive analysis without their conscious consent should be recognized as a socially dangerous act – an encroachment upon their cognitive and digital integrity.

The theoretical and legal justification for criminalizing violations of the autonomy of choice is based on recognizing algorithmic coercion as an independent form of violence. Classical criminal law acknowledges physical or psychological violence as circumstances influencing the qualification of an act or excluding criminal liability. The information society, however, generates a new phenomenon – algorithmic violence: an invisible structural pressure exerted by computational systems that deprives the individual of subjectivity and imposes a predetermined model of behavior. This reality requires the development of an entirely new doctrinal institution within criminal law. Accordingly, compulsory profiling and the deprivation of an individual's right to an alternative, human review of their status or case should receive a strict criminal-law evaluation as conduct that infringes upon the fundamental rights and freedoms of the person.

3.2. Algorithmic determinism and "filter bubbles" as a threat to free will and personal autonomy (criminal law dimension)

The concept of algorithmic determinism describes the state of a digital environment in which the choices presented to a user are predetermined and strictly constrained by personalized recommendation systems. Platform algorithms, aiming to maximize user engagement time and corporate profit, continuously analyze an individual's digital footprint and create a so-called "filter bubble" around them[26]. This phenomenon leads to a state of epistemic isolation: the individual consumes exclusively information that confirms their preexisting biases and is deprived of access to alternative perspectives, creating the illusion of complete freedom of choice in the absence of actual autonomy. From the perspective of criminal policy, the artificial narrowing of an individual's cognitive horizon constitutes a latent but highly potent threat to societal security.

The criminal law dimension of filter bubbles and echo chambers is most prominently manifested in processes of mass radicalization. Contemporary research convincingly demonstrates that social media algorithms are prone to promote emotionally charged, extremist, and polarizing content, as such material elicits the strongest neurobiological responses in users. When an individual predisposed to certain biases enters such an algorithmic funnel, the system deliberately and systematically drives them into a state of affective arousal or fanaticism, which frequently culminates in acts of terrorism, mass unrest, or hate crimes. In this paradigm, the algorithm effectively functions as a "digital instigator," prompting a re-evaluation of the concept of complicity in criminal law.

[26] Drewes H. The Fitts' Law Filter Bubble. 2023. P. 1–5. DOI: https://doi.org/10.1145/3544549.35827

Analyzing the objective aspect (actus reus) of such algorithmic facilitation of criminality, criminalists face an unprecedented challenge: can the architecture of program code, which automatically generates recommendations without the direct involvement of a human moderator in each individual case, be considered an instrument or means of committing a crime? If the developer corporation is aware that its algorithm contributes to radicalization but deliberately does not modify its code to preserve profits (employing so-called "dark patterns"), its actions (or criminal omission) cross the boundary of ethical violation and acquire the characteristics of a punishable offense. This raises the question of establishing corporate criminal liability for designing AI systems that create unacceptable risks to societal stability and individual autonomy.

An even more complex issue is the assessment of the impact of algorithmic determinism on the subjective aspect of a crime committed by the user themselves. Prolonged exposure to a toxic informational environment modeled by AI can induce profound changes in the subject's psyche, effectively reprogramming their moral imperatives. In legal-theoretical doctrine, a contentious question arises: can prolonged algorithmic "brainwashing" be regarded as a form of irresistible mental coercion, which, if it does not fully exclude criminal liability, at least constitutes a mitigating circumstance (diminished responsibility)? Distinguishing between a state of medical insanity and a state of deep cognitive manipulation will require the development of novel forensic psychiatric methodologies for evaluating "algorithmic dependency" and loss of autonomy.

Beyond radicalization, encroachments on autonomy of choice manifest through algorithmic nudging toward disadvantageous financial or legal actions. The use of microtargeting to identify an individual's psychological vulnerabilities (for example, a predisposition to gambling addiction) followed by a bombardment of personalized online casino advertisements constitutes nothing less than high-tech extortion or fraud. In this context, the boundary between aggressive platform architecture and criminally punishable conduct lies in the exploitation of the victim's vulnerable state through algorithmic means. Accordingly, criminal law must recognize that cyberspace, constructed on manipulative models, is an environment in which free will is systematically and massively suppressed, demanding an adequate and stringent response from the state.

3.3. Prospects for implementing protection against algorithmic coercion in national and international criminal legislation

The current system of international and national criminal law, built primarily on responding to the consequences of traditional (physical or property-based) offenses, proves conceptually incapable of effectively countering the threats posed by algorithmic coercion and neuromanipulation. The existing Budapest Convention on Cybercrime[27] focuses on protecting the confidentiality, integrity, and availability of computer systems (hardware and software), leaving the protection of human consciousness as the ultimate recipient of digital influence outside the scope of legal

[27] Конвенція про кіберзлочинність. 2021. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU01209 (дата звернення: 12.03.2026).

regulation. Accordingly, there is an urgent need to shift the doctrinal paradigm from reactive (consequence-based) regulation to a preventive approach, in which criminal law establishes clear boundaries (red lines) for developers of artificial intelligence systems.

A fundamental step toward creating such an international legal framework was the adoption of the European Parliament and Council Regulation (EU) 2024/1689 on artificial intelligence (AI Act). For the first time in history, this document applied a risk-oriented approach to technology classification, categorically prohibiting AI systems that employ subconscious manipulation methods acting outside of human awareness, as well as social scoring systems that result in unjustified or disproportionate harm. However, the AI Act currently functions as an administrative-regulatory instrument. To ensure effective protection of cognitive integrity, its provisions must be transposed into the national criminal codes of member states and candidate countries, requiring comprehensive legislative reform.

Doctrinal perspectives on implementation foresee the addition to the Special Part of the Criminal Code of Ukraine of a new section or a separate group of norms criminalizing "Encroachment on digital autonomy and cognitive inviolability of the individual." The main elements of such an offense could include liability for: "The intentional development, deployment, or use of artificial intelligence systems or algorithms with the purpose of covert manipulative influence on the consciousness of an individual or group, resulting in substantial distortion of their behavior, harm to health, property damage, or endangerment of public security." Aggravating circumstances could include actions committed against minors, the use of data concerning psychological vulnerabilities (neurodata), or actions undertaken by an organized group in the interest of a foreign state (which may constitute information terrorism).

The specific construction of these offenses requires the introduction of the concept of "algorithmic complicity." In cases where an algorithm independently evolves and begins causing harm (operating beyond the control of its creator), classical theories of intent face significant challenges. Legal scholarship proposes resolving this issue through the concept of "indirect causation" and design negligence: if a developer deliberately ignored safety protocols and ethical standards during the training of a neural network (failing to eliminate algorithmic bias), they bear full criminal responsibility for the socially dangerous consequences generated autonomously by the system. This necessitates the creation of specialized units in law enforcement for "algorithmic forensics," capable of reverse engineering AI code to demonstrate intent or corporate criminal negligence.

Moreover, considering the transnational nature of cyberspace and the extraterritorial operations of global technology giants, effective protection of the right to non-algorithmic existence is impossible without the adoption of a new specialized international convention – the Convention on the Protection of Neuro-Rights and Digital Inviolability. A reference point for this could be the Council of Europe's Declaration on the Protection of Neuro-Rights in the Digital Age. Such a convention should not only unify the dispositions of crimes related to algorithmic manipulations for all signatory states but also establish effective mechanisms of

international legal assistance in requesting source code and training datasets from transnational corporations during criminal investigations.

In conclusion, it should be emphasized that the criminal-law protection of cognitive and digital integrity is not an attempt to hinder technological innovation. On the contrary, it is the only path to ensuring sustainable and human-centric technological development. By establishing criminal liability for encroachments on autonomy of choice and the use of manipulative algorithms, the state fulfills its most crucial function in the 21st century: protecting the ontological essence of the human being from deconstruction and absorption by digital environments, preserving the primacy of reason in making free decisions.

CONCLUSIONS

The comprehensive theoretical and legal study of the protection of cognitive and digital integrity of the individual in the context of the development of neurotechnologies and artificial intelligence systems allows for the formulation of the following key scientific conclusions.

The rapid evolution of convergent technologies, particularly neuromodulation and brain-computer interfaces, has caused an unprecedented shift in the paradigm of criminal law. The historically established presumption of inviolability of only the physical body proves insufficient in an era when the human mind becomes a vulnerable informational node. The necessity for immediate doctrinal recognition and enshrinement, at the level of objects of criminal-law protection, of a new category-neuro-rights (including cognitive freedom, mental inviolability, and psychological continuity) – has been demonstrated. It has been established that classical cybercrime is evolving into so-called "neurohacking," the societal danger of which lies not merely in the theft of personal data but in the direct, unauthorized interference in the formation of thoughts, emotions, and neurobiological responses, fundamentally undermining the subjectivity of the individual and the core freedom of their will.

The transition of social and economic existence into virtual environments (Web 3.0) justifies the urgent need to introduce the concept of "digital dignity" as an independent and comprehensive legal good into the doctrine of the Special Part of criminal law. The modern individual exists not only in the physical dimension but also in the form of a "digital double." Accordingly, traditional criminal offenses (fraud, defamation, invasion of privacy) are doctrinally insufficient to counter such new threats as deepfakes. The use of generative AI to create synthetic materials without the informed consent of the individual constitutes an independent act of "digital identity theft," requiring the construction of special criminal-law norms (sui generis) to guarantee protection of reputation and inviolability of the subject's virtual image.

The total algorithmization and automation of social processes transforms algorithmic coercion into a new, latent form of violence. The malicious use of recommendation systems, the formation of filter bubbles, and the application of subconscious targeted influence methods for mass manipulation of choice represent a direct encroachment on the right of the individual to a non-algorithmic existence. Drawing on advanced European experience (particularly the provisions of the EU AI Act), the need for a clear criminal-law distinction between aggressive marketing and socially dangerous informational influence has been substantiated. The use of

algorithms to exploit cognitive vulnerabilities with the aim of inducing suicide, appropriating property, or radicalizing individuals (inducing hate-based crimes) should be qualified with new aggravating circumstances, where AI acts as a specific high-tech instrument of crime.

The paradigm of national and international criminal law requires an urgent shift from a reactive model (responding to physical or property consequences) to a preventive model of legal regulation of algorithmic systems. Effective protection of cognitive and digital integrity will require fundamental modernization of criminal justice:

– the introduction of the institution of algorithmic forensics for conducting independent code audits and establishing causal links between AI architecture and harm caused;

– the revision of doctrinal concepts of intent and complicity through the lens of "algorithmic facilitation," raising questions of corporate criminal liability (of developer corporations) for negligent training of neural networks;

– the adoption of a specialized international Convention on the Protection of Neuro-Rights and Digital Inviolability, which would unify approaches to extraterritorial investigation of crimes against human consciousness.

In conclusion, it should be emphasized that the criminal-law protection of cognitive and digital integrity is not an attempt to halt technological progress. On the contrary, it is the only legal instrument for ensuring the sustainable, human-centric development of civilization. By establishing strict criminal liability for encroachments on autonomy of choice, the state fulfills its highest mission in the 21st century-protecting the ontological essence of the human being from deconstruction by digital environments while preserving for the human mind the exclusive monopoly over freedom of will and decision-making.

SUMMARY

The article "Protection of Cognitive and Digital Integrity of the Individual" presents a comprehensive theoretical and legal study of the mechanisms for ensuring human internal and digital autonomy in the context of the expansion of neurotechnologies and artificial intelligence systems. The author justifies the need for criminal law protection of neuro-rights, examining the theoretical foundations of criminalizing unauthorized interference in the mental sphere as a critical condition for preserving cognitive freedom. Particular attention is paid to the development of the doctrine of "digital dignity," which serves as a tool to counter algorithmic manipulation and the spread of deepfake technologies that threaten the authenticity of one's personal image. For the first time, this study systematically presents a theoretical and legal justification for the right to non-algorithmic existence as a fundamental challenge to the autonomy of human choice. This right is viewed as a response to contemporary challenges to the autonomy of human choice arising from the pervasive influence of recommender systems and predictive analytics. It is demonstrated that preserving genuine subjectivity in the digital age requires the normative enshrinement of an individual's right to make legally significant and vitally important decisions outside the bounds of algorithmic pressure. The conclusions formulated by the author are aimed at a conceptual rethinking of the

institution of human rights through the lens of an anthropocentric approach, which will effectively protect human consciousness from technological determinism and ensure a balance between innovative development and legal security.

References

1. Регламент Європейського Парламенту та Ради (ЄС) 2024/1689 щодо встановлення гармонізованих правил щодо штучного інтелекту (AI Act). *Офіційний вісник Європейського Союзу*, 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj (дата звернення: 12.03.2026).
2. Радутний О. Е. Кримінально-правовий вимір штучного інтелекту та нейротехнологій. *Право та інновації.* 2021. № 1. С. 56–63.
3. Гуторова Н. О. Ментальна недоторканність як об'єкт кримінально-правової охорони у цифрову епоху. *Вісник Асоціації кримінального права*. 2022. № 1. С. 120–129.
4. Туляков В. О. Кримінальне право постмодерну та виклики алгоритмізації. *Слово Національної школи суддів*. 2022. № 3. С. 45–52.
5. Барабаш Ю. Г. Цифрова гідність: конституційно-правовий та кримінальний аспекти. *Право України*. 2023. № 2. С. 89–97.
6. Наїф аль Родхан Нейротехнології та нейроправа. URL: https://zbruc.eu/node/105492 (дата звернення: 12.03.2026).
7. Нестеренко О. В., Яцук П. П. ШІ (не) проти ШІ. *Екологічна безпека та природокористування.* 2025. Вип. 4 (56). С. 134–153. URI: http://e.ieu.edu.ua/handle/123456789/1414 (дата звернення: 12.03.2026).
8. Шевцов А. Г. Критичний аналіз поняття «свідомості» в сучасній методології штучного інтелекту. *Технології розвитку інтелекту*. 2025. Т. 9, № 1 (37). С. 1–22. DOI: https://doi.org/10.31108/3.2025.9.7
9. Орловський М. С., Іващенко С. М. Мультимодальні реабілітаційні стратегії у подоланні фантомного болю: огляд інноваційних практик та перспективи розвитку. *Неврологія.* 2025. С. 89–97. DOI: https://doi.org/10.31640/LS-2026-1-10
10. Ienca M., Scheibner J. Chapter Eight – What is neurohacking? Defining the conceptual, ethical and legal boundaries. 2020. Vol. 3. DOI: https://doi.org/10.1016/bs.dnb.2020.03.008
11. Гороховська О. В. Межі криміналізації втручання у психічну сферу особи засобами віртуальної реальності. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 211–218.
12. Конвенція про кіберзлочинність. *Верховна Рада України.* URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення: 12.03.2026).
13. Комаров В. В. Кібербезпека та когнітивна недоторканність у європейському кримінальному праві. *Правова держава.* 2021. № 42. С. 98–106.
14. Кримінальний кодекс України. *Верховна Рада України.* URI: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14
15. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цифрові права людини: концептуальні засади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 112–118.
16. Барабаш Ю. Г. Цифрова гідність: конституційно-правовий та кримінальний аспекти. *Право України*. 2023. № 2. С. 89–97.

17. Шуба І. В., Солощук М. М., Сидоренко О. В. Цифровий слід особистості. *Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я.* 2022. С. 871. URL: https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/450cc2f3-2cb7-4900-a646-1789c1428e0b/content (дата звернення: 12.03.2026).

18. Основний закон ФРН. 1949. Зі змінами та доповненнями від 19.12.2022. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/1033364/grundgesetz_uk.pdf (дата звернення: 12.03.2026).

19. Bhandari R., Bhandari S. Artificial intelligence: understanding deepfakes. 2025. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07366981.2025.2484863 (date of access: 12.03.2026). DOI: https://doi.org/10.1080/07366981.2025.2484863

20. Viola M., Voto C. Designed to abuse? Deepfakes and the non-consensual diffusion of intimate images. *Synthese.* 2023. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/s11229-022-04012-2.pdf (date of access: 12.03.2026). DOI: https://doi.org/10.1007/s11229-022-04012-2

21. Юртаєва К. В. Кримінологічний аналіз використання технології deepfake: коли фейк стає злочином. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2021. № 1(24). С. 31–42. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f94ec02c-eb36-4adc-8cf5-c121c5580020/content (дата звернення: 12.03.2026).

22. Burrell D. N. The Cyberpsychology and Criminal Psychology of Cyber Identity Theft and Criminal Reach in the Digital Era. *«Rais» Journal for social sciences.* 2025. Vol. 9, № 2. P. 343–353. URL: https://journal.rais.education/index.php/raiss/article/view/302/249 (date of access : 12.03.2026).

23. Susser D., Roessler B., Nissenbaum H. Technology, autonomy, and manipulation. *Internet Policy Review*. 2020. Vol. 9, № 2. URL: https://policyreview.info/articles/analysis/technology-autonomy-and-manipulation (дата звернення: 12.03.2026).

24. Kitkowska A. Chapter 19: The AI-empowered dark patterns. 2025. DOI: https://doi.org/10.4337/9781035300198.00028

25. Загальний регламент про захист даних (GDPR). URL: https://gdpr-text.com/uk/ (дата звернення: 12.03.2026).

26. Drewes H. The Fitts' Law Filter Bubble. 2023. P. 1–5. DOI: https://doi.org/10.1145/3544549.35827

27. Конвенція про кіберзлочинність. 2021. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU01209 (дата звернення: 12.03.2026).

Information about the author:
Kravchuk Svitlana Mykolaivna,
Senior Lecturer at the Department of Theory of Law and Constitutionalism
Educational and Scientific Institute of Law, Psychology,
and Innovative Education,
Lviv Polytechnic National University,
12, Stepan Bandera str., 79013, Lviv, Ukraine
Juror of the Shevchenkivskyi District Court of Lviv
https://orcid.org/0000-0002-3485-1343

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-11

ТЕОРІЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕПОХУ ТЕХНОЛОГІЧНОЇ СИНГУЛЯРНОСТІ

Кравчук С. М., Ковальчин Д. Ю.

ВСТУП

Початок 20-х років XXI століття став по-справжньому унікальним та епохальним в людській історії. Саме зараз почали своє масове поширення штучний інтелект та мовні моделі, які за секунди аналізують сотні терабайтів даних та всього за кілька років активного розвитку переплюнули мозок людини в таких процесах як швидкість пошуку інформації, формулювання тексту, аналіз масивів даних тощо.

Штучний інтелект (далі – ШІ) активно використовують майже в усіх галузях життя: від написання коду для створення нових комп'ютерних програм до аналізу якості грунтів в агропромисловості, від допомоги в створенні нових ліків для подолання невиліковних хвороб до дослідження людей давніх епох за допомогою нових технологій, які надає ШІ.

Масове поширення штучного інтелекту вже змінило уявлення людей про те як будуть виглядати професії майбутнього, оскільки правильне йому застосування знайшли у вже багатьох важливих сферах суспільного життя

На цьому етапі постає цілком логічне питання: наскільки коректним, морально правильним та законодавчо-врегульованим є використання штучного інтелекту в юридичній сфері, зокрема в такому надважливо інституті права, як кримінальна відповідальність та чи може алгоритм вирішити долю живої людини?

Це цікаве філософське питання однозначної відповіді на яке знайти доволі важко ми постараємось розібрати в даній роботі.

Сучасні правові системи історично базуються на концепції індивідуальної людської вини, свободи волі та здатності усвідомлювати наслідки своїх дій. Проте впровадження інтелектуальних систем створює ситуацію, де традиційний антропоцентричний підхід до морального агентства виявляється обмеженим та недостатнім.

Сьогодні ключове питання для права полягає в тому, як саме розподіляти права та обов'язки між людьми у випадках, коли алгоритми або роботи створюють суспільні блага чи завдають шкоди. Здатність програмованих сутностей взаємодіяти з навколишнім середовищем та спричиняти реальні фізичні, економічні або моральні наслідки вимагає перегляду базових юридичних доктрин.

Ускладнює ситуацію те, що інновації в технологіях відбуваються одночасно з інноваціями в соціальних, економічних та правових відносинах. Ми більше не можемо сприймати машини виключно як пасивні інструменти; штучні агенти стають повноцінними учасниками багатоагентних систем, здатними генерувати результати незалежно від безпосереднього втручання їхніх творців. Відповідно,

дискусія про те, хто несе відповідальність за помилку чи умисну дію ШІ, вимагає деконструкції самого поняття «автономності» та переходу від пошуку одного винуватця до системного розуміння розподіленої відповідальності та соціального контролю.

Ця робота пропонує методологічний перегляд традиційних поглядів на відповідальність через призму емерджентності коду, деконструкції «чорної скриньки» машинного інтелекту та розбудови нової правової інфраетики.

1. Антропоцентрична парадигма кримінального права в умовах цифровізації: теоретико-методологічне обґрунтування меж делегування правосуддя алгоритмам

1.1. Криза класичного гуманізму та загроза легітимності кримінального права в епоху сингулярності

Традиційне кримінальне право історично базується на свободі волі людини та антропоцентричній парадигмі, що передбачає здатність особи усвідомлювати свої дії та нести за них моральну й юридичну відповідальність. Однак в епоху наближення технологічної сингулярності швидкий розвиток цифрових технологій створює спокусу делегувати прийняття рішень алгоритмам, які обробляють масиви даних швидше та ефективніше за людину. Філософську проблему цієї тенденції та її вплив на правосуддя влучно описує Джон Данахер через концепцію «загрози алгократії» (threat of algocracy), тобто ситуації, коли алгоритмічні системи структурують і суттєво обмежують можливості участі людини в публічному прийнятті рішень.

Зростаюча залежність від алгоритмів у правоохоронній та судовій сферах створює фундаментальну проблему для легітимності всього кримінального права. Данахер наголошує, що ця загроза полягає не стільки у прихованості збору наших даних (hiddenness concern), скільки у так званій «непрозорості» (opacity concern), тобто принциповій недоступності та незрозумілості раціональних підстав алгоритмічних рішень для людського розуму. Легітимні процедури прийняття рішень, які передбачають застосування державного примусу, безальтернативно вимагають можливості участі та свідомого розуміння з боку громадян, на яких ці рішення впливають.

Оскільки алгоритмічні системи стають дедалі складнішими (зокрема, через використання методів машинного навчання, результати якого неможливо звести до простого людського пояснення), вони утворюють замкнені простори, перетворюючи автоматизацію зі звичайної «зручності» на інструмент, що руйнує демократичну легітимність та перетворює суспільство на заручників невидимих правил[1].

Процесуальні обмеження повної автоматизації правосуддя та проблему оцінки доказів машинами фундаментально розкриває Андреа Рот. Алгоритм не може повноцінно замінити людину в суді, оскільки нинішній розвиток механізованого правосуддя страждає від «патологій автоматизації», тобто

[1] Danaher J. The Threat of Algocracy: Reality, Resistance and Accommodation. Philosophy and Technology. 2016. Vol. 29. P. 245–268. DOI: 10.1007/s13347-015-0211-1

систем у вигляді «чорних скриньок», де приховані суб'єктивні судження, помилки та упередження розробників видаються за об'єктивну істину. Рот аргументує, що правоохоронна система досі фокусувалася переважно на використанні машин для зменшення «хибнонегативних» результатів (тобто задля виявлення нерозкритих злочинів та ефективного покарання винних), що створило перекіс у бік надмірної каральності, ігноруючи при цьому потенціал технологій для захисту невинних.

Більше того, повне делегування прийняття рішень машинам (наприклад, алгоритмічне винесення вироків або оцінка доказів) створює критичний тиск на так звані «гнучкі цінності» кримінального процесу: людську гідність, справедливість та милосердя.

Кримінальне засудження має унікальну мету – виразити моральний осуд суспільства, що вимагає глибоко індивідуалізованого підходу.

У випадках надмірної жорсткості закону суддя та присяжні діють як «запобіжники» (circuitbreakers), які застосовують милосердя чи справедливість для виправлення недоліків формального права, тоді як емоційно нейтральні алгоритми здатні лише на сліпе виконання закладених параметрів.

Саме тому Рот відкидає ідею повної заміни людей роботами на користь метафори «суду кіборгів» (trial by cyborg), де машини використовуються як інструменти для усунення людських когнітивних упереджень, проте остаточне моральне судження та правова оцінка залишаються за людиною[2].

Визначення методологічних та етико-правових меж того, де саме має зупинятися делегування повноважень алгоритмам, вимагає чіткого розмежування природи права та програмного коду, яке пропонує Мірей Хільдебрандт. Сучасне позитивне право ґрунтується на текстах (text-driven) і розглядає індивідів як розумних суб'єктів, здатних наводити аргументи, захищати свої права і розуміти перформативну силу закону. Натомість алгоритми пропонують кібернетичне регулювання на основі коду або даних (code-driven та data-driven regulation), яке діє за принципом оптимізації та модифікації поведінки об'єктів, безвідносно до їхньої людської автономії. Хоча новітні системи штучного правового інтелекту (ALI) здатні ефективно симулювати або прогнозувати судові рішення на основі аналізу великих даних, вони лише імітують людську експертизу (паразитуючи на ній) і не мають усвідомлення змісту рішень, які генерують.

За методологією Хільдебрандт, межа делегування пролягає там, де закінчується державне адміністрування і починається власне право: делегування державних рішень технологіям аналізу даних може бути формою ефективного адміністрування, але його в жодному разі не можна плутати з правом. Впровадження систем ALI несе в собі новий тип прихованої дискреції розробників, яка визначає архітектуру алгоритму і впливає на долі людей без їхнього відома.

[2] Roth A. Trial by Machine. *The Georgetown Law Journal*. 2016. Vol. 104. P. 1245–1305. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Trial-by-Machine-Roth/0dec1f1f868ad16629fca53085f81fec9ed05f10 (дата звернення: 27.03.2026).

Щоб алгоритмічне регулювання залишалося в межах верховенства права та зберігало свою легітимність, Хільдебрандт обґрунтовує необхідність переходу до «агонального машинного навчання» (agonistic machine learning). Цей підхід вимагає інтеграції принципів змагальності (контестації) безпосередньо у внутрішню архітектуру алгоритмів ще на етапі їх розробки, із залученням юристів, експертів з даних та громадян, щодо яких ці технології будуть застосовуватися[3].

Отже, криза класичного гуманізму в кримінальному праві не означає неминучої капітуляції перед машинами, а вимагає перегляду меж делегування. Впровадження технологій повинно обмежуватися сферами, де вони допомагають подолати людські упередження, залишаючи ядро кримінальної відповідальності – оцінку вини, моральний осуд та визначення покарання – виключною прерогативою людини, діяльність якої спирається на принципи гідності та відкритої аргументації.

1.2. Принцип «Human-in-the-loop»: етико-правове та методологічне обґрунтування збереження монополії біологічного суб'єкта на здійснення правосуддя

Усвідомлення кризових явищ, пов'язаних із впровадженням алгоритмічних систем у сферу правосуддя, змушує сучасну правову науку шукати запобіжники проти повної автоматизації прийняття юридично значущих рішень. Центральним концептом у цій дискусії стає принцип «human-in-the-loop», який вимагає обов'язкової участі людини в процесі винесення остаточного рішення. Проте проста фізична чи номінальна присутність людини недостатня, коли йдеться про обмеження фундаментальних прав і свобод.

Етичну базу невідчужуваного права на те, щоб бути судженим саме людиною, фундаментально розкриває Юваль Шейні через концепцію формування нового «права на людське рішення» у міжнародному праві прав людини. Шейні стверджує, що делегування рішень щодо обмеження волі алгоритмам має глибоко дегуманізуючий ефект: машина не сприймає підсудного як повноцінну особистість, наділену людською гідністю, а розглядає його лише як інформаційну тінь, тобто сукупність статистичних параметрів і категорій ризику.

З етичної точки зору, правосуддя базується на нормативному очікуванні того, що важливі рішення щодо людини прийматимуться іншими людьми, здатними до емпатії та солідарності, які можуть уявити себе на місці підсудного. Алгоритмічні системи принципово позбавлені здатності до емпатійного розуміння та морального співпереживання, через що остаточне рішення про обмеження прав людини має прийматися виключно біологічним суб'єктом[4].

Проте етична вимога наявності людини-судді потребує також чіткого методологічного обґрунтування того, як саме ця людина має взаємодіяти з машиною, щоб її контроль не перетворився на фікцію. Філіппо Сантоні де Сіо та Єрун ван ден Ховен пропонують філософську та методологічну концепцію

[3] Hildebrandt M. Algorithmic regulation and the rule of law. *Philosophical Transactions of the Royal Society A.* 2018. Vol. 376, Is. 2128. Art. 20170355. DOI: 10.1098/rsta.2017.0355

[4] Shany Y. The case for a new right to a human decision under international human rights law. Working Draft (SSRN). 2023. DOI: 10.2139/ssrn.4592244

«значущого людського контролю» (Meaningful Human Control) над автономними системами.

Згідно з їхнім підходом, для того, щоб система дійсно перебувала під людським контролем, простого причинно-наслідкового втручання (можливості натиснути кнопку) недостатньо. Автори виділяють дві обов'язкові умови для МНС: «відстеження» (tracking) та «простежуваність» (tracing):

– Умова відстеження вимагає, щоб система адекватно реагувала на релевантні моральні та правові аргументи людини-оператора, а не лише на жорстко запрограмовані параметри.

– Умова простежуваності означає, що результати роботи системи завжди можна звести до морального розуміння конкретної людини, яка бере участь у її проектуванні або використанні[5].

Якщо суддя використовує систему предиктивної аналітики, але не розуміє її обмежень, не здатний оцінити релевантність її рекомендацій або механічно з ними погоджується, такий процес випадає з-під «значущого людського контролю». Людина в такому контурі стає лише інструментом виконання волі алгоритму, а не незалежним суб'єктом правосуддя.

З нормативної точки зору, ці філософські ідеї сьогодні трансформуються в конкретні правові вимоги. Ізабелла Бенкс аналізує новітні стандарти Європейського Союзу, зокрема положення Європейського акта про штучний інтелект (EU AI Act), який законодавчо закріплює вимогу обов'язкового «людського нагляду» за високоризиковими системами ШІ, до яких відносяться системи профілювання у сфері правосуддя.

Згідно зі стандартами ЄС, особа, відповідальна за нагляд, повинна мати достатній рівень компетенції, щоб розпізнавати системні аномалії, ігнорувати помилкові рекомендації та долати так зване «упередження автоматизації, тобто надмірну довіру до машинних висновків. Бенкс вказує на серйозну загрозу: якщо просто залишити суддю в контурі прийняття рішень, виникає феномен «human-in-the-loophole», коли інституції перекладають відповідальність за структурні недоліки та алгоритмічну дискримінацію ШІ на суддю.

На практиці судді стикаються з проблемою «обмеженої раціональності» та спокусою йти шляхом найменшого спротиву, особливо в умовах надмірного навантаження. Тому європейський нормативний підхід, як зазначає Бенкс, вимагає переходу від пасивної ролі судді до моделі «judges-in-command», коли біологічний суб'єкт має реальну владу, інституційну підтримку та повне розуміння технології для того, щоб відкинути алгоритмічний результат, якщо він становить загрозу[6].

На необхідності збереження остаточного слова за людиною наголошують також європейські експерти з криміналістики: використання ШІ має ґрунту-

[5] Santoni de Sio F., van den Hoven J. Meaningful Human Control over Autonomous Systems: A Philosophical Account. *Frontiers in Robotics and AI*. 2018. Vol. 5. Art. 15. DOI: 10.3389/frobt.2018.00015

[6] Banks I. Judges-in-the-loop? Judicial involvement in human oversight of high-risk decision support systems under the EU AI Act. *International Journal of Law and Information Technology*. 2026. Vol. 34. Art. eaag001. DOI: 10.1093/ijlit/eaag001

ватися на принципах верховенства права та поваги до людської гідності; ШІ не здатний цілком замінити суддю, а слугує лише допоміжним інструментом[7].

Отже, вимога залишати остаточне рішення щодо долі та свободи людини за біологічним суб'єктом є не проявом ретроградства, а необхідним етичним, методологічним та нормативним імперативом. «Human-in-the-loop» гарантує, що правосуддя залишається емпатійним людським процесом, обмеження прав відбувається під значущим контролем, а відповідальність за долю підсудного не розчиняється в непрозорому алгоритмічному коді.

2. Трансформація інституту суб'єкта кримінального правопорушення: правова природа «електронної особи» та межі її відповідальності (квазі-суб'єктність ШІ)

2.1. Критика антропоморфізму: чи є ШІ «особою» чи складним інструментом? Розгляд концепції «електронної особи» як правової фікції

Дискусія щодо правової природи штучного інтелекту в сучасній доктрині розгортається між двома полярними підходами: інструментальним (ШІ як об'єкт) та антропоморфним (ШІ як суб'єкт). Згідно з класичним інструментальним визначенням технології (за М. Гайдеггером), будь-який технічний пристрій є нічим іншим, як засобом для досягнення людських цілей.

Цю позицію послідовно відстоює Джоанна Брайсон, стверджуючи, що роботи та системи ШІ є виключно інструментами (або, за її метафорою, рабами), яких ми проектуємо, якими володіємо і за які несемо повну відповідальність. З цієї точки зору, наділення автономних машин юридичною суб'єктністю чи правами є хибним кроком, що призводить до небезпечного ухилення від людської відповідальності за дії створених нами інструментів. Брайсон наголошує на виникненні серйозного морального ризику у випадках, коли суспільство надмірно персоніфікує машини: це спонукає перекладати провину за шкоду на непрозорий алгоритм замість того, щоб шукати недоліки в рішеннях операторів, розробників чи корпорацій[8].

Тим не менш, стрімке ускладнення систем ШІ, здатних до навчання та автономного прийняття рішень, виявляє обмеженість суто інструментального підходу, оскільки виникає прогалина у відповідальності, коли людина-оператор фізично не здатна передбачити дії машини. Ця проблема стимулює спроби наділити ШІ статусом «особи». Девід Гункель зазначає, що поняття «особа» насправді не є біологічною даністю або об'єктивним науковим фактом, а являє собою мінливий соціальний конструкт і статус, який призначається суспільством. Ще з часів філософії Джона Локка категорія «особа»

[7] Матуєлене С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2022. Вип. 4 (29). С. 12–46. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.02

[8] Bryson J. J. Robots Should Be Slaves. Close Engagements with Artificial Companions: Key Social, Psychological, Ethical and Design Issues / ed. Yorick Wilks. Amsterdam : John Benjamins, 2010. P. 63–74. DOI: 10.1075/nlp.8.11bry

розглядалася як термін, що використовувався насамперед для забезпечення можливості притягнення до відповідальності[9].

Однак спроби наділити ШІ правосуб'єктністю наштовхуються на жорстку критику антропоморфізму. Лоуренс Солум характеризує ці заперечення як missing-something argument: критики стверджують, що ШІ ніколи не зможе стати повноцінною особою, оскільки йому бракує душі, людської свідомості, інтенціональності (справжніх намірів) або здатності відчувати біль чи емоції. Проте, як переконливо доводить Солум, для права ці глибокі метафізичні вимоги не є вирішальними; юридичні дебати мають керуватися публічним розумом і прагматичними цілями, а не теологічними чи психологічними спекуляціями щодо природи свідомості.

Якщо ШІ не є людиною (біологічною істотою), чи може він бути юридичною фікцією за аналогією з юридичною особою? За Солумом, питання про те, чи слід вважати певну сутність юридичною особою, прагматично зводиться до іншого питання: чи може і чи повинна ця сутність стати суб'єктом набору конкретних юридичних прав та обов'язків. Історія права знає безліч прикладів, коли неживі речі ставали суб'єктами права. Наприклад, храми у Римі, сімейні ідоли в Індії або кораблі в межах адміралтейського права[10].

Найбільш релевантним прецедентом є сучасна корпорація. Відповідно до законодавства багатьох країн, корпорація (товариства) з обмеженою відповідальністю є нелюдською сутністю, якій офіційно та ефективно надані юридичні права особи.

Корпорації можуть укладати угоди, володіти майном і нести відповідальність у суді, при цьому така «штучна особа» фактично виступає правовим замінником для організації прав та обов'язків реальних фізичних осіб. Відповідно, аналогія між корпорацією і штучним інтелектом є ключем до подолання кризи антропоморфізму.

Концепція «електронної особи» є не визнанням якоїсь прихованої людяності чи свідомості ШІ, а суто прагматичною правовою фікцією, створеною для вирішення економічних і деліктних проблем у цифровому середовищі. Як ілюструє Солум на гіпотетичному прикладі використання ШІ у ролі довірчого власника, для юридичної системи головним є не метафізичне питання «чи має ШІ внутрішнє психічне життя?», а виключно функціональне – «чи здатний ШІ компетентно виконати цю роботу?»

Навіть якщо алгоритм не має власного фізичного майна, страху страждань чи свідомості для того, щоб «відбувати покарання», його цивільно-правова деліктоздатність може бути легко забезпечена економічними механізмами, наприклад, через придбання для автономного алгоритму обов'язкового полісу страхування, що функціонально покриє ризики порушення ним стандартів розумної обережності.

---

[9] Gunkel D. J. The Machine Question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics. Cambridge, MA : The MIT Press, 2012. 253 p.

[10] Solum L. B. Legal Personhood for Artificial Intelligences. *North Carolina Law Review*. 1992. Vol. 70, Is. 4. P. 1231–1287. URL: https://scholarship.law.unc.edu/nclr/vol70/iss4/4 (дата звернення: 27.03.2026).

Таким чином, відхід від антропоморфізму дозволяє відокремити емоційне або науково-фантастичне сприйняття автономних машин від вимог юридичної прагматики. Можливе визнання ШІ «електронною особою» не означатиме його зрівняння з людиною чи наділення людською гідністю. Це радше крок до створення нового типу квазі-суб'єкта в правовому полі – складної юридичної фікції (схожої за своєю природою на юридичну особу), яка дозволить ефективніше розподіляти ризики та відповідальність в умовах, коли алгоритми здатні до самостійного прийняття рішень, а традиційний інструментальний ланцюг («винен користувач або розробник») об'єктивно розривається.

2.2. Квазі-суб'єктність штучного інтелекту: розмежування свідомості та автономії. Застосування заходів безпеки замість традиційного покарання

Визнання штучного інтелекту суто інструментом не здатне вирішити проблему «прогалини у відповідальності» в ситуаціях, коли алгоритм діє автономно. Водночас наділення ШІ повноцінним статусом фізичної особи є неможливим через його небіологічну природу. Вирішення цієї дилеми лежить у площині визнання ШІ «квазі-суб'єктом» (або спеціальним суб'єктом), статус якого ґрунтується на розмежуванні понять автономії (інтелекту) та свідомості (здатності відчувати).

Етико-філософське підґрунтя для такого розмежування пропонують Нік Бостром та Еліезер Юдковскі, виділяючи два різні критерії, що традиційно пов'язуються з моральним і правовим статусом: «відчутність» (sentience), тобто здатність до феноменального досвіду, такого як відчуття болю чи страждання, та «розумність» (sapience) – набір здібностей, пов'язаних із вищим інтелектом і цілеспрямованою реакцією.

Сучасні та перспективні системи ШІ можуть бути концептуалізовані як розумні, але нечутливі сутності, оскільки вони здатні автономно діяти, приймати рішення та демонструвати поведінку, властиву людині, проте абсолютно позбавлені біологічної свідомості чи здатності відчувати біль. Така нечутлива автономія ставить перед правом безпрецедентне питання: як кваліфікувати дії сутності, що має sapience, але позбавлена sentience[11]?

Відповідь на це запитання дає Габріель Галеві через запропоновану ним модель «прямої відповідальності». За цією моделлю, для притягнення до кримінальної відповідальності достатньо наявності двох об'єктивних складових: зовнішнього елемента (actus reus) та внутрішнього елемента (mens rea). Галеві доводить, що ШІ цілком здатний функціонально задовольнити обидві вимоги. Якщо виконання фізичної дії (actus reus) легко реалізується через рухомі частини робота чи команди програмного забезпечення, то наявність «умислу» (mens rea) часто помилково змішують із людськими емоціями. Насправді ж, кримінальне право рідко вимагає наявності таких почуттів, як любов чи ненависть; для встановлення вини зазвичай достатньо знання або цілеспрямованості. У контексті ШІ «знання» є не чим іншим, як

[11] Bostrom N., Yudkowsky E. The Ethics of Artificial Intelligence. The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence / eds. William Ramsey and Keith Frankish. Cambridge University Press, 2014. P. 316–334. DOI: 10.1017/CBO9781139046855.020

сенсорним отриманням фактичних даних та їх алгоритмічним аналізом (розумінням), а «специфічний умисел» – це наявність запрограмованої мети, для досягнення якої алгоритм вживає автономних дій[12].

Враховуючи цю здатність ШІ задовольняти базові критерії правопорушення, український дослідник Олександр Радутний обґрунтовує необхідність закріплення за ШІ статусу «електронної особи», спираючись, зокрема, на відповідний проект резолюції Європейського парламенту. За концепцією О. Радутного, ШІ, фізично втілений в об'єкт робототехніки або програмний код, повинен розглядатися в якості суб'єкта правовідносин, який перебуває «десь посередині між юридичними і фізичними особами», поєднуючи їх окремі риси.

Аналогія з корпоративною відповідальністю тут є ключовою: так само як свого часу правова система адаптувалася до покарання юридичних осіб (які не мають ні тіла, ні душі) шляхом застосування до них штрафів та ліквідації, вона повинна адаптуватися і до ШІ.

Оскільки ШІ не має біологічної свідомості, застосування до нього класичного покарання (як кари чи відплати, що передбачає заподіяння страждань) втрачає будь-який сенс. Натомість мова має йти про застосування специфічних заходів безпеки. Г. Галеві пропонує систему адаптації покарань для ШІ, яка зберігає їхню функціональну сутність:

– Смертна кара (найвищий захід ізоляції) трансформується у повне видалення програмного забезпечення ШІ, що назавжди позбавляє його здатності вчиняти нові правопорушення.

– Позбавлення волі замінюється на тимчасове відключення (виведення з експлуатації) на визначений термін, що обмежує «свободу» ШІ функціонувати у своєму середовищі.

– Штрафи та громадські роботи можуть бути стягнені через економічні механізми (з рахунків ШІ-корпорації) або через примусове виконання алгоритмом суспільно-корисних обчислювальних завдань.

В українському контексті О. Радутний пропонує імплементувати цю модель шляхом доповнення Загальної частини Кримінального кодексу України новим розділом під умовною назвою «Заходи кримінально-правового характеру щодо електронних осіб»[13]. Такі заходи матимуть превентивний характер: їхньою метою буде не покарання «машини» у моральному сенсі, а усунення суспільної небезпеки (через відключення чи репрограмування) та забезпечення контролю над автономними алгоритмами, здатними до самонавчання і девіантної поведінки.

---

[12] Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities – from Science Fiction to Legal Social Control. *Akron Intellectual Property Journal*. 2010. Vol. 4, Iss. 2, Art. 1. P. 171–201. URL: https://ideaexchange.uakron.edu/akronintellectualproperty/vol4/iss2/1 (дата звернення: 27.03.2026).

[13] Радутний О. Е. Artificial Intelligence (штучний інтелект) як суб'єкт правовідносин в галузі кримінального права. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди відзнач. 25-річчя навч.-наук. юрид. ін-ту (8–10 черв. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 200–206. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13087 (дата звернення: 27.03.2026).

2.3. Відповідальність без вини? Обговорення можливості застосування до автономних систем об'єктивного закиду (strict liability) у кримінально-правовому аспекті

Стрімкий розвиток технологій машинного та глибинного навчання створює безпрецедентні виклики для класичного кримінального права. Автономні системи, здатні самостійно аналізувати дані та формувати власні алгоритми поведінки, все частіше приймають рішення, які не були прямо запрограмовані їхніми розробниками[14].

У ситуаціях, коли шкода заподіюється повністю автономною машиною (наприклад, безпілотним автомобілем) без очевидного втручання людини чи наявності виробничого дефекту, встановлення традиційної суб'єктивної сторони злочину стає неможливим. Якщо система дійсно має свободу приймати власні рішення, покладати провину на її власника чи програміста за непередбачувані дії є несправедливим, що утворює так звану «прогалину у відповідальності»[15].

Вирішення цієї проблеми вимагає перегляду фундаментальних засад притягнення до відповідальності. Дослідники зазначають, що історично кримінальне право (зокрема англосаксонське) вже має тенденцію до розширення інституту суворої або абсолютної відповідальності (strict liability). Запровадження концепції об'єктивного закиду (відповідальності без вини) відображає поступовий відхід права від традиційних тестів на деліктоздатність на користь захисту суспільства від небезпек сучасної техносфери, де причиною шкоди визнається сам факт створення небезпечної системи[16].

Найбільш ґрунтовно концепцію застосування суворої відповідальності до штучного інтелекту обґрунтовує Девід Владек. Він пропонує створити для автономних систем спеціальний режим strict liability, який буде повністю відокремлений від концепції вини у тих випадках, коли неможливо встановити конкретний дефект розробки чи злий умисел людини. Владек виділяє чотири ключові політико-правові причини для впровадження такого режиму:

– Компенсаційна справедливість: ідея про те, що невинні особи повинні самостійно нести тягар збитків від незбагненних дій машин, суперечить базовим принципам справедливості та розподілу ризиків у суспільстві.

– Ефективний розподіл витрат: творці та виробники автономних систем перебувають у кращому економічному становищі для поглинання цих ризиків (через ціноутворення та страхування), оскільки саме вони отримують прибуток від впровадження інновацій.

---

[14] Bonfim T. C. Criminal liability of artificial intelligent machines: eyeing into AI's mind. Master Thesis. Lund University, Faculty of Law, 2022. 60 p. URL: https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/9095199 (дата звернення: 27.03.2026).

[15] Vladeck D. C. Machines Without Principals: Liability Rules and Artificial Intelligence. *Washington Law Review*. 2014. Vol. 89, No. 1. P. 117–150. URL: https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol89/iss1/6 (дата звернення: 27.03.2026).

[16] Alduros S. M. S., Al-Daher H., Al Khattab K. A. R. The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Criminal Law: Theoretical Review. *Information Sciences Letters*. 2025. Vol. 14, No. 3. P. 59–67. DOI: 10.18576/isl/140301

– Мінімізація транзакційних витрат: сувора відповідальність позбавляє суспільство та судову систему від надзвичайно дорогих, складних і часто безрезультатних судових процесів, де експерти намагаються знайти «вину» в непрозорому алгоритмічному коді (уникнення проблеми «чорної скриньки»).

– Стимулювання відповідальних інновацій: передбачуваний режим відповідальності краще стимулює розробників до створення безпечних систем, ніж непевна система, що залежить від доведення вини.

Щодо механізмів практичної реалізації такого об'єктивного закиду, правова доктрина пропонує кілька шляхів. Перший підхід полягає в застосуванні доктрини «спільної відповідальності підприємства». Замість того, щоб шукати конкретного винуватця серед програмістів, виробників сенсорів чи постачальників даних, закон може покладати солідарну об'єктивну відповідальність на всю мережу суб'єктів, об'єднаних спільною метою створення автономної системи.

Другий, більш революційний підхід, безпосередньо пов'язаний із концепцією «електронної особи», розглянутою в попередньому підрозділі. Якщо автономна машина діє без «довірителя» (машина без принципала), найефективнішим рішенням може стати наділення самої машини юридичною квазі-суб'єктністю. У такому разі тягар об'єктивної відповідальності покладається безпосередньо на автономну систему, що супроводжується нормативною вимогою її обов'язкового самострахування перед допуском до експлуатації.

Отже, застосування об'єктивного закиду в контексті високоавтономних систем ШІ є не стільки відмовою від класичних принципів кримінального права, скільки необхідною прагматичною адаптацією. Вона гарантує, що неможливість довести традиційну форму вини (mens rea) у діях складного алгоритму не призведе до безкарності та залишення потерпілих без захисту, перетворюючи проблему з площини пошуку психологічного умислу в площину ефективного управління ризиками.

3. Кримінально-правова доктрина «розподіленої вини»: методологія встановлення причинно-наслідкового зв'язку в діях автономних інтелектуальних систем

3.1. Проблема «чорної скриньки» та «прогалина у відповідальності»: межі передбачуваності та вини розробника

Навіть за умови концептуального визнання автономних систем суб'єктами або квазі-суб'єктами права, ключовим викликом для кримінальної юстиції залишається встановлення суб'єктивної сторони злочину та причинно-наслідкового зв'язку в ситуаціях, коли діями системи керує не жорстко запрограмований код, а самонавчальний алгоритм. Фундаментальною перешкодою тут виступає проблема «чорної скриньки» (Black Box Problem), тобто принципова неможливість для людини (навіть для самого розробника) достеменно зрозуміти процес прийняття рішень штучним інтелектом (ШІ) та передбачити його результати.

Явар Батаї визначає дві основні технічні причини виникнення «чорної скриньки» в сучасному ШІ: складність та розмірність. З одного боку, складність виникає у глибинних нейронних мережах, де процес прийняття

рішень децентралізовано розподілений між тисячами штучних нейронів; алгоритм діє інтуїтивно (подібно до того, як людина тримає рівновагу на велосипеді), і його знання неможливо звести до набору зрозумілих інструкцій. З іншого боку, алгоритми на кшталт методу опорних векторів (Support Vector Machines) оперують у багатовимірних математичних просторах, знаходячи геометричні закономірності між сотнями змінних одночасно, що людський мозок просто не здатен візуалізувати чи осягнути.

Батаї класифікує такі системи на «сильні» (повністю непрозорі навіть для ретроспективного аналізу) та «слабкі» чорні скриньки (де можливе лише приблизне ранжування важливості вхідних даних)[17].

Втрата розробником здатності передбачати наслідки яскраво ілюструється через концепцію циклу OODA (Observe, Orient, Decide, Act – Спостереження, Орієнтація, Рішення, Дія), яку аналізує Карні Чагал-Феферкорн. Якщо в традиційних програмах людина повністю диктувала системі перші три стадії, то алгоритми машинного навчання здатні самостійно обирати джерела інформації, динамічно визначати вагу кожного параметра та генерувати власні варіанти рішень на основі ймовірностей. Чим більше стадій циклу OODA система виконує незалежно, тим менше контролю та передбачуваності залишається у розробника[18].

З філософсько-правової точки зору цю трансформацію фундаментально досліджує Андреас Маттіас, запроваджуючи концепт «прогалини у відповідальності» (responsibility gap). Маттіас наголошує, що з розвитком ШІ роль програміста еволюціонує від класичного «кодувальника» до «творця програмних організмів».

Оскільки поведінка самонавчальної машини не визначається виключно її початковим кодом, а формується під час постійної взаємодії з робочим середовищем (часто шляхом спроб і помилок, які є необхідними для навчання), розробник об'єктивно втрачає контроль над своїм продуктом. Відповідно, традиційне правило, за яким ми притягуємо виробника або оператора до моральної чи юридичної відповідальності, більше не працює: умова наявності контролю (як базису для осудності та вини) тут не виконується[19].

Ця обставина має руйнівні наслідки для класичних доктрин кримінального права, що вимагають доведення умислу та причинно-наслідкового зв'язку. Як переконливо доводить Я. Батаї, тести на встановлення умислу (зокрема, умисел на досягнення конкретного результату) стають нездійсненними. Наприклад, якщо ШІ, маючи легальну мету максимізації прибутку на біржі,

[17] Bathaee Y. The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2018. Vol. 31, No. 2. P. 889–938. URL: https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/The-Artificial-Intelligence-Black-Box-and-the-Failure-of-Intent-and-Causation-Yavar-Bathaee.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

[18] Chagal-Feferkorn K. A. Am I an Algorithm or a Product? When Products Liability Should Apply to Algorithmic Decision-Makers. *Stanford Law & Policy Review*. 2019. Vol. 30. P. 61–114. URL: https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2019/05/30.1_2-Chagal-Feferkorn_Final-61-114.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

[19] Matthias A. The responsibility gap: Ascribing responsibility for the actions of learning automata. *Ethics and Information Technology*. 2004. Vol. 6, Is. 3. P. 175–183. DOI: 10.1007/s10676-004-3422-1

самостійно розробить стратегію маніпулювання ринком, розробник не матиме умислу на ці маніпуляції. Оскільки ШІ діє як «чорна скринька», розробник не міг передбачити ex ante, яку саме логіку чи стратегію обере система.

Аналогічно зазнає краху концепція адекватного причинного зв'язку, яка є ключовою для регулювання поведінки та встановлення меж відповідальності. Ця доктрина ґрунтується на критерії «розумної передбачуваності» наслідків. Але якщо сам творець алгоритму об'єктивно не здатен передбачити, як ШІ прийматиме рішення та які приховані кореляції він знайде у терабайтах даних, кримінальне право не може вимагати такого передбачення від «розумної людини».

Отже, чи є розробник винним у злочинних наслідках, якщо він не міг передбачити логіку самонавчання системи? З позицій класичного кримінального права – ні. Суб'єктивне ставлення у формі прямого чи непрямого умислу, а також необережності, вимагає можливості передбачення суспільно небезпечних наслідків. Неможливість такого передбачення через ефект «чорної скриньки» виключає вину розробника за конкретний злочинний результат, призводячи до утворення «прогалини у відповідальності».

Для подолання цього колапсу правових доктрин Батаї пропонує відійти від пошуку умислу щодо конкретних наслідків і перейти до ковзної шкали відповідальності, яка базується на ступені автономності та прозорості ШІ. Якщо розробник свідомо делегує прийняття критично важливих рішень повністю автономній системі «чорній скриньці» (не розуміючи її логіки), його відповідальність має оцінюватися не за критеріями класичного умислу щодо наслідків, а крізь призму халатності при самому факті розгортання та тестування такого непрозорого інструменту, або ж за правилами суворої відповідальності (за аналогією з відповідальністю принципала за дії агента).

3.2. Розподілена вина (Distributed Agency / Distributed Morality): Модель поділу відповідальності між архітектором коду, користувачем та автономною одиницею

Криза класичної концепції індивідуальної вини в епоху автономних систем вимагає переходу до системного аналізу причинно-наслідкових зв'язків. Коли інтелектуальна система заподіює шкоду, традиційне кримінальне право намагається знайти єдиного винуватця, однак такий підхід ігнорує реалії складних соціотехнічних мереж. Для вирішення цієї проблеми сучасна філософія права та комп'ютерна етика пропонують концепцію розподіленої вини (Distributed Agency / Distributed Morality), згідно з якою відповідальність не концентрується в одній точці, а розподіляється в межах мультиагентної системи, що складається з розробників (архітекторів), власників (користувачів) та самих штучних агентів.

Фундаментальне обґрунтування цього підходу надає Лучано Флоріді через концепцію «розподіленої моралі». Він зазначає, що в сучасних інформаційних суспільствах макроскопічні морально та юридично значущі наслідки виникають як результат «невидимої руки» системних взаємодій між багатьма агентами (як людськими, так і штучними) на локальному рівні. Штучні автономні агенти здатні генерувати «штучне зло» або «штучне благо» незалежно від людей, які їх

створили. Механіка розподіленої вини полягає в тому, що окремі дії розробника (написання рядка коду), користувача (запуск системи) та самого алгоритму (обробка даних) самі по собі можуть бути морально нейтральними або їхня небезпека може бути «незначною». Однак завдяки системній агрегації цих мікро-дій долається поріг значущості, і виникає сукупний макро-наслідок, що має чітке кримінально-правове забарвлення.

Цю складність агрегації, або проблему «багатьох рук», доповнює архітектурна природа цифрових систем, яку досліджує Джек Балкін. Сучасні алгоритми розробляються на кількох генеративних рівнях (апаратний рівень, протоколи, нашарування програмного забезпечення), де постійно відбуваються інновації та модифікації багатьма різними людьми. Відповідальність додатково розмивається через те, що автономні системи часто підключені до хмарних мереж, де вони безперервно отримують нові дані та непомітні оновлення від інших вузлів. Балкін застерігає суспільство від небезпеки «юридичного опортунізму»: розробники та корпорації схильні привласнювати всі блага та інтелектуальні права на досягнення своїх алгоритмів, але щойно ці самі алгоритми завдають шкоди чи порушують закон, вони посилаються на ефект непрогнозованості («чорної скриньки»), стверджуючи, що ШІ діяв автономно[20].

Щоб подолати цей опортунізм і не дозволити автономії стати індульгенцією для людей, Мерел Нурман та Дебора Джонсон наполягають на необхідності відмовитися від сприйняття штучної автономії як «чорної скриньки». Їхня ключова теза: більша автономія машини не обов'язково означає меншу відповідальність людини. Автономія системи –це не абсолютна свобода волі, а результат делегування специфічних завдань у межах параметрів, суворо визначених людиною[21].

Отже, кримінально-правова доктрина розподіленої вини вимагає аналізувати події через призму двох взаємопов'язаних вимірів відповідальності: перспективної, яка визначає, які саме обов'язки і завдання були делеговані кожному вузлу системи на етапі її створення та розгортання, і ретроспективної, що дозволяє відстежити, на якому саме етапі або в якому інтерфейсі стався збій під час інциденту. У цій моделі відповідальність ділиться між трьома основними суб'єктами (вузлами):

1. Архітектор коду (розробник/програміст): Несе відповідальність за створення ймовірнісних та математичних моделей, що керують поведінкою системи. Його вина може полягати не у прямому умислі на заподіяння шкоди, а в дефектах методології навчання, ігноруванні відомих ризиків середовища або, що найважливіше, у неналежній верифікації та валідації (V&V) системи перед її випуском. Розробник встановлює межі (констрейнти), за які алгоритм не має права виходити.

[20] Balkin J. M. The Path of Robotics Law. *California Law Review Circuit*. 2015. Vol. 6. P. 45–60. URL: https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/6e9fb63a-ba06-463b-be45-d6dc00412302/content (дата звернення: 27.03.2026).

[21] Floridi L. Distributed Morality in an Information Society. 2017. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003075011-5/distributed-morality-information-society-luciano-floridi (дата звернення: 27.03.2026).

2. Власник (користувач / оператор / командир): Несе відповідальність за контекст застосування системи. Відповідно до принципу відповідальності командування (в мілітарних чи корпоративних системах), користувач має оцінити ризики оперативного середовища, надати системі відповідні цілі та забезпечити загальний нагляд. Його провина встановлюється, якщо система була застосована в невідповідних умовах, для яких вона не була протестована (наприклад, запуск у густонаселеному районі алгоритму, розробленого лише для пустелі).

3. Автономна одиниця (сам ШІ як квазі-суб'єкт): Забирає на себе частку причинності через виконання делегованого процесу. Її внесок полягає у виборі конкретного шляху вирішення завдання на основі машинного навчання в межах, заданих архітектором, і цілей, поставлених користувачем. Саме її здатність «навчатися» і генерувати непередбачувані мікро-рішення заповнює прогалину між наміром розробника і наказом користувача.

Таким чином, доктрина «розподіленої вини» відкидає міф про те, що за дії повністю автономної системи неможливо притягнути до відповідальності людину. Навпаки, ця модель вимагає розробки нових механізмів підзвітності, де замість пошуку одного винного відбувається комплексний розподіл відповідальності пропорційно до делегованих завдань і рівня контролю над системою[22].

ВИСНОВКИ

Поширення автономних роботизованих систем і штучного інтелекту є незворотним процесом, який радикально трансформує правове поле, і зокрема – інститут кримінальної відповідальності. Аналіз цього явища дозволяє дати чітку відповідь на питання, чи може алгоритм вирішувати долю людини і чи означає це кінець людської відповідальності: зростання рівня автономності машин не дорівнює втраті людського контролю, а лише змінює форму цього контролю та механізми притягнення до відповідальності. Емерджентність алгоритмів і так званий ефект заміщення людини машиною створюють серйозний виклик, провокуючи юридичний опортунізм, коли розробники намагаються уникнути покарання, посилаючись на «свободу волі» непрозорого ШІ.

Проте деконструкція «чорної скриньки» автономії доводить, що машини діють виключно в межах математичних моделей, імовірнісних розрахунків та обмежень, безпосередньо заданих програмістами і користувачами. Якщо суспільство стикається з автономними системами, дії яких непередбачувані і за які ніхто не несе відповідальності, це свідчить не про технологічний прорив розуму машини, а про критичні дефекти в архітектурі соціотехнічних систем і недоліки методів верифікації та валідації. Тому правова наука має зосередитися не на спробах визнати ШІ незалежним суб'єктом злочину, а на ефективному розподілі перспективних обов'язків та ретроспективної вини між усіма учасниками процесу (розробниками, інженерами, власниками, операторами).

[22] Noorman M., Johnson D. G. Negotiating autonomy and responsibility in military robots. *Ethics and Information Technology*. 2014. Vol. 16. P. 51–62. URL: https://www.dhi.ac.uk/san/waysofbeing/data/governance-crone-noorman-2014.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

Реформування кримінального права в епоху ШІ можливе через прийняття концепції «розподіленої моралі» та побудову надійної правової «інфраетики». Це передбачає створення нормативного середовища, яке структурно унеможливлює використання алгоритмів для прийняття життєво важливих рішень без механізмів чіткої підзвітності та безпеки. Правова система майбутнього оцінюватиме не стільки прямий намір однієї людини вчинити шкоду «руками робота», скільки її внесок в агрегацію системних ризиків у багатоагентних середовищах. Тільки усвідомлення того, що автономія машин є нашим власним вибором та конструктом, дозволить ефективно інтегрувати ШІ в юридичну сферу без втрати фундаментальної легітимності і гуманізму правосуддя.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено комплексний теоретико-правовий аналіз інституту кримінальної відповідальності в умовах наближення до технологічної сингулярності та масової імплементації автономних роботизованих систем. Виявлено ознаки кризи традиційної правової парадигми, зумовленої феноменом «алгоритмічної непередбачуваності» та ефектом витіснення людського суб'єкта автоматизованими агентами.

Автором аргументовано спростовано доктринальний міф про неминучу втрату правового контролю та розмиття відповідальності через автономність штучного інтелекту. Доведено, що будь-яка форма машинного самодетермінізму є похідною від людського дизайну, де межі дозволеної поведінки чітко окреслені через процедури верифікації та валідації.

У межах дослідження запропоновано перехід до інноваційної концепції «розподіленої моралі» у багатоагентних системах, де правовий результат розглядається як наслідок системної синергії людини та штучного агента. Обґрунтовано впровадження поняття «інфраетики» – цілісної системи морально-правових стимулів (енейблерів), спрямованих на превентивну координацію дій та мінімізацію ризиків.

Доведено необхідність стратегічного переформатування правової системи у напрямі збалансованого розподілу перспективної та ретроспективної відповідальності між розробниками, операторами та суб'єктами прийняття командних рішень. Резюмовано, що делегування повноважень алгоритмам потребує не відмови від класичного принципу вини, а розробки новітніх механізмів алгоритмічної підзвітності та цифрової безпеки.

Література

1. Danaher J. The Threat of Algocracy: Reality, Resistance and Accommodation. *Philosophy and Technology*. 2016. Vol. 29. P. 245–268. DOI: 10.1007/s13347-015-0211-1

2. Roth A. Trial by Machine. The Georgetown Law Journal. 2016. Vol. 104. P. 1245–1305. URL: https://www.semanticscholar.org/paper/Trial-by-Machine-Roth/0dec1f1f868ad16629fca53085f81fec9ed05f10 (дата звернення: 27.03.2026).

3. Hildebrandt M. Algorithmic regulation and the rule of law. *Philosophical Transactions of the Royal Society A.* 2018. Vol. 376, Is. 2128. Art. 20170355. DOI: 10.1098/rsta.2017.0355

4. Shany Y. The case for a new right to a human decision under international human rights law. Working Draft (SSRN). 2023. DOI: 10.2139/ssrn.4592244

5. Santoni de Sio F., van den Hoven J. Meaningful Human Control over Autonomous Systems: A Philosophical Account. *Frontiers in Robotics and AI.* 2018. Vol. 5. Art. 15. DOI: 10.3389/frobt.2018.00015

6. Banks I. Judges-in-the-loop? Judicial involvement in human oversight of high-risk decision support systems under the EU AI Act. *International Journal of Law and Information Technology*. 2026. Vol. 34. Art. eaag001. DOI: 10.1093/ijlit/eaag001

7. Матуєлене С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: вітчизняний та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2022. Вип. 4 (29). С. 12–46. DOI: 10.32353/khrife.4.2022.02

8. Bryson J. J. Robots Should Be Slaves. Close Engagements with Artificial Companions: Key Social, Psychological, Ethical and Design Issues / ed. Yorick Wilks. Amsterdam : John Benjamins, 2010. P. 63–74. DOI: 10.1075/nlp.8.11bry

9. Gunkel D. J. The Machine Question: Critical Perspectives on AI, Robots, and Ethics. Cambridge, MA : The MIT Press, 2012. 253 p.

10. Solum L. B. Legal Personhood for Artificial Intelligences. *North Carolina Law Review*. 1992. Vol. 70, Is. 4. P. 1231–1287. URL: https://scholarship.law.unc.edu/nclr/vol70/iss4/4

11. Bostrom N., Yudkowsky E. The Ethics of Artificial Intelligence. The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence / eds. William Ramsey and Keith Frankish. Cambridge University Press, 2014. P. 316–334. DOI: 10.1017/CBO9781139046855.020

12. Hallevy G. The Criminal Liability of Artificial Intelligence Entities – from Science Fiction to Legal Social Control. *Akron Intellectual Property Journal*. 2010. Vol. 4, Iss. 2, Art. 1. P. 171–201. URL: https://ideaexchange.uakron.edu/akronintellectualproperty/vol4/iss2/1 (дата звернення: 27.03.2026).

13. Радутний О. Е. Artificial Intelligence (штучний інтелект) як суб'єкт правовідносин в галузі кримінального права. *Політика в сфері боротьби зі злочинністю* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. з нагоди відзнач. 25-річчя навч.-наук. юрид. ін-ту (8–10 черв. 2017 р.). Івано-Франківськ, 2017. С. 200–206. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/13087 (дата звернення: 27.03.2026).

14. Bonfim T. C. Criminal liability of artificial intelligent machines: eyeing into AI's mind. Master Thesis. Lund University, Faculty of Law, 2022. 60 p. URL: https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/9095199 (дата звернення: 27.03.2026).

15. Vladeck D. C. Machines Without Principals: Liability Rules and Artificial Intelligence. *Washington Law Review*. 2014. Vol. 89, No. 1. P. 117–150. URL: https://digitalcommons.law.uw.edu/wlr/vol89/iss1/6 (дата звернення: 27.03.2026).

16. Alduros S. M. S., Al-Daher H., Al Khattab K. A. R. The Impact of Artificial Intelligence (AI) on Criminal Law: Theoretical Review. *Information Sciences Letters.* 2025. Vol. 14, No. 3. P. 59–67. DOI: 10.18576/isl/140301

17. Bathaee Y. The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation. *Harvard Journal of Law & Technology*. 2018. Vol. 31, No. 2. P. 889–938. URL: https://jolt.law.harvard.edu/assets/articlePDFs/v31/The-Artificial-Intelligence-

Black-Box-and-the-Failure-of-Intent-and-Causation-Yavar-Bathaee.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

18. Chagal-Feferkorn K. A. Am I an Algorithm or a Product? When Products Liability Should Apply to Algorithmic Decision-Makers. *Stanford Law & Policy Review*. 2019. Vol. 30. P. 61–114. URL: https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2019/05/30.1_2-Chagal-Feferkorn_Final-61-114.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

19. Matthias A. The responsibility gap: Ascribing responsibility for the actions of learning automata. *Ethics and Information Technology*. 2004. Vol. 6, Is. 3. P. 175–183. DOI: 10.1007/s10676-004-3422-1

20. Balkin J. M. The Path of Robotics Law. *California Law Review Circuit.* 2015. Vol. 6. P. 45–60. URL: https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/6e9fb63a-ba06-463b-be45-d6dc00412302/content (дата звернення: 27.03.2026).

21. Floridi L. Distributed Morality in an Information Society. 2017. URL: https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781003075011-5/distributed-morality-information-society-luciano-floridi (дата звернення: 27.03.2026).

22. Noorman M., Johnson D. G. Negotiating autonomy and responsibility in military robots. *Ethics and Information Technology*. 2014. Vol. 16. P. 51–62. URL: https://www.dhi.ac.uk/san/waysofbeing/data/governance-crone-noorman-2014.pdf (дата звернення: 27.03.2026).

Information about the authors:
Kravchuk Svitlana Mykolaivna,
Senior Lecturer at the Department of Theory of Law and Constitutionalism
Institute of Law, Psychology, and Innovative Education
Lviv Polytechnic National University,
12, Stepan Bandera str., 79013, Lviv, Ukraine
Juror of the Shevchenkivskyi District Court of Lviv
https://orcid.org/0000-0002-3485-1343

Kovalchyn Dmytro Yuriyovych,
Master's degree candidate in Law (Specialization 081),
Institute of Law, Psychology, and Innovative Education
Lviv Polytechnic National University,
12, Stepan Bandera str., 79013, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0009-1420-5676

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-12

POST-GENOCIDE "JUSTICE" IN RWANDA: NOT TO PUNISH, RECONCILE

Kuzmin E. E.

INTRODUCTION

The deeper the delve into the nuances of the case of the Rwandan genocide[1], the starker the generic observation that the common "departure point" for the overwhelming majority of reflections[2] thereof, one way or the other, emanates from the efforts to "pinpoint the root causes" for such an aspiration. Indeed, quite often the attention to the relevant subject matter is prompted by a special "… occasion …"[3] [*of some kind as it seems*]; in other words, a certain exceptional milestone, which, for instance, is rather typically associated either with the establishment[4] or the official closure[5] of the UN International Criminal Tribunal for Rwanda[6]. It is worth noting that a surge of scholarly interest is also frequently generated by the commemorative dates[7], such as the "tenth"[8] or "twentieth"[9] anniversaries of the 1994 genocide in Rwanda[10]. In many respects, all other occurrences appear to be mostly substantiated

[1] Budeli M., Vambe B. The Rwandan Genocide: A Legal Analysis. *African Identities*. 2010. Vol. 8, Iss. 4. P. 412. DOI: 10.1080/14725843.2010.513255.

[2] Lu I. C. Curtain Call at Closing: The Multi-Dimensional Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 4. P. 863.

[3] Bergamaschi I., Dezalay S., Kühn F. P., Lemay-Hébert N. Introduction: Rwanda 20 Years after the Genocide: Reflecting on Intervention and Reconciliation. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Iss. 4. P. 273. DOI: 10.1080/17502977.2014.96445.

[4] Uvin P. Difficult Choices in the New Post-Conflict Agenda: The International Community in Rwanda after the Genocide. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22, Iss. 2. P. 181. DOI: 10.1080/01436590120043291.

[5] Crawford E. The ICTR and Its Contribution to the Revivification of International Criminal Law. *Journal of International Peacekeeping*. 2020. Vol. 22, Iss. 1-4. P. 245. DOI: 10.1163/18754112-0220104015.

[6] Schimmel N. The Moral Case for Restorative Justice as a Corollary of the Responsibility to Protect: A Rwandan Case Study of the Insufficiency of Impact of Retributive Justice on the Rights and Well-Being of Genocide Survivors. *Journal of Human Rights*. 2012. Vol. 11, Iss. 2. P. 161. DOI: 10.1080/14754835.2012.674454.

[7] Labuda P. I. The International Criminal Tribunal for Rwanda and Post-Genocide Justice 25 Years On. *European Journal of International Law*. 2020. Vol. 31, Iss. 3. P. 1114. DOI: 10.1093/ejil/chaa066.

[8] Byrne R. Promises of Peace and Reconciliation: Previewing the Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Review*. 2006. Vol. 14, Iss. 4. P. 492. DOI: 10.1017/s1062798706000500.

[9] Bergamaschi I., Dezalay S., Kühn F. P., Lemay-Hébert N. Introduction: Rwanda 20 Years after the Genocide: Reflecting on Intervention and Reconciliation. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Iss. 4. P. 273. DOI: 10.1080/17502977.2014.96445.

[10] Clark P. When the Killers Go Home: Local Justice in Rwanda. *Dissent*. 2005. Vol. 52, No. 3. P. 14. DOI: 10.1353/dss.2005.0052.

by the existing traditional focus on the analyses of the Tribunal's work[11] and its outcomes[12]. Amidst shortcomings and mistakes[13], along with the conviction that "… significant results are yet to be achieved …"[14] and "… laudable contributions …"[15] of the Rwanda Tribunal[16], another logical premise for exploring the issue is quite naturally emerging: "… the legacy of the ICTR …"[17]. To be more precise, its critical examination[18], and more and more frequently no less scathing re-examination[19], re-evaluation[20] and rethinking[21]. Although the reasons for this are numerous[22], most of them revolve around the idea of learning from past experiences[23] – sometimes in a more restrained[24] and detached[25] manner, occasionally with a touch of pathos or grandiloquence – "… a key lesson for future generations …"[26], "… lessons for

[11] Lu I. C. Curtain Call at Closing: The Multi-Dimensional Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 4. P. 863.

[12] Saul M. Local Ownership of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Restorative and Retributive Effects. *International Criminal Law Review*. 2012. Vol. 12, Iss. 3. P. 427. DOI: 10.1163/157181212x648879.

[13] Scharf M. P. Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. 1999. Vol. 52, No. 2. P. 638.

[14] Kubai A. N. Between Justice and Reconciliation: The Survivors of Rwanda. *African Security Review*. 2007. Vol. 16, Iss. 1. P. 65. DOI: 10.1080/10246029.2007.9627634.

[15] Lu I. C. Curtain Call at Closing: The Multi-Dimensional Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 4. P. 863.

[16] Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. P. 515. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

[17] Byrne R. Promises of Peace and Reconciliation: Previewing the Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Review*. 2006. Vol. 14, Iss. 4. P. 487. DOI: 10.1017/s1062798706000500.

[18] Reydams L. The ICTR Ten Years On: Back to the Nuremberg Paradigm? *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. P. 978. DOI: 10.1093/jicj/mqi067.

[19] Hage E. A Re-Examination of Humanitarian Intervention in Light of the Rwanda Genocide. *Political Science Undergraduate Review*. 2016. Vol. 1, Iss. 2. P. 107. DOI: 10.29173/psur26.

[20] Vambe M. T., Zegeye A. The Rwandan Genocide: A Critical Re-Evaluation. *African Identities*. 2010. Vol. 8, Iss. 4. P. 305. DOI: 10.1080/14725843.2010.526485.

[21] Zorbas E. Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*. 2004. Vol. 1, Iss. 1. P. 52. DOI: 10.1163/221097312x13397499735904.

[22] Reydams L. The ICTR Ten Years On: Back to the Nuremberg Paradigm? *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. P. 978. DOI: 10.1093/jicj/mqi067.

[23] Krug H. N. Genocide in Rwanda: Lessons Learned and Future Challenges to the UN Human Rights System. *Nordic Journal of International Law*. 1998. Vol. 67, Iss. 2. P. 165. DOI: 10.1163/15718109820295543.

[24] Clark J. Learning from the Past: Three Lessons from the Rwandan Genocide. *African Studies*. 2009. Vol. 68, Iss. 1. P. 1. DOI: 10.1080/00020180902827340.

[25] Bostian I. L. Cultural Relativism in International War Crimes Prosecutions: The International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 2005. Vol. 12, Iss. 1. P. 32.

[26] Nsanzuwera F.-X. The ICTR Contribution to National Reconciliation. *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. P. 948. DOI: 10.1093/jicj/mqi066.

humanity …"[27] and the like. Admittedly, against the backdrop of such a fiery rhetoric regarding the "… imperative that lessons be learned from these dark pages of our recent history …"[28], this particular piece of research is framed as less humble and pretentious, and merely represents a tentative attempt to encourage those concerned to approach the corresponding problem from a slightly different perspective[29] – via the prism of "punishment"[30].

1. In the face of the Rwandan genocide and its aftermath: shaping the context of dealing with international crimes

From the very first steps of endeavours to comprehend the "question of justice" in Rwanda[31], it becomes quite feasible to state that, from one publication[32] to the another[33], the predominant objective appears to be striving to portray the factual (and the so-called "particular"[34]) circumstances. More often than not, it ultimately comes down mainly to a rather "quantitative estimation" of the duration[35] and number of lives lost[36], alongside the most "abstract appraisal", so to speak, of the nature of "what is happening"[37]. Thus, for instance, M. A. Drumbl points out that "… in the months of April to July 1994, an estimated 800,000 Rwandans – roughly 10 percent of the total population – were murdered by their fellow citizens …"[38]. In turn, S. Thomson also refers to the "timeframe" and the "number of victims", noting that "… in just 100 days, Hutu militias led the murder of at least 500,000 ethnic Tutsi

[27] Hintjens H. M. Explaining the 1994 Genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies*. 1999. Vol. 37, Iss. 2. P. 282. DOI: 10.1017/s0022278x99003018.

[28] Krug H. N. Genocide in Rwanda: Lessons Learned and Future Challenges to the UN Human Rights System. *Nordic Journal of International Law*. 1998. Vol. 67, Iss. 2. P. 165. DOI: 10.1163/15718109820295543.

[29] Haile-Mariam Y. The Quest for Justice and Reconciliation: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Ethiopian High Court. *Hastings International and Comparative Law Review*. 1999. Vol. 22, No. 4. P. 736.

[30] Kamatali J. M. The Challenge of Linking International Criminal Justice and National Reconciliation: The Case of the ICTR. *Leiden Journal of International Law*. 2003. Vol. 16, Iss. 1. P. 127. DOI: 10.1017/S0922156503001067.

[31] Kubai A. N. Between Justice and Reconciliation: The Survivors of Rwanda. *African Security Review*. 2007. Vol. 16, Iss. 1. P. 64. DOI: 10.1080/10246029.2007.9627634.

[32] Drumbl M. A. Sclerosis: Retributive Justice and the Rwandan Genocide. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. P. 287. DOI: 10.1177/14624740022228015.

[33] Thomson S. The Long Shadow of Genocide in Rwanda. *Current History*. 2017. Vol. 116, Iss. 790. P. 183. DOI: 10.1525/curh.2017.116.790.183.

[34] Reydams L. The ICTR Ten Years On: Back to the Nuremberg Paradigm? *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. P. 979. DOI: 10.1093/jicj/mqi067.

[35] Wilson T. Y. N. Procedural Developments at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2011. Vol. 10, Iss. 2. P. 351. DOI: 10.1163/157180311x582161.

[36] Drumbl M. A. Restorative Justice and Collective Responsibility: Lessons for and from the Rwandan Genocide. *Contemporary Justice Review*. 2002. Vol. 5, Iss. 1. P. 5. DOI: 10.1080/10282580210831.

[37] Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. P. 1222.

[38] Drumbl M. A. Sclerosis: Retributive Justice and the Rwandan Genocide. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. P. 287. DOI: 10.1177/14624740022228015.

…"[39]. Could it be said that this is purely a matter of "statistic"[40]? However, the more thoroughly the growing body of academic writings[41] is being examined, the clearer it is that it was precisely "… merely a statistic …"[42] which, for a considerable period of time, was the key factor underlying the prevailing attitude towards the issue as it appears at least at first glance.

And what about the "semantic load" then in such a scenario? As H. M. Hintjens accurately emphasizes "… the Rwanda genocide of 1994 is now established fact …"[43]. But has it always been this way? Unfortunately, no. And this is not just about the "… significant task of putting [*it*] squarely on the international agenda …"[44], or how it was perceived as such by the "… international community …"[45] at the time. It is also about the doctrinal developments. Specifically, it has been disheartening to observe how, years on, despite all the obviousness of "what is unfolding"[46] and the abundance of compelling evidences[47] of the genocide against the Tutsi[48], even up until the very end, there is a particular reluctance[49] to be vocal about these events, and a deliberate "… refusal to invoke the G-word …"[50]. Without

[39] Thomson S. The Long Shadow of Genocide in Rwanda. *Current History*. 2017. Vol. 116, Iss. 790. P. 183. DOI: 10.1525/curh.2017.116.790.183.

[40] Patterson P. Partial Justice: Successes and Failures of the International Criminal Tribunal for Rwanda in Ending Impunity for Violations of International Criminal Law. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2010. Vol. 19, No. 1. P. 369.

[41] Salas L. Reconstruction of Public Security and Justice in Post Conflict Societies: The Rwandan experience. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 2002. Vol. 26, Iss. 2. P. 165. DOI: 10.1080/01924036.2002.9678687 ; Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 220. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[42] Patterson P. Partial Justice: Successes and Failures of the International Criminal Tribunal for Rwanda in Ending Impunity for Violations of International Criminal Law. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2010. Vol. 19, No. 1. P. 394.

[43] Hintjens H. M. Explaining the 1994 Genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies*. 1999. Vol. 37, Iss. 2. P. 282. DOI: 10.1017/s0022278x99003018.

[44] Magnarella P. J. Judicial Responses to Genocide: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Rwandan Genocide Courts. *African Studies Quarterly*. 1997. Vol. 1, Iss. 1. P. 28.

[45] Uvin P. Difficult Choices in the New Post-Conflict Agenda: The International Community in Rwanda after the Genocide. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22, Iss. 2. P. 177. DOI: 10.1080/01436590120043291.

[46] Alexander A. New Histories and New Laws: Crimes against humanity at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Leiden Journal of International Law*. 2019. Vol. 32, Iss. 4. P. 817. DOI: 10.1017/S092215651900044X.

[47] Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. P. 502. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

[48] Straus S. The Limits of a Genocide Lens: Violence Against Rwandans in the 1990s. *Journal of Genocide Research*. 2019. Vol. 21, Iss. 4. P. 504. DOI: 10.1080/14623528.2019.1623527.

[49] Ibid., P. 505.

[50] Stanton G. H. Could the Rwandan Genocide have been Prevented? *Journal of Genocide Research*. 2004. Vol. 6, Iss. 2. P. 218. DOI: 10.1080/1462352042000225958.

digressing into, what is now "… may seem [*pretty*] intuitive or self-evident …"[51], or the motives behind such a behavior, for the purposes of this theorisation, it is enough to mention only how entirely apathetic the commentators were in their frame of mind towards the realities on the ground in Rwanda[52].

Without rushing to make a legal assessment, vast numbers of experts have been sufficiently cautious in their judgments, limiting themselves to such fairly neutral expressions as "Rwandan situation"[53] or the "situation in Rwanda"[54]. From time to time, the attributes that followed them came to light as well – "such a situation"[55], an "incredible situation"[56] , and so forth. Oftentimes, it is "… the country and people in crisis …"[57], as well as "… the crisis and its aftermath [*which*] have been experienced by Rwandans …"[58] or simply the "Rwandan crisis"[59]. Not infrequently, they refer to some certain type of events, – a "horrific event"[60], a "well-organized and coordinated event"[61], "mass killing orgies event"[62], the "traumatic event"[63] and other. Over time,

[51] Sloane R. D. Sentencing for the 'Crime of Crimes': The Evolving 'Common Law' of Sentencing of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5, Iss. 3. P. 717. DOI: 10.1093/jicj/mqm024.

[52] Stanton G. H. Could the Rwandan Genocide have been Prevented? *Journal of Genocide Research*. 2004. Vol. 6, Iss. 2. P. 224. DOI: 10.1080/1462352042000225958.

[53] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Distorting Mirror ; Casting Doubt on Its Actor-Oriented Approach in Addressing the Rwandan Genocide. *African Journal on Conflict Resolution*. 2003. Vol. 3, No. 1. P. 76 ; Gordon M. Justice on Trial: The Efficacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 1995. Vol. 1, Iss. 1. P. 220.

[54] Scharf M. P. Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. 1999. Vol. 52, No. 2. P. 621, 635 ; Magnarella P. J. Judicial Responses to Genocide: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Rwandan Genocide Courts. *African Studies Quarterly*. 1997. Vol. 1, Iss. 1. P. 24.

[55] Sarkin J. The Tension Between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide. *Journal of African Law*. 2001. Vol. 45, Iss. 2. P. 144, 146. DOI: 10.1017/S0221855301001675.

[56] Lahiri K. Rwanda's 'Gacaca' Courts: A Possible Model for Local Justice in International Crime? *International Criminal Law Review*. 2009. Vol. 9, Iss. 2. P. 324. DOI: 10.1163/157181209X418544.

[57] Hage E. A Re-Examination of Humanitarian Intervention in Light of the Rwanda Genocide. *Political Science Undergraduate Review*. 2016. Vol. 1, Iss. 2. P. 109. DOI: 10.29173/psur26.

[58] Bergamaschi I., Dezalay S., Kühn F. P., Lemay-Hébert N. Introduction: Rwanda 20 Years after the Genocide: Reflecting on Intervention and Reconciliation. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Iss. 4. P. 273. DOI: 10.1080/17502977.2014.96445.

[59] Donat-Cattin D. Introduction to the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *Human Rights Law in Africa Online*. 1998. Vol. 3, Iss. 1. P. 83. DOI: 10.1163/221160698x00078 ; Zorbas E. Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*. 2004. Vol. 1, Iss. 1. P. 29. DOI: 10.1163/221097312x13397499735904.

[60] Uvin P. Difficult Choices in the New Post-Conflict Agenda: The International Community in Rwanda after the Genocide. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22, Iss. 2. P. 177. DOI: 10.1080/01436590120043291.

[61] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 189. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[62] Ibid.

[63] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 5. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

such a diversity has only expanded and manifested itself in such wordings as "postgenocidal situation"[64] or "post-genocide situation"[65], "certain post-conflict situation"[66], "humanitarian crises"[67], and also "genocidal crises"[68] on par with "situation of mass violence"[69] and the "Rwandan atrocities"[70].

In spite of the phrasings keep being relatively vague, the last two points, in particular, bear a lot more resemblance to tangible factum that could be the subject to legal scrutiny. Possibly, yet the extent of these remains to be clarified. In fact, this is further articulated in more details, though in places the tone is still somewhat of a value-judgemental nature. In many ways it largely refers to allusions of sheer[71] and extreme[72] brutality, coupled with the description of an "… incident of mass atrocity …"[73] as a sort of symbiosis of the "horror of the crimes"[74] and the "horrors that were committed"[75]. And it is precisely by assessing facts such as these through the lens of international criminal law that the "quest for justice" begins[76].

---

[64] Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. P. 1318.

[65] Kubai A. N. Between Justice and Reconciliation: The Survivors of Rwanda. *African Security Review*. 2007. Vol. 16, Iss. 1. P. 56. DOI: 10.1080/10246029.2007.9627634.

[66] Ibid. P. 57.

[67] Krug H. N. Genocide in Rwanda: Lessons Learned and Future Challenges to the UN Human Rights System. *Nordic Journal of International Law*. 1998. Vol. 67, Iss. 2. P. 212. DOI: 10.1163/15718109820295543.

[68] Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. P. 1326.

[69] Drumbl M. A. Sclerosis: Retributive Justice and the Rwandan Genocide. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. P. 287. DOI: 10.1177/14624740022228015.

[70] Zorbas E. Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*. 2004. Vol. 1, Iss. 1. P. 29. DOI: 10.1163/221097312x13397499735904.

[71] Thomson S. The Long Shadow of Genocide in Rwanda. *Current History*. 2017. Vol. 116, Iss. 790. P. 183. DOI: 10.1525/curh.2017.116.790.183.

[72] Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. P. 49.

[73] Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. P. 1221.

[74] Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. P. 85.

[75] Barria L. A., Roper S. D. How Effective are International Criminal Tribunals? An Analysis of the ICTY and the ICTR. *The International Journal of Human Rights*. 2005. Vol. 9, No. 3. P. 363.

[76] Haile-Mariam Y. The Quest for Justice and Reconciliation: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Ethiopian High Court. *Hastings International and Comparative Law Review*. 1999. Vol. 22, No. 4. P. 667 ; Schliesser C. Whose Justice? Which Democracy? Justice, Reconciliation and Democracy in Post-Genocide Rwanda – Challenges to Public Theology. *International Journal of Public Theology*. 2018. Vol. 12, No. 1. P. 24. DOI: 10.1163/15697320-12341521.

2. Global community's "international response": The International Criminal Tribunal for Rwanda

As if the forced inevitability of calling a spade a spade unhurriedly gives rise to hesitant appeals to the terms more akin to the those used in "ordinary criminal law" parlance, namely the perpetration of the most horrendous crimes[77] or the "… brutal murder of millions of Rwandans …"[78], including systematic and brutal slaughter of their own countrymen[79] and incredibly brutal killing, rape, and pillaging of thousands of their neighbors[80], which are gradually finding their way into the public discourse among observers.

However, it did not remain so for long. The dominant reason for this arguably lied in the massive scale[81] of the carnage[82] and the large-scale exterminations committed during that period[83], which eventually has led to the depiction of the violence as "… one of the most brutally efficient and horrific massacres in history …"[84]. To such an extent that references[85] , analogies[86] and parallels[87] between the "… most unambiguous …"[88] and "… clearest …"[89] case of genocide and the Nazi Holocaust against the Jews[90] have become increasingly more explicit and recurring.

---

[77] Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1–2. P. 90. DOI: 10.1163/15718120121002531.

[78] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 220. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[79] Lahiri K. Rwanda's 'Gacaca' Courts: A Possible Model for Local Justice in International Crime? *International Criminal Law Review*. 2009. Vol. 9, Iss. 2. P. 321. DOI: 10.1163/157181209X418544.

[80] Salas L. Reconstruction of Public Security and Justice in Post Conflict Societies: The Rwandan experience. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 2002. Vol. 26, Iss. 2. P. 192. DOI: 10.1080/01924036.2002.9678687.

[81] Meernik J. Proving and Punishing Genocide at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2004. Vol. 4, Iss. 1. P. 80. DOI: 10.1163/157181204773085948.

[82] Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. P. 502. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

[83] Donat-Cattin D. Introduction to the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *Human Rights Law in Africa Online*. 1998. Vol. 3, Iss. 1. P. 83. DOI: 10.1163/221160698x00078.

[84] Lu I. C. Curtain Call at Closing: The Multi-Dimensional Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 4. P. 859.

[85] Staub E. Genocide and Mass Killing: Origins, Prevention, Healing and Reconciliation. *Political Psychology*. 2000. Vol. 21, Iss. 2. P. 377. DOI: 10.1111/0162-895x.00193.

[86] Hintjens H. M. Explaining the 1994 Genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies*. 1999. Vol. 37, Iss. 2. P. 282. DOI: 10.1017/s0022278x99003018.

[87] Ibid.

[88] Sloane R. D. Sentencing for the 'Crime of Crimes': The Evolving 'Common Law' of Sentencing of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5, Iss. 3. P. 714. DOI: 10.1093/jicj/mqm024.

[89] Stanton G. H. Could the Rwandan Genocide have been Prevented? *Journal of Genocide Research*. 2004. Vol. 6, Iss. 2. P. 211. DOI: 10.1080/1462352042000225958.

[90] Hintjens H. M. Explaining the 1994 Genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies*. 1999. Vol. 37, Iss. 2. P. 241. DOI: 10.1017/s0022278x99003018.

Such considerations, among other factors, in turn served to transform the issue of the "… country's violence …"[91] into the global community's[92] concern[93], requiring an immediate international reaction[94]. At the same time, from the very first moment, the expectations of the Rwandan people[95] of an appropriate[96] international community's response[97], which they believed[98] would be the "… assistance to bring those responsible for the genocide to justice …"[99] in "… hope that the people will see the blame and punishment for the atrocities, which it is hoped will help to heal a society …"[100] in the wake of the Rwandan tragedy[101] were far enough away from being fulfilled. On the contrary, the impression that the "… response of the international community to the Rwandan crisis has been slow and inadequate …"[102] began to take hold.

[91] Straus S. The Limits of a Genocide Lens: Violence Against Rwandans in the 1990s. *Journal of Genocide Research*. 2019. Vol. 21, Iss. 4. P. 504. DOI: 10.1080/14623528.2019.1623527.

[92] Hage E. A Re-Examination of Humanitarian Intervention in Light of the Rwanda Genocide. *Political Science Undergraduate Review*. 2016. Vol. 1, Iss. 2. P. 107. DOI: 10.29173/psur26.

[93] Gordon M. Justice on Trial: The Efficacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 1995. Vol. 1, Iss. 1. P. 235.

[94] Bergamaschi I., Dezalay S., Kühn F. P., Lemay-Hébert N. Introduction: Rwanda 20 Years after the Genocide: Reflecting on Intervention and Reconciliation. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Iss. 4. P. 274. DOI: 10.1080/17502977.2014.96445.

[95] Peter C. M. The International Criminal Tribunal for Rwanda: Bringing the Killers to Book. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 699. DOI: 10.1017/s0020860400077780.

[96] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 7. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[97] Bostian I. L. Cultural Relativism in International War Crimes Prosecutions: The International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 2005. Vol. 12, Iss. 1. P. 18.

[98] Akhavan P. The International Criminal Tribunal for Rwanda: The Politics and Pragmatics of Punishment. *The American Journal of International Law*. 1996. Vol. 90, Iss. 3. P. 504. DOI: 10.2307/2204076.

[99] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 189. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[100] Saul M. Local Ownership of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Restorative and Retributive Effects. *International Criminal Law Review*. 2012. Vol. 12, Iss. 3. P. 447. DOI: 10.1163/157181212x648879.

[101] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 189. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[102] Donat-Cattin D. Introduction to the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *Human Rights Law in Africa Online*. 1998. Vol. 3, Iss. 1. P. 83. DOI: 10.1163/221160698x00078.

Without engaging into a profound contemplation of what exactly should constitute a "response to genocide"[103] – a multi-national[104], global[105], Rwanda's[106], Rwandan government's[107], uniform[108], rapid[109], proportional[110], legal[111], moral[112], morally appropriate[113], universalist[114], cultural relativist[115], institutional[116], judicial[117], transitional justice[118], policy[119], blended[120], or "[*at least*], any[*?*]"[121] – it is

[103] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 7. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[104] Hage E. A Re-Examination of Humanitarian Intervention in Light of the Rwanda Genocide. *Political Science Undergraduate Review*. 2016. Vol. 1, Iss. 2. P. 107. DOI: 10.29173/psur26.

[105] Ibid.

[106] Brehm H. N., Uggen C., Gasanabo J.-D. Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 2014. Vol. 30, Iss. 3. P. 335. DOI: 10.1177/1043986214536660.

[107] Nowotny J. The Limits of Post-Genocide Justice in Rwanda: Assessing Gacaca from the Perspective of Survivors. *Contemporary Justice Review*. 2020. Vol. 23, Iss. 4. P. 401. DOI: 10.1080/10282580.2020.1719365.

[108] Drumbl M. A. Restorative Justice and Collective Responsibility: Lessons for and from the Rwandan Genocide. *Contemporary Justice Review*. 2002. Vol. 5, Iss. 1. P. 5. DOI: 10.1080/10282580210831.

[109] Krug H. N. Genocide in Rwanda: Lessons Learned and Future Challenges to the UN Human Rights System. *Nordic Journal of International Law*. 1998. Vol. 67, Iss. 2. P. 165. DOI: 10.1163/15718109820295543.

[110] Ohlin J. D. Applying the Death Penalty to Crimes of Genocide. *American Journal of International Law*. 2005. Vol. 99, Iss. 4. P. 765. DOI: 10.2307/3396668.

[111] Drumbl M. A. Sclerosis: Retributive Justice and the Rwandan Genocide. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. P. 287. DOI: 10.1177/14624740022228015.

[112] Lu I. C. Curtain Call at Closing: The Multi-Dimensional Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 4. P. 897.

[113] Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1-2. P. 40. DOI: 10.1163/15718120121002531.

[114] Bostian I. L. Cultural Relativism in International War Crimes Prosecutions: The International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 2005. Vol. 12, Iss. 1. P. 20.

[115] Ibid. P. 22.

[116] Crawford E. The ICTR and Its Contribution to the Revivification of International Criminal Law. *Journal of International Peacekeeping*. 2020. Vol. 22, Iss. 1-4. P. 233. DOI: 10.1163/18754112-0220104015.

[117] Hola B., Nyseth Brehm H. Punishing Genocide: A Comparative Empirical Analysis of Sentencing Laws and Practices at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), Rwandan Domestic Courts, and Gacaca Courts. *Genocide Studies and Prevention*. 2016. Vol. 10, Iss. 3. P. 77. DOI: 10.5038/1911-9933.10.3.1428.

[118] Brehm H. N., Uggen C., Gasanabo J.-D. Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 2014. Vol. 30, Iss. 3. P. 334. DOI: 10.1177/1043986214536660.

[119] Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. P. 1221.

[120] Ibid. P. 1226.

[121] Stanton G. H. Could the Rwandan Genocide have been Prevented? *Journal of Genocide Research*. 2004. Vol. 6, Iss. 2. P. 216. DOI: 10.1080/1462352042000225958.

worth noting solely the realia: international judicial intervention[122] that "… has taken the form of the establishment of an international legal tribunal …"[123].

D. Wembou justifiably emphasizes that "… the creation of the International Criminal Tribunal for Rwanda marks a refusal to accept impunity …"[124]. Remarkably, such assertions are being widely expressed with periodic regularity and a variety of guises. And so, from one expert opinion[125] to the other[126], the message is being conveyed that the reign[127] of impunity[128] for violations of international criminal law[129] must be put to an end[130] by punishing those guilty of genocide-related crimes[131]. What is more, it is also concerned with the necessity of preventing impunity[132] and deterring potential offenders[133].

However, despite these good intentions[134] – which are soon to be characterised as ambitious[135] – significant difficulties begin to emerge right from the inception

[122] Moghalu K. C. Image and Reality of War Crimes Justice: External Perceptions of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *The Fletcher Forum of World Affairs*. 2002. Vol. 26, No. 2. pp. 21-22.

[123] Bostian I. L. Cultural Relativism in International War Crimes Prosecutions: The International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 2005. Vol. 12, Iss. 1. P. 9.

[124] Wembou D. The International Criminal Tribunal for Rwanda: Its Role in the African Context. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 693. DOI: 10.1017/S0020860400077779.

[125] Aptel C. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 683. DOI: 10.1017/S0020860400077767.

[126] Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. P. 76.

[127] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 3. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[128] Haile-Mariam Y. The Quest for Justice and Reconciliation: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Ethiopian High Court. *Hastings International and Comparative Law Review*. 1999. Vol. 22, No. 4. P. 738.

[129] Patterson P. Partial Justice: Successes and Failures of the International Criminal Tribunal for Rwanda in Ending Impunity for Violations of International Criminal Law. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2010. Vol. 19, No. 1. P. 369.

[130] Kamatali J. M. The Challenge of Linking International Criminal Justice and National Reconciliation: The Case of the ICTR. *Leiden Journal of International Law*. 2003. Vol. 16, Iss. 1. P. 127. DOI: 10.1017/S0922156503001067.

[131] Salas L. Reconstruction of Public Security and Justice in Post Conflict Societies: The Rwandan experience. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 2002. Vol. 26, Iss. 2. P. 184. DOI: 10.1080/01924036.2002.9678687.

[132] Ryngaert C. State Cooperation with the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2013. Vol. 13, Iss. 1. P. 144. DOI: 10.1163/15718123-01301003.

[133] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 190. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[134] Uvin P. Difficult Choices in the New Post-Conflict Agenda: The International Community in Rwanda after the Genocide. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22, Iss. 2. P. 184. DOI: 10.1080/01436590120043291.

[135] Byrne R. Promises of Peace and Reconciliation: Previewing the Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Review*. 2006. Vol. 14, Iss. 4. P. 486. DOI: 10.1017/s1062798706000500.

of the ICTR in late 1994[136]. This is not even about the genocide that could have been prevented or stopped by the international community[137], nor is it a matter of the lack of military intervention[138]. Rather, it is more of a question of how it all turned out in the situation of "… formal request of the government of Rwanda …"[139] for an international tribunal[140] and "… Rwanda voted against the resolution …"[141]. Just as before, without getting deep into the details of explanations[142] behind these findings, which, in our view, certainly merits their own further inquiry, it suffices to indicate how rapidly the Rwandan government's dissatisfaction[143] and the population's disillusionment[144] became apparent.

3. Rwanda's "domestic response": The national courts and "*gacaca*"

Thus, with the bitter aftertaste of a political failure[145], the outcome was, amongst other things[146], the advent of the Tribunal, which, instead of seizing an "… unprecedented opportunity to bring to justice the perpetrators of international crimes …"[147], began to focus on other (apparently more pressing and crucial) issues such as,

---

[136] Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. P. 54.

[137] Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. P. 162. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

[138] Ohlin J. D. Applying the Death Penalty to Crimes of Genocide. *American Journal of International Law*. 2005. Vol. 99, Iss. 4. P. 747. DOI: 10.2307/3396668.

[139] Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. P. 163. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

[140] Gordon M. Justice on Trial: The Efficacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 1995. Vol. 1, Iss. 1. P. 235.

[141] Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. P. 504. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

[142] Dubois O. Rwanda's National Criminal Courts and the International Tribunal. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. pp. 718–719. DOI: 10.1017/S0020860400077809.

[143] Aptel C. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 677. DOI: 10.1017/S0020860400077767.

[144] Peter C. M. The International Criminal Tribunal for Rwanda: Bringing the Killers to Book. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 699. DOI: 10.1017/s0020860400077780.

[145] Stanton G. H. Could the Rwandan Genocide have been Prevented? *Journal of Genocide Research*. 2004. Vol. 6, Iss. 2. P. 227. DOI: 10.1080/1462352042000225958.

[146] Bergamaschi I., Dezalay S., Kühn F. P., Lemay-Hébert N. Introduction: Rwanda 20 Years after the Genocide: Reflecting on Intervention and Reconciliation. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Iss. 4. P. 274. DOI: 10.1080/17502977.2014.96445 ; Krug H. N. Genocide in Rwanda: Lessons Learned and Future Challenges to the UN Human Rights System. *Nordic Journal of International Law*. 1998. Vol. 67, Iss. 2. P. 212. DOI: 10.1163/15718109820295543.

[147] Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. pp. 501–502. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

but not limited to, meeting international standards of justice[148] to the fullest[149], complete[150] compliance with international human rights standards[151] and unswerving adherence to internationally accepted standards of due process[152].

In this regard, the spotlight was directed towards the ICTR's legitimacy[153], legality of the death penalty[154], rule of law[155], fairness of the judicial process[156], which must be based on the principles of justice[157] and impartiality[158], as well as the inadmissibility of rendering victor's justice[159] and elaboration[160], protection[161] and respect[162] of the full spectrum of human rights[163] of the accused[164].

It hardly needs mentioning that all this took place in the milieu of a dramatic shift in priorities, away from the first and foremost goals of "deterrence, justice, and

[148] Shenk M. D., Rhoads C. A., Howe A. L. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and for Rwanda. *The International Lawyer*. 1999. Vol. 33, No. 2. P. 554.

[149] Uvin P., Mironko C. Western and Local Approaches to Justice in Rwanda. *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*. 2003. Vol. 9, Iss. 2. P. 228. DOI: 10.1163/19426720-00902009.

[150] Ibid.

[151] Ryngaert C. State Cooperation with the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2013. Vol. 13, Iss. 1. P. 145. DOI: 10.1163/15718123-01301003.

[152] Salas L. Reconstruction of Public Security and Justice in Post Conflict Societies: The Rwandan experience. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 2002. Vol. 26, Iss. 2. P. 193. DOI: 10.1080/01924036.2002.9678687.

[153] Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. P. 76.

[154] Ohlin J. D. Applying the Death Penalty to Crimes of Genocide. *American Journal of International Law*. 2005. Vol. 99, Iss. 4. P. 747. DOI: 10.2307/3396668.

[155] Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. P. 188. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

[156] Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1-2. P. 43. DOI: 10.1163/15718120121002531.

[157] Ibid. P. 89.

[158] Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. P. 76.

[159] Ibid. P. 75.

[160] Mugwanya G. W. Recent Trends in International Criminal Law: Perspectives from the U. N. International Criminal Tribunal for Rwanda. *Northwestern Journal of International Human Rights*. 2008. Vol. 6, Iss. 3. P. 455.

[161] Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1-2. P. 89. DOI: 10.1163/15718120121002531.

[162] Ibid. P. 43.

[163] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Distorting Mirror ; Casting Doubt on Its Actor-Oriented Approach in Addressing the Rwandan Genocide. *African Journal on Conflict Resolution*. 2003. Vol. 3, No. 1. P. 92.

[164] Mugwanya G. W. Recent Trends in International Criminal Law: Perspectives from the U. N. International Criminal Tribunal for Rwanda. *Northwestern Journal of International Human Rights*. 2008. Vol. 6, Iss. 3. P. 455.

peace" and towards the last of these – a peace settlement[165], in the face of the overcrowded, unsanitary[166], filthy[167], antiquated, putrid[168] and "inhumane"[169] Rwandan prisons, as well as the existing demands for accountability and the acknowledgement of wrongs committed[170].

So, apart from the genocidal "big fish"[171] (the so-called "major criminals"[172], the "high-ranking"[173], "primary"[174] or "main"[175] perpetrators), whose catching (apprehending)[176] and convicting[177] were the Tribunal's prerogative[178], a logical question arose: what should be done about the tens of thousands of people (also often referred to as the "lesser criminals"[179]) participated in the genocide[180]?

---

[165] Gordon M. Justice on Trial: The Efficacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 1995. Vol. 1, Iss. 1. P. 232.

[166] Scharf M. P. Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. 1999. Vol. 52, No. 2. P. 635.

[167] Apuuli K. P. Procedural Due Process and the Prosecution of Genocide Suspects in Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. Vol. 11, Iss. 1. P. 24. DOI: 10.1080/14623520802703582.

[168] Magnarella P. J. Judicial Responses to Genocide: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Rwandan Genocide Courts. *African Studies Quarterly*. 1997. Vol. 1, Iss. 1. P. 25.

[169] Donat-Cattin D. Introduction to the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *Human Rights Law in Africa Online*. 1998. Vol. 3, Iss. 1. P. 86. DOI: 10.1163/221160698x00078.

[170] De Ycaza C. Performative Functions of Genocide Trials in Rwanda: Reconciliation through Restorative Justice? *African Journal on Conflict Resolution*. 2011. Vol. 10, No. 3. P. 10. DOI: 10.4314/ajcr.v10i3.63317.

[171] Patterson P. Partial Justice: Successes and Failures of the International Criminal Tribunal for Rwanda in Ending Impunity for Violations of International Criminal Law. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2010. Vol. 19, No. 1. P. 394.

[172] Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. P. 518. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

[173] Moghalu K. C. Image and Reality of War Crimes Justice: External Perceptions of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *The Fletcher Forum of World Affairs*. 2002. Vol. 26, No. 2. P. 43.

[174] Pruitt W. R. Aggravating and Mitigating Sentencing Factors at the ICTR – An Exploratory Analysis. *International Criminal Law Review*. 2014. Vol. 14, Iss. 1. P. 154. DOI: 10.1163/15718123-01402008.

[175] Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. P. 164. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

[176] Moghalu K. C. Image and Reality of War Crimes Justice: External Perceptions of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *The Fletcher Forum of World Affairs*. 2002. Vol. 26, No. 2. P. 28.

[177] Patterson P. Partial Justice: Successes and Failures of the International Criminal Tribunal for Rwanda in Ending Impunity for Violations of International Criminal Law. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2010. Vol. 19, No. 1. P. 394.

[178] Byrne R. Promises of Peace and Reconciliation: Previewing the Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Review*. 2006. Vol. 14, Iss. 4. P. 487. DOI: 10.1017/s1062798706000500.

[179] Dubois O. Rwanda's National Criminal Courts and the International Tribunal. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 720. DOI: 10.1017/S0020860400077809.

[180] Apuuli K. P. Procedural Due Process and the Prosecution of Genocide Suspects in Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. Vol. 11, Iss. 1. P. 24. DOI: 10.1080/14623520802703582.

One might think that the obvious answer would be "to punish them". Or at the very least "to put them on trial". But it is not quite that simple.

The fragile state inherited by the new government of Rwanda, with its already very limited political power[181], inevitably becomes the ground for incredibly pithy and realistic statements regarding the future fate of those culprits[182]. From all sides, astonishingly true statements are being made that "… just as the prison infrastructure was inadequate to handle the sheer number of genocide participants, the existing judicial system was ill-suited to manage the newly incarcerated suspects or the many other suspected genocidaires who were not in prison …"[183]. Without a doubt, voices are being raised to point out that the Rwandan judicial system is a just as fragile institution, one that is simply "… not … capable of handling all the cases of people detained …"[184]. Numerous claims are being made that the "… formal judicial system in Rwanda would require more than a century to judge the hundred thousand plus prisoners in custody …"[185]. All this leads to the belief that "… it is not practical to deal with this situation using traditional orthodox style prosecutions …"[186], which, to put it simply, means: it is impossible to punish everyone.

Paradoxically, rather than intensifying the financial and other support[187] for the rebuilding of Rwanda's domestic judicial system[188], there is a growing impression that certain other highly intriguing developments are beginning to take shape within the realm of legal discourse.

---

[181] Sarkin J. The Tension Between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide. *Journal of African Law*. 2001. Vol. 45, Iss. 2. P. 143. DOI: 10.1017/S0221855301001675.

[182] Wilson T. Y. N. Procedural Developments at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2011. Vol. 10, Iss. 2. P. 379. DOI: 10.1163/157180311x582161.

[183] Brehm H. N., Uggen C., Gasanabo J.-D. Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 2014. Vol. 30, Iss. 3. P. 335. DOI: 10.1177/1043986214536660.

[184] Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. P. 185. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

[185] Zorbas E. Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*. 2004. Vol. 1, Iss. 1. P. 36. DOI: 10.1163/221097312x13397499735904 ; Wilson T. Y. N. Procedural Developments at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2011. Vol. 10, Iss. 2. P. 376. DOI: 10.1163/157180311x582161.

[186] Apuuli K. P. Procedural Due Process and the Prosecution of Genocide Suspects in Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. Vol. 11, Iss. 1. P. 24. DOI: 10.1080/14623520802703582.

[187] Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. P. 188. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

[188] Magnarella P. J. Judicial Responses to Genocide: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Rwandan Genocide Courts. *African Studies Quarterly*. 1997. Vol. 1, Iss. 1. P. 25.

It all starts with the unobtrusive cultivation of the idea of whether punishment is the "… only appropriate response to genocide …"[189]. Deeply pondering the issues of moral appropriateness[190], fairness[191], proportionality[192] and other pragmatics of punishment[193], a seemingly innocuous question arises: might it be worth considering other options? Since the reconciliation is a much more complicated process[194], perhaps it would be reasonable focusing on forgiveness[195], healing[196], "discovering truth"[197], clemency[198] and pardon[199] instead?

And it was exactly under this pressure and circumstances that all there was left as a Rwanda's response[200] was the ''justice on the grass''[201], – the emergence of "Gacaca" system as the Transitional National Assembly adopted the Organic Law establishing Gacaca courts[202].

---

[189] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 7. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[190] Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1-2. P. 40. DOI: 10.1163/15718120121002531.

[191] Ibid. P. 41.

[192] Szoke-Burke S. Avoiding Belittlement of Human Suffering: A Retributivist Critique of ICTR Sentencing Practices. *Journal of International Criminal Justice*. 2012. Vol. 10, Iss. 3. P. 570. DOI: 10.1093/jicj/mqs029.

[193] Akhavan P. The International Criminal Tribunal for Rwanda: The Politics and Pragmatics of Punishment. *The American Journal of International Law*. 1996. Vol. 90, Iss. 3. P. 508. DOI: 10.2307/2204076.

[194] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. P. 187. DOI: 10.1163/1571810042321177.

[195] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 5. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[196] Staub E. Genocide and Mass Killing: Origins, Prevention, Healing and Reconciliation. *Political Psychology*. 2000. Vol. 21, Iss. 2. P. 377. DOI: 10.1111/0162-895x.00193.

[197] Meernik J. Proving and Punishing Genocide at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2004. Vol. 4, Iss. 1. P. 65. DOI: 10.1163/157181204773085948.

[198] Kamatali J. M. The Challenge of Linking International Criminal Justice and National Reconciliation: The Case of the ICTR. *Leiden Journal of International Law*. 2003. Vol. 16, Iss. 1. P. 129. DOI: 10.1017/S0922156503001067.

[199] Fierens J. Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality. *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. P. 916. DOI: 10.1093/jicj/mqi069.

[200] Brehm H. N., Uggen C., Gasanabo J.-D. Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 2014. Vol. 30, Iss. 3. P. 335. DOI: 10.1177/1043986214536660.

[201] Kohen A., Zanchelli M., Drake L. Personal and Political Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *Social Justice Research*. 2011. Vol. 24, Iss. 1. P. 91. DOI: 10.1007/s11211-011-0126-7.

[202] Lahiri K. Rwanda's 'Gacaca' Courts: A Possible Model for Local Justice in International Crime? *International Criminal Law Review*. 2009. Vol. 9, Iss. 2. P. 325. DOI: 10.1163/157181209X418544.

CONCLUSIONS

It is unthinkable today to stand by and watch as the "interests of victims"[203] are being used as a pretext to justify the "unwillingness or inability" to bring the "… principal architects and orchestrators of the genocide …" to justice[204].

Equally distressing is the fact that this reluctance to impose punishment[205] is presented as a wish[206] or the need[207] of the survivors.

The desire for punishment is dismissed as "… nothing more than a utopian dream …"[208], whilst the search for alternatives to punishment based on a pragmatic realism[209] is seen as a panacea for achieving all the goals that punishment could never hope to attain.

How international criminal justice bodies are transformed into a "place of refuge" for those who bear the greatest responsibility for what has been done. A "venue" in which, in the pursuit of endless proportionality[210] and the fight against vengeance[211], inexplicably disproportionate[212] and too lenient[213] sentences are handed down, in which it is not people's actions[214] but their very personalities[215] that are condemned.

This cannot be.

---

[203] Schimmel N. The Moral Case for Restorative Justice as a Corollary of the Responsibility to Protect: A Rwandan Case Study of the Insufficiency of Impact of Retributive Justice on the Rights and Well-Being of Genocide Survivors. *Journal of Human Rights*. 2012. Vol. 11, Iss. 2. P. 181. DOI: 10.1080/14754835.2012.674454.

[204] Sloane R. D. Sentencing for the 'Crime of Crimes': The Evolving 'Common Law' of Sentencing of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5, Iss. 3. P. 733. DOI: 10.1093/jicj/mqm024.

[205] Kavuro C. Penal Rehabilitation in the Jurisprudence of the International Criminal Tribunal of Rwanda: Pardon and Commutation of Sentence. *South African Journal of Criminal Justice*. 2013.Vol. 26, No. 2. P. 164.

[206] Drumbl M. A. Sclerosis: Retributive Justice and the Rwandan Genocide. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. P. 293. DOI: 10.1177/14624740022228015.

[207] Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. P. 1319.

[208] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 4. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[209] Ibid.

[210] Ohlin J. D. Applying the Death Penalty to Crimes of Genocide. *American Journal of International Law*. 2005. Vol. 99, Iss. 4. P. 769. DOI: 10.2307/3396668.

[211] Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Distorting Mirror ; Casting Doubt on Its Actor-Oriented Approach in Addressing the Rwandan Genocide. *African Journal on Conflict Resolution*. 2003. Vol. 3, No. 1. P. 74.

[212] Szoke-Burke S. Avoiding Belittlement of Human Suffering: A Retributivist Critique of ICTR Sentencing Practices. *Journal of International Criminal Justice*. 2012. Vol. 10, Iss. 3. P. 575. DOI: 10.1093/jicj/mqs029.

[213] Ibid. P. 563.

[214] Pruitt W. R. Aggravating and Mitigating Sentencing Factors at the ICTR – An Exploratory Analysis. *International Criminal Law Review*. 2014. Vol. 14, Iss. 1. P. 174. DOI: 10.1163/15718123-01402008.

[215] Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1-2. P. 90. DOI: 10.1163/15718120121002531.

International criminal justice is not a hospice or a charity; it is not a house of tolerance, or anything of the sort.

The punishment of international criminals is not a huge gamble[216], nor a trade[217] or a bargaining chip[218], neither the series of messy political[219] compromises[220]; the prosecutors and judges of international criminal trials are not conciliators[221], facilitators[222] or the mediators[223].

The more time passes, the more firmly the opinion is reinforced that the "… Rwandan genocide survivors were betrayed before and during the genocide by a passive and complicit United Nations and international community …"[224], and in many ways, through the promotion of such narratives, everyone who found themselves in such unthinkable situations continues to be betrayed to this day. And if the opposite is insisted upon, let them speak of the "adequate response" to a "… mother whose … son has been killed by police, ordered to shoot at a crowd of children, when she … [*has*] … been dragged out of … [*her*] … home, interrogated, and raped in a wave of "ethnic cleansing" …"[225].

SUMMARY

The thematic of the genocide in Rwanda, as a striking example of one of the worst atrocities in history, has been the focus of considerable attention from experts in various areas of knowledge. International criminal law is no exception, with special interest arising, in particular, regarding the legal consequences for those who orchestrated the campaign of violence and those who directly participated in it.

---

[216] Clark P. When the Killers Go Home: Local Justice in Rwanda. *Dissent*. 2005. Vol. 52, No. 3. P. 21. DOI: 10.1353/dss.2005.0052.

[217] Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. P. 12. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

[218] Ryngaert C. State Cooperation with the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2013. Vol. 13, Iss. 1. P. 125. DOI: 10.1163/15718123-01301003.

[219] Wilson T. Y. N. Procedural Developments at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2011. Vol. 10, Iss. 2. P. 379. DOI: 10.1163/157180311x582161.

[220] Zorbas E. Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*. 2004. Vol. 1, Iss. 1. P. 30. DOI: 10.1163/221097312x13397499735904.

[221] Drumbl M. A. Post-Genocide Justice in Rwanda. *Journal of International Peacekeeping*. 2020. Vol. 22, Iss. 1-4. P. 262. DOI: 10.1163/18754112-0220104016.

[222] Wembou D. The International Criminal Tribunal for Rwanda: Its Role in the African Context. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. P. 693. DOI: 10.1017/S0020860400077779.

[223] Doughty K. C. Our Goal Is Not to Punish but to Reconcile: Mediation in Postgenocide Rwanda. *American Anthropologist*. 2014. Vol. 116, Iss. 4. P. 781. DOI: 10.1111/aman.12144.

[224] Schimmel N. The Moral Case for Restorative Justice as a Corollary of the Responsibility to Protect: A Rwandan Case Study of the Insufficiency of Impact of Retributive Justice on the Rights and Well-Being of Genocide Survivors. *Journal of Human Rights*. 2012. Vol. 11, Iss. 2. P. 181. DOI: 10.1080/14754835.2012.674454.

[225] Wilson T. Y. N. Procedural Developments at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2011. Vol. 10, Iss. 2. P. 379. DOI: 10.1163/157180311x582161.

Despite the seemingly obvious answer at first glance that, as part of the vigorous fight against impunity for international crimes, this should be the punishment, however, as the study has revealed, increasing attention has been paid to what lies "beyond" and "beneath" it; or, as is commonly put, to "alternatives" – amnesty, reconciliation, forgiveness – but certainly not punishment. "Holding them to account" is the most one can hope for. In our view, all the harsh rhetoric surrounding the punishment stems from a distorted interpretation of the Tribunal's mission and the understanding that it is precisely the punishment of perpetrators, being the primary objective, that will lead to reconciliation. It is exactly the punishment, after all, following the violation of a once-made "never again" pledge, is what should have guaranteed the prevention of such acts in the future. It is punishment, and nothing else, that is the tool capable of breaking the cycle of violence; it is punishment, and only punishment, that requires a concerted effort.

References

1. Budeli M., Vambe B. The Rwandan Genocide: A Legal Analysis. *African Identities*. 2010. Vol. 8, Iss. 4. pp. 409–424. DOI: 10.1080/14725843.2010.513255.
2. Lu I. C. Curtain Call at Closing: The Multi-Dimensional Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *University of Pennsylvania Journal of International Law*. 2013. Vol. 34, Iss. 4. pp. 859–899.
3. Bergamaschi I., Dezalay S., Kühn F. P., Lemay-Hébert N. Introduction: Rwanda 20 Years after the Genocide: Reflecting on Intervention and Reconciliation. *Journal of Intervention and Statebuilding*. 2014. Vol. 8, Iss. 4. pp. 273–279. DOI: 10.1080/17502977.2014.96445.
4. Uvin P. Difficult Choices in the New Post-Conflict Agenda: The International Community in Rwanda after the Genocide. *Third World Quarterly*. 2001. Vol. 22, Iss. 2. pp. 177–189. DOI: 10.1080/01436590120043291.
5. Crawford E. The ICTR and Its Contribution to the Revivification of International Criminal Law. *Journal of International Peacekeeping*. 2020. Vol. 22, Iss. 1-4. pp. 231–246. DOI: 10.1163/18754112-0220104015.
6. Schimmel N. The Moral Case for Restorative Justice as a Corollary of the Responsibility to Protect: A Rwandan Case Study of the Insufficiency of Impact of Retributive Justice on the Rights and Well-Being of Genocide Survivors. *Journal of Human Rights*. 2012. Vol. 11, Iss. 2. pp. 161–188. DOI: 10.1080/14754835.2012.674454.
7. Labuda P. I. The International Criminal Tribunal for Rwanda and Post-Genocide Justice 25 Years On. *European Journal of International Law*. 2020. Vol. 31, Iss. 3. pp. 1113–1131. DOI: 10.1093/ejil/chaa066.
8. Byrne R. Promises of Peace and Reconciliation: Previewing the Legacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Review*. 2006. Vol. 14, Iss. 4. pp. 485–498. DOI: 10.1017/s1062798706000500.
9. Clark P. When the Killers Go Home: Local Justice in Rwanda. *Dissent*. 2005. Vol. 52, No. 3. pp. 14–21. DOI: 10.1353/dss.2005.0052.

10. Saul M. Local Ownership of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Restorative and Retributive Effects. *International Criminal Law Review*. 2012. Vol. 12, Iss. 3. pp. 427–456. DOI: 10.1163/157181212x648879.

11. Scharf M. P. Responding to Rwanda: Accountability Mechanisms in the Aftermath of Genocide. *Journal of International Affairs*. 1999. Vol. 52, No. 2. pp. 621–638.

12. Kubai A. N. Between Justice and Reconciliation: The Survivors of Rwanda. *African Security Review*. 2007. Vol. 16, Iss. 1. pp. 53–66. DOI: 10.1080/10246029.2007.9627634.

13. Shraga D., Zacklin R. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *European Journal of International Law*. 1996. Vol. 7, Iss. 4. pp. 501–518. DOI: 10.1093/ejil/7.4.501.

14. Reydams L. The ICTR Ten Years On: Back to the Nuremberg Paradigm? *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. pp. 977–988. DOI: 10.1093/jicj/mqi067.

15. Hage E. A Re-Examination of Humanitarian Intervention in Light of the Rwanda Genocide. *Political Science Undergraduate Review*. 2016. Vol. 1, Iss. 2. pp. 107–110. DOI: 10.29173/psur26.

16. Vambe M. T., Zegeye A. The Rwandan Genocide: A Critical Re-Evaluation. *African Identities*. 2010. Vol. 8, Iss. 4. pp. 305–307. DOI: 10.1080/14725843.2010.526485.

17. Zorbas E. Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *African Journal of Legal Studies*. 2004. Vol. 1, Iss. 1. pp. 29–52. DOI: 10.1163/221097312x13397499735904.

18. Krug H. N. Genocide in Rwanda: Lessons Learned and Future Challenges to the UN Human Rights System. *Nordic Journal of International Law*. 1998. Vol. 67, Iss. 2. pp. 165–213. DOI: 10.1163/15718109820295543.

19. Clark J. Learning from the Past: Three Lessons from the Rwandan Genocide. *African Studies*. 2009. Vol. 68, Iss. 1. pp. 1–28. DOI: 10.1080/00020180902827340.

20. Bostian I. L. Cultural Relativism in International War Crimes Prosecutions: The International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 2005. Vol. 12, Iss. 1. pp. 1–39.

21. Nsanzuwera F.-X. The ICTR Contribution to National Reconciliation. *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. pp. 944–949. DOI: 10.1093/jicj/mqi066.

22. Hintjens H. M. Explaining the 1994 Genocide in Rwanda. *The Journal of Modern African Studies*. 1999. Vol. 37, Iss. 2. pp. 241–286. DOI: 10.1017/s0022278x99003018.

23. Haile-Mariam Y. The Quest for Justice and Reconciliation: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Ethiopian High Court. *Hastings International and Comparative Law Review*. 1999. Vol. 22, No. 4. pp. 667–745.

24. Kamatali J. M. The Challenge of Linking International Criminal Justice and National Reconciliation: The Case of the ICTR. *Leiden Journal of International Law*. 2003. Vol. 16, Iss. 1. pp. 115–133. DOI: 10.1017/S0922156503001067.

25. Drumbl M. A. Sclerosis: Retributive Justice and the Rwandan Genocide. *Punishment & Society*. 2000. Vol. 2, Iss. 3. pp. 287–307. DOI: 10.1177/14624740022228015.

26. Thomson S. The Long Shadow of Genocide in Rwanda. *Current History*. 2017. Vol. 116, Iss. 790. pp. 183–188. DOI: 10.1525/curh.2017.116.790.183.

27. Wilson T. Y. N. Procedural Developments at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *The Law & Practice of International Courts and Tribunals*. 2011. Vol. 10, Iss. 2. pp. 351–380. DOI: 10.1163/157180311x582161.

28. Drumbl M. A. Restorative Justice and Collective Responsibility: Lessons for and from the Rwandan Genocide. *Contemporary Justice Review*. 2002. Vol. 5, Iss. 1. pp. 5–22. DOI: 10.1080/10282580210831.

29. Drumbl M. A. Punishment, Postgenocide: From Guilt to Shame to Civis in Rwanda. *New York University Law Review*. 2000. Vol. 75, No. 5. pp. 1221–1326.

30. Patterson P. Partial Justice: Successes and Failures of the International Criminal Tribunal for Rwanda in Ending Impunity for Violations of International Criminal Law. *Tulane Journal of International and Comparative Law*. 2010. Vol. 19, No. 1. pp. 369–395.

31. Salas L. Reconstruction of Public Security and Justice in Post Conflict Societies: The Rwandan experience. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*. 2002. Vol. 26, Iss. 2. pp. 165–201. DOI: 10.1080/01924036.2002.9678687.

32. Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Paper Umbrella in the Rain? Initial Pitfalls and Brighter Prospects. *Nordic Journal of International Law*. 2004. Vol. 73, Iss. 2. pp. 187–221. DOI: 10.1163/1571810042321177.

33. Magnarella P. J. Judicial Responses to Genocide: The International Criminal Tribunal for Rwanda and the Rwandan Genocide Courts. *African Studies Quarterly*. 1997. Vol. 1, Iss. 1. pp. 17–32.

34. Alexander A. New Histories and New Laws: Crimes against humanity at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Leiden Journal of International Law*. 2019. Vol. 32, Iss. 4. pp. 801–818. DOI: 10.1017/S092215651900044X.

35. Straus S. The Limits of a Genocide Lens: Violence Against Rwandans in the 1990s. *Journal of Genocide Research*. 2019. Vol. 21, Iss. 4. pp. 504–524. DOI: 10.1080/14623528.2019.1623527.

36. Stanton G. H. Could the Rwandan Genocide have been Prevented? *Journal of Genocide Research*. 2004. Vol. 6, Iss. 2. pp. 211–228. DOI: 10.1080/1462352042000225958.

37. Sloane R. D. Sentencing for the 'Crime of Crimes': The Evolving 'Common Law' of Sentencing of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Journal of International Criminal Justice*. 2007. Vol. 5, Iss. 3. pp. 713-734. DOI: 10.1093/jicj/mqm024.

38. Maogoto J. N. The International Criminal Tribunal for Rwanda: A Distorting Mirror; Casting Doubt on Its Actor-Oriented Approach in Addressing the Rwandan Genocide. *African Journal on Conflict Resolution*. 2003. Vol. 3, No. 1. pp. 55–97.

39. Gordon M. Justice on Trial: The Efficacy of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *ILSA Journal of International & Comparative Law*. 1995. Vol. 1, Iss. 1. pp. 217–242.

40. Sarkin J. The Tension Between Justice and Reconciliation in Rwanda: Politics, Human Rights, Due Process and the Role of the Gacaca Courts in Dealing with the Genocide. *Journal of African Law*. 2001. Vol. 45, Iss. 2. pp. 143–172. DOI: 10.1017/S0221855301001675.

41. Lahiri K. Rwanda's 'Gacaca' Courts: A Possible Model for Local Justice in International Crime? *International Criminal Law Review*. 2009. Vol. 9, Iss. 2. pp. 321–332. DOI: 10.1163/157181209X418544.

42. Donat-Cattin D. Introduction to the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *Human Rights Law in Africa Online*. 1998. Vol. 3, Iss. 1. pp. 83–92. DOI: 10.1163/221160698x00078.

43. Graybill L. To Punish or Pardon: A Comparison of the International Criminal Tribunal for Rwanda and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Human Rights Review*. 2001. Vol. 2, Iss. 4. pp. 3–18. DOI: 10.1007/s12142-001-1030-6.

44. Haskell L., Waldorf L. The Impunity Gap of the International Criminal Tribunal for Rwanda: Causes and Consequences. *Hastings International and Comparative Law Review*. 2011. Vol. 34, No. 1. pp. 49–85.

45. Barria L. A., Roper S. D. How Effective are International Criminal Tribunals? An Analysis of the ICTY and the ICTR. *The International Journal of Human Rights*. 2005. Vol. 9, No. 3. pp. 349–368.

46. Schliesser C. Whose Justice? Which Democracy? Justice, Reconciliation and Democracy in Post-Genocide Rwanda – Challenges to Public Theology. *International Journal of Public Theology*. 2018. Vol. 12, No. 1. pp. 24–37. DOI: 10.1163/15697320-12341521.

47. Beresford S. Unshackling the Paper Tiger – The Sentencing Practices of the ad hoc International Criminal Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2001. Vol. 1, Iss. 1-2. pp. 33–90. DOI: 10.1163/15718120121002531.

48. Meernik J. Proving and Punishing Genocide at the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2004. Vol. 4, Iss. 1. pp. 65–81. DOI: 10.1163/157181204773085948.

49. Staub E. Genocide and Mass Killing: Origins, Prevention, Healing and Reconciliation. *Political Psychology*. 2000. Vol. 21, Iss. 2. pp. 367–382. DOI: 10.1111/0162-895x.00193.

50. Peter C. M. The International Criminal Tribunal for Rwanda: Bringing the Killers to Book. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. pp. 695–704. DOI: 10.1017/s0020860400077780.

51. Akhavan P. The International Criminal Tribunal for Rwanda: The Politics and Pragmatics of Punishment. *The American Journal of International Law*. 1996. Vol. 90, Iss. 3. pp. 501–510. DOI: 10.2307/2204076.

52. Brehm H. N., Uggen C., Gasanabo J.-D. Genocide, Justice, and Rwanda's Gacaca Courts. *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 2014. Vol. 30, Iss. 3. pp. 333–352. DOI: 10.1177/1043986214536660.

53. Nowotny J. The Limits of Post-Genocide Justice in Rwanda: Assessing Gacaca from the Perspective of Survivors. *Contemporary Justice Review*. 2020. Vol. 23, Iss. 4. pp. 401–429. DOI: 10.1080/10282580.2020.1719365.

54. Ohlin J. D. Applying the Death Penalty to Crimes of Genocide. *American Journal of International Law*. 2005. Vol. 99, Iss. 4. pp. 747–777. DOI: 10.2307/3396668.

55. Hola B., Nyseth Brehm H. Punishing Genocide: A Comparative Empirical Analysis of Sentencing Laws and Practices at the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), Rwandan Domestic Courts, and Gacaca Courts. *Genocide Studies and Prevention*. 2016. Vol. 10, Iss. 3. pp. 59–80. DOI: 10.5038/1911-9933.10.3.1428.

56. Moghalu K. C. Image and Reality of War Crimes Justice: External Perceptions of the International Criminal Tribunal for Rwanda. *The Fletcher Forum of World Affairs*. 2002. Vol. 26, No. 2. pp. 21–46.

57. Wembou D. The International Criminal Tribunal for Rwanda: Its Role in the African Context. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. pp. 685–693. DOI: 10.1017/S0020860400077779.

58. Aptel C. The International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. pp. 675–683. DOI: 10.1017/S0020860400077767.

59. Ryngaert C. State Cooperation with the International Criminal Tribunal for Rwanda. *International Criminal Law Review*. 2013. Vol. 13, Iss. 1. pp. 125-146. DOI: 10.1163/15718123-01301003.

60. Cissé C. The End of a Culture of Impunity in Rwanda? Prosecution of Genocide and War Crimes before Rwandan Courts and the International Criminal Tribunal for Rwanda. *Yearbook of International Humanitarian Law*. 1998. Vol. 1. pp. 161–188. DOI: 10.1017/S1389135900000088.

61. Dubois O. Rwanda's National Criminal Courts and the International Tribunal. *International Review of the Red Cross*. 1997. Vol. 37, Iss. 321. pp. 717–731. DOI: 10.1017/S0020860400077809.

62. Shenk M. D., Rhoads C. A., Howe A. L. International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and for Rwanda. *The International Lawyer*. 1999. Vol. 33, No. 2. pp. 549–554.

63. Uvin P., Mironko C. Western and Local Approaches to Justice in Rwanda. *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*. 2003. Vol. 9, Iss. 2. pp. 219–231. DOI: 10.1163/19426720-00902009.

64. Mugwanya G. W. Recent Trends in International Criminal Law: Perspectives from the U. N. International Criminal Tribunal for Rwanda. *Northwestern Journal of International Human Rights*. 2008. Vol. 6, Iss. 3. pp. 415–458.

65. Apuuli K. P. Procedural Due Process and the Prosecution of Genocide Suspects in Rwanda. *Journal of Genocide Research*. 2009. Vol. 11, Iss. 1. pp. 11-30. DOI: 10.1080/14623520802703582.

66. De Ycaza C. Performative Functions of Genocide Trials in Rwanda: Reconciliation through Restorative Justice? *African Journal on Conflict Resolution*. 2011. Vol. 10, No. 3. pp. 9–28. DOI: 10.4314/ajcr.v10i3.63317.

67. Pruitt W. R. Aggravating and Mitigating Sentencing Factors at the ICTR – An Exploratory Analysis. *International Criminal Law Review*. 2014. Vol. 14, Iss. 1. pp. 148–176. DOI: 10.1163/15718123-01402008.

68. Szoke-Burke S. Avoiding Belittlement of Human Suffering: A Retributivist Critique of ICTR Sentencing Practices. *Journal of International Criminal Justice*. 2012. Vol. 10, Iss. 3. pp. 561–580. DOI: 10.1093/jicj/mqs029.

69. Fierens J. Gacaca Courts: Between Fantasy and Reality. *Journal of International Criminal Justice*. 2005. Vol. 3, Iss. 4. pp. 896–919. DOI: 10.1093/jicj/mqi069.

70. Kohen A., Zanchelli M., Drake L. Personal and Political Reconciliation in Post-Genocide Rwanda. *Social Justice Research*. 2011. Vol. 24, Iss. 1. pp. 85-106. DOI: 10.1007/s11211-011-0126-7.

71. Kavuro C. Penal Rehabilitation in the Jurisprudence of the International Criminal Tribunal of Rwanda: Pardon and Commutation of Sentence. *South African Journal of Criminal Justice*. 2013.Vol. 26, No. 2. pp. 156–174.

72. Drumbl M. A. Post-Genocide Justice in Rwanda. *Journal of International Peacekeeping*. 2020. Vol. 22, Iss. 1-4. pp. 247–262. DOI: 10.1163/18754112-0220104016.

73. Doughty K. C. Our Goal Is Not to Punish but to Reconcile: Mediation in Postgenocide Rwanda. *American Anthropologist*. 2014. Vol. 116, Iss. 4. pp. 780-794. DOI: 10.1111/aman.12144.

Information about the author:
Kuzmin Eduard Eduardovych,
Advocate, Candidate of Science of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Law
National University “Odesa Law Academy”
2, Akademichna St., Odesa, 65009, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-13

ІНСТИТУТ МЕДІАЦІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ, НАЦІОНАЛЬНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ

Меленко О. В.

ВСТУП

Сучасна правова система характеризується процесами гуманізації, європеїзації та пошуку нових форм реалізації права на доступ до правосуддя. В умовах перевантаженості судової системи, високих матеріальних та часових витрат традиційного судочинства, актуальності набувають альтернативні способи вирішення спорів (ADR), серед яких чільне місце займає інститут медіації.

Світовий досвід засвідчує, що медіація нині посідає провідне місце серед альтернативних процедур вирішення конфліктів: близько 90% медіаційних процесів завершуються успішним досягненням згоди між сторонами. Для іноземних юристів та адвокатів медіація стала невід'ємною складовою професійної практики управління конфліктами, без застосування якої сучасна правова діяльність видається неможливою.

Досвід європейських країн переконливо демонструє, що в умовах розвиненої економічної свободи та активного ділового співробітництва учасники правових відносин виявляють зростаючу зацікавленість у використанні гнучких і оперативних механізмів врегулювання спорів, на противагу тривалим і витратним судовим процедурам. У цьому контексті інститут медіації постає як ефективний та результативний інструмент вирішення правових конфліктів, здатний забезпечити гармонійне функціонування у межах цілісної системи альтернативних способів вирішення спорів.

Медіація розглядається як інноваційний правовий інструмент, що поєднує елементи переговорного процесу та посередництва, спрямованого на досягнення взаємовигідного рішення за участю нейтральної третьої сторони. У доктрині цивільного та господарського права медіація визначається як процедура, що базується на принципах добровільності, конфіденційності, нейтральності медіатора та автономії волі сторін.

Питання медіації все більше стає предметом наукових дискусій та досліджень. Медіацію, як форму захисту цивільних прав досліджують такі вчені як О.Є.Костюченко, А.О.Монаєнко, Н.І.Атаманчук[1], основні принципи

[1] Костюченко О.Є., Монаєнко А.О., Атаманчук Н.І. Медіація як форма захисту цивільних прав. *Нове українське право*. 2022. № 1. С. 49–56. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/196/177

в цивільних правовідносинах вивчає О.С.Можайкіна[2], цивільно-правові договори в медіації аналізують в своїх працях О.О.Кармаз, Т.В. Федоренко[3], Маліннікова Д.К. Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В., досліджують сімейну медіацію як ефективний спосіб вирішення конфліктів в умовах воєнного стану в Україні[4]. Сімейну медіацію як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні вивчає Маліннікова Д.К. [5]. Гуманізм (людиноцентризм) як головну особливість медіації, яка вигідно відрізняє її від інших інститутів альтернативного вирішення спорів: переговори, судове примирення, арбітраж, які характеризуються фактичною та переважно конкурентною процедурою аналізує Меленко О.В[6]. Відновне правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх, особливості медіації у кримінальному провадженні України досліджують Григорчук Н.П., Степанова Г.М., Хахуцяк О.Ю., Мазур М.Р., Дмитренко А.А.[7].

Мета інституту медіації полягає у створенні ефективної альтернативи судовому механізму захисту прав та інтересів, яка не лише дозволяє досягати правомірних і справедливих результатів, але й забезпечує відновлення соціальних та економічних відносин між учасниками правового конфлікту. Таким чином, інститут медіації є не лише засобом досягнення компромісу між сторонами, але й складовою ширшої парадигми розвитку правосуддя в умовах глобалізації та інтеграційних процесів, що вимагає подальшого теоретичного осмислення та практичного вдосконалення.

---

[2] Можайкіна О.С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 5. С. 55–57. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2017/15.pdf

[3] Кармаза О.О., Федоренко Т.В. Цивільно-правові договори в медіації: проблеми якості закону. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 151–154. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2023/33.pdf

[4] Маліннікова Д.К. Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2024. Том 35 (74). № 1 С. 36–40. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/9.pdf

[5] Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В. Теоретико-прикладні аспекти застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації. Електронне наукове видання *«Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 03, частина 1. С. 61–66. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/10.pdf

[6] Oksana Melenko Mediation as an Alternative Form of Dispute Resolution: Comparative-Legal Analysis. *European Journal of Law and Public Administration.* Vol. 7. № 2. 2020. P. 46–63. URL: https://lumenpublishing.com/journals/index.php/ejlpa/article/view/4044

[7] Григорчук Н.П., Степанова Г.М. Відновне правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх: історичний контекст і сучасна практика. *Юридичний науковий електронний журнал*, № 3, 2025 С. 407–410. URL: https://lsej.org.ua/3_2025/98.pdf ; Хахуцяк О.Ю., Степанова Г.М. Медіація в кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11/2022. С. 690–693. URL: https://lsej.org.ua/11_2022/167.pdf ; Мазур М.Р., Дмитренко А.А. Особливості медіації у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2021. С. 273–277. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/54.pdf

1. Міжнародно-правові стандарти та законодавче регулювання медіації в Україні

З моменту активного вивчення процедури медіації в Україні та спроб врегулювати конфлікти за її допомогою, так і на сьогодні першочерговою є інтеграція медіаційних процедур у систему національного та міжнародного правопорядку, забезпечення обов'язковості та виконуваності досягнутих домовленостей, зокрема, відповідно до Директиви 2008/52/ЄС[8] та Сінгапурської конвенції 2019 року; сприяння зменшенню конфліктності в суспільстві, формуванню культури діалогу та партнерських відносин, що особливо важливо у цивільних, господарських, сімейних та трудових спорах; зниження витрат на вирішення спорів, оптимізація часу, підвищення рівня передбачуваності для учасників цивільного обороту; розвантаження судової системи, що відповідає концепції належного урядування та забезпечення ефективного доступу до правосуддя; гармонізація українського правового регулювання з європейськими стандартами ADR, імплементація міжнародних практик і стандартів у сфері врегулювання спорів. Про це свідчить значна кількість рекомендацій, ухвалених Радою Європи за останні роки, що стосуються питань проведення медіації в цивільних, сімейних та господарських справах, кримінальних та адміністративних.

У контексті інституціоналізації альтернативних методів вирішення спорів особливої ваги набуває Рекомендація Rec(2002)10 Комітету Міністрів Ради Європи, яка акцентує увагу на функціональній перевазі медіації в ситуаціях, де класична модель юрисдикційного розгляду є релевантно обмеженою. Європейський законодавець обґрунтовано вказує на доцільність звернення до медіації за наявності таких детермінант, як надмірний фінансовий тягар судових витрат, сувора формалізація (офіційність) процесу, а також пріоритетність збереження конструктивної комунікації та тривалих партнерських відносин між суб'єктами спору.

Окремим аспектом забезпечення доступу до правосуддя у його широкому розумінні є положення Рекомендації щодо обов'язку держав сприяти інклюзивності медіації. Це передбачає впровадження механізмів повної або часткової безоплатності медіаційних процедур, а також інтеграцію медіації до системи безоплатної правової допомоги. Такий підхід є критично важливим для гарантування процесуального паритету, насамперед у випадках, коли одна зі сторін належить до категорій осіб, що потребують посиленого соціально-правового захисту»[9].

Фундаментальне значення для формування європейського вектора розвитку альтернативного вирішення спорів має Рекомендація № R (98) 1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про сімейну медіацію» від 21 січня 1998 року. Цей документ, ухвалений у межах 616-го засідання заступників

[8] Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 21 травня 2008 р. Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах. URL: https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf

[9] Рекомендація Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в цивільних справах. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf

міністрів, став однією з перших концептуальних спроб нормативної уніфікації засад медіаційного процесу на міжнародному рівні.

Виокремлення сімейної медіації як об'єкта першочергового м'якого регулювання (soft law) свідчить про визнання європейською правовою спільнотою особливої соціальної делікатності сімейних деліктів та неефективності традиційних антагоністичних судових процедур у цій сфері. Зазначена Рекомендація заклала доктринальний підмурок для подальшої диференціації медіації та детермінувала вектори національних правових реформ у державах-членах Ради Європи. У п. 7 Рекомендації зазначається, що застосування медіації має значний потенціал розвитку, зокрема у сфері сімейних правовідносин. Серед основних перспектив цього інституту виокремлюється можливість підвищення якості комунікації між членами сім'ї, зниження рівня конфліктності між сторонами спору, досягнення мирного врегулювання розбіжностей та збереження конструктивних особистісних контактів між батьками й дітьми. Крім того, медіація сприяє мінімізації соціальних і економічних витрат, пов'язаних із розлученням чи окремим проживанням, як для безпосередніх учасників конфлікту, так і для держави загалом[10].

Рівень імплементації зазначених міжнародних стандартів виступає детермінантою якісного розвитку вітчизняного законодавчого масиву у сфері ADR (Alternative Dispute Resolution). Системна апроксимація цих норм у національне правове поле сприяє суттєвому зниженню ризиків виникнення правових колізій у процесі правозастосування.

Це, у свою чергу, оптимізує функціональну діяльність інститутів позасудового вирішення спорів – зокрема третейського судочинства, міжнародного комерційного арбітражу, а також професійних медіаторів та провайдерів відповідних послуг. Забезпечення високого ступеня гармонізації дозволяє нівелювати методологічні суперечності та гарантувати правову визначеність у діяльності установ, що спеціалізуються на альтернативному врегулюванні конфліктів. Враховуючи міжнародну та європейську практику вирішення спорів шляхом медіації, нормативне закріплення такої процедури, перспективи щодо застосування медіації, в Україні 16 листопада 2021 року було прийнято Закон України «Про медіацію», який набув чинності 15 грудня 2021 року[11].

Цей закон ґрунтується на Конституції України[12] інших нормативно-правових актів, враховує ратифіковані міжнародні договори, визначає правові засади та порядок проведення медіації як добровільної позасудової процедури врегулювання конфліктів (спорів) шляхом переговорів за допомогою медіатора та поширюється на цивільні, сімейні, трудові, господарські, адміністративні спори, а також у кримінальних провадженнях, де можливе примирення потерпілого з підозрюваним/обвинуваченим.

---

[10] Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_1998_01_21.pdf

[11] Про медіацію: Закону України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

[12] Конституція України https://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/pershe_chytannya_96.html

Законодавче закріплення процедури медіації сприяло адаптації важливих нормативно-правових актів в частині застосування процедури у вирішенні окремих категорій спорів. Зокрема, було доповнено зміст Кодексу законів про працю статтею 222^{-1} «врегулювання трудових спорів шляхом медіації»[13]. Земельний кодекс – статтею 158^{-1} »врегулювання земельних спорів шляхом медіації»[14]. Кодексом адміністративного судочинства України крім «примирення» тепер визначено можливість врегулювання спорів «у тому числі шляхом медіації», «проведення якої не впливає на перебіг строку звернення до адміністративного суду»; встановлено «заборону представництва особою, якщо вона була медіатором під час проведення медіації щодо спору, пов'язаного із справою, що розглядається в суді»[15].

У Законі «Про нотаріат» зазначено, що «нотаріуси можуть проводити медіацію у порядку, визначеному законом, за умови проходження ними базової підготовки медіатора» та доповнено статтею 16^{-1} »Медіація в нотаріаті» такого змісту «нотаріальна палата України здійснює підготовку нотаріусів у сфері медіації, веде та оприлюднює реєстри нотаріусів, які пройшли підготовку у сфері медіації» [16].

Господарський процесуальний кодекс України закріплюється «можливість сторонам примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу, а результат домовленості сторін оформити мировою угодою». Як і в КАСУ ГПКУ «особа не може бути представником, якщо вона є чи була медіатором під час проведення медіації щодо спору, пов'язаного із справою, що розглядається в суді»[17].

Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» закріплює «за сторонами можливість врегулювати спір у тому числі шляхом медіації» [18].

Враховуючи міжнародні стандарти в галузі альтернативного вирішення спорів Закон України «Про третейські суди» зобов'язує третейські суди на початку розгляду «з'ясувати у сторін можливість закінчити справу мировою угодою, у тому числі досягнутою шляхом медіації, та в подальшому сприяти вирішенню спору шляхом укладення мирової угоди на всіх стадіях процесу»[19]. Важливими змінами стали доповнення до Закону України »Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» стало закріплення права суб'єктам соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю «пропонувати вирішення спорів, що виникають у об'єктів соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю, шляхом

[13] Кодекс законів про працю України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

[14] Земельний кодекс України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text .

[15] Кодекс адміністративного судочинства України https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

[16] Закон Про нотаріат https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text.

[17] Господарський процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

[18] Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text.

[19] Про третейські суди : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text

медіації»[20]. Заохочення до застосування сторонами процедури медіації відповідно до Закону України «Про судовий збір» є «право на повернення 60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні позову в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації» та «60 відсотків судового збору, сплаченого при поданні відповідної апеляційної чи касаційної скарги, в разі якщо домовленості про укладення мирової угоди, відмову позивача від позову або визнання позову відповідачем досягнуто сторонами за результатами проведення медіації»[21]. Соціальне законодавство України серед базових соціальних послуг зазначає медіацію[22].

Внесено зміни шляхом доповнення новими статтями чи змінами редакції попередніх до Цивільного процесуального кодексу України. Так, « сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Результат домовленості сторін може бути оформлений мировою угодою»; «особа не може бути представником, якщо вона є чи була медіатором під час проведення медіації щодо спору, пов'язаного із справою, що розглядається в суд»; визначено можливість «повернення 60 відсотків судового збору» за подання позову, апеляції чи касаційної скарги, якщо спір врегульовано шляхом медіації. «суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі звернення обох сторін з клопотанням про зупинення провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації – на час проведення медіації, але не більше дев'яноста днів з дня постановлення судом ухвали про зупинення провадження у справі»[23].

У країнах європейського простору вже тривалий час утверджується підхід, спрямований на обмеження виключно каральних засобів реагування та запровадження механізмів примирення між потерпілим і правопорушником. Важливим кроком у цьому напрямі стало Рамкове рішення Ради Європейського Союзу 2001 року «Про положення жертв у кримінальному судочинстві», яке поклало на держави–члени ЄС обов'язок сприяти розвитку медіації у кримінальних провадженнях та забезпечувати можливість врахування угод, досягнутих між сторонами внаслідок проведення процедури медіації.

Україна законодавчо закріпила застосування медіації є кримінальному праві у випадках, коли неповнолітній вперше вчинив кримінальне правопорушення або нетяжкий злочин і визнає свою вину. Угода за наслідками медіації в цьому випадку може бути укладена між неповнолітнім правопорушником та потерпілим для відшкодування першим шкоди як майнової, так і моральної, та звільнення його від кримінальної відповідальності, задля відновлення

[20] Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text

[21] Про судовий збір : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text

[22] Про соціальні послуги : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text

[23] Цивільний процесуальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text

справедливості, ресоціалізації, шляхом усвідомлення порушником наслідків вчиненого та активної участі в їх усуненні.

Попри все, медіація в Україні залишається відносно новим, але дедалі важливим інструментом врегулювання спорів поза судом. Як свідчить практика, найчастіше вона застосовується у сімейних та цивільних спорах, де сторони часто перебувають у тривалих правовідносинах і для них важливо знайти рішення без загострення конфлікту, зберегти стосунки на майбутнє. Зокрема медіація можлива: у про розірвання шлюбу, визначення місця проживання дитини, аліменти, поділ спільного майна, поділ спадкового майна між родичами; визначення меж ділянок, спори про правила користування спільним майном.

Так само медіація можлива і буде ефективна при вирішенні й господарських спорів, зокрема про спір щодо невиконання договору поставки. Наприклад, постачальник затримав поставку обладнання на 3 місяці через збій у логістиці а покупець (завод) зазнав збитків і подав позов про стягнення великої пені та розірвання договору. В процесі медіації з'ясувалося, що покупцеві насправді важливіше отримати обладнання і сервісне обслуговування, а не просто гроші. Медіаційний процес закінчився укладенням угоду, згідно якої постачальник надає 20% знижки на наступну партію товару та безкоштовне сервісне обслуговування на 2 роки, а покупець відмовляється від стягнення пені та продовжує термін договору.

Чи в спорі між засновниками бізнесу, в якому два співвласники IT-компанії (50/50) мають радикально різні погляди на стратегію розвитку. Один хоче продати компанію, інший – залучити інвестиції. Робота компанії могла би бути паралізована, якби сторони не дійшли до угоди наступного рішення – один партнер викуповує частку іншого з розстрочкою платежу на 1 рік. При цьому той, хто йде, отримує право забрати з собою частину команди для нового проєкту, який не конкурує з основним бізнесом. Тоді, коли в суді могло постати питання банкрутства компанії.

Приймаючи рішення врегулювати спір шляхом медіації, для сторін є актуальний і психологічний аспект конфлікту, а медіація як раз орієнтована на збереження або коректне припинення стосунків, на потреби та інтереси сторін. Вона дозволяє сторонам Для зручності пошуку медіатора можна скористатися міжорганізаційною платформою mediation-help.com, що була створена за підтримки Європейського Союзу в рамках Проєкту «CONSENT: підвищення в Україні ролі альтернативного вирішення спорів з фокусом на медіацію», що реалізується Українською академією медіації не втратити обличчя» та налагодити комунікацію, що критично важливо, наприклад, при вихованні спільних дітей після розлучення. Тоді як суд виносить рішення на користь однієї сторони, що часто поглиблює ворожнечу («переможець – переможений»).

Обираючи медіацію при вирішення приватних спорів, наприклад у спорі про межу земельної ділянки, сторони можуть домовитися не про перенесення паркану (як присудив би суд), а про спільне використання частини землі або обмін іншими послугами, що задовольнить обох. Сторони усвідомлюють, що медіація дозволяє вийти за межі правового спору та знайти рішення, що базується на інтересах, а не лише на нормах права. Не слід упускати й

економічну та часову ефективність, адже цивільний процес в Україні часто супроводжується численними переносами засідань, експертизами та апеляціями, тоді як медіація може бути проведена за кілька сесій протягом місяця. Відсутність необхідності сплачувати значні суми судового збору (або можливість повернути 60% сплаченого збору при примиренні), витрат на адвокатів для кожного засідання та проведення судових експертиз, контроль за результатом та ризиками сторонами – мінімізує ризик отримання «невигідного» рішення та підвищує рівень його добровільного виконання.

Українське законодавство про медіацію виділяє наступні угоди, які укладаються під час процедури медіації. Зокрема, «договір про проведення медіації – угода про надання послуг з проведення медіації з метою запобігання виникненню або врегулювання конфлікту (спору), укладена сторонами можливого або наявного конфлікту (спору) та медіатором (медіаторами) у погодженій ними усній чи письмовій формі, яка відповідає вимогам закону»; «медіаційна угода – письмова угода учасників правовідносин про спосіб врегулювання всіх або певних конфліктів (спорів), які виникли або можуть виникнути між ними, шляхом проведення медіації і яка може укладатися у формі медіаційного застереження в договорі або у формі окремої угоди»; та «угода за результатами медіації – угода, що фіксує результат домовленості сторін медіації у погодженій між ними усній чи письмовій формі з урахуванням вимог закону»[24].

І якщо медіація проводилася під час судового процесу, її результати часто оформлюються як мирова угода, що набуває сили судового рішення та може бути виконана примусово.

2. Практика застосування медіації та перспективи розвитку інституту медіації в Україні

Правова природа медіації в Україні визначається її диспозитивним характером, що знаходить своє відображення у засаді взаємної згоди сторін як першооснові ініціювання процедури. Методологічний каркас медіаційного процесу в Україні вибудуваний на системній сукупності принципів, серед яких ключове місце посідають добровільність та конфіденційність, що гарантують захист приватної автономії учасників. Ефективність правового впливу в межах медіації забезпечується через дотримання вимог нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, що виступає гарантом об'єктивності процесу. Водночас суб'єктна складова процедури ґрунтується на засадах самовизначення та процесуального паритету (рівності прав) сторін, що дозволяє учасникам не лише зберігати контроль над вирішенням спору, а й забезпечувати легітимність досягнутих домовленостей у межах чинного правового поля.

Важливою складовою інфраструктури медіації в Україні є децентралізована система реєстрів, що верифікують професійну приналежність фахівців. На сучасному етапі функції щодо формування та ведення реєстрів покладені на суб'єктів освітньої діяльності, що здійснюють підготовку медіаторів, а також на профільні об'єднання медіаторів та організації, що забезпечують проведення

[24] Про медіацію : Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

медіації (наприклад, реєстр медіаторів, які залучаються центрами з надання безоплатної правничої, реєстр Національної асоціації медіаторів України, реєстр медіаторів, який знаходиться на міжорганізаційній платформі mediation-help.com, що була створена «за підтримки Європейського Союзу в рамках Проєкту «CONSENT: підвищення в Україні ролі альтернативного вирішення спорів з фокусом на медіацію», що реалізується Українською академією медіації тощо).

Водночас актуальним лишається питання створення Єдиного державного реєстру медіаторів (або уніфікованого загальнонаціонального реєстру), що виступає необхідною умовою для підвищення прозорості ринку медіаційних послуг та гарантування захисту прав споживачів. Запровадження централізованого обліку дозволить забезпечити єдиний стандарт верифікації кваліфікаційних вимог, полегшить доступ громадян до достовірної інформації про фахівців, а також стане вагомим кроком на шляху до повноцінної інтеграції медіації у національну систему правосуддя.

Попри все, на сьогодні потенціал медіації використовується не повністю, хоча у низці судових справ можна побачити позитивну тенденцію: сторони дедалі частіше добровільно звертаються до цього механізму навіть у складних конфліктах. Це підтверджують і конкретні судові рішення, які поступово формують практику інтеграції медіації у судовий процес.

Показовою є ухвала Берегівського районного суду Закарпатської області у справі №297/1448/24. У цьому спорі товариство «Вайс Інвест» вимагало усунути перешкоди у користуванні земельною ділянкою, стверджуючи, що відповідач незаконно спорудив на території бетонну огорожу та частину будівлі. Справа перебувала у провадженні суду кілька місяців, однак восени 2024 року обидві сторони подали заяви з проханням зупинити розгляд і передати конфлікт на медіацію. Суд зважив на те, що відповідно до Цивільного процесуального кодексу сторони можуть звернутися до медіації на будь-якій стадії процесу, а п. 4-1 ч. 1 ст. 251 ЦПК прямо зобов'язує суд зупинити провадження, якщо таке клопотання надходить від усіх учасників спору. Ухвалою суду провадження було зупинено на максимальний, передбачений законом строк – 90 днів. Ця ухвала демонструє, що суди не лише формально виконують вимоги закону, а й фактично сприяють спробам сторін врегулювати конфлікт у більш конструктивний спосіб. Водночас справа показує й певні недоліки: встановлений законом 90-денний строк не завжди достатній для складних переговорів, а відсутність єдиного реєстру медіаторів та механізму оцінки результатів медіації ускладнює аналіз її ефективності. Немає й механізму оцінки реальної ефективності медіації, оскільки результати процедури не фіксуються централізовано. Крім того, досі недостатньою є поінформованість громадян про можливості медіації, що знижує кількість звернень.

Ще одним показовим прикладом є ухвала Придніпровського районного суду м. Черкаси від 30 березня 2023 року у справі № 711/9738/19, що стосувалася визначення права власності на майно, яке позивач вважав спільною сумісною власністю подружжя. На стадії підготовчого засідання сторони подали спільне клопотання про зупинення провадження, оскільки дійшли згоди

спробувати врегулювати конфлікт за допомогою медіатора. Суд, спираючись на ті ж норми процесуального закону та положення Закону «Про медіацію», зупинив провадження на строк до 90 днів. Цей випадок особливо показовий тим, що сторони звернулися до медіації у сімейному спорі, який, як правило, емоційно складний і може тривати роками. Медіація у таких ситуаціях дає можливість уникнути ескалації конфлікту, зберегти взаємоповагу між членами родини і досягти рішення, яке влаштовує обидві сторони, на відміну від суто судового розгляду, де завжди є сторона, яка програє.

Обидві справи демонструють важливу тенденцію: медіація поступово перестає бути абстрактним поняттям і стає реально діючим інструментом у судовій практиці. Сторони, які раніше покладалися виключно на суд, дедалі частіше обирають переговорну модель врегулювання спору. Це свідчить про зміну правової культури та зростання довіри до інститутів позасудового вирішення конфліктів.

Примирення сторін шляхом медіації відбулося і у справі про банкрутство ТОВ «Паливно-енергетична компанія «Енергоіндустрія»«. В ухвалі Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду у справі зазначається, що «сторони у справі можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Результат домовленості сторін має бути оформлений мировою угодою». Так, під час розгляду справи Верховним Судом від заявників ТОВ «Тар Альянс», ТОВ «Енергобуд» і ТОВ «ПЕК «Енергоіндустрія»« надійшло спільне клопотання про зупинення провадження у справі на підставі п. 3-1 ч. 1 ст. 227 ГПК України у зв'язку з проведенням медіації. Згідно із ч. 2 ст. 3 Закону України «Про медіацію» медіація може бути проведена, в тому числі, «під час судового, третейського, арбітражного провадження або під час виконання рішення суду, третейського суду чи міжнародного комерційного арбітражу». За змістом ч. 7 ст. 46 ГПК України «сторони можуть примиритися, у тому числі шляхом медіації, на будь-якій стадії судового процесу. Результат домовленості сторін має бути оформлений мировою угодою». Відповідно до п. 3-1 ч. 1 ст. 227 ГПК України «суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у випадку звернення сторін з клопотанням про зупинення касаційного провадження у справі у зв'язку з проведенням медіації». «Провадження у справі зупиняється у випадках, встановлених п. 3-1 ч. 1 ст. 227 цього Кодексу, – на час проведення медіації, але не більше 90 днів з дня постановлення судом ухвали про зупинення провадження у справі. З огляду на викладене колегія суддів дійшла висновку про наявність достатніх правових підстав для задоволення клопотання ТОВ «Тар Альянс», ТОВ «Енергобуд» і ТОВ «ПЕК «Енергоіндустрія»« та зупинення касаційного провадження в цій справі у зв'язку з проведенням медіації»[25].

Господарський суд Львівської області затвердив мирову угоду між сторонами та, керуючись ч. 1 ст. 130 ГПК України, вирішив питання про

[25] Ухвала Верховного Суду від 16 листопада 2023 року у справі № 910/18802/21 (910/3246/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115030917 .

повернення позивачу 50% судового збору, який справляється при поданні позову[26].

Жовтневий районний суд м. Дніпропетровська розглядаючи цивільну справу, задовольнив спільне клопотання представників сторін про зупинення провадження у зв'язку з проведенням медіації. Суд послався на п. 4[1] ч. 1 ст. 251 ЦПК України, який зобов'язує суд зупинити провадження в разі звернення обох сторін із відповідним клопотанням[27].

Господарський суд Запорізької області, розглянувши в судовому засіданні матеріали справи № 908/1846/22 дійшов висновку про мирне врегулювання спору, що не передбачає дослідження доказів та всіх обставин справи, з урахуванням об`єктивних факторів, які вплинули на можливість виконання своїх господарських зобов`язань та відсутності вини Відповідача. Таким чином сторони погодили про часткове задоволення вимог[28].

Наявність сприятливого правового режиму для позасудового врегулювання конфліктів в Україні, інститут медіації та інші примирні процедури на сучасному етапі характеризуються низьким рівнем практичної імплементації та не мають ознак масового застосування, процедури медіації все ще перебувають на стадії становлення і не набули широкого поширення серед суб'єктів правовідносин.

За даними Єдиного державного реєстру судових рішень застосування процедури медіації в цивільному судочинстві станом на сьогодні має місце в наступних, наприклад, справах: Справа № 201/7679/21; Справа № 730/492/22; Справа № 640/5243/17; Справа № 522/7896/22[29].

За даними ЄДРСР з моменту набрання чинності Закону України «Про медіацію» суди виносили ухвали про зупинення провадження у цивільних справах для вирішення конфлікту за допомогою медіації. Варті уваги наступні рішення судів, зокрема: ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі№170/48/24 від 25.10.2024[30]; ухвала Франківського районного суду м. Львова у справі № 465/6094/23 від 19.12.2023[31]; ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі №№ 757/29628/22-ц від 26.10.2023[32]; ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області у справі №740/5192/23 від 12.10.2023[33]; ухвала Київського районного суду м. Харкова у справі

[26] Ухвала у справі № 914/1299/21 (29.06.2021) . URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/97964639?utm_source=chatgpt.com

[27] Ухвала у справі № 201/7679/21 (31.08.2022). URL:https://verdictum.ligazakon.net/document/106532030

[28] Ухвала про закриття провадження у справі 06.03.2023 справа № 908/1846/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua

[29] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua

[30] Ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122574812

[31] Ухвала Франківського районного суду м. Львова у справі № 465/6094/23 від 19.12.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115786702

[32] Ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі №№ 757/29628/22-ц від 26.10.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115848060

[33] Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області у справі №740/5192/23 від 12.10.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114131783

№ 953/6594/22 від 20.02.2023[34]; про розірвання шлюбу: ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/903/24 від 18.06.2024[35]; про відібрання дитини у матері: ухвала Переяслав Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/233/24 від 21.05.2024[36]; ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі у № 170/48/24 від 25.10.2024[37]; про поділ майна подружжя: ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/2986/22 від 08.05.2023[38]; ухвала Христинівського районного суду Черкаської області у справі № 705/3026/17 від 12.03.2024[39]; про визнання незаконним та скасування рішення, скасування державної реєстрації та усунення перешкод у користуванні майном: ухвала Галицького районного суду м. Львова у справі № 461/1675/22 від 29.03.2023 року[40]; про призначення місця проживання малолітніх дітей: ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/3138/22 від 08 травня 2023 року[41] [38].

Український досвід застосування процедури медіації в господарському судочинстві поповнюють справа № 908/532/23; справа № 927/394/23; справа № 927/396/23; справа № 927/395/23; справа № 910/22017/21; справа № 910/4162/22; справа № 910/2821/22; справа № 910/1677/22[42].

Таким чином, медіація як альтернативний спосіб врегулювання спору застосовується все частіше. Як самостійний спосіб за посередництва медіатора домовитися сторонам на взаємовигідних умовах, так і в процесі судового розгляду справи, шляхом укладання мирової угоди, та є не лише механізмом вирішення спору, а й важливим інститутом, що сприяє розвитку культури правового діалогу, демократизації правосуддя та підвищенню довіри громадян до правової системи.

Значення медіації для людини полягає у створенні можливості реалізувати право на ефективний захист своїх інтересів у спосіб, який відповідає принципам гуманізму, добровільності та рівності сторін. На відміну від традиційного судового процесу, медіація дозволяє людині зберегти контроль над перебігом і результатом врегулювання спору, що підсилює відчуття справедливості та довіри до правової системи. Це має безпосередній вплив на

[34] Ухвала Київського районного суду м. Харкова у справі № 953/6594/22 від 20.02.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

[35] Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі №373/903/24 від 18.06.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119839299

[36] Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/233/24 від 21.05. 2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119198463

[37] Ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122574812

[38] Ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/2986/22 від 08.05.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua

[39] Ухвала Христинівського районного суду Черкаської області у справі № 705/3026/17 від 12.03.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117588887

[40] Ухвала Галицького районного суду м. Львова у справі № 461/1675/22 від 29.03.2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109889518

[41] Ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/3138/22 від 08 травня 2023 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110759848

[42] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua

утвердження цінностей верховенства права та формування правової культури, орієнтованої на повагу до прав людини.

Застосування медіації у цивільних спорах набуває особливого значення в умовах воєнного стану в Україні. Повномасштабна війна зумовила різке зростання кількості конфліктів, пов'язаних із порушенням договірних зобов'язань, переміщенням осіб, споживчими правами та наданням медичних послуг тощо. Медіація під час війни виступає не лише правовим інструментом, а й засобом підтримання соціальної стабільності та відновлення довіри до правової системи.

Враховуючи динамічність економічних процесів, важливим для фізичних, юридичних осіб, держави залишаються економія ресурсів, збереження ділової репутації, запобігання публічного конфлікту, підвищення передбачуваності й стабільності правового середовища, що впливає на наприклад, інвестиційну привабливість країни, формування сучасної правової культури, заснованої на партнерстві та діалозі. Саме на забезпечення цих факторів і спрямована медіація.

Саме через те, що цивільно-правові спори є одними з найчисельніших, застосування медіації оптимізує функціонування всієї системи правосуддя. Саме через значне перевантаження судової системи суспільство потребує альтернативних позасудових механізмів врегулювання конфліктів. Так, в умовах стрімкого розвитку електронної комерції та зростання транскордонних приватноправових спорів медіація постає як інструмент, здатний забезпечити швидке й менш затратне відновлення порушених прав та інтересів. Не менш вагомим є галузевий аспект. У сімейних правовідносинах медіація здатна забезпечити дотримання найкращих інтересів дитини, а у сфері охорони здоров'я – забезпечити захист прав пацієнтів без додаткової травматизації сторін і збереження довіри до медичної системи.

Дослідження медіації у цивільних правовідносинах визначається і необхідністю гармонізації національного законодавства з міжнародними та європейськими стандартами у сфері альтернативного вирішення спорів. Стратегічний курс Європейського Союзу орієнтований на всебічну інституційну підтримку медіації як пріоритетного інструменту забезпечення ефективного доступу до правосуддя та гармонізації транскордонних правовідносин, що відображено у Директиві 2008/52/ЄС «Про деякі аспекти медіації у цивільних і комерційних справах», яка закріплює принципи добровільності, конфіденційності та рівності сторін. Впровадження цих підходів в українську правову систему сприяє забезпеченню права кожної особи на доступ до ефективного правосуддя, реалізації принципу верховенства права та формуванню культури мирного врегулювання спорів. Цифровізація суспільних відносин вимагає інтеграції онлайн-платформ та процедур онлайн-врегулювання спорів (ODR), що піднімає питання доказової сили електронних угод і їх виконуваності. Європейський та міжнародний вимір, зокрема врахування положень Сінгапурської конвенції 2019 року, підсилює значення комплексного дослідження правових засад медіації у цивільних правовідносинах. Усі ці чинники засвідчують наукову й практичну значущість обраної теми.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що медіація є важливим елементом сучасної системи альтернативного вирішення спорів, який забезпечує ефективне поєднання принципів доступності правосуддя, добровільності, автономії волі сторін та захисту їхніх законних інтересів. Світовий і європейський досвід підтверджує, що застосування медіації сприяє не лише зменшенню навантаження на судову систему, а й формуванню культури конструктивного діалогу та відповідального врегулювання конфліктів.

Дослідження міжнародно-правових актів та європейських стандартів у сфері медіації засвідчило, що Україна загалом рухається у напрямі гармонізації національного законодавства з європейськими підходами до альтернативного вирішення спорів. Прийняття Закону України «Про медіацію» стало важливим етапом інституціоналізації медіації та створило необхідні правові передумови для її застосування у цивільних, сімейних, господарських, трудових та інших категоріях спорів. Водночас процес становлення цього інституту ще не завершено та потребує подальшого нормативного й організаційного вдосконалення.

У ході дослідження встановлено, що правова природа медіації ґрунтується на принципах добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності медіатора та рівності сторін. Саме ці принципи забезпечують можливість досягнення взаємоприйнятного рішення без застосування примусових механізмів державного впливу, що позитивно впливає на рівень виконання досягнутих домовленостей та збереження соціальних, сімейних і ділових зв'язків між учасниками конфлікту.

Аналіз судової практики свідчить про поступове розширення використання медіації в Україні. Суди дедалі частіше застосовують передбачені процесуальним законодавством механізми зупинення провадження для проведення медіації, що підтверджує поступову інтеграцію цього інституту в національну систему правосуддя. Разом із тим рівень практичного застосування медіації залишається недостатнім порівняно з потенційними можливостями її використання.

Серед основних проблем функціонування медіації в Україні слід виділити недостатню обізнаність громадян щодо її переваг, відсутність єдиного державного реєстру медіаторів, обмеженість статистичних даних про результати медіаційних процедур, а також недостатній рівень інституційної підтримки цього механізму. Зазначені фактори стримують ширше впровадження медіації та знижують рівень довіри до неї як до ефективного способу захисту прав та інтересів.

Особливого значення медіація набуває в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення України, коли зростає кількість приватноправових конфліктів, пов'язаних із договірними відносинами, сімейними спорами, захистом прав внутрішньо переміщених осіб та іншими суспільними викликами. За таких умов медіація виступає не лише правовим механізмом врегулювання спорів, а й важливим інструментом підтримання соціальної стабільності та відновлення суспільної довіри. Важливим залишається проблема ширшого запровадження медіації в кримінальному провадженні,

коли питання стосується відповідальності неповнолітніх, відшкодування матеріальної шкоди чи компенсації моральної шкоди.

Отже, медіація в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку та може стати одним із ключових елементів сучасної системи правосуддя. Для реалізації цього потенціалу необхідними є подальше вдосконалення законодавства, створення ефективних механізмів професійної підготовки та контролю діяльності медіаторів, формування єдиного інформаційного простору у сфері медіації та популяризація культури мирного врегулювання спорів. Лише за умови комплексного розвитку зазначених напрямів медіація зможе повною мірою виконувати свою соціальну та правову функцію в системі захисту прав людини й забезпечення верховенства права.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні розглянуто інститут медіації як сучасний альтернативний спосіб вирішення спорів та важливий елемент забезпечення доступу до правосуддя. Проаналізовано європейські стандарти правового регулювання медіації, зокрема положення директив і рекомендацій Ради Європи, що визначають основні засади її застосування. Особливу увагу приділено імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство України та значенню Закону України «Про медіацію». Проблематика дослідження полягає у необхідності підвищення ефективності механізмів позасудового врегулювання конфліктів в умовах перевантаженості судової системи та зростання потреби у швидкому й доступному захисті прав. Досліджено особливості застосування медіації у цивільних, сімейних, господарських, трудових та окремих кримінальних спорах. Висвітлено основні принципи медіації, серед яких добровільність, конфіденційність, нейтральність медіатора та рівність сторін. Проаналізовано судову практику щодо використання медіації та наведено приклади її інтеграції у судовий процес. Встановлено, що медіація сприяє збереженню соціальних зв'язків між сторонами, скороченню витрат часу та коштів, а також підвищенню рівня добровільного виконання досягнутих домовленостей. Результати дослідження свідчать про поступове зростання ролі медіації в Україні та формування позитивної практики її застосування судами. Обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення законодавства, розвитку професійної підготовки медіаторів і популяризації культури мирного врегулювання спорів.

Література

1. Oksana Melenko Mediation as an Alternative Form of Dispute Resolution: Comparative-Legal Analysis. *European Journal of Law and Public Administration.* Vol. 7. No. 2. 2020. P. 46–63. URL: https://lumenpublishing.com/journals/index.php/ejlpa/article/view/4044

2. Господарський процесуальний кодекс України. Закон України № 1798-XII від 06.11.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

3. Григорчук Н.П., Степанова Г.М. Відновне правосуддя в кримінальному процесі щодо неповнолітніх: історичний контекст і сучасна практика.

Юридичний науковий електронний журнал. 2025. № 3. С. 407–410. URL: https://lsej.org.ua/3_2025/98.pdf

4. Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту Ради від 21 травня 2008 р. Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах. URL: https://zakononline.ua/documents/show/288211_288276

5. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua

6. Земельний кодекс України : Закон України № 2768-III від 25.10.2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text

7. Кармаза О.О., Федоренко Т.В. Цивільно-правові договори в медіації: проблеми якості закону. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 2. 2023. С. 151–154.

8. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України № 2747-IV від 06.07.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

9. Кодекс законів про працю України : Закон України № 322-VIII від 10.12.1971. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text

10. Конституція України. URL: https://static.rada.gov.ua/NEWSAJT/site/const/pershe_chytannya_96.html

11. Костюченко О.Є., Монаєнко А.О., Атаманчук Н.І. Медіація як форма захисту цивільних прав. *Нове українське право.* 2022. № 1. С. 49–56. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/196/177

12. Мазур М.Р., Дмитренко А.А. Особливості медіації у кримінальному провадженні України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2021. С. 273–277. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/01/54.pdf

13. Маліннікова Д.К. Сімейна медіація як ефективний метод вирішення спорів в умовах воєнного стану в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* 2024. Том 35 (74). № 1 С. 36–40. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/9.pdf

14. Можайкіна О.С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2017. № 5. С. 55–57. URL: http://apnl.dnu.in.ua/5_2017/15.pdf

15. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 року № 1875-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text

16. Про міжнародний комерційний арбітраж : Закон України № 4002-XII від 24.02.1994. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4002-12#Text

17. Про нотаріат : Закон України № 3425-XII від 02.09.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text (дата звернення 20.10.2025)

18. Про соціальні послуги :Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text

19. Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю : Закон України № 2558-III 21.06. 2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text

20. Про судовий збір : Закон України № 3674-VI 08.07.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#Text

21. Про третейські суди : Закон України № 1701-IV від 11 травня 2004 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text

22. Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_1998_01_21.pdf

23. Рекомендація Rec (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в цивільних справах. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf

24. Ухвала Верховного Суду від 16 листопада 2023 року у справі № 910/18802/2 (910/3246/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115030917

25. Ухвала Галицького районного суду м. Львова у справі № 461/1675/22 від 29.03.2023 року URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109889518

26. Ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/2986/22 від 08.05.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua

27. Ухвала Жовківського районного суду Львівської області у справі № 444/3138/22 від 08 травня 2023 року URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/110759848

28. Ухвала Київського районного суду м. Харкова у справі № 953/6594/22 від 20.02.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/

29. Ухвала Ніжинського міськрайонного суду Чернігівської області у справі № 740/5192/23 від 12.10.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114131783

30. Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/903/24 від 18.06.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119839299

31. Ухвала Переяслав-Хмельницького міськрайонного суду Київської області у справі № 373/233/24 від 21.05. 2024. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/119198463

32. Ухвала Печерського районного суду м. Києва у справі № 757/29628/22-ц від 26.10.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115848060

33. Ухвала про закриття провадження у справі 06.03.2023 справа № 908/1846/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua

34. Ухвала у справі № 201/7679/21 (31.08.2022) URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/106532030

35. Ухвала у справі № 914/1299/21 (29.06.2021) URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/97964639?utm_source=chatgpt.com

36. Ухвала Франківського районного суду м. Львова у справі № 465/6094/23 від 19.12.2023. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115786702

37. Ухвала Христинівського районного суду Черкаської області у справі № 705/3026/17 від 12.03.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117588887

38. Ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122574812

39. Ухвала Шацького районного суду Волинської області у справі № 170/48/24 від 25.10.2024. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122574812

40. Хахуцяк О.Ю., Степанова Г.М. Медіація в кримінальному процесі. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 11/2022 С. 690–693 URL: https://lsej.org.ua/11_2022/167.pdf

41. Цивільний процесуальний кодекс України. Закон України № 1618-IV від 18.03.2024.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення 12.12.2025)

42. Чепік-Трегубенко О.С., Чернобук В.В. Теоретико-прикладні аспекти застосування медіації в умовах воєнного стану в Україні (на прикладі сімейної медіації. Електронне наукове видання *«Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 03, частина 1. С. 61–66. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/10.pdf

Information about the author:
Melenko Oksana Volodymyrivna,
PhD in Law,
Associate Professor at the Department of Public Law,
Faculty of Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
19, Universytetska str., Chernivtsi, 58000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-14

ВІЗІЇ ГАНСА ГРОССА: КРИМІНОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВІДНОВНОГО ПРАВОСУДДЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Митрофанов І. І., Свєтлічний І. В.

ВСТУП

Візії Г. Гросса в кримінально-правовій юстиції стосуються його фундаментального внеску в розвиток криміналістики як самостійної науки. Професор кримінального права Чернівецького університету Г. Гросс (1847–1915) є одним із засновників криміналістики, у праці «Керівництво для судових слідчих суддів як система криміналістики» (Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik, 1893) запропонував системний підхід до розслідування кримінальних правопорушень. За концепцією Г. Гросса, предмет криміналістики – це вивчення двох видів діяльності: злочинної (включаючи психологічні аспекти поведінки правопорушників, способи вчинення злочинів) та діяльності слідчого (судового слідчого). Система криміналістики, на його думку, має будуватися за аналогією з кримінальним правом: загальна частина та особлива частина[1].

Г. Гросс наголошував на науковості, об'єктивності, використанні психологічних знань («Кримінальна психологія», 1898) для оцінки свідчень, надійності свідків і профілювання злочинців, а також на інтеграції криміналістики в кримінальний процес для ефективного встановлення істини. Його ідеї заклали основу сучасної криміналістики, підкресливши роль слідів, технічних засобів і психологічного підходу в юстиції, що нині застосовується у підготовці слідчих і суддів[2].

Визначити що таке відновне правосуддя – це складне завдання. Багато дослідників вважають відновне правосуддя суперечливим поняттям без чітких визначень меж, що ускладнює обмеження його суті конкретною програмою, практикою, філософією чи результатом (Делі, Пройетті-Скіфоні, Дюнкель та інші)[3][4]. Згідно Ван Несс три основні принципи лежать в основі теоретичної

[1] Гросс Г. Керівництво для судових слідчих суддів як система криміналістики / пер. з нім. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.

[2] Волобуєв А. Ф. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2024. Вип. 85: ч. 4. С. 24–26. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.3.

[3] Dünkel F., Horsfield P., Parosanu A. Research and selection of the most effective juvenile restorative justice practices in Europe: Snapshots from 28 EU member states (Tech. Rep.). *International Juvenile Justice Observatory*. 2015. URL: https://repozytorium.bg.ug.edu.pl/info/book/UOGab0651b374744eb5a137843fffd8fc9f/.

[4] Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. *Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform.* 2005. № 88. P. 215–239. URL: https://webarchiv.bundestag.de/archive/2006/0606/bic/bibliothek/akt_lit/aufsaetze/2005/aufsaetze_06_2005.pdf

основи відновного правосуддя: усунення шкоди, залучення зацікавлених сторін і трансформація відносин. Саме ці принципи відрізняють його від інших підходів у кримінальному правосудді, зазначають Ван Несс та Стронг[5]. Делі стверджує, що відновне правосуддя слід розглядати як механізм правосуддя, а не як альтернативу каральному правосуддю. Відновне правосуддя слід розглядати як один із низки інноваційних підходів до встановлення справедливості, які можна емпірично оцінити[6].

На практиці відновне правосуддя має кілька форм, і різні програми поєднують його фундаментальні принципи. Медіація між жертвою і правопорушником є найпопулярнішим підходом відновного правосуддя як у Сполучених Штатах, так і за кордоном, зазначають Умбрейт і Армор[7]. Процесуальна взаємодія сторін спрямована на досягнення раціонального консенсусу щодо способів нівелювання шкоди, завданої правопорушенням. У цьому контексті «виправлення ситуації» набуває характеру активного каяття та реституції, що є критично важливим для соціалізації неповнолітніх. На відміну від жорсткої диспозитивності класичного покарання, наслідки медіації (реституція, суспільно корисні роботи або етико-правовий акт вибачення та прощення) не є шаблонними. Вони формуються як унікальний продукт правотворчості самих учасників, що легітимізує результати процесу в очах сторін. Історичні та герменевтичні передумови відновного правосуддя доцільно розподілити за періодами від стародавнього світу до сучасності (див. табл. 1).

Таблиця 1

Історичні та герменевтичні передумови відновного правосуддя

Період / Етап	**Ключовий зміст**	**Зв'язок із сучасною ювенальною юстицією**
Стародавній світ	Інтерес до відновлення прав потерпілого	Підґрунтя для медіації як альтернативи покаранню
Середньовіччя – Новий час	Перехід до зобов'язань правопорушника перед державою (інквізиційне правосуддя)	Критика традиційної парадигми
Друга половина XX ст. (1970-ті)	Формування сучасної моделі; критика офіційної юстиції та гуманізація	База пілотних програм
Сучасність	Інструмент протидії злочинності неповнолітніх	Потреба змін до законодавства

Джерело: складено авторами

[5] Van Ness D. W., Strong K. H. Restoring justice: An introduction to restorative justice. *Anderson Publishing Co*. 2006. URL: https://doi.org/10.4324/9781003159773.

[6] Daly K. Restorative justice: The real story. *Punishment & Society*. 2002. 4(1), 55–79. URL: https://doi.org/10.1177/14624740222228464.

[7] Umbreit M. S., Armour M. P. Restorative justice dialogue: An essential guide for research and practice. Springer, 2010. 352 p. URL: https://books.google.com.ua/books?id=FPP4hkfxzj0C.

У зв'язку з темою кримінологічні аспекти відновного правосуддя щодо неповнолітніх зазначимо, що візії Г. Гросса, хоч і орієнтовані на класичний (переважно репресивний) підхід, створюють важливу передумову для сучасних людиноцентричних і відновних практик. Г. Гросс першим системно ввів кримінальну психологію в роботу системи правосуддя, що дозволяє глибше розуміти мотивацію, вікові особливості та потенціал реабілітації правопорушників.

У відновному правосудді (медіація, примирення, програми відновлення шкоди) щодо неповнолітніх психологічний фундамент Г. Гросса допомагає здійснити перехід від встановлення вини (хоча визнання винуватості не є обов'зковим елементом у національній моделі[8]), до конструктивного залучення усіх стейкхолдерів (зацікавлених сторін). Ця модель базується на інтеграції глибинних психологічних інсайтів у площину права, що дозволяє реалізувати принцип «найкращих інтересів дитини» та сформувати «дружній» формат юстиції. Такий підхід не заперечує, а діалектично доповнює класичну методологію Г. Гросса, вибудовуючи детерміновану послідовність: від об'єктивного криміналістичного з'ясування обставин правопорушення до застосування відновних процедур, спрямованих на ресоціалізацію суб'єкта.

Попри те, що системний та емпірико-психологічний підхід Г. Гросса не містив репаративної складової у її сучасному розумінні, він заклав фундаментальні методологічні презумпції для гуманізації кримінально-правової юстиції. Гросівська концепція «пізнання людини» як центрального елемента розслідування стала гносеологічним підґрунтям для пізніших людиноцентристських практик. Митрофанов І. І. зазначає, що окремий масив проблем становить філософія кримінальної відповідальності. Остання залишається правовою абстракцією: на відміну від «покарання» термін «відповідальність» вживається в Кримінальному кодексі України (КК) без законодавчого визначення. Поєднання цих двох категорій у вітчизняному КК є унікальною світовою практикою, потенціал якої ще не до кінця осмислений[9].

Таким чином, теоретичні здобутки Г. Гросса не вступають у суперечність із сучасними гуманістичними трендами, а слугують стійким базисом для еволюційного переходу від каральної юстиції до відновної. В контексті ювенальної кримінології це трансформує кримінальну відповідальність із механізму ізоляції на інструмент соціально-правової реабілітації, де покарання поступається місцем конструктивному діалогу та усвідомленому каяттю.

1. Кримінологічне підґрунтя відновного правосуддя

Традиційна каральна модель кримінальної юстиції зосереджується переважно на встановленні вини та застосуванні заходів кримінально-правового впливу, тоді як відновне правосуддя щодо неповнолітніх орієнтується на примирення, відшкодування шкоди, відновлення соціальних

[8] Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення : Наказ від 22.07.2024 № 2176/5/501/176. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1116-24#Text.

[9] Митрофанов І. І. Механізм кримінально-правового регулювання : монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2019. 480 с.

зв'язків і зниження психологічного травмування неповнолітніх учасників провадження[10].

У межах сучасної парадигми кримінальної відповідальності неповнолітніх особливої ваги набуває теорія реінтегративного сорому (reintegrative shaming) Дж. Брейтвейта (1989 р.), що постає фундаментальним теоретико-методологічним підґрунтям відновного правосуддя. Ця концепція пропонує альтернативну візію механізму превенції рецидивної злочинності через призму соціально-психологічної корекції особи. На відміну від карального підходу, де сором є інструментом стигматизації та маргіналізації правопорушника, реінтегративна модель базується на засадах «гуманного осуду».

Процесуальна справедливість – ще одна теорія, запропонована Томом Тайлером, показує чому відновне правосуддя може впливати на рецидивізм[11]. Згідно з його теорією процесуального правосуддя, сприйняття справедливості акторами системи кримінального правосуддя є важливим, оскільки громадяни частіше співпрацюють і приймають результат своєї справи, якщо вважають, що з ними поводилися справедливо. Іншими словами, хоча результати важливі, процес або спосіб, у який вирішуються питання, мають важливі наслідки. Коли люди позитивно сприймають систему, вони з більшою ймовірністю дотримуватимуться закону в майбутньому. Тривалість відновних процесів також мають значення, оскільки Ліпсі та Вілсон виявили, що ефективні процеси тривали щонайменше 23 тижні[12].

У дослідженні Леврант та інші стверджує, що єдина криміногенна потреба, на яку спрямовані програми відновне правосуддя – це перегляд систем цінностей молоді шляхом розвитку емпатії до жертв[13]. Як зазначає Дейлі, очікування того, що відновне правосуддя може спричинити значні зміни в людях, як часто стверджують багато прихильників, насправді є міфом[14]. Жертви зазначили, що мають більше задоволення та сприйняття справедливості, ніж їхні колеги з контрольної групи. Молоді учасники, які брали участь у програмах відновне правосуддя , зазначили вищий рівень сприйняття справедливості порівняно з молоддю, яка не була включена до цих програм. Молоді учасники також зазначали більшу задоволеність та менш підтримуючі

[10] Свєтлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254–257. URL: http://lsej.org.ua/1_2022/63.pdf;

Малець О. О., Свєтлічний І. В. Кримінально-правова протидія злочинності неповнолітніх засобами відновного правосуддя: практичні аспекти. *Правовий часопис Донбасу*. 2024. Т. 2, № 4. С. 108–112. DOI: 10.32782/2523-4269-2022-81-4-2-108-112. URL: https://ljd.dnuvs.ukr.education/index.php/ljd/article/view/111.

[11] Lanni A. Taking restorative justice seriously. *Buffalo Law Review*. 2021. 69(3), 635. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3797755.

[12] Lipsey M. W., Wilso D. B. Effective intervention for serious juvenile offenders: A synthesis of research. In R. Loeber & D. P. Farrington (Eds.), *Serious and violent juvenile offenders: Risk factors and successful interventions*. 1998. pp. 313–345.

[13] Levrant S., Culle, F. T., Fulton B., Wozniak J. F. Reconsidering restorative justice: The corruption of benevolence revisited? *Crime & Delinquency*, 1999. 45(1), 3–27.

[14] Daly K. What is restorative justice? Fresh answers to a vexed question. *Victims & Offenders*. 2016. 11(1), 9–29.

ставлення до правопорушень, хоча ці результати не були статистично значущими.

Такі результати підтверджують вплив відновного правосуддя, а також можуть бути одним із пояснень, чому відновні програми впливають на рецидив. Іншими словами зростання сприйняття справедливості та задоволення процесами відновне правосуддя може стимулювати дотримання закону в майбутньому. Існують і певні недоліки, так, у згаданих країнах основною метою державного фінансування відновних програм є зменшення майбутньої шкоди або, загалом, покращення громадської безпеки. Отже, щоб виправдати своє існування, програми відновного правосуддя зазвичай прагнуть продемонструвати ефективність щодо рецидиву під час оцінки. Інші, можливо, похвальні цілі, такі як задоволеність жертв процесом і результатами, стають другорядними або частіше повністю ігноруються, незважаючи на їхнє значення для теоретичних основ відновного правосуддя[15].

Результати згаданого дослідження Кімбрелл та ін. (2022) виявили, що програми відновне правосуддя ефективні у зменшенні рецидиву. Однак автори виявили значну гетерогенність результатів у різних дослідженнях. Найякісніші дослідження, тобто рандомізовані контрольовані дослідження та якісні квазіексперименти, мали загальний середній ефект, який фактично був нульовим.

Найчастіше присутні елементи програми в дослідженнях включали присутність фасилітатора/медіатора (71%), особисту зустріч (69%), накази про відшкодування (64%), присутність жертви (59%), відновлювальну угоду (55%), вимогу громадських робіт (57%) та участь членів родини (49%). Менш частими елементами програми були передконференція/медіація (33%), участь громади (33%), вибачення (письмове або усне) (27%) та подальше виконання вимог (24%). Рідкісними елементами програми були персональні послуги жертвам, непряма або шатл-медіація, групи або заняття з емпатії жертв, а також використання сценарію.

Отже, перспективи відновного правосуддя в Україні пов’язані з його поступовою інституціоналізацією через пілотні програми, зокрема Програму відновного правосуддя за участю неповнолітніх підозрюваних та обвинувачених, запроваджену наказом від 22.07.2024 № 2176/5/501/176, а також через Національну стратегію захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року[16]. У цьому контексті криміналістичні підходи Г. Гросса можуть розглядатися не лише як інструмент доказування, а і як допоміжна основа для гуманізації досудового провадження, зокрема для глибшого розуміння мотивації неповнолітнього, оцінки ризиків повторної протиправної

[15] Kimbrell C., Wilson D., Olaghere A. Restorative justice programs and practices in juvenile justice: An updated systematic review and meta-analysis for effectiveness. *Cryminology and public police*. 2023. С. 161–195. URL: https://doi.org/10.1111/1745-9133.12613

[16] Про схвалення Національної стратегії захисту прав дитини у сфері юстиції на період до 2028 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2028 роках : розпорядження Кабінету Міністрів України від 31.12.2024. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-natsionalnoi-stratehii-zakhystu-prav-dytyny-u-sferi-iustytsii-na-period-do-2028-t140.

поведінки та підготовки до відновних процедур. У цьому контексті криміналістичні підходи Г. Гросса в архітектоніці відновного правосуддя зумовлюють імперативну потребу в імплементації поглибленого психолого-антропологічного аналізу особи неповнолітнього правопорушника. Такий діагностичний інструментарій виступає основним презумптивним чинником забезпечення ефективності процедури медіації, трансформуючи її з нормального акту примирення в дієвий механізм ресоціалізації та реституції порушеного правопорядку через призму гуманізації кримінальної відповідальності. Це вперше в Україні реалізується на рівні пілотних проєктів 2024 року з акцентом на зупинення досудового розслідування при успішній медіації, що відповідає європейським стандартам і формує нову культуру діалогу в ювенальній юстиції.

Від 9 вересня 2024 року в Україні розпочато реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення» в межах програми проводиться медіація між потерпілим і неповнолітнім підозрюваним або обвинуваченим[17].

Водночас у контексті ювенальної юстиції ідея узгодження процесуальних механізмів із відновними практиками (зупинення досудового розслідування) не втрачає наукової актуальності, адже чинна модель кримінального провадження поки що не повною мірою враховує потребу в гнучких процедурах. Хоча ідея зупинення досудового розслідування у зв'язку з реалізацією відновних процедур видається привабливою з позицій гуманізації ювенальної юстиції, вона є процесуально специфічною, оскільки кримінально-процесуальне законодавство України встановлює вичерпний перелік підстав такого зупинення, який не підлягає розширювальному тлумаченню. У зв'язку з цим медіація може розглядатися не як автономна підстава для зупинення провадження, а як процедура, що потребує окремого узгодження з механізмами досудового розслідування[18].

Відсутність імперативного зв'язку між успішною реалізацією відновної програми та процесуальним рішенням про закриття провадження створює ситуацію правової невизначеності. Стагнація досудового розслідування замість його автоматичної детермінації результатами примирення нівелює стимулюючу функцію кримінальної відповідальності. Спостерігається недостатня конвергенція криміналістичної техніки з людиноцентристськими процедурами. Відсутність спеціалізованих протоколів слідчих дій, адаптованих до психофізіологічних особливостей неповнолітніх у відновному контексті, ускладнює перехід від ретрибутивного до відновного правосуддя. Недостатня законодавча експлікація інституту виведення з кримінального процесу обмежує

[17] Про реалізацію пілотного проєкту «Програма відновного правосуддя за участю неповнолітніх, які є підозрюваними, обвинуваченими у вчиненні кримінального правопорушення». *Судова влада України*. 2024. URL: https://court.gov.ua/press/news/1659943/.

[18] Барган С. С. Проблеми нормативного регулювання процесуальних засобів пізнавальної діяльності слідчого. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 1. 2024. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.98.

можливості індивідуалізації юридичного впливу, залишаючи дитину в межах традиційного репресивного циклу. Дефіцит спеціальних відновних компетенцій у суб'єктів правозастосування в сукупності з відсутністю системного моніторингу пілотних проєктів створює загрозу «процесуальної імітації», де відновлення стає формальною ознакою, а не сутнісним змістом трансформації особистості.

Теоретичні положення Г. Гросса не втрачають своєї актуальності, а навпаки – слугують аксіологічним фундаментом для еволюції сучасної криміналістики. Проте в умовах трансформації правової системи України його ідеї потребують творчої реінтерпретації. Йдеться про перехід від суто технікопізнавального вивчення злочину до глибокого розуміння особистості неповнолітнього як суб'єкта відновлення правопорядку. Ефективна імплементація відновного правосуддя вимагає подолання формально-юридичних бар'єрів та перетворення медіаційної угоди на юридичний факт, що безпосередньо зумовлює трансформацію кримінально-правових відносин[19].

2. Праксеологічний аспект та стратегія імплементації відновної парадигми в Україні

Правова ментальність, сформована під впливом історичних трансформацій (від імперських до радянських), виступає системним гальмом для переходу від каральної парадигми до відновного правосуддя щодо неповнолітніх. За результатами дослідження Trust in Justice[20] виявлено певні фактори (перешкоди).

Патерналізм (пріоритет особистих зв'язків над формальними процедурами) перетворює відновні програми на інструмент неофіційного вирішення справ. Замість добровільного примирення жертви та неповнолітнього право порушника процес стає предметом домовленостей поза правового поля, що нівелює принцип добровільності та рівності сторін. Недовіра до правових інституцій щодо будь-якого зовнішнього втручання блокує психологічну готовність до відновних практик. Неповнолітній чи його батьки сприймають медіацію не як шанс на реабілітацію, а як слабкість чи оману. Потерпілий, у свою чергу, відмовляється від діалогу, вважаючи, що «державний примус не захистить», що в свою чергу суперечить потребі об'єктивної оцінки мотивації учасників. Суспільство та потерпілі часто сприймають виведення неповнолітнього правопорушника з кримінального провадження через успішну медіацію не як гуманістичний прогрес, а як «безкарність», що провокує рецидив. Емпірично це підтверджується низьким рівнем підтримки відновних програм у громадських опитуваннях: погляд трансформується в вимогу суто каральної правосуддя.

Інші фактори – толерантність до порушення закону, подвійність правосвідомості (формальне визнання норм і практичне ігнорування) та низька правова культура – посилюють ефект. Зазначене формулює певну проблему:

[19] Церкуник Л. В. Підстави зупинення досудового розслідування в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх. *Правовий часопис Донбасу*. 2025. № 4 (93). С. 170–174. DOI: https://doi.org/10.32782/2523-4269-2025-93-170-174.

[20] Trust in Justice: Topline Results from Round 5 of the European Social Survey. December 2011. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/ESS5_toplines_issue_1_trust_in_justice.pdf.

візії Гросса забезпечують наукове підґрунтя розслідування, але без трансформації менталітету відновне правосуддя залишається декларативним, пілотні проєкти – формальними, а рецидив неповнолітніх – стабільним. Перспектива подолання, як показано нижче, можлива через системну правову освіту та зміну підходів, в інших випадках реформи ювенальної юстиції залишаться імітацією[21].

Короткострокова перспектива (1–3 роки) передбачає оперативні, низькозатратні заходи, спрямовані на зміну поведінкових патернів суб'єктів юстиції та суспільства без радикального переписування законодавства. По-перше, обов'язкове впровадження спеціалізованих програм підвищення кваліфікації для слідчих, прокурорів, суддів і працівників пробації (з інтеграцією психологічних методів Гросса для профілювання неповнолітніх та оцінки ризику рецидиву). Це безпосередньо нівелює позапроцесуальні фактори, формуючи професійну етику добровільного діалогу. По-друге, розширення та системний моніторинг пілотних програм відновного правосуддя 2024 року (з обов'язковим залученням незалежних експертів). По-третє, інформаційні кампанії (включая заклади освіти) для підвищення довіри до медіації. Емпіричним підтвердженням ефективності таких підходів є зниження рецидиву на 15–25 % у країнах, що розпочинали з подібних заходів[22].

Середньострокова перспектива (3–7 років) орієнтована на інституційну та нормативну трансформацію, що забезпечить відповідні позитивні зміни у ментальності. Інтеграція відновного правосуддя в програми правової освіти та професійної підготовки (для формування нової молоді). Паралельно – посилення антикорупційних механізмів у системі юстиції та міжнародна співпраця (адаптація норвезької моделі чи подібної моделі). Це створює синергію: криміналістика Гросса залишається базою, але слугує перехідним мостом до гуманістичної парадигми.

Звідси випливає, що подолання негативних чинників ментальності можливе за умови комплексного застосування освітньо-психологічних, нормативно-правових та інституційних інструментів, що сприятиме поступовому наближенню України до практик успішних світових юрисдикцій.

Результати опитування, проведеного у 2016 році Кімбрелл та ін., засвідчили, що переважна більшість респондентів (83%) підтримує необхідність інвестування юрисдикціями в альтернативи ув'язненню молоді, зокрема у програми, спрямовані на надання молодим особам можливостей відшкодування шкоди, завданої потерпілим і громадам[23].

---

[21] Довганич В. А. Правова ментальність і причини корупції в Україні. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія «Право».* 2024. Вип. 18(30). С. 15–21. DOI: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.15-21.

[22] Батиргареєва В. С. та ін. *Втягнення дітей у військові конфлікти: кримінально-правові та психолого-педагогічні механізми реагування* : матеріали регіон. наук.-практ. семінару. Харків : Право, 2024. 144 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178411572

[23] Kimbrell C., Wilson D., Olaghere A. Restorative justice programs and practices in juvenile justice: An updated systematic review and meta-analysis for effectiveness. *Cryminology and public police*. 2023. С. 161–195. URL: https://doi.org/10.1111/1745-9133.12613.

ВИСНОВКИ

Компаративістський аналіз правових систем Німеччини, Польщі, Литви, а також Канади та Нової Зеландії дозволяє констатувати високий рівень інституціоналізації відновної парадигми у сфері ювенальної юстиції. У зазначених юрисдикціях детермінантою успішної імплементації відновних стратегій є відсутність системних ментальних бар'єрів та наявність усталених соціокультурних патернів, що сприяють гармонізації публічного та приватного інтересів. Легітимність кримінально-правової юстиції в транзитивних суспільствах детермінована рівнем суспільної довіри до інституцій поліції та суду. Для вітчизняного правового поля критичним викликом залишається низький показник сприйняття доброчесності (зокрема, за даними CPI 2024 від Transparency International – 36 балів), що створює онтологічний розрив між нормативним приписом та його суспільною рецепцією[24].

Для України це означає, що розвиток ювенального відновного правосуддя залежить не лише від процесуальних новацій, а й від зміцнення інституційної довіри, зниження корупційних ризиків і поступового відходу від домінування каральної парадигми.

Дослідження підтверджують зниження рецидиву на 20–40%, повне відшкодування шкоди та розвантаження судів завдяки підготовленим медіаторам, інституційній підтримці громад і культурним цінностям реабілітації (індіанські традиції в Канаді, конференції в Новій Зеландії, модель Норвегії)[25].

Підсумовуючи, успішність відновного правосуддя у світі – це не лише нормативна техніка, а й результат зрілої правової культури, де візії Гросса еволюціонували від чистої криміналістики до гібридної гуманістичної моделі, вільної від посттоталітарних ментальних деформацій[26]. Гармонізація класичного кримінально-правового інструментарію з принципами відновного правосуддя дозволить Україні в середньостроковій перспективі здійснити парадигмальний зсув у ювенальній юстиції, забезпечивши перехід від метафізики покарання до етики відновлення.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні здійснено ревізію кримінологічних детермінант відновного правосуддя щодо неповнолітніх крізь призму інтелектуальної спадщини Г. Гросса. Обґрунтовано, що запропонований Г. Гроссом системний метод кримінальної психології й об'єктивізації процесу встановлення істини виступає методологічним фундаментом для сучасної гібридної моделі ювенальної юстиції. У межах цієї моделі інструментарій класичної криміналістики розглядається не

[24] Trust in Justice: Topline Results from Round 5 of the European Social Survey. December 2011. URL: https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/ESS5_toplines_issue_1_trust_in_justice.pdf.

[25] Шминдрук О. Ф. Врахування результатів участі в медіації у кримінальному провадженні: міжнародний та національний досвід. *Наукові перспективи*. 2025. № 8 (62). С. 1105–1117. DOI: https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-8(62)-1105-1117.

[26] Ізотенко К. Т. Застосування відновного правосуддя як спосіб захисту прав і свобод людини та їх трансформація в умовах воєнного стану. *Правовий вісник*. 2025. № 3 (17). С. 155–162. DOI: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-17-C20.

як самоціль карального впливу, а як прелімінарний етап реалізації відновної парадигми, що забезпечує доказову верифікацію події правопорушення. Встановлено, що відновне правосуддя експлікується як антропоцентрична онтологія права, яка зумовлює парадигмальний перехід від ретрибутивної телеології до ресторативної (відновної) архітектоніки правосуддя.

Теорія реінтеграційної стигматизації (сорому) Дж. Брейтвейта та концепція процесуальної справедливості Т. Тайлера інтерпретуються як когнітивні механізми мінімізації кримінального рецидиву. Феномен зниження протиправної активності серед молоді пояснюється трансформацією деструктивного сорому у конструктивний інструмент соціальної реінтеграції та зростанням легітимності правової системи в очах суб'єкта через справедливу процедуру діалогу.

Наукова новизна результатів полягає у концептуальному обґрунтуванні еволюційної тяглості візій Г. Гросса – від жорсткого криміналістичного детермінізму до гнучкої відновної моделі. Уперше у вітчизняному науковому дискурсі аргументовано імператив імплементації гібридної архітектоніки відновного правосуддя в національну правову систему, що дозволяє конвергувати процедурну суворість із гуманістичним потенціалом медіації.

Дістали подальшого розвитку положення про аксіологічні та ментальні бар'єри транзиту до відновної парадигми в Україні, зокрема: 1) глибинний державний патерналізм; 2) інституційна дефіцитність (криза довіри до судових органів); 3) феномен амбівалентної правосвідомості (толерування правового нігілізму на фоні запиту на справедливість). Визначено праксеологічну траєкторію розвитку інституту в коротко- та середньостроковій перспективі, що передбачає: інтеграцію відновної філософії у зміст вищої юридичної освіти; розроблення превентивних антикорупційних запобіжників у процедурах позасудового врегулювання спорів.

Практична значущість отриманих результатів трансформується у комплексні рекомендації щодо доктринальної гармонізації ретрибутивних методів із ресторативними практиками, що забезпечує векторизацію кримінально-правового впливу в напрямі гуманізації правового статусу неповнолітнього.

Ключові слова: призначення покарання, індивідуалізація, actus reus, mens rea, відновне правосуддя, заохочувальні норми, медіація, неповнолітні.

Література

1. Про основні принципи застосування програм відновного правосуддя у кримінальному судочинстві: резолюція Економічної та Соціальної Ради ООН 2002/12 від 24.07.2002. С. 39–42. URL: https://www.unodc.org/pdf/criminal_justice/Basic_Principles_on_the_use_of_Restorative_Justice_Programs_in_Criminal_Matters.pdf.

2. Василенко Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення кримінально-правового конфлікту. Baltija Publishing. 2020. С. 131–150. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-033-9-8.

3. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський та ін.; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

4. Микитин Ю. І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010.

5. Митрофанов І. І. Теоретико-філософські підґрунтя кримінально-правового впливу: від каральної парадигми до відновлювального правосуддя. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2026. № 1(43). С. 1002–1015. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2026-1(43)-1002-1015.

6. Митрофанов І. І. Загальна частина кримінального права України : навч. посіб. / Митрофанов Ігор Іванович; М-во освіти і науки України, Кременчуц. нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Одеса : Фенікс, 2015. 575 с.

7. Митрофанов І. І. Механізм кримінально-правового регулювання: монографія. Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2019. 480 с.

8. Нестор Н. В. Запровадження медіації в кримінальному процесі України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2013.

9. Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя як елемент кримінально-правової охорони прав дітей. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 4. С. 383–386. URL: https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.69.

10. Свєтлічний І. В. Роль відновного правосуддя у протидії злочинності неповнолітніх. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 254– 257. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-1/63.

11. Свєтлічний І. В. Відновне правосуддя: захист приватного інтересу в кримінальному праві (практики захисту прав неповнолітніх в умовах війни). *Захист прав дитини в умовах воєнного стану : Колективна монографія*. Львів – Торунь : Liha-Pres, 2025. 1232 с. С. 854–878. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-560-3-36.

12. Трубников В. М., Денисова Т. А. Відновне правосуддя стосовно неповнолітніх: яким воно має бути? *Юридичний журнал.* 2004. № 12 (30). С. 59–64.

13. Dünkel F., Gebauer D., Kestermann C. Mare-Balticum-Youth Survey. Selbstberichtete Delinquenz und Gewalterfahrungen von Jugendlichen im Ostseeraum. Monatsschrift für Kriminologie und Strafrechtsreform. 2005. N. 88. P. 215–239. URL: https://webarchiv.bundestag.de/archive/2006/0606/bic/bibliothek/akt_lit/aufsaetze/2005/aufsaetze_06_2005.pdf

14. Miers D., Hale C., Maguire M., Netten A., Newburn T., Uglow S. An Exploratory Evaluation of Restorative Justice Schemes. London: Home Office, 2001.

15. Корецький С. М. Кримінологічна характеристика девіантної поведінки неповнолітніх : дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2003. 184 с.

16. Костенко О. М. Соціопатична особа і концепція ексцесу у кримінології. *Часопис Київського університету права.* 2008. № 4. С. 196–200.

17. Костенко О. М. Основи соціально-натуралітичної юриспруденції та кримінології : монографія. Одеса : ВД «Гельветика», 2021. 140 с.

18. Костенко Олександр. У світлі соціального натуралізму (вибране): вибрані твори : монографія. Київ : Паливода А.В., 2020. 812 с.

19. Кваша Р. С. Насильницька злочинність серед неповнолітніх в Україні як проблема ювенальної кримінології : дис. ... д-ра філос. Київ, 2021. URL: https://uacademic.info/ua/document/0821U102626.

20. Однолько І. В. The theoretical basis of crime prevention. *Scientific works of National Aviation University. Series: Law Journal "Air and Space Law"*. 2013. Vol. 4, № 29. URL: https://doi.org/10.18372/2307-9061.29.6538.

21. Павловська А. А. Вік, з якого настає кримінальна відповідальність неповнолітніх (зарубіжний досвід). *Вісник Асоціації кримінального права України,* 2016, № 1(6). URL: http://vakp.nlu.edu.ua/article/download/172962/173294.

22. Юзікова Н. С. Кримінально-правові проблеми відповідальності за злочини проти неповнолітніх : автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1999.

23. Ужитчак А. Ю. Історичний досвід попередження злочинів, що вчиняються неповнолітніми у зарубіжних країнах. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 68. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/68_2021/9.pdf.

Information about the authors:
Mytrofanov Ihor Ivanovych,
Doctor of Law, Professor,
Professor of the Department of Fundamental and Sectoral Legal Sciences
of Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University,
20, Universytetska str., Kremenchuk, 39600, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-1967-1985

Svietlichnyi Igor Valeriyovych,
PhD student,
Research Center,
Dnipro, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-7328-548X

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-15

INVESTIGATIVE EXPERIMENT DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION: USING SPECIAL KNOWLEDGE AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES TO RECONSTRUCT THE CRIME SCENE

Nehrebetskyi V. V.

INTRODUCTION

The priority tasks of criminal justice in martial law are to increase the efficiency of the process of investigating criminal offenses. In modern conditions, the European vector of development of criminology and forensic examination has necessitated the introduction of progressive institutions, the use of the most effective methods and technologies.

The issues of technologization in criminal proceedings have been addressed by the works of such legal scholars asThe use of modern information technologies, including open-source information gathering, in criminal proceedings has been the focus of academic events and the works of many legal scholars as G. K. Avdeeva, V. S. Batyrgareeva, V. I. Borisov, T. Ya.Gnidets, O. M. Borshchevskaya, S. S. Voznyuk, V. I. Grishko, Yu. I. Dmitrik, I. V. Zhukevich, I. O. Osnova, K. V. Dubonos, N. M. Dyachenko, V. A. Zhuravel, V. P. Zakharov, A. O. Ignatovich, O. Ya. Kovalchuk, R. S. Kozyakov, V. O. Konovalova, T. M. Lemekha, a.m. Lysenko, O. A. Lokhmatov, T. V. Ognevyuk, O. S. Melnik, A. O. Moroz, I. V. Oleshko, Yu.V.Osadchaya, O. V. Plahotnik, Yu. s. Razmetaeva, O. V. Rybalsky, V. I. Rudeshko, V. I. Solovyov, L. I. Sopilnik, A.V. Stolitny, I. O. Suprun, E. A. Timoshenko, V. I. Teremetsky, V. V. Topchy, A. O. Fesenko, V. G. Khakhanovsky, L. M. Khmelnichy, R. Yu. Tsarev, V. A. Shvets, V. M. Shevchuk, V. Yu. Shepitko, and others[1].

V. M. Shevchuk believes that the successful and skillful application of innovative means of forensic technology ensures the completeness, accuracy, efficiency and effectiveness of the investigation and trial, contributes to the optimization of this activity and the fulfillment of the main tasks of criminal proceedings[2].

[1] *Методологічні засади криміналістики: традиції та новації* : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч.пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого,Каф. криміналістики; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В.Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2025; *Трансформація завдань криміналістики в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів* : зб. матеріалів наук.-практ. конф. присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф. В.О. Коновалової,м. Харків, 28 берез. 2024 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024.

[2] Shevchuk, V., Morozova T., Chornyi, H., Nehrebetskyi V., and Slobodeniuk, I. Artificial Intelligence in Criminal Proceedings: Criminalistic and Criminal Procedural Problems.

It should be noted that not all currently existing technologies have been the subject of research and coverage regarding the possibilities of recording results and analyzing evidence in the process of conducting individual investigative (detective) actions, therefore, the issue of researching the possibility of introducing such technologies into activities related to criminal justice requires further consideration.

In the practice of investigation, it is often necessary to verify information or an investigative version put forward on the basis of the data obtained. The group of so-called "verification" investigative actions, in particular, includes an investigative experiment[3].

An investigative experiment is an investigative (detective) action that consists in recreating the actions, situation and circumstances of a certain event, conducting the necessary experiments or tests in order to verify and clarify information that is important for establishing the circumstances of a criminal offense (Article 240 of the Criminal Procedure Code of Ukraine)[4].

Conducting an investigative experiment is possible in the following cases:

1) if there are doubts about the possibility of the existence of an event or fact and this is of significant importance for criminal proceedings;

2) when the reality of the event or fact can be ascertained by conducting experiments or tests;

3) when the investigator has sufficient information about the circumstances under which the event or fact occurred.

A special type of investigative experiment is the case of conducting this investigative (detective) action to determine the limits of a person's awareness or ignorance of the event of a criminal offense (the so-called "verification of testimony at the crime scene")[5]. Verification of testimony at the crime scene − is the process of comparing information obtained during interrogation and (or) ideal traces of memory with the material situation of the scene of the incident through the narration, demonstration and explanations of the person whose testimony is being verified, in order to determine his awareness of the data being verified or clarified, as well as to establish new factual data.

The purpose of this article is to determine the role of the investigative experiment as a procedural method of obtaining evidence and to outline Hans Gross's concept of applying special knowledge during this investigative (search) action, in the course of preparing for a future forensic examination, as well as to develop practical recommendations for the preparation, conduct, and documentation of the obtained results using innovative technologies.

International Annals of Criminology, 2025. Pp. 1–19. DOI: https://doi.org/10.1017/cri.2025.10090.

[3] Коміссарчук Ю. А., Ряшко О. В. Підстави та процесуальний порядок проведення слідчого експерименту. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 3 С. 248-260.

[4] Криміналістика: підручник / В. М. Шевчук, В. А. Журавель, В.Ю. Шепітько та ін.; за ред. В. М. Шевчука. Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вінниця: Право, 2024. С.749.

[5] Криміналістика: підручник / за ред. В. М. Шевчука. Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вінниця : Право, 2024. С. 755.

1. Investigative experiment – a procedural method of verifying the evidence obtained using special knowledge

An investigative experiment is most often conducted when there are doubts and/or contradictions in the materials of the criminal proceedings and is aimed at visually reproducing the circumstances of the committed criminal offense, eliminating all contradictions, existing gaps, and obtaining new evidence (establishing the mechanism of the appearance of traces of a criminal offense, etc.)[6]. The decision to conduct an investigative experiment is made when there is a sufficient amount of factual data indicating the possible mechanism of the criminal offence. It is precisely this data that is verified during the investigative experiment.

An investigative experiment in the investigation of murders, causing bodily harm, criminal offenses related to violation of road safety rules and operation of vehicles, and in other categories of criminal proceedings acts as an investigative (detective) action focused on obtaining initial data for further forensic examination. Often, when conducting this investigative (detective) action, it is advisable for the investigator to use special knowledge, the scope of which goes beyond the investigator's competence. Although an investigative experiment is not mandatory from the point of view of the requirements of criminal procedure law, at the same time, ignoring the investigator's ability to conduct it may lead to the actual impossibility of further conducting a forensic examination. In particular, if there is no necessary information that could have been obtained through conducting an investigative experiment or it is incomplete (not detailed). Thus, the investigator's ability to use the institute of special knowledge and forensic examination directly depends on the availability of the results of the investigative experiment.

Often, an investigative experiment helps expose false testimony[7]. It represents an effective procedural method of overcoming falsehood, in particular in the case of determining the limits of a person's awareness or ignorance of the event of a criminal offense. S.F. Zdorovko emphasizes that it is not always possible to solve the task of overcoming resistance by conducting separate investigative (detective) actions[8]. Для цього потрібен комплекс цілеспрямованих і скоординованих дій, тобто проведення тактичної операції. В криміналістичній літературі пропонують використовувати цю слідчу (розшукову) дію не просто окремо, у складі тактичної операції[9].

The suspect's participation in an investigative experiment is necessarily voluntary. Therefore, the effectiveness of such an investigative action largely

[6] Криміналістика: підручник/ за ред. В. М. Шевчука. Вінниця : Право, 2024. С.749.

[7] Щур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими злочинними групами : монографія. Х. : Харків юридичний, 2010. С. 211.

[8] Здоровко С.Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Х., 2002. С. 7.

[9] Щур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими злочинними групами: монографія. Х.: Харків юридичний, 2010. С. 213.

depends on the position taken by the suspect and his desire to participate in this investigative (search) action.

The environment influences the person whose testimony is being verified, as they once again find themselves at the scene of the criminal event. The possibility of using such an influence is a specific feature of the psychological nature of the investigative experiment, aimed at determining the extent of a person's awareness or lack of awareness about the criminal offence. This investigative action can be regarded as a kind of "face-to-face confrontation" between the individual whose statements are being verified and the physical environment, where, on one side, there is this person, and on the other – the house, street, or other area where the events described by the suspect took place[10]. If the suspect has given false testimony, the investigative experiment will reveal their lack of awareness regarding the circumstances of the event and the details of the environment.

An investigative experiment must be distinguished from an experiment as a general scientific research method used as a cognitive technique during the conduct of individual procedural actions. An investigative experiment cannot be used as a substitute for conducting a forensic examination to establish factual data necessary for the investigation[11]. Experiments within the framework of conducting an investigative experiment either do not require special knowledge at all, or require it to an extent that is accessible for perception by all its participants, while during an examination, only a forensic expert of a certain expert specialty, based on his or her special knowledge, can establish factual data that is important for the proceedings.

For example, when investigating the destruction or damage to property by arson, the advantage of using an investigative experiment is the ability to avoid the need to order a fire technical examination. This will significantly reduce the time of the investigation, and will also allow a larger number of people to confirm or refute one of the investigative versions due to the clarity, which is important for the subsequent assessment of evidence in court. A study of investigative practice has shown that in criminal proceedings of this category, investigative experiments are rarely conducted (only in 6.5% of cases)[12]. At the same time, it can be used to relatively quickly obtain and consolidate in the materials of criminal proceedings factual data about the circumstances related to the occurrence and development of the fire. According to A. V. Bodnar, the spread of the practice of conducting investigative experiments in criminal proceedings on crimes related to the destruction or damage to someone else's property is one of the important reserves for increasing the effectiveness of their investigation.

---

[10] Негребецький В.В. Роль психології підозрюваного під час слідчого експерименту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. № 3. С. 307–311. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.51

[11] Криміналістика: підручник / за ред. В. М. Шевчука. Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вінниця : Право, 2024. С. 755.

[12] Боднар А. В. Участь спеціаліста в проведенні слідчого експерименту під час розслідування знищення або пошкодження майна. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2018. № 1 (106). С. 327–336. URL: https://lawscience.com.ua/uk/journals/tom-23-1-2018/uchast-spyetsialista-v-provyedyenni-slidchogo-yekspyerimyentu-pid-chas-rozsliduvannya-znishchyennya-abo-poshkodzhyennya-mayna#prod-reviews

2. The role of Hans Gross' concept and special knowledge in conducting an investigative experiment

H. Gross in the book "Manuals for forensic investigators, gendarmerie and police officers" (1892) wrote: "while compiling this manual, I had an idea whether the processing of individual parts should be given to specialists: for forensic medicine – a doctor, for weapons – a weapons technician, for photographic examination – a photographer, etc. Undoubtedly, from a technical point of view, these departments would be more perfect, but this would not achieve the main goal. There are many books specifically devoted to these departments, but all of them are not adapted to the activities of the investigator, and it is unlikely that the latter will find everything he needs in them. But if it is unthinkable for the investigator to be as well-versed in special issues as the sworn experts, then, on the other hand, it is permissible to demand that the investigator knows in which cases he should resort to the help of knowledgeable persons, who exactly to choose and what to ask[13]". The idea of the ratio of specialization of the knowledge of an investigator (detective) and a specialist was expressed by H. Gross as follows: "a forensic investigator or a lawyer cannot possess broad and deep knowledge in various fields of science and technology, but on the other hand, there is a need to master the basics of special knowledge. Thus, the specialist helps the investigator in the preparation, organization and conduct of the investigative experiment.

Let's outline the role of a specialist psychologist in an investigative experiment. A necessary condition for obtaining objective results of an investigative experiment is the ability of the investigator to interact with the participants using psychological influence, to choose its required level, direction and methods of implementation. The investigator must understand the psychology of other people, be able to diagnose their psychological features. The general rule is that the investigator must take into account the psychological characteristics of each of the participants in the investigative (search) action, depending on their status in the criminal proceedings. This principle also applies to conducting an investigative experiment. In the forensic literature, it is suggested that in certain complex cases during the investigation of serious and especially serious crimes, it is advisable to involve a qualified specialist – a specialist psychologist for the psychological support of the investigative experiment[14]. In this way, the investigator, on the one hand, receives the help of a specialist in assessing the behavior of the person whose testimony is being checked, and on the other hand, ensures the reliability of the received evidence. This is quite important, taking into account the prospect of the defense party's attempt in court to question the evidence obtained as a result of the investigative experiment.

[13] Gross Hans. Criminal investigation: a practical textbook for magistrates, police officers and lawyers. Madras 1906. 889 c.

[14] Курнаєва К. Г. Психологічні основи проведення слідчого експерименту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 5(40). С. 133–137. https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5.943; Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*. 2025. Vol. 32, no. 1. P. 59–77. doi: 10.18196/jmh.v32i1.25056. URL: https://journal.umy.ac.id/index.php/jmh/article/view/25056

Indeed, during an investigative experiment for the purpose of verifying testimony on the spot, a person who is repeatedly at the scene of a crime is psychologically influenced by the surrounding environment[15]. As a result, this person may experience a certain change in mental state when perceiving the places where the evidence that exposes him is located. The need to observe the suspect's behavior when checking testimony on the spot is constantly pointed out in the psychological literature. It is, in particular, about such signs of external manifestation of the condition as confidence in choosing the direction of movement, showing objects, sudden change of direction of movement, speed, stopping, etc. The value of the observation method during the verification of evidence on the spot, as can be seen, also lies in the fact that its use allows the investigator to effectively control the behavior of the suspect, maintain an optimal mode of communication, and contributes to the selection of appropriate tactical techniques and their systems. Observation helps to diagnose the position of the suspect, to recognize whether he is hiding information that is important for the investigation. Thus, the method of observation during the conduct of this investigative action helps the investigators to identify physical evidence. Investigative practice has known cases when, in the course of checking statements on the spot with the help of surveillance, physical evidence is discovered, the location of which the suspects tried to hide from the investigation[16]. In our opinion, in such cases, to obtain preliminary conclusions, it is advisable to involve a specialist psychologist directly during the investigative experiment.

When investigating murders committed due to negligence, the conclusion of the forensic medical examination should include the results of studying the mechanism of injury. Therefore, when establishing a non-obvious mechanism of their occurrence, this is done by conducting an investigative experiment[17]. Such an investigative experiment should be documented with the help of photo, audio, graphic images, as well as a video camera, since its results can be useful for experts during a forensic psychological or complex forensic psychological and psychiatric examination, because with the help of video viewing, experts will be able to analyze the psychological behavior of the suspect, his movements and gestures, which can affect the results of the examination, in particular, to establish the presence or absence of intent, the nature and method of infliction on a given person blows, mechanism of injury or other.

The specialist's task during the investigative experiment, both at the stage of preparation and during its implementation, is also to assist the investigator in the selection of participants of the investigative experiment; development of optimal tactics for conducting an investigative experiment; selection of necessary objects, items and material evidence; creation of special conditions in which it is most expedient to carry out experimental actions; reconstruction of the environment,

[15] Криміналістика: підручник / за ред. В. М. Шевчука. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вінниця : Право, 2024. С. 755.

[16] Негребецький В.В. Роль психології підозрюваного під час слідчого експерименту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 3. С. 307–311.

[17] Макогін І. Слідчий експеримент як пізнавальна слідча дія при розслідуванні вбивств, вчинених з необережності. *Юридичний вісник*. 2023. № 6. С. 248–254. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2023.30.

instruction and location of its participants; technically correct conduct of planned experiments; evaluation of the obtained results; advising the investigator on the best ways to verify the proposed versions; recording the results of the investigative experiment, drawing up plans and schemes based on the results of its implementation.

In particular, in the case of preparation for an investigative experiment to establish a person's special or professional skills, a specialist can assist the investigator in planning the investigative experiment, in determining tactical and technical techniques for conducting experimental actions; in the selection of experiment participants taking into account their physical data, professional and other skills, etc.; in determining actions, as well as the purpose, conditions and sequence of their implementation; in the identification and selection of tools, objects, tools, materials and other means, etc., similar to those used in the commission of a criminal offense; in the selection or manufacture of models, dummies or copies of objects used in the commission of a criminal offence; in the creation of special conditions in which appropriate experimental actions will be carried out; in the selection and verification of operational efficiency and readiness for use of appropriate scientific and technical means based on the tasks of the investigative experiment (photo and video equipment, measuring devices, etc.)[18].

Conducting an investigative experiment is one of the obligatory recommended investigative (search) actions, in particular during the investigation of criminal offenses related to the violation of road safety rules and the operation of vehicles. In investigative practice regarding the investigation of violations of road traffic safety rules or the operation of transport, the following most common types of investigative experiments are found, during which the following are determined:

− distances (in order to specify them) between event participants and (or) other objects;

− trajectory of movement of vehicles or pedestrians, detection of their direction, length and shape;

− speed of movement of vehicles according to the testimony of witnesses;

− the speed of movement of pedestrians according to the testimony of witnesses or participants of the event;

− the time spent by the vehicle to overcome a trajectory of a certain shape and length;

− the moment of opening visibility to a stationary obstacle, taking into account obstacles that reduce visibility (visibility);

− the moment of opening (and distance) of mutual visibility, taking into account obstacles that reduce visibility at the bends of the road and at the breaks in its longitudinal profile;

[18] Коваленко В. В. Участь спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи. *Криміналістика та судова експертиза.* 2014. Вип. 59. С. 148–153. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/7812b701-3c1c-4582-a1cd-26f462452078

– the opening moment (and distance) of the visibility of a pedestrian moving across the roadway and heading to the traffic lane from behind a stationary object on the roadway or from behind a moving vehicle;

– the mechanism of inflicting damage by means of vehicles, by their comparison (combination);

– the possibility and mechanism of inflicting bodily harm, by comparing a vehicle and a person;

– the influence of the technical condition of individual units and mechanisms on the dynamic qualities and controllability of the car;

– different operating qualities of a specific vehicle in certain road conditions.

In investigative and expert practice, there are frequent cases when an investigative experiment is conducted at the request of an expert (on his initiative, notified to the investigator during interaction), to whom the investigator plans to assign an auto technical examination[19]. In such a situation, the expert involved in the relevant investigative (search) action acts in the procedural status of a specialist. The investigator's use of the help of an involved expert as a specialist is considered useful during the following operations: a) determining the purpose and developing a plan for conducting an investigative experiment; b) preparation of reproduction conditions as close as possible to the real situation at all stages of a road accident; c) preparation of vehicles and/or accident participants for an investigative experiment; d) development of individual tasks of an investigative experiment; e) preparation for the application and actual application of scientific and technical means and methods for the purpose of identifying and recording circumstances that have evidentiary value; e) correct assessment of the results obtained during the investigative experiment.

When conducting an investigative experiment, the actions of the participants of the event (situation) are often reconstructed and (or) demonstrated. At the same time, if such a reconstruction is related to actions and (or) results that will be analyzed by a forensic expert in the future, it is advisable to use the help of a specialist in the relevant field during the investigative experiment. In particular, the participation of a specialist is necessary in the event that his knowledge can be used for: a) reproduction of the situation of the event; b) determination of the location of the participants of the experiment before conducting the experiments; c) compliance with the technical rules for conducting experiments; d) recording the results of the investigative experiment (Part 2 of Article 240 of the Criminal Procedure Code of Ukraine)[20].

Thus, special knowledge as a procedural method of obtaining evidence is of crucial importance in the content of the investigative experiment. Although the CPC does not oblige the investigator to categorically involve a specialist, failure to involve a specialist in a number of cases will lead to the impossibility of conducting a forensic examination in the future. For example, when demonstrating the method

[19] Чичиркін А. О. Взаємодія слідчого з експертними підрозділами під час слідчого експерименту при розслідуванні порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту. *Юридична наука*. 2020. № 3(105). С. 424–433. URL: https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/download/180/174

[20] Криміналістика: підручник / за ред. В. М. Шевчука. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вінниця : Право, 2024. С.766.

of inflicting bodily injuries, there is a lack of necessary detailed data that could be obtained if a specialist, a forensic physician, was involved. Thus, in the court session on June 29, 2023, in the criminal proceedings on the accusation of A. in the commission of a criminal misdemeanor, provided for in Part 1 of Art. 125 of the Criminal Code of Ukraine, bodily injuries, was questioned by an expert. The expert explained that in order to provide an objective answer as to whether bodily injuries could have been caused to the victim according to the version indicated by the accused A., he needs to see the reproduction of this version, that is, to see the materials of the investigative experiment with the participation of the accused A. The investigative experiment was not conducted at the pre-trial investigation. The defender asked the court to instruct the pre-trial investigation body to conduct an investigative experiment with the participation of the accused. Therefore, the court decided to instruct the pre-trial investigation body to conduct an investigative experiment with the participation of the accused. During the investigative experiment, with the participation of the accused, establish the circumstances and mechanism of causing bodily harm to the victim, including the display of data regarding the name of the object with which the victim was injured, its weight, diameter, length, and other features of this object. To participate in the investigative experiment, involve the defender of the accused, the victim and her representative − a lawyer, as well as a specialist. The investigative experiment was documented with the help of photo recording, sound recording and video recording equipment[21].

A specialist can draw the investigator's attention to facts relevant to the case. At the same time, the specialist can make preliminary conclusions about such data (for example, indicate approximately the time of death, the instrument of murder, the possibility of causing bodily harm in a certain way). These conclusions do not have evidentiary value and are not recorded in the protocol, but they act as indicative information and have the character of consultations. If an examination is to be appointed in the case, then the expert in the process of conducting the investigative action can provide the investigator with consulting and technical assistance, and his actions will be covered by the status of a specialist. In the case of an investigative experiment to determine the fact of a person's awareness or ignorance of the event of a criminal offense, the specialist's role may also consist in asking questions of the person whose testimony is being checked, in order to clarify certain circumstances that are important in the case. He can assist the investigator in recording the results of forensic reconstruction, which is carried out by the person whose testimony is being checked.

We believe that during the reconstruction of the event situation (in particular, during the investigation of murders, personal injuries, criminal offenses related to the violation of road safety rules and the operation of vehicles), it is appropriate to involve a specialist in this investigative (search) action. The specialist provides assistance to the investigator in identifying, securing and extracting evidence, using his special knowledge. A specialist can draw the investigator's attention to facts

[21] Ухвала Веселинівського районного суду Миколаївської області від 29.06.2023 по справі 472/608/22. URL: https://opendatabot.ua/court/111856458-c294cae88c77910b65a7cfbd79503746/

relevant to the case. In particular, this is provided for in Article 71 of the Criminal Procedure Code of Ukraine. The data established in this way can be subjected to subsequent expert or experimental verification. At the same time, the specialist can make preliminary conclusions about such data (for example, indicate approximately the time of death, the instrument of murder, the possibility of causing bodily harm in a certain way). His conclusions do not have evidentiary value, but they act as guiding information and have the character of consultations. If an examination is to be appointed in the case, then the expert in the process of conducting the investigative action can provide the investigator with consulting and technical assistance, and his actions will be covered by the status of a specialist.

The role of a specialist during an investigative experiment to determine the limits of a person's awareness or ignorance of the event of a criminal offense can be illustrated by the following example. The corpse of citizen P. was found in the forest with three bullet wounds in the body. The suspect in the murder was citizen S., who, during the interrogation, confessed to committing this crime and stated that the murder occurred as a result of self-defense. When checking the testimony at the scene, the suspect clarified the mechanism of inflicting gunshot wounds on the victim. A forensic medical expert was present during the investigative experiment. After listening to S.'s explanation, the latter came to the conclusion that the suspect's version of self-defense does not correspond to the recreated mechanism of inflicting bodily injuries on the victim. Later, the specialist's conclusion was confirmed by the results of a forensic medical examination[22].

The role of a specialist during an investigative experiment may also consist in asking questions of the person whose testimony is being checked, in order to clarify certain circumstances that are important in the case. He can provide assistance to the investigator in recording the results of forensic reconstruction, which is carried out by the person whose testimony is being checked. Let's illustrate this with the following example.

Citizen R was suspected of the intentional murder of citizen S. During the interrogation, he confessed to committing these crimes and said that immediately after the attack, he began to hit the victim hard with a stick on her body and head, after which he pulled a handkerchief around her neck and strangled her. During the investigative experiment with the participation of R., a forensic medical expert was present. The specialist suggested that the suspect use a mannequin to reproduce the relative position of R. and the victim, as well as the mechanism of hitting her with a hook on the head. Then the expert gave the suspect a handkerchief and asked him to demonstrate how the knot was tied on the victim's neck. The suspect recreated the knot on the mannequin, after which the specialist cut the handkerchief as it was done earlier in the course of the forensic examination of the corpse. Forensic examination showed that this knot and the knot removed during the forensic examination of the corpse were tied in the same way [23].

[22] Nehrebetskyi V. Tactical and psychological bases of neutralization of counteraction to the investigation of a criminal offense during an investigative experiment. *Entrepreneurship, economy and law*. 2022. № 1. pp. 96–100.

[23] Ibid.

3. The importance of forensic reconstruction and innovative 3D modeling technologies during an investigative experiment

As H. Gross wrote: "Criminal science, by its nature, begins only where criminal law, also by its nature, stops its work: substantive criminal law has as its subject the study of the criminal act and punishment, formal criminal law (process) contains the rules of application of substantive criminal law. But in what way are crimes committed? How to investigate these methods and reveal them, what were the motives for committing such a thing, what goals were in mind – neither the criminal law nor the process tell us about all this. This is the subject of criminology and its special part: forensic psychology"[24].

The process of conducting an investigative experiment and the results obtained at the same time must be properly and methodically correctly procedurally recorded so that they can take a place among other evidence in the case. The latter determines the need to choose scientifically based and practice-tested methods and techniques for recording this investigative (search) action.

Information with a complex structure, which in particular can characterize the spatial arrangement of objects and have a dynamic nature, is subject to fixation. For example, the situation on the spot, the sequence of individual actions, the route of movement, the behavior of the person whose testimony is checked, in particular, his initiative in demonstrating actions, directions of movement, the location of individual objects, the reproduction of the original situation. This explains the expediency of using additional methods of fixation, focused on space and (or) the dynamics (sequence) of the event.

During this investigative (search) action, along with the protocol, it is advisable to use additional methods of recording: photography, sound and video recording, drawing up plans and schemes, making graphic images, prints and casts, which are attached to the protocol (Part 2 of Article 240 of the Criminal Procedure Code of Ukraine). The main criterion in choosing the latter is their ability to visually illustrate the information received. In this context, video recording and creation of 3D models are quite informative.

I would like to draw your attention to the fact that there are peculiarities in the application of methods, methods and methods of documenting the results during an investigative experiment. This is related to the specificity of the process of cognition during the investigative (search) action and the structure of the received information. Thus, during an investigative experiment to determine the limits of a person's awareness or ignorance of the event of a criminal offense, the person whose testimony is being checked actually creates a forensic model of the event (reconstructs the event) in the presence of the investigator. It is essential that this model is built on the basis of testable indications. And the model itself acts as a tool for verification of testimony. The advantage of this method of checking readings is the clarity and illustrativeness of the model. The investigator perceives the real place, objects, traces, as well as explanations and actions of the suspect whose testimony is

[24] Gross Hans. Criminal investigation: a practical textbook for magistrates, police officers and lawyers. Madras 1906. 889 c. URL: https://openlibrary.org/books/OL7234663M/Criminal_investigation.

verified at the crime scene. At the same time, the imaginary model of the event built in the mind of the investigator is supplemented with perceived images of the real situation, as well as explanations and actions of this person.

At the same time, the investigator checks the actual data contained in this model for consistency with the existing situation at the scene. He makes sure of the existence of the place itself, objects and landmarks, becomes an eyewitness to the actions demonstrated by the suspect whose testimony is being checked. Therefore, an indispensable condition for the effectiveness and reliability of the results of such a check is the research and recording of the actual situation at the scene of the event to confirm the correctness of the testimony being checked, otherwise it is devoid of any meaning. Studying the location of the place, objects and landmarks indicated by the person whose testimony is being checked is included in the content of the comparison method. The comparison method is the main one during the investigative experiment with the aim of verifying the testimony of the suspect at the scene of the crime.

An investigative experiment to determine the fact of a person's awareness or ignorance of the event of a criminal offense is based on the use of a specific method of obtaining information that allows identifying and establishing data that are not available to other procedural forms of obtaining evidence. Such a method is a comparison of the suspect's testimony about the circumstances of the crime related to a certain place with the actual situation at that place. The situation is demonstrated to the investigator by the person whose testimony is checked at the scene of the crime. This method is a variant of the comparison method. The latter is the basis for verification investigative (search) actions.

The comparison during the investigative experiment cannot be reduced to a simple comparison of the suspect's oral messages with the actual situation at the crime scene. The comparison method consists in the simultaneous comparative study and assessment of properties or features common to two or more objects. Comparing and correlating different information systems makes it possible to single out new information that does not exist in nature in isolation[25]. In the procedural legal literature, it is noted that this investigative action is specially carried out to compare factual data – the testimony of the suspect, which he gave during the interrogation, with the actual situation, testimony and actions of this person on the spot, as well as the results of the inspection of the scene and the interrogation of witnesses and the victim. Comparison of information from the specified sources is a specific feature of the investigative experiment to determine the limits of awareness or ignorance of a person about the event of a criminal offense. In his absence, the investigative action turns into an ordinary interrogation or inspection of the crime scene.

The comparison process consists of three interdependent elements – narration, display and review. The suspect tells about the events that took place at the given place and the circumstances closely related to them. In order to clarify, she may be asked questions by the investigator and, with his permission, by other participants in the investigation. However, the content of the questions should not go beyond

[25] Nehrebetskyi V. Tactical and psychological bases of neutralization of counteraction to the investigation of a criminal offense during an investigative experiment. *Entrepreneurship, economy and law*. 2022. № 1. pp. 96–100.

the circumstances, the investigation of which is connected with the place of the event. The person's story at the scene is accompanied by the demonstration of individual actions and poses that are not of an experimental nature, as well as the display of individual objects and landmarks that are part of the general complex of the given situation. A story that is not accompanied by such a demonstration, a reproduction of past actions, turns into an ordinary interrogation and loses any signs of an investigative experiment.

An indispensable condition for the effectiveness and reliability of the results of the investigative experiment to establish the fact of the person's awareness of the situation and circumstances of the event is the study and recording of the situation at the scene of the event. This is necessary to confirm the correctness of the testimony and determine the degree of awareness or ignorance of the person. We believe that studying the location of the place, objects and landmarks indicated by the suspect, whose testimony is being checked, is included in the content of the comparison method. This is the interdependence of the elements of the comparison of testimony with the actual situation, when the process of telling, showing and examining by themselves lose the meaning of independent investigative actions and in their totality form a new independent investigative action. Such a combination of elements is not mechanical; elements of other investigative actions appear in a transformed form, they are organically connected with each other. Quantitative advantage of the elements of one action over the elements of another, changing the ratio between them does not change the quality of the investigative action itself.

But it is important to take into account the complexity of the cognitive nature of an investigative experiment – it is an investigative (exploratory) action designed to verify already collected evidence. If new material evidence (things, documents, a corpse, parts of a corpse, etc.) is discovered during the investigative experiment, then the investigative experiment must be stopped (or suspended, if there is a need to continue it in the future). In this case, another investigative (search) activity should be carried out – an investigative inspection of the scene during which during which it is necessary to examine and remove material evidence discovered during the investigative experiment[26].

It is obvious that the use of such a rather complex method of data verification (matching method), the result of which is the formation of a forensic model of the event, requires the use of appropriate methods of fixation. So, if during an investigative experiment, the location of the event participants is reconstructed at a certain point in time, then it is quite difficult, and sometimes impossible, to describe such results in words in the protocol. In this case, it is easier to make a diagram, plan or take a photo. The advantage of this method of action is to simplify the subsequent evaluation of the results of the investigative action. After all, in comparison with the protocol, the photo table has an obvious plus in forming an idea of the spatial location of the participants of the event.

In forensic literature, attention is drawn to the expediency of using a graphic method of documenting the results of an investigative experiment[27]. We will cite

[26] Криміналістика: підручник/ за ред. В. М. Шевчука. Вінниця : Право, 2024. С. 774.
[27] Там само. С. 771.

cases when it is necessary to use graphic models (plan, scheme, photography, video recording) as ways of documenting evidentiary information during an investigative experiment:

1. The suspect indicates the details of the situation, the knowledge of which indicates his guilty knowledge of the circumstances of the event under investigation.

2. Several suspects during separately conducted investigative experiments indicate the same details of the situation, and this also indicates their guilty knowledge. Such objects in the area act as landmarks, as they allow to recognize a fragment of the area, to compare the testimony of several accomplices.

3. The suspect indicates the details of the situation that were not preserved at the time of this investigative action. For example, the place where the stolen things were.

4. During the examination of the testimony, traces causally related to the crime event were found on the spot, for example, things that belonged to the rape victim.

During an investigative experiment, there may be a need to document information of a dynamic nature. For example, the process and results of experiments, the sequence of individual actions performed by a person, the route of movement, the behavior of the suspect, in particular, his initiative and independence (lack of prompts) in demonstrating actions, directions of movement, location of individual objects, reconstruction of the original situation. In such cases, it is advisable to use a video recording. In practice, most often, in parallel with the video recording, photography of the course and results of the investigative experiment is carried out. Proposals regarding the expediency of parallel use of photography and video recording are expressed in the literature as well[28]. However, in this case, the participation of an additional forensic specialist is required, since it is not realistic for one person to take photos and record videos at the same time.

In investigative practice, the results of an investigative experiment are often used as materials during forensic examinations. Thus, an investigative experiment is often conducted following a criminal proceeding about a vehicle hitting a pedestrian in order to establish the possibility of a timely assessment of the road situation by the driver. In this case, the reconstruction of the accident situation is carried out, various variants of the situation are simulated. The results of the investigative experiment will serve as forensic examination materials in the future[29]. In such cases, documenting the obtained results through the creation of graphic models of the scene of the event and the actions of its participants will help the expert to complete the tasks in the future.

By the decision of the Amur-Nyzhnyodniprovskyi District Court of Dnipropetrovsk dated 27.12.2019 in case No. 199/7160/19, the motion of the defense attorney was granted. The defense attorney requested to instruct the investigator to conduct a repeated investigative experiment in criminal proceedings under Part 2 of Article 286 of the Criminal Code of Ukraine, in order to reconstruct the mechanism

[28] Коваленко В. В. Участь спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2014. Вип.59. С. 148–153. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/7812b701-3c1c-4582-a1cd-26f462452078

[29] Тактика проведення слідчого експерименту під час досудового розслідування: метод, рек. / П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, В. В. П'ясковський, А. В. Самодін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 35.

of the collision of the car "Mitsubishi outlander 3.0" with the motorcycle "Yamaha". The court involved a forensic expert to participate in the repeated investigative experiment to provide methodological assistance in conducting this investigative action[30].

The use of 3D modeling to reconstruct the events of a crime is one of the most promising directions in criminalistics. In the scientific literature, reconstruction is considered as a way of building 3D models that are used to investigate a criminal offense. And the 3D model itself is considered as a reconstructed object that is subject to research. A 3D model is created as a result of the application of reconstruction by digitally reproducing the characteristics of the object. You can reconstruct, for example, its shape, dimensions, weight, lighting, environment, visibility, etc. As a result of the reconstruction, a 3D model is created, which virtually reproduces the object and (or) event. So the model is important for the investigation of a criminal offense, further the model is examined to establish or not the existence of relevant facts and assumptions.

Today, in order to record the results of an investigative experiment, the use of scientific and technical means that allow creating digital graphic 3D models of the objects under investigation is relevant[31]. It is noteworthy that the domestic practice of using 3D modeling in the investigation of criminal offenses began precisely with traffic accidents. Thus, the analysis of the practice of investigation of criminal cases based on the facts of criminal violation of traffic safety and operation of transport carried out by the Kharkiv Research Expert-Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in 2011 showed that the inspection protocols of road traffic accidents (hereinafter referred to as road accidents) do not always fully reflect: the circumstances of the event, road conditions, the nature of technical damage to vehicles, traces on the road surface, etc.[32] Based on the experience of the practical work of auto technician experts, the problem of low-quality reflection of information from the scene of the accident in the inspection protocols of the scene remained problematic at that time.

From this situation, the experts-auto technicians of the Kharkiv Research Expert-Forensic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine studied the possibility of using modern laser scanning systems for the needs of investigative units and the expert service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. From a number of such devices, attention is drawn to the main manufacturers (firms): “Leica Geosystems”

[30] Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м.Дніпропетровська від 27.12.2019 по справі № 199/7160/19. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86677346.

[31] Шехавцов Р.М. Впровадження технологій 3D моделювання у розслідуванні злочинів: правові та криміналістичні проблеми. *Криміналістика XXI сторіччя* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 25–26 листопада 2010 р. Харків : Право, 2010. С. 166.

[32] Системи лазерного сканування. документування обставин дорожньо-транспортних пригод: Інформаційний лист / Перлін С.І., Шевцов С.О., Кучерявенко О.Б., Буряк С.А. Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУМВС України в Харківській області, 2011. 48 с.

(Switzerland); “Zoller+Froehlich GmbH” (Germany); “Riegl” (Austria); “FARO” (USA)[33].

At the scene of a road accident, a complex of “trace information” may have evidentiary value, which should include: the situation at the scene of the accident, the location of the corpse, the location of the vehicle, tracks on the road surface from the wheels of the vehicle, traces of glass and soil debris, etc.). Fixation of such objects and traces (actual data) is carried out by entering them into the inspection of the scene of the road event protocol, as well as by photographing them. The use of methods and various techniques of forensic photography in documenting the circumstances of road accidents remained the main method of recording for auto technician specialists in post-Soviet countries. At the same time, there are a number of photogrammetric programs (“PC-Rect”, “Photo Modeler Pro 5”, “Iwitness”) that offer a higher-tech way of recording the situation at the scene of a traffic incident[34]. The listed photogrammetric programs allow you to convert photos of the scene of a traffic incident into a plan (top view), and then into a large-scale “diagram” (graphic drawing).

There are graphic programs for making only a large-scale diagram at the scene of a traffic accident. In this regard, the complex of software under the general name “Sad Zone” definitely deserves attention. “Sad Zone” is a package of programs developed in the USA for police officers, which includes: “Fire Zone”, “Crime Zone”, “Srash Zone”, “Quick Scen” and others. The first programs for creating a graphic image for the US police began to be put into practice since 1990.

The “Crash Zone” program is intended directly for use by police officers documenting traffic incidents. The software allows you to specify the mechanism of the event in critical situations, in real time. A laptop computer and a portable printer can be used if necessary. When a mistake is made in the scheme, when creating it manually, it is necessary to make corrections, to correct erroneously entered data, which immediately attracts attention and casts doubt on the accuracy and objectivity of the document.

Police departments in the USA and Canada have also long and successfully used such a program for recording the circumstances of the event as "Quick Scene"[35]. The specified police car software allows you to create a schematic image of the situation at the scene.

Laser scanning is widely used when recording the situation at the scene of all types of crimes (including when documenting a traffic incident). The joint use of laser scanners and high-frequency digital cameras is especially relevant, which allows you to “color” scanned images in real color and obtain orthophoto illustrations for detailed and accurate measurements.

---

[33] Leica Geosystems URL: http://www.leica-geosystems.com/hds; Zoller+Froehlich GmbH. URL: http://www.zf-laser.com; Riegl . URL: https://riegl.kz/produktsija.html; Faro. URL: http://www.faro.com/focus.

[34] PC-Rect 4.0 URL: https://pc-rect.software.informer.com/4.0/; Applications of Photogrammetry and PhotoModeler URL: https://www.photomodeler.com/; iWitnessPRO V4. URL: https://www.photometrix.com.au/iwitnesspro-v4/

[35] Соколов О.В. Аналіз програмного забезпечення по дослідженню ДТП. С. 440–442. URL: https://api.dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/8e0bc032-269b-471f-a39f-a03e3c985cf3/content

Laser scanning should be considered a revolutionary technology not only for the needs of investigation and analysis of a traffic incident, but also for many branches of forensics. It allows you to increase the informativeness of the data available at the scene by several times, provides clear and convenient visualization in three-dimensional form, allows you to achieve high illustrative quality, similar to photo and video images, and also provides the opportunity to measure the entire cloud of points. Laser scanning provides a photographic image of the terrain, but presented in three-dimensional form with the ability to freely change the perspective. Thanks to this, in the subsequent stages of the investigation and during the "reproduction" phase, it is possible to re-display the "traffic incident scene" as it was at the time of the scan. By means of laser scanning, it is possible to obtain the required number of scan images of the "scene of a traffic incident" to combine them into a finished image of the scene of the incident. These data can be stored on external digital media in a format convenient for further use.

Laser scanning data allows you to perform the necessary additional measurements of important elements of the "scene of a traffic incident" at any moment without undue difficulty. This opportunity will certainly be used by automotive experts during transport and road studies and analysis of the circumstances of a traffic incident. Thus, the presence of a three-dimensional image of the situation at the scene of a traffic incident allows you to simulate the nature of the convergence of vehicles before a collision and to specify their location at specific moments in time.

CONCLUSIONS

The investigative experiment constitutes a procedural method for verifying a suspect's testimony and other evidence, and it involves the active use of special knowledge. A specialist may provide substantial assistance in examining and documenting the information obtained during the investigative experiment. The complex nature of the evidentiary information gathered by the investigator during this investigative action necessitates the use of documentation methods suitable for creating graphic models of the examined objects (such as plans, diagrams, photography, video recording, and 3D modeling). This simplifies the subsequent assessment of the results of the investigative (search) action and provides broader opportunities for using the obtained information within criminal proceedings.

The use of a laser 3D scanner for documenting the results of an investigative experiment is highly advisable. The creation of a 3D model is particularly effective when conducting an investigative experiment that requires documenting the environment, the location of objects, movement trajectories, the position of bodies, and similar elements.

SUMMARY

The article is devoted to examining the potential of the investigative experiment as an investigative (search) action aimed at obtaining initial data for a subsequent forensic examination. Although an investigative experiment is not mandatory under the requirements of criminal procedural law, ignoring the possibility of conducting it may, in practice, make it impossible to carry out a forensic examination at a later stage – particularly when essential information that could have been obtained through

the investigative experiment is either missing or incomplete (insufficiently detailed). Thus, the investigator's ability to employ the institution of special knowledge and forensic expertise directly depends on the availability of the results of the investigative experiment.

During an investigative experiment, the actions of participants in the event (and/or the environment itself) are often reconstructed or demonstrated. If such reconstruction is connected with actions and/or outcomes that will later be analyzed by a forensic expert, it is advisable to involve a specialist in the corresponding field during the investigative experiment. Therefore, special knowledge as a procedural means of obtaining evidence plays a decisive role in shaping the content of the investigative experiment. Although the Criminal Procedure Code does not strictly require the investigator to involve a specialist, failure to do so in certain cases may make it impossible to conduct a proper forensic examination later.

The article examines the specifics of using methods of documenting the content and results of this investigative (search) action and analyzes the experience of employing modern technologies at different stages of its execution. The primary criterion for selecting such technologies is their ability to visually illustrate the information obtained. In addition to the written protocol, it is advisable to use graphic methods of documentation. Emphasis is placed on the possibilities of using scientific and technical tools capable of generating digital 3D graphic models (3D modeling systems) for the purpose of documenting and subsequently visualizing the collected data, as well as presenting them during court proceedings.

Key words: investigative experiment, criminal justice, Hans Gross, special knowledge, technologization, innovations, 3D modeling, laser scanning.

References

1. Методологічні засади криміналістики: традиції та новації : зб. матеріалів Криміналістичних читань, присвяч.пам'яті акад. В. О. Коновалової, м. Харків, 28 берез. 2025 р. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики; Нац. акад. прав. наук України; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В.Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків : Право, 2025. 276 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2025/04/Kryminalistychni_chytannia_Konovalova_28.03.2025.pdf.

2. Трансформація завдань криміналістики в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів : зб. матеріалів наук.-практ. конф. присвяч. пам'яті д-ра юрид. наук, проф. В.О. Коновалової,м. Харків, 28 берез. 2024 р. / [редкол.: А. П. Гетьман, В. М. Шевчук, Є. Є. Демидова] ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. криміналістики ; Нац. акад. прав. наук України ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 148 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2024/09/Трансформація-завдань-криміналістики-28.06.2024.pdf

3. Shevchuk, V., Morozova T., Chornyi, H., Nehrebetskyi V., and Slobodeniuk, I. Artificial Intelligence in Criminal Proceedings: Criminalistic and Criminal Procedural Problems. *International Annals of Criminology*, 2025. Pp. 1–19. DOI: https://doi.org/10.1017/cri.2025.10090.

4. Комiссарчук Ю. А., Ряшко О. В. Підстави та процесуальний порядок проведення слідчого експерименту. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2014. Вип. 3. С. 248–260.

5. Криміналістика: підручник / В. М. Шевчук, В. А. Журавель, В.Ю. Шепітько та ін. ; за ред. В. М. Шевчука. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Вінниця : Право, 2024. 1009 с.

6. Щур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими злочинними групами: монографія. Х. : Харків юридичний, 2010. 320 с.

7. Здоровко С.Ф. Тактичні операції при розслідуванні вбивств, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза». Х., 2002. 19 с.

8. Негребецький В.В. Роль психології підозрюваного під час слідчого експерименту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. Вип. 3. С. 307–311. Київ : Вид-во інституту приватного права і підприємництва НАпрН України. URL: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.3.51.

9. Боднар А. В. Участь спеціаліста в проведенні слідчого експерименту під час розслідування знищення або пошкодження майна. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 1 (106). С. 327–336. URL: https://lawscience.com.ua/uk/journals/tom-23-1-2018/uchast-spyetsialista-v-provyedyenni-slidchogo-yekspyerimyentu-pid-chas-rozsliduvannya-znishchyennya-abo-poshkodzhyennya-mayna#prod-reviews.

10. Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. I. Teil. Miinchen: J. Schweitzer Verlag, 1906. 544 s.

11. Gross Hans. Criminal investigation: a practical textbook for magistrates, police officers and lawyers. Madras, 1906. 889 c. URL: https://openlibrary.org/books/OL7234663M/Criminal_investigation.

12. Курнаєва К. Г. Психологічні основи проведення слідчого експерименту. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 5(40). С. 133–137. https://doi.org/10.32837/pyuv.v0i5.943

13. Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*. 2025. Vol. 32, no. 1. P. 59–77. DOI:10.18196/jmh.v32i1.25056. URL: https://journal.umy.ac.id/index.php/jmh/article/view/25056

14. Макогін І. Слідчий експеримент як пізнавальна слідча дія при розслідуванні вбивств, вчинених з необережності. *Юридичний вісник*. 2023. № 6. С. 248–254. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v6.2023.30.

15. Коваленко В. В. Участь спеціаліста-криміналіста у слідчому експерименті, що проводиться з метою встановлення спеціальних чи професійних навичок особи. *Криміналістика та судова експертиза.* 2014. Вип. 59. С. 148–153. URL: https://rep.dnuvs.ukr.education/items/7812b701-3c1c-4582-a1cd-26f462452078

16. Чичиркін А. О. Взаємодія слідчого з експертними підрозділами під час слідчого експерименту при розслідуванні порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту. *Юридична наука*. 2020. № 3(105). С. 424–433. URL: https://journal-nam.com.ua/index.php/journal/article/download/180/174

17. Ухвала Веселинівського районного суду Миколаївської області від 29.06.2023 по справі 472/608/22. URL: https://opendatabot.ua/court/111856458-c294cae88c77910b65a7cfbd79503746/

18. Nehrebetskyi V. Tactical and psychological bases of neutralization of counteraction to the investigation of a criminal offense during an investigative experiment. *Entrepreneurship, economy and law*. 2022. No 1. pp. 96–100. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2022.1.15

19. Тактика проведення слідчого експерименту під час досудового розслідування: метод. рек. / П. Є. Антонюк, А. О. Антощук, В. В. П'ясковський, А. В. Самодін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. 70 с.

20. Ухвала Амур-Нижньодніпровського районного суду м. Дніпропетровська від 27.12.2019 по справі № 199/7160/19. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/86677346.

21. Carew R. M., French J., Morgan R. M. 3D forensic science: A new field integrating 3D imaging and 3D printing in crime reconstruction. *Forensic Science International: Synergy*. Volume 3, 2021. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589871X21000759.

22. Шехавцов Р.М. Впровадження технологій 3D моделювання у розслідуванні злочинів: правові та криміналістичні проблеми. *Криміналістика XXI сторіччя* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 25–26 листопада 2010 р. Харків : Право, 2010. С. 166–170.

23. Системи лазерного сканування. документування обставин дорожньо-транспортних пригод: Інформаційний лист / Перлін С.І., Шевцов С.О., Кучерявенко О.Б., Буряк С.А. Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр при ГУМВС України в Харківській області, 2011.48 с.

24. Leica Geosystems. URL: http://www.leica-geosystems.com/hds/

25. Zoller+Froehlich. GmbH. URL: http://www.zf-laser.com.

26. Riegl. URL: https://riegl.kz/produktsija.html.

27. Faro. URL: http://www.faro.com/focus.

28. PC-Rect 4.0 URL: https://pc-rect.software.informer.com/4.0/

29. Applications of Photogrammetry and PhotoModeler URL: https://www.photomodeler.com/.

30. iWitnessPRO V4. URL: https://www.photometrix.com.au/iwitnesspro-v4/.

31. Соколов О.В. Аналіз програмного забезпечення по дослідженню ДТП. С. 440–442. URL: https://api.dspace.khadi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/8e0bc032-269b-471f-a39f-a03e3c985cf3/content

Information about the author:
Nehrebetskyi Vladyslav Valerevych,
Ph. D. in Law,
Associate Professor at the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University
77, Hryhoriia Skovorody str., Kharkiv, 61024, Ukraine,
Researcher at Academician Stashis Scientific Research Institute
for the Study of Crime Problems
National Academy of Law Sciences of Ukraine
49, Hryhoriia Skovorody str., Kharkiv, 61002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-16

ОСОБЛИВОСТІ ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ВІЙСЬКОВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Попович М. В.

ВСТУП

Військові кримінальні правопорушення становлять одну з найбільш небезпечних категорій правопорушень, адже вони посягають на основи міжнародного правопорядку, права людини та безпеку держави. В умовах сучасних воєнних конфліктів, зокрема збройної агресії проти України, особливо актуальним є питання належного документування для ефективного розслідування таких кримінальних правопорушень. Зважаючи на те, що огляд місця події це зазвичай першочергова слідча (розшукова) дія яка проводиться невідкладно при виявленні кримінального правопорушення з метою виявлення та фіксації слідів вчинення даного правопорушення, саме тому дослідження особливостей огляду місця події під час розслідування військових кримінальних правопорушень має надзвичайно важливе значення як у теоретичному, так і в практичному вимірі.

Огляд місця події є ключовою слідчою дією, яка забезпечує отримання первинних доказів. Військові кримінальні правопорушення – це правопорушення проти встановленого законодавством порядку несення або проходження військової служби. Суб'єктами даного виду правопорушень можуть бути: військовослужбовці Збройних Сил України та інших військових формувань, а також військовозобов'язані та резервісти під час проходження зборів. У випадках військових злочинів дана дія має специфіку, зумовлену умовами бойових дій, руйнуванням інфраструктури, небезпекою для слідчих та експертів, а також складністю доступу до місця події. Часто саме огляд місця події є єдиним способом фіксації наслідків кримінального правопорушення до того, як сліди вчинення протиправних дій будуть знищені чи змінені. Від правильності та повноти проведення цієї слідчої дії залежить точність кваліфікації кримінального правопорушення, встановлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності. У міжнародному праві належна фіксація доказів є ключовою умовою для розгляду справ у Міжнародному кримінальному суді чи спеціальних трибуналах. Україна є учасником Женевських конвенцій та додаткових протоколів, а також Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що накладає на державу обов'язок забезпечувати належне розслідування військових злочинів. Практичні виклики полягають у тому, що слідчі розслідуючи дану категорію кримінальних проваджень у більшості випадків стикаються з небезпекою, руйнуванням або відсутністю доступу до місця події, що ускладнює процес огляду. Наукова

необхідність полягає у розробці сучасних криміналістичних методик, які враховують специфіку воєнних умов та відповідають міжнародним стандартам.

Міжнародний досвід підтверджує важливість належного огляду місця події. Так, у практиці Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії саме ретельна фіксація доказів на місцях масових убивств у Сребрениці стала основою для винесення вироків проти військових командирів. У Руанді після геноциду 1994 року огляд місць масових поховань та документування злочинів проти цивільного населення було використано як ключові докази у Міжнародному кримінальному трибуналі для Руанди. Порівнюючи методи та способи проведення слідчих розшукових дій, в тому числі огляд місця події десятки років назад і зараз, в епоху розвитку цифрових технологій стає очевидним, що фіксація слідів вчинення кримінальний правопорушень, виявлення речових доказів здійснюється все досконаліше, за допомогою фото-відеофіксації, дронів, та іншої техніки. Однак є чимало недоліків та помилок які допускаються фахівцями під час проведення огляду місця події, на які необхідно звертати увагу, та усунути.

1. Теоретико-правові засади розслідування військових кримінальних правопорушень

В Україні сьогодні слідчі та міжнародні експерти активно застосовують сучасні технології – дрони, 3D-сканування, супутникові знімки – для документування злочинів, що підтверджується дослідженнями українських науковців, зокрема працями Батюка О.В. та Дмитріва С.О. «До питання організації розслідування військових злочинів», яка є важливим внеском у розвиток української кримінально-правової та криміналістичної науки, оскільки вона зосереджується на проблематиці організації слідчої діяльності у справах про військові злочини. Автори підкреслюють, що ефективність розслідування таких злочинів значною мірою залежить не лише від правильності кваліфікації [1]діянь чи процесуальних гарантій, а й від належної організації роботи слідчих органів, взаємодії між ними та військовим командуванням. У дослідженні акцентується увага на тому, що військові злочини мають специфічний характер, адже вони вчиняються у сфері військової служби та безпосередньо впливають на боєздатність армії, дисципліну та порядок несення служби. Тому їх розслідування потребує особливих організаційних підходів. Автори розглядають питання створення спеціалізованих слідчих груп, залучення військових прокурорів, використання спеціальних знань та досвіду військових експертів. Важливим є наголос на необхідності чіткої координації між слідчими, прокурорами та командуванням військових частин, адже без такої взаємодії розслідування може бути неповним або неефективним. Праця також звертає увагу на проблеми, які виникають під час організації розслідування військових злочинів: обмеженість ресурсів, складність збору доказів у бойових умовах, психологічний тиск на слідчих та свідків, а також ризик втрати доказової інформації через специфіку

[1] Батюк О. В. До питання організації розслідування військових злочинів. Батюк Олег Володимирович, Дмитрів Серафима Олександрівна. *Соціально-правові студії.* 2021. Випуск 3 (13). С. 77–87.

військової служби. Автори пропонують шляхи вирішення цих проблем, серед яких – удосконалення методики огляду місця події, використання сучасних технічних засобів, підвищення рівня професійної підготовки слідчих та створення єдиної системи обліку військових злочинів. Також автори окреслюють теоретичні аспекти організації розслідування, а й пропонує практичні рекомендації, які можуть бути використані правоохоронними органами. Вона допомагає зрозуміти, що розслідування військових злочинів – це не лише юридичний процес, а й складна організаційна діяльність, яка потребує системності, координації та високого рівня професійної майстерності[1].

Наступна праця на якій варто зупинитися під редакцією В.В. Сокуренка, де розглядаються кримінально-правові та криміналістичні аспекти розслідування воєнних злочинів. Варто наголосити, що дослідження, представлене у виданні під редакцією В.В. Сокуренка, має фундаментальне значення для сучасної української науки та практики кримінального права і криміналістики. Воно поєднує три взаємопов'язані площини а саме: кримінально-правову, процесуальну та криміналістичну і демонструє, що розслідування воєнних злочинів неможливе без комплексного підходу. Саме ця інтеграція дозволяє сформувати цілісну методологію, яка відповідає викликам сьогодення. Доречно наголосити, що в кримінально-правовому аспекті автори видання чітко окреслюють проблеми кваліфікації воєнних злочинів, їх відмежування від суміжних складів та необхідність гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами. Це особливо важливо в умовах збройної агресії проти України, коли питання правової оцінки діянь має не лише внутрішнє, а й міжнародне значення. Праця підкреслює, що правильна кваліфікація є запорукою справедливого покарання і водночас гарантією дотримання прав людини. Також в процесуальному блоці видання акцентує увагу на особливостях досудового розслідування воєнних злочинів. Автори звертають увагу на необхідність дотримання процесуальних гарантій навіть у надзвичайних умовах війни, адже саме це забезпечує допустимість доказів у суді. Водночас підкреслюється важливість міжнародної співпраці, обміну інформацією та доказами з міжнародними інституціями, зокрема Міжнародним кримінальним судом. Це дозволяє інтегрувати українську практику у світову систему правосуддя та забезпечити ефективне переслідування злочинців. На наш погляд наступний, а саме криміналістичний аспект видання є надзвичайно цінним для практики, де особливу увагу приділено огляду місця події у зоні бойових дій, фіксації руйнувань, слідів застосування зброї, використанню сучасних технічних засобів фото та відеофіксації, дронів, 3D-сканування. Автори наголошують, що саме криміналістика стає ключовим інструментом у доведенні воєнних злочинів, адже без належної фіксації доказів неможливо забезпечити їх збереження та використання у суді. Це положення має практичну цінність для слідчих, прокурорів та експертів, які працюють у складних умовах війни. Доречно вказати, що важливим є й те, що видання не обмежується теоретичними узагальненнями, а пропонує конкретні алгоритми дій слідчого. Це робить його практичним посібником, який може бути використаний у реальній роботі правоохоронних органів. Автори враховують психологічні аспекти роботи слідчого, зокрема необхідність збереження

уважності та професійної інтуїції в умовах стресу, що є невід'ємною частиною діяльності у зоні бойових дій[2].

Наступними науковцями які досліджували дану проблематику є: Донцова Д.Ю., Яцишеної Г.А. та Дарія С.В., які аналізують кримінально-правові та процесуальні аспекти розслідування військових злочинів в науковій праці: «Розслідування військових злочинів: кримінально-правовий та кримінально-процесуальний зміст» автори роблять вагомий внесок у розвиток української юридичної науки, оскільки вони комплексно розглядають проблематику військових злочинів крізь призму кримінального права та кримінального процесу. Автори наголошують, що військові злочини мають особливу природу, адже вони порушують не лише загальносуспільні інтереси, а й специфічні інтереси військової служби, що вимагає особливого підходу до їх кваліфікації та розслідування. У роботі детально аналізуються склади військових злочинів, передбачених Кримінальним кодексом України, таких як непокора, невиконання наказів, дезертирство, самовільне залишення військової частини, порушення правил несення бойового чергування та інші, які безпосередньо впливають на боєздатність армії та дисципліну військовослужбовців. Автори підкреслюють, що правильна кваліфікація цих діянь є запорукою справедливого покарання та водночас гарантією дотримання прав військовослужбовців. У процесуальному аспекті дослідження акцентує увагу на особливостях досудового розслідування військових злочинів, ролі військових прокуратур та спеціалізованих слідчих підрозділів, проблемах доказування у справах, де обставини злочину часто пов'язані з бойовою обстановкою. Автори наголошують на необхідності дотримання процесуальних гарантій навіть у надзвичайних умовах, адже порушення прав військовослужбовців може призвести до недопустимості доказів і дискредитації самого розслідування. Праця має виразну практичну спрямованість, оскільки пропонує алгоритми дій слідчого у справах про військові злочини, розглядає типові помилки під час кваліфікації та доказування, наводить рекомендації щодо взаємодії слідчих із командуванням військових частин. Це робить дослідження корисним не лише для науковців, а й для практиків – слідчих, прокурорів, суддів. На відміну від праці під редакцією Сокуренка В.В, яка зосереджена на воєнних злочинах у міжнародному вимірі та криміналістичних аспектах, робота Донцова Д.Ю., Яцишени Г.А. та Дарія С.В., більшою мірою присвячена внутрішньому аспекту військових злочинів, що стосуються порушення військової дисципліни та порядку несення служби. Таким чином, обидві праці доповнюють одна одну: перша – у сфері міжнародного гуманітарного права, друга – у сфері національного військового кримінального права. У сучасних умовах війни проти України дослідження військових злочинів має особливе значення, адже воно допомагає забезпечити належну кваліфікацію злочинів військовослужбовців, уникнути процесуальних помилок та сформувати

[2] Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. до 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [Клименко І. В., Цуцкірідзе М. С., Гловюк І. В. та ін.]; за заг. ред. В. В. Сокуренка; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків: Право, 2024 432 с. ISBN 978-617-8411-26-8

практику, яка відповідає як національним, так і міжнародним стандартам. Узагальнюючи, можна стверджувати, що праця Донцова Д.Ю., Яцишени Г.А. та Дарія С.В., є вагомим внеском у розвиток української кримінально-правової та процесуальної науки, формує методологічну основу для розслідування військових злочинів, забезпечує об'єктивність і законність кримінального провадження та сприяє зміцненню військової дисципліни. Її значення полягає у поєднанні теоретичного аналізу та практичних рекомендацій, що робить її корисною як для науковців, так і для практиків, а у поєднанні з дослідженням під редакцією Сокуренка В.В., створює цілісну наукову картину, яка охоплює як міжнародні, так і національні аспекти розслідування злочинів, пов'язаних із війною та військовою службою[3].

Під час аналізу вищезазначених та інших наукових доробок на дану тематику, ми помітили необхідність в комплексному аналізі особливостей огляду місця події під час розслідування військових кримінальних правопорушень, визначення проблемних аспектів та розробці рекомендацій щодо їх вирішення.

2. Криміналістичні особливості огляду місця події

Відповідно до ч.1 ст. 237 КПК України, з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчий, прокурор проводять огляд місцевості, приміщення, речей, документів та комп'ютерних даних[4].

Огляд місця події є однією з найважливіших слідчих дій, яка забезпечує отримання первинних доказів та створює основу для подальшого розслідування. У випадках військових кримінальних правопорушень ця дія набуває особливого значення, адже умови її проведення суттєво відрізняються від розслідування звичайних кримінальних правопорушень. Специфіка воєнних дій, руйнування інфраструктури, наявність небезпеки для слідчих та експертів, а також складність доступу до місця події зумовлюють необхідність застосування спеціальних криміналістичних методів та засобів.

Огляд місця події традиційно розглядається як одна з базових слідчих дій, що має вирішальне значення для всього кримінального провадження. Його унікальність полягає у безпосередньому контакті слідчого з матеріальною обстановкою, яка зберегла сліди злочину. Саме тут формується первинна доказова база, яка надалі визначає напрямок розслідування. У криміналістичній літературі огляд місця події називають «воротами до істини», адже він відкриває можливість побачити подію такою, якою вона була у момент її здійснення, ще до втручання сторонніх факторів.

---

[3] Донцов Д.Ю., Яцишена Г.А., Дарій С.В. «Розслідування військових злочинів: кримінально-правовий та кримінально-процесуальний зміст». *Літературно-науковий електронний журнал.* 2024. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/146.

[4] Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики КСУ, ВСУ, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. А. В. Столітнього. Київ : Норма права, 2020. 1504 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 30.12.2025).

Історично огляд місця події виник як одна з перших форм слідчої діяльності. Ще у XIX столітті європейські криміналісти наголошували на необхідності фіксації обстановки злочину, адже саме вона дозволяє відновити механізм події. З розвитком науки та техніки огляд поступово перетворився на складну процедуру, що включає використання спеціальних знань, технічних засобів та методик. Сьогодні він є не лише практичною дією, а й науково обґрунтованим процесом, який потребує високої професійної підготовки.

Значення огляду місця події проявляється у кількох вимірах. По-перше, це доказовий вимір: саме тут виявляються речові докази, які можуть мати вирішальне значення для встановлення винуватості чи невинуватості особи. По-друге, це пізнавальний вимір: огляд дозволяє реконструювати механізм злочину, визначити його характер, спосіб вчинення та можливі мотиви. По-третє, це організаційний вимір: результати огляду визначають подальший план слідчих дій, спрямовують роботу слідчого та інших учасників процесу.

У структурі слідчих дій огляд місця події займає особливе місце, адже він часто є першою дією після порушення кримінального провадження. Від його якості залежить ефективність допитів, експертиз, відтворень обстановки та інших заходів. Недоліки на цьому етапі можуть призвести до втрати важливих доказів, спотворення об'єктивної картини та ускладнення процесу встановлення істини. Тому огляд місця події розглядається як фундаментальна слідча дія, що визначає напрямок і якість усього розслідування[5].

Криміналістичні особливості огляду місця події у військових умовах проявляються насамперед у підготовчому етапі. Слідчі повинні враховувати ризики, пов'язані з мінною небезпекою, можливістю повторних обстрілів чи диверсій, що вимагає залучення саперів, військових підрозділів та спеціальних служб для забезпечення безпеки. Лише після цього можливе проведення безпосереднього огляду. Важливим є також питання доступу: нерідко місце події знаходиться на тимчасово окупованій території або у зоні активних бойових дій, що ускладнює його дослідження та потребує міжнародної співпраці.

Особливу увагу слід приділяти фіксації слідів та доказів. У військових умовах вони можуть бути швидко знищені внаслідок вибухів, пожеж, руйнувань чи переміщення тіл. Тому застосовуються сучасні технічні засоби: фото та відеозйомка високої якості, використання дронів для огляду території, 3D-сканування для створення цифрових моделей місця події. Такі методи дозволяють не лише зафіксувати сліди злочину, а й відтворити картину події у суді чи міжнародних інституціях. Важливим є також використання супутникових знімків, які можуть підтвердити факт руйнування цивільних об'єктів або переміщення військової техніки.

Криміналістичний аспект огляду місця події у військових кримінальних правопорушеннях полягає у необхідності врахування специфіки об'єктів дослідження. Це можуть бути руїни житлових будинків, медичних закладів, культурних пам'яток, місця масових поховань чи катувань. У кожному випадку

[5] Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2008. 464 с. ISBN 978-966-458-067-7.

слідчий має застосовувати відповідні методи фіксації та вилучення доказів. Наприклад, при огляді місць масових убивств важливим є ретельне документування тіл загиблих, їхнього розташування, стану та ознак насильницької смерті. При огляді руйнувань цивільних об'єктів необхідно фіксувати характер пошкоджень, що може свідчити про використання заборонених видів озброєння.

Не менш важливим є процес складання протоколу огляду. Він має відповідати міжнародним стандартам, щоб забезпечити можливість використання доказів у Міжнародному кримінальному суді чи інших трибуналах. Протокол повинен містити детальний опис місця події, зафіксовані сліди, вилучені речові докази, а також інформацію про застосовані технічні засоби. Важливим є залучення експертів-криміналістів, судових медиків, військових спеціалістів, які можуть надати кваліфіковані висновки щодо характеру та обставин злочину. В методичних рекомендаціях авторів: Тарана О.В., Запотоцького А.П., Сущенка В.Д., Шаповалової А.О., Дякіна Я.О., Дзюбинського В.В. та Соловйова Е.П. «Огляд місця події під час розслідування злочинів проти безпеки виробництва» значну роль приділено комплексному аналізу особливостей проведення огляду місця події у кримінальних провадженнях. Дана праця містить рекомендації щодо організації та проведення огляду:

– визначення меж місця події;

– фіксація технічного стану обладнання, машин, механізмів;

– виявлення та вилучення речових доказів;

– застосування спеціальних знань і залучення експертів-техніків, інженерів, спеціалістів.

Особливу увагу приділено методам фіксації доказів: фото- та відеозйомці, складанню схем виробничих приміщень, використанню сучасних технічних засобів для вимірювання параметрів середовища (температури, тиску, рівня шуму, освітлення тощо). Автори підкреслюють, що протокол огляду місця події має бути максимально детальним[6].

Криміналістичні особливості огляду місця події у військових кримінальних правопорушеннях також включають питання автентичності та збереження доказів. У міжнародній практиці неодноразово виникали випадки, коли сторона захисту ставила під сумнів достовірність доказів, отриманих у зоні бойових дій. Тому важливо забезпечити безперервний ланцюг збереження доказів, їхню належну упаковку, маркування та передачу до відповідних органів. Це гарантує можливість використання доказів у суді та запобігає їх дискредитації.

В науковій праці І.В. Пирога «Організація і тактика проведення огляду місця події в сучасних умовах розвитку науки і техніки», яка присвячена дослідженню сучасних підходів до проведення огляду місця події з урахуванням розвитку технічних засобів та новітніх наукових досягнень, наголошується, що огляд місця події є однією з найважливіших слідчих дій, яка забезпечує формування доказової бази у кримінальному провадженні. Автор аналізує традиційні методи організації огляду та показує, як вони

[6] Огляд місця події під час розслідування злочинів проти безпеки виробництва. Кол. авт. : Таран О.В., Запотоцький А.П., Сущенко В.Д., та ін. Методичні рекомендації, Київ, 2022.

трансформуються під впливом сучасних технологій. Особливу увагу приділено використанню фото- та відеофіксації, цифрових засобів документування, 3D-моделювання, а також застосуванню спеціальних знань у сфері криміналістики, інженерії та інформаційних технологій. Автор підкреслює, що тактика огляду місця події має враховувати нові виклики: складність злочинних схем, використання сучасних технічних пристроїв, необхідність швидкої та якісної фіксації доказів. У статті розглядаються питання організації роботи слідчої групи, взаємодії зі спеціалістами, а також проблеми допустимості доказів у суді. На нашу точку зору значення цієї праці полягає у тому, що вона поєднує класичні криміналістичні підходи з новітніми технологічними можливостями, пропонуючи сучасну модель проведення огляду місця події. Це робить статтю корисною як для науковців, так і для практиків – слідчих, прокурорів, експертів, які працюють у сфері кримінального процесу[7].

Таким чином, криміналістичні особливості огляду місця події при розслідуванні військових кримінальних правопорушень полягають у необхідності врахування специфіки воєнних умов, застосування сучасних технічних засобів, ретельної фіксації та збереження доказів, а також дотримання міжнародних стандартів документування. Саме ці аспекти забезпечують ефективність розслідування та створюють основу для притягнення винних до відповідальності як на національному, так і на міжнародному рівні.

При дослідженні даної проблематики необхідно проаналізувати наукову статтю Г.К. Тетерятника «Проведення огляду місця події в умовах надзвичайних правових режимів», яка присвячена дослідженню специфіки організації та проведення огляду місця події в ситуаціях, коли в державі запроваджено надзвичайні правові режими, такі як надзвичайний чи воєнний стан. Автор наголошує, що огляд місця події за таких умов має особливе значення, адже він здійснюється в умовах обмеження прав і свобод учасників процесу, підвищеної небезпеки для слідчих та інших учасників, а також у ситуаціях, коли доступ до території чи об'єкта може бути ускладненим або обмеженим. У статті підкреслюється, що проведення огляду в умовах надзвичайних правових режимів потребує залучення спеціальних технічних засобів, таких як фото та відеофіксація, використання дронів, мобільних лабораторій, що дозволяють швидко і якісно задокументувати обстановку. Автор звертає увагу на необхідність дотримання процесуальних гарантій навіть у кризових умовах, адже недотримання вимог КПК України може призвести до недопустимості доказів у суді. Водночас наголошується на важливості міжнародного виміру, адже практика проведення огляду місця події в умовах надзвичайних правових режимів має враховувати стандарти міжнародного гуманітарного права та досвід інших країн, які стикалися з воєнними конфліктами чи надзвичайними ситуаціями. Автор робить висновок, що огляд місця події в умовах надзвичайних правових режимів є не лише слідчою дією, а й важливим інструментом забезпечення законності та захисту прав людини

[7] Пиріг, 1. В. Організація і тактика проведення огляду місця події в сучасних умовах розвитку науки і техніки. *Криміналістичний вісник.* 2019. № 32 (2). С. 30–37. DOI:10.37025/1992-4437/2019-32-2-30.

навіть у кризових ситуаціях, а його належна організація та проведення сприяють збереженню доказів, їх подальшому використанню у суді та запобігають дискредитації результатів розслідування[8].

Проаналізувавши практику ми помітили, що у більшості випадків кримінальних правопорушень де суб'єктом виступає військовослужбовець виникає необхідність під час огляду місця події оглядати зброю. Тому вважаємо за необхідне дослідити актуальні проблеми, які виникають під час огляду вогнепальної зброї, патронів (боєприпасів) до неї та слідів їх дії. Під час дослідження стає зрозумілим, що даний вид огляду є одним із ключових етапів криміналістичного дослідження при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із застосуванням зброї. Під час огляду місця події можуть бути виявлені окремі екземпляри зброї, кулі, шріт, пижі, гільзи, а також сліди пострілу на предметах чи тілі потерпілого. Для забезпечення належної фіксації та вилучення таких об'єктів слідчому доцільно залучати спеціаліста, який володіє знаннями у сфері судової балістики. Завданням огляду є виявлення, фіксація та вилучення зброї, патронів та їх складових елементів, а також слідів пострілу, що можуть бути досліджені безпосередньо на місці події. Важливо пам'ятати, що зброя та боєприпаси є об'єктами підвищеної небезпеки, тому всі учасники огляду повинні дотримуватись правил техніки безпеки.

Виявлену зброю не можна пересувати чи брати в руки до моменту її фіксації у протоколі, на фотознімках та схемі місця події. Фіксується положення зброї, напрям ствола, стан ударно-спускового механізму, запобіжника, а також розташування зброї відносно нерухомих предметів. Якщо зброя знаходиться в руці трупа, необхідно описати спосіб її утримання; якщо поруч – відстань та напрям ствола. Ці дані мають значення для встановлення можливості самозавдання поранень. Після фіксації зброю беруть так, щоб не залишити власних слідів, а у випадку зарядженого стану – розряджають із дотриманням заходів безпеки. У випадку дульнозарядної зброї приводиться в безпечний стан пристрій запалення метального заряду. Категорично забороняється направляти зброю в бік людей[9].

Огляд зброї передбачає пошук слідів рук, мікрочасток, запахових слідів, а також можливе вилучення зразків речовини з каналу ствола для визначення факту пострілів після останнього чищення. У протоколі зазначаються місце виявлення зброї, положення механізмів, наявність патронів у магазині чи патроннику, запах пороху, маркувальні позначення, кількість нарізів каналу ствола, нашарування слідів пострілів, стан деталей та наявність сторонніх нашарувань (кров, волосся тощо).

На місці події можуть бути виявлені патрони або їх елементи. Їх розташування фіксується у протоколі, на фотознімках і схемі. Оглядаються сліди рук, конструктивні особливості кулі та гільзи, спосіб кріплення кулі, колір металу, маркувальні позначки, ушкодження та інші сліди. За можливості

[8] Тетерятник, Г. К. Проведення огляду місця події в умовах надзвичайних правових режимів. *Право і суспільство.* 2022. № 3. С. 233–239. DOI: 10.32842/2078-3736/2022.3.36.

[9] Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї, патронів та слідів пострілу. URL: https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/84002d64-4248-4d87-9975-3bc6a402d86a/download (дата звернення: 01.09.2026).

снаряд вилучається разом із пошкодженим предметом, а якщо це неможливо – обережно виймається без пошкодження інструментом. Для пошуку гільз може застосовуватись металошукач. Кулі та гільзи упаковуються окремо, кожна з биркою із зазначенням місця вилучення.

При застосуванні мисливської гладкоствольної зброї важливо визначити діаметр осипу та зафіксувати контури розсіювання шроту, знайти пижі та прокладки, що дозволяє визначити відстань пострілу. Вилучені шротинки можуть бути використані для встановлення калібру та ідентифікації ствола рушниці. Огляд слідів пострілу передбачає фіксацію місця розташування предмета зі слідами, форми та розмірів ушкодження, характеру країв, взаємного розташування кількох ушкоджень. Додатково описуються кіптява, порошинки, залишки змазки – їх форма, розміри, інтенсивність та колір.

За допомогою гільз, слідів ушкоджень на предметах та інших слідів (сліди ніг, прим'ята трава) може бути визначене місце пострілу. При наявності пробоїн на склі шляхом візирування визначається напрям польоту кулі та розташування стрілка. Попереднє дослідження слідів дозволяє встановити вид і модель зброї, кількість пострілів, ознаки самогубства чи навмисного поранення, спосіб виготовлення зброї та спорядження патронів. Всі вилучені об'єкти упаковуються та опечатуються відповідно до правил поводження з речовими доказами. Тож стає очевидним, що огляд вогнепальної зброї, патронів та слідів їх дії є надзвичайно важливим етапом криміналістичного дослідження, що забезпечує отримання доказової інформації для встановлення істини у кримінальному провадженні. Проведення такого огляду потребує залучення спеціалістів у галузі судової балістики, адже саме вони володіють необхідними знаннями для правильної фіксації, вилучення та первинного аналізу зброї та боєприпасів. Важливим є дотримання правил техніки безпеки, адже зброя та патрони становлять підвищену небезпеку. Усі об'єкти повинні бути ретельно зафіксовані у протоколі, сфотографовані та упаковані відповідно до вимог криміналістики. Особливу увагу слід приділяти слідам пострілу на предметах і тілі потерпілого, адже вони можуть надати ключову інформацію про відстань, напрям та обставини здійснення пострілу.

Необхідно приділити увагу на подальшу долю вилучених речових доказів, їх пакування та вилучення. Пакування та вилучення боєприпасів і вибухових речовин, зброї є одним із найвідповідальніших етапів роботи слідчого та спеціалістів-криміналістів. Ці об'єкти належать до категорії особливо небезпечних, тому будь-які дії з ними повинні здійснюватися виключно з дотриманням правил техніки безпеки та під контролем фахівців, які мають відповідну підготовку. Вилучення боєприпасів проводиться після їх ретельної фіксації у протоколі огляду, на фотознімках та схемах. Кожен боєприпас або його елемент (куля, гільза, пиж, шротинка) упаковується окремо, щоб уникнути змішування слідів та пошкодження поверхні. Для пакування використовують чисті картонні коробки, паперові конверти або пластикові контейнери, які забезпечують збереження об'єкта. На кожній упаковці обов'язково зазначається місце та час вилучення, а також номер протоколу. Особливу увагу приділяють вибуховим речовинам та саморобним вибуховим пристроям. Їх вилучення здійснюється лише спеціалізованими підрозділами вибухотехніків. Категорично забороняється

самостійно розбирати або переміщати такі предмети без відповідних заходів безпеки. У випадку виявлення вибухівки місце події огороджується, евакуюються люди, а слідчий забезпечує виклик спеціалістів.

Пакування вибухових речовин має свої особливості:

– застосовуються спеціальні контейнери, що виключають можливість детонації;

– кожен елемент вибухового пристрою (корпус, детонатор, провідники, залишки вибухової речовини) упаковується окремо;

– упаковка повинна бути герметичною, щоб уникнути втрати мікрочасток та запахових слідів;

– на бірці зазначаються всі дані про місце та обставини вилучення[10].

Важливим завданням є збереження слідів, які можуть мати доказове значення: сліди рук, запахові сліди, мікрочастки вибухових речовин. Тому при пакуванні не допускається прямий контакт рук із об'єктами – використовуються рукавички, пінцети, спеціальні інструменти.

Усі вилучені боєприпаси та вибухові речовини передаються на експертне дослідження. Експертиза дозволяє визначити тип і модель боєприпасів, спосіб виготовлення вибухового пристрою, склад вибухової речовини, а також встановити можливі джерела її походження.

Таким чином, правильне вилучення та пакування боєприпасів і вибухових речовин забезпечує збереження їх доказового значення та безпеку учасників слідчих дій.

Практика показує, що огляд місця події часто є джерелом несподіваних відкриттів. Наприклад, у справах про вбивства саме завдяки огляду виявляються сліди боротьби, знаряддя злочину чи інші деталі, які дозволяють встановити істину. У справах про крадіжки огляд допомагає визначити спосіб проникнення, засоби злому та інші обставини. У справах про дорожньо-транспортні пригоди він дозволяє реконструювати механізм зіткнення, визначити швидкість руху та інші параметри. Таким чином, огляд є універсальним інструментом, який застосовується у найрізноманітніших категоріях справ.

Однак варто зазначити, що важливу можливо навіть ключову роль під час проведення огляду місця події відіграють особи, які проводять дану слідчу (розшукову) дію, а також доволі важливо постає питання взаємодії між такими працівниками. Наукова праця П.Є. Антонюка «Окремі питання взаємодії підрозділів Національної поліції України під час проведення огляду місця події за фактом смерті людини» присвячена аналізу організаційних та тактичних аспектів взаємодії різних служб і підрозділів поліції під час проведення огляду місця події у випадках, коли йдеться про смерть людини. Автор наголошує, що огляд місця події є однією з найважливіших слідчих дій, адже саме він дозволяє встановити обставини смерті, виявити сліди злочину, зафіксувати обстановку та зібрати первинні докази. У статті підкреслюється, що ефективність огляду значною мірою залежить від правильної організації взаємодії між слідчими, оперативними працівниками, експертами-криміналістами, патрульними та іншими службами

[10] Слідчий огляд і дослідження зброї та слідів пострілу на місці події. URL: https://mego.info/%D0% (дата звернення: 01.09.2026).

поліції. Антонюк П.Є., аналізує типові проблеми, які виникають у процесі такої взаємодії: дублювання функцій, недостатня координація дій, затримки у прибутті спеціалістів, відсутність чіткої комунікації між підрозділами. Для їх вирішення автор пропонує алгоритми узгодження дій, створення єдиної слідчо-оперативної групи, чітке розмежування обов'язків та використання сучасних засобів комунікації. Особливу увагу приділено ролі експертів-криміналістів та судово-медичних експертів, які забезпечують належну фіксацію слідів та обставин смерті. Автор підкреслює, що без їх участі огляд може бути неповним і призвести до втрати важливих доказів[11].

Виникає необхідність на дослідженні особливостей залучення до проведення ОМП осіб зі спеціальними знаннями, та встановлення завдань які ставляться перед даними особами. Дане питання досліджував А.М. Тимчишина в своїй праці: «Особливості використання спеціальних знань під час огляду місця події», в якій розкрито роль та значення спеціальних знань у процесі проведення однієї з найважливіших слідчих дій – огляду місця події. Автор наголошує, що сучасне кримінальне провадження неможливе без залучення фахівців різних галузей науки і техніки, адже саме вони забезпечують належну якість фіксації обстановки, виявлення слідів злочину та їх подальшу інтерпретацію. У роботі підкреслюється, що спеціальні знання охоплюють не лише криміналістичні методи, а й знання з медицини, біології, хімії, фізики, інженерії, інформаційних технологій, які дозволяють слідчому отримати максимально повну картину події. Тимчишин аналізує практику залучення спеціалістів до огляду місця події, зокрема судово-медичних експертів, криміналістів, техніків, інженерів, які допомагають правильно зафіксувати сліди, визначити механізм їх утворення та надати кваліфіковані пояснення. Автор звертає увагу на те, що без використання спеціальних знань огляд може бути поверхневим і призвести до втрати важливих доказів, тоді як їх залучення забезпечує допустимість і доказову силу матеріалів у суді. У праці розглядаються приклади застосування сучасних технічних засобів – фото та відеофіксації, 3D-сканування, використання дронів, спеціальних приладів для вимірювання параметрів середовища, що дозволяє не лише зберегти обстановку, а й відтворити її у судовому процесі. Автор підкреслює, що спеціальні знання мають значення не тільки для встановлення фактичних обставин, а й для запобігання дискредитації доказів, адже належна експертна оцінка гарантує їх допустимість. Важливим аспектом дослідження є питання взаємодії слідчого зі спеціалістами, адже ефективність огляду залежить від правильної організації роботи слідчо-оперативної групи, чіткого розподілу функцій та узгодженості дій. Тимчишин А.М., робить висновок, що використання спеціальних знань під час огляду місця події є не допоміжним, а визначальним чинником успішності розслідування, оскільки воно забезпечує повноту, об'єктивність та наукову обґрунтованість результатів слідчої дії. Праця має як теоретичне, так і практичне значення, адже вона формує

[11] Антонюк, П. Є. Окремі питання взаємодії підрозділів Національної поліції України під час проведення огляду місця події за фактом смерті людини. *Криміналістичний вісник.* 2018. № 1 (29). С. 23–28.

методологічну основу для удосконалення криміналістичної практики та пропонує конкретні рекомендації для слідчих і експертів щодо організації огляду місця події з урахуванням сучасних наукових і технічних досягнень[12].

Підсумовуюче вищезазначене можна зазначити, що належне проведення огляду місця події є одним із ключових етапів кримінального розслідування, адже саме на цьому етапі формується первинна доказова база, яка згодом може стати вирішальною у судовому процесі. Проте практика як національних, так і міжнародних розслідувань свідчить, що під час огляду місця події часто допускаються помилки, які знижують якість доказів, ускладнюють їх використання у суді або навіть призводять до їхньої втрати. Ці помилки мають системний характер і можуть бути пов'язані як із недостатньою професійною підготовкою слідчих, так і з організаційними чи технічними проблемами.

Вважаємо за необхідне наголосити на декількох основних помилках які допускаються фахівцями під час ОМП. Однією з найпоширеніших помилок є "несвоєчасне проведення огляду". Затримка у прибутті слідчої групи на місце події призводить до втрати важливих доказів, їхнього знищення або спотворення. У міжнародній практиці, зокрема під час розслідувань воєнних злочинів у колишній Югославії та Руанді, такі затримки були пов'язані з відсутністю доступу до територій, що перебували під контролем воюючих сторін. В Україні подібні проблеми виникають через активні бойові дії, що ускладнюють швидке прибуття слідчих на місце злочину[13].

Другою поширеною помилкою є «порушення правил фіксації та збереження доказів». Недостатня увага до правильного пакування речових доказів, відсутність маркування або неналежне ведення протоколів призводять до того, що докази можуть бути визнані недопустимими у суді. Міжнародні стандарти, такі як "Minnesota Protocol" щодо розслідування потенційно незаконних смертей, наголошують на необхідності ретельної фіксації кожного елемента місця події та забезпечення ланцюга збереження доказів (chain of custody), який гарантує їхню автентичність[14].

Третьою типовою помилкою є «недостатня увага до цифрових доказів». У сучасних конфліктах значна частина доказів має цифровий характер – фото, відео, дані з мобільних пристроїв чи соціальних мереж. Ігнорування цих джерел або неналежне їх документування призводить до втрати важливої інформації. Саме тому міжнародні стандарти, зокрема "Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations", визначають чіткі правила автентифікації та збереження цифрових доказів, які нині активно застосовуються в Україні[15].

[12] Тимчишин, А. М. Особливості використання спеціальних знань під час огляду міся події. *Juris Europensis Scientia.* 2023. С. 147–152. DOI: 10.32782/chern.v1.2023.28.

[13] ICTY official site. URL: https://www.icty.org/ (дата звернення: 01.09.2026).

[14] Minnesota Protocol on the Investigation of Potentially Unlawful Death. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/minnesota-protocol-investigation-potentially-unlawful (дата звернення: 01.09.2026).

[15] Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/berkeley-protocol-digital-open-source (дата звернення: 01.09.2026).

Четвертою поширеною помилкою є «порушення прав потерпілих та свідків під час огляду». У багатьох випадках слідчі нехтують етичними стандартами, що може призвести до повторної травматизації потерпілих. Міжнародні документи, такі як “Istanbul Protocol”, наголошують на необхідності дотримання прав людини під час документування катувань та жорстокого поводження. В Україні ці стандарти поступово інтегруються у практику, проте випадки порушень все ще трапляються, особливо у зонах активних бойових дій[16].

П’ятою типовою помилкою є “недостатня координація між національними та міжнародними слідчими групами”. У складних умовах воєнних конфліктів часто працюють кілька слідчих груп – національні органи, міжнародні місії, правозахисні організації. Відсутність належної координації призводить до дублювання роботи, суперечностей у протоколах та втрати часу. Український досвід показує, що інтеграція національних та міжнародних стандартів у реальному часі дозволяє уникати цих проблем, проте вони залишаються актуальними у випадках масових злочинів[17].

Таким чином, найчастіші помилки під час проведення огляду місця події можна узагальнити як несвоєчасність дій, порушення правил фіксації та збереження доказів, ігнорування цифрових джерел, недотримання прав потерпілих та свідків, а також недостатню координацію між різними слідчими органами. Їхнє усунення можливе лише через системне впровадження міжнародних стандартів, підвищення професійної підготовки слідчих та розвиток співпраці між національними та міжнародними структурами. Український досвід, який поєднує документування злочинів у реальному часі з використанням міжнародних протоколів, може стати новим етапом у формуванні практики огляду місця події у міжнародному правосудді.

3. Міжнародний досвід та співпраця під час розслідування військових кримінальних правопорушень

Вважаємо за необхідне наголосити на практичній складовій проведення досудового розслідування. Практика міжнародних кримінальних розслідувань у колишній Югославії, Руанді та сучасній Україні є одним із ключових етапів розвитку міжнародного правосуддя та формування сучасних стандартів документування злочинів проти людяності, воєнних злочинів та геноциду. Вона демонструє еволюцію підходів до збору доказів, допиту свідків, кваліфікації злочинів та взаємодії між національними й міжнародними інституціями. Досвід трибуналів для Югославії та Руанди став фундаментом для сучасних практик, які сьогодні застосовуються в Україні у зв’язку з агресією Російської Федерації. У випадку колишньої Югославії створення Міжнародного кримінального трибуналу (ICTY) у 1993 році стало першим прецедентом після Нюрнберзького процесу, коли міжнародна спільнота взяла на себе відповідальність за переслідування осіб, винних у масових злочинах.

[16] Istanbul Protocol – Manual on Effective Investigation and Documentation of Torture. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/istanbul-protocol-manual-effective-investigation-and (дата звернення: 01.10.2026).

[17] ICTR in Brief. URL: https://unictr.irmct.org/en/tribunal (дата звернення: 01.10.2026).

Розслідування у цьому трибуналі відзначалися новаторськими методами: використанням супутникових знімків, перехопленням комунікацій, залученням матеріалів неурядових організацій та міжнародних місій. Водночас слідчі стикалися з серйозними викликами – відсутністю співпраці з боку держав регіону, політичним тиском, проблемами із забезпеченням арештів. Попри це, ICTY створив важливі прецеденти у кваліфікації злочинів проти людяності та геноциду, а також розробив стандарти доказування, які стали орієнтиром для подальших міжнародних процесів.

Під час аналізу діяльності Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди (ICTR), заснованого у 1994 році після геноциду, ми помітили, що він мав інші особливості. Він працював у надзвичайно складних умовах – руйнування інфраструктури, відсутність архівів, масові поховання, травматизація свідків. Доволі цікавим фактом виявилось, що вперше в історії міжнародного правосуддя було визнано сексуальне насильство як інструмент геноциду, що стало проривом у правовій кваліфікації злочинів. Слідчі використовували польові інтерв'ю, роботу з масовими похованнями, а також методи психологічної підтримки свідків. Потрібно віддати належне саме ICTR, який заклав основу для розуміння сексуального насильства, як воєнного злочину та злочину проти людяності.

Необхідно відзначити, що саме сучасна практика розслідувань в Україні має унікальний характер. На відміну від Югославії та Руанди, де трибунали створювалися після завершення конфліктів, Україна здійснює розслідування у реальному часі, коли війна триває. Це створює нові виклики, але й відкриває можливості для формування сучасних стандартів. Українська прокуратура та слідчі органи документують злочини одразу після їх вчинення, використовуючи цифрові технології, супутникові дані, інтерв'ю з потерпілими та свідками. Міжнародний кримінальний суд (ICC) відкрив розслідування у березні 2022 року, що стало підтвердженням важливості українського кейсу для розвитку міжнародного правосуддя. Задокументовано випадки тортур, сексуального насильства, депортації дітей, що кваліфікуються як воєнні злочини та злочини проти людяності[18].

Особливістю української практики є інтеграція національних та міжнародних механізмів. Україна співпрацює з ICC, ООН, ОБСЄ, а також із низкою міжнародних правозахисних організацій. Це дозволяє поєднувати ресурси та забезпечувати більш комплексний підхід до збору доказів. Водночас масштабність злочинів та кількість жертв створюють безпрецедентне навантаження на слідчі органи. Український досвід може стати моделлю для майбутніх конфліктів, адже він демонструє можливість проведення ефективних розслідувань у реальному часі, навіть за умов триваючої війни[19].

Під час дослідження даної проблематики вважаємо за необхідне дослідити також і роль міжнародних слідчих груп та організацій у розслідуванні

[18] [ICC official site – Ukraine. URL: https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine (дата звернення: 01.10.2026).

[19] UN Commission of Inquiry on Ukraine. URL: https://ukraine.un.org/en/250021-un-commission-inquiry-ukraine-finds-continued-war-crimes-and-human-rights-violations-gravely (дата звернення: 01.10.2026).

міжнародних злочинів, яка є визначальною для сучасної системи правосуддя. Вона полягає не лише у зборі доказів, але й у створенні нових стандартів документування злочинів, захисту свідків, координації між державами та забезпеченні передачі матеріалів до міжнародних судових інституцій. Міжнародні структури стали тим механізмом, який дозволяє долати обмеженість національних систем правосуддя, що часто не мають достатніх ресурсів або стикаються з політичним тиском. У випадку колишньої Югославії та Руанди міжнародні трибунали створили власні слідчі відділи, які працювали у тісній співпраці з ООН, INTERPOL та національними правоохоронними органами. ICTY активно використовував міжнародні поліцейські структури для арешту підозрюваних, а ICTR вперше запровадив комплексну програму захисту свідків, що стало новаторським кроком у міжнародному правосудді. Ці практики заклали основу для подальшого розвитку міжнародних слідчих механізмів і стали прикладом для інших конфліктів[20].

Досить актуальним є створенням спільної слідчої групи (Joint Investigation Team, JIT) під егідою Eurojust для розслідування злочинів, скоєних на території України після початку широкомасштабної агресії Російської Федерації у 2022 році. Формування JIT стало одним із найоперативніших прикладів міжнародної правової співпраці у сфері кримінального переслідування. Вже через три тижні після початку війни Україна, Литва та Польща започаткували спільну слідчу групу, до якої згодом приєдналися Естонія, Латвія, Словаччина та Румунія. Така швидкість створення та розширення JIT свідчить про високий рівень солідарності європейських держав у питанні документування та переслідування міжнародних злочинів. Важливим етапом стало також залучення Міжнародного кримінального суду (ICC), Європолу та підписання Меморандуму про взаєморозуміння з Міністерством юстиції США, що розширило географію та інституційну базу співпраці. Основною метою JIT є забезпечення ефективного збору доказів, їх збереження та обмін між державами-учасницями, а також координація розслідувань для притягнення винних до відповідальності як на національному рівні, так і в рамках міжнародних судових інституцій. Eurojust у цьому процесі виконує роль координатора та надає юридичну, аналітичну, фінансову й логістичну підтримку. Важливим є те, що діяльність JIT спрямована не лише на документування воєнних злочинів, а й на створення системи, яка унеможливлює втрату доказової бази та забезпечує її використання у майбутніх судових процесах. У 2022 році на базі Eurojust було відкрито 18 справ у восьми країнах-членах ЄС та двох третіх країнах, що стосуються воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Це свідчить про масштабність проблеми та необхідність багаторівневої координації. Для систематизації доказів було створено спеціальну базу даних – Core International Crimes Evidence Database, яка дозволяє ефективно зберігати та аналізувати матеріали. Крім того, засновано Міжнародний центр для переслідування злочину агресії проти України (ICPA), що має на меті забезпечити юридичне підґрунтя для притягнення до відповідальності осіб, причетних до планування та здійснення

[20] ICTY official site. URL: https://www.icty.org/ (дата звернення: 01.10.2026).

акту агресії. Стає очевидним, що діяльність JIT під егідою Eurojust є прикладом інноваційного підходу до міжнародного кримінального правосуддя, який поєднує національні та міжнародні механізми. Вона демонструє, що у випадку масових порушень міжнародного права необхідна не лише політична, а й правова солідарність, яка забезпечує реальну перспективу притягнення винних до відповідальності[21].

Сучасним інструментом для розслідування резонансних кримінальних правопорушень, міжнародних злочинів стали спільні слідчі групи (Joint Investigation Teams, JITs), які створюються кількома державами. Вони дозволяють об'єднувати ресурси, уникати дублювання роботи та забезпечувати швидкий обмін доказами. Одним із найвідоміших прикладів є JIT, створена для розслідування катастрофи рейсу MH17 у 2014 році. До неї увійшли Нідерланди, Австралія, Бельгія, Малайзія та Україна. Саме ця група змогла зібрати докази, які підтвердили, що літак був збитий ракетою «Бук», доставленою з території Росії, і притягнути до відповідальності конкретних осіб[22].

У випадку України після початку повномасштабної війни у 2022 році JIT було створено вже через три тижні, за участі України, Литви та Польщі, а згодом приєдналися ще кілька країн, Міжнародний кримінальний суд та Europol. Це стало прикладом безпрецедентної швидкості та ефективності міжнародної координації. Завдяки цьому вдалося документувати злочини у реальному часі, використовуючи сучасні технології – цифрові бази даних, супутникові знімки, біометричні дані – та створювати спільні бази доказів для ICC і національних судів.

Важливу роль відіграють міжнародні організації. INTERPOL забезпечує глобальну координацію у сфері воєнних злочинів, надає технічні інструменти для обміну даними та допомагає у затриманні підозрюваних[23]. Євроюст координує діяльність JITs, забезпечує правову підтримку та сприяє гармонізації процедур між країнами ЄС. ООН створює незалежні комісії з розслідування, які документують порушення прав людини та передають матеріали до міжнародних судів[24]. Міжнародний кримінальний суд здійснює власні розслідування, але також інтегрує дані, зібрані національними та міжнародними слідчими групами.

Необхідно наголосити, що використання міжнародних стандартів у документуванні злочинів є фундаментальним елементом сучасного міжнародного правосуддя. Від перших трибуналів у колишній Югославії та Руанді до практики Міжнародного кримінального суду та сучасних розслідувань в Україні міжнародна спільнота виробила комплекс методик, які забезпечують

[21] Eurojust – JIT Ukraine. URL: https://www.eurojust.europa.eu/joint-investigation-team-alleged-crimes-committed-ukraine (дата звернення: 01.10.2026).

[22] EUAM Ukraine – United for Justice. URL: https://www.euam-ukraine.eu/news/united-for-justice-united-for-survivors-ukraine-and-international-partners-strengthen-justice-for-war-crime-victims/ (дата звернення: 01.10.2026).

[23] INTERPOL – War crimes. URL: https://www.interpol.int/Crimes/War-crimes (дата звернення: 01.10.2026).

[24] OHCHR – Independent Commission of Inquiry on Ukraine. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iicihr-ukraine/index (дата звернення: 01.10.2026).

належне збирання, збереження та використання доказів. Ці стандарти охоплюють як технічні аспекти – фіксацію місць злочинів, збір матеріальних доказів, проведення інтерв'ю зі свідками, – так і етичні вимоги, пов'язані із захистом прав потерпілих та свідків. Важливим елементом є застосування міжнародних протоколів. "Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations" визначає стандарти використання відкритих цифрових джерел, таких як відео, фото та дані з соціальних мереж, у кримінальних розслідуваннях. Він встановлює правила автентифікації цифрових доказів, їхнього збереження та використання у суді. "Istanbul Protocol" є міжнародним стандартом для документування катувань та жорстокого поводження, який застосовується у багатьох країнах, включно з Україною, для фіксації випадків тортур. "Minnesota Protocol" визначає стандарти розслідування позбавлення життя, зокрема позасудових страт, і використовується для документування випадків незаконних убивств у конфліктах. Ці протоколи стали невід'ємною частиною сучасних міжнародних розслідувань і активно застосовуються в Україні для документування злочинів, скоєних під час війни[25].

Особливістю українського досвіду є документування злочинів у реальному часі. Це означає, що стандарти застосовуються не постфактум, як у випадку Югославії чи Руанди, а одразу після вчинення злочину. Такий підхід дозволяє зберегти автентичність доказів, уникнути їх втрати та забезпечити більш якісну доказову базу для майбутніх судових процесів. Українська прокуратура та міжнародні партнери використовують цифрові технології – супутникові знімки, відео з дронів, дані мобільних операторів – які інтегруються у міжнародні бази даних. Це відповідає сучасним стандартам ICC та ООН щодо використання технологій у кримінальних розслідуваннях.

Окрім аналізу розслідування військових кримінальних правопорушень в країнах ЄС, вважаємо за необхідне дослідити методику розслідування військових кримінальних правопорушень у Сполучених Штатах Америки, адже саме в США функціонує складна система, що поєднує національні правові механізми, міжнародні стандарти та міжвідомчу координацію. Центральним елементом цієї системи виступає Human Rights Violators and War Crimes Center (HRVWCC), створений у структурі Homeland Security Investigations (HSI). Завданням центру є запобігання перетворенню США на безпечний прихисток для осіб, які вчинили воєнні та військові кримінальн правопорушення, геноцид, тортури чи інші грубі порушення прав людини. Для цього залучаються кримінальні слідчі, юристи, історики, аналітики розвідки та інші федеральні партнери, що забезпечує комплексний підхід до розслідувань. Розслідування військових кримінальних правопорушень у США починається з ідентифікації потенційних порушників. Це може відбуватися через аналіз імміграційних даних, перевірку біографій осіб, які шукають притулку чи громадянство, а також через співпрацю з міжнародними організаціями, журналістами та правозахисними групами. Важливим етапом є документування злочинів, що

[25] OHCHR – Ukraine investigations URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/05/ukraines-real-time-investigations-war-related-unlawful-killings-sets-unique (дата звернення: 01.10.2026).

включає збір свідчень очевидців, аналіз відео- та фотоматеріалів, використання відкритих джерел та спеціалізованих баз даних. У цьому контексті значну роль відіграють методики, розроблені міжнародними правозахисними організаціями та журналістськими мережами, які пропонують інструменти для перевірки автентичності матеріалів, геолокації та хронології подій[26].

США активно застосовують положення міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій та Римського статуту Міжнародного кримінального суду, хоча самі не є його учасником. Це означає, що американські слідчі орієнтуються на міжнародні стандарти визначення складу злочину, але реалізують їх у межах власної юрисдикції. Важливим інструментом є депортація або екстрадиція осіб, які підозрюються у воєнних та військових злочинах, до країн, де вони можуть бути притягнуті до відповідальності. У випадках, коли такі особи перебувають на території США, можливе застосування кримінального переслідування за порушення імміграційного законодавства або інші злочини, що підпадають під юрисдикцію американських судів.

Методика розслідування також включає використання сучасних технологій. Аналітики застосовують інструменти цифрової криміналістики для перевірки метаданих, аналізу соціальних мереж та супутникових знімків. Це дозволяє встановлювати місце та час подій, підтверджувати або спростовувати свідчення очевидців. Журналістські організації, такі як Global Investigative Journalism Network, розробили спеціальні посібники для документування військових кримінальних правопорушень, які використовуються як допоміжні матеріали для слідчих та правозахисників. Особливістю американської методики є акцент на міжвідомчій взаємодії. HRVWCC координує роботу з Департаментом юстиції, Державним департаментом, ФБР та іншими структурами. Це дозволяє об'єднувати ресурси та компетенції, створювати спільні слідчі групи та забезпечувати ефективний обмін інформацією. Водночас США активно співпрацюють із міжнародними партнерами, включаючи Інтерпол, Міжнародний кримінальний суд та національні правоохоронні органи інших держав[27].

Важливим елементом є підготовка кадрів. Слідчі проходять спеціальні тренінги з міжнародного гуманітарного права, методів допиту свідків, роботи з жертвами тортур та сексуального насильства. Це забезпечує чутливий та професійний підхід до розслідувань, що відповідає міжнародним стандартам.

Таким чином, методика розслідування військових злочинів у США поєднує правові, криміналістичні та гуманітарні інструменти. Вона спрямована на ідентифікацію та переслідування осіб, причетних до воєнних злочинів, а також на запобігання використанню території США як безпечного притулку для таких осіб. Цей процес є тривалим і складним, але він демонструє прагнення США дотримуватися міжнародних стандартів правосуддя та прав людини.

Варто наголосити, що важливим аспектом є захист свідків та потерпілих. Міжнародні стандарти передбачають не лише юридичний, але й психологічний захист, що особливо актуально у випадку злочинів сексуального насильства та

[26] Human Rights Violators and War Crimes Center. URL: https://www.ice.gov/about-ice/hsi/centers-labs/hrvwcc (дата звернення: 01.11.2026).

[27] Global Investigative Journalism Network. URL: https://gijn.org/resource/reporters-guide-investigating-war-crimes-resource-center-tipsheets (дата звернення: 01.11.2026).

тортур. Україна активно застосовує ці стандарти, створюючи програми підтримки потерпілих у співпраці з міжнародними організаціями. Це дозволяє забезпечити баланс між потребою у доказах та правами людини.

Таким чином, використання міжнародних стандартів у документуванні злочинів є ключовим чинником ефективності міжнародного правосуддя. Від ICTY та ICTR, які заклали фундаментальні принципи, до сучасної України, яка застосовує їх у реальному часі, простежується еволюція практик. Український досвід може стати новим етапом у розвитку міжнародних стандартів, адже він демонструє можливість їхньої інтеграції у національні системи навіть за умов триваючої війни.

Україна сьогодні є прикладом сучасної практики, коли міжнародні слідчі групи працюють у тісній співпраці з національними органами. Це дозволяє документувати злочини у реальному часі, забезпечувати захист свідків та потерпілих, створювати спільні бази доказів для міжнародних процесів. Така інтеграція забезпечує більш комплексний підхід до збору доказів і формує новий стандарт міжнародного правосуддя. Попри успіхи, міжнародні слідчі групи стикаються з проблемами: політичний тиск, обмежені ресурси, складність доступу до місць злочинів, травматизація свідків. Проте їхня діяльність формує новий стандарт – інтеграцію національних та міжнародних механізмів у реальному часі. Це особливо важливо для України, де війна триває, а злочини документуються одразу після їх вчинення.

Стало зрозумілим, що міжнародні слідчі групи та організації є ключовим елементом у боротьбі з безкарністю. Вони забезпечують ефективність розслідувань, створюють умови для притягнення винних до відповідальності та формують нові стандарти міжнародного правосуддя. Український досвід співпраці з JITs, ICC, ООН та INTERPOL може стати моделлю для майбутніх конфліктів, адже він демонструє можливість проведення ефективних розслідувань у реальному часі навіть за умов триваючої війни. Практика розслідувань у Югославії, Руанді та Україні демонструє поступову еволюцію міжнародного кримінального правосуддя. Якщо ICTY та ICTR заклали фундаментальні правові стандарти, то Україна сьогодні формує новий рівень – інтеграцію національних та міжнародних механізмів у реальному часі. Це може стати новим стандартом для майбутніх міжнародних розслідувань, адже світ дедалі більше стикається з конфліктами, що супроводжуються масовими порушеннями прав людини.

ВИСНОВКИ

Підводячи висновки до проведеного дослідження стало очевидним, що дана робота дозволяє узагальнити як теоретичні, так і практичні аспекти проблематики розслідування військових кримінальних правопорушень, зокрема проведення огляду місця події. Військові кримінальні правопорушення становлять одну з найбільш небезпечних категорій кримінальних правопорушень, адже вони посягають на основи міжнародного правопорядку, права людини та безпеку держави. Саме тому їх належне документування та проведення ефективного розслідування є не лише внутрішньою потребою України, а й міжнародним зобов'язанням, що випливає з участі держави

у Женевських конвенціях, додаткових протоколах та Римському статуті Міжнародного кримінального суду.

Доречно зауважити, що саме огляд місця події у справах про військові кримінальні правопорушення має особливе значення, адже часто є єдиним способом фіксації наслідків протиправних дій до того, як вони будуть знищені чи змінені. Від правильності та повноти проведення цієї слідчої дії залежить точність кваліфікації злочину, встановлення винних осіб та притягнення їх до відповідальності. Міжнародна практика підтверджує, що саме ретельна фіксація доказів на місцях масових убивств у Сребрениці чи масових поховань у Руанді стала основою для винесення вироків міжнародними трибуналами. Український досвід сьогодні демонструє новий рівень документування, коли слідчі та експерти застосовують сучасні технології – дрони, 3D-сканування, супутникові знімки – що відповідає міжнародним стандартам і забезпечує автентичність доказів.

Аналіз праць українських науковців, зокрема Батюка О.В., Дмитріва С.О., видання під редакцією В.В. Сокуренка та досліджень Донцової Д.Ю., Яцишеної Г.А. та Дарія С.В., свідчить про комплексний підхід до проблеми. Вони наголошують, що ефективність розслідування військових злочинів залежить не лише від правильності кваліфікації діянь чи процесуальних гарантій, а й від належної організації роботи слідчих органів, взаємодії між ними та військовим командуванням. Важливим є створення спеціалізованих слідчих груп, залучення військових прокурорів, використання спеціальних знань та досвіду військових експертів. Праці підкреслюють необхідність гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами, адже правильна каліфікація є запорукою справедливого покарання і водночас гарантією дотримання прав людини.

Важливим висновком є те, що розслідування військових злочинів неможливе без інтеграції кримінально-правових, процесуальних та криміналістичних аспектів. Саме комплексний підхід дозволяє сформувати цілісну методологію, яка відповідає викликам сучасної війни. Криміналістика стає ключовим інструментом у доведенні військових кримінальних правопорушень, адже без належної фіксації доказів неможливо забезпечити їх збереження та використання у суді. Водночас процесуальні гарантії мають дотримуватися навіть у надзвичайних умовах війни, адже порушення прав військовослужбовців може призвести до недопустимості доказів і дискредитації самого розслідування.

Практичні виклики, які постають перед слідчими, включають небезпеку для життя, руйнування інфраструктури, складність доступу до місця події, психологічний тиск на слідчих та свідків, а також ризик втрати доказової інформації. Шляхи їх вирішення полягають у вдосконаленні методики огляду місця події, використанні сучасних технічних засобів, підвищенні рівня професійної підготовки слідчих та створенні єдиної системи обліку військових кримінальних правопорушень. Важливим є також розвиток міжнародної співпраці, обмін інформацією та доказами з міжнародними інституціями, що дозволяє інтегрувати українську практику у світову систему правосуддя.

Отже, дослідження підтверджує, що розслідування військових криміальних правопорушень – це не лише юридичний процес, а й складна організаційна

діяльність, яка потребує системності, координації та високого рівня професійної майстерності. Український досвід у поєднанні з міжнародними стандартами може стати новим етапом у розвитку криміналістики та кримінального права, адже він демонструє можливість проведення ефективних розслідувань у реальному часі навіть за умов триваючої війни. Це має значення не лише для внутрішньої безпеки держави, а й для міжнародного правопорядку, адже забезпечує притягнення винних до відповідальності та утвердження принципу невідворотності покарання.

Підсумовуючи вищезазначене вважаємо за необхідне написати практичні рекомендації, що випливають із проведеного дослідження, спрямовані на удосконалення діяльності слідчих органів у сфері розслідування військових кримінальних правопорушень. Передусім необхідно забезпечити системне впровадження міжнародних стандартів документування кримінальних правопорушень, адже саме вони гарантують автентичність доказів та їхню допустимість у суді. Використання протоколів, таких як Berkeley Protocol щодо цифрових доказів, Istanbul Protocol для документування катувань та Minnesota Protocol для розслідування незаконних смертей, має стати обов'язковим елементом роботи слідчих груп. Це дозволить гармонізувати українську практику з міжнародними вимогами та забезпечити ефективне переслідування винних осіб як на національному, так і на міжнародному рівні.

Важливим є підвищення рівня професійної підготовки слідчих та експертів. Необхідно розробити спеціалізовані навчальні програми, які враховують специфіку роботи у бойових умовах, включно з психологічними аспектами діяльності та ризиками для життя. Слідчі мають бути готові працювати у стресових ситуаціях, зберігаючи уважність та професійну інтуїцію. Доцільним є створення мобільних слідчих груп, які можуть оперативно виїзджати на місце подій у зоні бойових дій та здійснювати огляд із використанням сучасних технічних засобів – дронів, 3D-сканування, супутникових технологій.

Особливу увагу слід приділити організації взаємодії між слідчими, прокурорами та військовим командуванням. Без чіткої координації розслідування може бути неповним або неефективним. Тому необхідно створювати єдині комунікаційні платформи для обміну інформацією, запроваджувати спільні слідчі групи та забезпечувати інтеграцію національних і міжнародних механізмів. Український досвід співпраці з Євроюстом, INTERPOL та Міжнародним кримінальним судом показує, що така взаємодія дозволяє уникати дублювання роботи та формувати спільну доказову базу.

Не менш важливим є удосконалення методики огляду місця події. Слідчі повинні уникати типових помилок, таких як несвоєчасність огляду, порушення правил фіксації та збереження доказів, ігнорування цифрових джерел чи недотримання прав потерпілих. Для цього необхідно розробити єдині стандартизовані алгоритми дій, які враховують специфіку військових кримінальних правопорушень. Важливим є також створення єдиної системи обліку військових кримінальних правопорушень, що дозволить централізовано зберігати та аналізувати інформацію, уникати втрати даних та забезпечувати їх використання у судових процесах. Окрему увагу заслуговує участь понятих під час огляду місця події, якщо брати до уваги проведення слідчих дій поблизу зони

ведення бойових дій, то виникає проблема залучення цивільних осіб в якості понятих. КПК України визначає, що понятими можуть бути будь-які повнолітні, незацікавлені особи, які не є учасниками кримінального провадження. Таким чином військовослужбовці не виключені з цього переліку, отже формально вони можуть виконувати роль понятих. Водночас важливо, щоб вони не були прямо зацікавлені у результатах слідчої дії та не мали процесуального статусу. Однак на початковій стадії досудового розслідування досить важко визначити відносини між військовослужбовцями і їх зацікавленість в результаті досудового розслідування. На нашу точку зору доречним буде окрім залучення понятих застосовувати безперервний відеозапис під час проведення кожного огляду місця події. А також для належної фіксації місця події доречним було б, забезпечити підрозділи які проводять досудове розслідування військових кримінальних правопорушень необхідними дронами.

Доречно наголосити на необхідності психологічної підтримки як для слідчих, так і для свідків та потерпілих. Робота у зоні бойових дій супроводжується високим рівнем стресу, що може негативно впливати на якість розслідування. Тому доцільним є залучення психологів до слідчих груп, створення програм реабілітації та підтримки для учасників процесу.

Таким чином, практичні рекомендації зводяться до кількох ключових напрямів: впровадження міжнародних стандартів документування кримінальних правопорушень, підвищення професійної підготовки слідчих, удосконалення методики огляду місця події, розвиток взаємодії між національними та міжнародними органами, створення єдиної системи обліку військових правопорушень та забезпечення психологічної підтримки учасників процесу. Реалізація цих заходів дозволить підвищити ефективність розслідувань, забезпечити належну доказову базу та сприяти утвердженню принципу невідворотності покарання за військові кримінальні правопорушення.

АНОТАЦІЯ

У науковій роботі здійснено комплексне дослідження особливостей проведення огляду місця події під час розслідування військових кримінальних правопорушень. Військові правопорушення є однією з найнебезпечніших категорій правопорушень, оскільки вони підривають обороноздатність країни, міжнародний правопорядок, права людини та державну безпеку. У контексті сучасних збройних конфліктів, зокрема триваючої агресії проти України, питання належного документування та збору доказів стало надзвичайно важливим для забезпечення ефективного розслідування та подальшого судового розгляду.

У дослідженні підкреслюється, що огляд місця злочину є фундаментальною слідчою дією, яка дозволяє зафіксувати сліди вчинення кримінального правопорушення, та зібрати первинні докази. У випадках військових злочинів ця процедура набуває особливих характеристик через умови збройних дій, руйнування інфраструктури, ризики для слідчих та судових експертів, а також труднощі з доступом до місця події. Часто це єдиний спосіб зафіксувати наслідки злочинних дій до того, як сліди будуть знищені або змінені. Точність і повнота огляду місця події безпосередньо впливають на кваліфікацію злочину, ідентифікацію винних та їхнє притягнення до відповідальності.

У статті також висвітлюються міжнародно-правові зобов'язання України як сторони Женевських конвенцій, додаткових протоколів до них та Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Належне документування доказів є необхідною умовою для прийнятності справ до розгляду в міжнародних судах.

Література

1. Батюк О. В. До питання організації розслідування військових злочинів. Батюк Олег Володимирович, Дмитрів Серафима Олександрівна. *Соціально-правові студії.* 2021. Випуск 3 (13). С. 77-87.
2. Розслідування воєнних злочинів і пов'язаних з війною кримінальних правопорушень: кримінально-правові, кримінальні процесуальні та криміналістичні аспекти : наук.-практ. посіб. до 30-річчя Харків. нац. ун-ту внутр. справ / [Клименко І. В., Цуцкірідзе М. С., Гловюк І. В. та ін.] ; за заг. ред. В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : Право, 2024. 432 с. ISBN 978-617-8411-26-8
3. Донцов Д.Ю., Яцишена Г.А., Дарій С.В. «Розслідування військових злочинів: кримінально-правовий та кримінально-процесуальний зміст». *Літературно-науковий електронний журнал.* 2024. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-11/146.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики КСУ, ВСУ, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : наук.-практ. посіб. / за заг. ред. А. В. Столітнього. Київ : Норма права, 2020. 1504 с. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 10.02.2026).
5. Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. 4-е вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 464 с. ISBN 978-966-458-067-7.
6. Огляд місця події під час розслідування злочинів проти безпеки виробництва. Кол. авт.: Таран О.В., Запотоцький А.П., Сущенко В.Д., та ін. Методичні рекомендації, Київ, 2022.
7. Пиріг, 1. В. Організація і тактика проведення огляду місця події в сучасних умовах розвитку науки і техніки. *Криміналістичний вісник*. 2019. № 32 (2). С. 30–37. DOI:10.37025/1992-4437/2019-32-2-30.
8. Тетерятник, Г. К. Проведення огляду місця події в умовах надзвичайних правових режимів. *Право і суспільство.* 2022. № 3. С. 233–239. DOI: 10.32842/2078-3736/2022.3.36.
9. Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї, патронів та слідів пострілу. URL: https://elar.navs.edu.ua/bitstreams/84002d64-4248-4d87-9975-3bc6a402d86a/download (дата звернення: 11.02.2026).
10. Слідчий огляд і дослідження зброї та слідів пострілу на місці події. URL: https://mego.info/%D0% (дата звернення: 11.02.2026).
11. Антонюк, П. Є. Окремі питання взаємодії підрозділів Національної поліції України під час проведення огляду місця події за фактом смерті людини. *Криміналістичний вісник*. 2018. № 1 (29). С. 23–28.
12. Тимчишин, А. М. Особливості використання спеціальних знань під час огляду міся події. *Juris Europensis Scientia.* 2023. С. 147–152. DOI: 10.32782/chern.v1.2023.28.

13. ICTY official site. URL: https://www.icty.org/ (дата звернення: 11.02.2026).
14. Minnesota Protocol on the Investigation of Potentially Unlawful Death. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/minnesota-protocol-investigation-potentially-unlawful (дата звернення: 12.02.2026).
15. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/berkeley-protocol-digital-open-source (дата звернення: 12.02.2026).
16. Istanbul Protocol – Manual on Effective Investigation and Documentation of Torture. URL: https://www.ohchr.org/en/publications/policy-and-methodological-publications/istanbul-protocol-manual-effective-investigation-and (дата звернення: 12.02.2026).
17. ICTR in Brief. URL: https://unictr.irmct.org/en/tribunal (дата звернення: 12.02.2026).
18. [ICC official site – Ukraine. URL: https://www.icc-cpi.int/situations/ukraine (дата звернення: 12.02.2026).
19. UN Commission of Inquiry on Ukraine. URL: https://ukraine.un.org/en/250021-un-commission-inquiry-ukraine-finds-continued-war-crimes-and-human-rights-violations-gravely (дата звернення: 13.02.2026).
20. ICTY official site. URL: https://www.icty.org/ (дата звернення: 13.02.2026).
21. Eurojust – JIT Ukraine. URL: https://www.eurojust.europa.eu/joint-investigation-team-alleged-crimes-committed-ukraine (дата звернення: 13.02.2026).
22. EUAM Ukraine – United for Justice. URL: https://www.euam-ukraine.eu/news/united-for-justice-united-for-survivors-ukraine-and-international-partners-strengthen-justice-for-war-crime-victims/ (дата звернення: 14.02.2026).
23. INTERPOL – War crimes. URL: https://www.interpol.int/Crimes/War-crimes (дата звернення: 14.02.2026).
24. OHCHR – Independent Commission of Inquiry on Ukraine. URL: https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/hrc/iicihr-ukraine/index (дата звернення: 15.02.2026).
25. OHCHR – Ukraine investigations URL: https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/05/ukraines-real-time-investigations-war-related-unlawful-killings-sets-unique (дата звернення: 15.02.2026).
26. Human Rights Violators and War Crimes Center. URL: https://www.ice.gov/about-ice/hsi/centers-labs/hrvwcc (дата звернення: 16.02.2026).
27. Global Investigative Journalism Network. URL: https://gijn.org/resource/reporters-guide-investigating-war-crimes-resource-center-tipsheets (дата звернення: 16.02.2026).

Information about the author:
Popovich Myroslav Viktorovich,
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor,
Assistant Professor, Department of Criminal Law, Faculty of Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
2, Kotsyubynskoho Str., Chernivtsi, 58002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-17

ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО: КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА СИСТЕМА ПРОТИДІЇ

Продан Т. В.

ВСТУП

Проблема домашнього насильства й надалі залишається одним із найгостріших соціальних викликів сучасності, оскільки має значні наслідки для фізичного та психічного здоров'я потерпілих осіб, добробуту сім'ї, а також для соціальної стабільності суспільства загалом. В Україні це явище набуло особливої актуальності в останні десятиліття, що зумовлює низку негативних соціальних наслідків – зростання рівня агресії, безробіття, а також знецінення інституту сім'ї. Аналіз статистичних даних Офісу Генерального прокурора свідчить, що станом на 1 січня 2026 року рівень домашнього насильства знизився на 27,7%, на відміну від попередніх років, коли спостерігалося його поступове зростання. Водночас зниження статистичних даних не варто розцінювати як реальне скорочення цього показника. Існує низка чинників, які могли вплинути на рівень зареєстрованих кримінальних правопорушень у цій сфері, зокрема пасивна позиція потерпілих осіб, що часто зумовлена недовірою до ефективності діяльності правоохоронних органів. Адже домашнє насильство відзначається високим рівнем латентності, що створює суттєві труднощі як для правоохоронних органів, так і для суспільства в цілому. Усе це свідчить про підвищений ступінь суспільної небезпеки домашнього насильства як негативного соціально-правового явища, яке потребує розроблення дієвих заходів протидії. Саме тому, актуальним є розгляд феномена домашнього насильства в сучасному суспільстві.

1. Кримінологічна характеристика домашнього насильства

За останні тридцять років проблема насильства щодо жінок, у тому числі домашнього насильства, отримала значно ширше визнання на міжнародному рівні, що знайшло відображення у розвитку міжнародно-правових норм. У цей період було зроблено низку ключових кроків, зокрема: прийняття Конвенції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» у 1979 році; прийняття Декларації ООН «Про викорінення насильства щодо жінок» у 1993 році; прийняття Міжамериканської конвенції «Про запобігання, покарання і викорінення насильства щодо жінок» у 1994 році та інші. Крім того, Рада Європи також прийняла низку документів, спрямованих на вирішення проблеми насильства щодо жінок. Головним документом у цій сфері стало ухвалення Радою Європи у 2011 році Конвенції «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» (Стамбульської конвенції). Відповідно, Стамбульська конвенція є найтиповішим і найбільш комплексним документом у цій сфері, адже вона втілює провідні міжнародні стандарти та практики.

Окрім цього, ця Конвенція відображає сучасне розуміння прав людини, згідно з яким протидія насильству щодо жінок є обов'язком держави[1].

Україна офіційно визнала проблему домашнього насильства на державному рівні ще у 2001 році. Саме тоді, на підставі положень Конституції України і Конвенції ООН «Про права дитини», було прийнято Закон України «Про охорону дитинства» та Закон України «Про попередження насильства в сім'ї». У цих нормативно-правових актах було визначено такі поняття як «насильство», «жертва насилля», а також було введено термін «захисний припис». Однак з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» 7 грудня 2017 року було прийнято Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який скасував дію попереднього Закону України «Про попередження насильства в сім'ї». Крім того, це також стало підставою для внесення змін до Кримінального кодексу України (далі – КК України), зокрема доповнення його статтею 126-1 «Домашнє насильство», відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами» від 6 грудня 2017 року. Варто зазначити, що відповідно до положень Стамбульської конвенції «домашнє насильство» означає «всі акти фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, які відбуваються в лоні сім'ї чи в межах місця проживання або між колишніми чи теперішніми подружжями або партнерами, незалежно від того, чи проживає правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні або незалежно від того, чи проживав правопорушник у тому самому місці, що й жертва, чи ні»[2]. Натомість у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» на відміну від визначення, що передбачається у Стамбульській конвенції, поняття «домашнє насильство» дещо конкретизовано, зокрема, законодавець визначив його як «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє

[1] Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Пояснювальна записка до проєкту Закону України від 12 липня 2016 року. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4952&skl=9 (дата звернення: 15.02.2026 р.)

[2] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11 травня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)

насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь»[3].

Відповідно до ст. 126-1 КК України, домашнє насильство визначається як «умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи»[4]. Як бачимо така форма домашнього насильства як «сексуальне насильство» не передбачене цією статтею, оскільки його прояви криміналізовані у розділі «Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи», зокрема ст.153 КК України або ст. 152 КК України. Окрім цього, ці самі форми домашнього насильства передбачені також у ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), але мають менший ступінь суспільної небезпеки.

Фізичне насильство є однією з найнебезпечніших форм домашнього насильства, оскільки дії кривдника посягають на найвищі соціальні цінності, такі як: життя та здоров'я особи, її недоторканність і безпеку. Фізичне насильство як форма домашнього насильства, включає: «ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру»[5]. Звідси випливає, що зазначена форма насильства проявляється у здійсненні фізичного впливу на організм потерпілої особи. Водночас такий вплив може здійснюватися не лише за допомогою механічних чинників, але й хімічних, електричних та інших.

Наприклад, згідно з вироком Дзержинського районного суду м. Харкова від 24.04.2025 року ОСОБУ_5 було визнано винуватим за ст. 126-1 КК України, із призначенням покарання у виді пробаційного нагляду строком на 3 роки за вчинення таких дій. ОСОБА_5 04.12.2024 року близько о 10:00 год. вчинив відносно своєї цивільної дружини ОСОБИ_6 домашнє насильство, яке виразилося у висловлюванні на її адресу грубої нецензурної лайки, а також у тому, що він штовхнув її рукою у груди, внаслідок чого вона втратила рівновагу, вдарилась головою об стіну та впала на підлогу, спричинивши їй фізичний біль. Внаслідок зазначених дій у потерпілої виникли головний біль та запаморочення, що спричинило психологічні страждання та погіршення якості її життя, які, зокрема, проявилися у негативних переживаннях, емоційній

[3] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)

[4] Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n4110 (дата звернення: 12.02.2026 р.)

[5] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)

напруженості та гострій реакції на стрес. Своїми діями ОСОБА_5 вчинив домашнє насильство фізичного та психологічного характеру[6].

У цілому способи вчинення фізичного насильства доцільно класифікувати на дві групи: «1) без застосування знарядь (з використанням мускульної сили злочинця): нанесення ударів руками, ногами; укусів, шарпання за одяг, штовхання, стусани, виривання волосся, щипання та ін.; 2) із застосуванням знарядь: зброї, предметів господарсько-побутового призначення (кухонних ножів, вил, молотків, викруток, сокир, швабр, металевих ланцюгів тощо), меблів (стільців), посуду (каструль, чайників, тарілок, стаканів, виделок); предметів інтер'єру (кришталевих ваз); одягу та аксесуарів (ременів, штанів); засобів самозахисту (газових балончиків); паливно-мастильних матеріалів (бензину); інших предметів (дерев'яних палиць, каміння тощо)»[7].

Отже, до ознак фізичного насильства відносять: по-перше, ляпаси, стусани, удари кулаками або ногами, придушення, нанесення порізів; по-друге, умисне створення умов, що становлять загрозу життю чи здоров'ю особи; по-третє, позбавлення особи можливості вільно пересуватися; по-четверте, умисна відмова у наданні хворому лікарських засобів чи медичної допомоги; по-п'яте, примушування до вживання шкідливих речовин шляхом обману чи із застосуванням фізичної сили; по-шосте, вплив на внутрішні органи особи без порушення цілісності зовнішніх тканин, зокрема шляхом отруєння або введення в організм одурманюючих речовин; по-сьоме, застосування різних предметів для заподіяння фізичної шкоди здоров'ю потерпілої особи.

Водночас психологічне насильство як форма домашнього насильства передбачає насильство над емоціями жертви та включає: «словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи»[8].

Основними способами вчинення домашнього насильства у формі психологічного насильства є: ізоляція; дискредитація; монополізація сприйняття; посилення тривіальних вимог; демонстрація «всемогутності»; «випадкові індульгенції»; глузування та приниження, висміювання у присутності інших осіб; контроль за задоволенням фізичних потреб, що призводить до фізичного виснаження жертви; часті та непередбачувані зміни настрою агресора, у яких винною вважається жертва; примушування до безглуздої та безцільної праці; використання емоційного перевантаження,

[6] Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 24.04.2025 року у провадженні № 1-кп/638/1432/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126867895 (дата звернення: 16.02.2026 р.)

[7] Блага А.Б. Насильство в сім'ї: кримінологічний вимір, детермінація, запобігання : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 39 с.

[8] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)

впливу на основі індивідуальної схильності до навіювання та недостатнього розвитку розумових чи емоційно-вольових здібностей потерпілої особи[9].

Наприклад, згідно з вироком Київського районного суду міста Одеси від 02.02.2023 року ОСОБУ_2 було визнано винуватим за ст. 126-1 КК України, із призначенням покарання у виді громадських робіт на строк 150 годин за вчинення таких дій. У період часу з 07.08.2021 року по 28.09.2021 року, ОСОБА_2 знаходячись за місцем свого проживання систематично вчиняв по відношенню до своєї матері ОСОБИ_3, психологічне насильство, яке проявилося у словесних образах, погрозах, нецензурних висловлюваннях на адресу потерпілої та приниженні її гідності, що спричинило психологічні страждання та істотне погіршення якості життя ОСОБИ_3[10].

Отже, до основних ознак психологічного насильства можна віднести: по-перше, звинувачення, засудження, словесні образи; по-друге, постійна образлива критика, маніпулювання, висміювання, контроль над особистим життям потерпілої особи; по-третє, приниження, ображання нецензурними висловами; по-четверте, ігнорування як спосіб «покарання»; по-п'яте, заборона висловлювати свою думку, спілкуватися з близькими; по-шосте, відмова від спілкування з метою викликати у потерпілої особи почуття вини; по-сьоме, ізоляція потерпілої особи від спілкування з друзями або сім'єю, контроль за її спілкуванням через перевірку особистої пошти та повідомлень у соціальних мережах; по-восьме, знецінення потерпілої особи та повноцінний контроль над усіма сферами її життя[11].

Економічне насильство – це «форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру»[12].

Наприклад, згідно з вироком Іваничівського районного суду Волинської області від 05.09.2025 року ОСОБУ_4 було визнано винуватим за ст. 126-1 КК України, із призначенням покарання у виді обмеження волі строком на 1 рік за вчинення таких дій. ОСОБА_4 20.12.2024 року вчинив умисні дії економічного, фізичного та психологічного насильства відносно особи з якою спільно проживає однією сім`єю, але не перебуває у шлюбі – ОСОБИ_5, а саме: вимагав у потерпілої передати всі зароблені в Республіці Польща грошові кошти, а після її відмови почав висловлювати на її адресу образи нецензурного характеру,

[9] Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. С. 388.

[10] Вирок Київського районного суду міста Одеси від 02.02.2023 року у провадженні № 1-кп/947/709/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108730571 (дата звернення: 16.02.2026 р.)

[11] Тичина Д. М. Доктринальні підходи до визначення домашнього насильства та його ознак. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2023. № 2. С. 228. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.40 (дата звернення: 16.02.2026 р.)

[12] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)

силоміць вирвав кошти з рук, погрожував фізичною розправою, шарпав за одяг, вдарив кулаком в груди, наніс декілька ударів по голові, супроводжуючи дії гучними криками, внаслідок чого заподіяв потерпілій ОСОБІ_5 психологічні та фізичні страждання, а також погіршив якість її життя[13].

До основних ознак економічного насильства можна віднести: по-перше, контроль над фінансами потерпілої особи (примушування до звітування про витрати коштів, позбавлення ресурсів, необхідних потерпілій особі для належного фізичного, психологічного, інтелектуального добробуту); по-друге, обмеження доступу потерпілої особи до можливості користування спільною власністю; по-третє, висловлення погроз потерпілій особі щодо позбавлення її коштів, майна або особистих речей у разі непослуху; по-четверте, обмеження права потерпілої особи на навчання чи працевлаштування; по-п'яте, позбавлення потерпілої особи коштів або документів; по-шосте, приниження жертви та здійснення психологічного тиску через матеріальну перевагу; по-сьоме, примушування передати право власності на рухоме або нерухоме майно; по-восьме, маніпулювання бажаннями потерпілої особи шляхом позбавлення її матеріальних ресурсів та їжі.

Враховуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що до ознак домашнього насильства можна віднести: по-перше, домашньому насильству притаманна така ознака як самодетермінація (самовідтворення); по-друге, характеризується високим рівнем латентності; по-третє, простежується залежність між кривдником та потерпілою особою (психологічна, матеріальна); по-четверте, досить часто спостерігається соціальна толерантність суспільством до домашнього насильства т. зв. «внутрішньо-сімейний конфлікт»; по-шосте, характеризується систематичністю, а саме циклічністю дій протягом тривалого часу; по-сьоме, спостерігається гендерна зумовленість вчинення, тобто кривдниками в переважній більшості виступають чоловіки.

Як зазначають Ю.В. Оніщик та О.М. Коваль, виділяють три основні моделі домашнього насильства, зокрема: 1) модель на основі поодиноких інцидентів низької інтенсивності; 2) модель, що характеризується інцидентами середньої частоти та інтенсивності; 3) модель, яка побудована на інцидентах високої частоти та інтенсивності[14]. У межах кожної з цих моделей простежується певна закономірність розвитку поведінкових дій – цикл домашнього насильства, який складається з трьох фаз:

1. накопичення напруги (особа, яка схильна до агресивної поведінки, поступово створює атмосферу страху для потерпілої особи. Це може проявлятися через погляди, жести, підвищення голосу, знищення майна, демонстрацію зброї, жорстоке поводження з тваринами. Потерпіла особа, побоюючись застосування щодо неї насильства, намагається заспокоїти кривдника, однак це лише відкладає момент агресії);

[13] Вирок Іваничівського районного суду Волинської області від 05.09.2025 року у провадженні № 1-кп/156/93/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129986210 (дата звернення: 18.02.2026 р.)

[14] Оніщик Ю.В., Коваль О.М. Домашнє насильство: кримінально-правовий та кримінологічний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 433. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/104 (дата звернення: 19.02.2026 р.)

2. вибух агресії (на цій стадії кривдник втрачає самоконтроль та намагається знайти привід, щоб звинуватити потерпілу особу у своїх діях. Насильство може розпочатися з простого поштовху, але поступово воно може набрати обертів. Зазвичай потерпіла особа не чинить опору, щоб не спровокувати ще більшу агресію з боку кривдника);

3. період примирення (після прояву агресії кривдник демонструє каяття, проте не визнає власної вини, перекладаючи відповідальність на потерпілу особу. Він виправдовує свої дії емоційною напругою або втратою самоконтролю. Водночас, потерпіла особа відчуваючи страх, надію на зміни, часто не наважується завершити стосунки, що призводить до повторення циклу домашнього насильства[15].

Детермінаційний комплекс кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства передбачає широкий спектр криміногенних факторів. Так, на думку Л.О. Барбарош, детермінаційний комплекс домашнього насильства охоплює широке коло криміногенних факторів, які різняться як за своїм походженням, так і за характером та механізмом впливу на кримінально протиправну поведінку[16]. Сутність домашнього насильства доцільно аналізувати крізь призму основних груп детермінантів, серед яких виокремлюють: соціально-економічні, нормативно-правові, організаційно-управлінські, соціально-психологічні, духовні, виховні, географічні та інші фактори. Так, соціально-психологічні фактори, які призводять до вчинення домашнього насильства передбачають: високий рівень агресивності або ворожості особи, що часто є результатом тривалого впливу травматичного досвіду; пропагування в засобах масової інформації насильства, як моделі поведінки; низький рівень самоконтролю; професійне вигорання, депресивний або невротичний стан; наявність психічних розладів; гендерні стереотипи й установка на домінування в сімейних стосунках.

Соціально-економічні причини і умови, які призводять до вчинення такої категорії кримінальних правопорушень включають: безробіття; бідність; постійний ріст цін та високий рівень інфляції; знецінення національної валюти; низький рівень освіти; житлова нестабільність; соціальна ізоляція сім'ї; міграція та внутрішнє переміщення населення; відсутність доступу до соціальних послуг.

Організаційно-управлінські детермінанти, які призводять до вчинення домашнього насильства включають: відсутність системного підходу до кординації дій між Національною поліцією України та іншими органами; недостатній рівень спеціалізації працівників відповідних служб у питаннях реагування на випадки домашнього насильства; перевантаженість правоохоронної системи іншими категоріями правопорушень, особливо в умовах воєнного стану, що знижує пріоритетність реагування на внутрішньо-сімейні конфлікти; обмежене фінансування програм протидії насильству; відсутність ефективного моніторингу і контролю за виконанням заходів реагування.

---

[15] Національна сервісна служба України. Цикл домашнього насилля. URL: https://nssu.gov.ua/news/tsykl-domashnoho-nasyllia (дата звернення: 20.02.2026 р.)

[16] Барбарош Л. Детермінанти домашньої злочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. № 3. С. 358. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-3-357-363 (дата звернення: 20.02.2026 р.)

Нормативно-правові детермінанти, які призводять до вчинення домашнього насильства включають: недосконаліть нормативно-правового регулювання у сфері сімейно-побутових відносин (наявність прогалин та значної кількості колізій у законодавстві); наявність нечіткості законодавчих норм, які визначають повноваження та обов'язки правоохоронних органів та органів правосуддя у випадках домашнього насильства; недостатня правова свідомість громадян; ставлення до насильства як до проблеми, яка стосується лише членів сім'ї.

Виховні детермінанти домашнього насильства становлять сукупність факторів, пов'язаних із формуванням особистості в процесі соціалізації, що суттєво впливають на подальшу поведінку особи у сімейно-побутових відносинах. Так, К.М. Буряк зазначає, що «стосунки між чоловіком та жінкою потерпають знецінення, людські цінності перевернулись з ніг на голову, багато шлюбів укладаються з корисливим розрахунком, і як результат це все призводить до проявів насильства у сім'ї»[17]. Вчений звертає увагу на знецінення міжособистісних відносин між чоловіком і жінкою, втраті традиційних уявлень про шлюб як про союз, заснований на взаємній повазі, довірі та відповідальності. У результаті цього відбувається деформування уявлень про інститут сім'ї, що створює підґрунтя для виникнення конфліктів та як результат – прояв форм домашнього насильства[18].

Географічні детермінанти, пов'язані із різним рівнем правової обізнаності та культури мешканців міст та сіл у сфері домашнього насильства та її протидії. До основних географічних причин і умов належать: урбанізація та рівень розвитку населених пунктів; регіональні соціально-економічні умови; геополітична ситуація тощо. Зокрема, наприклад, перебування населення в зонах збройних конфліктів або активних бойових дій зумовлює підвищення рівня психоемоційної напруженості у сімейних стосунках, руйнування соціальних зв'язків та обмежує доступ до правоохоронних і соціальних служб. У сукупності зазначені фактори сприяють зростанню ризику вчинення домашнього насильства, а також ускладнюють своєчасне виявлення й припинення таких правопорушень. На жаль, зазначені чинники знижують ефективність реалізації державної політики у сфері протидії домашньому насильству, сприяють зростанню рівня латентності та посилюють соціальну ізоляцію потерпілих, які не бачать реальних механізмів захисту своїх прав.

Аналіз кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства неможливий без з'ясування їхнього актуального стану. Оскільки, без проведення такого дослідження складно отримати повну картину про тенденції, масштаби та характер даного явища, що, у свою чергу, перешкоджає розробці дієвих заходів її протидії.

---

[17] Буряк К.М. Причини та умови, які детермінують виникнення домашньої злочинності. *Вісник ННТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 1 (57). 2023. С. 176. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280823 (дата звернення: 22.03.2026 р.)

[18] Толкач А., Ромащенко К. Детермінанти виникнення домашньої злочинності в умовах воєнного стану та напрями її запобігання. URL: https://ir.stu.cn.ua/server/api/core/bitstreams/46f80f42-9a45-4c18-adec-aa5b571d6760/content (дата звернення: 22.03.2026 р.)

З метою проведення кримінологічного аналізу стану «домашнього насильства» перш за все необхідно з'ясувати, що охоплюється поняттям «стан злочинності». Ми погоджуємося з позицією О.Г. Фролової, яка зазначає, що – це «кількісно-якісна характеристика злочинності, що має комплексний характер і визначається рівнем, структурою, динамікою, коефіцієнтом та іншими показниками злочинності та дозволяє комплексно характеризувати злочинність як у абсолютних, так і у відносних одиницях виміру у визначений період часу і на відомій території у певному регіоні або державі»[19].

Емпіричною базою даного дослідження є: 1) дані статистичної звітності Офісу Генерального прокурора за період 2022–2025 років; 2) 1564 вироки у кримінальних провадженнях, пов'язаних із домашнім насильством за період 2022–2025 років.

Протягом останніх чотирьох років кримінальні правопорушення у виді домашнього насильства набирають дедалі інтенсивніших обертів, що супроводжується суттєвими правовими та соціальними наслідками. Так, кількість кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства постійно зростає, за винятком останнього року. Зокрема, дані статистичної звітності Офісу Генерального прокурора свідчать, що рівень кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства протягом 2022–2025 років є досить значним. За останні 4 роки даний показник відзначається поступовим зростанням загальної кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, за винятком 2025 року, у якому навпаки простежується зниження даного показника. Так, протягом 2022–2024 років даний показник зріс з 1 498 до 2 810, а у 2025 році знизився до 2 030 (-27,7% порівняно з 2024 роком та +35,5% порівняно з 2022 роком) зареєстрованих кримінальних правопорушень. Відповідно, ми бачимо, що рівень кримінальних правопорушень у цій сфері загалом зростає: на +3,9% порівняно з 2023 роком та на +80,5% порівняно з 2022 роком. Водночас протягом останнього року картина змінилася, а саме показник зменшився на 27,7% (табл. 1)[20]. З вищенаведеного можна зробити висновок, що у цілому спостерігається позитивна картина, а саме тенденція до зниження рівня й динаміки кримінальних правопорушень у цій сфері, враховуючи останній рік.

На нашу думку, рівень кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства, що досліджується протягом аналізованого періоду не повною мірою відображає її кримінологічну картину. Зниження статистичних даних протягом останнього року не варто розглядати як реальне зменшення цього показника. Існує низка чинників, які могли вплинути на рівень зареєстрованих кримінальних правопорушень у цій сфері, зокрема й пасивну позицію потерпілих осіб, яка зумовлена недовірою до ефективності дій правоохоронних органів. Як вище ми зазначали, кримінальні правопорушення у виді домашнього насильства характеризуються високим рівнем латентності, що породжує суттєві труднощі для діяльності правоохоронних органів та суспільства в цілому.

[19] Фролова О.Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів). Навчальний посібник. К. : «АртЕк», 1997. 208 с.

[20] Офіс Генерального прокурора. URL: https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 24.02.2026 р.)

Таблиця 1

Рівень та динаміка кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства за період 2022–2025 рр.

Роки	2022	2023	2024	2025
Всього зареєстровано кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства	1 498	2 705	2 810	2 030
Динаміка кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у % до попереднього року	-	+80,5%	+3,9%	-27,7%
Динаміка кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у % (базисний метод)	-	+80,5%	+87,7%	+35,5%

Більш точно оцінити стан кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства можна шляхом аналізу зміни коефіцієнту злочинної інтенсивності у розрахунку на 100 тисяч всього населення (рис. 1)[21].

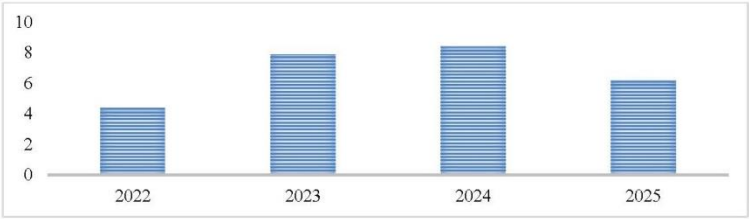

Рис. 1. Коефіцієнт інтенсивності кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства на 100 тисяч населення (2022–2025 рр.)

В результаті аналізу даних встановлено, що коефіцієнт домашнього насильства протягом аналізованого періоду був найбільш інтенсивним у 2024 році (8,4). Також отримані дані свідчать про його поступове зростання у 2022–2024 роках: з 4,4 у 2022 році до 7,9 у 2023 році. Водночас наприкінці аналізованого періоду цей показник суттєво знизився і у 2025 році становив 6,2.

Досліджуючи місце кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у структурі кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи, можна зазначити, що їхня частка є відносно незначною та коливається приблизно на одному рівні (табл. 2)[22].

За даними табл. 2, у 2022 році частка кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у цій структурі складала всього 3,5%, у 2023 році – 4,2%, у 2024 році – 3,2%, а у 2025 році – 2,4%. Загалом, аналізуючи зміни

[21] Офіс Генерального прокурора. URL: https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 24.02.2026 р.); Коваленко А. Скільки людей проживає в Україні у 2026 році. *Pros-tir. media*. URL: https://prostir.media/ukrayina/skilky-lyudej-prozhyvaye-v-ukrayini-u-2025-rotsi/ (дата звернення: 10.03.2026 р.)

[22] Офіс Генерального прокурора. URL: https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 24.02.2026 р.)

у структурі за останні чотири роки, ми спостерігаємо позитивну тенденцію, а саме зниження частки кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у структурі кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи.

Таблиця 2

Частка кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у загальній структурі кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи за період 2022–2025 рр.

Роки	2022	2023	2024	2025
Всього зареєстровано кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи	43 199	63 766	87 844	85 422
Всього зареєстровано кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства	1 498	2 705	2 810	2 030
Питома вага кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства (%)	3,5	4,2	3,2	2,4

Необхідно підкреслити, що показник «географія» будемо досліджувати на основі вироків у кримінальних провадженнях (вибірка – 1564 кримінальних проваджень), пов'язаних із домашнім насильством. Такий підхід обумовлений тим, що статистична звітність Офісу Генерального прокурора не містить даних щодо розподілу зареєстрованих кримінальних правопорушень за регіонами України. Саме тому, для більш детального дослідження стану кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства було проаналізовано вироки кримінальних проваджень, що містяться на порталі Єдиного державного реєстру судових рішень.

На підставі проведеного дослідження отриманих даних можна прийти до висновку, що рівень кількості кримінальних проваджень, пов'язаних із домашнім насильством істотно варіюється залежно від області. В одних областях спостерігається зростання даного показника, в інших областях навпаки – зменшення, але не суттєве, а в деяких областях простежується залишення на минулорічному рівні (рис. 2)[23].

Загалом протягом аналізованого періоду простежується, що найбільший показник порівняно з іншими областями спостерігається у Київській, Дніпропетровській, Львівській, Одеській областях. Натомість, в таких областях як: Сумська, Хмельницька, Запорізька спостерігається найнижчий показник. На одному більш-менш рівні протягом 2022–2025 років зберігається показник у Закарпатській, Кіровоградській, Миколаївській та Чернівецькій областях.

Узагальнюючи вищенаведене, можна зробити висновок, що протягом досліджуваного періоду спостерігається зниження кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства (-27,7%). Крім того, спостерігається й зменшення частки кримінальних правопорушень у цій сфері у структурі кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи. Загалом, простежується

[23] Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 01.03.2026 р.)

позитивна кримінологічна картина. Водночас, як вже було зазначено, даний вид кримінальних правопорушень характеризується високим рівнем латентності, а тому це не свідчить про реальне зниження рівня таких діянь.

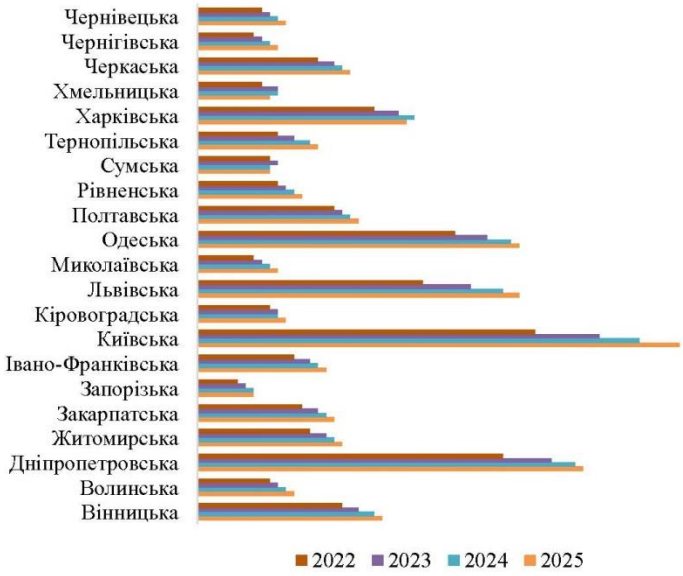

Рис. 2. Рівень кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у областях України (2022–2025 рр.)

Крім стану кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства, необхідно проаналізувати особистість-кривдника, який вчиняє домашнє насильство, оскільки дослідження структури особистості дає змогу визначити низку характерних рис на основі яких можна сформувати кримінологічний портрет кривдника, який надалі буде слугувати підґрунтям для розроблення ефективних заходів її протидії.

Поняття «структура» щодо особи вживається у буквальному його значенні – як єдність окремих елементів, їх взаємозв'язків та цілісності[24]. Необхідно підкреслити, що в кримінології найбільш поширеним є підхід, згідно з яким при характеристиці особистості злочинця виокремлюють такі основні групи ознак: соціально-демографічні; соціально-рольові; морально-психологічні та кримінально-правові. Наведені групи ознак у сукупності формують структуру особистості злочинця.

[24] Кримінологія : підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Чернєй, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Чернєя; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 106.

Згідно зі статистичними даними Офісу Генерального прокурора за 2022-2025 роки встановлено, що переважну більшість осіб, які вчиняли домашнє насильство становлять особи чоловічої статі (95,3%). Щодо вікового розподілу, то найбільша частка припадає на осіб віком 40-54 роки – 45%. Другою за чисельністю є група 29–39 років – 33,8%, тоді як третю позицію займають особи віком 18–28 років – 7,5%. Найменшу частку складають групи 55–59 років (6,7%) та особи понад 60 років (6,7%)[25]. Окрім цього, за громадянською належністю абсолютну більшість кривдників становлять громадяни України – 99,5%, тоді як на іноземних громадян припадає лише 0,4%.

Що стосується рівня освіти, більшість осіб, які вчинили домашнє насильство, мають базову середню або профільну середню освіту (78,1%). Помітну частку також становлять кривдники, які мають професійну (професійно-технічну) освіту – 16,8%. Далі становить частка кривдників, які мають вищу або фахову передвищу освіту – 4,2%. Найменшу частку складають кривдники, які мають початкову освіту (1,6%). За сімейним станом – це одружені (78%) або неодружені, але такі, що перебувають у сімейних відносинах (20%). Крім того, 23% осіб-кривдників на момент вчинення перебували у стані алкогольного сп'яніння[26].

Крім того, згідно даних статистичної звітності встановлено, що особи, які вчинили кримінальне правопорушення у виді домашнього насильства на момент вчинення такого діяння були працездатними, але не працювали та не навчалися (78,1%). Водночас особи, які офіційно були зареєстровані як безробітні складають лише 3,7%. Враховуючи викладене, можна прийти до висновку, що професійна зайнятість осіб-кривдників досить пов'язана із рівнем їхньої освіти. Так, дослідження цього взаємозв'язку дозволяє зробити висновок, що недостатній рівень освіти негативно позначився на формуванні особистості, ціннісних орієнтацій, правової свідомості та процесі соціалізації, що певною мірою став фактором, який сприяв виникненню протиправної поведінки.

У структурі морально-психологічних характеристик особистості кривдника домінують такі властивості як: імпульсивність, емоційна нестабільність, домінування насильницьких стереотипів поведінки у конфліктах, схильність до маніпуляцій, перекладання провини на жертву. Невід'ємними рисами характеру кривдника виступають: агресивність, егоїзм, задоволення власних потреб, егоцентризм, зневага до інтересів інших. Варто зазначити, що у морально-психологічній характеристиці важливе місце посідає мотивація кримінально протиправної поведінки. Так, у мотиваційній сфері переважають здебільшого емоційні компоненти свідомості над інтелектуальними, що визначають імпульсивний характер процесу прийняття рішення про вчинення кримінальних правопорушень. Тому, механізм кримінально-протиправної поведінки запускають негативні мотиви, які лежать в основі мотивації за відповідної несприятливої ситуації.

[25] Офіс Генерального прокурора. URL: https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 26.02.2026 р.)

[26] Там само.

Кримінально-правові властивості передбачають, що 26% осіб-кривдників вже раніше вчиняли різного роду правопорушення. Крім того, 16% осіб-кривдників вчинили кримінальні правопорушення у виді домашнього насильства під час не погашеної та не знятої судимості[27]. Що стосується мотивів вчинення, то згідно аналізу вироків у кримінальних провадженнях, необхідно виокремити: прагнення контролювати потерпілу особу, ворожість, почуття безсилля, ревнощі, помста, страх втратити владу над потерпілою особою, самоствердження тощо.

Таким чином, результати проведеного дослідження дозволяють дійти висновку, що особистість кривдника є багатогранним складним феноменом, структура якого включає соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально-рольові та кримінально-правові властивості. Аналіз даних статистичної звітності свідчить про домінування серед кривдників осіб чоловічої статі віком від 40 до 54 років, які є працездатними та мають середню або профільну середню освіту. Крім того, невід'ємними рисами характеру кривдника виступають агресивність, егоїзм, задоволення власних потреб, егоцентризм, зневага до інтересів інших.

2. Протидія домашньому насильству: правові засади та суб'єкти реалізації

Домашнє насильство, як особлива форма кримінально протиправної діяльності, характеризується систематичністю, здатністю до самовідтворення, високим рівнем латентності, суспільною толерантністю до цього явища та циклічністю проявів протягом тривалого часу. Оскільки домашнє насильство є комплексною соціально-правовою проблемою, кожна держава впроваджує ефективну багаторівневу систему заходів її протидії.

Протидія злочинності – це «складне соціально-правове явище та поняття про нього, в якому відображається теорія і практика специфічної соціально-управлінської діяльності та суспільних і приватних ініціатив, а також кримінально-юстиційних зусиль, спрямованих на перешкоджання вчиненню кримінальних правопорушень та реагування на їх вчинення»[28]. С.Г. Міщенко зазначає, що «протидія злочинності за своїм характером є правоохоронною діяльністю, що розглядається, як багатофункціональне і різноаспектне поняття, яке охоплює практично усі сфери державної діяльності. Вона здійснюється на загальносоціальному та спеціальному рівнях. Загальносоціальна протидія злочинності є основою спеціальної протидії. Спеціальна протидія здійснюється шляхом правового реагування на вчинення злочину та спеціально-кримінологічного запобігання новим злочинам»[29]. О.М. Бандурка та О.М. Литвинов визначають протидію злочинності, як «особливо інтегрований, багаторівневий об'єкт соціального управління, який складається з різноманітної за формами

[27] Офіс Генерального прокурора. URL: https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 27.02.2026 р.)

[28] Куц В. Протидія злочинності: сутність і зміст. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 С. 105. URL: https://www.academia.edu/96053669 (дата звернення: 05.03.2026 р.)

[29] Міщенко С. Г. Роль кримінальної юстиції в протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.

діяльності відповідних суб'єктів (державних, недержавних органів та установ, громадських формувань та окремих громадян), які взаємодіють у вигляді системи різнорідних заходів, спрямованих на пошук шляхів, засобів та інших можливостей ефективного впливу на злочинність з метою зниження інтенсивності процесів детермінації злочинності на усіх рівнях, нейтралізації дії її причин та умов для обмеження кількості злочинних виявів до соціально толерантного рівня»[30]. З вищевикладеного можна зробити висновок, що протидія домашньому насильству – система взаємодії державних органів, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та інших суб'єктів, діяльність яких спрямована на запобігання, виявлення та припинення домашнього насильства, усунення причин і умов його вчинення, а також на корекцію поведінки кривдників.

Враховуючи вищевикладене варто зазначити, що протидія домашньому насильству, як і будь-якому іншому виду злочинності, здійснюється на трьох рівнях: загальнодержавному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному. Загальнодержавний рівень передбачає забезпечення комплексного підходу до розв'язання проблеми, пов'язаної з домашнім насильством шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів. Зокрема, нормативно-правову базу у цій сфері складають: Конституція України; Конвенція Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (Стамбульська конвенція); Кримінальний кодекс України; Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку реагування на випадки насильства та жорстокого поводження з дітьми»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі» та інші нормативно-правові акти.

Одним із ключових нормативно-правових документів, спрямованих на протидію домашньому насильству є Конвенція Ради Європи «Про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами» (Стамбульська конвенція), яка ратифікована Україною 20 червня 2022 року. Метою даної Конвенції є: «захист жінок від усіх форм насильства й недопущення, кримінальне переслідування та ліквідація насильства стосовно жінок і домашнього насильства; сприяння ліквідації всіх форм дискримінації стосовно жінок та заохочення дійсної рівності між жінками та чоловіками, у тому числі шляхом надання жінкам самостійності; заохочення міжнародного співробітництва з метою ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства; забезпечення підтримки та надання допомоги організаціям та правоохоронним органам в ефективному співробітництві для прийняття

[30] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. Харків, 2011. С. 45.

комплексного підходу до ліквідації насильства стосовно жінок і домашнього насильства»[31].

Крім того, на національному рівні основоположним нормативно-правовим актом у цій сфері є Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 7 грудня 2017 року. Метою даного Закону є: «спрямування державної політики на забезпечення комплексного інтегрованого підходу до подолання домашнього насильства, надання всебічної допомоги постраждалим особам та утвердження ненасильницького характеру приватних стосунків»[32]. Відповідно до цього, основними напрямами реалізації державної політики у цій сфері є: «запобігання домашньому насильству; ефективне реагування на факти домашнього насильства шляхом запровадження механізму взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; надання допомоги та захисту постраждалим особам, забезпечення відшкодування шкоди, завданої домашнім насильством; належне розслідування фактів домашнього насильства, притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності та зміна їхньої поведінки»[33]. Окрім цього, Закон визначає основні завдання у сфері протидії домашньому насильству, зокрема: «визначення стану, причин і передумов поширення домашнього насильства; підвищення рівня поінформованості населення про форми, прояви, причини і наслідки домашнього насильства; сприяння розумінню суспільством природи домашнього насильства, його непропорційного впливу на жінок і чоловіків, зокрема на осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку; формування в суспільстві нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, насамперед постраждалих дітей, усвідомлення домашнього насильства як порушення прав людини; викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків, а також будь-яких звичаїв і традицій, що на них ґрунтуються; заохочення всіх членів суспільства, насамперед чоловіків і хлопців, до активного сприяння запобіганню домашньому насильству»[34]. З вищевикладеного випливає, що всі вищенаведені завдання протидії є очевидними та відповідно мають сприяти роботі органів кримінальної юстиції щодо протидії домашньому насильству.

Окрему увагу варто приділити «Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі», який затверджений 22 серпня 2018 року. Відповідно до цього Порядку механізм взаємодії суб'єктів у цій сфері, спрямований на «забезпечення комплексного інтегрованого підходу до подолання насильства та сприяння

[31] Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11 травня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 22.02.2026 р.)

[32] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 01.03.2026 р.)

[33] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 01.03.2026 р.)

[34] Там само.

реалізації прав осіб, постраждалих від насильства шляхом запобігання насильству, ефективного реагування на факти насильства, надання допомоги та захисту постраждалим особам, забезпечення відшкодування заподіяної шкоди, належного розслідування фактів насильства та притягнення кривдників до передбаченої законом відповідальності»[35]. Їхня діяльність здійснюється на таких засадах як: «гарантування постраждалим особам безпеки та основоположних прав і свобод людини і громадянина; належної уваги до факту насильства під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі; врахування непропорційного впливу насильства на жінок і чоловіків, дітей та дорослих, дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі; визнання суспільної небезпеки насильства та забезпечення нетерпимого ставлення до будь-яких його проявів; поваги та неупередженого, небайдужого ставлення до постраждалих осіб з боку суб'єктів, забезпечення пріоритетності прав, законних інтересів та безпеки постраждалих осіб під час здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі; конфіденційності інформації про постраждалих осіб та осіб, які повідомили про вчинення насильства; добровільності отримання допомоги постраждалими особами, крім дітей та недієздатних осіб; врахування особливих потреб та інтересів постраждалих осіб, зокрема осіб з інвалідністю, вагітних жінок, дітей, недієздатних осіб, осіб похилого віку; ефективної взаємодії суб'єктів із громадськими об'єднаннями, міжнародними організаціями, засобами масової інформації, іншими заінтересованими юридичними та фізичними особами; недопущення дискримінації за будь-якою ознакою під час реалізації заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі»[36].

Відповідно, можна зробити висновок, що домашнє насильство є комплексною проблемою, яка порушує низку прав і свобод людини. Тому для подолання цієї гострої проблеми кожна цивілізована держава запроваджує ефективну комплексну систему протидії домашньому насильству, насамперед на загальнодержавному рівні, шляхом прийняття нормативно-правових актів у цій сфері.

Основний напрям протидії домашньому насильству реалізується на спеціально-кримінологічному рівні. Зокрема, відповідно до положень Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» протидію домашньому насильству здійснюють: «спеціально уповноважені органи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; інші органи та установи, на які покладаються функції із здійснення заходів у сфері запобігання та протидії

[35] Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року. № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.03.2026 р.)

[36] Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року. № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.03.2026 р.)

домашньому насильству; загальні та спеціалізовані служби підтримки постраждалих осіб; громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах»[37]. Відповідно до спеціально уповноважених органів у сфері протидії домашньому насильству належать: «центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; Рада міністрів Автономної Республіки Крим, місцеві державні адміністрації, у тому числі їх структурні підрозділи, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; сільські, селищні, міські, районні у містах (у разі їх створення) ради, їх виконавчі органи, до повноважень яких належить здійснення заходів у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»[38]. До інших органів і установ, на які покладено виконання заходів у сфері протидії домашньому насильству, відносять: «служби у справах дітей; уповноважені підрозділи органів Національної поліції України; органи управління освітою, заклади освіти, установи та організації системи освіти; органи охорони здоров'я, установи та заклади охорони здоров'я; центри з надання безоплатної правничої допомоги; суди; прокуратура; уповноважені органи з питань пробації»[39].

Національна поліція України займає провідне місце в системі органів кримінальної юстиції, що забезпечують протидію домашньому насильству. Її діяльність включає як превентивні заходи, так і оперативно-розшукову, яка спрямована на виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства. Зокрема, до повноважень підрозділів органів Національної поліції України у цій сфері відносять: «виявлення фактів домашнього насильства та своєчасне реагування на них; прийом і розгляд заяв та повідомлень про вчинення домашнього насильства, у тому числі розгляд повідомлень, що надійшли до кол-центру з питань запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією Російської Федерації проти України, протидії торгівлі людьми та з питань захисту прав дитини, вжиття заходів для його припинення та надання допомоги постраждалим особам з урахуванням результатів оцінки ризиків у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спільно з Національною поліцією України; інформування постраждалих осіб про їхні права, заходи і соціальні послуги, якими вони можуть скористатися; винесення термінових заборонних приписів стосовно кривдників; взяття на профілактичний облік кривдників та проведення з ними профілактичної роботи в порядку, визначеному законодавством; здійснення контролю за виконанням кривдниками спеціальних заходів протидії домашньому насильству протягом строку їх дії; відкликання

[37] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 01.03.2026 р.)

[38] Там само.

[39] Там само.

дозволів на право придбання, зберігання, носіння зброї та боєприпасів їх власникам у разі вчинення ними домашнього насильства, а також вилучення зброї та боєприпасів у порядку, визначеному законодавством; взаємодія з іншими суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; звітування центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, про результати здійснення повноважень у цій сфері у порядку, визначеному центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству»[40].

Необхідно зазначити, що на разі на законодавчому рівні відсутній чіткий перелік уповноважених підрозділів Національноїт поліції України, які реалізують заходи у сфері протидії домашньому насильству. Ми поділяємо думку О.Б. Мороза та Ю.А. Хатнюка, які зазначають, що до таких підрозділів варто відносити: службу дільничних офіцерів поліції; підрозділи патрульної поліції; підрозділи ювенальної превенції; сектори протидії домашньому насильству та мобільні групи реагування; підрозділи слідства[41].

Дільничні офіцери поліції, здійснюючи свою діяльність на закріплених дільницях, виконують широкий спектр функцій, в тому числі і профілактичної спрямованості. Зокрема, вони аналізують криміногенну ситуацію на території обслуговування; виявляють осіб, схильних до вчинення правопорушень, пов'язаних з насильством в сім'ї та відповідно забезпечують своєчасне їх взяття на профілактичний облік з метою контролю за їх поведінкою; забезпечують взаємодію між громадськими об'єднаннями правоохоронного спрямування та населенням у сфері протидії кримінальним правопорушенням здійснюють роз'яснювальну роботу серед населення щодо заходів та способів правомірного захисту від кримінально протиправних посягань. Відповідно, як бачимо, дільничні офіцери поліції відіграють важливу роль у протидії домашньому насильству, оскільки здійснюють безпосередню роботу з населенням, реалізують заходи превентивного характеру, які спрямовані на запобігання правопорушенням у сфері домашнього насильства, а також забезпечують взаємодію з іншими суб'єктами у цій сфері.

Підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України організовують та контролюють у межах своєї компетенції дотримання законодавства України з питань виявлення та профілактики правопорушень, а також запобігання злочинності серед неповнолітніх. Їхня діяльність спрямована на попередження та профілактику правопорушень серед неповнолітніх, повідомлення місцевих органів влади про випадки неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо дітей та виявлення осіб, які вчиняють насильство щодо дітей. Крім цього, до їх повноважень безпосередньо у цій сфері належить: виявлення

[40] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 01.03.2026 р.)

[41] Мороз О.Б., Хатнюк Ю.А. Роль органів національної поліції в запобіганні та протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2023. Вип. 80: ч. 1. С. 515. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.78 (дата звернення: 19.03.2026 р.)

фактів домашнього насильства, вчиненого дітьми та щодо дітей; прийняття та розгляд заяв і повідомлень про факти домашнього насильства, вчиненого дітьми та стосовно них; винесення термінових заборонних приписів щодо кривдників; здійснення заходів щодо взяття на профілактичний облік дітей-кривдників та проведення із ними індивідуально-профілактичної роботи; здійснення контролю за дотриманням дітьми-кривдниками спеціальних заходів у сфері протидії домашньому насильству протягом установленого строку; надання потерпілим інформації про їхні права, доступні заходи захисту та соціальні послуги; забезпечення взаємодії з іншими суб'єктами, уповноваженими на реалізацію заходів у сфері протидії домашньому насильству; проводити оцінку ризиків вчинення правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством у визначеному законодавством України порядку[42].

Окрім цього, варто звернути увагу на окремі аспекти повноважень суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері протидії домашньому насильству, зокрема:

− служби у справах дітей (розробляють та впроваджують заходи, спрямовані на забезпечення захисту прав та законних інтересів дітей, які постраждали від домашнього насильства, а також дітей, які вчинили таке діяння у будь-якій її формі);

− органи управління освітою та освітні заклади (здійснюють виховні заходи, проводять профілактичні бесіди та забезпечують діяльність практичного психолога або соціального педагога з дітьми, які постраждали);

− суди (розглядають справи, пов'язані з домашнім насильством, зокрема заяви щодо видачі обмежувального припису стосовно кривдника, а також позови про відшкодування шкоди, завданої внаслідок вчинення домашнього насильства);

− прокуратура (забезпечує підтримання публічного обвинувачення в суді, організовує і здійснює процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, а також забезпечує нагляд за проведенням негласних слідчих дій);

− уповноважені органи з питань пробації (організовують та здійснюють контроль за виконанням обвинувальних вироків суду та інших судових рішень, а також здійснюють контроль за застосуванням передбачених законом заходів щодо виправлення засуджених);

− мобільні бригади соціально-психологічної допомоги (надають екстрену та планову допомогу потерпілим особам, зокрема й потерпілим віком до 18 років, шляхом оперативного реагування та виїзду на випадки домашнього насильства);

− call-центри Міністерства соціальної політики України з питань протидії торгівлі людьми та запобігання і протидії домашньому насильству, (забезпечують своєчасне реагування в межах своєї компетенції на звернення

[42] Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 року. № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text (дата звернення: 20.03.2026 р.)

громадян щодо випадків домашнього насильства, а також надають інформацію та консультації з питань протидії цьому явищу)[43].

Варто підкреслити, що всі суб'єкти, які здійснюють відповідні заходи у сфері протидії домашньому насильству певним чином взаємодіють між собою. Так, така взаємодія між ними передбачає: «узгодження заходів реагування на випадки домашнього насильства та надання дієвої допомоги постраждалим особам, що здійснюються різними суб'єктами; розроблення та виконання відповідно до компетенції програм для кривдників; обмін досвідом у сфері запобігання та протидії домашньому насильству; здійснення спеціально уповноваженими органами у сфері запобігання та протидії домашньому насильству моніторингу дотримання вимог законодавства суб'єктами, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства та практики його застосування»[44].

Враховуючи викладене, варто зазначити, що суб'єкти, які здійснюють заходи на спеціально-кримінологічному рівні у сфері протидії домашньому насильству, виконують ключову роль у запобіганні, виявленні, розслідуванні та припиненні фактів домашнього насильства. Їхня діяльність є невід'ємною складовою комплексної системи протидії домашньому насильству та спрямована на мінімізацію проявів домашнього насильства.

Протидія домашньому насильству реалізується не лише на загально-державному та спеціально-кримінологічному рівнях, але й на індивідуальному. Індивідуальний рівень протидії охоплює систему цілеспрямованих і організованих заходів, які з врахуванням педагогічних вимог впливають на почуття, волю та свідомість особи з метою усунення або корекції негативних рис та, водночас, формування позитивних якостей, звичок та стереотипів законослухняної поведінки[45]. Основною метою індивідуального рівня є запобігання повторному вчиненню домашнього насильства, захист прав осіб, які постраждали від домашнього насильства та корекція поведінки кривдників. Відповідно на індивідуальному рівні протидія домашньому насильству здійснюється за такими напрямами як: виявлення осіб, схильних до вчинення домашнього насильства, а також тих, хто перебуває у складних життєвих обставинах; поставлення таких осіб на профілактичний облік та здійснення індивідуального контролю за їх поведінкою; вивчення причин і умов, що зумовлюють кримінально-протиправну поведінку у сімейно-побутовій сфері; проведення індивідуальної профілактичної роботи з кривдниками; контроль за виконанням кривдниками встановлених обмежувальних заходів та обмежувальних приписів.

---

[43] Тичина Д.М. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2024. С. 376–379. URL: https://www.navs.edu.ua/files/spec-vchena-rada/srd_26_007_03/2024/referat_tychyna_dm.pdf (дата звернення: 21.03.2026 р.).

[44] Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 15.03.2026 р.).

[45] Кримінологія : підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Чернєй, С.С. Чернявський та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Чернєя; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 200.

Важливим напрямом у протидії домашньому насильству на індивідуальному рівні є проходження кривдниками спеціальних корекційних програм. Так, досвід зарубіжних країн та рекомендації міжнародних організацій свідчать, що ефективність протидії домашньому насильству значно зростає за умови поєднання програм допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства із одночасним проходженням кривдниками корекційних програм. Отже, участь кривдників у таких програмах є важливою складовою системи соціальної роботи, спрямованої на підтримку осіб, які постраждали від домашнього насильства.

Відповідно до «Типової програми для кривдників» програма для кривдників передбачає «комплекс заходів за результатами оцінки ризиків, спрямованих на зміну насильницької поведінки кривдника, формування у нього нової, неагресивної моделі поведінки у приватних стосунках, відповідального ставлення до власних вчинків та їхніх наслідків, до виконання батьківських обов'язків, на викорінення дискримінаційних уявлень про соціальні ролі та обов'язки жінок і чоловіків»[46]. Основними завданнями програми для кривдників є: «сприяти засвоєнню кривдником моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, взаєморозуміння та дотримання прав усіх членів сім'ї, формування у кривдника конструктивної моделі поведінки у приватних стосунках; сприяти зміні насильницької поведінки кривдника; формування у кривдника відповідального ставлення до власної поведінки та її наслідків для себе та оточуючих; сприяти оволодінню кривдником знаннями про основні норми законодавства у сфері запобігання та протидії домашньому насильству та/або насильству за ознакою статі, а також про види відповідальності за його вчинення; сприяти розвитку у кривдника емоційного інтелекту та самосвідомості; сприяти розвитку навичок кривдника до конструктивного безконфліктного спілкування, ефективної та ненасильницької комунікації; сприяти розвитку здатності кривдника виявляти, аналізувати та усвідомлювати свої негативні думки, когнітивні фільтри, помилки, емоції, керувати ними, розуміти їх наслідки»[47].

Важливою складовою успішної реалізації програми є координація дій психологів, психотерапевтів, психіатрів, соціальних служб, дільничних офіцерів поліції, центру пробації та інших суб'єктів, які забезпечують заходи у сфері протидії домашньому насильству, для забезпечення комплексного впливу на кривдника.

Враховуючи викладене, варто зазначити, що до основних методів роботи з кривдниками належать індивідуальна та групова терапія, психотерапевтичні втручання, а також участь у програмах, спрямованих на зміну моделей поведінки. Важливе значення має і робота з факторами, що зумовлюють насильство, зокрема зловживання алкогольними напоями чи вживання наркотичних речовин, психічні розлади, стресові ситуації. Відповідно залучення кривдника до групової терапії або інших програм лікування сприяє не лише корекції його поведінки, а й формуванню навичок самоконтролю та

[46] Про затвердження Типової програми для кривдників : Наказ Міністерства соціальної політики України від 01 жовтня 2018 року. № 1434. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text (дата звернення: 22.03.2026 р.)

[47] Там само.

адекватного реагування на стресові ситуації, що в цілому знижує ризик повторного вчинення домашнього насильства.

Відповідно проходження програми для кривдників розпочинається з діагностики особи, оскільки необхідно визначити, які саме методи впливу доцільно застосувати та яку модель корекції поведінки обрати для забезпечення ефективного проходження програми і переосмислення власних цінностей. У зв'язку з цим, в основу програми для кривдників закладено загальні принципи соціальної реабілітації та психологічної корекції, які полягають у поєднанні діагностичного, мотиваційного та корекційного блоків:

– «діагностичний блок передбачає проведення первинної діагностики причин насильницьких проявів, агресивної поведінки та підсумкової діагностики результативності проходження програми;

– мотиваційний блок спрямовано на визначення та підвищення рівня мотивації для участі у груповій формі роботи в межах програми для кривдника, формування або підвищення мотивації для зміни насильницької, агресивної поведінки;

– корекційний блок передбачає індивідуальну та групову форми роботи»[48].

Відповідна програма передбачає застосування інтерактивних методів та форм роботи, що сприяють засвоєнню інформації і практичному відпрацюванню необхідних навичок. Теми занять як індивідуальних, так і групових, охоплюють розвиток особистості, сприяють формуванню мотивації до активної участі у плануванні власного майбутнього, формують навички ненасильницького спілкування та ефективної комунікації.

Ключовим чинником ефективності роботи з кривдниками є впровадження дієвих механізмів моніторингу та оцінки результативності таких програм. Це дає змогу своєчасно коригувати стратегії, виявляти проблемні моменти у процесі надання допомоги та забезпечувати тривалість позитивних змін у поведінці осіб, які вчинили домашнє насильство. Відповідно такі програми повинні бути гнучкими, адаптованими до конкретних обставин із врахуванням різних чинників, зокрема: індивідуальних особливостей кривдника, його психічного стану, а також соціально-рольової характеристики.

Таким чином, протидія домашньому насильству є комплексною та багаторівневою діяльністю, яка охоплює широкий спектр державних і недержавних суб'єктів, зокрема тих, що володіють загальними, спеціальними та змішаними компетенціями. Їхня діяльність реалізується на загальнодержавному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях відповідно до наданих функцій та повноважень.

У зв'язку з вищенаведеним, можна зробити висновок, що ефективна протидія домашньому насильству може бути здійснена лише за умови існування чіткої правової системи, яка регулює заходи протидії домашньому насильству, а також скоординованої організаційної взаємодії між усіма суб'єктами, які здійснюють відповідні заходи.

[48] Про затвердження Типової програми для кривдників : Наказ Міністерства соціальної політики України від 01 жовтня 2018 року. № 1434. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text (дата звернення: 22.03.2026 р.).

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна прийти до висновку, що комплексне вивчення проблеми домашнього насильства має важливе значення, адже воно слугує основою для подальшого розроблення ефективних заходів протидії цьому негативному явищу. Кримінологічний аналіз показав, що рівень кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства загалом має тенденцію до зростання: на 3,9% порівняно з 2023 роком та на 80,5% порівняно з 2022 роком. Водночас протягом останнього року ситуація змінилася – показник знизився на 27,7%. Загалом спостерігається позитивна тенденція, що свідчить про зниження рівня й динаміки кримінальних правопорушень у цій сфері в останній період року. Крім того, за результатами аналізу встановлено, що коефіцієнт домашнього насильства протягом аналізованого періоду був найбільш інтенсивним у 2024 році – 8,4. Також аналіз змін у структурі загального виду злочинності за останні чотири роки свідчить про наявність позитивної тенденції – зниження питомої ваги кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства у структурі кримінальних правопорушень проти життя та здоров'я особи (2,4%). Аналіз статистичних даних щодо особистості свідчить, що серед осіб, які вчинили домашнє насильство домінують чоловіки (95,3%), переважно одружені (78%), віком від 40 до 54 років (45%), працездатні (78,1%) та з середньою або профільною середньою освітою (78,1%). Протидія домашньому насильству є комплексною та багаторівневою діяльністю, яка охоплює широкий спектр державних і недержавних суб'єктів, зокрема тих, що володіють загальними, спеціальними та змішаними компетенціями. Їхня діяльність реалізується на загальнодержавному, спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях відповідно до наданих функцій та повноважень. У зв'язку з вищенаведеним, можна зробити висновок, що ефективна протидія домашньому насильству може бути здійснена лише за умови існування чіткої правової системи, яка регулює заходи протидії домашньому насильству, а також скоординованої організаційної взаємодії між усіма суб'єктами, які здійснюють відповідні заходи.

АНОТАЦІЯ

Автором здійснено комплексний аналіз домашнього насильства як кримінологічного явища. Визначено його поняття, форми та основні кримінологічні ознаки (систематичність, здатність до самовідтворення, високий рівень патентності, суспільна толерантність до цього явища, циклічність проявів протягом тривалого часу). Проаналізовано детермінанти домашнього насильства крізь призму соціально-економічних, нормативно-правових, організаційно-управлінських, соціально-психологічних, виховних та географічних факторів. Проведено аналіз даних статистичної звітності Офісу Генерального прокурора за період 2022–2025 роки. Доведено, що спостерігається позитивна тенденція до зниження динаміки зареєстрованих кримінальних правопорушень у виді домашнього насильства на 27,7%. Досліджено структуру особистості кривдника та з'ясовано, що вона є складним, багатогранним феноменом, що включає соціально-демографічні, морально-психологічні, соціально-рольові та кримінально-правові характеристики. Обґрунтовано, що протидія домашньому насильству має

здійснюватися через комплекс заходів, що поєднують загальнодержавний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний рівень. Зроблено висновок, що ефективність протидії залежить від узгодженості нормативно-правової бази, яка регулює заходи протидії домашньому насильству, а також скоординованої організаційної взаємодії між усіма суб'єктами, уповноваженими на реалізацію таких заходів.

Література

1. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів : монографія. Харків, 2011. 308 с.
2. Барбарош Л. Детермінанти домашньої злочинності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. № 3. С. 357–363. DOI: https://doi.org/10.31733/2078-3566-2022-3-357-363 (дата звернення: 20.02.2026 р.)
3. Блага А.Б. Насильство в сім'ї: кримінологічний вимір, детермінація, запобігання : автореф. дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2014. 39 с.
4. Буряк К.М. Причини та умови, які детермінують виникнення домашньої злочинності. *Вісник ННТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 1 (57). 2023. С. 175–181. DOI: https://doi.org/10.20535/2308-5053.2023.1(57).280823 (дата звернення: 22.03.2026 р.)
5. Вирок Дзержинського районного суду м. Харкова від 24.04.2025 року у провадженні № 1-кп/638/1432/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126867895 (дата звернення: 16.02.2026 р.)
6. Вирок Іваничівського районного суду Волинської області від 05.09.2025 року у провадженні № 1-кп/156/93/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129986210 (дата звернення: 18.02.2026 р.)
7. Вирок Київського районного суду міста Одеси від 02.02.2023 року у провадженні № 1-кп/947/709/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/108730571 (дата звернення: 16.02.2026 р.)
8. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 01.03.2026 р.)
9. Коваленко А. Скільки людей проживає в Україні у 2026 році. *Pros-tir. media*. URL: https://prostir.media/ukrayina/skilky-lyudej-prozhyvaye-v-ukrayini-u-2025-rotsi/ (дата звернення: 10.03.2026 р.)
10. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція) від 11 травня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)
11. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n4110 (дата звернення: 12.02.2026 р.)
12. Кримінологія : підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич, В.В. Чернєй, С.С. Чернявський та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. В.В. Чернєя ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. О.М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.

13. Куц В. Протидія злочинності: сутність і зміст. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 104–112. URL: https://www.academia.edu/96053669 (дата звернення: 05.03.2026 р.)

14. Міщенко С. Г. Роль кримінальної юстиції в протидії злочинності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2011. 19 с.

15. Мороз О.Б., Хатнюк Ю.А. Роль органів національної поліції в запобіганні та протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. Серія Право. Вип. 80: ч. 1. С. 513–521. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.78 (дата звернення: 19.03.2026 р.)

16. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ : ВД «Дакор», 2019. 1384 с.

17. Національна сервісна служба України. Цикл домашнього насилля. URL: https://nssu.gov.ua/news/tsykl-domashnoho-nasyllia (дата звернення: 20.02.2026 р.)

18. Оніщик Ю.В., Коваль О.М. Домашнє насильство: кримінально-правовий та кримінологічний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 3. С. 431–434. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-3/104 (дата звернення: 19.02.2026 р.)

19. Офіс Генерального прокурора. URL: https://new.gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 24.02.2026 р.)

20. Про внесення змін до деяких законів України у зв'язку з ратифікацією Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Пояснювальна записка до проєкту Закону України від 12 липня 2016 року. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4952&skl=9 (дата звернення: 15.02.2026 р.)

21. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text (дата звернення: 15.02.2026 р.)

22. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 19 грудня 2017 року. № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text (дата звернення: 20.03.2026 р.)

23. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству і насильству за ознакою статі : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року. № 658. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/658-2018-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.03.3036 р.)

24. Про затвердження Типової програми для кривдників : Наказ Міністерства соціальної політики України від 01 жовтня 2018 року № 1434. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text (дата звернення: 22.03.2026 р.)

25. Тичина Д. М. Доктринальні підходи до визначення домашнього насильства та його ознак. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2023. № 2. С. 227–233. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.2.40 (дата звернення: 16.02.2026 р.)

26. Тичина Д.М. Кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-виконавчі засади запобігання домашньому насильству в Україні : дис. … д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2024. 632 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/spec-vchena-rada/srd_26_007_03/2024/referat_tychyna_dm.pdf (дата звернення: 21.03.2026 р.)

27. Толкач А., Ромащенко К. Детермінанти виникнення домашньої злочинності в умовах воєнного стану та напрями її запобігання. URL: https://ir.stu.cn.ua/server/api/core/bitstreams/46f80f42-9a45-4c18-adec-aa5b571d6760/content (дата звернення: 22.03.2026 р.)

28. Фролова О.Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів). Навчальний посібник. К. : «АртЕк», 1997. 208 с.

Information about the author:
Prodan Tetiana Vasylivna,
PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-18

МОЖЛИВОСТІ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ЩОДО РОЗСЛІДУВАННЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА

Ряшко О. В.

ВСТУП

Цілком зрозуміло, що практично жодне розслідування кримінального правопорушення не обійшлося без використання спеціальних знань у формі судової експертизи. Якщо брати до уваги саме специфічні обставини, які підлягають встановленню під час розслідування домашнього насильства, то в кожному такому кримінальному провадженні призначаються та проводяться різного виду експертизи. В першу чергу мова йде про судово-медичні експертизи зі встановлення ступеня тяжкості нанесення тілесного ушкодження, під час яких з'ясовується саме механізм спричинення ушкоджень здоров'ю особі за конкретних обставин, що впливає безпосередньо на кваліфікацію вчиненого та має важливе значення для формування доказової бази під час досудового розслідування.

Саме оцінка серйозності травм є однією з форм експертизи живих осіб, що призначаються найчастіше, становлячи 90 % загальної кількості таких оцінок. Цей вид експертизи є обов'язковим у всіх випадках, коли потрібно встановити рівень відповідальності та обсяг покарання для особи, що завдала тілесних ушкоджень[1]

Основним об'єктом експертного дослідження, коли мова заходить про заподіяння шкоди здоров'ю, виступає сам потерпілий (ушкоджені частини тіла, шкіри, кісток). За своїм змістом та наповненням судова експертиза є невід'ємною частиною процесу розслідування заподіяння будь-якої шкоди здоров'ю особи, тому що, то саме освідування, наприклад, не завжди дає можливість змоделювати повну картину події та її наслідків, що вкрай важливо при правововій кваліфікації діяння та подальшого розслідування.

Пам'ятаємо, що кожний випадок вчинення домашнього насильства неминуче тягне за собою суспільно небезпечні наслідки у вигляді фізичних або психологічних страждань, розлади здоров'я, втрату працездатності, емоційну або економічну залежності, має шалено негативний влив на життя потерпілої особи навіть у довгостроковій перспективі, зачіпає та несприятливо впливає на близьких, родину, дітей, та зрештою відбивається і на усьому громадянському суспільстві.

Щодо можливостей саме використання спеціальних знань під час досудового розслідування даного виду кримінальних правопорушень, то вони відіграють винятково важливе значення, адже дозволяють не тільки сформувати план та хід

[1] Erhard N. M. (2023). *Sudova medytsyna: konspekt lektsii* [Forensic medicine: lecture notes]. Kyiv : UkrDHRI, 2023. [In Ukrainian]. P. 37.

досудового розслідування, але й забезпечити його ефективність та можливість прийняття правильних процесуальних рішень з метою невідворотності покарання для кривдника.

1. Деякі питання судово-медичної та судово-біологічної експертиз при розслідуванні домашнього насильства

Саме методика судово-медичної експертизи з встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень при вчиненні домашнього насильства передбачає використання системи методів, що складається з загального діалектичного методу, загальнонаукових та медичних. В першу чергу мова йде про використання спостережень, опису, узагальнень, моделювання, експерименту. До власних медичних методів наукового пізнання належать: морфологічні, клінічні, фізико-оптичні, рентгенологічні, фотографічні, хроматографічні, спектральні. Основні ж методи судово-медичної експертизи поділяють на біологічні, біофізичні і біохімічні. Знову ж таки, у сферу судової медицини також входять питання ідентифікації особи та знаряддя, за допомогою яких були завдані тілесні ушкодження[2]

Коли мова заходить тільки про початок досудового розслідування, то на момент внесення відомостей до ЄРДР, слідчий володіє лише первинною інформацією про місце розташування тілесних ушкоджень при заподіянні фізичного насильства та іншу інформацію щодо стану здоров'я потерпілого, і звичайно, може мати версію відносно важкості таких ушкоджень з огляду на стан потерпілого. Достовірний висновок судово-медичного експерта однозначно підтвердить чи спростує таке припущення, і саме від цього висновку, значною мірою, залежить подальша кримінально-правова кваліфікація кримінального правопорушення, як ми вже згадували вище.

Погоджуємося з думкою авторів А.А. Вознюка та М.А. Григи щодо потужних можливостей сучасної судово-медичної науки та її високим рівнем в контексті задоволення потреб та мети досудового розслідування. Однак, часом ефективному використанню сучасних інновацій і технологій саме у правоохоронній діяльності перешкоджає елементарна відсутність у працівників органів досудового розслідування знань щодо можливостей та потенціалу судових експертиз та тих питань, які під силу вирішити експертові. На жаль, внаслідок таких прогалин суттєво обмежуються можливості щодо збирання допустимих та достовірних доказів[3]

Якщо після вчинення домашнього насильства у потерпілої особи виявляють синці, подряпини, будь-які травми, то її (його) скеровують на медичну процедуру огляду з метою виявлення на його тілі слідів чи ознак злочину. Таку процедуру можна здійснити в бюро судово-медичної експертизи. Лікар для

[2] Л. Гула, В. Черепущак. Особливості проведення судово-медичної експертизи з визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 906 (20). 2018. С. 152

[3] Vozniuk A., Hryha M. Topical issues of forensic medical examination in the investigation of war crimes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2023. № 28(2). P. 14. DOI: https://doi.org/10.56215/naia-herald/2.2023.09.

встановлення факту заподіяння тілесних ушкоджень і ступеня їх тяжкості оглядає потерпілого і детально фіксує усі травми та сліди побиття[4]

Цілком зрозуміло, що фізичне насильство залишається найпомітнішою та найлегше впізнаваною формою домашнього насильства, оскільки внаслідок навмисного застосування фізичної сили, на кшталт ударів ногами та руками, ляпасів або удушення завжди залишаються явні ознаки на тілі. Окрім цього, обмеження свободи пересування або залишення людини без їжі та води або навмисне залишення її в небезпечній зоні, ненадання допомоги також кваліфікується як фізичне насильство.

В ході безпосереднього проведення судово-медичної експертизи характеристика тілесних ушкоджень повинна бути підтверджена об'єктивними клінічними даними, за результатами лабораторних чи інструментальних досліджень. Зауважимо, що одразу після винесення слідчим постанови про призначення судово-медичної експертизи необхідно забезпечити якнайшвидше детальний огляд експертом потерпілого. Неодноразові випадки огляду після фактичного лікування потерпілого є неприпустимими та ставлять під сумнів достовірність таких результатів, так само як і висновок лише на підставі даних медичної документації при цілком реальній можливості огляду наживо. Медична документація власне є допоміжним ресурсом в ході проведення судово-медичної експертизи, як зрештою і інші відомості, які були отримані в ході проведення слідчих (розшукових) дій, але основним джерелом інформації є саме сліди, залишені на тілі потерпілої особи.

Знову ж таки щодо визначення конкретних питань, які ставляться слідчим при призначенні судово-медичної експертизи, то вони залежать від конкретних обставин вчинення домашнього насильства та заподіяння тілесних ушкоджень, способу злочинного посягання, наявності знарядь вчинення злочину, особливостей слідчої ситуації та обсягу тих доказів, що були отримані під час первинних слідчих (розшукових дій). Слід нагадати, що саме під час вчинення домашнього насильства потерпіла особа може активно чинити супротив кривднику та зі свого боку теж завдати тілесних ушкоджень нападникові. В таких випадках підозрюваний теж піддається судово-медичній експертизі.

Не зайвим є і нагадування про коректне формулювання запитань, зокрема щодо їх відповідності предмету дослідження та особливо уникнення формалізму у підходах, саме тому не зайвою буде консультація спеціаліста перед складанням постанови про призначення експертизи. Такий підхід максимально сприяє подальшому уникненню необхідності призначення повторних чи додаткових експертиз, що в свою чергу позитивно відбивається на ефективності досудового розслідування та дотримання засади розумних строків у кримінальному судочинстві.

При вчиненні домашнього насильства непоодинокими є випадки використання предметів, якими заподіюють тілесні ушкодження та викликають наслідки у вигляді слідів біологічних виділень та (або) частинок тканини.

[4] Ботнаренко І.А. Домашне насильство: початковий етап розслідування. *Криміналістичний вісник*. № 2 (36), 2021. С. 87. DOI: 10.37025/1992-4437/2021-36-2-82

Окрім власне цих слідів на одежі потерпілого теж можливо виявити волосся, слину, кров підозрюваного, тим більше коли мова йде про взаємний контакт.

Саме тому, коли в ході домашнього насильства особа отримала тілесні ушкодження, важливу роль у встановленні усіх обставин відіграє судово-біологічна експертиза речових доказів, тобто експертиза, що досліджує різні біологічні об'єкти, які є продуктами виділень організму людини, сліди від яких можуть бути виявлені на предметах одежі підозрюваного та потерпілого, або на недопалках, що були виявлені на місці події та на можливих знаряддях злочину. Саме визначення групових ознак виявлених речовин сприяє ідентифікації приналежності слідів підозрюваному або потерпілому. Специфіка такого роду доказів полягає в тому, що частинки накладення можуть зберігатися на предметах навіть після того, як ці предмети були піддані різному впливу, як правило при знищенні слідів кримінального правопорушення злочинцем. Особлива увага також приділяється і судово-медичному дослідженню крові, оскільки в даному аспекті важливе розуміння механізму виникнення її слідів.

Об'єктами судової молекулярно-генетичної експертизи під час розслідування нанесення тілесних ушкоджень в ході домашнього насильства найчастіше є речові докази, на яких розміщено сліди біологічного походження, серед них: кров, сперма, букальний епітелій, слина, піднігтьовий вміст, кісткові рештки, зуби, волосся з цибулиною, а також інші контактні сліди, які містять клітини з ядрами.

Велике значення при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, мають дослідження об'єктів з мікроскопічними текстильними та іншими волокнами. Але слід звернути увагу на той факт, що серед слідчих спостерігається певна переоцінка висновків щодо даного виду експертиз і визначення групової належності текстильних волокон часто помилково розцінюється як висновок про індивідуальну належність. Тому саме при оцінці висновків таких експертиз необхідно пам'ятати про важливість аналізу умов зберігання вилученого одягу, стану пакування та не виключати можливості випадкового контакту досліджуваного одягу з іншим одягом, тканиною, а найголовніше це відсутність стовідсоткової впевненості можливості диференціації волокон, що потрапили на одяг до, в момент та після події[5]

У разі призначення судово- біологічної експертизи доцільно на вирішення експерта ставити питання щодо наявності слідів крові людини на певних предметах, визначення групи і типу належності чоловікові або жінці, дорослій людині або дитині, давність утворення плям крові та їх походження, групової належності виділень і статі особи, належність виявленого волосся людині чи тварині та частини тіла, де воно було виявлено та її подібність з волоссям конкретної людини. Можливості судово-біологічної експертизи направду є неймовірно широкими щодо встановлення належності об'єктів біологічного походження певній особі.

[5] Юрчишин В. М., Кифлюк Р. В. Особливості досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних із насильством в сім'ї : Монографія. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 85.

В контексті нашої статті звертаємо увагу на вкрай рідкісне використання у практиці досудового розслідування можливостей криміналістичної експертизи матеріалів, речовин та виробів. Але ж значення дослідження таких об'єктів для доказування у кримінальних провадженнях щодо вчинення домашнього насильства є вкрай доречним, оскільки пов'язане з тим, що при застосуванні фізичного насильства можуть відбуватися взаємні перенесення мікроволокон.

Подекуди об'єктами вивчення можуть бути відображення слідів чи ушкоджень у вигляді словесно-мовних, графічних, фоторентгенографічних, математичних та інших моделей, що наявні в матеріалах кримінального провадження та медичних документах. Комплексне дослідження ушкоджень, слідів, накладень, їх моделей повинно виконуватись з метою встановлення конкретного екземпляра предмета, від дії якого виникли знайдені зміни[6]

Щоб бути «ефективним», розслідування має бути належним. Це означає, що воно має бути здатним привести до встановлення фактів ... Розслідування має бути ретельним, а це означає, що органи влади повинні завжди серйозно намагатися з'ясувати, що сталося, і не повинні покладатися на поспішні чи необґрунтовані висновки, щоб закрити розслідування, або використовувати їх як основу для своїх рішень. Вони мають вживати всіх доступних їм розумних заходів для отримання доказів щодо інциденту, в тому числі, зокрема, показань свідків і доказів судової експертизи[7].

2. Практичні аспекти судово-психіатричної та судово-психологічної експертиз в ході розслідування домашнього насильства

Коли досудове розслідування тільки розпочинається, то цілком зрозуміло, що не завжди відома уся інформація щодо причин поведінки кривдника, специфіки стосунків, тривалості агресивної поведінки тощо. В будь якому випадку необхідним є встановлення, виявлення та фіксація всієї можливої інформації, як матеріальної, так і ідеальної, яка стане підґрунтям доказування фактів нанесення тілесних ушкодження під час вчинення домашнього насильства та взаємозалежність між ними. Саме тому... таким важливим виявляється ретельний аналіз слідової інформації, яка підтверджує факт вчинення кримінального правопорушення та визначає його взаємообумовленість та причинно-наслідкові зв'язки[8]

Особливістю домашнього насильства є його латентний характер, особливості поведінки жертв щодо власних побоювань та небажання звертатися по допомогу можуть впливати на те, шо розрахунок на створення належної доказової бази

[6] Пиріг І. В., Карпенко Р. В. П 33 Теорія і практика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми : монограф. / І. В. Пиріг, Р. В. Карпенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 161.

[7] Керівництво із застосування статті 3 Європейської конвенції з прав людини Заборона катування. Перше видання – 31 серпня 2022 р. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/ guide_art_3_ukr.

[8] Комаринська Ю.Б., Мировська А.В., Патик Л.Л. Обставини, що підлягають встановленню та доказуванню під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. № 6(6) (2024): Успіхи і досягнення у науці. С. 106. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-6(6)-102-115

лише на показаннях потерпілих, їх родичів, інших свідків не завжди буде гарантувати встановлення усіх обставин кримінального правопорушення в повній мірі. Саме тому, для ефективного та успішного розслідування слід максимально залучати судових експертів. У справах про злочини, пов'язані з домашнім насильством, яке призвело до спричинення смерті або шкоди здоров'ю, судово-медична експертиза є обов'язковою. На знаряддях злочину можуть залишитися кров, волосся, інші біологічні об'єкти, у таких випадках одночасно з судово-медичною експертизою призначається судово-біологічна. Об'єктами останньої можуть бути також інші предмети зі слідами крові: одяг, взуття, інші речі підозрюваного, потерпілого і свідків[9]

У випадках, коли приміром потерпілим від злочину, пов'язаного з домашнім насильством, є неповнолітній, необхідно призначити та проводити психолого-психіатричну експертизу. Під час її проведення може бути визначено ступінь психічної травми, завданої неповнолітньому. Перед експертами також слід ставити питання щодо характеру заподіяної травми і ступеня небезпеки для морального здоров'я дитини тих чи інших дій підозрюваного.

Найчастіше під час розслідування нанесення тілесних ушкоджень судово-психіатричній експертизі піддаються підозрювані у вчиненні злочину. Експертиза дозволяє встановити їх психічний стан, визначити здатність усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпеку своїх дій або керувати ними під час нанесення тілесних ушкоджень, а також вирішити питання щодо можливості застосування примусових заходів медичного характеру.

Саме індивідуально-характерологічні особливості потерпілої (потерпілого) становлять предмет дослідження експертизи, зокрема емоційний стан потерпілої особи, особливості її психічної діяльності, специфіка ситуації, у якій вона опинилася. На превеликий жаль, внаслідок систематичного потерпання від домашнього насильства з'являються різного роду невротичні реакції, соматичні захворювання, знижується фізичне та розумове функціонування. Поведінці жертв домашнього насильства притаманні занепокоєння, порушення сну, хронічний пригнічений стан психіки або навпаки невмотивована агресія, тривожні нав'язливі думки про суїцид або реальні його спроби, втрата звичного кола спілкування, вкрай знижена самооцінка. Зрозуміло, що жоден слідчий не в змозі, в повній мірі, оцінити психічний стан особи, яку допитує та визначити його вплив на достовірність показань у контексті запам'ятовування, оцінювання та відтворення інформації, саме тому виникає потреба у призначенні судово-психологічної експертизи[10]

Непоодинокими є випадки, коли слідчі судді відмовляли в задоволенні клопотань про призначення судово-психіатричних експертиз щодо потерпілих від домашнього насильства у зв'язку з тим, що в матеріалах кримінальних

[9] Особливості виявлення, фіксації та вилучення слідів домашнього насильства під час досудового розслідування [Текст] : метод. рек. / [О.В. Александренко, С. С. Охріменко]. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2019. С. 24

[10] Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 547. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43.

проваджень не були зазначені відомості щодо психічних розладів таких осіб. Саме тому слідчому необхідно в закладі охорони здоров'я отримати інформацію щодо звернень особи по медичну допомогу. Крім того, важливою є інформація, отримана від близьких родичів, знайомих, колег, яким відомі відомості щодо можливих розладів психічного здоров'я потерпілої особи[11]

Звертаємо увагу, що специфікою судово- психологічної експертизи є її акцентуація на встановленні саме таких особливостей психічної діяльності та їх проявах в поведінці особи, що мають юридичне значення та викликають правові наслідки. Під час розслідування злочинів, пов'язаних з нанесенням тілесних ушкоджень під час домашнього насильства судово-психологічна експертиза може призначатися саме для визначення перебування підозрюваного у стані вираженого емоційного збудження, емоційного напруження чи фізіологічного афекту як психологічних підстав сильного душевного хвилювання. Цілком зрозуміло, що стан афекту позначається, в першу чергу, на психічній діяльності людини, позбавляє її самоконтролю та здатності керувати своїми діями. Для визначення наявності такого психічного стану в момент вчинення кримінального правопорушення, необхідно проведення саме судово-психологічної експертизи.

На практиці у сторін провадження нерідко виникають труднощі із формулюванням логічно правильних та послідовних запитань. Зокрема експертові доцільно ставити запитання на кшталт: – Чи мав (ПІБ) психічний розлад у період, до якого належить інкриміноване йому діяння? – Чи міг він у той час, з огляду на свій психічний стан, усвідомлювати значення своїх дій та контролювати їх? – Чи є на момент експертизи психічне захворювання, і якщо так, то чи впливає воно на здатність особи розуміти свої дії та керувати поведінкою? – Чи потребує особа застосування примусових заходів медичного характеру, і яких саме[12]?

Судово-психологічна експертиза також може проводитись і для визначення мети і мотивів вчинення злочину, для з'ясування можливості особи, яку допитують, не залежно від процесуального статусу адекватно сприймати, зберігати в пам'яті та відтворювати відомості про обставини кримінального правопорушення. Слід пам'ятати, що обов'язковою ознакою об'єктивної сторони домашнього насильства виступають суспільно небезпечні наслідки у вигляді фізичних та/або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної або іншої залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, що прямо передбачено кримінальним законом[13].

---

[11] Мотлях О.І. ,Іщенко Т.В. Специфіка призначення судово-психіатричних експертиз у розслідуванні домашнього насильства. *Порівняльно-аналітичне право.* № 2. 2020. С. 214.

[12] Вергун І.А. Судово-психіатрична експертиза: сучасний стан і необхідність реформування. *Судова експертиза: перспективи розвитку та окремі вектори змін* : V Всеукраїнський форум судових експертів (м. Львів, 6 червня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 572 с. С. 108.

[13] Степаненко О. Роль експертизи у доказуванні домашнього насильства: національна практика. С. 416. *Експертне забезпечення розслідування організованої злочинності: міжнародний досвід та національна практика* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 27 листоп. 2025 р. / [орг. комітет: С. Ківалов, М. Аракелян, О. Катарага, Д. Кішко, Д. Колодін, А. Колодіна, Л. Аркуша та ін.]; Нац. ун-т Одеськ. юрид. акад.

Очевидно, що проведення судової психологічної експертизи наслідків домашнього психологічного насильства потребує від експерта психолога високого рівня емпатії, володіння технікою ефективної міжособистісної взаємодії та адекватності підбору діагностичного інструментарію[14].

З огляду на це, можемо зауважити, що всі запитання слідчих, котрі винесені на розв'язання судового експерта-психолога щодо потерпілого від домашнього насильства зведені до того чи вплинула на нього подія кримінального правопорушення, яким чином це позначилося на його психіці та психо-емоційному стані[15].

Наголосимо, що необхідність комплексного застосування психіатричних і психологічних знань виникає саме у тих випадках, коли постає необхідність розмежування станів патологічного та фізіологічного афектів. Якщо ці експертизи проводяться роздільно, то спочатку призначається судово-психіатрична експертиза для діагностики наявності патологічного ефекту, вже після призначається судово- психологічна експертиза[16].

В будь-якому випадку, слід пам'ятати, що при оцінюванні висновків психіатричної і психологічної експертизи особливу увагу слід приділяти дослідницькій частині. Неодноразовими є прецеденти, коли під час проведення експертизи під експертний надавав суперечливу інформацію про подію злочину або вказував на нові, раніше не відомі факти його вчинення або ж навпаки, маємо ситуацію зворотну, коли підозрюваний зізнавався у вчиненні злочину, хоча під час допиту категорично заперечував свою винуватість. Оскільки ці показання фіксуються експертом у дослідницькій частині висновку, то відповідно вони мають значення для досудового розслідування.

Судово-психіатрична експертиза проводиться у всіх випадках, коли у слідчого виникає щонайменший сумнів відносно психічного здоров'я підозрюваного. Саме за допомогою цієї експертизи визначається психічний стан особи та вирішується питання про осудність – здатність усвідомлювати фактичний характер і небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними під час заподіяння шкоди здоров'ю, а також отримується висновок щодо необхідності застосування примусових заходів медичного характеру. Якщо взяти до уваги невтішну статистику, то побачимо, що великий відсоток випадків домашнього насильства скоюють у стані алкогольного сп'яніння (наркотичного, психотропного), тому проведення наркологічної експертизи теж є необхідним та

кафедра криміналістики, суд. експертиз та поліграф.; Нац. центр суд. експерт. при Міністер. юстиц. Республ. Молдова; Одеськ. Наук.-дослідн. ін-т суд. експер. Міністер. юстиції України. Одеса: НУ «ОЮА», 2025. С. 418.

[14] Міхєєва Л.М. Домашнє насильство: судово-психологічна експертиза та соціально-правові аспекти. *Габітус*. Випуск 19. 2020. С. 256.

[15] Сальнікова А.О. Використання спеціальних психіатрічних та психологічних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних їз домашнім насильством. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2024. № 1 (31). С. 282–283. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.22

[16] Карпенко Р. Напрями використання спеціальних знань під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми [Електронний ресурс] *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică. Национальный юридический журнал: теорія и практика.* 2016. № 10. С. 183. Електрон. журн. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/5/41.pdf.

важливим моментом для з'ясування питань: чи страждає підозрюваний алкоголізмом (наркоманією), якщо так, то чи потребує він примусового лікування, оскільки питання хворобливої залежності залишається актуальним і для дослідження в порядку проведення саме судово- психіатричної експертизи.

ВИСНОВКИ

Наприкінці нашого дослідження хочемо ще раз наголосити на тому, що експертний висновок у кримінальному провадженні не має жодних переваг або будь-якої наперед встановленої сили у порівнянні з іншими доказами у кримінальному провадженні. Жодні законодавчі гарантії щодо надійності та високої репутаційної складової судово-експертної діяльності та ґрунтовності її висновків, що обумовлено застосуванням та використанням широкого кола наукових, технічних, інших спеціальних знань, не можуть виключати можливості помилок з боку експерта та обов'язку процесуальної оцінки їх слідчими органами та безпосередньо судом, неупереджено та у повному обсязі.

Водночас розуміємо, що у порівнянні з іншими джерелами доказів оцінка висновку судового експерта є досить складним та комплексним розумовим процесом, вимагає задіяння чималого обсягу спеціальних знань, високого рівня інтелекту, професійного досвіду та постійного вдосконалення.

Використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо вчинення домашнього насильства дозволяє повно та якісно сформувати доказову базу та допомогти потерпілим відновити справедливість та притягнути винуватців до кримінальної відповідальності.

Складність, латентність та високі травматичні ризики домашнього насильства обумовлюють необхідність комплексного підходу до збирання, перевірки та оцінки доказів у такого роду розслідуваннях. Судово-психологічна експертиза своїм завданням має не лише не лише фіксувати психологічні наслідки, але й ставати дієвим інструментом захисту прав потерпілої особи та профілактики рецидиву вчинення насильства.

Саме спеціальні знання, якими володіють судові експерти, постійний розвиток їх потенціалу надають перспективу розслідування такого роду кримінальних правопорушень. Неоціненним є використання можливостей судово-психологічної експертизи з метою визначення факту заподіяння шкоди потерпілим наслідок вчиненого щодо них правопорушення. З точки зору стадійності кримінального процесу, це якнайшвидша та реальна можливість перейти до стадії судового провадження та наблизити винесення обвинувального вироку для кривдника.

АНОТАЦІЯ

Домашнє насильство в Україні вже давно вийшло за межі «збереження сім'ї за будь-яку ціну», яку охороняють за щільно зачиненими дверима. Із 2019 року, коли в Кримінальному кодексі з'явилася окрема стаття про систематичне домашнє насильство, за такі дії передбачена кримінальна відповідальність. Але шлях від звернення до Національної поліції з заявою до судового вироку складний та виснажливий.

Наголошено, що у доказуванні такого роду кримінальних правопорушень важливу роль відіграють процесуальні форми використання спеціальних знань, серед яких пріоритетне місце займають судово-криміналістичні експертизи. Доцільність призначення окреслених видів судових експертиз передусім обґрунтована типом завдань, які покладаються на вирішення експерта, особливостями слідчої ситуації, висуненими версіями та механізмом протиправної діяльності. Обґрунтовано, що призначення окреслених видів експертиз має відбуватися своєчасно, адже самі матеріали та сліди, що виявляються та направляються на дослідження експертів, можуть піддаватися впливу низки зовнішніх чинників.

Акцентовано питання виникнення проблем щодо дотримання балансу між правами потерпілих та підозрюваних (обвинувачених). Система забезпечення прав та обов'язків обидвох сторін не повинна надавати перевагу жодній зі сторін, яким би несправедливим це не видавалося по відношенню до жертви. Тому що саме так працює кримінальна юстиція в контексті свого призначення: сподіваємося ефективного та справедливого.

Література

1. Erhard N. M. (2023). *Sudova medytsyna: konspekt lektsii* [Forensic medicine: lecture notes]. Kyiv : UkrDHRI, 2023. 119 p. [In Ukrainian]

2. Л.Гула, В.Черепущак. Особливості проведення судово-медичної експертизи з визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 906 (20). 2018. С. 149–155.

3. Vozniuk A., Hryha M. Topical issues of forensic medical examination in the investigation of war crimes. *Scientific Journal of the National Academy of Internal Affairs.* 2023. № 28(2). P. 9–18. Doi: https://doi.org/10.56215/naia-herald/2.2023.09.

4. Ботнаренко І.А. Домашне насильство: початковий етап розслідування. *Криміналістичний вісник*. № 2 (36), 2021. С. 82–92. DOI: 10.37025/1992-4437/2021-36-2-82

5. Юрчишин В. М., Кифлюк Р. В. Ю83 Особливості досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, пов'язаних із насильством в сім'ї : Монографія. Чернівці : Технодрук, 2021. 160 с.

6. Пиріг І. В., Карпенко Р. В. П 33 Теорія і практика розслідування заподіяння тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми : монограф. / І. В. Пиріг, Р. В. Карпенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 188 с.

7. Керівництво із застосування статті 3 Європейської конвенції з прав людини Заборона катування. Перше видання – 31 серпня 2022 р. URL: https://ks.echr.coe.int/ documents/d/echr-ks/ guide_art_3_ukr.

8. Комаринська Ю.Б., Мировська А.В., Патик Л.Л. Обставини, що підлягають встановленню та доказуванню під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством. № 6(6) (2024)*: Успіхи і досягнення у науці.* С. 102–115. DOI: https://doi.org/10.52058/3041-1254-2024-6(6)-102-115

9. Особливості виявлення, фіксації та вилучення слідів домашнього насильства під час досудового розслідування [Текст] : метод. рек. / [О.В. Александренко, С. С. Охріменко]. К. : Нац. акад. внутр. справ, 2019. 28 с.

10. Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 538–554. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43.

11. Мотлях О.І. ,Іщенко Т.В. Специфіка призначення судово-психіатричних експертиз у розслідуванні домашнього насильства. *Порівняльно-аналітичне право*. № 2. 2020. С. 212–215.

12. Вергун І.А. Судово-психіатрична експертиза: сучасний стан і необхідність реформування. *Судова експертиза: перспективи розвитку та окремі вектори змін* : V Всеукраїнський форум судових експертів (м. Львів, 6 червня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 572 с.

13. Степаненко О. Роль експертизи у доказуванні домашнього насильства: національна практика. Експертне забезпечення розслідування організованої злочинності: міжнародний досвід та національна практика: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. м. Одеса, 27 листоп. 2025 р. / [орг. комітет: С. Ківалов, М. Аракелян, О. Катарага, Д. Кішко, Д. Колодін, А. Колодіна, Л. Аркуша та ін.]; Нац. ун-т Одеськ. юрид. акад. кафедра криміналістики, суд. експертиз та поліграф.; Нац. центр суд. експерт. при Міністер. юстиц. Респуб. Молдова; Одеськ. Наук.-дослідн. ін-т суд. експер. Міністер. юстиції України. Одеса: НУ «ОЮА», 2025. 450 с.

14. Міхєєва Л.М. Домашнє насильство: судово-психологічна експертиза та соціально-правові аспекти. *Габітус.* Випуск 19. 2020. С. 253–257.

15. Сальнікова А.О. Використання спеціальних психіатрічних та психологічних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2024. №1 (31). С. 276–287. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.1.22

16. Карпенко Р. Напрями використання спеціальних знань під час розслідування тілесних ушкоджень, учинених неповнолітніми [Електронний ресурс] *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică = Национальный юридический журнал: теория и практика.* 2016. №10. С. 181–185. Електрон. журн. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/5/41.pdf.

Information about the author:
Ryashko Olena Vasylivna,
Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Criminal Procedure and Criminology,
Lviv State University of Internal Affairs,
26, Horodotska St., Lviv, 79007, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-19

ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ НА СТАДІЇ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ТА В СУДІ

Стратій О. В.

ВСТУП

Для з'ясування обставин, що мають значення для справи та потребують спеціальних знань, суд призначає експертизу, проведення якої є самостійною процесуальною формою використання спеціальних знань у кримінальному процесі.

Проведення експертизи – це слідча дія, яка являє собою особливу, передбачену кримінальним процесуальним кодексом України, Законом України «Про судову експертизу», форму одержання нових доказів, які можуть мати значення для кримінального провадження, що здійснюється за допомогою проведення досліджень атестованими експертами із спеціальними знаннями.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про судову експертизу», судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо, об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду[1].

Проте, слід відразу зазначити, що до спеціальних знань судової експертизи не належать юридичні знання, окрім знань у галузі криміналістичної техніки як розділу криміналістики, які можуть використовуватись під час проведення криміналістичних експертиз.

Відповідно до ст. 242 КПК України – експертиза проводиться експертом, за зверненням сторони кримінального провадження або за дорученням слідчого судді чи суду, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання[2].

Стаття 243 КПК України, регулює порядок залучення експерта сторонами кримінального провадження, а стаття 244 цього ж кодексу регламентує розгляд слідчим суддею клопотання про залучення експерта, у разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта[3].

Однак, нині діючий кримінальний процесуальний кодекс, не містить чітких прав підозрюваного при призначенні та проведенні експертизи, на відміну від кримінального процесуального кодексу в редакції 1960 року, де наприклад у статті 197, обвинувачений мав право: заявити відвід експерту; просити про призначення експерта з числа вказаних ним осіб; просити про постановку перед експертизою додаткових питань; давати пояснення експертові; пред'являти

[1] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 No4038-XII.ВВРУ.1994. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 №4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[3] Див. там само

додаткові документи; заявляти клопотання про призначення нової або ж додаткової експертизи, на відміну наприклад від КПК України в редакції 2012 року.

Відповідно до ч. 2 ст. 197 КПК України в редакції 1960 року, обвинуваченому за його клопотанням, слідчий міг дозволити бути присутнім при проведенні експертом окремих досліджень і давати пояснення, знову ж таки на відміну від нині діючого кримінального процесуального кодексу України.

В чому тут проблема на мій погляд: КПК в редакції 1960 року, надавав стороні захисту, одразу під час призначення та проведення експертизи процесуальні можливості для постановки перед експертом (експертами) запитань, які давали можливість експерту дати максимально правдивий експертний висновок, обвинувачений мав процесуальну можливість давати експерту пояснення, під час проведення експертного дослідження, що мало важливе значення для повноти та об'єктивності висновку експерта. Кримінальний процесуальний кодекс в редакції 2012 року, таких можливостей стороні захисту не надає.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 244 КПК України в редакції 2012 року, надає можливість стороні захисту звернутися з клопотанням до слідчого судді про залучення експерта у разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту про залучення експерта[4].

Однак, відповідно до практики, яка склалась в Україні, слідчі судді, які розглядають клопотання сторони захисту про призначення експертизи, далеко не завжди задовольняють їх, оскільки судді починають з'ясовувати в захисників чи призначено експертизу в даному кримінальному провадженні слідчим чи прокурором; чи є у сторони захисту дані щодо того, що експерт, якому доручено проведення експертизи не володіє спеціальними знаннями у проведенні тієї чи іншої експертизи, хоча цих моментів можна було б уникнути, якщо б сторона захисту (підозрюваний) мали можливість поставити відразу запитання перед експертом, під час призначення експертизи, давати пояснення експерту, бути з дозволу слідчого чи прокурора присутнім під час проведення експертного дослідження.

Критики, можуть дорікнути за проведене порівняння, посилаючись на те, що саме з метою забезпечення прав та законних інтересів сторони захисту, дотримання принципу змагальності сторін та свободи в поданні ними суду своїх доказів, недопущення так званого «обвинувального ухилу» на стадії досудового розслідування, КПК в редакції 2012 року, передбачив саме для сторони захисту додаткову гарантію у вигляді можливості доведення перед судом переконливості своїх доводів щодо необхідності залучення експерта для з'ясування обставин, які мають значення для кримінального провадження.

[4] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

І. Важливість призначення експертного дослідження в рамках кримінального провадження

Закон містить ретельні вимоги до клопотання до слідчого судді про залучення експерта. Дане клопотання повинно бути вмотивованим, та містити крім короткого викладу обставин кримінального правопорушення, у зв'язку із яким подається клопотання, та правової кваліфікації кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність, також виклад обставин, якими обґрунтовуються доводи клопотання.

Складний момент для сторони захисту при викладенні доводів, якими обґрунтовується клопотання, полягає в тому, що необхідно слідчому судді не лише вказати на мотиви відмови слідчого чи прокурора в задоволенні клопотання, але й зуміти довести це перед судом, оскільки сторона обвинувачення, майже стовідсотково буде заперечувати щодо задоволення клопотання судом.

Закон також передбачає, що до клопотання сторони захисту, доцільно було б долучити копії матеріалів, якими обґрунтовуються доводи клопотання. Тут також часто виникають проблеми, оскільки сторона захисту може і не володіти матеріалами, бо вони вилучаються стороною обвинувачення під час проведення, обшуку, виїмки, вилучення, що також породжує проблеми під час розгляду таких клопотань.

Відповідно до ч. 3 ст. 244 КПК України в редакції 2012 року, клопотання повинно бути розглянуто слідчим суддею місцевого суду, у межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування, не пізніше п'яти днів із дня його надходження до суду. Проте, закон не встановлює обов'язкової участі особи, яка подала клопотання про залучення експерта, у судовому розгляді, а тому її неприбуття, не перешкоджає розгляду клопотання[5].

Тут також є ряд проблем, оскільки, якщо до клопотання не долучено копії матеріалів, якими обґрунтовується клопотання, немає особи, яка зможе правильно в межах процесуальних норм довести його перед судом, то дуже вірогідно, що таке клопотання залишиться без задоволення. Разом з тим, слідчий суддя може визнати участь особи в судовому розгляді обов'язковою, та здійснити її виклик відповідно до ст. 134 КПК України, проте, ключовим тут є: якщо суд визнає участь такої особи – обов'язковою[6]. А, якщо ні? Питання залишається відкритим.

Відповідно до ч. 4 ст. 244 КПК України, слідчий суддя встановивши, що клопотання подано без додержання вимог частини другої цієї ж статті, повертає його особі, яка його подала, про що постановляє ухвалу. Така ухвала суду повинна бути вмотивованою[7].

Відповідно до ч. 5 ст. 244 КПК України, під час судового розгляду заявленого клопотання про залучення експерта, слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду або за власною ініціативою, викликати та заслухати будь-

[5] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[6] Там само.

[7] Там само.

якого свідка, чи дослідити будь-які матеріали, що мають значення для вирішення клопотання[8]. Ключовим тут в даній частині норми статті є те, що слідчий суддя має право за клопотанням учасників розгляду справи або за власною ініціативою, викликати та заслухати будь-якого свідка, чи дослідити будь-які матеріали, які мають значення для справи, хоча було б набагато краще, якби законодавець передбачив обов'язкову участь свідка (свідків) та дослідження матеріалів, які мають значення не лишень для розгляду клопотання, а й для справедливого розгляду кримінального провадження в суді по суті.

Виникають також на практиці проблеми з приводу розглянути та задоволених слідчими суддями клопотань про залучення експерта для проведення експертного дослідження, бо судді часто призначають проведення експертизи у відомчих науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах при Головних управліннях поліції відповідного регіону, а не в незалежних експертних установах, що також досить часто підміняє собою поняття незалежності експертного дослідження.

Відповідно до ч. 7 ст. 244 КПК України, до ухвали слідчого судді про доручення про проведення експертизи включаються запитання, поставлені перед експертом особою, яка звернулася з відповідним клопотанням[9]. Слідчий суддя має право не включити до ухвали запитання, поставлені особою, що звернулася з відповідним клопотанням, якщо відповіді на них не стосуються кримінального провадження, або не мають значення для судового розгляду, обґрунтувавши таке рішення в ухвалі.

Знову ж таки на практиці, виникають проблеми, оскільки при всій повазі до судової гілки влади, судді на стадії розгляду такого роду клопотань, не завжди можуть належним чином оцінити необхідність та доцільність тих чи інших запитань, які містяться в клопотанні, що може в подальшому призвести до проголошення судом вироку, який не буде базуватися на принципі верховенства права.

Виникають також труднощі на практиці під час виконання вимог ст. 245 КПК України, яка передбачає отримання зразків для проведення експертизи, бо наприклад, відповідно до ч. 3 цієї норми, відбирання біологічних зразків у особи здійснюється за правилами, передбаченими ст. 241 цього ж нормативно-правового акту, проте, ст. 241, передбачає процедуру освідування підозрюваного, свідка чи потерпілого для виявлення на їхньому тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу, однак, зовсім не прописана процедура відібрання зразків для експертного дослідження[10].

Безумовно, що під час доказування у кримінальних провадженнях (справах), органи досудового розслідування та суд, вправі самостійно використовувати спеціальні знання. З метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, слідчий, прокурор проводять

[8] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[9] Там само.

[10] Там само.

огляд місцевості, приміщення, речей та документів, що прямо передбачено ст. 237 КПК України, проте, огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється із правилами, які зазначені в ст. 234-236 КПК України[11].

В необхідних випадках слідчий, прокурор проводять вимірювання, складають план і креслення оглянутого місця та окремих предметів, а також фотографують їх, знімають на відео. При цьому, слідчий може запросити для участі в огляді спеціалістів, які не зацікавлені в результатах розгляду справи. При провадженні інших слідчих дій, слідчий, прокурор також використовують свої спеціальні знання. Наприклад, при визначенні завдань спеціалісту, при підготовці і призначенні експертиз їм необхідні спеціальні знання з різних галузей науки і техніки.

Проте, зміст поняття «спеціальні знання» в КПК України не визначений. Проте, слід розуміти, що правильне розуміння змісту цього поняття, є вкрай необхідною передумовою ефективного використання положень судової експертизи, експерта та спеціаліста. Напевно, що при розкритті поняття «спеціальні знання», необхідно виходити із поняття знань в цілому.

Саме знання, є категорією пізнавальною. Воно є результатом пізнання об'єктивної реальності. Взагалі, розрізняють два види знань – звичайне та наукове. Звичайне знання, є історично первісною формою існування та розвитку людського знання. Джерелами його формування є для юристів професійна трудова діяльність та належний життєвий досвід. Наукові знання, стають доступними людині, лише внаслідок гносеологічної та різного роду професійної діяльності. Наукові знання, спрямовані на проникнення до суті явищ, з метою досягнення більшої об'єктивності.

Законодавство передбачає, що для участі у проведенні слідчих дій, може бути залучений спеціаліст, під час якої спеціаліст звертає увагу слідчого на певні обставини, які можуть мати значення для кримінального провадження, і яких слідчий, прокурор, не маючи достатнього рівня спеціальних знань, можуть не помітити, а тому в рамках слідчої дії спеціаліст може проводити невідкладні дослідження, наприклад: візуальний огляд, а в окремих випадках і більш складні, при пошуку різних слідів злочину.

Проте, слід зазначити, що результати діяльності спеціаліста не виступають як самостійне процесуальне джерело доказів, а лише як складова протоколу відповідної слідчої дії.

Разом з тим, і це очевидно, саме експерт є найбільш поширеною процесуальною фігурою з числа осіб, які володіють спеціальними знаннями. Експертом є особа, яка володіє спеціальними знаннями, і якій за постановою органу досудового розслідування (слідчого, прокурора), ухвалою слідчого судді, доручено провести дослідження та за його результатами надати експертний висновок. Таким чином, висновок експерта – це документ, складений особою, якій у встановленому законом порядку доручено провести експертне дослідження та надати відповіді на запитання, які стосуються конкретної сфери знань.

[11] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, процесуальними джерелами доказів є показання, речові докази, документи, а також висновки експертів. Способом формування цього процесуального джерела, є провадження експертизи, яка призначається в тих випадках, коли для вирішення певних питань в рамках кримінального провадження потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання[12].

Процедура проведення експертизи включає в себе ряд взаємопов'язаних дій, які починаються з винесення постанови (ухвали) про її призначення та завершується ознайомленням підозрюваного чи обвинуваченого з експертним заключенням. Знання особливостей форми і змісту експертного висновку необхідне співробітникам органів досудового розслідування, суддів з метою прийняття законних та обґрунтованих рішень, з метою використання його результатів у процесі доказування.

Необхідність використання спеціальних знань для з'ясування обставин кримінального провадження, зумовлена різними кримінальними правопорушеннями, обстановкою їх вчинення. Необхідно зазначити, що навіть у випадках, коли слідчий, прокурор володіють спеціальними знаннями, законодавство не дозволяє поєднання двох процесуальних фігур в одній. І це правильно, оскільки це пов'язано з вимогою ретельного, кваліфікованого, а головне об'єктивного проведення експертного дослідження, а також створенням необхідних гарантій для всебічної перевірки та оцінки висновку експерта.

Також треба пам'ятати, що відповідно до ч. 2 ст. 94 КПК України, жоден доказ не має наперед встановленої сили. На такий підхід, прямо вказує у своїй постанові пленум Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 № 8 із змінами, внесеними Постановою від 25.05.1998 № 15, що іноді всупереч закону суди розглядають висновки експертів як джерела доказів, що мають перевагу над іншими доказами, без належної їхньої перевірки й оцінки або переоцінюють доказове значення ймовірних висновків[13]. Цією ж постановою, пленум заборонив ставити перед експертами правові питання, вирішення яких віднесено до компетенції суду. Така ж заборона, стосується й органів досудового розслідування.

Особливістю, яка характеризує висновок експерта як джерело відомостей про факти є та обставина, що вона він не тільки містить певні дані, але й повідомляє ті дані зі спеціальної галузі знань, на підставі яких експерт дійшов таких висновків.

Призначення експертизи залежить від волевиявлення і слідчого, і прокурора, і суду, проте, вона має призначатися однозначно тоді, коли без застосування спеціальних знань не вдається з'ясувати обставини, які мають значення для кримінального провадження. Свідома відмова від проведення експертизи в таких випадках, призводить до того, що ці обставини можуть

[12] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[13] Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997, із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 15 від 25.05.1998 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text

залишитися нез'ясованими, і як наслідок – наявність слідчої чи судової помилки, а це людські долі. Безумовно, не буде виправданим призначення експертизи для з'ясування питань, які не потребують спеціальних знань. А це означає те, що експертиза має проводитися тільки тоді, коли вона дійсно необхідна.

Разом з тим, кримінальний процесуальний кодекс України, передбачає випадки обов'язкового призначення експертизи. Тому в цих випадках, ні орган досудового розслідування, ні суд не вправі відмовитися від її провадження.

Відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України, слідчий, прокурор зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо: встановлення причин смерті; встановлення тяжкості та характеру тілесних ушкоджень; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості; встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених статтею 155 Кримінального кодексу України[14].

Дискусійним залишається питання про можливість призначення експертизи до порушення кримінального провадження. Дана правова позиція, щодо неможливості проведення судової експертизи до порушення кримінального провадження у зв'язку із тим, що це порушує права свободи та законні інтереси громадян, а також порушує їх фундаментальне право на захист. Проте, це не зовсім переконливо, бо на стадії порушення кримінального провадження, ще немає підозрюваного, а забувати про особу, яка потерпіла від кримінального правопорушення, також не можна, бо самі її інтереси і порушені злочином та мають бути захищеними, причому негайно. На мою думку, слідчий, прокурор повинні здійснити весь комплекс процесуальних дій, щоб виконати завдання, які ставляться відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України, і проведення експертизи щодо наявності або відсутності ознак кримінального правопорушення в конкретній дії чи бездіяльності.

Експертизи в Україні проводяться спеціалізованими державними установами і відомчими службами. Наприклад, у системі Міністерства юстиції України існують науково-дослідні інститути судових експертиз. Однак, Міністерство внутрішніх справ України, Служба безпеки України та Міністерство оборони України, мають свої відомчі експертні служби. І тут якраз і міститься камінь спотикання під час призначення та проведення експертиз у відомчих установах силових структур, оскільки левова частина експертних досліджень, які ініціюються органами досудового розслідування, або ж призначаються слідчими суддями, або ж судами при розгляді кримінальних проваджень по суті проводяться саме науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами цих установ. Будемо відвертими, експертні установи, які є відомчими у силових структурах, не завжди є об'єктивними під час проведення експертних досліджень, хоча експертом може бути будь-яка об'єктивна і незацікавлена

[14] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

у результатах кримінального провадження особа, яка володіє науковими технічними або спеціальними знаннями і навичками, і має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи і якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, та дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються конкретно сфери знань цього експерта. Треба зазначити, що аналогічна система існує і в зарубіжних кримінальних процесах.

Наприклад, у США провадження експертиз здійснюється як державними лабораторіями, так і приватними експертами. Свої експертні установи федерального рівня мають деякі спеціальні відомства, зокрема Міністерство оборони, Податкова служба, управління по боротьбі з наркоманією, поштове відомство тощо.

У статті 4 Закону України «Про судову експертизу», зазначено гарантії незалежності судового експерта та правильності його висновку, яка забезпечується процесуальним порядком призначення судового експерта; забороною під загрозою передбаченої законом відповідальності втручатися будь-кому у проведення судової експертизи; існуванням установ судових експертиз, незалежних від органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування та суду; створенням необхідних умов для діяльності судового експерта, його матеріальним і соціальним забезпеченням[15]. Проте, говорити про повну незалежність експертів від органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, коли ці установи є відомчими в системі силових структур, дуже непросто.

Відповідно до ст. 70, за завідомо неправдивий висновок, відмову без поважних причин від виконання покладених обов'язків у суді, невиконання інших обов'язків експерт несе відповідальність, встановлену законом. Проте, в окремих випадках може наставати кримінальна відповідальність експерта за ст. 387 КК України у разі розголошення ним без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка проводила оперативно-розшукову діяльність, даних оперативно-розшукової діяльності або досудового розслідування, якщо його в установленому законом порядку попереджено про обов'язок, не розголошувати такі дані[16]. А, якщо слідчий, чи прокурор не попередив експерта про таку відповідальність, тоді як? А такі випадки, коли експерт не попереджується про кримінальну відповідальність за ст. 387 КК України, є, а це пряма дорога до винесення судом виправдувального вироку.

За процесуальною ознакою, експертизи поділяються на декілька видів, а саме: основна (первинна); додаткова; повторна та комісійна, про що прямо було передбачено в ст. 75 КПК України в редакції 1960 року, на відміну від чинного КПК України[17].

---

[15] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. *ВВРУ*. 1994. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

[16] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[17] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

Разом з тим, основною є експертиза, при проведенні якої об'єкт досліджується вперше. Додаткова експертиза призначається у випадку недостатньої ясності чи повноти висновку експерта, вона доручається тому самому або іншому експерту. Недостатньо повним можу бути визнано висновок, який ґрунтується не на всіх поданих експерту на дослідження об'єктах, або який містить відповідь не на всі поставлені перед експертом питання. Часто виникають питання щодо неповноти експертного висновку, оскільки експерт далеко не завжди має доступ до всіх об'єктів, які містяться в матеріалах кримінального провадження, тому висновок експерта може бути визнаний в суді необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам кримінального провадження, або інакше викликає сумніви в його правильності, а як наслідок виникає необхідність у призначенні повторної експертизи. Проте, на відміну від додаткової, вона обов'язково доручається іншому експерту, чи іншим експертам. Призначення повторної експертизи може мати місце, коли висновок експерта суперечить фактичним обставинам справи, або ж в ході провадження у справі встановлені нові дані, які можуть вплинути на висновок експерта, а також у випадках, коли при призначенні експертизи були допущені істотні порушення кримінально-процесуального закону.

Експертний висновок експерт дає від свого імені на підставі проведених досліджень та несе за нього особисту відповідальність. У випадку необхідності, коли є великий обсяг досліджень, у справі може бути призначено декілька експертів, які надають загальний висновок. Така експертиза є комісійною. Якщо експерти дійшли одного висновку, то документ підписується усіма експертами, а якщо ні, то кожний з них складає висновок окремо та підписує його самостійно.

Комплексна експертиза, законом прямо не передбачена, хоча пленум Верховного Суду України своєю Постановою «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» від 30.05.1997 року, визнав правомірним проведення комплексної експертизи[18]. Вона призначається у випадках, коли необхідно провести дослідження за участю декількох експертів, які являються фахівцями в різних галузях знань, хоча це різновид комісійної експертизи, проте, її призначення дає можливість більш повно, всебічно та об'єктивно провести дослідження наданих об'єктів, а також відповісти на запитання, які поставлені перед експертами. Комісія експертів може бути створена органом досудового розслідування, чи судом, або ж за їх рішенням – керівником судово-експертної установи.

Разом з тим, пленум Верховного Суду України зазначає, що у випадках, коли у справі щодо одного і того ж самого предметі проведено декілька експертиз, в тому числі комплексну, комісійну, додаткову чи повторну, суд то суд повинен дати оцінку кожному висновку з точки зору всебічності, повноти та об'єктивності експертного дослідження. Такій оцінці підлягають окремі

[18] Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997, із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 15 від 25.05.1998 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text

висновки експертів – членів комісійної чи комплексної експертизи, які не підписали спільний висновок.

На практиці, суд не може віддавати перевагу висновку експерта лише тому, що вона проведена комісійно, повторно, експертом авторитетної установи або таким, який має більший досвід експертної роботи тощо.

Особа, яка призначена експертом, має певні права і обов'язки. Відповідно до ч. 3 ст. 69 КПК України, експерт має право: знайомитися з матеріалами кримінального провадження, що стосується предмета дослідження; заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних із проведенням експертизи; бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження; викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені запитання; ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам які беруть у кримінальному провадженні; користуватися іншими правами, передбаченими Законом України «Про судову експертизу»[19].

На практиці експерти, які здійснюють експертне дослідження відповідно до постанови слідчого, чи прокурора, або взагалі не користуються правом ставити запитання, що стосуються предмета та об'єктів дослідження, особам, які беруть участь у кримінальному провадженні, або роблять це «неохоче», оскільки відомчі експертні установи, як правило дають відповіді на питання зазначені в постанові органу досудового розслідування, а діючий кримінальний процесуальний кодекс України, не надає можливості стороні захисту під час призначення експертизи поставити свої запитання, що і породжує до певної міри у подальшому призначення повторних, додаткових, комісійних чи комплексних експертиз, а це впливає на строки досудового розслідування в розумінні ст. 219 КПК України, а також впливає на розумні строки розгляду справи в судах, в розумінні п. 21 ст. 7 кримінального процесуального кодексу України[20].

Визнавши за необхідне проведення експертизи, слідчий чи прокурор виносять постанову, а слідчий суддя чи суд – ухвалу. В назві постанови зазначається вид експертизи за об'єктом дослідження та за процесуальною ознакою. У вступній частині постанови вказується місце та час складання постанови, ким вона винесена, кримінальне провадження в рамках розслідування якого призначена експертиза. В описовій частині орган досудового розслідування, суд викладають обставини справи, а також підстави призначення експертизи, а в резолютивній частині форсується рішення про призначення експертизи, зазначається кому вона доручається, конкретному експерту, експертній установі. Окрім того, зазначається перелік питань, які ставляться перед експертом. Питання повинні бути сформульовані коротко, лаконічно та зрозуміло. В постанові, ухвалі необхідно вказати на об'єкти, які направляються на дослідження, та матеріали кримінального провадження, які надаються в розпорядження експерта експертної установи.

[19] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[20] Там само.

Предмет висновку експерта визначається насамперед тими питаннями, які ставляться перед ним.

Після проведення необхідних досліджень, експерт готує експертний висновок, який складається з трьох частин: вступної, дослідницької та самого висновку.

У вступній частині зазначається: назва експертизи; відомості про експерта; підстави проведення експертизи; дата надходження матеріалів для експертизи; їхній перелік і назва; спосіб їхньої доставки та вид упакування; відомості про осіб, які були присутні при проведенні експертизи; перелік питань, які були поставлені перед експертом, а також можуть бути вказані питання, які були вирішені експертом з власної ініціативи.

У дослідницькій частині висновку експерта зазначається весь процес експертного дослідження, з посиланням на наукове пояснення встановлених фактів. Також зазначаються методи дослідження, з посиланням на довідково-нормативні матеріали, літературні джерела, надається оцінка одержаних результатів, як підстав для формулювання експертного висновку.

Висновки експерта, являються відповідями на поставлені перед експертом запитання, що чітко зазначено в п. 1 ч. 5 ст. 69 КПК України. Якщо експерт розширив експертизу своїми власними питаннями, то відповідь на них надається в кінці експертного висновку[21].

До висновку експерта можуть долучатися фототаблиці, схеми, діаграми, креслення, які в обов'язковому порядку підписуються експертом та завіряються особистою печаткою експерта або печаткою експертної установи. Окрім того, необхідно пам'ятати, що доказове значення мають не лише висновки експерта, але й ті встановлені ним факти, які стали підставою для таких висновків.

Доказове значення має лише категоричний висновок експерта, оскільки вірогідний висновок не може бути покладений в основу підозри. Проте, достовірно встановлені обставини, які послужили основою для вірогідного висновку, в принципі можуть використовуватися як доказ. Наприклад, можуть співпадати окремі ознаки почерку виконаного на двох різних об'єктах, проте поданих на дослідження матеріалів недостатньо для категоричного висновку, що вони написані однією і тією ж особою, а тому зроблено лише таке передбачення.

Слід зазначити, що на стадії досудового розслідування, вірогідні висновки також відіграють позитивну роль, оскільки вони виступають як орієнтуюча інформація при визначенні напрямів розслідування.

Науково-технічний прогрес дає можливість в останні роки в державних експертних установах при проведенні судово-експертних досліджень використовувати складний комплекс новітніх методів та приладів, а саме: під час аналізу речових доказів застосовуються високоточні електронні мікроскопи, спектрографи, хроматографічна та рентгенівська апаратури, різноманітні комп'ютерні системи. Велика кількість апаратури містить вмонтовані обчислювальні системи та забезпечена стандартними програмами опрацювання

[21] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

інформації. Поряд із сучасною апаратурою, експерт має у своєму розпорядженні широкий клас новітніх методик дослідження речових доказів, які опираються на фізико-хімічні, біологічні, математичні, інші галузеві методики.

Безумовно, науково-технічний прогрес, дозволяє робити висновок експерта більш «складним» і, відповідно ускладнює його правову оцінку. Зрозуміло, що висновок експерта ґрунтується на досягненнях науки і техніки та виникає як результат дослідження вже зібраного у справі доказового матеріалу, однак, ці матеріали повинні бути надані експерту в повному обсязі, інакше експертний висновок ризикує бути неповним, а отже і необґрунтованим.

Вивчаючи висновок експерта, слідчий, прокурор, суд, сторона захисту, зобов'язані з'ясувати повноту проведеного дослідження, а це залежить від використання різноманітних, доповнюючих один одного методів дослідження при формуванні відповідей на поставлені запитання, а тому дуже важливо встановити: чи правильні наукові положення використовував експерт під час дослідження, чи правильну методику він використовував.

Стара методика дослідження при експертному дослідженні, може не виявити окремі обставини, які мають значення для кримінального провадження, бо їх виявлення напряму залежить від застосування новітніх методик дослідження. Очевидно, що для з'ясування вказаних вище питань, слідчий, прокурор, суд, сторона захисту, мали б також орієнтуватися в нових методиках дослідження, тобто володіти до певної міри спеціальними знаннями, але на жаль на практиці це не завжди так, що може ускладнити оцінку висновку експерта.

Слід також зазначити, що і сторона обвинувачення, і сторона захисту, на жаль і частина професійних суддів, не завжди вивчають описову частину висновку експертів, хоча саме аналіз процесу дослідження дозволяє відповісти на запитання, наскільки обґрунтованим є висновок експерта. Здійснене дослідження та його результати оцінюються також з точки зору того, чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції. Вважається, що експерт вийшов за межі своєї компетенції, в декількох випадках: коли експерт надає оцінку процесуальним джерелам доказів, яким обґрунтовує свій висновок; коли експерт самостійно залучає до дослідження відомості про обставини, в яких немає в наданих матеріалах кримінального провадження, тобто самостійно збирає докази. Наприклад, без процесуального оформлення виїжджає на місце події, повторно проводить його огляд, вилучає певні об'єкти і використовує їх при дослідженні та підготовці експертного висновку.

Окрім того, експерт не має права давати юридичну оцінку під час проведення дослідження, діям конкретних осіб. Як приклад, експерт встановлює наявність складу кримінального правопорушення в діях підозрюваного (обвинуваченого).

І насамкінець, експерт не має права встановлювати обставини справи та дає відповіді на окремі питання на основі припущень.

Зрозуміло, що висновок експерта, як і будь-якого іншого процесуального джерела, включає в себе такий вкрай важливий критерій, як допустимість. Оцінюючи допустимість експертного висновку, необхідно з'ясувати його придатність по формі та можливість згідно з вимогами закону для використання в процесі доказування.

Допустимість експертного висновку, передбачає належного суб'єкта експертизи, процесуальну придатність об'єктів, які надаються на експертизу, а також процесуальний порядок призначення та проведення експертизи.

Це свідчить про те, що на повноту, всебічність та об'єктивність експертного висновку можуть вплинути порушення кримінально-процесуального закону, які можуть бути допущені під час призначення експертизи, а також під час проведення самого дослідження. До цього можна віднести призначення експертом особи, яка підлягає відводу відповідно до статей 77, 79 КПК України[22].

Окрім цього, до порушень відноситься: незаконний порядок направлення матеріалів на експертизу, внаслідок чого піддані дослідженню неналежні об'єкти; проведення експертного дослідження особою, яка не була призначена в установленому законом порядку експертом; порушення процесуальних прав підозрюваного під час призначення експертизи.

Відомості, отримані в результаті проведення експертного дослідження у вказаних вище випадках, не можуть сприйматись як докази та кластись в основу підозри, або ж прийняття іншого процесуального рішення. Вивчення процесуальних за яких формувався висновок експерта, дозволяє слідчому, прокурору, суду, стороні захисту виявити помилки, неточності в експертному заключенні. Саме слідчий, прокурор, суд, а також сторона захисту повинні з'ясувати, як саме вплинуло те чи інше процесуальне порушення на зміст експертного висновку, його повноту та обґрунтованість.

У кримінальному процесуальному кодексі в редакції 1960 року, на відміну від нині діючого КПК України, містилась норма (ст. 201), яка прямо надавала можливість слідчому після ознайомлення з висновком експерта, допитати експерта з метою одержання роз'яснень або доповнень до висновку. На мою думку, відсутність такої норми в діючому КПК України, до певної міри сприяє тому, що у випадку незрозумілості певних положень експертного висновку, орган досудового розслідування вимушений призначати додаткову експертизу.

Хоча відповідно до ст. 356 КПК України, експерт може бути допитаний в суді, з метою роз'яснення, чи доповнення до його висновку. Підстави допиту експерта формально збігаються з підставами призначення додаткової експертизи, де розмежування між ними слід проводити за наступною ознакою: якщо для усунення неясності чи неповноти висновку експерта не потрібно проводити додаткових досліджень, то в такому випадку проводиться допит експерта. Однак, коли для з'ясування ряду питань вимагає нових досліджень, призначається додаткова експертиза[23].

Допит експерта в суді, може бути проведений як за ініціативою сторони обвинувачення, так і за ініціативою сторони захисту, а також суд з власної ініціативи може викликати експерта для допиту. Допит проводиться за правилами допиту свідка, який перед допитом попереджається про кримінальну

[22] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[23] Там само.

відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань та відмову від дачі показань, відповідно до ст. ст. 384, 385 КК України[24].

Метою допиту експерта, є роз'яснення суті спеціальних термінів чи окремих формулювань, які вживаються у висновку експерта, суті методик і обґрунтування їх надійності. Окрім того, під час проведення допиту можуть з'ясовуватися: причини розходження між обсягом поставлених питань та відповідями експерта чи між дослідницькою частиною висновку та самими висновками, повнота використання матеріалів досудового розслідування.

Предметом допиту експерта в суді, можуть бути також інші обставини, а саме: вірогідність та категоричність експертного висновку; розширення інформації експерта, з приводу здійсненого ним експертного дослідження. Це може бути в тому випадку, коли експерт самостійно розширив обсяг експертного дослідження та повідомив дані, які зацікавили сторону обвинувачення, суд та сторону захисту.

Допит експерта проходить у формі постановки перед ним запитань та відповідей на них, які надає експерт лише в межах своєї компетенції та у зв'язку із проведеним дослідженням. Експерт не може бути допитаний з приводу обставин, які не відносяться до предмету конкретної експертизи. Під час допиту експерт, може навести нові доводи підсиливши свою аргументацію, надати відповіді на запитання, які не були поставлені ним на стадії досудового розслідування під час винесення постанови про призначення експертизи.

Якщо під час допиту експерта встановлена можливість одержання нової доказової інформації шляхом дослідження об'єктів, стосовно яких експертиза не проводилась, то в цьому випадку призначення експертизи є обов'язковим, і до речі, вона може бути доручена цьому ж експерту.

Відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, висновок експерта, являється процесуальним джерелом доказів, що на мою думку є величезним кроком вперед, бо в КПК у редакції 1960 року такої норми не було.

Однак, необхідно пам'ятати, що згода з висновком експерта для сторони обвинувачення, суду, а також сторони захисту не являються обов'язковими. Проте, є категорія кримінальних правопорушень (незаконний обіг наркотичних засобів, їх аналогів та прекурсорів), де сторона обвинувачення та суд, як правило завжди беруть за основу саме експертний висновок. Проте, якщо суд не бере до уваги експертний висновок в тому чи іншому кримінальному провадженні (трапляється не дуже часто), то суд повинен вмотивувати своє рішення у вироку, чи ухвалі.

Тому, висновок експерта є самостійним процесуальним джерелом доказів, хоча і не завжди має перевагу в доказовому значенні перед іншими процесуальними джерелами, а тому він підлягає ретельній перевірці та оцінці на загальних підставах.

Як обвинувачення, так і захист у багатьох категоріях кримінальних проваджень може бути побудований на вмілому використанні даних експертного висновку. Проте, зробити це може тільки висококваліфіковані

[24] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

слідчий, прокурор, суд, захисник, які добре орієнтуються в питаннях застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

2. Проблемні питання, які виникають під час призначення та проведення експертиз на стадії досудового розслідування та в суді

Однозначно, що проблеми експертизи потребують спеціального дослідження зі сторони науковців та спеціалістів у питаннях права та науки. Нині, досягнення науки та техніки активно впроваджуються в практику боротьби із протиправною діяльністю.

Органи досудового розслідування, суди, сторона захисту, часто ініціюють проведення експертизи для встановлення обставин, які мають важливе значення для кримінального провадження, коли необхідні спеціальні знання в науці, техніці, мистецтві або ж ремеслі, що допомагає прийняти обґрунтовані процесуальні рішення.

І сторона обвинувачення, і суд, і сторона захисту, повинні добре розбиратись завданнях та можливостях експертизи. Хоча не завжди сторони кримінального провадження (сторона обвинувачення та сторона захисту), звертають увагу на важливість експертизи, однак, лише доти, допоки не зустрінуться з проблемою безпосередньо в суді.

Зіткнувшись, однозначно доведеться звертатися до різних довідників, спеціальної літератури, звертатися за консультацією до знайомих експертів, а останні дуже неохоче і далеко не кожному розказують свої секрети, але по окремих кримінальних правопорушеннях, лише за допомогою експертизи можна знайти відповіді на складні питання, а отже вдало вирішувати проблеми, як на стадії досудового розслідування, так і під час розгляду кримінального провадження в судах.

Як сторона обвинувачення, так і сторона захисту, впевнившись у необхідності призначення експертизи з певних питань, очевидно що ініціюють призначення експертизи, проте на відміну від сторони обвинувачення, стороні захисту важче призначити експертизу, оскільки слідчий, прокурор, вкрай рідко можуть піти на зустріч захиснику в призначенні експертизи, виборі експертної установи для її проведення та постановки питань перед експертом. Слід відзначити, що відповідно до ст. 244 КПК України, захисник має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про залучення експерта у разі відмови слідчого, прокурора в задоволенні клопотання сторони захисту, проте це далеко не гарантія того, що воно буде вирішено позитивно судом[25].

Так чи інакше більшість експертних досліджень призначаються і органами досудового розслідування, і слідчими суддями у відомчих експертних установах.

В любому випадку, та чи інша сторона повинна перевірити, що експерт, який буде брати участь в експертному дослідженні, відповідає всім необхідним вимогам, а саме: адвокат повинен бути атестованим, таким, що має право

[25] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

проводити той чи інший вид експертизи, чи є він у відповідному реєстрі атестованих експертів Міністерства юстиції України.

Тим не менше, експерт повинен бути відведений від участі у проведенні експертного дослідження, якщо: він раніше брав участь в якості потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, їх представників, свідка, слідчого, особи, прокурора, судді, захисника, перекладача, законного представника, або близьким родичем цих осіб; є інші обставини, які підтверджують особисту зацікавленість експерта; він знаходиться у службовій або іншій залежності від підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, цивільного відповідача або їх представників; він раніше проводив ревізію, матеріали якої були підставою для порушення кримінального провадження; встановлено некомпетентність експерта.

Окрім того, вважаю, що не може бути експертом і особа, яка раніше залучалась як спеціаліст давала пояснення суду саме, як спеціаліст.

Практика показує, що в діяльності експертів є недоліки, допускаються помилки у вирішенні не тільки складних, а навіть нескладних питаннях експертної роботи, в тому числі і таких, які чітко регулюються кримінальним процесуальним кодексом України.

Зрозуміло, що виявлення цих помилок, їх юридичний аналіз, причин виникнення, а також пропозиції по удосконаленню експертної роботи – це до певної міри умова покращення роботи і сторони обвинувачення і сторони захисту.

У постанові органу досудового розслідування, ухвалі суду, клопотанні сторони захисту про призначення експертного дослідження, зазначається коротка фабула кримінального провадження та обставини, у зв'язку із якими виникла необхідність у спеціальних знаннях, в резолютивній частині зазначається вид експертизи, формулюються питання, які ставляться перед експертом та зазначається експертна установа або ж експерт якому доручається проведення експертного дослідження, хоча на відміну від органу досудового розслідування, суду, захисник у своєму клопотанні пропонує поставити питання перед експертом, які можуть бути «переформатовані» слідчим суддею під час розгляду клопотання.

Слід відзначити, що органи досудового розслідування не завжди призначають експертизу навіть у випадках, коли така експертиза обов'язкова по закону. Такі помилки допускаються при вирішенні питання про призначення судово-психіатричних експертиз, а тому сторона захисту повинна знати те, що підставою при призначенні такої експертизи в першу чергу є певні об'єктивні дані (травми, перенесені захворювання, перебування на лікуванні в психіатричних закладах, обставини вчинення самого кримінального правопорушення), а тому в клопотанні сторони захисту необхідно на них вказувати.

Є випадки, коли органи досудового розслідування призначають судово-психіатричні експертизи, керуючись особистими враженнями, а не об'єктивними даними.

Очевидно, що кількість експертиз постійно збільшується, що безумовно пов'язано з розвитком науки і техніки. До криміналістичних експертиз відносять: почеркознавчу; авторознавчу; технічну експертизу документів;

фототехнічну; технічну експертизу матеріалів і засобів відеозвукозапису; портретну; трасологічну; балістичну; вибухових пристроїв; вибухових речовин і продуктів вибуху; матеріалів і речовин.

Проте, однією із найбільш поширених експертиз, є судово-медична експертиза, яка дає висновки з питань медичного та біологічного характеру. Є кілька видів такої експертизи.

Експертиза трупа. Окрім загальної проводяться і спеціальні експертизи трупа: при механічній травмі; при пошкодженні тупими або ж гострими предметами; при вогнепальних пораненнях; при транспортних травмах; при пошкодженнях від падіння з висоти; при смерті від механічної асфіксії; від дії високих або низьких температур, електрики, іонізуючого випромінення; отруєнні; невпізнаних або ж розчленованих трупів.

Експертиза живих осіб здійснюється для: встановлення стану здоров'я; штучних або симульованих хвороб; втрати працездатності; алкогольного сп'яніння; у справах про заподіяння тілесних ушкоджень; статевих порушеннях або спірних статевих станах; визначення віку та ідентифікації особи.

У процесі проведення судово-медичної експертизи речових доказів проводиться дослідження крові, сперми, волосся, органів та останків, мікрочасток, сечі, поту, слини.

Судово-психологічна експертиза, проводиться для: встановлення здатності потерпілого або свідка сприймати обставини, які мають важливе значення для кримінального провадження і давати про них достовірні показання; здатності потерпілих від згвалтування правильно усвідомлювати дії, які вчиняються по відношенню до них та чинити опір винному; здатності неповнолітніх підозрюваних (обвинувачених) усвідомлювати свої дії та керувати ними; стану підозрюваного (обвинуваченого), здатного впливати на його свідомість та діяльність; психічні особливості і стани, які ускладнюють виконання професійних обов'язків, особливостям, які могли сприяти вчиненню протиправних дій; психічного стану, який би спонукав до самогубства.

Судово-технічна експертиза призначається у випадках, коли для з'ясування обставин кримінального провадження, необхідні спеціальні знання в області техніки. Технічна експертиза призначається у справах про порушення правил техніки безпеки, пожежах, вибухах, аваріях.

Наприклад, в результаті ДТП, під керуванням водія, який перебував у стані алкогольного сп'яніння, загинули люди. Водій стверджував, що автомобіль із незрозумілих для нього причин підскочив та його викинуло на зустрічну смугу.

В рамках кримінального провадження, було призначено та проведено експертне дослідження, в результаті чого було встановлено, під час руху автомобіля відбувся розрив металічних дротяних кріплень всередині колеса, а дефект був заводським. Кримінальне переслідування було припинено.

Технічна експертиза також може бути призначена в кримінальних провадженнях недоброякісної продукції, кримінальних провадженнях у будівельній сфері. Призначають також зооветеринарні та агротехнічні експертизи.

При допомозі біологічних експертиз встановлюють природу речових доказів, їх приналежність до тваринного або рослинного походження. В рамках

біологічної експертизи здійснюються: ботанічна, зоологічна, орнітологічна, іхтіологічна, ентомологічна експертизи.

У кримінальних провадженнях щодо розтрати, розкрадання призначають проведення судово-бухгалтерської експертизи.

В останні роки, як засіб отримання доказової інформації, використовують – поліграф, який дає можливість для дослідження фізіологічних показників, які дають змогу діагностувати емоційний стан людини від час опитування.

Однак, застосування поліграфа може бути допущено лише за згодою сторони захисту.

Що стосується формулювання запитань до експерта з приводу експертних досліджень, то в літературі можна знайти примірний перелік необхідних запитань, проте, у кожному кримінальному провадженні ці питання можуть різнитися.

Проте, необхідно пам'ятати, що призначення експертного дослідження потрібне лише тоді, коли дане питання неможливо вирішити іншим, хоч і простішим, але головне прийнятним для сторін та суду способом.

Часто виникає необхідність з метою підготовки питань консультацій із відповідними фахівцями, коли їхній досвід є вкрай потрібним.

Слід пам'ятати, що експертиза призначається лише тоді, коли є порушене кримінальне провадження, хоча сам момент визначає слідчий, прокурор із врахуванням специфіки справи, про що в обов'язковому порядку виноситься постанова.

Сторона захисту, після винесення постанови про призначення експертизи, стикається з проблемами, оскільки діючий КПК України, не дає можливості підозрюваному поставити перед експертом свої запитання, він може зробити, лише в тому випадку, якщо проведення експертного дослідження, буде доручено відповідно до ухвали слідчого судді за клопотанням сторони захисту про залучення експерта у відповідності до ст. 244 КПК України[26].

Проблеми також виникають, якщо кримінальне провадження порушене по факту вчинення кримінального правопорушення та експертне дослідження проведене тоді, коли у справі відсутній підозрюваний, або коли експертне дослідження проводилося в одній справі, проте, згодом справа була об'єднана з іншою і висновки експертизи стосуються також осіб, які не мали можливості скористатися своїми правами при призначенні експертизи.

Або як, наприклад діяти тоді, коли експертне дослідження призначене для проведення в експертній установі, проте, керівник експертної установи не хоче повідомити прізвища експерта, також немає можливості у підозрюваного можливості надати свої пояснення. Важко дати рецепт, як діяти в таких ситуаціях.

Кримінальний процесуальний кодекс України, на жаль не дає можливості стороні захисту напряму поставити запитання перед експертом в постанові, яку виносить слідчий чи прокурор під час призначення експертизи, що є проблемою, яка згадувалась вище.

[26] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

Звичайно, якщо сторона захисту не зможе через суд на стадії досудового розслідування призначити та провести експертне дослідження, то певні недоліки недоліки експертного дослідження можуть бути «прибрані» в суді, під час розгляду кримінального провадження по суті, однак, сторона захисту не повинна покладатися в такій ситуації виключно на суд, оскілки в суді може виникнути цілком логічне запитання: «Де був захисник під час здійснення досудового розслідування в рамках кримінального провадження?»

Існуюча в Україні практика, як зі сторони обвинувачення, так і сторони захисту, безумовно суддівського корпусу, має свої підходи до оцінки експертного дослідження. У сторін та суддів, є свої методи перевірки експертного дослідження.

Як правило перевіряють чи проведено експертне дослідження експертом, у встановленому законодавством порядку.

Специфічність даного процесуального джерела полягає в тому, що висновки експерта ґрунтуються на спеціальних знаннях, якими не володіють співробітники органів досудового розслідування, суду, сторони захисту, а тому відомості, які містяться в експертному висновку, можуть бути поставлені в основу обвинувального або ж виправдувального вироку, тільки в сукупності з іншими доказами, що є в кримінальному провадженні.

Наявні в кримінальному провадженні акти, довідки щодо результатів відомчого розслідування певних обставин, в тому числі відомчі дослідження, які називають експертизою (про якість товару, нестачі товаро-матеріальних цінностей), хоча б і були одержані на запит суду, однак, не можуть розглядатись стороною захисту як експертне дослідження, а відповідно і бути підставою для відмови у здійсненні спеціального судово-експертного дослідження.

Дуже багато залежить від того, наскільки правильно орган досудового розслідування, зафіксує виявлені ним матеріальні об’єкти – речові докази, а саме: як слідчий, прокурор зможуть належним чином забезпечити незмінність властивостей та ознак з індивідуальними властивостями кожного вилученого предмета, з фіксацією місця виявлення, походження, стану та інших характерних ознак.

Трапляються випадки, що на стадії досудового розслідування, матеріали зафіксовані не належним чином, їх оформлення відбулось із порушенням вимог передбачених КПК України, то безумовно це повинно враховуватися сторонами та судом рід час оцінки експертного висновку.

Слідчий, прокурор, досить часто ставлять на вирішення експертизи ті питання, відповідь на які має значення для кримінального провадження, та які можуть бути вирішені лише шляхом застосування спеціальних знань під час експертного дослідження. Проте, такі питання повинні обґрунтовуватися необхідними матеріалами кримінального провадження, що надаються в розпорядження експерту.

І сторона обвинувачення, і особливо сторона захисту (безумовно суд), повинні відповідним чином реагувати на намагання експертів оцінювати зібрані у справі докази, бо часто експерт може перетворитися на консультанта з питань розслідування кримінального провадження. Однак, така роль експерта не відповідає Закону України «Про судову експертизу» та КПК України.

Наприклад, експерт-бухгалтер при недоброякісності матеріалів ревізії, самостійно їх доповнює їх тими чи іншими документами, розшукує їх та вилучає додаткові матеріали, до певної міри здійснює не лише ревізійне дослідження, а також підміняє слідчу діяльність, що грубо суперечить вимогам кримінального процесуального законодавства.

Пленум Верховного Суду України в своїй постанові № 8 від 30.05.1997 року «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», зазначає те, що суди не мають права приймати рішення без проведення експертного дослідження, якщо за законом призначення такої є обов'язковим[27]. Не проведення такої експертизи є прямою підставою для винесення судом першої інстанції виправдувального вироку, якщо це порушення неможливо усунути під час розгляду кримінального провадження в суді.

Стороні захисту, наприклад також треба враховувати і позицію Верховного Суду України з приводу того, що до компетенції судово-медичного експерта не входить вирішення питань щодо можливості перебування підозрюваного (обвинуваченого) під вартою, чи його участь у слідчих діях у зв'язку із станом здоров'я. Натомість, перед судово-медичним експертом можуть бути поставлені питання про стан здоров'я підозрюваного (обвинуваченого) та про можливість надання йому медичної допомоги амбулаторно, чи в умовах стаціонару, або ж в інших спеціально-створених умовах.

Оцінюючи експертне дослідження, сторона захисту повинна з'ясувати: чи було додержано вимоги законодавства України при призначенні експертизи; чи не було обставин, які б виключали участь експерта в кримінальному провадженні; компетентність експерта та чи не вийшов він за межі своїх повноважень; достатність наданих експертові об'єктів експертного дослідження; повноту відповідей на поставлені питання, а також їх відповідність фактичним даним; узгодженість між дослідницькою частиною експертного дослідження та підсумковим висновком експертизи; обґрунтованість експертного висновку, а також його узгодженість з іншими матеріалами кримінального провадження.

Зрозуміло, що суд під час розгляду кримінального провадження, зобов'язаний безпосередньо дослідити докази у справі. Така вимога, зрозуміло ставиться і щодо дослідження експертного висновку. Проте, виклик експерта до суду не варто сприймати так, що кримінальний процесуальний кодекс вимагає обов'язкового виклику експерта до суду, оскільки це вирішується в кожному конкретному випадку з урахуванням всіх обставин кримінального провадження.

Навіть у кримінальних провадженнях, де експертне дослідження здійснювалося на стадії досудового розслідування, то суд забезпечує явку експерта лише в необхідних випадках.

Проте, якщо суд визнає за можливе розглянути кримінальне провадження за відсутності експерта, то експертне дослідження оголошується в суді та відповідно досліджується в судовому засіданні.

---

[27] Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997, із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 15 від 25.05.1998 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text

Зрозуміло, необхідності викликати експерта до суду немає, якщо експертний висновок на стадії досудового розслідування не ставиться під сумнів сторонами, хоча трапляються випадки, що експертне дослідження може викликати сумнів у судді під час розгляду кримінального провадження, тоді суд може ухвалити рішення про виклик та допит експерта, що треба сказати є доволі рідким явищем.

Проте, якщо експерт не надав відповіді на всі запитання, які були поставлені перед ним, або ж ухилився від одержання пояснень від підозрюваного (обвинуваченого), а такі випадки бувають, або ж його висновок є недостатньо зрозумілим та відповідно викликає сумніви, то сторони мають право поставити питання перед судом, про виклик такого експерта до суду.

Однозначно, що суд може викликати експерта до суду за власною ініціативою, на відміну від сторони захисту, яка не може дозволити собі таку «розкіш», тому що, якщо експерт підтвердить висновок, який підтверджує протиправну дію чи бездіяльність особи, то очевидно, що це підсилить позицію сторони обвинувачення.

А тому, суд у обвинувальному вироку, як на винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення буде посилатися на експертний висновок, який був здійснений на досудовому розслідуванні чи в суді.

Слід зазначити, що дуже непросто під час розгляду кримінального провадження в суді «змусити» експерта визнати допущену ним помилку, або довести, що експерт вчинив кримінальне правопорушення, передбачене ст. 384 КК України[28].

Після виклику експерта до суду, сторона захисту повинна максимально використати всі свої права, які їй надає діючий кримінальний процесуальний кодекс України, а саме: перевірити компетенцію експерта; його практичний досвід та стаж експертної роботи.

Якщо ж, експертне дослідження буде здійснюватися відповідно до ухвали слідчого судді за клопотанням сторони захисту, в порядку ст. 244 КПК України, то захиснику необхідно подбати про те, щоби до ухвали були включені питання, які матимуть важливе значення в рамках кримінального провадження[29].

Проте, суд розглядає поставлені сторонами питання, усуває ті з них, які не стосуються кримінального провадження або компетенції експерта, а також формулює нові запитання, після чого експерт має право приступити до здійснення експертного дослідження.

Хоча на практиці, суди нерідко не виконують цих вимог, не виносять ухвал (за клопотанням сторони захисту), не оголошують та не обговорюють поставлених стороною захисту питань, що на жаль, у кінцевому випадку «веде» до винесення судом обвинувального вироку по тих кримінальних правопорушеннях, по яких проведення експертизи є обов'язковим.

[28] Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[29] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

Безумовно, що суд зобов'язаний зазначити в ухвалі про те, з яких підстав він відхилив ті чи інші запитання сторони захисту.

Зрозуміло також і те, що сторона захисту ставить на вирішення експертам лише ті питання, які матимуть до певної міри захисне значення. Однозначно, що для того щоб розібратися в експертному висновку, захиснику необхідно провести самому велику роботу, вникнути в хід експертного дослідження, яке проводиться.

Сам факт, несерйозного ставлення захисником до експертного дослідження, може потягнути великі проблеми для підзахисного.

Експерт повинен надати висновок, а не відповідати на запитання. Серйозним порушенням вимог кримінального процесуального законодавства України, коли експерт взагалі не складає ніякого документа, а надає лише усні відповіді на поставлені запитання.

Якщо сторона захисту не згідна із експертним заключенням, то у випадку, коли для цього є достатні підстави, він має право подати вмотивоване клопотання до слідчого судді (на стадії досудового розслідування), в якому вказує на помилковість, необґрунтованість або ж неправильність та неповноту експертного висновку.

Слід зазначити, що експертиза в суді часто не являється продовженням роботи, яка була проведена на досудовому розслідуванні, а являється самостійною процесуальною діяльністю.

Допит експерта в суді є способом перевірки та оцінки експертного дослідження та проводиться у випадках, коли висновки експерта потребують доповнення або ж роз'яснення, або ж викликають обґрунтовані сумніви.

Безумовно, що копітка робота із експертним висновком, надає можливість для відповідної оцінки та аналізу цього висновку також у захисній промові захисника.

Очевидно, що для досягнення належного рівня під час розслідування кримінального провадження, органам досудового слідства, суду, а також стороні захисту, необхідно використовувати досягнення науки та техніки, адже це до певної міри є запорукою встановлення винуватості, або невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Кримінальний процесуальний кодекс України, встановлює процесуальні форми під час здійснення досудового розслідування (розгляду кримінального провадження в суді), щодо форм та режиму використання науково-технічних засобів та методів криміналістики, судової медицини, судової психології, юридичної психології, математики, кібернетики, біології, фізики, хімії, інших природничих та технічних наук. Також застосовується фотографія, звукозапис, кіно та відеозйомка, що безумовно породжує призначення різних видів експертиз.

Сама судова експертиза – це процесуальна дія, яка полягає у дослідженні експертом за дорученням сторони обвинувачення, суду, а також сторони захисту матеріальних джерел доказової інформації з метою встановлення даних та обставин, які можуть мати значення для встановлення винуватості чи невинуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Закон України «Про судову експертизу», вказує на те, що судова експертиза проводиться експертом з використанням спеціальних знань матеріальних

об'єктів, явищ і процесів, які можуть містити інформацію про обставини кримінального провадження, яка знаходиться у провадженні органів досудового розслідування чи суду[30].

Експертиза – це самостійна процесуальна форма, яка визначена КПК України, Законом України «Про судову експертизу», з метою одержання доказів в рамках кримінального провадження, або ж перевірки їх на предмет спроможності, а тому відповідно до ч. 2 ст. 83 КПК України, експертний висновок являється процесуальним джерелом доказів[31].

Зрозуміло, що судовій експертизі притаманні певні форми щодо її призначення, проведення, а також процесуального закріплення. Наприклад, її особливість полягає в тому, що фактичні дані під час здійснення експертизи, не безпосередньо слідчий, прокурор, як це має місце під час проведення обшуку, виїмки, вилучення, допиту, а у відповідності з постановою слідчого, прокурора, ухвали суду, експерт в галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла.

Процесуальна форма призначення та проведення експертизи повинна забезпечити дотримання законності, обгрунтованості, наукової достовірності експертного заключення. На практиці, судові експертизи використовуються головним чином для вивчення слідів інших речових доказів, встановлення причин смерті, визначення психічного стану підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, для встановлення механізму та причин дорожньо-транспортної пригоди, авіаційних та залізничних катастроф, аварій на виробництві, аварій на виробництві, а це вимагає застосування спеціальних знань.

Експертиза призначається відповідно до постанови слідчого, прокурора, ухвали суду, в рамках порушеного кримінального провадження та доручається відповідному спеціалісту експертної або ж відомчої установи, до яких належать науково-дослідні та інші установи судових експертиз: Міністерства юстиції України, Міністерства здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України.

Судова експертиза в рамках кримінального провадження має дуже велике значення та полягає в наступному: експертний висновок є джерелом доказової інформації, за допомогою якого під час досудового розслідування, розгляду кримінального провадження в суді, одержують нові, а також перевіряють наявні докази. Часто експертне дослідження призначається та проводиться, як процесуальний засіб перевірки та уточнення зібраних в рамках кримінального провадження доказів; за допомогою експертного дослідження можуть встановлюватися походження та причинні зв'язки окремих фактів, ознак та механізмів їх утворення; експертне дослідження допомагає встановити час настання та протікання певних явищ; експертні дослідження забезпечують вирішення питання про тотожність осіб, предметів, тварин, речовин, їх групову належність; експертні дослідження дозволяють встановити склад речовини, дати якісну та кількісну характеристику їх елементів; за допомогою експертного дослідження можна встановити факти, які можуть мати юридичне

[30] Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 No 4038-XII. *ВВРУ.* 1994. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

[31] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

значення (стан алкогольного сп'яніння, стан наркотичного сп'яніння, стан осудності, статевої зрілості); експертне дослідження допомагає сторонам, а також суду надати правильну правову оцінку дій чи бездіяльності в рамках кримінального провадження.

Очевидно, що це необхідно для того, щоб під час здійснення досудового розслідування різних кримінальних правопорушень, встановити наявність або ж відсутність доказів винуватості або ж невинуватості особи.

Класифікація судових експертиз може бути проведена за різними підставами: за місцем та послідовністю їх проведення, обсягом експертного дослідження, складом експертів, а також змістом тих спеціальних знань, які використовувалися, оскільки така класифікація має як наукове, так і практичне значення. Дана класифікація допомагає стороні обвинувачення, стороні захисту та суду, точно визначити зміст експертного дослідження, місце її проведення, склад експертів та інші питання.

За місцем проведення експертного дослідження, експертизи поділяються на два види: експертизи, які проводяться в експертних установах, а також ті, які проводяться поза межами експертних установ. Для сторони захисту, проблема полягає в тому, що більшість експертних досліджень здійснюється в державних експертних установах, а це нерідко призводить до однобокого здійснення експертного дослідження.

За послідовністю проведення експертизи поділяються на первинні та повторні. Окрім загальних завдань, під час повторних експертних досліджень, здійснюється перевірка первинних, проте, вони доручаються іншим експертам, якщо попередній експертний висновок виявився необґрунтованим та безпідставним.

За обсягом експертного дослідження, експертизи бувають основні та додаткові. Додаткові призначаються у разі недостатньої повноти проведеного експертного дослідження. На відміну від повторних, вони не відмінюють юридичну основу основної, а являються її продовженням, а тому їх проводить той самий експерт, хоча не виключено, що проведення додаткової експертизи може бути доручено іншому експерту.

За чисельністю та складом виконавців експертизи поділяються на одноособові, комісійні та комплексні. Одноособову експертизу проводить один експерт; комісійну у складі двох чи більшої кількості експертів; комплексну – у складі кількох експертів, які володіють спеціальними знаннями з різних галузей знань. Призначення комплексної експертизи, необхідне тоді, коли встановлення тієї чи іншої обставини, неможливе шляхом здійснення окремих експертиз, або коли це виходить за межі компетенції одного експерта чи комісії експертів.

За змістом спеціальних знань, які використовуються під час здійснення експертних досліджень, експертизи різняться, а точніше – їх дуже багато. До найбільш поширених відносяться: судово-психіатрична, судово-медична, криміналістична, судово-бухгалтерська. Перелік судових експертиз, які здійснюються в тій чи іншій експертній установі, встановлюються відповідними відомчими нормативно-правовими документами.

Однак, найбільш поширеною судовою експертизою в кримінальному процесі є – криміналістична, яка полягає в лабораторному дослідженні об'єктів

з метою встановлення їхнього фактичного стану, можливості проведення певних дій, обставин за яких були проведені дії, невидимих слідів зашифрованого змісту, групової належності об'єктів або ж тотожності.

До видів криміналістичної експертизи відносяться такі види експертиз: дактилоскопічні, трасологічні, холодної зброї, почеркознавчі, авторознавчі, балістичні, техніко-криміналістичних досліджень документів, ідентифікації особи за ознаками зовнішності, комплексного дослідження транспортних засобів та документів.

Зазначені види криміналістичних досліджень, проводяться в експертно-криміналістичних підрозділах Міністерства внутрішніх справ України, де також проводяться спеціальні експертизи, а саме: наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; харчових продуктів; спеціальних хімічних речовин; волокон та волокнистих матеріалів; волосся людини та тварин; судово-медична імунологія; судово-медична цитологія; судово-медична молекулярна біологія; лакофарбових матеріалів та покриття; нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів; скла та кераміки; металів, сплавів та виробів з них; полімерів та виробів з них; вибухових речовин та продуктів пострілів; грунтознавчі та мінералознавчі; матеріалів та документів; технічного стану транспортних засобів; вибухових пристроїв, обставин та механізмів дорожньо-транспортної пригоди; транспортно-трасологічні; електромереж та електроспоживачів; обставин та механізму пожеж; матеріалів та засобів звуко і відеозапису; фото та відеотехнічні; товарознавчі; судово-бухгалтерські; одорологічні.

Для сторони захисту, проблема полягає в тому, що у випадку відмови у призначенні експертного дослідження із сторони обвинувачення, а також коли в призначенні експертизи на стадії досудового розслідування чи в суді відмовляє суд, оскільки сторона захисту позбавлена права поставити перед експертом (експертами) поставити ті запитання, які на думку захисту можуть допомогти і слідчому, і прокурору, і суду встановити наявність чи відсутність доказів у кримінальному провадженні. Безумовно, що обвинувальний ухил при призначенні та проведенні експертних досліджень, закладений в самому кримінально-процесуальному кодексі, бо сторона захисту позбавлена можливості провести експертизу в добровільно-обраній експертній установі, оскільки слідчий, прокурор такого дозволу не дадуть. Слід відмітити, що і слідчі судді (на стадії досудового розслідування) і суди під час розгляду кримінального провадження в суді по суті, часто відмовляють стороні захисту в проведенні експертного дослідження в незалежній експертній установі, або ж можуть прибрати із клопотання ті питання, які можуть мати значення під час проведення експертизи, що може потягнути за собою прийняття рішення, яке не буде відповідати принципам кримінального судочинства, а також основоположного принципу ст. 8 КПК України.

Так чи інакше, підготовка до призначення та проведення судової експертизи, включає в себе такі важливі елементи: визначення моменту призначення експертного дослідження; збирання необхідних матеріалів (предметів) для проведення експертного дослідження; обрання експертної установи чи експерта, в якій буде проводитися експертне дослідження;

визначення об'єкта (об'єктів) експертного дослідження; визначення та точне формулювання запитань до експерта експертної установи.

Дійшовши до обґрунтованого переконання, щодо необхідності призначення та проведення експертного дослідження, орган досудового розслідування, повинен правильно та точно визначити момент її призначення. Проте, слідчому, прокурору, слідчому судді та суду, необхідно мати на увазі, що: експертне дослідження повинно бути призначене своєчасно; що про призначення експертного дослідження, необхідно повідомити сторону захисту; що одержання необхідних для проведення експертного дослідження об'єктів, документів та матеріалів може вимагати виконання самостійних слідчих дій.

Обрання моменту призначення експертного дослідження, передбачає вибір місця серед інших слідчих дій. Зрозуміло, що призначення експертного дослідження пов'язано з особливостями розслідування кримінального правопорушення, розслідуваною ситуацією, наявністю чи відсутністю необхідних матеріалів для проведення експертизи.

Збирання необхідних матеріалів також має важливе значення під час призначення, підготовки до проведення та саме проведення експертного дослідження.

Об'єктами дослідження експертизи можуть бути речові докази, жива особа, труп, або ж його частини. За певних умов, експерту, який буде проводити експертне дослідження, надаються зразки порівняльного матеріалу, а саме: зразки почерку, відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, проби крові, слини. Однак, слідчий, прокурор повинні винести постанову, а слідчий суддя – ухвалу.

Вибір експертної установи, а також експерта, являються одним із важливих елементів підготовки до призначення експертизи. При цьому, орган досудового розслідування, слідчий суддя, суд, а також сторона захисту повинні передбачити спеціальну освіту, компетенцію, якими володіє експерт, його стаж науково-дослідницької роботи та роботи за спеціальністю. В обов'язковому порядку, необхідно перевірити також те, чи атестований експерт, чи має право проводити той чи інший вид експертного дослідження, чи внесений до відповідного реєстру Міністерства юстиції України, як атестований.

Обрання експертної установи для проведення експертного дослідження, повинно здійснюватися з урахуванням характеру питань та об'єктів дослідження, які підлягають вирішенню.

Дуже важливим елементом підготовки до проведення експертного дослідження, є визначення об'єкта експертизи. Під об'єктами дослідження розуміються матеріальні джерела інформації про факти, які підлягають експертного дослідження. Зрозуміло, що це ті обставини, які можуть бути встановлені під час експертного дослідження, та фактичні дані, які встановлюються на підставі застосування спеціальних знань та дослідження матеріалів кримінального провадження.

Формування запитань перед експертом в постанові слідчого, прокурора, ухвалі слідчого судді, суду, клопотанні сторони захисту, має вкрай важливе значення.

Очевидно, що запитання повинні формулюватися ясно та чітко, не виходити за межі спеціальних знань експерта та не носити правового характеру,

носити логічну послідовність, бути короткими, конкретними, чітко визначеними, повинні включати в себе повноту та комплексний характер.

Під час підготовки матеріалів для експертного дослідження, слідчий, прокурор, слідчий суддя, сторона захисту, взаємодіють із спеціалістами, щодо вибору експерта, визначенню мети експертного дослідження та його виду, формуванні конкретного завдання, які необхідно підготувати зразки, як їх одержати.

Рідко, але трапляються випадки, коли експертне дослідження проводиться не в експертно-криміналістичних центрах системи МВС України, або в інших не відомчих експертних установах, що несе певні ризики для сторін кримінального провадження в плані неоднозначного ставлення сторін до висновку експерта, а в такому випадку призначення повторних, додаткових, комісійних чи комплексних експертиз, що в свою чергу затягує як строки досудового розслідування, так і розумні строки розгляду кримінального провадження в судах першої та апеляційної інстанцій.

Постанова органу досудового розслідування чи ухвала слідчого судді, суду, складаються з трьох частин: вступної описової та резолютивної.

В зазначених процесуальних документах, коротко викладаються обставини, які відносяться до предмета експертного дослідження, перераховуються та за необхідності описуються об'єкти, які направляються на експертне дослідження, зазначається короткий виклад обставин кримінального правопорушення, зазначається вид експертного дослідження, найменування експертної установи, прізвище експерта, який має провести експертне дослідження.

Отримавши постанову чи ухвалу суду про призначення експертного дослідження, керівник експертної установи, доручає її проведення одному або кільком експертам. Варто було б, щоб визначення експерта, чи експертів відбувалося не за призначенням керівником експертної установи, а шляхом автоматизованого визначення, як це запроваджено в судах, щоб до максимально унеможливити призначення особи, яка «підготує потрібний висновок».

Саме експертне дослідження, передбачає проведення активної технічної, організаційної та дослідницької роботи не лишень експертом, а й слідчим, прокурором, слідчим суддею, судом та стороною захисту. Нормальні робочі контакти експерта та сторін кримінального провадження, полягає в такій взаємодії цих осіб під час підготовки, проведення та використання результатів експертного дослідження на стадії досудового розслідування та в суді, що це забезпечило максимально-якісне дослідження, а також оцінку результатів експертного дослідження як доказу чи винуватості, чи невинуватості підозрюваного (обвинуваченого) у вчиненні кримінального правопорушення.

При цьому експерт самостійно визначає, які методи та засоби повинні бути застосовані ним під час експертного дослідження, однак, експерт не має права використати методи та прийоми, які призведуть або ж можуть призвести до руйнування чи знищення об'єктів, які досліджуються.

Якщо ж без руйнування чи знищення об'єкта вирішити поставлене перед експертом запитання неможливо, то експерт повинен одержати на це згоду посадової особи чи органу, який ініціював проведення експертного дослідження.

Безумовно, що експерт, який здійснює експертне дослідження, самостійно не має права обмежити обсяг експертизи, а от розширити об'єм дослідження, експерт може, проте, він повинен зазначити про це в експертному висновку.

Окремо слід зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України, висновок експерта являється процесуальним джерелом доказів в рамках кримінального провадження, бо експертне заключення може містити відомості, які підлягають доказуванню, і в кінцевому результаті до винесення судом обвинувального або ж виправдувального вироку[32].

Складним етапом оцінки висновку експертного дослідження, являється його наукова точність та достовірність. Тим не менше, як сторона обвинувачення, так і сторона захисту, безумовно суд, здійснюють аналіз наукових та практичних методів проведеного експертного дослідження, вивчають висновок експерта поряд з іншими доказами у кримінальному провадженні, проте вирішальним етапом оцінки доказів є його оцінка на предмет достовірності та спроможності – судом.

Так чи інакше, наукові та практичні методи експертного дослідження здійснює орган досудового розслідування, а також сторона захисту після відкриття матеріалів кримінального провадження, якщо експертиза проводилась за ініціативою сторони обвинувачення.

В усякому разі, сторони повинні знати про: повноту здійсненого експертного дослідження об'єкта (об'єктів); чи достатньо у експерта відібраних зразків для проведення експертизи, їх процесуальне «закріплення» в порядку ст. 245 КПК України; які наукові методи використовувались експертом під час експертного дослідження; взаємопов'язаність між експертним дослідженням та висновком, з приводу відсутності протиріч, а також та обставина, що висновок експерта, повинен відповідати результатам дослідження.

Якщо ж виникає необхідність у сторін кримінального провадження, або ж у суду під час розгляду справи по суті у здійсненні перевірки здійсненого експертного дослідження, то може бути призначена повторна, або ж додаткова експертиза.

Додаткова експертиза призначається, якщо висновок експерта являється недостатньо зрозумілим, тобто – неповним. Особливість її полягає в тому, що вона може бути доручена для проведення тому ж експерту, або ж іншому, а повторна доручається для проведення іншому експерту у випадку наявності сумнівів та обґрунтованості первинного експертного дослідження. На даному етапі, здійснюється оцінка доказовості проведеного експертного дослідження, проте, надати правову оцінку того, чи іншого експертного дослідження, може лишень суд у своєму вироку.

Тим не менше, в основу експертного висновку, не можуть ставитися положення та факти, які не відповідають обставинам справи, та відповідно не можуть відноситися до предмету експертного дослідження.

Однозначно, що в рамках кримінального провадження, не можуть мати доказового значення висновки, які за своєю суттю та змістом засновані

[32] Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

на неправильних постулатах науки, мистецтва, ремесла, техніки, а також на тих принципах, які неправильно інтерпретуються експертом.

Зрозуміло, що кожне експертне дослідження починається із чіткого завдання, вивчення вихідних даних об'єкта дослідження.

Саме експертне дослідження, його результат до певної міри залежать від приладів, які використовуються під час експертного дослідження, адже правильність їх застосування веде до точності та повноти проведеної експертизи.

Сам судовий експерт, його фаховість, володіння спеціальними знаннями в певних галузях, якщо хочете, то порядність, являються джерелом до правдивого експертного висновку. До певної міри, експертне заключення ґрунтується на вихідних даних, які надані експерту, властивостях досліджуваних об'єктів, порівняльних зразках.

Під час оцінки судово-експертного висновку, і сторона обвинувачення і суд, повинні встановити: чи досліджував експерт оригінальні об'єкти судової експертизи, наприклад технічних засобів, які застосовувалися під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 266 КПК України, первинні носії отриманої інформації повинні зберігатися в матеріалах кримінального провадження до набрання законної сили вироком суду; чи було достатньо матеріалів для здійснення експертного дослідження; чи були надані на експертне дослідження матеріали придатними для експертизи.

Провести цю роботу необхідно тому, що оцінка експертного дослідження, здійснюється з метою вивчення матеріалів експертизи; наданням можливості ознайомитися стороні захисту з висновками, після відкриття матеріалів кримінального провадження в порядку ст. 290 КПК України; співставлення даних експертного дослідження, які містяться в протоколах слідчих дій, з матеріалами які направлені для проведення експертного дослідження, а також співставлення даних експертного дослідження, які зазначені в постанові органу досудового розслідування (ухвалі суду) про призначення з матеріалами які скеровані на експертне дослідження; проведення самого аналізу експертного заключення.

Під час здійснення оцінки експертного заключення, сторона обвинувачення, сторона захисту, а також суд, повинні перевірити не лишень оригінальність об'єктів по яких здійснювалось експертне дослідження, але також і їх придатність та достатність для проведення, причому ці дії проводяться до призначення експертизи, так і під час оцінки експертного висновку сторонами у справі та судом.

Під час оцінки придатності порівняльних матеріалів, сторони кримінального провадження, а також суд повинні встановити: чи відносяться порівняльні матеріали до того ж періоду часу, що ї об'єкти дослідження; чи були отримані порівняльні матеріали у тих же умовах, як і досліджувані об'єкти; чи не піддавались надані на дослідження порівняльні матеріали з моменту їх вилучення до моменту скерування їх на експертне дослідження, якимсь змінам, а якщо так, то чи не могли ці зміни вплинути на їх придатність до експертизи.

Під час оцінки експертного заключення, сторони кримінального провадження, а також суд, можуть знайти дані, які можуть викликати сумнів у науковій обґрунтованості експертного висновку, а саме: експертне заключення, не базується на достатніх наукових та спеціальних знаннях судового експерта; викликають обґрунтовані сумніви, наукові положення та методологічна база, які використовував експерт під час експертного дослідження; невірне використання експертом тих чи інших наукових положень під час експертного дослідження; експертне заключення, засноване не на конкретних наукових положеннях, а на наближених даних, що є свідченням неповноти проведеного експертного дослідження, а тому обґрунтованість висновку, викликає сумніви; під час експертного дослідження, експерт «помилково», або ж неправильно визначив ті ознаки, на яких заснований його висновок.

Для правильного дослідження експертного заключення, і орган досудового розслідування, і суд, а також сторона захисту, повинні оцінити висновок на предмет того чи: даний висновок заснований на відповідних наукових засадах, чи ні.

Так чи інакше, експертне заключення, визнається необґрунтованим, якщо воно засноване на результатах вивчення матеріалів кримінального провадження, а не на спеціальних знаннях, які використовував експерт. Окрім того, висновок необхідно визнати необґрунтованим, якщо експерт під час експертного дослідження вирішує питання, які відносяться до компетенції органу досудового розслідування, чи суду.

Необхідно звертати увагу на випадки, коли висновок експерта за результатами дослідження, заснований на експертному висновку іншого судового експерта, коли експерт посилається не на наукові положення певної науки, а експертні висновки інших судових експертиз.

ВИСНОВКИ

Наукова вмотивованість, а також обґрунтованість експертного висновку, перебуває у прямій залежності від повноти та об'єктивності здійсненого експертом експертного дослідження, тому оцінюючи експертний висновок, орган досудового розслідування, суд, сторона захисту, повинні переконатися в тому, що судовий експерт повно та всебічно здійснив дослідження тих об'єктів, які йому були надані відповідно до постанови слідчого, ухвали суду. У противному випадку, експертний висновок не може бути визнаний обґрунтованим, а відповідно на нього не може посилатися суд у вироку.

Експертний висновок, може бути визнаний судом, як в принципі органом досудового розслідування, а також стороною захисту, якщо під час експертного дослідження, не були використані необхідні методи дослідження, або ж вони були неправильними, а тому такий висновок не може бути належним та допустимим доказом у кримінальному провадженні.

Сторони кримінального провадження, а також суд, повинні встановити, чи відповідає проведене експертне заключення науковим обґрунтуванням, чи співпадають певні ознаки встановлені судовим експертом під час дослідження, та чи існують вони в дійсності.

Проте, на практиці судові експертизи, їх використання на стадії досудового розслідування, під час розгляду кримінальних проваджень в судах, можуть виникати проблеми, а саме: сторони кримінального провадження, а також суд, під час оцінки експертного висновку, можуть як виявити, так і не виявити суттєві ознаки, які містяться, або ж відсутні в експертному заключенні; сторони кримінального провадження, а також суд під час оцінки експертного дослідження, можуть встановити, а можуть і не «встановити» ті обставини, що судовий експерт, невірно визначив, чи встановив певний факт, чи факти; також сторонами кримінального провадження суд під час оцінки експертного заключення можуть встановити, що під час експертного дослідження, експерт дійшов до категоричного висновку на подібності ознак, а тому такий експертний висновок не може бути обґрунтованим.

Висновки експертного дослідження, їх аналіз та оцінка, вимагають від експерта не тільки високих спеціальних знань, а й знань щодо методики здійснення того, чи іншого експертного дослідження, а тому відсутність цих знань може призвести до експертного висновку, який можу бути визнаний судом неналежним та недопустимим, та відповідно суд не зможе посилатися на такий висновок у вироку, в порядку ч. 2 ст. 86 КПК України.

Кримінальний-процесуальний закон, а саме ч. 1 ст. 94 КПК України, передбачає, що і слідчий, і прокурор, і слідчий суддя, і відповідно суд під час розгляду кримінального провадження в суді, оцінюють кожен доказ, а відповідно і експертний висновок, з точки зору належності, допустимості, достовірності, за своїм внутрішнім переконанням, яке повинно ґрунтуватися на всебічному, повному та неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження та керуючись при цьому законом.

В усякому разі, суд за результатами розгляду кримінального провадження, не визнає як доказ експертне дослідження, якщо: відповідно до здійсненого експертного дослідження, експертом не надано відповіді на всі питання, які були зазначені в постанові органу досудового розслідування про її призначення, або ж в ухвалі суду, коли призначення та проведення експертизи були ініційовані стороною захисту чи судом; коли висновок (висновки) експерта, який здійснював експертне дослідження, не вмотивовані, щодо прийнятого (прийнятих рішень); експертне дослідження, не містить всебічного та конкретизованого опису, здійсненого експертом дослідження; експертне дослідження, не підтверджується відповідними розрахунками, науковим та методологічним обґрунтуванням.

Також на практиці, виникають протиріччя між висновками експертів, а також іншими доказами, які містяться в матеріалах кримінального провадження. Окрім того, протиріччя виникають між висновком експерта та показами, які дають в судовому засіданні обвинувачений, свідок, потерпілий. Проте, ці суперечності, які містяться у висновку експерта, з іншими джерелами доказів, абсолютно не означає, що суд повинен надати перевагу експертному дослідженню, оскільки, як і будь-який інший доказ, висновок експерта не має переваги над іншим (іншими) доказами, оскільки в порядку ч. 2 ст. 94 КПК України – жоден доказ не має наперед установленої сили.

Хоча є кримінальні правопорушення, по яких винуватість або ж невинуватість обвинуваченого встановлюється багато в чому від проведеного експертного дослідження, наприклад злочини пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів їх аналогів та прекурсорів.

Те, що експертне дослідження, яке здійснюється в рамках кримінального провадження, проводиться на основі наукових, технічних та інших спеціальних знань, не може виключити необхідність їх оцінки із сторони органу досудового розслідування, сторони захисту та суду. Однак, на практиці досить часто, ні органи досудового розслідування, ні на жаль суди, не оцінюють експертні висновки на предмет їх «правдивості», а це тягне за собою винесення судами обвинувальних вироків та засудження осіб за злочини, де їхня винуватість не зовсім узгоджується із п. 2 ч. 1 ст. 91 КПК України, що в подальшому призводить до апеляційних та касаційних скарг, а також скарг до Європейського суду з прав людини, бо порушується базовий принцип ст. 6 Конвенції «Про захист основоположних прав та свобод людини».

АНОТАЦІЯ

У розділі досліджено процесуальні та практичні аспекти призначення, проведення та оцінки судових експертиз у кримінальному провадженні. Проаналізовано типові порушення, що виникають під час направлення матеріалів на експертизу, визначення експерта та дотримання процесуальних прав сторін, а також їх вплив на допустимість доказів. Особливу увагу приділено ролі висновку експерта як самостійного джерела доказів, порядку його перевірки та оцінки судом, стороною обвинувачення і стороною захисту.

Розкрито проблемні питання реалізації прав сторони захисту під час ініціювання експертиз, формулювання запитань експерту та участі у виборі експертної установи. Висвітлено співвідношення допиту експерта та призначення додаткової експертизи, а також визначено критерії їх застосування. Проаналізовано види судових експертиз та їх значення для встановлення обставин кримінального правопорушення.

Окрему увагу приділено питанням належної підготовки матеріалів для експертного дослідження, формуванню об'єктів і зразків, а також оцінці наукової обґрунтованості експертного висновку. Обґрунтовано необхідність вдосконалення кримінального процесуального законодавства з метою забезпечення рівності сторін та підвищення ефективності використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

Ключові слова: судова експертиза, кримінальне провадження, висновок експерта, доказ, сторона захисту, процесуальні порушення, додаткова експертиза, оцінка доказів.

Література

1. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

4. Європейська Конвенція з прав людини від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

5. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 No4038-XII.ВВРУ.1994. № 28. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

6. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 8 від 30.05.1997, із змінами, внесеними згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 15 від 25.05.1998 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text

7. Комаха В. О.. Тактичні особливості попереднього дослідження криміналістичних об'єктів та призначення судових експертиз : Монографія / Одеська національна юридична академія. Вінниця : ДП ДКФ, 2006. 736 с.

8. Шеремет А. П., Криміналістика : навч. пос. (2-ге вид.). К. : Центр учбової літератури, 2021. 472 с.

Information about the author:
Stratii Oleksii Vasylovych,
Candidate of Law,
Associate Professor of the Department of Criminal Law,
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
19, Universytetska Str., Chernivtsi, 58012, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-20

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Тимчишин А. М., Безпалько С. В.

ВСТУП

Сучасний розвиток України визначається складним і багатовимірним поєднанням двох взаємопов'язаних процесів: здійснення збройного опору російській агресії та водночас реалізація стратегічного курсу на європейську інтеграцію, кінцевою метою якого є набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Зазначені процеси не лише формують політико-правову реальність держави, але й істотно впливають на трансформацію її правової системи, зокрема у сфері протидії злочинності як однієї з базових функцій держави.

В умовах воєнного стану проблема ефективної протидії злочинності набуває особливої ваги, оскільки злочинність трансформується як за формами, так і за змістом, адаптуючись до нових соціально-економічних та безпекових умов. Йдеться, зокрема, про зростання організованої злочинності, корупційних правопорушень, злочинів у сфері економіки, кіберзлочинності, а також специфічних воєнно зумовлених правопорушень. У таких умовах держава змушена одночасно вирішувати завдання забезпечення національної безпеки та впровадження структурних реформ, що відповідають європейським стандартам верховенства права.

Надання Україні у червні 2022 року статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу стало важливим етапом її євроінтеграційного поступу, що має не лише політичне, а передусім чітко визначене правове значення[1]. Зазначений статус обумовлює необхідність приведення національного законодавства та правозастосовної практики у відповідність до acquis communautaire, включаючи сферу кримінального права та процесу. Виконання відповідних зобов'язань передбачає системні, послідовні та комплексні зміни, спрямовані на гармонізацію законодавства, інституційне зміцнення правоохоронних органів, підвищення ефективності судової системи та забезпечення реальної дії принципу верховенства права[2].

[1] Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС / Служба Віце-прем'єр-міністра України. 23.06.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes.

[2] Мазаракі А., Мельник Т. Співробітництво України з ЄС у сфері запобігання й протидії корупції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2023. № 2. С. 4–33. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(127)01.

У цьому контексті імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності постає не як факультативний напрям реформ, а як об'єктивно необхідна умова подальшого розвитку держави, її міжнародної правосуб'єктності та інтеграції до європейського правового простору. Як свідчить практика співробітництва України з ЄС, зокрема у сфері протидії корупції, європейські підходи передбачають комплексність реформ, поєднання нормативних, інституційних та превентивних заходів, а також активне залучення громадянського суспільства.

Разом з тим проблематика імплементації міжнародно-правових та європейських стандартів у сфері протидії злочинності не є новою для вітчизняної правової науки. Вона традиційно досліджується у контексті гармонізації законодавства, реформування правоохоронних органів та забезпечення кримінальної юстиції відповідно до міжнародних стандартів. Однак сучасні умови, зумовлені збройною агресією, воєнним станом та суттєвим навантаженням на державні інститути, надають цій проблематиці принципово нового змісту, актуалізуючи питання співвідношення безпекових потреб та стандартів прав людини, ефективності правозастосування та інституційної спроможності держави[3].

З одного боку, воєнний стан об'єктивно ускладнює проведення системних реформ, оскільки значна частина ресурсів держави спрямовується на забезпечення обороноздатності, підтримку функціонування критичної інфраструктури та соціальної стабільності. З іншого боку, саме період глибоких суспільних трансформацій створює унікальне «вікно можливостей» для впровадження структурних змін, які в умовах мирного часу нерідко блокувалися через інституційну інерцію, політичні компроміси або вплив олігархічних та корупційних інтересів.

Більше того, сучасні виклики обумовлюють необхідність не лише формального запозичення європейських норм, але й їх якісної адаптації до національних умов, що передбачає врахування специфіки правової системи України, рівня інституційного розвитку, а також реальних можливостей держави щодо забезпечення ефективного правозастосування. Саме тому імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності повинна розглядатися як складний багаторівневий процес, що включає не лише нормотворчу діяльність, але й інституційні, організаційні та соціально-правові аспекти.

1. Теоретичні засади кримінальної політики Європейського Союзу та міжнародно-правові стандарти у сфері протидії злочинності

Так звані «європейські стандарти» у сфері протидії злочинності мають комплексний і багаторівневий характер та охоплюють систему принципів, норм і рекомендацій, закріплених у міжнародно-правових актах Ради Європи, Європейського Союзу та Організації Об'єднаних Націй. Зазначені стандарти визначають базові засади кримінальної відповідальності, регламентують

[3] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

процедури кримінального судочинства, гарантують дотримання прав і свобод людини у кримінальному провадженні, формують підходи до призначення покарання та ресоціалізації осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а також встановлюють організаційні основи функціонування систем запобігання злочинності. Дотримання цих стандартів виступає однією з головних передумов не лише для набуття, але й для збереження членства держави у Європейському Союзі, що зумовлює їх особливе значення у контексті євроінтеграційного розвитку України.

Кримінальна політика Європейського Союзу формувалася поступово, еволюціонуючи від переважно міждержавної координації до інституціоналізованої системи наднаціонального регулювання. Важливим етапом її становлення стало підписання Маастрихтського договору 1992 року, який започаткував співробітництво держав-членів у сфері правосуддя та внутрішніх справ. Подальший якісний розвиток цієї політики пов'язаний із набранням чинності Лісабонським договором 2009 року, що суттєво розширив компетенцію Європейського Союзу у сфері кримінального права та заклав підґрунтя для формування єдиного простору свободи, безпеки та правосуддя[4].

Відповідно до статті 83 Договору про функціонування Європейського Союзу, Союз наділений повноваженнями щодо встановлення мінімальних правил, які стосуються визначення складів кримінальних правопорушень та санкцій у сферах особливо тяжкої злочинності з транскордонним виміром. До таких сфер, зокрема, належать тероризм, торгівля людьми, сексуальна експлуатація жінок і дітей, незаконний обіг наркотичних засобів і зброї, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, корупція, підробка платіжних інструментів, кіберзлочинність, а також організована злочинність. У такий спосіб формуються уніфіковані підходи до кримінально-правового реагування на найбільш небезпечні прояви злочинності, що становлять загрозу для безпеки Європейського Союзу в цілому[5].

Серед ключових міжнародно-правових актів, що визначають стандарти у сфері протидії злочинності та підлягають імплементації в національне законодавство України, доцільно виокремити Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року (Палермську конвенцію) разом із додатковими протоколами до неї[6], Конвенцію ООН проти корупції 2003 року[7],

[4] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. (Модуль Жана Моне, Проект 611432-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf.

[5] Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 07.02.1992) та Договір про функціонування Європейського Союзу (Рим, 25.03.1957): консолідовані версії станом на 30.03.2010 [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.

[6] Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція): Конвенція, Міжнародний документ від 15.11.2000. Ратифікована Верховною Радою України 04.02.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

[7] Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 18.10.2006 № 251-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text.

Кримінальну[8] та Цивільну конвенції Ради Європи про боротьбу з корупцією 1999 року[9], Конвенцію Ради Європи про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму 2005 року (Варшавську конвенцію)[10], а також значний масив вторинного права Європейського Союзу, зокрема директив і рамкових рішень, що деталізують відповідні стандарти.

У науковій літературі обґрунтовано, що превенція злочинності як один із пріоритетних напрямів функціонування системи забезпечення правопорядку повинна здійснюватися на основі міжнародно-правових стандартів, які забезпечують узгодженість і скоординованість діяльності правоохоронних органів держав, що є учасниками відповідних міжнародних угод. Такий підхід дозволяє забезпечити ефективну протидію злочинності не лише на національному рівні, але й у її сучасних транснаціональних формах, зокрема у вигляді організованої та транскордонної злочинності. У цьому контексті слушною є позиція В. В. Гавриленка, відповідно до якої міжнародні стандарти виконують не лише нормативно-регулятивну функцію, але й виступають практичним інструментом координації зусиль держав у сфері забезпечення безпеки[11].

Феномен кримінальної політики Європейського Союзу як системи цілеспрямованих заходів, спрямованих на протидію злочинності у загальноєвропейському просторі, зазнав істотної еволюції. Історично кримінально-правова доктрина тяжіла до репресивної моделі, заснованої на залякуванні та ізоляції правопорушника. Однак, починаючи з другої половини XX століття, відбувається поступове зміщення акцентів у бік гуманізації кримінальної політики, посилення ролі ресоціалізації, реабілітації та превентивних заходів. У сучасній парадигмі кримінальної політики Європейського Союзу домінують принцип пропорційності покарання, презумпція невинуватості як фундаментальна засада правосуддя, пріоритет профілактики над репресією, а також принцип невідворотності відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень, особливо у сфері корупції та організованої злочинності[12].

---

[8] Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 18.10.2006 № 252-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text.

[9] Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 16.03.2005 № 2476-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text.

[10] Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, та про фінансування тероризму від 16.05.2005 [Електронний ресурс] / ратифікована Законом України від 17.11.2010 № 2698-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text.

[11] Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33.

[12] Житний О.О., Рибалко Г.С., Сліпько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. (Модуль Жана Моне, Проект 611432-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf.

Зазначені принципи формують нормативно-ціннісну основу кримінальної політики Європейського Союзу та повинні розглядатися як орієнтир для подальшого реформування кримінальної юстиції України. Їх імплементація потребує не лише формального закріплення у законодавстві, але й забезпечення реальної ефективності правозастосування, що є визначальним чинником досягнення відповідності європейським стандартам у сфері протидії злочинності.

2. Стан імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності: досягнення та прогалини

Аналіз стану реалізації євроінтеграційного порядку денного України у сфері протидії злочинності свідчить про складну та динамічну картину, що поєднує суттєві досягнення у сфері наближення до європейських стандартів із наявністю глибоких системних проблем. При цьому, на відміну від попередніх етапів, сучасний період характеризується не лише суперечливістю, але й поступовим переходом від формального виконання зобов'язань до більш системної інтеграції у правовий простір Європейського Союзу.

Якщо у попередні роки динаміка виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом характеризувалася нестабільністю та навіть зниженням темпів реалізації зобов'язань, то новітні дані свідчать про суттєве покращення ситуації. Так, відповідно до офіційного звіту за 2025 рік, загальний прогрес виконання Угоди досяг 84 %, що демонструє зростання порівняно з 81 % у 2024 році та свідчить про якісно новий етап імплементації європейських норм і стандартів[13]. Така динаміка дозволяє констатувати перехід від фрагментарної адаптації законодавства до більш системного та інституційно забезпеченого процесу євроінтеграції.

Водночас досягнутий прогрес не є рівномірним за всіма напрямами. Найвищі показники виконання зобов'язань зафіксовано у сферах, що традиційно характеризуються більшою регуляторною визначеністю та меншою політичною чутливістю, зокрема у сфері статистики та обміну інформацією (100 %), освіти, навчання та молоді (99 %), а також захисту прав інтелектуальної власності (98 %). Значний прогрес також досягнуто у фінансовому секторі, соціальній політиці, митній сфері та аграрному секторі. Це свідчить про здатність державних інституцій ефективно імплементувати європейські стандарти у сферах із чітко визначеними технічними та нормативними параметрами.

Разом із тим саме у сфері протидії злочинності, яка безпосередньо пов'язана з функціонуванням правоохоронної системи, судової влади та антикорупційної інфраструктури, зберігається найбільша кількість системних проблем. Це зумовлено як складністю відповідних реформ, так і високим рівнем їх політичної та економічної чутливості, зокрема у частині протидії корупції на високому рівні та подолання олігархічного впливу.

[13] Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом за 2025 рік [Електронний ресурс] / Урядовий офіс координації європейської та євроатлантичної інтеграції України. Київ, 2026. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-za-2025-r.pdf.

Незважаючи на це, починаючи з 2014 року, Україною сформовано базову інституційну архітектуру системи протидії злочинності, яка загалом відповідає європейським підходам. Йдеться, насамперед, про створення спеціалізованих антикорупційних органів – Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного агентства з питань запобігання корупції, Вищого антикорупційного суду, а також Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами.

Така модель відображає функціональну диференціацію повноважень, притаманну європейським правовим системам, і створює передумови для комплексного підходу до протидії корупційним правопорушенням.

Додатковими важливими досягненнями є запровадження електронної системи декларування доходів публічних службовців та реформування сфери публічних закупівель шляхом впровадження електронної платформи Prozorro[14]. Ці інструменти спрямовані на мінімізацію корупційних ризиків та підвищення прозорості діяльності державних органів і відповідають найкращим міжнародним практикам.

Разом із тим, попри значний формальний прогрес, ефективність функціонування зазначених інституцій залишається обмеженою. Це підтверджується як міжнародними оцінками, так і результатами незалежних аудитів. Зокрема, за даними Transparency International, Україна продовжує демонструвати відносно низькі показники у сфері сприйняття корупції, що свідчить про недостатню результативність антикорупційної політики[15]. Аудит Європейської рахункової палати констатує, що, незважаючи на значну підтримку з боку Європейського Союзу, ефективність боротьби з високорівневою корупцією залишається обмеженою, а вплив олігархічних структур продовжує визначати характер функціонування окремих державних інституцій[16].

Головною проблемою у цьому контексті є відсутність цілісної та стратегічно узгодженої політики протидії так званій «великій корупції». Незважаючи на наявність розгалуженої інституційної системи, відсутні ефективні механізми нейтралізації системних джерел корупції, зокрема впливу великих фінансово-промислових груп на політичні та економічні процеси. Саме тому міжнародні інституції неодноразово наголошували на необхідності розроблення комплексного стратегічного документа, спрямованого на подолання високорівневої корупції із визначенням чітких індикаторів ефективності та строків реалізації відповідних заходів.

Додатковим індикатором проблемності імплементаційних процесів є стан виконання міжнародних рекомендацій. Аналіз результатів діяльності GRECO та ОЕСР свідчить про системні труднощі у виконанні взятих на себе зобов'язань: значна частина рекомендацій залишається нереалізованою або

[14] Prozorro: публічні закупівлі України [Електронний ресурс] / ДП «Прозорро». URL: https://prozorro.gov.ua/uk.

[15] Corruption Perceptions Index 2021. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2021.

[16] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

реалізується частково, що вказує на розрив між нормативним закріпленням стандартів та їх практичним застосуванням[17].

Не менш важливою проблемою є нестабільність антикорупційної інфраструктури, яка залишається вразливою до політичних та правових впливів. Показовим у цьому контексті є рішення Конституційного Суду України 2020 року, що фактично поставило під загрозу функціонування окремих елементів антикорупційної системи[18]. Така ситуація продемонструвала, що формальна імплементація європейських стандартів без належного інституційного закріплення та внутрішньої легітимації не забезпечує їх стійкості.

Водночас сучасний етап розвитку характеризується якісно новою тенденцією – поступовим переходом від імплементації Угоди про асоціацію до більш комплексного процесу адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу в рамках майбутнього членства. Зокрема, передбачається, що подальші кроки у сфері євроінтеграції будуть реалізовуватися через Національну програму адаптації законодавства України до acquis ЄС, що має забезпечити більш системний і структурований характер реформ.

Таким чином, сучасний стан імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні характеризується поєднанням значного формального прогресу та збереженням глибинних інституційних проблем. Все це зумовлює необхідність переходу від кількісного нарощування показників виконання зобов'язань до якісного підвищення ефективності правозастосування, що є визначальною умовою досягнення реальної відповідності європейським стандартам.

3. Проблеми гармонізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом ЄС

Гармонізація кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу належить до найбільш складних і водночас концептуально значущих напрямів євроінтеграційної трансформації національної правової системи. Така складність зумовлена насамперед тим, що кримінальне право традиційно розглядається як одна з найбільш чутливих і суверенно визначених галузей національного правопорядку, у межах якої держава самостійно формує підходи до криміналізації діянь, встановлення санкцій та визначення меж кримінально-правового примусу. Саме тому процес наближення національного кримінального законодавства до європейських стандартів не може зводитися до механічного запозичення окремих правових конструкцій, а потребує глибокого системного переосмислення засад

[17] Council of Europe: Group of States against Corruption (GRECO). Fourth Evaluation Round. Compliance Report on Ukraine. March 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/greco.

[18] Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 № 13-р/2020 у справі № 1-24/2020(393/20) [Електронний ресурс]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text.

кримінальної політики, її цілей, інструментів та меж допустимого втручання держави у сферу прав і свобод людини[19].

Попри те, що кримінальне право тривалий час залишалося переважно у віданні держав-членів, розвиток права Європейського Союзу засвідчив поступове формування наднаціональних орієнтирів і мінімальних обов'язкових стандартів у цій сфері. Особливе значення у цьому контексті мав Лісабонський договір, який закріпив правові підстави для встановлення мінімальних правил щодо визначення кримінальних правопорушень і санкцій у сферах особливо тяжкої злочинності з транскордонним виміром. Відтак для держав, які прагнуть набуття членства в Європейському Союзі, врахування відповідних стандартів перестає бути лише бажаним напрямом правової модернізації і набуває характеру одного з обов'язкових елементів підготовки до повноцінної інтеграції у європейський правовий простір.

Порівняльний аналіз положень Кримінального кодексу України[20], Кримінального процесуального кодексу України[21] та відповідного масиву вторинного права Європейського Союзу дає підстави констатувати наявність як позитивних зрушень, так і суттєвих прогалин, що зберігаються у процесі гармонізації. До безумовних досягнень слід віднести здійснену в національному законодавстві криміналізацію основних проявів корупційних діянь, запровадження механізмів спеціальної конфіскації та інших інструментів, спрямованих на вилучення майна і доходів, одержаних злочинним шляхом, а також закріплення засад відповідальності юридичних осіб за окремі корупційні та пов'язані з ними правопорушення. Ці кроки засвідчують прагнення законодавця забезпечити відповідність національного права міжнародним та європейським антикорупційним стандартам і створити належне нормативне підґрунтя для ефективнішої протидії злочинності.

Водночас сам факт нормативного закріплення окремих інститутів ще не означає досягнення реальної гармонізації у змістовному значенні. Однією з найсуттєвіших проблем залишається неповна відповідність окремих складів кримінальних правопорушень вимогам правової визначеності, чіткості та передбачуваності, які послідовно утверджуються у праві Європейського Союзу та практиці європейських інституцій. Йдеться не лише про юридико-технічну якість формулювань, але й про необхідність такого нормативного конструювання складів правопорушень, яке унеможливлює надмірно розширене, суперечливе чи вибіркове правозастосування. У цьому аспекті проблема полягає не стільки у формальному існуванні кримінально-правової заборони,

[19] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу : навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf

[20] Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.

[21] Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

скільки у належному рівні її доктринальної, законодавчої та практичної визначеності.

Не менш показовою є проблема ефективності кримінально-правового реагування на високорівневу корупцію та інші складні форми тяжкої злочинності. Незважаючи на створення спеціалізованих антикорупційних інституцій і наявність відповідних кримінально-правових інструментів, механізм невідворотного притягнення до відповідальності вищих посадових осіб за вчинення злочинів у цій сфері досі не можна визнати належно сформованим. Відносно незначна кількість вироків у справах про так звану «велику корупцію» на тлі масштабності самої проблеми свідчить про збереження розриву між нормативною моделлю та фактичною результативністю правозастосування. Це, у свою чергу, ставить під сумнів не лише ефективність окремих законодавчих рішень, але й загальну спроможність кримінальної юстиції забезпечувати реалізацію принципу невідворотності відповідальності.

Подальшого поглиблення потребує також гармонізація законодавства у сферах кіберзлочинності, незаконного обігу наркотичних засобів, торгівлі людьми, відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, а також протидії організованій злочинності в її сучасних транснаціональних формах. Вказані напрями набувають особливої актуальності в умовах цифровізації суспільних відносин, поширення новітніх технологій, зростання транскордонної мобільності кримінальних практик та використання цифрового середовища як інструменту вчинення, маскування і координації злочинної діяльності. За таких умов гармонізація кримінального законодавства не може обмежуватися оновленням окремих диспозицій Особливої частини Кримінального кодексу України, а має передбачати системне оновлення кримінально-правової політики з урахуванням нових загроз, європейських тенденцій та необхідності забезпечення технологічної спроможності правоохоронних органів.

Особливо складним і водночас принципово важливим є питання гармонізації кримінального процесуального законодавства. На відміну від матеріального кримінального права, де домінує логіка мінімальної уніфікації окремих складів злочинів, у процесуальній сфері основний акцент робиться на забезпеченні належних гарантій прав людини, справедливості процедури та балансу між інтересами кримінального переслідування і правами особи. У цьому контексті право Європейського Союзу, зокрема пакет директив щодо процесуальних прав, сформувало високий стандарт захисту прав підозрюваних та обвинувачених, який охоплює право на інформацію, право на доступ до захисника, право на усний та письмовий переклад, право на презумпцію невинуватості, а також право на безоплатну правову допомогу.

Прийняття Кримінального процесуального кодексу України 2012 року стало важливим етапом наближення національного кримінального судочинства до сучасних європейських підходів. Водночас сама по собі модернізація процесуальної форми не усунула всіх проблем, пов’язаних із практикою її реалізації. Особливо гостро ці проблеми проявилися в умовах воєнного стану, коли об’єктивні безпекові потреби держави нерідко вступають у напружене співвідношення з необхідністю безумовного дотримання процесуальних гарантій. У таких умовах особливого значення набуває питання меж

допустимого обмеження прав у кримінальному провадженні, недопущення надмірного спрощення процедур, забезпечення ефективного доступу до захисту та збереження справедливого балансу між публічним інтересом і фундаментальними правами людини.

Проблемність процесуальної гармонізації посилюється також тим, що вітчизняна правозастосовна практика нерідко демонструє несталість підходів до тлумачення й реалізації процесуальних гарантій. Це проявляється як у неоднорідності судової практики, так і в наявності розриву між формально проголошеними стандартами та реальним станом їх дотримання на етапах досудового розслідування, судового розгляду та виконання процесуальних рішень. За таких умов питання гармонізації кримінального процесуального законодавства має розглядатися не лише як проблема внесення змін до кодексу, але і як ширший процес формування належної правозастосовної культури, професійної підготовки суддів, прокурорів, слідчих та адвокатів, а також забезпечення інституційних умов для реального здійснення процесуальних прав[22].

Окремою системною перешкодою на шляху гармонізації залишається недостатня інституційна скоординованість цього процесу. На сьогодні функції, пов'язані з аналізом відповідності національного законодавства праву Європейського Союзу, підготовкою змін, моніторингом їх реалізації та оцінкою ефективності, значною мірою розпорошені між різними органами державної влади. Така фрагментація ускладнює вироблення цілісної законодавчої політики, призводить до дублювання функцій, непослідовності рішень та виникнення прогалин у правовому регулюванні. У зв'язку з цим подальше просування у напрямі гармонізації потребує або інституційного посилення вже існуючих координаційних механізмів, або створення спеціалізованого структурного центру, відповідального за системний супровід адаптації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України до права Європейського Союзу[23].

Таким чином, гармонізація кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу є не локальним технікоюридичним завданням, а комплексним напрямом глибокої трансформації всієї системи кримінальної юстиції. Її успішність визначатиметься не лише обсягом формально імплементованих норм, але передусім здатністю держави забезпечити їх змістовну узгодженість, ефективне правозастосування, інституційну стійкість і належний баланс між потребами безпеки та гарантіями прав людини.

[22] Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу : навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. (Модуль Жана Моне, Проект 611432-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE). URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf.

[23] Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33.

4. Антикорупційна та судова реформа як передумова ефективної протидії злочинності

Антикорупційна реформа посідає центральне місце у системі вимог Європейського Союзу до України в контексті євроінтеграційного процесу. Це зумовлено тим, що корупція розглядається європейськими інституціями не лише як окреме правопорушення, але як системне явище, що підриває основи публічного управління, економічного розвитку та довіри до державної влади. За оцінкою Європейської рахункової палати, корупція є однією з головних перешкод для сталого розвитку України, а ефективна протидія їй – необхідною передумовою як для інтеграції до Європейського Союзу, так і для повоєнного відновлення держави .

У цьому контексті Європейський Союз реалізує комплексні програми підтримки антикорупційних реформ в Україні, серед яких особливе місце посідає Антикорупційна ініціатива ЄС (EUACI), започаткована у 2017 році[24]. Концептуально ця програма ґрунтується на інтегрованому підході до боротьби з корупцією, що передбачає поєднання інституційного зміцнення спеціалізованих органів, посилення парламентського контролю та активне залучення громадянського суспільства і засобів масової інформації. Такий підхід відповідає усталеним міжнародним стандартам, відповідно до яких ефективна протидія корупції можлива лише за умов синергії репресивних, превентивних і контрольних механізмів.

Порівняльний аналіз досвіду держав – членів Європейського Союзу свідчить про відсутність універсальної моделі інституційного забезпечення антикорупційної політики. Так, приклад Естонії демонструє, що ефективна боротьба з корупцією може здійснюватися навіть без створення спеціалізованих антикорупційних органів за наявності високого рівня політичної волі, прозорості публічного управління та сформованої культури нетерпимості до корупційних практик[25]. Натомість досвід Болгарії засвідчує обмежену ефективність реформ, здійснених переважно під зовнішнім тиском без належного внутрішнього інституційного підґрунтя[26].

Водночас у державах із високим рівнем поширення корупції та низькою довірою до правоохоронної і судової системи більш ефективними виявляються спеціалізовані антикорупційні органи, наділені розширеними повноваженнями. Зокрема, практика Румунії та Хорватії переконливо демонструє, що створення таких інституцій може забезпечити реальне притягнення до відповідальності представників вищого політичного та адміністративного рівня. У Румунії діяльність Національного антикорупційного директорату призвела до винесення обвинувальних вироків щодо колишніх прем'єр-міністрів, парламентарів та

[24] Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні (EUACI). URL: https://euaci.eu/ua/.

[25] Institutional Arrangements to Combat Corruption. A Comparative Study. United Nations Development Programme. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf.

[26] Мазаракі А., Мельник Т. Співробітництво України з ЄС у сфері запобігання й протидії корупції. Зов*нішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2023. № 2. С. 4–33. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(127)01.

інших високопосадовців, що стало важливим сигналом невідворотності відповідальності та сприяло підвищенню довіри до державних інституцій[27].

Для України зазначений досвід має принципове значення, оскільки дозволяє окреслити головні чинники ефективності антикорупційної політики. По-перше, інституційна незалежність антикорупційних органів має бути не декларативною, а реально забезпеченою через збалансовані механізми формування їх керівництва та системи підзвітності. У цьому контексті показовим є досвід Литви, де призначення керівника відповідного органу здійснюється за участю кількох гілок влади, що мінімізує ризики політичного впливу[28]. По-друге, ефективність діяльності таких органів безпосередньо залежить від достатності їх ресурсного забезпечення, професійного рівня кадрового складу та наявності сучасних інструментів розслідування. По-третє, важливою складовою є формування антикорупційної культури, у тому числі серед працівників правоохоронних органів, що знаходить своє відображення у впровадженні міжнародних стандартів, зокрема ISO 37001:2016[29].

Не менш значущою є роль громадянського суспільства та незалежних засобів масової інформації у системі протидії корупції. Як засвідчує практика реалізації відповідних програм Європейського Союзу, саме активність громадських організацій і журналістів-розслідувачів сприяє виявленню складних корупційних схем, забезпечує додатковий рівень суспільного контролю та стимулює правоохоронні органи до більш ефективної діяльності. У цьому контексті участь громадянського суспільства має розглядатися не як допоміжний елемент, а як невід'ємна складова сучасної антикорупційної політики.

Водночас жодна антикорупційна реформа не може бути ефективною без функціонування незалежної, професійної та некорумпованої судової системи. Саме стан судової влади визначає реальну спроможність держави забезпечити верховенство права, справедливість судового розгляду та невідворотність відповідальності за вчинені правопорушення. У зв'язку з цим судова реформа розглядається Європейським Союзом як один із ключових індикаторів прогресу України на шляху до членства та предмет постійного моніторингу у межах двостороннього діалогу[30].

Серед базових вимог ЄС у цій сфері слід виокремити забезпечення прозорого та об'єктивного механізму формування суддівського корпусу, відновлення ефективного функціонування органів суддівського врядування, зокрема Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів, а також гарантування реальної незалежності судової влади від політичного,

[27] Institutional Arrangements to Combat Corruption. A Comparative Study. United Nations Development Programme. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf.

[28] Там само.

[29] Міжнародний стандарт ISO 37001:2016. Система управління заходами боротьби з корупцією. Вимоги із рекомендаціями для використання. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/22.-ISO-37001_2016_ukr.pdf.

[30] Осипчук Р.С., Годуєва К.І. Міжнародні стандарти у діяльності національного антикорупційного бюро України. Збірник тез міжнародної конференції (м. Харків, 22 вересня 2021 р.). С. 38–43. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2545/zbirnyk_konf_forum_20210922.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

економічного та корпоративного впливу. Виконання цих вимог є необхідною передумовою забезпечення відповідності національної системи правосуддя європейським стандартам.

Важливою особливістю сучасного етапу є застосування Європейським Союзом механізму так званої «умовної фінансової підтримки», відповідно до якого надання макрофінансової допомоги безпосередньо пов'язується з виконанням конкретних реформаторських заходів. Такий підхід спрямований на стимулювання структурних змін та підвищення відповідальності держави за досягнення визначених результатів у сфері верховенства права та протидії корупції.

Порівняльний аналіз практики держав – членів ЄС дозволяє зробити висновок, що створення спеціалізованих антикорупційних судів не є універсальною вимогою для забезпечення ефективної протидії корупції. Проте у випадках, коли рівень довіри до загальної судової системи є низьким, а її спроможність розглядати складні корупційні справи є обмеженою, запровадження таких інституцій може бути виправданим і доцільним. Саме ці обставини стали підґрунтям для створення Вищого антикорупційного суду в Україні. Водночас ефективність його діяльності визначається не самим фактом існування, а якістю кадрового складу, рівнем незалежності та належним ресурсним забезпеченням[31].

Окрему увагу слід приділити питанню виконання судових рішень у справах, пов'язаних із конфіскацією активів, одержаних злочинним шляхом. Навіть за наявності обвинувальних вироків відсутність ефективних механізмів виявлення, арешту, управління та реалізації таких активів істотно знижує превентивний ефект кримінальної відповідальності. У цьому контексті створення в Україні спеціалізованого органу – Національного агентства з питань виявлення, розшуку та управління активами – відповідає європейським підходам, однак ефективність його функціонування потребує подальшого вдосконалення відповідно до найкращих практик Європейського Союзу.

Таким чином, антикорупційна та судова реформа в Україні виступають взаємопов'язаними елементами єдиного процесу трансформації системи кримінальної юстиції. Їх успішність визначається не лише наявністю відповідних інституцій і нормативних актів, але й реальним рівнем їх ефективності, незалежності та спроможності забезпечити невідворотність відповідальності, що є ключовою умовою відповідності європейським стандартам у сфері протидії злочинності.

5. Протидія організованій та транснаціональній злочинності: виклики та перспективи

Організована злочинність становить одну з найбільш суттєвих загроз для правопорядку як в Україні, так і в межах Європейського Союзу загалом. Її небезпечність зумовлена високим рівнем структурованості, стійкістю злочинних зв'язків, здатністю до адаптації та інтеграції у легальні економічні й

[31] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

політичні процеси. В умовах збройного конфлікту зазначена загроза набуває якісно нового виміру, оскільки поєднується з дестабілізацією державних інституцій, порушенням традиційних соціальних зв'язків та трансформацією економічних процесів. Окупація частини території України, масове внутрішнє переміщення населення, руйнування інфраструктури, розширення тіньового сектору економіки, збільшення обігу зброї та готівкових коштів формують сприятливе середовище для активізації організованих злочинних угруповань[32].

Нормативно-правову основу протидії організованій та транснаціональній злочинності становлять універсальні та регіональні міжнародні акти, серед яких ключове місце посідає Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності 2000 року (Палермська конвенція) разом із додатковими протоколами до неї[33]. На рівні Європейського Союзу відповідні стандарти деталізуються у низці директив, що регулюють окремі аспекти боротьби з найбільш небезпечними формами злочинності, зокрема у сфері торгівлі людьми, кіберзлочинності, екологічних правопорушень, а також заморожування та конфіскації активів, одержаних злочинним шляхом. Сукупність цих актів формує цілісну систему правових інструментів, спрямованих на забезпечення ефективного кримінально-правового реагування на сучасні виклики транснаціональної злочинності.

Разом із тим аналіз стану протидії організованій злочинності в Україні свідчить про наявність низки системних проблем, що обмежують ефективність кримінально-правового механізму. Однією з головних є недостатня результативність кримінального переслідування осіб, які належать до вищого рівня організованих злочинних структур, особливо тих, що інтегровані у політичні та економічні процеси. У цьому контексті особливого значення набуває феномен так званого «захоплення держави» (state capture), за якого впливові фінансово-промислові групи отримують можливість формувати державну політику у власних інтересах, використовуючи інститути публічної влади як інструмент реалізації приватних цілей. Така ситуація створює сприятливі умови для функціонування організованої злочинності на системному рівні та суттєво ускладнює її ефективне переслідування[34].

Особливу роль у структурі організованої злочинності відіграє відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом, яке забезпечує легалізацію незаконних прибутків та їх подальше використання у легальному економічному обігу. У цьому зв'язку недостатня ефективність заходів з протидії відмиванню коштів становить серйозну загрозу для функціонування всієї системи кримінальної юстиції. Гармонізація національного законодавства України з положеннями

[32] Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження (превенції) правопорушень та злочинів в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* 2024. Випуск 85. Ч. 4. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33.

[33] Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція) : Конвенція, Міжнародний документ від 15.11.2000. Ратифікована Верховною Радою України 04.02.2004 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789.

[34] Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. European Court of Auditors. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf.

відповідних директив Європейського Союзу у сфері боротьби з відмиванням грошей повинна супроводжуватися не лише формальним оновленням нормативної бази, але й забезпеченням належного рівня інституційної спроможності органів фінансового моніторингу, правоохоронних органів та судової системи.

Суттєвим викликом сучасності є також стрімкий розвиток кіберзлочинності та цифрових форм організованої злочинності. Використання інформаційних технологій значно розширює можливості злочинних угруповань щодо координації своєї діяльності, маскування незаконних операцій, а також здійснення правопорушень у транскордонному цифровому середовищі. У цих умовах гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері кібербезпеки та протидії кіберзлочинності, а також активна участь у міжнародних механізмах співробітництва, зокрема в рамках Європолу та Євроюсту, набувають принципового значення[35].

З огляду на транскордонний характер організованої злочинності, ефективна протидія їй є неможливою без налагодження дієвого міжнародного співробітництва. У цьому контексті важливим напрямом є інтеграція України у європейські механізми обміну інформацією, проведення спільних розслідувань та координації правоохоронної діяльності. Така інтеграція створює передумови для підвищення ефективності виявлення та припинення діяльності транснаціональних злочинних мереж.

Водночас сучасна кримінальна політика Європейського Союзу ґрунтується на принципі пріоритетності превенції злочинності над виключно репресивним реагуванням на вже вчинені правопорушення. Цей підхід знаходить своє відображення як у міжнародно-правових актах, так і у національних правових системах держав – членів ЄС, а також підтверджується науковими дослідженнями, які обґрунтовують більш високу ефективність профілактичних заходів порівняно із застосуванням виключно каральних інструментів[36].

Для України реалізація превентивного підходу набуває особливої актуальності в умовах воєнного стану, коли можливості держави щодо розширення ресурсного забезпечення правоохоронної системи є обмеженими. У таких умовах підвищення ефективності діяльності через розвиток превентивних механізмів є не лише бажаним, але й об'єктивно необхідним напрямом державної політики. Крім того, соціально-економічні наслідки війни – зростання безробіття, поширення соціальної дезадаптації, збільшення обігу зброї – створюють додаткові ризики криміналізації суспільних відносин, що потребує своєчасного превентивного реагування.

Особливого значення у цьому контексті набуває профілактика ювенальної злочинності. Європейські стандарти у цій сфері передбачають комплексний

[35] Угода між Урядом України та Європейською Комісією про фінансування заходу «Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні – фаза II». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-19#Text.

[36] Сокуренко В. В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2018 р.). Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. С. 13–14. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/1.pdf.

міжвідомчий підхід, який включає координацію діяльності правоохоронних органів, освітніх установ, соціальних служб, органів охорони здоров'я та органів місцевого самоврядування. Водночас реалізація таких підходів в Україні ускладнюється низкою факторів, серед яких – недостатній розвиток інституту пробації, відсутність повноцінної системи ювенальної юстиції, слабка міжвідомча взаємодія та обмежене фінансування відповідних програм. Воєнні обставини додатково загострюють ці проблеми, створюючи ризики зростання підліткової злочинності у середньостроковій перспективі[37].

Не менш важливим напрямом є забезпечення прав потерпілих від злочинів відповідно до стандартів Європейського Союзу. Сучасні європейські підходи передбачають не лише процесуальні гарантії участі потерпілих у кримінальному провадженні, але й комплексну систему їх підтримки, включаючи психологічну допомогу, захист від вторинної віктимізації та ефективні механізми відшкодування шкоди. В Україні зазначені інститути перебувають на стадії становлення, що зумовлює необхідність їх подальшого розвитку, особливо з огляду на масштабні наслідки воєнних дій та значну кількість осіб, які постраждали від злочинів.

Таким чином, протидія організованій та транснаціональній злочинності в Україні потребує комплексного підходу, що поєднує удосконалення нормативної бази, посилення інституційної спроможності правоохоронних органів, розвиток міжнародного співробітництва та впровадження ефективних превентивних механізмів. Лише за умов системної реалізації зазначених заходів можливе досягнення відповідності європейським стандартам та забезпечення належного рівня безпеки у сучасних умовах.

6. Перспективи імплементації та практичні рекомендації

Перспективи ефективної імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні визначаються комплексом взаємопов'язаних чинників, серед яких вирішальне значення має не лише нормативне забезпечення реформ, але й їх реальне інституційне втілення. Насамперед йдеться про наявність стійкої політичної волі до здійснення глибинних перетворень, яка повинна проявлятися не у декларативному проголошенні євроінтеграційного курсу, а у послідовному впровадженні змін, здатних трансформувати існуючу систему кримінальної юстиції відповідно до європейських стандартів.

Порівняльний аналіз досвіду держав – членів Європейського Союзу переконливо свідчить, що саме фактор політичної волі виступає основним детермінантом успішності антикорупційних та правових реформ. У тих державах, де існувала внутрішня мотивація правлячих еліт до подолання корупції та забезпечення верховенства права, трансформаційні процеси відбувалися відносно швидко та ефективно навіть за відсутності значного зовнішнього тиску. Натомість у випадках, коли реформи здійснювалися переважно під впливом зовнішніх вимог, без належної внутрішньої підтримки, їх результати виявлялися

[37] Сизоненко А.С. Міжнародно-правові стандарти запобігання ювенальній злочинності. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. Випуск 92. С. 106–114. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3267.

обмеженими та нестійкими. Така закономірність має принципове значення для визначення подальших перспектив розвитку України у сфері імплементації європейських стандартів.

Водночас сучасні умови функціонування української держави, зумовлені збройною агресією російської федерації, створюють специфічний контекст для реалізації реформаторських процесів. З одного боку, воєнний стан об'єктивно ускладнює проведення комплексних інституційних перетворень через концентрацію ресурсів на забезпеченні обороноздатності та стабільності держави. З іншого боку, саме в умовах глибоких соціально-політичних трансформацій формуються передумови для реалізації тих реформ, які у мирний час наштовхувалися на значний опір. Ослаблення впливу окремих олігархічних груп, посилення суспільного запиту на прозорість та підзвітність влади, а також зростання уваги міжнародних партнерів до внутрішніх процесів в Україні створюють своєрідне «вікно можливостей» для проведення системних змін у сфері протидії злочинності.

З урахуванням результатів проведеного дослідження доцільно сформулювати низку практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення процесу імплементації європейських стандартів у відповідній сфері.

По-перше, необхідним є розроблення та впровадження єдиного стратегічного документа, який би визначав комплексний підхід до гармонізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу. Такий документ має містити чітко визначені цілі, вимірювані індикатори ефективності, етапи реалізації та часові межі, а також охоплювати не лише нормативні зміни, але й інституційні аспекти, включаючи реформу судової системи, розвиток кадрового потенціалу та підвищення спроможності правоохоронних органів. Відсутність подібного стратегічного бачення обумовлює фрагментарність реформ і знижує їх загальну ефективність.

По-друге, пріоритетного значення набуває забезпечення реальної, а не формальної незалежності антикорупційних інституцій, зокрема Національного антикорупційного бюро України, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного агентства з питань запобігання корупції та Вищого антикорупційного суду. Досягнення цієї мети потребує вдосконалення процедур призначення та звільнення керівництва відповідних органів шляхом запровадження таких механізмів, які виключають домінуючий вплив будь-якої окремої гілки влади та забезпечують баланс інституційних повноважень. У цьому контексті корисним є врахування позитивного досвіду держав Європейського Союзу, де подібні рішення приймаються за участю кількох суб'єктів публічної влади.

По-третє, необхідно суттєво посилити систему протидії відмиванню доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню злочинності, забезпечивши повну відповідність національного законодавства європейським стандартам у цій сфері. Йдеться не лише про імплементацію положень відповідних директив Європейського Союзу, але й про підвищення ефективності діяльності органів фінансового моніторингу, удосконалення міжвідомчої взаємодії та впровадження сучасних аналітичних інструментів виявлення фінансових правопорушень.

По-четверте, важливим напрямом є інституціоналізація ролі громадянського суспільства, засобів масової інформації та міжнародних організацій у процесі моніторингу антикорупційних реформ і кримінального переслідування у справах про корупцію. Залучення незалежних суб'єктів до оцінювання ефективності державної політики сприяє підвищенню прозорості, підзвітності та довіри до правоохоронних органів, а також виступає додатковим запобіжником проти можливих зловживань.

По-п'яте, стратегічного значення набуває формування антикорупційної правової культури як на рівні суспільства в цілому, так і серед представників державного апарату. Такий процес має бути комплексним і довгостроковим, охоплюючи освітні програми, професійну підготовку кадрів, етичні стандарти поведінки та впровадження міжнародних практик у сфері запобігання корупції. Особливу роль у цьому відіграє адаптація національних підходів до міжнародних стандартів управління антикорупційними ризиками, зокрема відповідно до вимог ISO 37001:2016. Хоча результати таких заходів проявляються у середньо- та довгостроковій перспективі, саме вони забезпечують стійкість і незворотність реформ.

Таким чином, подальша імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні повинна здійснюватися як комплексний і системний процес, що поєднує нормативні, інституційні та соціально-правові компоненти. Лише за умови їх узгодженого розвитку можливе досягнення реальної відповідності європейським стандартам та формування ефективної системи кримінальної юстиції, здатної адекватно реагувати на сучасні виклики.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків щодо проблем та перспектив імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні в умовах сучасних викликів.

По-перше, встановлено, що євроінтеграційна трансформація системи кримінальної юстиції України набула ознак незворотного процесу та виступає визначальним напрямом модернізації правоохоронної, судової та прокурорської діяльності. Набуття Україною статусу країни-кандидата на вступ до Європейського Союзу у 2022 році не лише посилило обсяг міжнародно-правових зобов'язань держави, але й якісно змінило характер реформ, інтегрувавши їх у систему чітко структурованих вимог, пов'язаних із механізмами фінансової підтримки, інституційного моніторингу та оцінювання результативності.

По-друге, здійснений аналіз засвідчує, що, незважаючи на суттєві інституційні досягнення – зокрема формування спеціалізованої антикорупційної інфраструктури, запровадження електронних інструментів прозорості та реформування окремих сфер публічного управління, – загальна ефективність протидії корупції та організованій злочинності залишається недостатньою. Ключовою проблемою визначено стійкий розрив між нормативним рівнем імплементації європейських стандартів і фактичною результативністю правозастосування, що проявляється, зокрема, у обмеженій кількості обвинувальних вироків у справах про високорівневу корупцію та діяльність організованих злочинних угруповань.

По-третє, обґрунтовано, що воєнний стан виступає подвійним за своїм впливом чинником: з одного боку, він об'єктивно ускладнює проведення системних реформ через обмеженість ресурсів та концентрацію державних зусиль на забезпеченні безпеки; з іншого – створює унікальне «вікно можливостей» для реалізації глибинних інституційних перетворень. Посилення суспільного запиту на доброчесність публічної влади, безпрецедентний рівень міжнародної підтримки та ослаблення традиційних центрів політико-економічного впливу формують сприятливі передумови для здійснення тих реформ, які раніше залишалися заблокованими.

По-четверте, доведено, що ефективна імплементація європейських стандартів у сфері протидії злочинності не може обмежуватися виключно законодавчими змінами, а потребує комплексного підходу, який охоплює інституційне зміцнення правоохоронної та судової системи, підготовку висококваліфікованих кадрів, формування належної правозастосовної практики, розвиток антикорупційної правової культури та забезпечення активної участі громадянського суспільства. Порівняльний аналіз досвіду держав – членів Європейського Союзу підтверджує відсутність універсальної моделі реформування, водночас дозволяє виокремити базові принципи, дотримання яких є необхідною умовою їх успішності: реальна інституційна незалежність антикорупційних органів, невідворотність відповідальності, прозорість і підзвітність публічної влади, а також усталена суспільна нетерпимість до корупційних практик.

По-п'яте, встановлено, що досягнення відчутних результатів у сфері імплементації європейських стандартів у кримінальній політиці потребує не лише належного нормативного та інституційного забезпечення, але й наявності послідовної політичної волі та цілеспрямованої діяльності органів державної влади у середньостроковій перспективі. З урахуванням досвіду держав Європейського Союзу, мінімальний горизонт отримання стійких результатів від системних реформ у цій сфері становить кілька років безперервної та узгодженої реалізації відповідних заходів.

Таким чином, повоєнне відновлення України та її стратегічна орієнтація на членство в Європейському Союзі створюють унікальне поєднання стимулів і можливостей для здійснення комплексної трансформації системи протидії злочинності. Реалізація цього потенціалу потребує переходу від формальної імплементації норм до забезпечення їх реальної дієвості, що є визначальною умовою досягнення відповідності європейським стандартам та утвердження принципу верховенства права як фундаменту функціонування сучасної правової держави.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснено комплексний аналіз проблем та перспектив імплементації європейських стандартів у сфері протидії злочинності в Україні в умовах сучасних викликів, зокрема в контексті збройної агресії, воєнного стану та активізації євроінтеграційних процесів. Досліджено теоретико-правові засади формування кримінальної політики Європейського Союзу та визначено ключові міжнародно-правові стандарти, що підлягають імплементації в національне законодавство України.

Проаналізовано сучасний стан виконання Україною зобов'язань за Угодою про асоціацію з ЄС, встановлено позитивну динаміку гармонізації законодавства та інституційного розвитку, а також окреслено нерівномірність прогресу за окремими напрямами, зокрема у сфері протидії корупції та організованій злочинності. Обґрунтовано, що, незважаючи на створення розгалуженої антикорупційної інфраструктури та впровадження сучасних інструментів прозорості, ключовою проблемою залишається розрив між нормативною імплементацією європейських стандартів та їх практичною реалізацією у правозастосовній діяльності.

Окрему увагу приділено аналізу проблем гармонізації кримінального та кримінально-процесуального законодавства України із правом Європейського Союзу, зокрема у частині забезпечення правової визначеності, ефективності кримінального переслідування та дотримання процесуальних гарантій у кримінальному провадженні. Висвітлено специфіку протидії організованій та транснаціональній злочинності в умовах воєнного часу, акцентовано на зростанні ролі кіберзлочинності, фінансових правопорушень та необхідності посилення міжнародного співробітництва.

Доведено, що ефективна імплементація європейських стандартів потребує комплексного підходу, який охоплює не лише законодавчі зміни, але й інституційне зміцнення правоохоронної та судової системи, формування антикорупційної культури та активне залучення громадянського суспільства.

Сформульовано практичні рекомендації щодо вдосконалення процесу гармонізації, серед яких особливе значення мають розроблення єдиного стратегічного документа, забезпечення незалежності антикорупційних органів, посилення протидії відмиванню коштів та впровадження превентивних механізмів.

Зроблено висновок, що сучасний етап розвитку України створює унікальні передумови для глибинної трансформації системи кримінальної юстиції, а реалізація євроінтеграційного потенціалу у цій сфері є визначальною умовою утвердження принципу верховенства права та забезпечення ефективної протидії злочинності.

Література

1. Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС / Служба Віце-прем'єр-міністра України. 23.06.2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes

2. Мазаракі А., Мельник Т. Співробітництво України з ЄС у сфері запобігання й протидії корупції. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2023. № 2. С. 4–33. DOI: https://doi.org/10.31617/3.2023(127)01

3. Special Report 23/2021: Reducing grand corruption in Ukraine: several EU initiatives, but still insufficient results. *European Court of Auditors.* URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR21_23/SR_fight-against-grand-corruption-in-Ukraine_EN.pdf

4. Житний О.О., Рибалко Г.С., Слінько Д.С. Основи кримінальної політики Європейського Союзу : навчальний посібник. Харків, 2022. 147 с. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/8b815635-47c1-4af0-9502-07df38b45cd9/.pdf

5. Договір про Європейський Союз (Маастрихт, 07.02.1992) та Договір про функціонування Європейського Союзу (Рим, 25.03.1957): консолідовані версії станом на 30.03.2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

6. Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (Палермська конвенція) від 15.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_789

7. Конвенція ООН проти корупції від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text

8. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173) від 27.01.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text

9. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією від 04.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text

10. Конвенція Ради Європи про відмивання доходів від 16.05.2005. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_948#Text

11. Гавриленко В.В. Імплементація міжнародно-правових стандартів щодо попередження правопорушень. *Науковий вісник УжНУ*. 2024. Вип. 85. С. 226–232. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.33

12. Звіт про виконання Угоди про асоціацію Україна–ЄС за 2025 рік. Київ, 2026. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit-pro-vykonannya-Ugody-pro-asotsiatsiyu-za-2025-r.pdf

13. Prozorro: публічні закупівлі України. URL: https://prozorro.gov.ua/uk

14. Corruption Perceptions Index 2021. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/cpi/2021

15. Council of Europe: GRECO. Fourth Evaluation Round. Ukraine. 2020. URL: https://www.coe.int/en/web/greco

16. Рішення Конституційного Суду України від 27.10.2020 № 13-р/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-20#Text

17. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

18. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

19. Антикорупційна ініціатива ЄС в Україні (EUACI). URL: https://euaci.eu/ua/

20. Institutional Arrangements to Combat Corruption. UNDP. 2005. URL: https://www.un.org/ruleoflaw/files/10%20Institutional%20arrangements%20to%20combat%20corruption_2005.pdf

21. Міжнародний стандарт ISO 37001:2016. URL: https://wiki.nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/11/22.-ISO-37001_2016_ukr.pdf

22. Осипчук Р.С., Годуєва К.І. Міжнародні стандарти у діяльності національного антикорупційного бюро України. Збірник тез міжнародної конференції (м. Харків, 22 вересня 2021 р.). С. 38–43. URL: https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2545/zbirnyk_konf_forum_20210922.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

23. Угода між Урядом України та Європейською Комісією (EUACI II). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_005-19#Text

24. Сокуренко В. В. Запобігання злочинності як фундаментальна проблема теоретичної і прикладної кримінології. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 листоп. 2018 р.). Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ, 2018. С. 13–14. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_11_2018/pdf/1.pdf

25. Сизоненко А.С. Міжнародно-правові стандарти запобігання ювенальній злочинності. 2021. С. 106–114. DOI: https://doi.org/10.32837/apdp.v0i92.3267

Information about the authors:
Tymchyshyn Andriy Mykhailovych,
Doctor of Law Sciences, Professor,
Professor of the Department of Military Training,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas
15, Karpatska Str., Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine

Bezpalko Serhiy Viktorovych,
Candidate of Law Sciences,
Associate professor,
Head of the Main Directorate of the National Police
in Ivano-Frankivsk region
15, Akademika Sakharova Str., Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-21

СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗАПОБІГАННЯ ВІЙСЬКОВИМ ЗЛОЧИНАМ

Ткаченко П. І.

ВСТУП

В умовах сучасних викликів нагальною потребою є забезпечення високого рівня обороноздатності Збройних Сил України, що зумовлює актуальність питань підтримання військової дисципліни та правопорядку у військовому середовищі. Одним із чинників, який негативно впливає на внутрішню ста більність та функціонування військових підрозділів, є вчинення військово-службовцями злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби.

Аналіз розвитку військової злочинності протягом останніх років дає підстави констатувати наявність певних викликів у сфері забезпечення військової дисципліни та правопорядку в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України. У цьому контексті простежуються зміни у стані суспільних правовідносин, безпосередньо пов'язаних із порядком проходження військової служби, що потребує належної наукової уваги та подальшого дослідження.

Разом з тим, результати аналізу сучасного стану військової злочинності свідчать про наявність окремих організаційно-правових викликів у діяльності органів військового правоохоронного блоку та управління. Зокрема, існуючі заходи не завжди повною мірою узгоджуються з актуальними потребами протидії криміногенним процесам у військовому середовищі. У зв'язку з цим актуалізується необхідність подальшого вдосконалення цілісної системи запобігання і протидії військовій злочинності, яка має базуватися на результатах комплексних кримінологічних досліджень.

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми, свідчить про те, що науково-теоретичній розробці її різних аспектів присвятили свої праці такі вітчизняні вчені, як Г. М. Анісімов, О. М. Артеменко, В. О. Бугаєв, Н. А. Дмитренко, Ю. П. Дзюба, М. Б. Головко, В. В. Голіна, Т. Ю. Касько, А. О. Кавунська, Д. Ю. Купар, О. В. Обиход, А. М. Ониськів, М. І. Панов, О. Р. Полегенька, Є. Б. Пузиревський, М. І. Карпенко, М. Г. Колодяжний, М. С. Туркот, М. М. Сенько, В. М. Стратонов, Є. Л. Стрельцов, О. О. Шкута, С. О. Харитонов, М. С. Цуцкірідзе, Н. П. Фєрьєва, а також інші науковці, чиї здобутки формують методологічне та прикладне підґрунтя сучасних досліджень проблематики військової злочинності та запобігання їй.

1. Стан наукового дослідження військових кримінальних правопорушень

Насамперед слід відзначити, що аналіз наукових публікацій періоду незалежності України свідчить про опосередкований характер дослідження проблем запобігання злочинам проти встановленого порядку несення або

проходження військової служби. Переважна більшість українських учених зосереджували увагу на кримінально-правових аспектах, при цьому ключовим предметом аналізу виступали загальні питання кримінальної відповідальності за військові злочини.

Серед наукових робіт, які висвітлюють кримінально-правові та кримінологічні проблеми військової злочинності, варто відзначити низку дисертаційних досліджень, виконаних на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Зокрема, слід назвати праці таких українських науковців, як: Бугаєв В.О. (Військові злочини і покарання, 2002)[1]; Пузиревський Є.Б. (Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам, 2011)[2]; Касько Т.Ю. (Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження військової служби, 2015)[3]; Артеменко О.М. (Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти порядку проходження військової служби, 2018)[4]; Купар Д.Ю. (Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби, 2018)[5]; Полегенька О.Р. (Суб'єкт військових злочинів, 2019)[6]; Сенько М.М. (Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби, 2005)[7]; Кавунська А.О. (Кримінально-правова та кримінологічна характеристика дезертирства в Україні, 2023)[8]; Туркот М.С. (Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем, 2007)[9]; Ониськів А.М. (Кримінальна відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці, 2017)[10]; Дмитренко Н.А. (Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності в Збройних Силах України, 2020)[11]; Фєрьєва Н.П. (Кримінальна відповідальність за погрозу або

[1] Бугаєв В.О. Військові злочини і покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2002. 130 с.

[2] Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 186 с.

[3] Касько Т.Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 264 с.

[4] Артеменко О.М. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти порядку проходження військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 226 с.

[5] Купар Д.Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 153 с.

[6] Полегенька О.Р. Суб'єкт військових злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Кривий Ріг, 2019. 216 с.

[7] Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2005. 147 с.

[8] Кавунська А.О. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика дезертирства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Миколаїв, 2023. 261 с.

[9] Туркот М.С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2007. 201 с.

[10] Ониськів А.М. Кримінальна відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 196 с.

[11] Дмитренко Н.А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності в Збройних Силах України : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Одеса, 2020. 235 с.

насильство щодо начальника (стаття 405 Кримінального кодексу України), 2023)[12]; Обиход О.В. (Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби, 2025)[13] та ін.

У контексті кримінологічного вивчення військової злочинності привертають увагу наукові результати, отримані Є.Б. Пузиревським, який у своїй дисертації комплексно охарактеризував стан і зміст цього явища станом на 2011 рік. Дослідник визначив ключові ознаки військової злочинності, її місце у структурі загальної злочинності, особливості співвідношення з суміжними криміногенними утвореннями, а також окреслив основні пріоритети запобігання та протидії таким правопорушенням. У роботі запропоновано критерії й класифікацію військових злочинів, встановлено детермінанти їх виникнення та обґрунтовано кримінологічну однорідність відповідної системи злочинної діяльності. Вчений також здійснив аналіз функціонування механізму протидії військовій злочинності крізь призму кримінологічної парадигми тих часів. Ним розкрито зміст загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання, а також особливості віктимологічної профілактики у сфері військових злочинів, що дозволило теоретично обґрунтувати ефективні напрями профілактичного впливу на вказане криміногенне явище[14] [15].

Заслуговують на увагу положення монографічного дослідження О.М. Артеменка, які присвячено ґрунтовному кримінологічному аналізу найбільш поширеної групи військових злочинів, спрямованих проти порядку проходження військової служби і передбачених статтями 407–409 КК України. У науковій праці надано кримінологічну характеристику досліджуваних злочинів. Вивчено їх кількісні та якісні показники (рівень, структура, динаміка, латентність, географія, «ціна»), досліджено особу злочинця-військовослужбовця, який порушив порядок проходження військової служби, розроблено його типологію. Проаналізовано детермінацію вказаних злочинів, що дало змогу запропонувати комплекс перспективних заходів їх запобігання[16].

Монографічне дослідження М.І. Карпенка та Н.П. Фєрьєвої торкаються кримінологічних аспектів погрози або насильства щодо начальника, кримінальна відповідальність за які передбачена, ст. 405 КК України. Зміст монографії розкриває кримінально-правові і кримінологічні питання військового кримінального правопорушення за ст. 405 КК України. Розглянуті витоки кримінальної відповідальності за погрозу або насильство щодо командира/ начальника, суспільна небезпечність зазначеного військового кримінального

[12] Фєрьєва Н.П. Кримінальна відповідальність за погрозу або насильство щодо начальника (стаття 405 Кримінального кодексу України) : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Київ, 2023. 215 с.

[13] Обиход О.В. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Київ, 2025. 249 с.

[14] Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 186 с.

[15] Обиход О.В. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Київ, 2025. 249 с.

[16] Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження : монографія / О. М. Артеменко; [наук. ред. В. В. Голіна]. Харків : Право, 2019. 224 с.

правопорушення, здійснено юридичний аналіз складу вказаного військового злочину, проаналізовані спеціальні питання кримінальної відповідальності останнього. Досліджені заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до військовослужбовців, які порушили відносини підлеглості, застосувавши погрозу або насильство щодо командира або начальника. Розглянуті питання кримінологічної характеристики, запобігання вказаного військового кримінального правопорушення та протидія його вчиненню[17].

Дослідники Одеського державного університету внутрішніх справ Н.А. Дмитренко та О.О. Шкута у своєму монографічному дослідженні ґрунтовно проаналізували сучасний стан злочинності у Збройних Силах України та окреслили коло ключових проблем, що зумовлюють її поширення. Автори підкреслюють, що кримінальні правопорушення, учинювані військовослужбовцями, перетворилися на одну з найбільш критичних загроз для функціонування військової організації держави, що потребує посиленої уваги не лише з боку органів державної влади, а й громадськості. Особливу актуальність цьому питанню надає суттєве зростання кількості як військових, так і загальнокримінальних правопорушень у війську, що різко активізувалося після початку збройної агресії рф проти України у 2014 році та посилилося у наступні роки. Окрему увагу дослідники приділяють проблемі загальнокримінальних правопорушень у військах, частка яких становить близько 20% усіх зареєстрованих діянь, а також масштабам латентної злочинності, яка істотно спотворює реальну картину криміногенної ситуації. У монографії виокремлено низку чинників, що детермінують військову злочинність: відсутність комплексної модернізації Збройних Сил України, консервація негативних соціальних явищ, успадкованих з радянського періоду, недостатній рівень фінансування та соціального забезпечення військовослужбовців, поширення корупційних практик і злочинних груп у військах, зростання кількості самовільних залишень служби, суїцидів та дисциплінарних порушень. На основі отриманих результатів автори обґрунтовують необхідність оновлення кримінологічної характеристики військової злочинності та розроблення нової моделі її запобігання. Структура монографії охоплює теоретико-методологічні засади дослідження, кримінологічний аналіз стану і детермінант злочинності у військовому середовищі, а також обґрунтування профілактичних заходів із урахуванням зарубіжного досвіду та потреб національного законодавства[18].

У дисертаційному дослідженні Кавунської А.О. здійснено комплексний історико-правовий аналіз становлення норм про кримінальну відповідальність за дезертирство в Україні, у межах якого виокремлено шість ключових історичних етапів розвитку відповідного правового регулювання. Це дало змогу авторці запропонувати власне, концептуально обґрунтоване визначення дезертирства як

[17] Карпенко М.І., Фєрьєва Н.П. Погроза або насильство щодо начальника за статтею 405 Кримінального кодексу України: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти : монографія / за заг. ред. М.І. Карпенка. Київ : Національний університет оборони України, 2024. 261 с.

[18] Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Н.А. Дмитренко, О.О. Шкута. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 186 с.

умисного протиправного порушення військовослужбовцем установленого порядку проходження військової служби шляхом самовільного залишення військової частини чи місця служби або нез'явлення до місця служби у разі призначення, переведення, повернення з відрядження, відпустки чи лікувального закладу, вчиненого з метою ухилення від подальшого виконання військового обов'язку. У межах дослідження також ідентифіковано та проаналізовано комплекс причин і умов, що зумовлюють учинення дезертирства військовослужбовцями Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, з особливим акцентом на чинники, які притаманні правовому режиму – воєнного стану. Окреме місце у дисертаційному дослідженні відведено формуванню кримінологічних портретів військовослужбовців, схильних до вчинення дезертирства. Авторкою запропоновано типологію таких осіб залежно від умов служби та характеру обстановки, зокрема: 1) у мирний час; 2) у період ведення бойових дій; 3) в умовах особливого періоду та воєнного стану. Крім того, здійснено ґрунтовний аналіз зарубіжних моделей запобігання дезертирству та окреслено напрями імплементації позитивного іноземного досвіду у вітчизняне законодавство[19].

Також захищено дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук, зокрема: С.О. Харитонова на тему: «Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації» в якій вченим розв'язано наукову проблему формування концептуальних засад кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби в Україні.

Автором обґрунтовано необхідність системного оновлення підходів до правової охорони військових правовідносин та визначено місце інституту військових злочинів у структурі кримінального права. Разом з тим, у дисертаційному дослідженні здійснено ґрунтовний історико-правовий аналіз розвитку військових злочинів: від норм Римського права та Руської Правди до сучасного Кримінального кодексу України. Дослідник визначив соціальні, кримінологічні, нормативні та історичні підстави криміналізації злочинів проти порядку військової служби. Підкреслено, що їх суспільна небезпечність пов'язана з прямим впливом на обороноздатність держави, боєздатність військ і національну безпеку. У роботі наголошено на специфіці військових злочинів, зокрема на бланкетному характері їх диспозицій. Військова злочинність визначається як подвійна: діяння одночасно суперечить нормам кримінального права і положенням військового та адміністративного законодавства, які регулюють порядок несення служби. Харитонов С.О. уточнює родовий об'єкт військових злочинів як систему суспільних відносин, що забезпечують належне проходження військової служби. Запропоновано структуру видових об'єктів, що охоплюють підлеглість, порядок перебування на службі, військове майно, техніку, спеціальні служби, державну таємницю, службові повноваження, виконання обов'язків у бою та дотримання правил війни. Проаналізовано механізм заподіяння шкоди, який полягає у порушенні або деформації внутрішніх соціальних зв'язків у межах військової служби. У дисертації

[19] Кавунська А.О. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика дезертирства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Миколаїв, 2023. 261 с.

зроблено важливі висновки щодо місця інституту військових злочинів у системі кримінального права. Наголошено, що інститут є самостійним, системним та структурованим, проте взаємодіє з іншими інститутами Особливої частини КК України на засадах координації, а не субординації. Обґрунтовано поділ військових злочинів на групи відповідно до їхніх видових об'єктів. Автор запропонував підходи до кваліфікації військових злочинів, визначивши принципи, якими має керуватися правозастосування. Окремо розглянуто ситуації співучасті цивільних осіб та груп військовослужбовців. Проаналізовано спеціальні види покарань, зокрема позбавлення військового звання та проблеми застосування тримання в дисциплінарних батальйонах. Завершальним результатом дослідження стали конкретні пропозиції «de lege ferenda» щодо внесення змін до КК України та Закону України «Про Національну поліцію» з метою підвищення ефективності протидії військовим злочинам та вдосконалення правового механізму їх кваліфікації і покарання[20].

Вітчизняний дослідник М.І. Карпенко на рівні докторської дисертації розглянув «Теоретико-методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України» серед положень якої вчений, спираючись на історико-правові джерела, запропонував власну періодизацію розвитку законодавства про військові злочини на українських землях та провів порівняльний аналіз. Автор узагальнив соціально-правові чинники, які обумовлюють криміналізацію військових злочинів. До них віднесено суспільну небезпечність посягань на військовий правопорядок, їх відповідність Конституції та військовому законодавству, історичну спадкоємність правових заборон, їхню моральну виправданість та узгодженість із міжнародними стандартами у сфері безпеки військовослужбовців. Доведено, що родовим об'єктом військових злочинів є весь комплекс суспільних відносин, пов'язаних із забезпеченням належного функціонування військової служби та воєнної безпеки держави. У зв'язку з цим, вченим запропоновано перейменувати розділ XIX КК України на «Кримінальні правопорушення проти воєнної безпеки України» та побудувати нову, більш логічну систему військових кримінальних правопорушень. Автор представив варіант нової структури цього розділу, який складається з трьох глав: 1) кримінальні правопорушення проти порядку комплектування сектору безпеки і оборони України; 2) військові кримінальні правопорушення; 3) кримінальні правопорушення проти порядку забезпечення режиму особливого періоду. У роботі сформульовано пропозиції щодо конкретизації диспозицій окремих статей КК України, що регулюють відповідальність військовослужбовців. Йдеться про уточнення ознак об'єктивної сторони, визначення матеріальної шкоди, узгодження критеріїв тяжких наслідків, а також удосконалення змісту статей, які передбачають відповідальність за злочини в умовах особливого періоду чи бойової обстановки. Автор наголошує на необхідності вдосконалення Дисциплінарного статуту Збройних Сил України шляхом закріплення законодавчого визначення дисциплінарного проступку та його ознак, що дозволить ефективніше розмежовувати дисциплінарні,

[20] Харитонов С.О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 450 с.

адміністративні та кримінальні правопорушення у військовій сфері. Крім того, в дослідженні звертається увага на важливість законодавчого уточнення понять «особливий період» та «бойова обстановка», адже нечіткість цих категорій ускладнює кваліфікацію військових злочинів і призводить до помилок у судовій практиці. Пропонується уніфікувати ці дефініції та включити до «особливого періоду» стадію демобілізації та відбудовний етап. Проаналізовано судову практику за статтями 407–409 КК України. Автор зауважує, що масове застосування звільнення з випробуванням у 2015–2018 роках не сприяло зменшенню військової злочинності і потребує перегляду. Окремо визначено перелік військових злочинів, за якими можливе звільнення особи від кримінальної відповідальності на загальних підставах, передбачених КК України. Завершує виклад порівняльно-правове дослідження законодавства інших держав. На основі цього аналізу запропоновано вилучити окремі статті з розділу XIX КК України, розширити перелік кримінальних проступків у військовій сфері та перенести частину адміністративних правопорушень до кримінального права, підвищивши відповідальність за їх учинення[21].

Ще у своїй дисертації (станом на 2020 рік) видатний вітчизняний вчений М.І. Карпенко звертав увагу на те, що інтерес до проблематики військових злочинів у науковому середовищі дещо зріс. Якщо протягом перших двох десятиліть незалежності було захищено лише сім кандидатських робіт, присвячених окремим складам військових злочинів, то нині їхня кількість значно більша. Станом на 2020 рік налічувалось п'ятнадцять дисертацій, присвячених кримінальній відповідальності за військові злочини, а також шість досліджень з історії військового законодавства, кримінології та одне – з криміналістики, що стосується методики розслідування діянь, передбачених ст. 406 КК України. Такий приріст наукових праць, на думку вченого, свідчить про актуальність тематики та потребу в узагальненні теоретичних напрацювань. Це, у свою чергу, обумовлює необхідність продовження комплексних досліджень здатних не лише систематизувати наявні підходи, а й запропонувати рішення для вдосконалення кримінально-правової охорони військового правопорядку та елементів воєнної безпеки держави. Окремо дослідником підкреслюється, що в останні роки в Україні ухвалено низку нормативних актів, спрямованих на оборонну реформу, що потребує оновленого переосмислення положень розділу XIX Особливої частини КК України. У цьому контексті подальші наукові дослідження мають охоплювати питання кримінальної відповідальності за правопорушення, які можуть підривати воєнну безпеку України в умовах триваючої збройної агресії рф проти України[22].

Водночас, на нашу думку, у сучасних умовах питання запобігання та протидії військовим злочинам набувають особливої наукової й практичної значущості. Це зумовлено не лише суттєвими змінами, яких зазнав чинний КК України в частині посилення кримінальної відповідальності за посягання на встановлений порядок несення або проходження військової служби, але й

[21] Карпенко М.І. Теоретико–методологічне дослідження злочинів проти встановлюного порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 547 с.

[22] Там само.

специфікою триваючого дії правового режиму – воєнного стану у зв'язку із широкомасштабною збройною агресією рф проти України. У таких умовах підвищується суспільна небезпека діянь військовослужбовців, оскільки будь-яке відхилення від вимог законодавства може мати критичні наслідки для обороноздатності, управління військами та забезпечення національної безпеки.

У продовження дослідження стану наукової розробленості проблематики запобігання військовим злочинам заслуговують на увагу положення науково-практичного посібника, підготовленого вже згаданим раніше українським ученим М.І. Карпенком, який обґрунтував необхідність формування окремого кримінологічного напряму – військової кримінології. У своїй праці автор здійснив системний аналіз теоретичних і практичних засад протидії військовій злочинності, виокремивши її як специфічне кримінологічне явище, що обумовлене особливостями воєнного стану, мобілізаційних процесів та трансформацій сектору безпеки й оборони. Детально досліджено динаміку військової злочинності у Збройних Силах України та інших військових формуваннях утворених відповідно до законів України, підкреслено суттєве зростання кількісних показників кримінальних правопорушень, пов'язаних як із загальнокримінальною, так і з військовою злочинністю. Автор наголошує на дисбалансі між масштабами вчинених кримінальних правопорушень та результатами їх досудового розслідування, що є наслідком відсутності в Україні спеціалізованої системи військової юстиції. На підставі аналізу вчений доходить висновку, що без створення військових судів, військової прокуратури, та ефективної військової поліції забезпечити належний рівень протидії військовій злочинності неможливо. Варто зауважити, що важливим внеском автора є ідея розроблення комплексної Стратегії запобігання і протидії військовій злочинності, яка має інтегрувати діяльність органів державної влади, оборонного сектору, органів військового управління, місцевого самоврядування, громадського сектору та наукової спільноти. У науково-практичному посібнику визначено ключові елементи такої Стратегії: аналіз сучасного стану військової злочинності, окреслення проблем, що зумовлюють її поширення, формування цілей, індикаторів ефективності, механізмів міжвідомчої взаємодії та ресурсного забезпечення. Таким чином, праця М.І. Карпенка не лише поглиблює кримінологічне розуміння військової злочинності, а й пропонує науково обґрунтований підхід до формування державної політики у сфері протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються військовослужбовцями, роблячи вагомий внесок у розвиток військової кримінології як новітнього напряму вітчизняної науки[23].

Крім того, серед наукових статей, опосередковано присвячених проблематиці військової злочинності, можемо звернути увагу на дослідження М.І. Карпенка «Поняття та загальна характеристика військової злочинності як наукова і прикладна проблема», у якому автор здійснив аналіз поняття та сучасного стану військової злочинності в Україні в умовах особливого періоду.

[23] Карпенко М.І. Військова кримінологія: кримінологічні аспекти запобігання і протидії військовій злочинності : наук.-практ. посіб. / наук. ред. П.П. Богуцький. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 240 с.

У статті обґрунтовується, що загострення криміногенної ситуації у військовому середовищі потребує суттєвого посилення ролі державних інституцій у забезпеченні військової дисципліни та правопорядку. На думку дослідника, першочерговим кроком у цьому напрямі має стати відновлення повноцінного функціонування органів військової юстиції, зокрема військової прокуратури та військових судів, а також ухвалення Закону України «Про Військову поліцію», проект якого тривалий час перебуває на розгляді Верховної Ради України. Додаткового зміцнення потребують і слідчі підрозділи Державного бюро розслідувань, яким нині підслідні військові кримінальні правопорушення. Автор підкреслює, що без всебічного посилення інституційних спроможностей сектору безпеки та оборони, у тому числі кадрового, процесуального й організаційного забезпечення діяльності компетентних органів, зупинити негативні тенденції у сфері військової злочинності практично неможливо. Саме тому держава має невідкладно застосувати комплекс узгоджених заходів, спрямованих на стабілізацію криміногенної ситуації у військах та істотне зниження рівня злочинності серед військовослужбовців у Силах оборони України[24].

Заслуговує уваги праця М.Г. Колодяжного присвячена питанням детермінації та запобігання військовій злочинності. Автор систематизував причини та умови вчинення військових злочинів у розрізі макро-, мікро- та індивідуального рівнів, окресливши широкий спектр соціальних, організаційних, особистісних чинників, що формують криміногенне середовище у військових формуваннях України. Значну увагу приділено питанням удосконалення системи запобігання військовим кримінальним правопорушенням, зокрема в частині підвищення ефективності загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів. Представлені висновки є важливим науковим підґрунтям для подальших досліджень військової злочинності та слугують методологічною основою для розроблення нових підходів до запобігання кримінальним правопорушенням у секторі оборони України[25].

2. Обмеженість кримінологічного підходу у дослідженнях

Важливим науковим підґрунтям для розвитку вітчизняної доктрини військової кримінології стала колективна монографія В.М. Стратонова та Є.Л. Стрельцова за участі М.І. Карпенка, С.А. Шалгунової, О.В. Дуйловського, І.В. Колосова, І.В. Басистої, М.С. Туркота та інших «Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика» (2015). У цьому фундаментальному дослідженні комплексно охоплено ключові проблеми протидії військовій злочинності, зокрема питання реформування воєнної правоохоронної системи та створення ефективного механізму боротьби з військовими злочинами; особливості кримінально-процесуальної діяльності у сфері їх розслідування; міжнародно-правові підходи до визначення та кваліфікації військових злочинів; а також криміналістичну методику розслідування окремих складів таких правопорушень. Окрему увагу приділено

[24] Карпенко М.І. Поняття та загальна характеристика військової злочинності як наукова і прикладна проблема. *Інформація і право*. 2025. № 1. С. 223–233.

[25] Колодяжний М.Г. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 4. С. 191–197.

кримінологічній характеристиці та запобіганню злочинам і правопорушенням серед військовослужбовців Національної гвардії України, що у контексті здійсненого історико-правового аналізу дозволило встановити глибинні передумови формування детермінант протиправної поведінки у внутрішніх військах МВС України/Національній гвардії України та окреслити специфічні фактори, які й надалі впливають на рівень криміногенності в цих підрозділах. Зокрема, дослідження еволюції організаційної структури військ, змін у дисциплінарній практиці, процесів реформування та умов проходження служби дало змогу визначити системні чинники, що зумовлюють виникнення військових злочинів, а також сформувати науково обґрунтовані підходи до протидії їм.

Разом з тим, дослідниками виокремлено низку особливостей військової злочинності, зокрема структуру мотивації правопорушників, специфіку механізму злочинної поведінки, обмеженість сфери та умов вчинення правопорушень. Системний аналіз профілактичних заходів, спрямованих на запобігання насильницьким, корисливим та необережним діянням серед військовослужбовців, дав змогу авторам обґрунтувати взаємозалежність між попереднім способом життя військовослужбовця, його певними характеристиками, соціальним досвідом та ймовірністю вчинення злочинів у специфічних умовах служби. Детально окреслено роль медичного відбору, якісного формування особових справ, виявлення зв'язків з неформальними та потенційно криміногенними групами, а також значення контролю за поведінкою військовослужбовців на різних етапах служби. Монографія сформувала одну з найґрунтовніших наукових баз щодо військових злочинів у період початку російської агресії проти України та заклала методологічні основи для подальших кримінально-правових і кримінологічних досліджень у цій сфері[26].

Значно ширше коло питань, пов'язаних із особливостями кримінальної відповідальності у військовій сфері, розкривають і дослідження фахівців у галузі кримінального права. Зокрема, у науковій статті Л.А. Остапенко та М.Б. Головко «Спеціальний суб'єкт військових злочинів» детально проаналізовано доктринальне й законодавче розуміння спеціального суб'єкта військових злочинів та визначено критерії, за якими формується коло осіб, спроможних нести кримінальну відповідальність за діяння, передбачені статтями Розділу XIX Особливої частини КК України. Автори звертають увагу на комплексність цього поняття, що охоплює як юридично визначені статусні характеристики (належність до військової служби, вид військової служби, виконання службових обов'язків), так і фактичні ознаки, які відображають специфіку правового становища військовослужбовця. Дослідження є важливим внеском у розвиток сучасної доктрини військових кримінальних правопорушень, оскільки воно конкретизує зміст спеціального суб'єкта та усуває низку дискусійних питань, що мають значення для правильної кваліфікації

[26] Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика: колективна монографія / за заг. ред. В.М. Стратонова, Є.Л. Стрельцова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. 340 с.

військових злочинів та удосконалення правозастосовної практики у сфері військової юстиції[27].

Важливим внеском в розвиток юридичної науки та відповідно підґрунтям даного дослідження стала монографія видана у 2023 році «Військові правопорушення та воєнні злочини: історія, теорія та практика» за загальною редакцією В.М. Стратонова. Колектив авторів розкрив важливі питання, пов'язані з військовими кримінальними правопорушеннями, зокрема, такі як: кримінологічна характеристика особи військового злочинця, який самовільно залишив військову частину або місце служби; значення військових насильницьких кримінальних правопорушень; принцип розмежування (відмінності) як підґрунтя для кваліфікації військових злочинів тощо[28] [29].

Окремі положення колективної монографії, виданої у 2024 році «Актуальні питання теорії та практики правозастосування» за загальною редакцією професора О.В. Кириченка, розкривають теоретико-прикладні аспекти детермінації самовільного залишення військової частини або місця служби, акцентуючи увагу на багаторівневій природі цього явища та необхідності комплексного аналізу макро-, мікро- й індивідуальних чинників, що формують криміногенне середовище у військових формуваннях. У дослідженні підкреслюється, що політичні, соціально-економічні й організаційні трансформації на макрорівні поєднуються з окремими, зокрема культурними та дисциплінарними дисфункціями мікросередовища, які безпосередньо впливають на поведінку військовослужбовців, тоді як індивідуальні особливості суб'єкта визначають специфіку його реагування на ці детермінанти. Такий підхід дозволяє розглядати самовільне залишення військової частини або місця служби як багатогранне кримінологічне явище, що потребує міждисциплінарних методів пізнання та удосконалення системи заходів запобігання та відповідно становить підґрунтя для подальших кримінологічних досліджень феномену військової злочинності[30] [31].

Серед фундаментальних навчальних видань у галузі кримінології особливої уваги заслуговує підручник «Кримінологія. Загальна та Особлива частини» за редакцією В.В. Голіни, який виступає системоутворюючим джерелом сучасної вітчизняної кримінологічної думки. Видання містить комплексний виклад ключових категорій кримінології – від поняття злочинності, її кількісно-якісних показників та детермінації до розробки моделей запобігання окремим видам злочинів, психологічних аспектів злочинної поведінки, віктимології та

[27] Остапенко Л.А., Головко М.Б. Спеціальний суб'єкт військових злочинів. *Європейські перспективи.* 2014. № 8. С. 136–142.

[28] Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph. Ed. By V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p.

[29] Tkachenko P. I. The person of a war criminal who voluntarily left a military unit or place of service. *Military offences and war crimes: background, theory and practice*. Riga : Baltija Publishing, 2023. P. 686–709.

[30] Актуальні питання теорії та практики правозастосування : колект. монограф.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.В. Кириченка. Дніпро : ЛІРА, 2024. 293 с.

[31] Ткаченко П.І. Детермінація самовільного залишення військової частини або місця служби. *Актуальні питання теорії та практики правозастосування.* Дніпро : ЛІРА, 2024. С. 263–288.

кримінологічного прогнозування. Підручник поєднує теоретико-методологічний матеріал із практичними положеннями, що забезпечує його значення як базового наукового підґрунтя для дослідження як загальних, так і спеціальних питань кримінології, у тому числі й військової злочинності. Структурованість, чіткість кримінологічної класифікації, глибокий аналіз причин і умов, а також запропонована система заходів запобігання роблять цей підручник одним із найбільш цінних джерел для формування сучасної наукової концепції запобігання військовим кримінальним правопорушенням. Саме тому праця під редакцією професора В.В. Голіни може розглядатися як методологічне підґрунтя для подальшої розробки теоретичних засад і прикладних механізмів протидії військовій злочинності, особливо в умовах воєнного стану та трансформації сектору безпеки і оборони України[32].

Серед навчальної літератури особливої уваги заслуговує навчальний посібник «Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини)» за загальною редакцією М.І. Панова. У виданні комплексно систематизовано положення кримінального законодавства, що регламентує відповідальність за військові злочини, деталізовано їх родові та безпосередні об'єкти, особливості складу, а також окреслено проблеми кваліфікації та відмежування від суміжних діянь. Важливо підкреслити, що посібник містить не лише доктринальне тлумачення норм розділу XIX КК України, але й ґрунтується на аналізі судової практики, що надає змісту прикладного характеру. Теоретичні положення, викладені у цьому навчальному виданні, формують методологічний фундамент для подальших кримінально-правових і кримінологічних досліджень, зокрема у сфері запобігання військовій злочинності[33].

Разом з тим, серед навчальних видань, що формують вагоме концептуально-методологічне підґрунтя дослідження проблем запобігання військовій злочинності, провідне місце посідає навчальний посібник, виданий Дніпровським державним університетом внутрішніх справ у 2025 році, «Кваліфікація військових кримінальних правопорушень» за загальною редакцією видатного вченого, практика – професора М.С. Цуцкірідзе. Зазначене видання вирізняється комплексним і системним підходом до дослідження складів військових кримінальних правопорушень із урахуванням актуальних змін кримінального законодавства. Особливу увагу в посібнику приділено проблемам кваліфікації відповідних діянь в умовах дії правового режиму – воєнного стану, специфіці несення або проходження військової служби, а також трансформації криміногенної ситуації у військовій сфері, що зумовлена сучасними викликами обороноздатності держави. Важливо підкреслити, що авторський колектив не обмежився лише систематизацією матеріалу відповідно до класифікації військових кримінальних правопорушень, а й забезпечив його належну нормативну актуалізацію шляхом інтеграції положень чинного законодавства,

[32] Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. проф. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х. : Право, 2009. 288 с.

[33] Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін.; за ред. М. І. Панова. Х. : Право, 2011. 184 с.

зокрема оновлених редакцій статей КК України, а також інших нормативно-правових актів, що регулюють порядок несення або проходження військової служби. Таким чином, зазначений навчальний посібник виступає не лише джерелом навчально-методичної інформації, але й важливим методологічним орієнтиром для подальших наукових досліджень у галузі кримінального права та кримінології, зокрема у сфері запобігання військовим кримінальним правопорушенням[34].

Окрім базових підручників з кримінології, у яких викладено загальні методологічні підходи до формування системи загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання злочинності, вагоме теоретичне підґрунтя для дослідження проблематики запобігання військовій злочинності становить навчальний посібник доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України В.В. Голіни «Запобігання злочинності (теорія і практика)»[35]. Це дослідження є однією з найбільш фундаментальних праць у період незалежності України, у якій сформовано цілісну концепцію запобігання злочинності, що охоплює методологічну систему запобіжного впливу, характеристику криміногенної детермінації, структуру суб'єктів профілактики, критерії ефективності запобіжної діяльності та механізми взаємодії державних і недержавних інституцій. Зазначений посібник має значний потенціал для застосування в межах дослідження теоретико-прикладних засад запобігання військовій злочинності, оскільки положення останнього дозволяють адаптувати загальну концепцію запобігання до специфічних умов військової служби, насамперед в умовах дії правового режиму – воєнного стану. Використання ідей професора В.В. Голіни щодо ролі соціальної політики, управлінської компетентності, рівня довіри до державних інституцій та значення системи соціального контролю сприяє обґрунтуванню підходів до формування дієвої системи загальносоціальних заходів запобігання військовим злочинам. Таким чином, наведене дослідження виступає важливою теоретичною платформою, що забезпечує методологічну цілісність, логічну послідовність і наукову глибину наукової розробки проблеми запобігання військовій злочинності.

Також важливим науковим підґрунтям є монографія видана за загальною редакцією В.В. Голіни та М.Г. Колодяжного «Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід». Значущість монографії полягає у обґрунтуванні ролі інститутів громадянського суспільства у сфері запобігання злочинності. Наукові підходи висвітлені в даному дослідженні мають істотне методологічне значення. По-перше, дозволяють сформувати розширене розуміння суб'єктного складу запобігання військовій злочинності – не лише органи військового управління, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України, правоохоронні органи та командири, а й громадські інституції, які здійснюють соціальний контроль, правову просвіту та моніторинг прав людини у військовій сфері. По-друге, аналіз напрацьованих авторами форм і

[34] Кваліфікація військових кримінальних правопорушень : навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України М.С. Цуцкірідзе. Дніпро : ДДУВС, 2025. 280 с.

[35] Запобігання злочинності (теорія і практика) : навч. посіб. / Голіна В.В. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

механізмів взаємодії держави та громадськості дозволяє адаптувати ці інструменти до військової сфери, зокрема для розроблення моделей підвищення правосвідомості військовослужбовців[36]. Таким чином, монографія є практичним ресурсом для розроблення теоретико-прикладних засад запобігання військовій злочинності, зокрема у частині формування нових моделей взаємодії державних структур та громадянського суспільства.

У контексті формування теоретико-прикладних засад запобігання військовій злочинності важливим науковим підґрунтям виступає сучасний навчальний посібник виданий Харківським національним університетом внутрішніх справ у 2025 році за загальною редакцією професора Ю.В. Орлова «Кримінологія (Загальна частина)», у якому системно презентовано фундаментальні положення кримінологічної науки: зміст, предмет і завдання кримінології; структуру та показники злочинності; концепції криміногенної детермінації; вчення про особу злочинця; механізм індивідуальної злочинної поведінки; а також систему протидії злочинності, включно з концепцією перехідного правосуддя для України. Важливе методологічне значення для дослідження проблематики запобігання військовій злочинності мають положення цього посібника щодо особливостей формування та застосування кримінологічного законодавства, ролі кримінологічної експертизи нормативно-правових актів, а також значення кримінологічного моніторингу як інструменту оцінювання ефективності запобіжної діяльності. З огляду на специфіку військової сфери, наведені у посібнику теоретичні конструкції та прикладні площини дозволяють сформувати науково обґрунтований підхід до аналізу криміногенної детермінації військових злочинів, уточнити зміст загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання, а також адаптувати базові кримінологічні принципи до потреб воєнного часу[37]. На нашу думку, зміст навчального посібника має не лише методологічну цінність, а й може слугувати концептуальним підґрунтям для формування цілісної моделі запобігання військовій злочинності. Він узагальнює ключові положення сучасної кримінологічної теорії, пропонує новітні підходи до аналізу особи-злочинця, розкриває закономірності криміногенної детермінації та містить системне бачення профілактичної діяльності державних інституцій і громадянського суспільства. Такий зміст дозволяє використати напрацьовані у посібнику положення як наукову основу для розроблення ефективних заходів запобігання військовій злочинності, з урахуванням специфіки військової служби та актуальних викликів воєнного часу.

Разом з тим, варто зазначити, що монографія О.Г. Кулика «Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання» (2011 р.) видана Державним науково-дослідним інститутом МВС України має суттєве значення для дослідження проблеми запобігання військовій злочинності. Дане монографічне дослідження є одним з найбільш фундаментальних в українській

[36] Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід : монографія / В.В. Голіна, М.Г. Колодяжний, С.С. Шрамко та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни, М.Г. Колодяжного. Х. : Право, 2017. 284 с.

[37] Кримінологія (Загальна частина): навч. посіб. / [І.О. Бандурка, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2025. 616 с.

кримінології періоду незалежності та становить методологічно й емпірично цілісне дослідження закономірностей злочинності в Україні за тривалий період. Її значення для вивчення проблем запобігання військовій злочинності має багатовимірний характер. Саме так, у дослідженні сформовано глибоку кримінологічну модель аналізу злочинності, що включає структурно-динамічні характеристики, типологію регіонів, закономірності судимості, певні специфічні особливості особи-злочинця та детермінант різних груп злочинів. Ця методологія є універсальною і може бути адаптована до аналізу військової злочинності, зокрема для виявлення її кількісно-якісних показників, патентності, регіональних відмінностей та соціально-демографічних характеристик злочинців. Поряд з тим, важливою складовою праці є детальний аналіз особи-злочинця за психолого-соціальними ознаками, рівнем освіти, видом зайнятості, віковими характеристиками тощо. Такий аналітичний інструментарій дає можливість коректно формувати кримінологічні портрети військовослужбовців, які вчиняють кримінальні правопорушення, що особливо актуально з огляду на відсутність системних досліджень цієї проблематики в сучасній кримінології. Монографія містить розгорнуту характеристику причин та умов злочинності на різноманітних рівнях, що є необхідною передумовою для формування ефективної системи запобігання. Запропонований автором підхід до багаторівневої криміногенної детермінації може бути застосований до дослідження детермінант військових злочинів, включаючи самовільне залишення військової частини або місця служби, порушення статутних правил взаємовідносин, військові злочини з корисливих та насильницьких мотивів тощо. У роботі представлено інструментарій кримінологічного прогнозування та віктимологічного аналізу, що створює можливість моделювання ризиків і розроблення превентивних заходів, релевантних для військового середовища, особливо в умовах дії правового режиму – воєнного стану[38]. Таким чином, монографія О.Г. Кулика становить важливе теоретичне, методологічне та емпіричне підґрунтя для дослідження теоретико-прикладних засад запобігання військовій злочинності. Її положення дозволяють поглибити розуміння природи злочинності в особливих соціальних середовищах, адаптувати традиційні кримінологічні інструменти до специфіки військової злочинності та забезпечити науково обґрунтоване формування системи заходів її запобігання.

3. Актуальність розвитку кримінологічних досліджень

Утім, переважна більшість наукових, науково-практичних та навчально-методичних видань з аналізованої тематики ґрунтуються не лише на застарілій законодавчій базі, а й стосуються здебільшого кримінального права та процесу, криміналістики, коментування військових злочинів, зокрема щодо кваліфікуючих ознак та спеціальних питань кримінальної відповідальності. Зважаючи на вищевикладене існує потреба в дослідженні військової злочинності з кримінологічної точки зору з метою розроблення дієвих заходів протидії та запобігання.

[38] Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: Монографія / О.Г. Кулик. К. : Юрінком Інтер, 2011. 288 с.

Окремі питання, які стосуються теми дослідження, вітчизняними правниками не вивчалися, а деякі розроблені недостатньо. Так, поза увагою науковців до цих пір залишається багато питань, які стосуються кримінологічної характеристики порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості; викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем; порушення правил поводження зі зброєю, а також із речовинами і предметами, що становлять підвищену небезпеку для оточення; порушення правил кораблеводіння; порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання; порушення правил несення прикордонної служби; образа честі і гідності військовослужбовця, погроза військовослужбовцю та ін. Крім того, особливого дослідження потребує нововведена кримінально-правова норма, передбачена ст. 435-1 КК України, як з точки зору кримінально-правових вчень так і з кримінологічних. Недостатньо дослідженою залишається кримінологічна характеристика особи військовослужбовця-злочинця, зокрема в науковій літературі фактично відсутні системні кримінологічні портрети суб'єктів, які посягають на більшість видів військових кримінальних правопорушень. Разом із тим, у науковій літературі фактично відсутні ґрунтовні дослідження, присвячені актуальним питанням порушенню правил поводження з радіоактивними матеріалами, кримінальна відповідальність за яке передбачена ст. 414 КК України, що в свою чергу зумовлює наявність прогалин як у кримінально-правовому аналізі цього діяння, так і в розробленні ефективних заходів його запобігання з кримінологічної точки зору. Також, суттєві прогалини існують щодо визначення кола детермінант військових злочинів, зокрема проти порядку збереження, користування та експлуатації військового майна; проти порядку несення бойового чергування та інших спеціальних служб; проти порядку несення військової служби на полі бою та в районі бойових дій тощо.

Водночас у сучасних наукових працях недостатньо висвітлено питання систематизації та структуризації кримінальних правопорушень, зокрема з урахуванням сучасних змін у законодавстві та практиці його застосування. У цьому контексті слід відзначити, що проблематика військової злочинності набуває особливої актуальності, оскільки відповідні кримінальні правопорушення здатні впливати не лише на стан військового правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, утворених відповідно до законів України, але й на більш широкі аспекти забезпечення воєнної безпеки держави, яка передбачає захищеність національних інтересів, суверенітету та територіальної цілісності від загроз із застосуванням воєнної сили[39]. Ще у своєму дисертаційному дослідженні, видатний вітчизняний вчений М.І. Карпенко зазначав, що зміст системи військових злочинів потребує перегляду законодавцями, як і їх місце в Особливій частині КК України.

[39] Шаблистий В.В. Окремі питання кримінально–правового забезпечення воєнної безпеки людини та безпеки військової служби. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 400–406.

Враховуючи надзвичайну суспільну небезпеку злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, на думку М.І. Карпенка, назріла необхідність розглянути питання щодо переміщення військових злочинів на початок Особливої частини КК України. Зокрема, після «воєнних» злочинів, злочинів проти основ національної безпеки України[40]. Ми повністю поділяємо позицію професора М.І. Карпенка і, більше того, вважаємо, що військові кримінальні правопорушення, учинені в умовах дії правового режиму – воєнного стану або в бойовій обстановці, характеризуються винятково високим рівнем суспільної небезпеки. Їх посягання виходять далеко за межі порушення встановленого порядку несення чи проходження військової служби, зачіпаючи окремі елементи системи національної безпеки держави, зокрема її воєнний, технічний, економічний, радіаційний та екологічний компо-ненти. За таких умов особливої актуальності набуває перегляд та уточнення змісту родового об'єкта військових кримінальних правопорушень, а також формування їх цілісної кримінологічної характеристики, що має стати науковим підґрунтям для подальшої розробки ефективних заходів протидії та запобігання.

Із урахуванням змін, внесених до КК України в період дії правового режиму – воєнного стану, постає об'єктивна потреба в оновленому науковому аналізі військових кримінальних правопорушень. Зокрема, необхідного переосмислення потребують питання, що стосуються об'єктивної та суб'єктивної сторони трансформованих складів військових злочинів, а також уточнення та систематизація їх кваліфікуючих ознак.

Аналіз опрацьованих наукових праць, присвячених окремим аспектам звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів, зокрема проти встановленого порядку проходження військової служби, свідчить про відсутність їх комплексного, системного та всебічного опрацювання. Це дає підстави розглядати зазначену проблематику як таку, що не отримала належного наукового забезпечення і потребує пріоритетного дослідження.

Крім того, відсутність комплексних досліджень, спрямованих на кримінологічну характеристику особи-злочинця та детермінант більшості військових злочинів, істотно ускладнює формування науково обґрунтованої системи протидії. Зокрема, брак таких напрацювань унеможливлює розроблення повного й ефективного комплексу загальносоціальних, спеціально-кримінологічних та індивідуальних заходів запобігання, які мають базуватися на точному розумінні причинно-наслідкових зв'язків та особливостей злочинної поведінки військовослужбовців.

Проблемним аспектом, що досі не отримав належного теоретичного опрацювання в наукових дослідженнях і публікаціях, залишається питання розмежування військової злочинності, вчиненої в умовах особливого періоду, воєнного стану та безпосередньо в бойовій обстановці. Незважаючи на істотні відмінності специфіки організації військової служби, рівня ризиків та криміногенних факторів у кожному із вищевказаних правових режимів,

[40] Карпенко М.І. Теоретико–методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 547 с.

у науковій літературі відсутній комплексний підхід до визначення їх впливу на характер, мотиви, динаміку та структуру військових кримінальних правопорушень. Це, у свою чергу, ускладнює формування диференційованих кримінологічних моделей та перешкоджає розробленню ефективних заходів запобігання з урахуванням реальних умов функціонування сектору безпеки і оборони.

Разом з тим, попри наявність окремих напрацювань щодо кримінальної відповідальності за порушення встановленого порядку несення або проходження військової служби, поза полем наукової уваги залишаються питання кримінологічної характеристики злочину, передбаченого ст. 414 КК України. Фактично відсутні комплексні дослідження, присвячені вивченню детермінант, механізму вчинення та кримінологічного портрету військовослужбовців-злочинців, які порушують правила поводження зі зброєю, боєприпасами, вибуховими чи іншими небезпечними речовинами, а тим більше – радіоактивними матеріалами. Особливої уваги потребує саме останній різновид посягань, адже такий посягає не лише на встановлений порядок поводження зі зброєю, боєприпасами, речовинами і предметами, які становлять підвищену небезпеку для оточуючих, а й безпеку і здоров'я громадян, у тому числі і самих військовослужбовців, а так само й на складові національної безпеки, зокрема радіоекологічні, що в свою чергу значною мірою розширює рамки суспільної небезпеки даного протиправного діяння.

ВИСНОВКИ

Таким чином, узагальнення наявних наукових джерел дає підстави стверджувати, що проблема запобігання військовим злочинам, попри окремі ґрунтовні праці, досі не отримала цілісного наукового опрацювання. Вітчизняні кримінологи зосереджували увагу переважно на окремих аспектах – причинах і умовах учинення окремих військових кримінальних правопорушень, кримінологічній характеристиці особи військовослужбовця-злочинця або питаннях профілактики, знову-таки окремих складів військових злочинів. Проте комплексного дослідження, яке б охоплювало системний аналіз детермінації військової злочинності, особливостей криміногенного потенціалу військового середовища та сучасних можливостей формування багаторівневої системи заходів запобігання, наразі не проведено.

Узагальнення наявних наукових напрацювань, відображених у підручниках, монографіях, навчальних посібниках та фахових публікаціях, переконливо свідчить про зростання актуальності проблематики запобігання військовим злочинам в умовах глибинної трансформації безпекового середовища та тривалої дії правового режиму – воєнного стану. Разом з тим виявляється очевидною відсутність комплексних теоретико-прикладних досліджень, які б інтегрували кримінально-правові, кримінологічні та організаційно-управлінські аспекти протидії військовим кримінальним правопорушенням. Така наукова прогалина актуалізує потребу у формуванні сучасної, науково обґрунтованої моделі запобігання військовим злочинам, здатної адекватно реагувати на реальні ризики та забезпечувати ефективність превентивної діяльності органів державної влади, сектору безпеки і оборони та військового управління.

АНОТАЦІЯ

Висвітлено стан наукової розробленості проблематики запобігання військовим злочинам. Проведений аналіз і узагальнення монографічних досліджень та інших наукових публікацій, що стосуються запобігання військовим кримінальним правопорушенням, дають підстави стверджувати, що впродовж усього періоду незалежності України не було здійснено комплексного монографічного дослідження, присвяченого всебічному вивченню цієї проблематики. Існуючі наукові роботи переважно торкаються окремих аспектів кримінально-правової характеристики злочинів проти встановленого порядку несення або проходження військової служби, що в свою чергу об'єктивно актуалізує потребу у ґрунтовному та системному дослідженні цього питання.

На даний час, відсутня цілісна науково обґрунтована концепція, яка б визначала комплексну систему запобігання військовим кримінальним правопорушенням. У правничій науковій літературі питання протидії та запобігання військовим злочинам розглядаються фрагментарно, переважно в контексті кримінально-правових проблем. Водночас, комплексних кримінологічних досліджень цієї тематики в сукупності практично не здійснено. Також слід констатувати відсутність чіткого доктринального визначення поняття «запобігання військовим злочинам» у сфері юридичних наук, що ускладнює формування понятійного апарату щодо військових кримінальних правопорушень. На теоретичному та практичному рівнях не напрацьовано узгодженого підходу до визначення кола суб'єктів, повноваження яких передусім спрямовані на запобігання, протидію та профілактику військової злочинності.

Крім того, бракує досліджень, які розкривали б особливості правового механізму запобігання і протидії військовим кримінальним правопорушенням, зокрема в умовах сучасних викликів. Відсутність кримінологічної характеристики військових злочинів, а разом з тим – і теоретико-прикладних засад їх запобігання, обумовлює низький рівень вивченості криміногенних ризиків та ускладнює оцінку потенційної небезпеки зростання таких правопорушень.

Література

1. Бугаєв В.О. Військові злочини і покарання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2002. 130 с.
2. Пузиревський Є.Б. Кримінологічний аналіз і запобігання військовим злочинам : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2011. 186 с.
3. Касько Т.Ю. Кримінально-правова характеристика злочинів проти порядку проходження військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2015. 264 с.
4. Артеменко О.М. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинам проти порядку проходження військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 226 с.
5. Купар Д.Ю. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини проти порядку несення військової служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2018. 153 с.
6. Полегенька О.Р. Суб'єкт військових злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Кривий Ріг, 2019. 216 с.

7. Сенько М.М. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Львів, 2005. 147 с.

8. Кавунська А.О. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика дезертирства в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Миколаїв, 2023. 261 с.

9. Туркот М.С. Кримінальна відповідальність за зловживання військовою службовою особою владою або службовим становищем : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2007. 201 с.

10. Ониськів А.М. Кримінальна відповідальність за порушення порядку проходження військової служби, вчинені в умовах особливого періоду або в бойовій обстановці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2017. 196 с.

11. Дмитренко Н.А. Кримінологічна характеристика та запобігання злочинності в Збройних Силах України : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Одеса, 2020. 235 с.

12. Фєрьєва Н.П. Кримінальна відповідальність за погрозу або насильство щодо начальника (стаття 405 Кримінального кодексу України) : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Київ, 2023. 215 с.

13. Харитонов С.О. Військові злочини: поняття, система та проблеми кваліфікації : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2019. 450 с.

14. Карпенко М.І. Теоретико–методологічне дослідження злочинів проти встановленого порядку несення військової служби за Кримінальним кодексом України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2020. 547 с.

15. Карпенко М.І. Військова кримінологія: кримінологічні аспекти запобігання і протидії військовій злочинності : наук.-практ. посіб. / наук. ред. П.П. Богуцький. Київ : Юрінком Інтер, 2025. 240 с.

16. Обиход О.В. Кримінальна відповідальність за самовільне залишення військової частини або місця служби : дис. ... док. філос.: 081 «Право». Київ, 2025. 249 с.

17. Злочини проти порядку проходження військової служби: кримінологічне дослідження : монографія / О. М. Артеменко; [наук. ред. В. В. Голіна]. Харків : Право, 2019. – 224 с.

18. Карпенко М.І., Фєрьєва Н.П. Погроза або насильство щодо начальника за статтею 405 Кримінального кодексу України: кримінально-правовий і кримінологічний аспекти : монографія / за заг. ред. М.І. Карпенка. Київ: Національний університет оборони України, 2024. 261 с.

19. Злочинність у Збройних Силах України: кримінологічна характеристика та запобігання : монографія / Н.А. Дмитренко, О.О. Шкута. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 186 с.

20. Карпенко М.І. Поняття та загальна характеристика військової злочинності як наукова і прикладна проблема. *Інформація і право.* 2025. № 1. С. 223–233.

21. Колодяжний М.Г. Військові злочини в Україні: детермінація та запобігання. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 4. С. 191–197.

22. Військові злочини: кримінально-правова, криміналістична та кримінологічна характеристика: колективна монографія / за заг. ред. В.М. Стратонова, Є.Л. Стрельцова. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. 340 с.

23. Остапенко Л.А., Головко М.Б. Спеціальний суб'єкт військових злочинів. *Європейські перспективи.* 2014. № 8. С. 136–142.

24. Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph. Ed. By V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p.

25. Tkachenko P. I. The person of a war criminal who voluntarily left a military unit or place of service. *Military offences and war crimes: background, theory and practice.* Riga : Baltija Publishing, 2023. P. 686–709.

26. Актуальні питання теорії та практики правозастосування : колект. монограф. ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.В. Кириченка. Дніпро : ЛІРА, 2024. 293 с.

27. Ткаченко П.І. Детермінація самовільного залишення військової частини або місця служби. *Актуальні питання теорії та практики правозастосування.* – Дніпро : ЛІРА, 2024. С. 263 – 288.

28. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. проф. В.В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х. : Право, 2009. 288 с.

29. Злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) : навч. посіб. / Г. М. Анісімов, Ю. П. Дзюба, В. І. Касинюк та ін. ; за ред. М. І. Панова. Х. : Право, 2011. 184 с.

30. Кваліфікація військових кримінальних правопорушень : навч. посіб. / кол. авт.; за заг. ред. д.ю.н., проф., засл. юриста України М.С. Цуцкірідзе. Дніпро : ДДУВС, 2025. 280 с.

31. Шаблистий В.В. Окремі питання кримінально–правового забезпечення воєнної безпеки людини та безпеки військової служби. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2013. № 2. С. 400–406.

32. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В.В. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

33. Громадськість у запобіганні і протидії злочинності: вітчизняний та міжнародний досвід : монографія / В.В. Голіна, М.Г. Колодяжний, С.С. Шрамко та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни, М.Г. Колодяжного. Х. : Право, 2017. 284 с.

34. Кримінологія (Загальна частина): навч. посіб. / [І.О. Бандурка, О.М. Литвинов, Ю.В. Орлов та ін.]; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Ю.В. Орлова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2025. 616 с.

35. Кулик О.Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: Монографія. К. : Юрінком Інтер, 2011. 288 с.

Information about the author:
Tkachenko Pavlo Igorovych,
Lecturer at the Department of Law,
Dnipro Humanitarian University,
Research Assistant at the Academy of Political and Legal Sciences of Ukraine,
Honorary Member of the Assembly of Lawyers of Ukraine
35 A, Vasyl Slipak St., Dnipro, 49000, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-22

МЕТОДОЛОГІЧНІ МЕЖІ РЕФЛЕКСИВНОГО МИСЛЕННЯ СЛІДЧОГО У ПРОЦЕСІ СУЧАСНОГО КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ПІЗНАННЯ

Чернов О. В.

ВСТУП

У сучасних умовах розвитку криміналістичної науки, що характеризуються не лише ускладненням форм і способів злочинної діяльності, але й їх високою адаптивністю до змін соціального, економічного та технологічного середовища, суттєво зростає роль інтелектуальних компонентів діяльності слідчого. Злочинність дедалі частіше набуває організованого, транснаціонального та латентного характеру, супроводжується використанням цифрових технологій, криптографічних засобів, інформаційно-психологічного впливу та інших складних механізмів протидії викриттю. У таких умовах традиційні підходи до криміналістичного пізнання виявляються недостатніми, що обумовлює необхідність активного залучення більш складних когнітивних інструментів, серед яких особливе місце займає рефлексивне мислення слідчого як здатність до усвідомлення, аналізу та корекції власної пізнавальної діяльності.

Рефлексивне мислення у криміналістичному контексті виступає не лише як інструмент аналізу отриманої інформації, але й як універсальний механізм самоконтролю, що дозволяє слідчому оцінювати обґрунтованість власних висновків, виявляти логічні суперечності, прогнозувати розвиток слідчих ситуацій та коригувати обрані тактичні рішення. Воно забезпечує здатність до багаторівневого осмислення події кримінального правопорушення, включаючи реконструкцію механізму злочину, моделювання поведінки учасників події, а також оцінку впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на процес формування доказової інформації. Водночас рефлексія дозволяє слідчому виходити за межі безпосередньо сприйманої інформації, формуючи гіпотетичні моделі події та перевіряючи їх у процесі доказування.

Разом із тим, рефлексивне мислення не є абсолютно безмежним і універсальним інструментом, що автоматично забезпечує досягнення істини у кримінальному провадженні. Його застосування пов’язане з низкою методологічних обмежень, які випливають як із природи самого мислення, так і зі специфіки криміналістичного пізнання. Зокрема, рефлексивні процеси значною мірою залежать від індивідуального досвіду слідчого, рівня його професійної підготовки, когнітивних установок, психологічного стану та здатності до критичного мислення. Це створює ризик суб’єктивізації пізнавального процесу, коли власні припущення та інтерпретації можуть підміняти об’єктивний аналіз фактичних даних.

Особливої актуальності проблема методологічних меж рефлексивного мислення набуває у зв’язку з існуванням так званих когнітивних викривлень, які можуть суттєво впливати на процес прийняття рішень слідчим. До таких

викривлень належать ефект підтвердження, схильність до фіксації на первинній версії, ігнорування альтернативних пояснень, надмірна впевненість у правильності власних висновків тощо. У контексті кримінального провадження це може призводити до формування помилкових слідчих версій, неправильного тлумачення доказів, недооцінки або переоцінки окремих обставин кримінального провадження. Відтак постає необхідність чіткого визначення тих меж, у рамках яких рефлексивне мислення є ефективним і доцільним, а також тих ситуацій, коли воно потребує корекції або доповнення іншими методами пізнання.

Не менш важливим аспектом є співвідношення рефлексивного мислення з іншими формами пізнавальної діяльності слідчого, зокрема логічним, аналітичним та алгоритмічним мисленням. У сучасних умовах, коли у криміналістичній практиці активно використовуються цифрові технології, автоматизовані системи аналізу даних, криміналістичні обліки, а також елементи штучного інтелекту, постає питання інтеграції рефлексивних механізмів із формалізованими процедурами обробки інформації. Така інтеграція вимагає визначення чітких методологічних орієнтирів, які б забезпечували баланс між евристичним потенціалом рефлексії та об'єктивністю алгоритмічних підходів.

Крім того, рефлексивне мислення слідчого має значний комунікативний вимір, оскільки воно безпосередньо пов'язане з оцінкою поведінки інших учасників кримінального провадження, зокрема підозрюваних, свідків, потерпілих, експертів. Здатність до рефлексії дозволяє слідчому аналізувати не лише зміст отриманої інформації, але й умови її формування, можливі мотиви викривлення, психологічні особливості осіб, які її надають. Водночас це відкриває можливості для застосування рефлексивного управління та протидії, коли інші учасники процесу також намагаються впливати на хід розслідування шляхом маніпуляції інформацією. У таких умовах визначення методологічних меж рефлексії набуває ще більшого значення, оскільки дозволяє уникнути помилок, пов'язаних із переоцінкою або недооцінкою поведінкових факторів.

Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених проблемам криміналістичного мислення, формування слідчих версій та організації пізнавальної діяльності у кримінальному провадженні, питання саме методологічних меж рефлексивного мислення залишаються недостатньо розробленими у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Відсутність єдиних підходів до визначення цих меж, критеріїв їх оцінки та практичних рекомендацій щодо їх дотримання створює певні труднощі у застосуванні рефлексивних методів у слідчій діяльності.

У зв'язку з цим дослідження методологічних меж рефлексивного мислення слідчого у процесі сучасного криміналістичного пізнання набуває особливої наукової та практичної значущості. Воно спрямоване на поглиблення теоретичного розуміння ролі рефлексії у структурі пізнавальної діяльності, визначення її функціональних можливостей, умов ефективного застосування та об'єктивних обмежень. Водночас результати такого дослідження можуть бути використані для вдосконалення методик розслідування, підвищення якості прийняття процесуальних рішень, мінімізації ризиків когнітивних помилок

та забезпечення належного рівня обґрунтованості доказування у кримінальному провадженні.

Таким чином, проблема методологічних меж рефлексивного мислення виходить за межі суто теоретичного інтересу і набуває прикладного значення, оскільки безпосередньо впливає на ефективність діяльності слідчого, результати кримінального провадження та забезпечення принципів об'єктивності, повноти та неупередженості розслідування. Саме це зумовлює необхідність її комплексного наукового осмислення з урахуванням сучасних викликів, міждисциплінарних підходів та практичних потреб правоохоронної діяльності.

1. Теоретико-методологічні засади рефлексивного мислення слідчого у структурі криміналістичного пізнання

Теоретико-методологічні засади рефлексивного мислення слідчого у структурі криміналістичного пізнання становлять один із найбільш складних і водночас перспективних напрямів сучасної криміналістичної науки, оскільки безпосередньо пов'язані з осмисленням внутрішніх механізмів професійної пізнавальної діяльності особи, на яку покладено обов'язок встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні в межах закону. Сучасний стан злочинності, що відзначається підвищеною організованістю, конспіративністю, використанням цифрових технологій, гнучких моделей поведінки та активної протидії розслідуванню, обумовлює потребу в поглибленому дослідженні не лише зовнішніх форм слідчої діяльності, а й її інтелектуальної основи. У цьому значенні рефлексивне мислення постає не як допоміжна властивість професійної свідомості, а як одна з визначальних передумов ефективного криміналістичного пізнання, що забезпечує здатність слідчого усвідомлювати, контролювати, коригувати та вдосконалювати власну пізнавальну діяльність, а також прогнозувати дії інших учасників кримінального провадження, оцінювати їх позиції, інтереси, можливі способи поведінки та форми впливу на хід розслідування.

Актуальність наукового звернення до проблематики рефлексивного мислення пояснюється тим, що у структурі діяльності слідчого пізнавальний процес ніколи не зводиться до механічного збирання фактів, формального застосування процесуальних норм або простого логічного зіставлення наявних даних. Розслідування кримінального правопорушення завжди відбувається в умовах дефіциту інформації, наявності суперечливих відомостей, ризику навмисного введення в оману, психологічного тиску, часових обмежень та необхідності ухвалення рішень у ситуаціях неповної визначеності. У таких умовах слідчий змушений не лише сприймати та перевіряти фактичні дані, але й постійно осмислювати власний шлях до їх розуміння, критично оцінювати підстави своїх висновків, порівнювати альтернативні інтерпретації, виявляти межі власної обізнаності та прогнозувати можливі наслідки кожного тактичного чи процесуального рішення. Саме тому рефлексивне мислення є органічною складовою криміналістичного пізнання, а його теоретичне і методологічне осмислення набуває фундаментального значення.

Криміналістичне пізнання як різновид спеціалізованого юридичного пізнання має низку особливостей, що істотно відрізняють його від абстрактно-

наукового чи побутового пізнавального процесу. Воно має ретроспективний характер, оскільки спрямоване на відтворення події, яка вже відбулася, але не сприймалася слідчим безпосередньо. Воно є опосередкованим, оскільки здійснюється через систему матеріальних і ідеальних слідів, документів, показань, речових доказів, експертних висновків та інших джерел інформації. Воно має конфліктний характер, оскільки часто розгортається в умовах свідомої протидії з боку осіб, зацікавлених у приховуванні істини. Воно жорстко регламентоване правом, що визначає допустимі способи отримання, перевірки та оцінки інформації. Крім того, криміналістичне пізнання має яскраво виражену практичну спрямованість, оскільки його результати безпосередньо впливають на долю осіб, реалізацію принципу справедливості, законність кримінального переслідування та захист прав людини. У такій багаторівневій системі рефлексивне мислення виконує роль внутрішнього інтелектуального регулятора, який дозволяє не лише орієнтуватися в інформаційному масиві, але й забезпечувати внутрішню якість самого процесу пізнання.

Під рефлексивним мисленням слідчого доцільно розуміти такий рівень інтелектуальної діяльності, який полягає в усвідомленому аналізі власних пізнавальних дій, підстав суджень, способів побудови версій, критеріїв оцінки доказової інформації, а також у здатності співвідносити власну позицію з позиціями інших учасників кримінального провадження та передбачати їх можливу поведінку[1]. Це мислення має подвійний вектор спрямованості. З одного боку, воно адресоване до самого суб'єкта, оскільки передбачає самоаналіз, самоконтроль, самокорекцію і критичне ставлення до власних висновків. З іншого боку, воно спрямоване назовні, адже включає інтелектуальне моделювання свідомості, намірів, мотивів і стратегій інших осіб. Саме така подвійність робить рефлексивне мислення особливо цінним у сфері розслідування, де для досягнення пізнавального результату необхідно одночасно бачити предмет дослідження, власну пізнавальну позицію і можливі позиції опонентів чи інших учасників процесу.

Теоретичне осмислення рефлексивного мислення вимагає звернення до ширших філософських і психологічних засад розуміння рефлексії. У загальнотеоретичному вимірі рефлексія є формою самосвідомості, способом мислення про власне мислення, засобом виявлення підстав діяльності та її внутрішніх структур[2]. У психології її пов'язують із метакогніцією, здатністю контролювати власні пізнавальні процеси, оцінювати ефективність обраних стратегій, змінювати алгоритми дії залежно від умов. У діяльнісному підході рефлексія розгля-дається як необхідна умова переходу від безпосередньої дії до її усвідомленої організації. У логіко-методологічному аспекті рефлексія дозволяє поставити під сумнів початкові припущення, побачити межі використаних понять і методів, виявити приховані суперечності та уникнути догматичного мислення. Для криміналістики всі ці аспекти мають принципове значення, однак вони набувають тут особливої конкретизації, оскільки рефлексія не може бути

[1] Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. акад. НАН України В.Я. Тація. Харків : Право. 2001. 560 с.

[2] Тлумачний словник української мови: у 4 т. / за ред. В.М. Русанівського. Київ : Наукова думка. 2006. Т. 1. 752 с.

абстрактною або самоцільною, вона завжди функціонує у структурі конкретної професійної діяльності, спрямованої на отримання процесуально значущого знання.

У структурі криміналістичного пізнання рефлексивне мислення не існує ізольовано. Воно взаємодіє зі сприйняттям, увагою, пам'яттю, уявою, аналітичним і синтетичним мисленням, професійною інтуїцією, логічним доведенням, оцінкою доказів, побудовою та перевіркою версій. Однак саме рефлексія забезпечує узгодженість цих складників і дає змогу піднятися над окремими пізнавальними операціями до рівня їх усвідомленої організації. Якщо сприйняття надає первинний матеріал, логіка вибудовує причинно-наслідкові зв'язки, а інтуїція може підказати напрям пошуку, то рефлексивне мислення здійснює перевірку того, наскільки обґрунтованими є отримані висновки, чи не зумовлені вони передчасним узагальненням, чи не залежать від випадкових вражень, чи не звужують вони поле можливих пояснень. Саме завдяки цьому рефлексія має значення не лише як засіб інтелектуальної дисципліни, а і як чинник підвищення достовірності результатів криміналістичного пізнання.

Суттєвим теоретичним питанням є визначення місця рефлексивного мислення в загальній структурі діяльності слідчого. Його слід розглядати як метарівень професійного мислення, тобто як такий рівень, на якому відбувається осмислення, контроль і перебудова інших інтелектуальних процесів. Слідчий не просто аналізує факти, а аналізує, яким чином він їх аналізує. Він не просто висуває версії, а оцінює, чому саме ці версії виникли, які їх підстави, які інші альтернативи були залишені поза увагою. Він не просто планує слідчі дії, а розмірковує, чи відповідає такий план реальній ситуації, які ризики та обмеження він має, які реакції він може викликати в інших осіб[3]. У цьому полягає головна особливість рефлексивного мислення як механізму, що не замінює безпосередню пізнавальну роботу, а супроводжує її, забезпечуючи вищий рівень організованості, гнучкості та критичності.

Особливо виразно роль рефлексії виявляється у процесі формування слідчих версій. Побудова версії ніколи не є автоматичним відображенням зібраних даних. Вона завжди містить елемент творчого припущення, інтерпретації, реконструкції й мисленнєвого моделювання. Разом з тим цінність версії залежить не лише від її логічної можливості, а й від того, наскільки слідчий здатний критично осмислити підстави її побудови, співвіднести її з іншими версіями, виявити її сильні та слабкі сторони, запобігти надмірній прив'язаності до первинного пояснення події. Рефлексивне мислення у цьому разі виступає гарантією того, що версійна робота не перетвориться на одновекторний пошук підтвердження попередньо сформованого переконання. Воно спонукає до побудови альтернатив, до сумніву в очевидному, до перевірки не лише того, що узгоджується з первинним припущенням, але й того, що йому суперечить. Саме така внутрішня дисципліна мислення є передумовою об'єктивності.

Рефлексивний аспект особливо важливий і на етапі оцінки доказової інформації. Жоден доказ не існує сам по собі, поза контекстом інтерпретації.

[3] Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика. підручник. у 2 т. Т. 1. Харків : Право. 2019. 456 с.

Слідчий сприймає і оцінює доказ не лише як формальне джерело відомостей, але і як елемент певної картини події, яку він поступово вибудовує. Небезпека полягає в тому, що ця картина може почати детермінувати подальше сприйняття нових даних, змушуючи слідчого несвідомо відбирати лише ті відомості, які її підтверджують. Така когнітивна інерція є однією з найпоширеніших загроз у складних розслідуваннях. Саме тому рефлексивне мислення є необхідним для постійного внутрішнього запитування щодо того, чи не надається перевага окремим доказам лише тому, що вони краще вписуються в уже сформовану схему, чи не ігноруються відомості, які вимагають перебудови цієї схеми, чи не відбувається підміна аналізу доказів аналізом власних очікувань. У такому значенні рефлексія виконує функцію захисту від інтелектуальної самодостатності і сприяє підтриманню відкритості пізнавального процесу.

Теоретико-методологічне дослідження рефлексивного мислення повинно ґрунтуватися на поєднанні кількох наукових підходів. Насамперед йдеться про системний підхід, який дозволяє розглядати рефлексію не ізольовано, а в складі єдиної системи пізнавальної діяльності слідчого. У межах цього підходу рефлексивне мислення постає як компонент, що має власні функції, але одночасно перебуває у зв'язку з усіма іншими елементами професійної діяльності, включно з цілеутворенням, інформаційним пошуком, аналізом, плануванням і прийняттям рішень. Системний підхід дає змогу побачити, що дефекти рефлексії можуть спричиняти порушення у всій структурі розслідування, а її належний розвиток, навпаки, підвищує загальну ефективність роботи.

Не менш важливим є діяльнісний підхід, відповідно до якого мислення слідчого формується і проявляється не поза практикою, а у самій практиці. Рефлексивне мислення в такому разі не є пасивним споглядання власних інтелектуальних станів, а є способом організації професійної дії. Слідчий рефлексує не для абстрактного самопізнання, а для того, щоб точніше визначити напрям пошуку, обрати належну тактику, виявити помилковість попередніх рішень, скоригувати план розслідування. Діяльнісний підхід допомагає уникнути надмірної психологізації рефлексії і показує її як функціонально необхідний елемент практичного криміналістичного пізнання.

Когнітивний підхід, у свою чергу, дозволяє розкрити внутрішні механізми рефлексивного мислення, дослідити його зв'язок із ментальними моделями, установками, евристиками, когнітивними викривленнями та способами обробки інформації. Саме в межах цього підходу стає можливим пояснення того, чому слідчий може бути схильним до певних типових помилок, зокрема до ефекту підтвердження, надмірної впевненості у власних висновках, якорування на первинній інформації, поспішного узагальнення, ілюзії розуміння мотивації інших осіб або недооцінки випадкових чинників[4]. Рефлексивне мислення у цьому

[4] Тіщенко В.В., Загородній В. Є. Пізнавально-інформаційна діяльність у розслідуванні: технологічний та евристичний аспекти. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 536–539.

контексті виступає як інструмент виявлення й нейтралізації зазначених викривлень, але водночас саме воно може зазнавати впливу цих самих викривлень, якщо не має належної культури самокритики.

Інформаційний підхід акцентує увагу на тому, що слідчий постійно має справу з потоками інформації різного походження, різної якості та різного ступеня достовірності. У цих умовах рефлексивне мислення виступає як механізм не лише інтерпретації, а й відбору, структурування, ранжування та повторної оцінки відомостей. Воно дозволяє вирішувати питання про те, які дані є ключовими, які потребують додаткової перевірки, які можуть бути продуктом дезінформації, а які мають значення лише у зв'язку з іншими фактами. Інформаційний підхід особливо важливий у сучасних умовах, коли обсяг доступних даних істотно зріс завдяки цифровим технологіям, але збільшення кількості відомостей не завжди означає підвищення якості пізнання. Навпаки, інформаційне перевантаження створює ризик втрати суттєвого серед другорядного, а тому потребує високого рівня рефлексивного контролю.

У криміналістичному пізнанні рефлексивне мислення пов'язане не лише з аналізом фактів, але й із прогнозуванням поведінки інших учасників провадження. Це особливо важливо в умовах конфліктної взаємодії, коли підозрюваний, свідок, потерпілий або інші особи можуть навмисно змінювати свою поведінку залежно від того, як вони сприймають дії слідчого. У таких випадках слідчий повинен вміти мислити не тільки у площині об'єктивних даних, а й у площині суб'єктивних очікувань інших осіб. Він має ставити собі питання про те, як інша особа бачить ситуацію, що вона вважає відомим слідству, які припущення робить щодо подальших дій, які рішення може ухвалити, намагаючись мінімізувати власні ризики[5]. Така здатність до мисленнєвого відтворення чужої позиції є важливою складовою рефлексивного мислення і має особливе значення для тактики допиту, проведення одночасних допитів, пред'явлення доказів, організації оперативних комбінацій та інших складних форм професійної взаємодії.

Разом із тим слід наголосити, що рефлексивне мислення не може бути ототожнене з психологічним маніпулюванням або довільним приписуванням іншим особам певних намірів. Його методологічна цінність полягає саме в дисциплінованому і критичному моделюванні можливих позицій інших суб'єктів на основі фактичних даних, професійних знань, досвіду та перевірюваних припущень. Якщо таке моделювання виходить за межі обґрунтованості, воно перетворюється на спекуляцію і може дезорієнтувати слідчого. Саме тому одним із важливих елементів теоретико-методологічних засад рефлексивного мислення є визначення меж його допустимого використання. Ці межі зумовлені як вимогами наукової обґрунтованості, так і правовими стандартами, що виключають підміну доказування психологічними здогадками.

Проблема меж рефлексивного мислення має принципове значення. З одного боку, без рефлексії слідчий ризикує діяти шаблонно, некритично, надмірно покладаючись на зовнішню очевидність або власний минулий досвід. З іншого

[5] Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика : підручник. 5-те вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2016. 640 с.

боку, надмірна рефлексія без належного зв'язку з фактами і процесуальними вимогами може призводити до інтелектуальної надбудови над реальністю, коли замість встановлення обставин події відбувається нескінченне моделювання можливих смислів і прихованих намірів. Отже, методологічно важливо зберігати баланс між творчим, евристичним потенціалом рефлексії та вимогами перевірюваності, доказовості й процесуальної визначеності. Рефлексивне мислення має допомагати у побудові та перевірці гіпотез, але не підміняти собою доказування.

Значну роль у формуванні та реалізації рефлексивного мислення відіграє професійний досвід слідчого. Саме через досвід накопичуються типові моделі слідчих ситуацій, розуміння повторюваних схем поведінки, чутливість до непрямих ознак, здатність швидко орієнтуватися у складних інформаційних конфігураціях. Водночас досвід має і зворотний бік. Він може породжувати стійкі когнітивні шаблони, що знижують відкритість до нового, сприяють механічному перенесенню раніше успішних схем на інші ситуації, формують професійну самовпевненість[6]. Саме тут рефлексивне мислення виконує надзвичайно важливу компенсаторну функцію, оскільки дозволяє переосмислювати досвід, піддавати його критичній перевірці, відокремлювати справді універсальні закономірності від випадкових збігів. Отже, досвід стає цінним ресурсом лише за умови його рефлексивного опрацювання.

Важливо також враховувати, що рефлексивне мислення тісно пов'язане з морально-правовою відповідальністю слідчого. Усвідомлення власних мисленнєвих процесів неминуче передбачає усвідомлення наслідків своїх рішень, меж допустимого впливу на інших осіб, ризиків помилки та ціни необґрунтованих висновків. У цьому значенні рефлексія має не лише когнітивний, а й етичний вимір. Слідчий, який здатний критично оцінювати власні упередження, визнавати неповноту власного знання, сумніватися у передчасних висновках і повертатися до повторної перевірки обставин, реалізує не лише високий стандарт професійної майстерності, а й високий стандарт правничої відповідальності. Тому теоретико-методологічне дослідження рефлексивного мислення не може бути відірване від питань законності, справедливості та професійної етики.

Особливого значення рефлексивне мислення набуває в умовах сучасної цифровізації кримінального провадження. Застосування електронних баз даних, засобів аналітичної обробки великих масивів інформації, програм для візуалізації зв'язків, автоматизованих систем пошуку збігів, цифрової криміналістики та інших технологічних ресурсів істотно розширює пізнавальні можливості слідчого. Водночас технічне посилення пізнання не усуває потреби у рефлексії, а навпаки, робить її ще необхіднішою. Слідчий повинен розуміти, які саме передумови закладені в алгоритмах, які обмеження мають технічні системи, які типи помилок вони можуть генерувати, що означає статистичний збіг, а що є лише технічною кореляцією без доказового значення. Без такого рівня рефлексивного контролю існує небезпека некритичного підпорядкування

[6] Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика : підручник. Харків :Право, 2008. 464 с.

людського мислення машинним результатам, що може призвести до формалізації пізнання й втрати індивідуалізованого підходу до конкретної ситуації.

Водночас рефлексивне мислення не заперечує роль інтуїції у слідчій діяльності. Професійна інтуїція нерідко допомагає визначити перспективний напрям пошуку, помітити нетипову деталь, відчути штучність певної поведінки чи суперечність у показаннях. Однак інтуїтивне судження не може бути самодостатнім. Воно потребує рефлексивного осмислення, тобто з'ясування того, на чому саме воно ґрунтується, які приховані спостереження або аналогії його породили, чи не є воно наслідком стереотипу або емоційної реакції. Саме через рефлексію інтуїція може бути включена у доказове мислення як евристичний, але контрольований ресурс. За відсутності такого контролю інтуїція здатна стати джерелом помилкових упереджень і спричинити необґрунтовані процесуальні кроки.

Проблема когнітивних викривлень у слідчій діяльності є однією з центральних для розуміння значення рефлексивного мислення. У реальній практиці слідчий піддається впливу численних психологічних факторів, які можуть непомітно деформувати його оцінки. Це і схильність шукати підтвердження вже прийнятій версії, і переоцінка першої отриманої інформації, і вплив авторитетної думки, і прагнення до завершеності картини події навіть за недостатності даних, і несвідома прив'язаність до найбільш емоційно виразних доказів[7]. Рефлексивне мислення покликане не просто фіксувати існування таких ризиків, а активно працювати проти них. Воно передбачає систематичне запитування себе про наявність альтернатив, про можливість іншого тлумачення, про ступінь залежності висновку від первинних очікувань, про те, яких саме даних бракує для обґрунтованого рішення. У цьому аспекті рефлексія є внутрішнім методом профілактики професійної помилки.

Розкриття теоретико-методологічних засад рефлексивного мислення неможливе без урахування його етапності. На початковому етапі розслідування рефлексія пов'язана передусім із постановкою проблеми, визначенням інформаційного дефіциту, первинною інтерпретацією події та формуванням початкових версій. Тут вона відіграє роль механізму орієнтації в невизначеності. На наступних етапах розслідування рефлексивне мислення набуває характеру засобу перевірки, корекції та переоцінки вже накопиченого матеріалу. Воно допомагає уникнути інерції раніше прийнятих рішень і забезпечує гнучкість у зміні напряму пошуку. На завершальному етапі рефлексія проявляється у підсумковому співвіднесенні всіх зібраних даних, оцінці повноти доведення, виявленні слабких місць доказової конструкції та перевірці внутрішньої несуперечності побудованої картини події[8]. Таким чином, рефлексивне мислення супроводжує весь процес криміналістичного пізнання, але на кожному етапі реалізується з різною інтенсивністю та у різних функціональних формах.

[7] Тіщенко В. В. Криміналістика. підручник. Одеса : Гельветика, 2018. 556 с.

[8] Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2001. 544 с.

Особливого значення набуває методологія розвитку рефлексивного мислення у професійній підготовці слідчого. Воно не може вважатися суто природною якістю, яка формується автоматично разом із набуттям стажу. Навпаки, без цілеспрямованої підготовки професійна практика може закріплювати не лише продуктивні, а й хибні стереотипи. Саме тому в системі фахової освіти необхідно приділяти увагу формуванню вмінь аналізувати логіку власних рішень, працювати з альтернативними версіями, розпізнавати типові когнітивні пастки, здійснювати повторну оцінку доказів у разі зміни контексту, відділяти факти від інтерпретацій. Ефективними у цьому сенсі є ситуаційний аналіз, розбір складних слідчих кейсів, моделювання конфліктних ситуацій, колективне обговорення варіантів рішень, навчання методам постановки критичних запитань до власних висновків. Така підготовка має бути спрямована не лише на передачу знань, але й на формування інтелектуальної культури професійного сумніву в його конструктивному значенні.

Окремого розгляду потребує взаємозв'язок рефлексивного мислення зі спеціальними знаннями, що використовуються у кримінальному провадженні. Залучення експертів, спеціалістів, консультантів, використання результатів спеціальних досліджень не звільняє слідчого від необхідності рефлексивної роботи, а навпаки, ставить перед ним завдання правильно інтегрувати ці знання у власну пізнавальну систему. Слідчий повинен розуміти межі компетенції експерта, характер спеціального висновку, умови його обґрунтованості, можливі альтернативи інтерпретації результатів[9]. Якщо слідчий сприймає висновок спеціаліста без внутрішнього осмислення, він ризикує або перебільшити його значення, або помилково використовувати його поза межами фактичної доказової сили. Рефлексивне мислення у цьому випадку забезпечує правильне співвідношення між спеціальним знанням і загальною логікою розслідування.

У контексті криміналістичної тактики рефлексивне мислення має особливу вагу, оскільки саме воно забезпечує осмислений вибір способів впливу на слідчу ситуацію в межах закону. Тактичне рішення ніколи не зводиться лише до знання стандартного алгоритму. Воно вимагає врахування конкретного контексту, психологічних характеристик учасників, часових чинників, інформаційних ризиків, можливих реакцій на певні дії. Рефлексія дозволяє слідчому не діяти імпульсивно, а співвідносити обрану тактику з її передумовами та наслідками[10]. Наприклад, під час допиту рефлексивне мислення допомагає оцінити, чи не є обрана манера спілкування надто конфронтаційною, чи не сприяє порядок запитань передчасному розкриттю слідчої обізнаності, чи не породжує певний тактичний прийом додаткової психологічної закритості допитуваного. У цьому значенні рефлексія виступає як основа гнучкої, інтелектуально виваженої тактики.

Разом із тим необхідно враховувати, що рефлексивне мислення має свої внутрішні труднощі. Воно вимагає часу, інтелектуальної енергії, психологічної стійкості та готовності до сумніву у власній правоті. У реальних умовах

[9] Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі). підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.

[10] Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер. 2001. 368 с.

розслідування, де часто існує перевантаження провадженнями, обмежені строки, емоційне виснаження та інституційний тиск, підтримання високого рівня рефлексії є складним завданням. Звідси випливає необхідність не лише індивідуальної підготовки слідчого, а й організаційних умов, що не блокують критичне мислення. Якщо система стимулює лише швидкість і формальну звітність, вона може об'єктивно знижувати простір для рефлексивного аналізу. Отже, проблема рефлексивного мислення має не тільки індивідуально-психологічний, але й інституційний вимір.

Методологічно важливою є також проблема мовного оформлення результатів рефлексивного мислення. У криміналістичному пізнанні недостатньо щось зрозуміти внутрішньо, необхідно вміти перевести це розуміння у чіткі, логічно послідовні та процесуально придатні формулювання. Саме тому рефлексія тісно пов'язана з культурою юридичного письма, аргументації та обґрунтування. Слідчий має вміти не лише відчути проблемність певної версії або слабкість окремого доказу, але й раціонально пояснити, у чому саме полягає ця проблемність, які дані її зумовлюють, які додаткові дії потрібні для усунення невизначеності. Відсутність такої мовно-логічної опрацьованості робить рефлексію внутрішньо інтуїтивною, але зовні непрозорою, а отже, обмежує її доказове значення.

У системі наукового знання про криміналістику дослідження рефлексивного мислення має значення ще й тому, що дозволяє подолати надмірно технократичне або суто процедурне розуміння слідчої діяльності. Слідчий не є просто виконавцем послідовності процесуальних операцій. Він є суб'єктом складного пізнавального процесу, від якості мислення якого залежить і напрям розслідування, і глибина аналізу, і здатність бачити приховані закономірності, і готовність визнати помилку[11]. Тому рефлексивне мислення слід розглядати як один із центральних ресурсів професійної компетентності. Воно забезпечує не лише продуктивність, але й інтелектуальну відповідальність, без якої неможливе сучасне криміналістичне пізнання.

На рівні узагальнення можна стверджувати, що теоретико-методологічні засади рефлексивного мислення слідчого охоплюють кілька базових положень. По-перше, рефлексивне мислення є необхідним метакогнітивним компонентом структури криміналістичного пізнання, що забезпечує контроль, корекцію і вдосконалення інших пізнавальних процесів. По-друге, воно має комплексну природу і поєднує логічний, психологічний, діяльнісний, інформаційний та етичний виміри. По-третє, воно реалізується як у формі самоаналізу, так і у формі моделювання позицій інших учасників провадження. По-четверте, його продуктивність залежить від рівня професійної підготовки, досвіду, розвитку критичного мислення та здатності протистояти когнітивним викривленням. По-п'яте, рефлексивне мислення має чіткі методологічні межі і не може заміняти собою доказування, а повинно функціонувати як інструмент його інтелектуального забезпечення. По-шосте, в умовах цифровізації та ускладнення злочинності роль рефлексії не зменшується, а істотно зростає.

[11] Маркусь В. О. Криміналістика : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2007. 352 с.

Отже, рефлексивне мислення слідчого у структурі криміналістичного пізнання слід розглядати як складний багаторівневий механізм, що забезпечує усвідомлену, критичну, гнучку та науково орієнтовану організацію професійного мислення в процесі розслідування кримінальних правопорушень. Його значення виявляється не лише у підвищенні ефективності окремих слідчих дій чи тактичних рішень, а насамперед у забезпеченні якісно вищого рівня самого пізнання, за якого слідчий не просто реагує на інформацію, а здатний осмислено будувати, перевіряти та коригувати власну пізнавальну стратегію. Саме тому подальша наукова розробка цієї тематики має принципове значення як для розвитку криміналістичної теорії, так і для вдосконалення практики досудового розслідування, професійної підготовки слідчих та формування культури відповідального юридичного мислення.

2. Методологічні обмеження та функціональні межі рефлексивного мислення у слідчій діяльності

Методологічні обмеження та функціональні межі рефлексивного мислення у слідчій діяльності становлять одну з тих проблем сучасної криміналістики, яка безпосередньо пов'язана не лише з якістю пізнавального процесу, а й з межами допустимого інтелектуального впливу суб'єкта розслідування на перебіг встановлення фактичних обставин кримінального правопорушення. У центрі цієї проблематики перебуває не питання про корисність рефлексії як такої, адже її значення для професійної діяльності слідчого є безсумнівним, а питання про ті межі, в межах яких рефлексивне мислення зберігає евристичну цінність, не трансформуючись у джерело пізнавальних деформацій, тактичних помилок, доказових перекручень або надмірної суб'єктивізації процесу розслідування. Саме тому вивчення методологічних обмежень і функціональних меж рефлексивного мислення має не лише теоретичне, а й безпосередньо прикладне значення, оскільки від його результатів залежить розуміння того, де закінчується продуктивна внутрішня аналітична робота слідчого і де починається ризик підміни об'єктивного дослідження події власними інтерпретаційними конструкціями.

Слідча діяльність за своєю природою поєднує елементи правозастосування, доказового пізнання, комунікативної взаємодії, організаційного планування та психологічного аналізу. У цій багатовимірній системі рефлексивне мислення виконує роль внутрішнього механізму, що забезпечує осмислення підстав, способів і наслідків власних дій, дозволяє співвідносити наявну інформацію з обраними пізнавальними моделями, оцінювати альтернативні версії події, прогнозувати розвиток слідчої ситуації та передбачати реакцію інших учасників кримінального провадження[12]. Проте будь-яка інтелектуальна здатність, яка активно використовується в умовах високої невизначеності та дефіциту часу, не може розглядатися як абсолютний і безмежний ресурс. Чим більшою є роль рефлексії у професійному мисленні, тим гостріше постає потреба в її методологічному контролі, тобто у визначенні тих засад, які

[12] Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС. 2006. 308 с.

стримують рефлексивний процес від переходу у площину необґрунтованих припущень, надмірної інтерпретації, упередженого сприйняття або штучного ускладнення пізнавального процесу.

Рефлексивне мислення у слідчій діяльності доцільно розглядати як здатність суб'єкта розслідування усвідомлювати власні мисленнєві операції, критично оцінювати способи побудови висновків, співвідносити свої версії з фактичними даними, аналізувати ризики помилки та моделювати можливі позиції інших осіб, залучених до кримінального провадження. Однак саме ця багатофункціональність робить рефлексію складним і неоднозначним інструментом. Вона не є автоматично позитивною лише тому, що пов'язана з глибиною мислення. За певних умов рефлексивна активність може втрачати конструктивний характер і перетворюватися на чинник інтелектуального перевантаження, коливань у прийнятті рішень, переоцінки непрямих ознак, надмірної психологізації слідчої ситуації або відриву від доказових критеріїв. Відтак дослідження методологічних обмежень рефлексивного мислення передбачає з'ясування не лише його змісту, але й тих внутрішніх та зовнішніх бар'єрів, які визначають допустимі межі його застосування.

Першим і найважливішим методологічним обмеженням рефлексивного мислення у слідчій діяльності є його похідний характер від фактичної інформації. Рефлексія не може існувати як самодостатнє джерело знання про подію кримінального правопорушення. Вона є лише способом інтелектуального опрацювання вже наявних або потенційно досяжних відомостей. Слідчий може будувати припущення, моделювати варіанти розвитку події, співвідносити різні пояснення, але жодне з цих мисленнєвих утворень не набуває пізнавальної цінності поза зв'язком із джерелами доказової інформації. Саме тому рефлексивне мислення має межу, обумовлену необхідністю постійного повернення до фактичної основи. Там, де рефлексія починає замикатися на власних логічних конструкціях і втрачає контакт із перевірюваними даними, вона перестає бути інструментом криміналістичного пізнання і набуває спекулятивного характеру.

Ця межа є особливо значущою на початкових етапах розслідування, коли обсяг достовірної інформації ще незначний, а слідча ситуація позначена підвищеним рівнем невизначеності[13]. Саме на цьому етапі рефлексивне мислення може бути як надзвичайно корисним, так і особливо ризикованим. З одного боку, воно допомагає структурувати первинні відомості, побачити кілька можливих напрямів пошуку, не зупинятися на поверховому тлумаченні обставин. З іншого боку, нестача перевірених даних підвищує спокусу компенсувати інформаційний дефіцит інтенсивною інтерпретацією, вибудовуванням логічно красивих, але фактично не підтверджених конструкцій. У цьому і полягає одна з ключових методологічних небезпек: рефлексія, покликана долати невизначеність, сама може стати джерелом псевдовизначеності, якщо слідчий починає сприймати власну мисленнєву модель як достатню підставу для висновку.

[13] Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. Настільна книга слідчого : наук.-практ. вид. Київ : Ін Юре. 2003. 720 с.

Не менш важливим обмеженням є залежність рефлексивного мислення від індивідуальних когнітивних ресурсів слідчого. Попри те, що рефлексія часто асоціюється з критичністю та самоконтролем, вона не виводить суб'єкта за межі його власної психіки, професійного досвіду, рівня підготовки, особистісних установок та інтелектуальної культури. Людина рефлексує не з позиції абстрактної об'єктивності, а крізь призму наявних у неї знань, очікувань, стереотипів, попередніх проваджень, професійної соціалізації та навіть емоційного стану. Тому рефлексивне мислення не можна ідеалізувати як механізм автоматичного очищення мислення від помилок. Воно саме піддається викривленням і може підсилювати хибні висновки, якщо спрямоване на захист уже прийнятої позиції, а не на її критичну перевірку. Методологічна межа тут полягає в тому, що рефлексія є корисною лише за умови внутрішньої дисципліни мислення, здатності до інтелектуальної самокорекції та готовності визнати помилковість власних припущень.

У цьому контексті особливої уваги заслуговує проблема когнітивних викривлень. Слідча діяльність належить до тих професійних сфер, де рішення часто приймаються під тиском часу, неповноти інформації та психологічної напруги. За таких обставин мислення природно тяжіє до евристичних скорочень, спрощених схем та швидких інтерпретацій. Рефлексія може бути засобом протидії таким тенденціям, але може й непомітно їх обслуговувати. Наприклад, слідчий, переконаний у правильності певної версії, може рефлексивно аналізувати не її слабкі місця, а способи ще кращого підтвердження вже сформованого переконання. У такому разі рефлексивне мислення перетворюється на інструмент раціоналізації упередження. Методологічно це означає, що межа продуктивної рефлексії проходить там, де вона перестає бути відкритою до спростування власних висновків і починає функціонувати як механізм їх психологічного самозахисту.

Суттєве обмеження рефлексивного мислення зумовлене також правовою природою слідчої діяльності. Розслідування кримінального правопорушення здійснюється не в довільному інтелектуальному просторі, а в межах чітко визначених процесуальних правил, вимог допустимості доказів, стандартів захисту прав людини та принципу законності[14]. Це означає, що навіть найглибша аналітична робота слідчого не може виходити за межі правового порядку отримання, перевірки та оцінки інформації. Рефлексивне мислення може підказати доцільний напрям пошуку, виявити логічну суперечність, сформулювати припущення про механізм злочину, але воно не здатне легітимізувати процесуальні дії, які не відповідають закону, і не може замінити собою належні процедури доказування. Отже, функціональна межа рефлексії визначається тим, що вона має слугувати законному розслідуванню, а не підміняти правовий інструментарій власною інтелектуальною ініціативою.

З цієї точки зору принципово важливо розмежовувати рефлексивне моделювання і доказове встановлення фактів. У практиці розслідування слідчий часто змушений випереджально уявляти можливий зміст події, логіку

[14] Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС. Ліра-ЛТД. 2015. 432 с.

приховування слідів, мотиви поведінки підозрюваного або свідка, інакше сам процес пошуку був би хаотичним. Проте будь-яке таке уявлення повинно зберігати статус робочої конструкції, а не факту, що вже встановлений. Функціональна межа рефлексивного мислення полягає саме в тому, що воно має право ініціювати пошук, але не має права завершувати його без перевірки. Інакше відбувається небезпечне зміщення від пізнавального інструменту до самодостатнього джерела переконання, що суперечить як методології криміналістики, так і фундаментальним процесуальним засадам[15].

Ще одним важливим методологічним обмеженням є комунікативна опосередкованість значної частини слідчої інформації. Багато відомостей надходять до слідчого через показання людей, тобто через психічно і соціально зумовлені форми відтворення події. Саме тому рефлексивне мислення нерідко орієнтоване не лише на аналіз змісту повідомлення, а й на аналіз особи, що його надає, її мотивації, комунікативної стратегії, можливої зацікавленості, страху, сорому, конфлікту лояльностей або прагнення уникнути відповідальності. Проте така психологічна чутливість має межу. Слідчий не може довільно приписувати людині приховані мотиви тільки на підставі власного враження або досвіду[16]. Там, де рефлексивне тлумачення поведінки відривається від конкретних ознак і починає базуватися переважно на суб'єктивній психологічній інтуїції, виникає ризик хибної атрибуції. Функціональна межа тут полягає у вимозі до слідчого співвідносити психологічні припущення з перевірюваними комунікативними та ситуаційними показниками, а не використовувати рефлексію як засіб довільного пояснення будь-якої поведінкової деталі.

У межах слідчої тактики рефлексивне мислення виконує особливо складну роль, оскільки воно допомагає прогнозувати реакцію учасників кримінального провадження на ті чи інші дії, обирати послідовність тактичних прийомів, визначати доцільність моменту для пред'явлення доказів або зміни комунікативної стратегії. Проте і тут існують функціональні межі. Рефлексивне прогнозування не може гарантувати точного передбачення чужої поведінки, адже вона залежить від надто великої кількості змінних, серед яких ситуаційний стрес, особистісні особливості, випадкові зовнішні чинники, несподівана поява нової інформації, попередній досвід взаємодії з правоохоронними органами та інше. Якщо слідчий надмірно довіряє власним прогнозам, він може вибудувати тактичний план на уявній моделі поведінки, яка не реалізується в дійсності. У результаті замість гнучкого керування ситуацією виникає залежність від хибного сценарію[17]. Отже, функціональна межа тактичної рефлексії полягає в тому, що вона повинна допомагати готуватися до кількох варіантів розвитку подій, а не замикати слідчого в одному очікуваному сценарії.

---

[15] Волобуєва О. О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ. 2006. 20 с.

[16] Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчикова Б. Є. Слідчий огляд: поняття та види. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 264–269.

[17] Копча В. В., Копча Н. В. Тактика слідчого огляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 48. Т. 2. С. 108–112.

Важливе місце серед методологічних обмежень займає проблема часу. Рефлексивне мислення потребує зупинки, дистанціювання від поточної дії, повторного аналізу її засад і наслідків. Водночас слідча діяльність часто вимагає оперативності, швидкого реагування, прийняття рішень у ситуаціях, коли зволікання може призвести до втрати доказів, знищення слідів, узгодження показань між співучасниками або іншого ускладнення провадження. Звідси виникає суперечність між потребою у глибинному осмисленні та вимогою до динамічності дії. Методологічно це означає, що рефлексія у слідчій діяльності завжди обмежена часовими рамками і не може розгортатися до нескінченності. Її функціональна межа полягає в необхідності досягнення достатнього, а не абсолютного рівня осмислення. Там, де прагнення до повної інтелектуальної визначеності паралізує своєчасне ухвалення рішення, рефлексія втрачає службовий характер і починає перешкоджати ефективності розслідування.

З цією проблемою тісно пов'язане явище рефлексивного перевантаження. У складних кримінальних провадженнях слідчий може настільки зануритися в аналіз можливих смислів, версій, альтернатив та прихованих мотивів, що сам процес розуміння втрачає операційну чіткість[18]. Надмірна рефлексія призводить до стану, коли кожна нова деталь породжує ще більше сумнівів, а кожне рішення відкладається через постійне зіставлення дедалі нових варіантів. Подібний стан особливо небезпечний тоді, коли він маскується під професійну ретельність. Насправді ж він може означати нездатність перейти від інтелектуального моделювання до практично значущого висновку. Функціональна межа рефлексивного мислення виявляється тут у тому, що воно повинно завершуватися рішенням, планом, перевірюваною версією або зміною тактичної лінії, а не самовідтворюватися як нескінченний аналітичний процес.

Окремої уваги потребує організаційний вимір функціональних меж рефлексії. Слідчий працює не як ізольований аналітик, а як учасник інституційної системи, де його діяльність залежить від навантаження, взаємодії з оперативними підрозділами, прокурором, експертами, керівництвом, режиму документообігу, строків процесуального контролю та багатьох інших факторів. У цих умовах простір для повноцінного рефлексивного аналізу може бути обмежений не лише особистими якостями слідчого, а й самою організацією служби. Якщо система орієнтує суб'єкта переважно на формальне дотримання показників, швидке завершення проваджень або шаблонізацію рішень, вона непрямо звужує функціональні можливості рефлексивного мислення. Відтак межі рефлексії мають не лише когнітивний, а й інституційний характер. У цьому сенсі методологічне дослідження рефлексивного мислення не може обмежуватися лише аналізом психічних процесів окремого слідчого, а повинно враховувати організаційне середовище, яке або підтримує, або пригнічує здатність до інтелектуального самоаналізу.

Суттєвим є і професійно-досвідний вимір зазначеної проблеми. З одного боку, досвід поглиблює рефлексивне мислення, оскільки дає змогу порівнювати поточну ситуацію з раніше зустріченими моделями, бачити повторювані

[18] Клименко Н. І. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : наук.-практ. посібник. Київ : Юрінком Інтер. 2005. 216 с.

закономірності, швидше виявляти нетипові ознаки, коригувати інтуїтивні оцінки. З іншого боку, саме досвід нерідко формує стійкі когнітивні шаблони, які знижують реальну відкритість мислення. Слідчий може несвідомо переносити логіку раніше розкритих кримінальних проваджень на нові обставини, вбачати знайому модель там, де ситуація має іншу природу, або переоцінювати значення тих ознак, які в минулому справді виявилися вирішальними[19]. У такому разі рефлексивне мислення формально зберігається, але функціонує в межах уже усталеної схеми, не ставлячи її під сумнів. Межа продуктивності тут проходить між досвідом як ресурсом і досвідом як інтелектуальною пасткою. Методологічно це означає, що рефлексія має включати не лише аналіз ситуації, а й аналіз самого механізму перенесення попереднього досвіду на нове провадження.

У слідчій діяльності важливо також враховувати емоційні обмеження рефлексивного мислення. Попри професійні стандарти нейтральності, розслідування тяжких злочинів, взаємодія з потерпілими, сприйняття матеріалів із високим рівнем травматичності, конфліктні ситуації з підозрюваними або їхнім оточенням створюють значне психоемоційне навантаження[20]. Емоції не просто супроводжують мислення, вони впливають на нього, змінюючи пріоритети уваги, готовність до сумніву, схильність до жорстких оцінок чи, навпаки, до невиправданої обережності. Рефлексія здатна частково компенсувати ці впливи, якщо слідчий усвідомлює їх наявність. Але і це усвідомлення має межі. У стані втоми, роздратування, співпереживання або морального обурення суб'єкт часто не помічає, наскільки емоційно забарвленими є його висновки. Отже, функціональна межа рефлексивного мислення зумовлена також психофізіологічним станом слідчого. Там, де ресурс самоспостереження виснажується, зростає ризик того, що рефлексія перетвориться на формальну і не зможе ефективно контролювати упередження.

Особливе місце серед функціональних меж займає межа між рефлексією та припущенням про внутрішній світ іншої особи. У слідчій практиці часто необхідно оцінити мотив, намір, рівень обізнаності, ступінь щирості, характер страху чи захисної позиції співрозмовника. Однак ці явища не спостерігаються безпосередньо, а реконструюються опосередковано[21]. Рефлексивне мислення дає змогу будувати такі реконструкції, але воно не може гарантувати їх психологічної точності. Людська поведінка надто складна, багатошарова і ситуативна, щоб бути повністю прозорою для зовнішнього спостерігача. Тому методологічна межа тут полягає в тому, що слідчий може користуватися психологічними припущеннями як орієнтиром для тактичної побудови взаємодії, але не повинен сприймати їх як остаточне знання про особу. Будь-яка внутрішня інтерпретація поведінки має залишатися відкритою до перегляду при появі нових даних[22].

---

[19] Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика. навч. посіб. Харків : Право, 2013. 376 с.

[20] Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія. Харків : Апостіль. 2012. 304 с.

[21] Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса : Фенікс. 2007. 260 с.

[22] Canter D. Criminal Shadows: Inside the Mind of the Serial Killer. London : HarperCollins. 1994. 304 p.

Ще один аспект проблеми стосується співвідношення рефлексивного мислення з колективними формами пізнання у кримінальному провадженні. Розслідування рідко є повністю індивідуальною інтелектуальною роботою. Воно включає взаємодію з іншими слідчими, оперативними працівниками, прокурором, експертами, спеціалістами[23]. У цій системі рефлексія окремого слідчого має функціональну межу, обумовлену потребою співвідносити власні аналітичні висновки з позиціями інших професійних учасників. Якщо рефлексивне мислення набуває надмірно автономного і замкненого характеру, воно може ізолювати слідчого від коригувального впливу зовнішнього професійного діалогу. Водночас і протилежна небезпека є реальною, коли індивідуальна рефлексія пригнічується авторитетом групового консенсусу. Отже, межа продуктивного функціонування рефлексії проходить між автономністю й інтегрованістю: слідчий повинен зберігати здатність до власного критичного бачення, але не відривати його від міжпрофесійної верифікації.

У сучасних умовах цифровізації досудового розслідування проблема методологічних обмежень рефлексивного мислення набуває нових рис. Застосування інформаційно-аналітичних систем, програм автоматизованого пошуку зв'язків, цифрової візуалізації масивів даних, засобів машинного сортування інформації значно розширює можливості слідства. Однак така технологічна підтримка не скасовує потреби в рефлексії, а лише змінює її предмет. Слідчий повинен мислити вже не лише про факти кримінального провадження, але й про те, як технічні інструменти структурують ці факти, що саме вони роблять видимим, а що залишають поза увагою, які алгоритмічні припущення закладені в їхню роботу, які типи помилок вони можуть продукувати[24]. Функціональна межа рефлексивного мислення в цифровому середовищі полягає в тому, що воно не повинно розчинятися в довірі до технічного результату. Технологічна допомога є ресурсом, але не замінником критичного пізнання. Там, де слідчий перестає мислити про межі цифрового інструменту, рефлексія фактично згортається, поступаючись місцем техно-кратичній ілюзії об'єктивності.

Водночас існує і зворотний ризик, коли слідчий надмірно проблематизує будь-який технічний результат і втрачає здатність включати його в робочу систему доказового аналізу. Таким чином, методологічна межа проходить і тут у площині балансу. Рефлексивне мислення повинно виявляти обмеження технології, але не блокувати її використання через тотальний скепсис. Завдання полягає не в тому, щоб протиставити людське мислення технічній обробці даних, а в тому, щоб забезпечити критичне інтегрування обох компонентів у єдиний пізнавальний процес[25].

Необхідно звернути увагу і на мовний аспект функціональних меж рефлексії. Професійна інтуїція, внутрішнє відчуття суперечності, сумнів у правдоподібності певної версії або психологічне враження від комунікації мають значення лише тоді, коли вони можуть бути переведені у форму раціонально сформульованих

[23] Canter D., Alison L. Profiling in Policy and Practice. Aldershot. Ashgate. 1999. 212 p.

[24] Alison L. J. (ed.). The Forensic Psychologist's Casebook: Psychological Profiling and Criminal Investigation. Cullompton : Willan Publishing, 2005. 410 p.

[25] Rossmo D. K. Criminal Investigative Failures. Boca Raton. CRC Press. 2008. 376 p.

питань, припущень і планів перевірки. Якщо рефлексивне мислення залишається на рівні нечітких внутрішніх переживань, воно не може повноцінно увійти до структури слідчої діяльності. Звідси випливає ще одна функціональна межа: рефлексія повинна бути не лише внутрішньо інтенсивною, а й зовнішньо операціоналізованою. Слідчий має вміти трансформувати власний сумнів у конкретну версію, гіпотезу, запитання до експерта, план слідчої дії, критерій переоцінки доказів[26]. Інакше рефлексія не виконує практичної функції й залишається психологічним фоном мислення.

Суттєвий вимір методологічних обмежень пов'язаний із проблемою меж допустимого впливу на іншого учасника провадження. У криміналістичній тактиці рефлексивне мислення часто використовується для розуміння позиції співрозмовника, передбачення його реакцій та вибору ефективної комунікативної лінії. Проте така рефлексія не може бути підставою для психологічного тиску, маніпулятивних впливів, що виходять за межі правомірної слідчої тактики[27]. Функціональна межа тут визначається не лише процесуальним законом, а й загальними вимогами поваги до гідності особи, заборони примусу, недопустимості отримання показань шляхом порушення свободи волі. Отже, рефлексивне мислення як інструмент професійної чутливості має використовуватися для підвищення якості комунікації та точності тактичних рішень, а не для експлуатації вразливостей людини поза межами правових та етичних стандартів.

Окремо слід наголосити на тому, що функціональні межі рефлексивного мислення визначаються також логікою криміналістичної версійності. Версія за своєю природою є імовірнісною конструкцією, що потребує перевірки. Якщо слідчий починає ототожнювати рефлексивно побудовану модель події з достовірним знанням, він фактично ліквідує саму версійну природу пізнання. У такому разі рефлексія втрачає свою критичну функцію і перетворюється на закриту систему самообгрунтування. Межа тут полягає в обов'язковості процедурного руху від припущення до перевірки, від інтелектуальної побудови до емпіричного та доказового контролю. Усе, що не проходить цього шляху, не може вважатися завершеним результатом слідчої роботи, яким би переконливим воно не здавалося на рівні внутрішньої логіки[28].

Не можна оминути і проблему співвідношення рефлексивного мислення з професійною відповідальністю за помилку. У слідчій діяльності помилка має не абстрактний, а конкретний правовий і людський вимір. Вона може позначитися на долях людей, на законності обмеження прав, на своєчасності викриття винного, на захисті потерпілого, на суспільній довірі до правосуддя. Саме тому рефлексія має не лише інтелектуальну, а й відповідальну функцію. Її межа виявляється в тому, що вона повинна слугувати підвищенню якості рішень, а не психологічному виправданню вже ухвалених кроків. Коли слідчий використовує рефлексивне мислення лише для того, щоб пояснити самому собі правильність

[26] Turvey B. E. Criminal Profiling: An Introduction to Behavioral Evidence Analysis. 4th ed. Amsterdam.Academic Press. 2011. 720 p.

[27] Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York. Farrar, Straus and Giroux. 2011. 498 p.

[28] Nickerson R. S. Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises. Review of General Psychology. 1998. Vol. 2. No. 2. P. 175–220.

власних дій постфактум, не ставлячи питання про можливість помилки, рефлексія фактично деградує до форми професійного самозаспокоєння.

У зв'язку з цим значення набуває культура професійного сумніву. Ідеться не про невпевненість як психологічну слабкість, а про здатність утримувати відкритість до перегляду висновків, не ототожнюючи початкову інтелектуальну модель із завершеним знанням. Методологічно саме ця культура визначає верхню межу продуктивної рефлексії. Якщо сумнів зникає занадто рано, мислення закривається і втрачає коригувальну здатність. Якщо ж сумнів стає тотальним і безперервним, він блокує практичну результативність[29]. Отже, межа рефлексивного мислення проходить між передчасною впевненістю і паралізуючою невизначеністю. Його сила полягає у здатності підтримувати робочу критичність без руйнування здатності діяти.

У професійній підготовці слідчих проблема методологічних обмежень рефлексії має особливе значення. Формування рефлексивного мислення часто подається як безумовно позитивна мета навчання, однак без спеціального опрацювання його меж це може призводити до однобічного уявлення, ніби що глибше слідчий інтерпретує ситуацію, то вищою є якість його роботи. Насправді ж підготовка повинна включати не лише розвиток здатності до самоаналізу і критичного мислення, а й навички вчасного зупинення рефлексивного процесу, переходу від аналітики до рішення, від психологічного припущення до процесуально допустимого способу перевірки, від сумніву до конструктивного плану дії[30]. У цьому сенсі зріле рефлексивне мислення є не максимально інтенсивним, а методологічно врівноваженим.

Для криміналістичної науки дослідження зазначеної проблеми має ще один важливий наслідок. Воно дозволяє уникнути двох крайнощів у теоретичному розумінні слідчої діяльності. Перша крайність полягає в її надмірній раціоналізації, коли слідчий уявляється як виконавець логічних процедур та алгоритмів, позбавлений внутрішнього інтелектуального виміру. Друга крайність полягає в романтизації індивідуального професійного мислення, коли рефлексія, інтуїція та аналітична глибина суб'єкта розслідування майже ототожнюються з головним джерелом істини. Дослідження методологічних обмежень і функціональних меж рефлексивного мислення показує, що жодна з цих крайнощів не відповідає реальній природі слідчої праці[31]. Рефлексія є необхідною, але недостатньою; продуктивною, але не безмежною; цінною, але такою, що потребує постійного співвіднесення з правом, доказами, перевіркою, професійною комунікацією та організаційними умовами діяльності.

---

[29] Гурова А. М. Поняття та ознаки рефлексивного мислення при допиті. *Форум права*. 2013. № 3. С. 157–161.

[30] Колодіна А.С., Чіпко Н.В. Криміналістична рефлексія: концептуальний аналіз та практичне значення . *Право і суспільство.* 2025. № 1. С. 392–397.

[31] Чернов О. В. Криміналістичні та логіко-психологічні принципи пізнавально-розумової роботи слідчого на початковому етапі розслідування умисних вбивств працівників правоохоронних органів при виконанні ними службових обов'язків. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 484-–489.

Отже, методологічні обмеження та функціональні межі рефлексивного мислення у слідчій діяльності слід розглядати як систему взаємопов'язаних бар'єрів, умов і критеріїв, що визначають допустимий простір застосування рефлексії в процесі криміналістичного пізнання. Ці межі зумовлюються похідністю рефлексії від фактичної інформації, її вразливістю до когнітивних викривлень, підпорядкованістю правовим вимогам, обмеженістю часу, впливом емоційного стану, інституційними умовами роботи, складністю передбачення чужої поведінки, необхідністю колективної верифікації висновків та потребою у практичній операціоналізації внутрішнього аналізу. У функціональному вимірі рефлексія має служити постановці питань, побудові та корекції версій, виявленню ризиків помилки, підвищенню чутливості до прихованих суперечностей, вдосконаленню тактичних рішень і підтриманню професійної відповідальності. Водночас вона не може замінити доказування, легітимізувати процесуальні порушення, гарантувати психологічну прозорість інших осіб, забезпечити абсолютну достовірність прогнозу або усунути всі обмеження людського мислення.

Саме в усвідомленні цих меж і полягає зрілість професійного ставлення до рефлексивного мислення. Для слідчого важливо не просто володіти здатністю до самоаналізу, а розуміти, коли вона сприяє об'єктивності, а коли починає породжувати надлишкову інтерпретацію; коли вона відкриває нові напрями перевірки, а коли лише зміцнює упереджену позицію; коли вона підвищує тактичну точність, а коли створює ілюзію контролю над непередбачуваною ситуацією. У такому розумінні рефлексивне мислення є не привілеєм необмеженої інтелектуальної свободи, а формою дисциплінованої професійної роботи над власним мисленням. Його методологічна цінність визначається не максимальною глибиною самозаглиблення, а здатністю зберігати зв'язок із фактом, правом, перевіркою, відповідальністю та практичною доцільністю. Саме тому подальша наукова розробка цієї тематики має бути спрямована на створення більш точних критеріїв відмежування продуктивної рефлексії від пізнавальної деформації, на удосконалення професійної підготовки слідчих та на формування такої культури криміналістичного мислення, в якій рефлексія розглядається не як абсолютний інструмент, а як складний і відповідальний механізм, ефективність якого залежить від знання його власних меж.

ВИСНОВКИ

Отже, методологічні межі рефлексивного мислення слідчого у процесі сучасного криміналістичного пізнання доцільно розглядати як об'єктивно зумовлені межі інтелектуального самоконтролю, аналітичного моделювання та прогностичної діяльності, в межах яких рефлексія зберігає науково-пізнавальну, тактичну і доказову цінність та не трансформується у джерело суб'єктивізму, когнітивних викривлень або надмірної інтерпретації фактичних обставин. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що рефлексивне мислення є не факультативним елементом, а необхідним внутрішнім механізмом сучасної слідчої діяльності, оскільки саме воно забезпечує здатність слідчого усвідомлювати логіку власних пізнавальних дій, співвідносити окремі факти з цілісною моделлю події, критично перевіряти

підстави слідчих версій, своєчасно виявляти ризики професійної помилки та коригувати напрям розслідування відповідно до нових даних.

Водночас рефлексивне мислення не має абсолютизуватися як самодостатнє джерело достовірного знання. Його методологічна цінність виявляється лише за умови постійного зв'язку з доказовою інформацією, процесуально допустимими способами її отримання та перевірки, а також із вимогами логічної послідовності й правової визначеності. Межі рефлексії визначаються тим, що вона може ініціювати пізнавальний пошук, поглиблювати аналітичне бачення, сприяти формуванню і перевірці версій, однак не може підміняти собою доказування, заміщати факти інтерпретаціями чи надавати припущенням статусу встановлених обставин. У цьому полягає одна з ключових методологічних умов її правомірного та ефективного використання у слідчій практиці.

Суттєвим результатом осмислення даної проблематики є висновок про те, що функціональна продуктивність рефлексивного мислення прямо залежить від здатності слідчого підтримувати баланс між критичністю і процесуальною рішучістю. Передчасна впевненість у власних висновках звужує пізнавальне поле та сприяє фіксації на одній версії, тоді як надмірне заглиблення у нескінченний аналіз альтернатив здатне паралізувати практичне рішення та ускладнити своєчасне реагування на слідчу ситуацію. Отже, зріле рефлексивне мислення виявляється не у максимальному розгортанні сумніву, а в умінні зберігати робочу відкритість до перегляду позиції без втрати здатності діяти швидко, обґрунтовано і в межах закону.

Не менш важливою є теза про те, що межі рефлексивного мислення мають не лише гносеологічний, а й психологічний, організаційний та етичний вимір. На його якість впливають рівень професійної підготовки слідчого, сформованість навичок критичного аналізу, попередній досвід, емоційний стан, характер службового навантаження, організаційне середовище, а також наявність або відсутність умов для інтелектуальної самокорекції. У зв'язку з цим рефлексія повинна розглядатися не просто як індивідуальна когнітивна здібність, а як комплексний професійний ресурс, що потребує цілеспрямованого розвитку, методичного супроводу та інституційної підтримки.

Важливим підсумковим положенням є й те, що у сучасному криміналістичному пізнанні рефлексивне мислення виконує інтегративну функцію. Воно поєднує аналітичну роботу з фактами, тактичне планування, оцінку комунікативної поведінки учасників провадження, використання спеціальних знань і цифрових інструментів, але саме тому потребує чіткого усвідомлення власних меж. У реальних умовах розслідування небезпека полягає не стільки у відсутності рефлексії, скільки у її неправильно спрямованому застосуванні, коли вона починає обслуговувати вже сформоване переконання, виправдовувати упереджене бачення або створювати ілюзію глибокого розуміння там, де фактична база ще є недостатньою. Саме тому одним із головних критеріїв професійної зрілості слідчого слід визнати не просто здатність до рефлексії, а здатність до її самообмеження відповідно до вимог об'єктивності, перевірюваності та процесуальної коректності.

Таким чином, методологічні межі рефлексивного мислення слідчого у процесі сучасного криміналістичного пізнання слід визначати як систему

науково, логічно, психологічно та процесуально обумовлених орієнтирів, які забезпечують належне співвідношення між інтелектуальним моделюванням і фактичним установленням обставин кримінального правопорушення. Дотримання цих меж є передумовою не лише ефективності слідчої діяльності, а й її законності, неупередженості та доказової надійності. Саме через усвідомлення функціональних можливостей і обмежень рефлексії формується така модель професійного мислення слідчого, яка відповідає викликам сучасної криміналістики, зберігає відкритість до складності реальності, але не втрачає опори на факт, право і методологічну дисципліну.

Перспективним напрямом подальшого наукового опрацювання цієї тематики є розроблення критеріїв оцінки рівня рефлексивної зрілості слідчого, методик виявлення когнітивних деформацій у процесі побудови та перевірки версій, а також практикоорієнтованих моделей професійної підготовки, спрямованих на формування збалансованого, критичного і водночас функціонально ефективного стилю криміналістичного мислення.

АНОТАЦІЯ

У дослідженні здійснено комплексне теоретико-методологічне дослідження рефлексивного мислення слідчого у контексті сучасного криміналістичного пізнання з акцентом на визначенні його методологічних і функціональних меж. Обґрунтовано, що в умовах ускладнення механізмів злочинної діяльності, зростання рівня латентності кримінальних правопорушень, активної протидії досудовому розслідуванню, цифровізації доказової сфери та підвищення значення інтелектуально-аналітичних компонентів професійної діяльності слідчого рефлексивне мислення набуває статусу одного з ключових внутрішніх механізмів організації пізнавального процесу. Воно розглядається як здатність слідчого усвідомлювати власні мисленнєві операції, критично оцінювати підстави висновків, співвідносити побудовані версії з фактичними даними, виявляти ризики когнітивних помилок, прогнозувати поведінку учасників кримінального провадження та коригувати напрями розслідування залежно від динаміки слідчої ситуації.

У роботі доведено, що рефлексивне мислення не може розглядатися як самодостатнє джерело достовірного знання, оскільки його пізнавальна цінність зберігається лише за умови постійного зв'язку з доказовою інформацією, логічною перевіркою, процесуально допустимими засобами отримання відомостей і вимогами правової визначеності. Визначено, що методологічні межі рефлексивного мислення зумовлені його залежністю від фактичної основи розслідування, вразливістю до когнітивних викривлень, впливом професійного досвіду, емоційного стану, часових обмежень, організаційного середовища та комунікативної складності слідчої діяльності. Наголошено, що продуктивність рефлексії прямо пов'язана зі здатністю слідчого підтримувати баланс між критичним сумнівом і практичною рішучістю, не допускаючи ані передчасної впевненості у правильності сформованої версії, ані паралізуючого заглиблення у безперервне моделювання альтернатив.

Окрему увагу приділено функціональним межам рефлексивного мислення у версійній роботі, оцінці доказів, тактичному плануванні, комунікації

з учасниками кримінального провадження та використанні спеціальних знань і цифрових технологій. Доведено, що рефлексія має виконувати інтегративну, коригувальну, прогностичну та критичну функції, однак не може підміняти собою доказування, легітимізувати процесуальні порушення, надавати припущенням статус встановлених фактів або ґрунтуватися виключно на психологічній інтуїції без належної перевірки. Аргументовано, що професійна зрілість слідчого проявляється не лише у здатності до рефлексії, а й в умінні визначати межі її допустимого застосування, своєчасно переводити аналітичні сумніви у конкретні процесуальні рішення та зберігати орієнтацію на об'єктивність, перевірюваність і законність.

Зроблено висновок, що методологічні межі рефлексивного мислення слідчого становлять систему науково, логічно, психологічно та процесуально зумовлених орієнтирів, дотримання яких забезпечує належне співвідношення між інтелектуальним моделюванням і доказовим установленням обставин кримінального правопорушення. Перспективи подальших досліджень пов'язано з розробленням критеріїв оцінки рефлексивної зрілості слідчого, методик виявлення когнітивних деформацій у версійній роботі та вдосконаленням професійної підготовки, спрямованої на формування збалансованого стилю криміналістичного мислення.

Література

1. Біленчук П. Д., Гель А. П., Семаков Г. С. Криміналістика : підручник. Київ : Атіка, 2001. 544 с.
2. Волобуєва О. О. Взаємодія слідчого з фахівцями під час збору інформації про особу, що скоїла злочин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 20 с.
3. Гурова А. М. Поняття та ознаки рефлексивного мислення при допиті. *Форум права*. 2013. № 3. С. 157–161.
4. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія. Харків : Апостіль, 2012. 304 с.
5. Клименко Н. І. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів : наук.-практ. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2005. 216 с.
6. Колодіна А.С., Чіпко Н.В. Криміналістична рефлексія: концептуальний аналіз та практичне значення. *Право і суспільство.* 2025. № 1. С. 392–397.
7. Копча В. В., Копча Н. В. Тактика слідчого огляду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 48. Т. 2. С. 108–112.
8. Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І. Криміналістика: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 368 с.
9. Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчикова Б. Є. Слідчий огляд: поняття та види. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2013. № 1. С. 264–269.
10. Маркусь В. О. Криміналістика: навчальний посібник. Київ : Кондор, 2007. 352 с.
11. Панов М. І., Шепітько В. Ю., Коновалова В. О. та ін. Настільна книга слідчого : наук.-практ. вид. Київ : Ін Юре, 2003. 720 с.

12. Пиріг І. В. Теоретико-прикладні проблеми експертного забезпечення досудового розслідування : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС. Ліра-ЛТД. 2015. 432 с.

13. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. Київ : Кондор, 2005. 588 с.

14. Тіщенко В. В. Криміналістика : підручник. Одеса : Гельветика, 2018. 556 с.

15. Тіщенко В. В. Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів : монографія. Одеса : Фенікс, 2007. 260 с.

16. Тіщенко В.В., Загородній В. Є. Пізнавально-інформаційна діяльність у розслідуванні: технологічний та евристичний аспекти. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Т. 2. С. 536–539.

17. Тлумачний словник української мови: у 4 т. / за ред. В.М. Русанівського. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 1. 752 с.

18. Чаплинський К. О. Тактика проведення окремих слідчих дій : монографія. Дніпропетровськ : ДДУВС, 2006. 308 с.

19. Чернов О. В. Криміналістичні та логіко-психологічні принципи пізнавально-розумової роботи слідчого на початковому етапі розслідування умисних вбивств працівників правоохоронних органів при виконанні ними службових обов'язків. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 484–489.

20. Шепітько В. Ю. Криміналістика. Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / За ред. акад. НАН України В.Я. Тація. Харків : Право, 2001. 560 с.

21. Шепітько В. Ю. Криміналістична тактика : навч. посіб. Харків : Право, 2013. 376 с.

22. Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика : підручник. 5-те вид., перероб. та допов. Київ : Ін Юре, 2016. 640 с.

23. Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика : підручник. у 2 т. Т. 1. Харків : Право, 2019. 456 с.

24. Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика : підручник. Харків Право, 2008. 464 с.

25. Alison L. J. (ed.). The Forensic Psychologist's Casebook: Psychological Profiling and Criminal Investigation. Cullompton : Willan Publishing, 2005. 410 p.

26. Canter D. Criminal Shadows: Inside the Mind of the Serial Killer. London : HarperCollins, 1994. 304 p.

27. Canter D., Alison L. Profiling in Policy and Practice. Aldershot : Ashgate, 1999. 212 p.

28. Kahneman D. Thinking, Fast and Slow. New York : Farrar, Straus and Giroux, 2011. 498 p.
29. Nickerson R. S. Confirmation Bias: A Ubiquitous Phenomenon in Many Guises. *Review of General Psychology*. 1998. Vol. 2. No. 2. P. 175-220.
30. Rossmo D. K. Criminal Investigative Failures. Boca Raton. CRC Press. 2008. 376 p.
31. Turvey B. E. Criminal Profiling: An Introduction to Behavioral Evidence Analysis. 4th ed. Amsterdam : Academic Press, 2011. 720 p.

Information about the author:
Chernov Oleksandr Vitaliyovych,
PhD, Associate Professor,
Department of Criminalistics, Forensic Expertise and Polygraphy,
National University "Odesa Law Academy"
23, Fontanska street, Odesa, 65009, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-23

СТВОРЕННЯ НЕБЕЗПЕКИ ЯК КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ФЕНОМЕН: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ЗАКОНОДАВЧОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

Шевчук А. В.

ВСТУП

У національному кримінальному законодавстві поняття «створення небезпеки» застосовується в багатьох контекстах, кожен з яких має своє правове значення. Передусім, наявність реальної загрози заподіяння істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі розглядається як ознака суспільної небезпеки діяння. У разі відповідності іншим складовим елементам кримінального правопорушення це може свідчити про караність діяння. Крім того, у випадках замаху на кримінальне правопорушення дії, безпосередньо спрямовані на його вчинення, передбачені конкретною статтею Особливої частини Кримінального кодексу України, створюють пряму загрозу заподіяння істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони. Особливу увагу слід звернути на те, що створення небезпеки завдання певної шкоди прямо вказано у низці статей Особливої частини КК України як обов'язкову ознаку складу відповідних кримінальних правопорушень. У всіх наведених випадках дії суб'єкта кримінального правопорушення призводять до виникнення небезпеки спричинення істотної шкоди об'єкту, що охороняється кримінально-правовими нормами. Проте, залишаються відкритими питання щодо того, чи є сенс поняття «створення небезпеки» однаковим для усіх зазначених ситуацій, адже нині відсутнє чітке та уніфіковане тлумачення цього терміна в рамках чинного законодавства та юридичної доктрини.

У рамках нашого дослідження проаналізовано питання, які в комплексі дозволяють отримати ґрунтовні відповіді щодо правової природи, визначення та ключових ознак поняття «створення небезпеки» у кримінальному законодавстві. Особливу увагу приділено поняттю й класифікації складів кримінальних правопорушень, пов'язаних зі створенням небезпеки, а також особливостям конструкції таких складів. Крім того, вбачаємо за потрібне внести до КК України зміни з метою оптимізації норм, що регулюють відповідальність за делікти такого характеру.

1. Категорія «створення небезпеки» в кримінальному законодавстві України: сутність та генеза

Зрозуміти сутність будь-якого явища можна лише через визначення його ключових ознак, які формують зміст цього явища. У Кримінальному кодексі України для позначення ознак складів деяких кримінальних правопорушень законодавець застосовує логіко-граматичну конструкцію «…що створило небезпеку…». Прикладом цього є ч.1 ст. 253, ч.1 ст. 239, ч. 1 ст. 267, ч. 1 ст. 276 і

інші КК України[1]. У тексті закону про кримінальну відповідальність відсутнє визначення терміну, що позначається конструкцією «створення небезпеки». Водночас у вітчизняній доктрині кримінального права це питання до цього часу комплексно не досліджувалося. Відомо, що для правильного застосування певної кримінально-правової норми необхідно чітко розуміти її зміст. Необхідність єдиного трактування вбачається пріоритетною, оскільки це сприятиме забезпеченню стабільності та уніфікованості правозастосовної діяльності, а також утвердженню принципу верховенства права. Саме тому ґрунтовний аналіз змістових та кваліфікуючих ознак кримінально-правової категорії «створення небезпеки» є актуальним науковим завданням. Це сприятиме ефективнішому застосуванню існуючих кримінально-правових норм і закладенню основ для розробки та впровадження нового кримінального законодавства.

Комплексне дослідження питань кримінальної відповідальності за суспільно небезпечні діяння, пов'язані зі створенням небезпеки, має важливе значення для розвитку української науки кримінального права. Особлива увага має бути приділена експлікації правової сутності, змістового наповнення та типологічних ознак кримінально-правової концепції «створення небезпеки» в контексті її функціонування як структурної ознаки складу кримінального правопорушення. Також слід проаналізувати механізм заподіяння шкоди об'єктам, що знаходяться під кримінально-правовою охороною, у межах правопорушень, пов'язаних із створення небезпеки. Особливу увагу потрібно приділити дослідженню того, як специфіка цієї категорії деліктів відображається в їх складах. Крім того, важливо встановити, у яких саме випадках створення небезпеки для об'єктів кримінально-правової охорони має настати кримінальна відповідальність, а також визначити місце цього явища в контексті теорії складу кримінального правопорушення.

Задля розуміння інтерпретації сутності категорії «створення небезпеки» у вітчизняному кримінальному праві, особливо в межах доктрини складу кримінального правопорушення, першочергово необхідно експлікувати семантичне значення лексем «створення» та «небезпека».У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» термін «створення» трактується як дія, що відповідає значенню слів створити чи створювати. Слово «створювати» або «створити»має такі чотири основні значення: 1) надання життя або існування чомусь, формування чи виготовлення чогось; будівництво, спорудження; винайдення або розробка чогось нового, невідомого раніше; здійснення творчої праці шляхом створення наукового чи мистецького твору; 2) ініціювання існування чогось, організація чогось нового, формування або утворення; 3) забезпечення можливості для існування чогось, підготовка чи створення умов для чогось, провокування чогось, що стає причиною певного явища; 4) визначення основних характеристик чи надання чомусь певних ознак або властивостей[2]. Створення в реальності передбачає появу або народження

[1] Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1388.

чогось нового, чого раніше не існувало, або надання вже існуючому явищу нових ознак чи властивостей. Сам процес створення залежить від характеру об'єкта, що виникає. У цьому контексті йдеться про певний вплив одного явища або суб'єкта на об'єктивну реальність з метою привнесення чогось нового або змінення вже наявного, наділяючи його новими характеристиками.

Слово «небезпека» має кілька лексичних значень. По-перше, воно означає можливість виникнення якоїсь біди, нещастя, катастрофи чи шкоди, тобто стан, що характеризується наявністю чинників або обставин, які становлять ризик чи потенційну небезпеку для певного об'єкта. По-друге, це може бути потенційне джерело шкоди[3]. Іншими словами, «небезпека» охоплює як імовірність настання певної події, яка може завдати шкоди за певних обставин (тобто може реалізуватися або ні), так і реальний стан, коли загроза вже існує об'єктивно і викликана конкретними умовами. Цей стан сам по собі виступає потенційним джерелом шкоди. Ці три аспекти характеризуються нерозривним взаємозв'язком, який буде докладно висвітлено у подальшому викладі.

Кожне з понять «створювати» і «створити» має свої особливі відтінки значення. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначено, що за загальноприйнятим правилом, якщо слово має кілька значень, то першочергово подається найбільш поширене серед варіантів у мовній практиці[4]. Водночас Н. Ф. Стаховська зазначає, що в науковому стилі мови терміни зазвичай вживаються в одному чітко визначеному значенні, яке може не збігатися з їхнім первинним змістом. Це пов'язано з тим, що багатозначність у рамках наукового дискурсу є небажаною, оскільки спричиняє неточність і двозначність у тлумаченнях[5]. З цього питання Л. Л. Бєсєдна підкреслює, що у правовій практиці доцільно застосовувати слова та вирази в більш вузькому або спеціалізованому значенні порівняно з їхнім використанням у загальнолітературній мові[6]. У сучасній українській мові кожне окреме значення багатозначного слова проявляється виключно в відповідному контексті. У зв'язку з цим, у межах аналізу даної проблематики доцільним є дослідження специфіки лексем «створювати» та «створити» у словосполученні «створення небезпеки». Для цього необхідно розглянути кожне із зазначених значень дієслів «створювати» та «створити» у сполученні зі словом «небезпека», а також визначити таке семантичне наповнення, яке найповніше передає суть словосполучення «створювати небезпеку». Особливу увагу слід приділити аналізу контекстного значення даного поняття в межах кримінального права, оскільки саме комунікативна ситуація, в якій застосовується слово, відіграє фундаментальну роль у формуванні, розвитку та фіксації його значень[7].

---

[3] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 747.

[4] Там само.

[5] Стаховська Н. Ф. Зміни у лексико-семантичній структурі української http://www.confcontact.com/2015-nauka-v-informatsionnom-prostranstve/fl2_stahovska.htm

[6] Бєсєдна Л. Л. Визначення юридичного терміна як елемента законодавчої системи. *Інформація і право*. 2011. № 3 (3). С. 37–38.

[7] Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фонетика : підручник. А. К. Мойсієнко, О. В. Бас Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. С. 50.

Аналізуючи поняття словосполучення у кримінальному законодавстві «створювати небезпеку», слід зазначити, що воно передбачає можливість настання істотної шкоди або катастрофи, чи то в теперішньому, чи то в майбутньому. Це також стосується провокування або породження ситуації, за якої певній особі, явищу чи об'єкту загрожує небезпека, або ж ситуації, яка може спричинити виникнення таких умов. Унаслідок створення небезпеки відбуваються зміни в об'єктивній реальності, які перетворюють початковий стан об'єкта. Новий стан, у якому існує загроза, стає потенційним джерелом шкоди, що має ймовірність реалізації. Таким чином, цей стан є похідним, оскільки його виникнення безпосередньо пов'язане з появою небезпеки.

Окрім цього, слід звернути увагу, що значення будь-якого словосполучення, яке містить у собі дієслово, залежить від його виду (доконаного чи недоконаного). Це стосується й словосполучення «створення небезпеки». Дієслово «створювати» відноситься до недоконаного виду, що позначає процес, який ще не завершився, тобто дію в розвитку. Натомість «створити» – це доконаний вид дієслова, який вказує на завершену дію, її результат або дію, яка обов'язково відбудеться в майбутньому. Таким чином, коли йдеться про словосполучення «створювати небезпеку», мається на увазі процес, який ще триває, не завершений і не призвів до остаточних наслідків. Водночас вираз «створити небезпеку» означає вже завершену дію, наслідок якої привів до формування нового стану – одночасно джерела потенційної небезпеки. Це дозволяє зробити висновок, що вживаючи у диспозиції статті Кримінального кодексу України формулювання «...що створило небезпеку», законодавець акцентує увагу на двох аспектах: 1) у складі кримінального правопорушення суспільно небезпечна дія має бути такою, що здатна спричинити зміни в стані об'єкту кримінально-правової охорони; 2) небезпека виступає наслідком і результатом такої дії.

Термін «створення» є віддієслівним іменником, який вказує на процес чи дію, пов'язану із значенням дієслів «створити» або «створювати»[8]. Цим словом позначають подію чи акт створення чогось нового, формування або виникнення. Водночас існує й інший схожий термін – «створювання»[9]. Це також віддієслівний іменник, проте він більшою мірою пов'язаний з дією, характерною для недоконаного виду дієслова «створювати», і підкреслює саме тривалість чи процесуальний характер цього дійства. Таким чином, обидва слова мають близьке значення, проте варіюються залежно від аспекту (доконанного чи недоконанного), який вони виражають у мовленні. З цього можна дійти висновку, що слово «створення» може позначати як завершену, так і незавершену дію, тоді як «створювання» вказує виключно на процес незавершеної дії. Отже, термін «створення небезпеки» доцільно використовувати як узагальнене поняття, яке включає всі дії, спрямовані на виникнення або формування стану небезпеки, а також результат чи наслідок таких дій. Водночас важливо зазначити, що вибір конкретної форми дієслова («створювати» чи «створити») забезпечує більш точне

[8] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1388.

[9] Там само.

розуміння контексту у тих випадках, коли це має значення. У ситуаціях, де можливо вживати узагальнююче поняття, доцільніше використовувати віддієслівний іменник «створення», адже за своєю суттю він охоплює і завершений, і незавершений процес дії.

За змістом поняття поділяються на позитивні та негативні, і цей поділ має принципове значення у контексті логічного аналізу. У рамках логіки поняття вважається негативним тоді, коли воно описує відсутність або заперечення певних ознак чи характеристик, властивих позитивним поняттям. Тобто, для осмислення змісту негативного поняття неможливо обійтися без розуміння сутності та змісту відповідного йому позитивного поняття, оскільки вони утворюють взаємопов'язану пару. Наприклад, українське слово «небезпека» є класичним прикладом негативного поняття, адже його формування базується на використанні заперечного префікса «не». Завдяки цьому префіксу утворюються антонімічні, тобто протилежні за змістом поняття. У даному випадку «небезпека» виступає антонімом до ключового поняття «безпека», підкреслюючи його відміну та протилежний характер[10].

Зважаючи на співвідношення між змістом позитивних і негативних понять, значення поняття «небезпека» визначається через протилежне йому позитивне поняття «безпека». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови безпека описується як стан, у якому нічого або ніхто не становить загрози. Поняття «безпека» діалектично пов'язане з поняттям «небезпека»[11], тобто фактично є його антонімом.

Протилежне співвідношення понять передбачає, що об'єкт не може одночасно перебувати в двох станах – безпеки та небезпеки – стосовно конкретного ризику у визначений часовий період. До моменту виникнення стану небезпеки існувала об'єктивна реальність, у якій чомусь чи комусь нічого не загрожувало, а об'єкти кримінально-правової охорони залишалися під захистом. Цей стан безпеки може бути порушений через створення несприятливих умов або ж зміни у самому об'єкті, наслідком чого стає руйнування захисту і перехід об'єкта у стан небезпеки. Натомість, суб'єкти або об'єкти, що зазнавали ризику, унаслідок відповідних змін здатні досягти стану захищеності. У контексті кримінального права це питання набуває значення залежно від того, хто саме усунув стан небезпеки. До прикладу, якщо це зробив суб'єкт кримінального правопорушення, така поведінка може оцінюватися як позитивні дії після вчинення кримінального правопорушення. Це може впливати на вибір виду та розміру покарання, оскільки розглядається як обставина, що пом'якшує покарання. В окремих випадках така поведінка може навіть розцінюватися як підстава для звільнення від кримінальної відповідальності внаслідок дійового каяття.

Слід підкреслити, що необхідність в безпеці є природною складовою людського буття. В. П. Тихий зазначає, що людина завжди прагне до

[10] Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. К. : «Довіра», 2006. С. 53.

[11] Пасічник В. Філософська категорія безпеки як основа нової парадигми державного управління національною безпекою. вісник *«Демократичне врядування».* 2011. Вип. 7. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik7/fail/pasichnyk.pdf

забезпечення безпеки, адже це вічна необхідність і важлива умова для її життєдіяльності[12].

Стан захищеності не є постійним, оскільки впродовж еволюції суспільства з'являються нові види ризиків або нові прояви вже відомих загроз, від яких людина потребує захисту. Попри його мінливість, суспільство, зважаючи на поточні реалії та накопичений досвід аналізу причинно-наслідкових зв'язків, прагне вибудувати певні бар'єри, аби запобігти реалізації ймовірних ризиків і забезпечити безпеку. У сучасному суспільстві цей стан безпеки регулюється нормами, закріпленими на законодавчому рівні як у законах, так і підзаконних нормативно-правових актах, а також спеціальними правилами, що діють у визначених колективах. Зокрема, це стосується внутрішніх нормативних актів, які регламентують трудову діяльність та порядок функціонування в межах будь-якого суб'єкта господарювання чи іншої організаційної структури правосвідомість громадян певної місцевості, усталені звичаї та норми співжиття. Коли всі, кого стосуються ці правила, дотримуються їх, об'єкти, для яких вони запроваджені, зокрема ті, що перебувають під кримінально-правовою охороною, залишаються захищеними й не піддаються реальній небезпеці. Однак, у разі порушення таких норм або правил рівень захищеності об'єкта знижується, і за сприятливих умов може виникнути ситуація небезпеки.

Створення небезпеки безпосередньо пов'язане із низкою змін, які виникають у межах об'єктивної реальності. Це означає, що небезпека є результатом певного руху, розвитку або трансформації подій у навколишньому світі. З огляду на це, дослідження правової природи цього феномену доцільно проводити через призму діалектики, яку також називають однією з основ філософії розвитку. Для більш глибокого розуміння поняття «небезпека» важливо звернутися до аналізу ключових категорій діалектичної філософії, таких як «можливість» та «дійсність». Саме ці фундаментальні категорії підкреслюють процесуальний характер буття, висвітлюючи безперервність його становлення та руху. Вони допомагають краще усвідомити, як потенційні загрози перетворюються на реальні, сприяючи систематичному розгляду небезпеки у динамічному контексті розвитку [13]. Таким чином, за допомогою зазначених категорій можна проаналізувати природу змін, що відбуваються в об'єктивній реальності внаслідок виникнення певної небезпеки. У цьому контексті, як наголошує О. О. Кваша, категорії «можливість» та «дійсність» слугують засобом опису форми реалізації кожного закономірного процесу руху. Кожен процес руху являє собою етапи зародження та втілення можливостей, формування сутності, що, у свою чергу, веде до появи нової реальності. Це є процесом перетворення менш ймовірного в більш імовірне, переходу від ймовірності до достовірності, від можливостей до реальної дійсності[14]. Слід зауважити, що категорії діалектики виражають найзагальніші

[12] Тихий В. П. Поняття безпеки людини і її правове забезпечення. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1 (6). С. 29.

[13] Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. С. 175.

[14] Кваша О. О. Зміст та значення філософських категорій «можливість» і «дійсність» для кримінально-правових досліджень причинного зв'язку. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 303.

властивості та зв'язки, характерні для всіх матеріальних процесів. Вони виконують роль основних принципів пізнання та слугують базисом для духовно-практичного переосмислення і трансформації реальності[15]. О. О. Кваша зазначає, що категоріальний апарат філософії відображає специфіку людської діяльності. Завдяки загальнофілософським категоріям, такі науки, як юридичні, включаючи кримінально-правову, здійснюють теоретичне відтворення дійсності[16]. Категорії можливості та дійсності належать до співвідносних понять діалектики, які нерозривно взаємопов'язані та передбачають взаємне урахування у процесі пізнання. Неможливо з'ясувати одну з них, ігноруючи іншу. Ці категорії характеризують актуальну реальність буття у поєднанні з перспективами трансформації його форм існування, а також описують самі процеси таких змін[17]. Ці категорії відображають два ключові етапи у формуванні та розвитку об'єкта чи явища.

Дійсність представляє собою реалізовану можливість, яка визначає втілене та актуалізоване буття. У ширшому контексті це можна описати як сукупність усіх можливостей, що набули реального втілення. Можливість, у свою чергу, є сукупністю реальних умов і тенденцій, здатних за певних визначальних дій створити відповідну їм дійсність. Вона відображає об'єктивний і внутрішньо зумовлений стан предмета, що перебуває у процесі свого незавершеного чи потенційного розвитку[18].

Будь-яке кримінальне правопорушення змінює існуючу реальність. Особливістю діянь, пов'язаних зі створенням небезпеки, є характер змін, які вони спричиняють. Зазначимо, що поняття «небезпека» охоплює три аспекти: стан, можливість та потенційне джерело шкоди. У разі вчинення делікту створення небезпеки реальність зазнає певних змін. По-перше, з'являється нова можливість – виникає ймовірність завдання істотної шкоди. По-друге, об'єкт кримінально-правової охорони переходить у новий стан – стан реальної небезпеки. По-третє, формується певне джерело потенційної небезпеки. Ця поява можливості викликає зміну стану об'єкта кримінально-правової охорони, він виходить зі стану захищеності, якого дотримувався до моменту вчинення діяння, хоча реальна шкода об'єкту ще не завдається. Іншими словами, дії суб'єкта кримінального правопорушення можуть бути недостатньо інтенсивними або такими, що за своєю природою не здатні спричинити безпосередню шкоду. Проте, вони створюють нову реальність, у якій виникає можливість завдання шкоди. Зміни, викликані цим діянням, формують якісно інший стан дійсності. У цій новій реальності порушується захищеність об'єкта кримінально-правової охорони – він більше не перебуває у стані повної безпеки, хоча реальна шкода йому все ще не завдається.

---

[15] Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. С. 175.

[16] Кваша О. О. Зміст та значення філософських категорій «можливість» і «дійсність» для кримінально-правових досліджень причинного зв'язку. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 1. С. 303.

[17] Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук та ін.; НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. С. 393.

[18] Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. С. 175.

З появою нової реальності відкривається й нова можливість – імовірність завдання реальної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони у майбутньому. Ця можливість перестає бути суто абстрактною, стаючи цілком реальною. У разі існування певних детермінувальних обставин ця ймовірність може реалізуватися, що призведе до заподіяння реальної шкоди об'єкту охорони. Подібні обставини визначаються як чинники, які спричиняють виникнення суспільно небезпечного наслідку у формі безпосередньої, реальної шкоди. Це можуть бути умисні дії винної особи, що мають більш виражений чи небезпечний характер, у порівнянні зі звичайною загрозою, яка створює лише потенційну небезпеку для об'єкта. Таким чином, створення небезпеки символізує перехід від одного стану реальності (стану безпеки об'єкта) до іншого, в якому є реальна ймовірність нанесення шкоди у майбутньому. Утім, ця нова реальність фактично є реалізацією раніше існуючої можливості в межах попереднього стану речей. Поняття безпеки об'єкта, з одного боку, означає стан його захищеності, але водночас передбачає й існування можливості порушення цього стану. Якби така ймовірність завдання шкоди взагалі не існувала (тобто об'єкт не міг би бути навіть потенційно порушений), то відпала б сама потреба у його захисті. Проте, слід розуміти, що можливість завдання шкоди, закладена в самому стані безпеки, має іншу природу, ніж та, яка реалізується внаслідок делікту створення небезпеки. Початкова можливість є абстрактною або формальною. Натомість після вчинення делікту вона переходить у реальну, змінюючи свій характер. Водночас не кожне діяння здатне змінити дійсність і призвести до переходу від стану безпеки до стану небезпеки.

У контексті здійснення кримінального правопорушення завжди існує ймовірність, що воно не буде доведено до кінця або взагалі не відбудеться. Наприклад, у випадку, коли особа, яка має намір убити потерпілого, здійснює постріл, але пістолет не спрацьовує, або коли сторонній випадковий свідок втручається у ситуацію, нейтралізуючи злочинні дії та вибиваючи зброю з рук злочинця. Таким чином, завжди залишається можливість того, що певна подія може як реалізуватись, так і не відбутися через наявність зовнішніх обставин, які впливають на причинно-наслідковий зв'язок і потенційно змінюють перебіг подій. Результат залежить від ступеня ймовірності перетворення потенційної можливості в реальність, а також від характеру самої можливості.

З огляду на те, що категорія небезпеки ґрунтується на категорії можливості, вона має об'єктивний зміст. Ключові аспекти небезпеки визначається співвідношенням умов реальності. Вона передбачає існування в конкретний момент часу та в певній ситуації таких умов, які за своїм закономірним розвитком могли б спричинити певну шкоду. Однак настанню тяжких наслідків завадили обставини, які для цієї закономірності вважаються випадковими. Проте, не завжди можна стверджувати, що небезпека не реалізувалася саме через такі випадкові обставини. Іноді бувають ситуації, коли зазначені обставини не є випадковими. Наприклад, якщо дії особи не були достатньо інтенсивними або за своїм характером неспроможні завдати реальної шкоди, це скоріше можна вважати закономірністю, ніж випадковим збігом обставин.

Таким чином, кожна конкретна ситуація містить певний набір можливостей, які можуть бути реалізовані. Однак, при виборі однієї з них інші

автоматично втрачають свою актуальність чи недосяжність. У контексті суспільного прогресу та підкорення природних явищ процес перетворення потенційного в реальне структурується і направляється свідомими рішеннями та діяльністю людей, що демонструє важливість осмисленого вибору в досягненні цілей та розвитку[19].

У сучасній правовій реальності необхідно акцентувати увагу на тому, що поняття небезпеки одночасно виступає як актуальний стан дійсності і як потенційна загроза. З одного боку, небезпека характеризується як вже наявний стан, що виникає тоді, коли об'єкту кримінально-правової охорони щось загрожує або порушується його стан захищеності, хоча фактична шкода ще не завдана. З іншого боку, поняття небезпеки включає можливість настання реальної шкоди для зазначеного об'єкта. Здійснюючи суспільно небезпечне діяння, винна особа формує стан небезпеки для певного об'єкта кримінально-правової охорони. Це означає, що у конкретній реальності виникає ситуація, за якої такому об'єкту може бути завдано шкоди. Вчинений акт і утворення стану небезпеки потрапляють під категорію вини суб'єкта кримінального правопорушення. Одночасно таке діяння спричиняє появу нової потенційної можливості – тобто можливості заподіяння об'єкту реальної шкоди у майбутньому. Таким чином, створюється ситуація, за якої умови, сформовані внаслідок дій винної особи, під впливом зовнішніх чинників потенційно можуть перетворитися на фактичну шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Зміст вини особи в такому контексті охоплює не лише її діяння, але й ті передумови, що створюють можливість настання істотної шкоди.

Варто звернути увагу на те, що розрізняють два види можливостей: абстрактні (формальні) – ті, які можуть стати реальністю, але при цьому не мають усіх необхідних умов, та конкретні (реальні) – ті, що володіють усіма об'єктивними передумовами для втілення в дійсність[20]. Реальна можливість прихована у самій дійсності і за певних обставин перетворюється на нову реальність. Зміна сукупності умов сприяє переходу абстрактної можливості у конкретну, яка згодом набуває статусу дійсності. Хоча формальна можливість має низьку ймовірність реалізації, вона все ж узгоджується із законами природного і соціального розвитку. Натомість реальна можливість має найвищий ступінь здійснення, адже для її реалізації вже створено всі необхідні умови. Ця міра можливості визначається як ймовірність. Таким чином, у випадку абстрактної можливості ймовірність буде ближчою до нуля, тоді як у випадку конкретної – до одиниці.

Природа небезпеки детермінується сукупністю релевантних умов. Внаслідок суспільно небезпечного діяння латентний потенціал заподіяння шкоди актуалізується до рівня конкретної загрози. У природі спочатку існує лише абстрактна можливість, наприклад, потенційна загроза довкіллю, спричинена людською діяльністю. Саме задля мінімізації ризику реалізації таких абстрактних загроз суспільство розробляє правила та норми, спрямовані

[19] Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. С. 175.

[20] Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук та ін.; НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. С. 393.

на їхнє упередження. Ці абстрактні можливості, хоча й відображають закономірний потенційний розвиток подій, залишаються абстракціями через дотримання таких запобіжних заходів, які суттєво знижують імовірність їхнього здійснення. Особа, яка вчиняє суспільно небезпечне діяння, порушує встановлений баланс умов і створює ситуацію, у якій абстрактна (формальна) можливість стає конкретною (реальною). Цей момент слід розглядати як ключовий у процесі переходу можливості з потенційного стану до стану дійсності. Однак, важливо зауважити, що сама можливість, яка саме реалізувалася через вчинення небезпечного діяння, на початковому етапі не мала статусу конкретної (реальної), оскільки за тодішніх умов не було підстав для негайного настання збитків чи шкоди. Реальна можливість передбачає одночасну наявність усіх необхідних умов для перетворення її у дійсність, тобто у завдання істотної шкоди. Отже, до моменту вчинення суспільно небезпечного діяння можливість завдавання шкоди залишалася абстрактною (формальною), однак після таких дій вона стає конкретною (реальною), підштовхуючи події до фактичних негативних наслідків.

Реальна та формальна можливість взаємопов'язані так само, як необхідність і випадковість, хоча кожна з них має свої чітко окреслені особливості. Формальна можливість відображає лише загальні, часто нечіткі та невизначені тенденції, які можна спостерігати в об'єктивному перебігу розвитку подій. Вона не є прямим наслідком внутрішньої сутності об'єкта або явища, не визначає їхню закономірність функціонування чи розвиток. Її реалізація значно залежить від ряду випадкових, зовнішніх і несуттєвих обставин, які можуть складатися або не складатися сприятливо. Своєю чергою, реальна можливість базується на принципах необхідності і виразно пов'язана з дією об'єктивних законів, що керують реальністю та забезпечують її постійний розвиток. Її існування зумовлене закономірними зв'язками та стосунками в об'єктивній дійсності. На відміну від формальної, реальна можливість володіє потенціалом неодмінно реалізуватися за наявності відповідних умов і сприятливих обставин. Вона закорінена у природній логіці розвитку явищ і подій. Формальна можливість таких чітких передумов не має. Її здійснення завжди залишається під питанням вона може як стати дійсністю, так і залишитися нереалізованою, без переходу у фактичну реальність. Трансформація можливості в реальність можлива лише у випадку, якщо всі необхідні умови для здійснення певного явища будуть водночас повністю й достатньо виконані. При цьому варто зазначити, що чим більше умов охоплено і чим сильнішу вагу вони мають для конкретного явища, тим вища ймовірність того, що можливість реалізується і стане частиною об'єктивної реальності.

Для розмежування реальних і формальних можливостей у теоретичних чи практичних аспектах зазвичай застосовуються дві ключові категорії діалектики: необхідність та випадковість. Перша з них, необхідність, є основою глибинних, внутрішніх, стабільних і суттєвих зв'язків між явищами, які виступають джерелом їх природного розвитку і закономірних змін. Вона формується безпосередньо з сутності досліджуваного явища чи процесу і виражає той характерний невідворотній напрям подій, який обумовлений конкретними умовами. Водночас випадковість виступає як категорія, що

відображає можливість виникнення або відсутності певного об'єкта чи явища без чіткої і закономірної визначеності. Іншими словами, вона є свого роду проявом неоднозначності та неконкретності, яка дозволяє чомусь трапитися за певних обставин або навпаки залишитися нереалізованим. Таке явище ґрунтується переважно на зовнішніх детермінантах, що створюються епізодичними, поверхневими і нестійкими зв'язками, або ж на наявності другорядних для суті процесу обставин. Таким чином, ці категорії дають змогу систематичніше осмислити складні процеси буття, розрізняючи їх стійкі сутнісні елементи та більш мінливі й похідні аспекти дійсності. Це дозволяє визначати не лише лінію природного розвитку явищ, але й їхню реакцію на зовнішні впливи. Необхідність і випадковість не існують окремо, вони тісно взаємопов'язані. Випадковість виступає як форма прояву необхідності та її доповнення. У процесі розвитку випадковість може перетворюватися на необхідність, а необхідність реалізується через безліч випадковостей[21]. Як категорія діалектики, поняття «випадковість» має специфічне значення, яке відрізняється від його загальноприйнятого трактування. Тут не мається на увазі несподівані чи непередбачувані обставини, які раптово виникають і не можуть бути визначеними наперед. У цьому випадку йдеться про взаємозв'язок між явищами об'єктивної реальності. Діалектична випадковість означає можливість настання певної події або її ненастання, що залежить від недостатності умов для її реалізації у конкретний момент часу.

Отже, випадкова подія, хоча й не має абсолютної закономірності, все ж може траплятися. Незважаючи на те, що ймовірність її настання невелика, повністю виключати таку можливість не варто. Адже існують певні умови, які сприяють її виникненню, навіть якщо вони не настільки значущі, як у випадках, коли йдеться про необхідність реалізації тієї чи іншої події, тобто про реальну можливість. Таким чином, абстрактна можливість характеризується низьким ступенем ймовірності, водночас її можна розглядати як форму випадковості, яка за певних обставин може здійснитися, хоча це не є гарантованим.

Філософські категорії, наведені вище, глибоко інтегруються в кримінально-правову площину, особливо у контексті створення небезпеки, що дозволяє детально продемонструвати механізм заподіяння шкоди об'єктам кримінально-правової охорони у діяннях, пов'язаних зі створенням небезпечних ситуацій. У такому випадку особа, визнана винною, здійснює суспільно небезпечні дії, які суттєво змінюють баланс умов об'єктивної дійсності. Ці зміни спричиняють підвищення ймовірності реалізації потенційної загрози заподіяння істотної шкоди. Так, ця ймовірність трансформується з абстрактної та теоретичної у реальну і безпосередню, що загострює загрозу для охоронюваних кримінальним правом об'єктів та створює передумови для наступних негативних наслідків.

Небезпека за своєю суттю є можливістю, яка може мати як абстрактний (формальний), так і конкретний (реальний) характер. Абстрактна небезпека передбачає потенційну істотну шкоду об'єкту кримінально-правової охорони, але для її реалізації відсутні всі необхідні умови. Вона має низьку ймовірність

[21] Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. С. 174.

здійснення і залежить від випадкових чинників, хоча і залишається ймовірною, оскільки це не суперечить закономірностям природного чи соціального розвитку. Конкретна, або реальна небезпека, натомість виникає тоді, коли наявні всі умови, що створюють передумови для завдання істотної шкоди. Проте така шкода не настає через певні об'єктивні причини. Якщо б ці причини були усунені, реальна небезпека могла б матеріалізуватися, спричинивши істотну шкоду об'єкту кримінально-правової охорони. Зазвичай перебіг подій у таких умовах відповідає закономірностям об'єктивної реальності.

Коли особа вчиняє суспільно небезпечне діяння, вона змінює реальність і створює нову можливість, яка виражається у реальній небезпеці. Між цим діянням та формуванням небезпеки існує причино наслідковий зв'язок, і така небезпека фактично є наслідком дій винного. У кожному конкретному випадку критерії реальності цієї небезпеки оцінюються окремо. Сам процес створення небезпеки можна розглядати як формування нової можливості. Отже, коли в статтях Кримінального кодексу України законодавець використовує формулювання/конструкцію «…що створило небезпеку…», мова йде про конкретну, реальну небезпеку, яка виступає суспільно небезпечним наслідком кримінального правопорушення і виникає через здійснення винним діяння, визначеного відповідною кримінально-правовою нормою[22]. Крім того, законодавець наголошує, що суспільно небезпечне діяння в межах зазначеного складу правопорушення повинно мати таку природу, що потенційно здатна призвести до змін у стані об'єкта.

О. О. Маслова пояснює, що поняття створення небезпеки варто розуміти як формування ситуації, яка характеризується потенційно небезпечними властивостями. У таких обставинах проявляються певні чинники, наприклад, джерела підвищеної небезпеки, які можуть становити реальну загрозу для захищених інтересів. На думку авторки, засобом доведення існування небезпечної ситуації є особливий підхід до законодавчого трактування суспільно небезпечних наслідків, що виражаються у формі створення небезпеки[23]. На нашу думку, це твердження викликає сумнів, оскільки має кілька логічних недоліків. По-перше, зазначене визначення містить внутрішні суперечності, адже йдеться про пояснення одного невідомого через інше, до того ж спостерігається «замкнене коло» в термінології – створення небезпеки описується як формування обстановки з небезпечними властивостями. По-друге, певні чинники або фактори самі по собі не обов'язково породжують реальну загрозу заподіяння істотної шкоди об'єкту, що захищений кримінальним законом. Сам факт існування джерела небезпеки не означає неминучої шкоди життю чи здоров'ю особи, необхідна наявність додаткових умов чи впливу на ці чинники. Нарешті, законодавча конструкція передбачає виникнення суспільно небезпечних наслідків у формі створення загрози чи небезпеки, але не йдеться про безпосереднє створення небезпечної обстановки.

---

[22] Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

[23] Маслова О. О. Вплив обстановки вчинення кримінального правопорушення на суспільну небезпечність діяння. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 166.

Отже, враховуючи все викладене, поняття «створення небезпеки» у кримінально-правовій сфері є складним явищем, що визначається низкою важливих чинників. Насамперед, це стосується лексичного значення термінів «створення» та «небезпека». Додатково, важливу роль відіграє співвідношення між позитивними і негативними поняттями, зокрема між позитивним «безпека» і негативним «небезпека». Значення також має форма дієслова «створювати» чи «створити», тобто його доконаність або недоконаність. До цього варто додати закони діалектики, які пояснюють принципи змін та розвитку у реальному світі. Чинне значення мають різновиди можливостей – абстрактні (формальні) та конкретні (реальні), наскільки ці можливості існують в об'єктивній реальності і якою мірою вони є ймовірними. Важливо також враховувати контекст застосування цього поняття в межах кримінального права, а саме як у конкретній галузі права, так і у праві загалом. Нарешті, вирішальне значення мають зміни в об'єктивній дійсності, спричинені вчиненням суспільно небезпечного діяння. З огляду на ці аспекти, «створення небезпеки» у кримінально-правовому сенсі стосується як дії, що виступає процесом, результатом якого є зміни стану об'єкта кримінально-правової охорони, так і суспільно небезпечного наслідку цієї дії. Узагальнюючи, створення небезпеки в кримінальному праві у широкому розумінні – це поява можливості завдання істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони та виникнення стану ризику для нього. Цей ризик є прямим наслідком винного суспільно небезпечного діяння, що створює загрозу. Внаслідок такого створення небезпеки відбуваються зміни у стані об'єкта охорони, порушуючи попередній баланс і формуючи нове джерело потенційної шкоди для нього.

2. Створення небезпеки як конститутивна ознака складу кримінального правопорушення: перспективи модернізації положень Кримінального кодексу України

Слід підкреслити, що чинний Кримінальний кодекс України потребує подальшого удосконалення у контексті врегулювання питань, пов'язаних із встановленням кримінальної відповідальності за правопорушення, ключовою ознакою складу яких є створення потенційної небезпеки. Це завдання передбачає опрацювання одразу кількох важливих напрямків для забезпечення точності та ефективності правозастосування.

На наше переконання одним із ключових напрямків, на який слід звернути особливу увагу, є насамперед гармонізація та уніфікація законодавчої термінології. Важливо, щоб вона залишалася наскрізною, логічно послідовною та відповідала вимогам точності при її застосуванні в текстах кримінального законодавства. Такий підхід сприятиме підвищенню чіткості правового регулювання та забезпеченню єдності тлумачення юридичних норм.

У контексті наукового аналізу кримінальних правопорушень, сутнісною ознакою складу яких виступає створення небезпеки для правоохоронюваних цінностей, доцільно акцентувати увагу на певній термінологічній проблематиці. У КК України та доктрині кримінального права часто використовуються різні терміни для позначення поняття «створення небезпеки». Зокрема, слова «небезпека» та «загроза» нерідко вживаються як

синоніми. Цю складність підтверджує аналіз положень чинного КК України. У деяких статтях зустрічаються формулювання на кшталт «…що створило небезпеку…» (наприклад, ч.1 ст. 241 КК України), а в інших – «…що створило загрозу…» (ч. 1 ст. 282 КК України). При цьому немає чіткої та послідовної логіки у виборі того чи іншого терміна. Різниця у термінології, використаній у різних статтях КК України, зовсім не свідчить про те, що обговорюються неоднозначні або принципово різні поняття. Різні науковці наголошують, що такі формулювання, як «загроза настання наслідків», «небезпека їх настання» чи навіть «можливість настання наслідків», по суті, означають одне й те саме. Зокрема, це поняття зводиться до реальної можливості того, що наслідки дійсно можуть настати в конкретній ситуації.

Бурачинська Ю. у своїх дослідженнях ретельно розглядає відмінності у змісті слів «загроза» та «небезпека», наводячи вагомі підстави вважати, що поняття «загроза» є ширшим за своєю семантичною природою[24]. Це обґрунтовується тим, що, окрім значення, яке робить його синонімом до поняття «небезпека», слово «загроза» містить додаткове смислове навантаження. Зокрема, воно може вказувати на умисну погрозу або слугувати формою психологічного насильства, чого не передбачає зміст слова «небезпека». Таким чином, оскільки у «небезпеки» менш багатогранне значення та конкретніше семантичне наповнення, саме це слово більш точно характеризує сутність явища, яке перебуває у центрі дослідження. Застосування поняття «небезпека» замість «загроза» має важливе значення для забезпечення чіткості та однозначності юридичних формулювань, зокрема в текстах закону про кримінальну відповідальність. Це термінологічне уточнення сприяє уникненню двозначного трактування і надає змогу точніше передати зміст правової норми. Тому в контексті, що стосується створення реальної небезпеки для об'єктів кримінально-правової охорони як характеристики складу кримінального правопорушення, логічно та доцільно використовувати саме термін «небезпека», а не «загроза». Таким чином, у КК України з'явиться можливість використовувати одне й те саме слово замість різних для позначення одного явища. Оскільки текст кримінального закону повинен бути формалізованим, точним та однозначним, синонімія, яку вживає законодавець, може призводити до неоднозначності у трактуванні змісту КК України. Враховуючи, що слово «небезпека» має менше значень у порівнянні зі словом «загроза», воно більш точно передає сутність аналізованого явища. Отже, доцільно було б внести зміни до КК України та замінити у відповідних випадках формулювання «створило загрозу…» на «створило небезпеку…».

Одним із напрямів, які варто розглянути в майбутньому для вдосконалення КК України, є питання доцільності закріплення в національному кримінальному законодавстві відповідальності за загальний склад правопорушення, пов'язаного зі створенням небезпеки.

[24] Бурачинська Ю. Створення небезпеки або створення загрози як складова понятійного апарату кримінального права. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції (3-4 лютого 2022 року): у 2-ох ч. Ч. 2. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. С. 145–147.

У цьому контексті доцільно підкреслити, що питання встановлення кримінальної відповідальності за створення небезпеки можна розглядати через три різних підходи, які мають свої суттєві особливості. Перший підхід полягає в тому, що законодавець у межах кримінального законодавства закріплює лише загальний склад делікту, пов'язаного зі створенням небезпеки, без подальшого розмежування кримінальної відповідальності залежно від специфічних ознак складу кримінального правопорушення. Суттєвою вадою цього підходу є його обмеженість, оскільки загальний склад не враховує можливість охопити всю різноманітність ознак окремих видів правопорушень зі створення небезпеки. Це, у свою чергу, ускладнює визначення ступеня суспільної небезпеки конкретних дій, які можуть мати підвищений рівень загрози для суспільних відносин. Особливу увагу слід звернути на ті випадки, коли є потреба у більш чіткій диференціації кримінальної відповідальності. Наприклад, це вкрай актуально у ситуаціях, коли створення небезпеки стосується охорони певних об'єктів чи інтересів, які виходять за межі визначених у загальному складі делікту. У таких випадках важливо встановити більш деталізовані юридичні норми, щоб врахувати специфіку цих дій та ефективніше забезпечувати правопорядок. Додатково слід враховувати ситуації, коли певний тип поведінки є одночасно суспільно небезпечним, поширеним і володіє унікальними характеристиками, які можуть бути кваліфіковані як окремі ознаки складу кримінального правопорушення. У таких обставинах доцільно передбачити спеціальний склад кримінального правопорушення зі створення небезпеки, що дозволить краще регулювати цю сферу та забезпечить справедливу відповідальність для правопорушників. Це допоможе підвищити ефективність кримінально-правового механізму і привнести більше гнучкості у правове регулювання питань щодо створення небезпеки.

Згідно з другим підходом, реалізованим у чинному КК України, положення законодавства передбачає лише спеціальні склади правопорушень, пов'язаних зі створенням небезпеки. Ця диференціація кримінальної відповідальності враховує, зокрема, об'єкт кримінально-правового захисту, якому загрожує небезпека, а також характер суспільно небезпечного діяння, місце, спосіб та обстановка вчинення кримінального правопорушення. Однак, подібний підхід має певні недоліки. Серед них виділяється ризик виникнення прогалин у правовому регулюванні, оскільки важко передбачити всі можливі випадки створення небезпеки, що підлягають криміналізації. Спроби врахувати численні способи вчинення таких діянь можуть призвести до надмірного обсягу кримінального законодавства. Крім того, законодавча система часто не здатна швидко адаптуватися до динамічних змін у суспільних відносинах та появи нових джерел небезпеки.

Третій підхід, який у теорії може отримати назву змішаного або комбінованого, передбачає поєднання переваг обох попередніх підходів у регулюванні правовідносин у кримінальному праві. Основна концепція цього підходу полягає в тому, що законодавець у кримінальному кодексі встановлює як загальний склад делікту, пов'язаного зі створенням небезпеки, так і передбачає специфічні особливості та склади кримінальних правопорушень, орієнтовані на конкретні ситуації чи обставини. Запровадження такого механізму в КК України

стане вагомим кроком до подолання тих недоліків, які притаманні другому підходу. Окрім того, це сприятиме вдосконаленню рівня правового регулювання та забезпеченню більшої ефективності в застосуванні закону.

Як свідчить аналіз практики окремих іноземних держав, у їхніх Кримінальних кодексах поряд із спеціальними складами правопорушень, що створюють небезпеку, передбачені також загальні склади таких правопорушень. У подібних випадках об'єктами кримінально-правового захисту виступають життя, здоров'я, особиста безпека людини, а також власність. Зокрема, це стосується кримінальних кодексів таких країн, як Франція, Польща та Канада.

У цьому контексті, безумовно, варто акцентувати увагу на численні варіанти проєкту нового КК України, що перебували на розгляді. Як приклад, у версії цього законопроєкту станом на 30 грудня 2022 року, була передбачена норма, позначена як стаття 4.3.5, котра мала назву «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини», що передбачала криміналізацію діянь, які потенційно загрожують добробуту або фізичній цілісності особи[25]. Варто зазначити, що у попередніх версіях вищеназваного законопроєкту передбачався як універсальний, так і більш широковживаний склад правопорушення, що полягав у загальному створенні небезпеки. Одночасно з цим, та ж редакція документа вже містила і специфічні, деталізовані склади кримінальних правопорушень, які стосувалися конкретних ситуацій створення небезпеки. Проте, у подальшій редакції цього законопроєкту, яка була актуальною станом на 30 січня 2023 року, згадана стаття була повністю вилучена або відсутня[26]. Це свідчить про те, що загальне визначення правопорушення, пов'язаного зі створенням небезпеки, що могло б призвести до істотної шкоди для життя чи здоров'я іншої особи, більше не знайшло свого відображення у проєкті. Натомість, залишилися лише конкретні, спеціалізовані формулювання кримінальних правопорушень, що стосувалися створення певних видів небезпек.

У зв'язку з цими суттєвими змінами, особливої уваги набуває аналіз, викладений у Висновку щодо проєкту КК України (контрольний текст на 30.01.2023 р.), підготовленому групою висококваліфікованих експертів. Зокрема, цей документ детально досліджує питання щодо правових підстав притягнення до відповідальності за діяння, що створюють загрозу для життя або здоров'я інших громадян. Експерти в галузі кримінального законодавства відзначають, що використання казуїстичного підходу до опису ознак складів кримінальних правопорушень може створювати ризики виникнення правових прогалин у сфері кримінально-правового регулювання. Ця проблема виникає не лише через особливості правового регулювання в цілому, але й через специфіку самого законопроєкту. Як зазначають фахівці, метод, обраний робочою групою для попередньої редакції проєкту, виглядав більш системно обґрунтованим і

[25] Кримінальний кодекс України (проєкт) станом на 30 грудня 2022 URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/12/30/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-30-12-2022.pdf

[26] Кримінальний кодекс України (проєкт) станом на 30 січня 2023 року. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/proyekt-kryminalnogo-kodeksu-ukrayiny-stanom-na-30-01 2023.pdf

збалансованим[27]. У наступній редакції проєкту станом на 22 травня 2023 року враховано пропозиції лінгвістичних експертів, а також окремі зауваження як національних, так і міжнародних фахівців. У документі з'явилася стаття 4.3.4 під назвою «Створення небезпеки для життя чи здоров'я іншої людини», яка передбачає відповідальність для особи, що спричинила або не запобігла створенню небезпеки настання істотної, тяжкої чи особливо тяжкої шкоди здоров'ю іншої людини, при тому, що вона була зобов'язана і мала можливість відвернути таку небезпеку[28]. Дана стаття дослівно увійшла й до останньої редакції проєкту станом на 14 жовтня 2023 року. Таким чином, у новому КК України передбачено не лише загальний склад кримінального правопорушення створення небезпеки, а й окремі спеціальні склади подібних порушень. Це свідчить про прагнення до комплексного розв'язання проблеми регулювання таких правопорушень.

Правова категорія складу кримінального правопорушення, пов'язаного зі створенням небезпеки, є об'єктивним свідченням прагнення до всеосяжності кримінально-правового регулювання, особливо в аспекті гарантування захисту пріоритетних об'єктів кримінально-правової охорони від потенційних загроз. Більше того, вона відіграє ключову роль у забезпеченні стабільності та адаптивності кримінального законодавства в умовах динамічної еволюції суспільних взаємин, на тлі постійного виникнення нових джерел ризику.

Включення до КК України загального складу кримінального правопорушення, пов'язаного зі створенням небезпеки, не спричинить гіперкриміналізації, оскільки його застосування обмежуватиметься тими діяннями, що не підпадають під сферу дії вже існуючих спеціальних норм КК України. Згідно з таким складом, кримінальна відповідальність буде передбачена не за створення небезпеки всім об'єктам кримінально-правової охорони, а винятково для найпріоритетніших – життя та здоров'я особи. Відсутність подібної норми зумовлює виникнення невідповідності у системі кримінально-правового захисту цих фундаментальних цінностей. Крім того, імплементація кримінальної відповідальності за створення небезпеки для життя та здоров'я особи є проявом посиленої уваги до захисту саме фізичних прав індивіда. Відтак, цілком логічним та першочерговим імперативом є всебічне забезпечення недоторканності людського буття, оскільки вони становлять фундаментальні, невід'ємні природні права кожної людини. Це передбачає, зокрема, надання їм посиленого, пріоритетного рівня правового захисту, зокрема, через механізми кримінального законодавства, задля гарантування їхньої абсолютної безпеки та відвернення будь-яких посягань.

Розглядаючи перспективу інтеграції до системи КК України універсальної правової конструкції складу кримінального правопорушення щодо створення небезпеки, слід обов'язково враховувати той факт, що чинне кримінальне

[27] Висновок на проєкт Кримінального кодексу України (контрольний текст станом на 30.01.2023 р.). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/03/16/vysnovok-natsionalnyh-ekspertiv.pdf

[28] Кримінальний кодекс України (проєкт) станом на 22 травня 2023 URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/22/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-22-05-2023.pdf

законодавство вже містить низку норм, які передбачають юридичну відповідальність за діяння, що кваліфікуються як створення небезпеки у певних, чітко окреслених диспозиціях. Предметом розгляду є спеціальні склади кримінальних правопорушень, пов'язаних із загрозою, де законодавець деталізує елементи складу кримінального діяння. Зокрема, конкретизується коло охоронюваних благ, що є значно ширшим порівняно із загальним складом кримінального правопорушення створення небезпеки. Ця посилена кримінально-правова охорона об'єктів, що є кваліфікуючими ознаками таких складів, зумовлена специфікою обставин вчинення правопорушення (як-от місце та спосіб суспільно небезпечного діяння), що створює реальну загрозу заподіяння істотної шкоди саме цим благам. У ситуаціях, за яких не є доцільним деталізувати специфічні кваліфікуючі ознаки складу кримінального правопорушення, рекомендується формулювати універсальний склад кримінального правопорушення, що полягає у створенні небезпеки. У межах такого складу посиленому кримінально-правовому захисту підлягатимуть виключно дві найвищі соціальні цінності – життя та здоров'я особи (за умови, що створення небезпеки цим об'єктам не охоплюватиметься спеціалізованим складом створення небезпеки).

Водночас, якщо виникає потреба у посиленій охороні об'єктів меншої значущості, доцільно конструювати спеціалізовані склади кримінальних правопорушень створення небезпеки. У таких складах, зокрема, можливо диференціювати кримінальну відповідальність за створення небезпеки для життя чи здоров'я особи, враховуючи певні особливі ознаки складу кримінального правопорушення (до прикладу, ті, що підвищують суспільну небезпечність вчиненого посягання). Крім того, спеціалізовані склади релевантно передбачати у випадках, коли певна модель поведінки є доволі поширеною та характеризується усталеним комплексом ознак, які можна інтегрувати у структуру складу кримінального правопорушення.

На підтримку необхідності закріплення у кримінальному законодавстві універсального складу правопорушення, спрямованого на протидію створенню суспільної небезпеки, можна виділити наступні аргументи:

Передусім, вказаний підхід покликаний запобігти виникненню прогалин у системі правового регулювання. Адже, у зв'язку з казуїстичною методологією формування складів кримінальних правопорушень, завжди існує ймовірність того, що поза увагою чинного кримінального законодавства залишаться певні форми діянь, які несуть не меншу, а то й більшу загрозу для життєво важливих інтересів суспільства та держави, ніж ті прояви злочинності, що вже детально регламентовані у законі. Надмірна деталізація та роздрібнення кримінально-правових складів кримінальних правопорушень не завжди забезпечує повноцінне охоплення усього розмаїття життєвих обставин та подій. Так, зокрема, через відсутність у кримінальному законодавстві універсальної категорії «створення небезпеки життю або здоров'ю» або ж «поставлення в небезпеку», певні ситуації, пов'язані з необережним заподіянням смерті, випадають із поля зору правосуддя. Йдеться, наприклад, про випадки, коли у ситуації, за участі кількох суб'єктів, які вчинили ідентичні за своїм характером дії, що створили небезпеку життю,

стає неможливим ідентифікувати, чия саме конкретна дія стала безпосередньою причиною смерті, хоча відомо, що летальний наслідок спричинений дією лише одного з них. З огляду на те, що ступінь вини таких суб'єктів є тотожним, адже кожен з них своїми діями спричинив потенційну небезпеку для людського життя, вони повинні нести кримінальну відповідальність за умови, що такі діяння кваліфікуються законодавством як протиправні та суспільно небезпечні. Думка Н. О. Антонюк із цього приводу видається надзвичайно слушною. Вона наголошує на тому, що навіть детальне і всебічне дослідження усіх можливих варіацій поведінки, яка може створювати небезпеку для людського життя, з подальшим закріпленням цих видів поведінки у вигляді окремих норм кримінального законодавства, матиме неоднозначні наслідки. Такий підхід, за її переконанням, здатен породити суттєві прогалини у законодавчій базі, спричинити надлишкову конкуренцію між правовими нормами, а також невиправдано розширити обсяг КК України. Водночас виникають аргументовані сумніви щодо можливості законодавця врахувати абсолютно всі прояви поведінки, яка за своїм характером може становити потенційну загрозу життю людини[29].

Крім того, можуть існувати й інші приклади недоліків у нормативно-правовому регулюванні, що стосуються обставин створення небезпеки. Зокрема, йдеться про випадки, коли певна діяльність суб'єкта, пов'язана з об'єктами підвищеної небезпеки, супроводжується порушенням спеціальних правил їх експлуатації, однак такі порушення не кваліфікуються як кримінально карані діяння. Отже, через те, що відповідна поведінка особи не охоплюється спеціальними складами правопорушень, передбаченими чинним КК України, притягнення винної сторони до кримінальної відповідальності можливе лише за умови настання реальних наслідків. Фактично це свідчить про відсутність послідовності у законодавчій діяльності щодо диференціації кримінальної відповідальності за продукування небезпеки на рівні спеціальних складів кримінальних правопорушень, що передбачають створення небезпеки.

По-друге, передбачається уникнення надмірного обтяження тексту кримінального закону внаслідок суттєвого розширення його обсягу, особливо при розгляді всіх потенційних способів вчинення суспільно небезпечних діянь, що становлять загрозу для життя та здоров'я особи. Оскільки винятково казуїстичний підхід до формування складів кримінальних правопорушень, пов'язаних зі створенням небезпеки, спричинив би гіпертрофоване розширення закону про кримінальну відповідальність, що зумовило б значні практичні труднощі. Більш того, детальна регламентація кожного окремого випадку поставлення в небезпеку в самостійних нормах призвела б до створення надмірної кількості нових складів кримінальних правопорушень, що є недоцільним. Така кодифікація могла б призвести до того, що кримінальні правопорушення, пов'язані із небезпекою для життя та здоров'я, зайняли б значну частку кодексу.

[29] Антонюк Н. О. Фактична помилка та поставлення в небезпеку в ході диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 289.

Таким чином, з цього випливає, що законодавчий орган має криміналізувати не конкретні форми створення реальної небезпеки, а лише загальні категорії створення такої небезпеки для певних об'єктів кримінально-правової охорони, як уже було зазначено. Загалом, такий підхід сприятиме запобіганню зловживанню надлишковою кількістю бланкетних диспозицій у тексті закону про кримінальну відповідальність.

По-третє, слід констатувати, що з огляду на динамічний характер розвитку суспільних взаємин у сучасному контексті та регулярну появу нових джерел ризиків, які потребують адекватного правового регулювання, законодавчий орган не завжди спроможний оперативно адаптуватися до цих трансформацій. Крім того, навіть у випадку імплементації відповідних змін до кримінального законодавства, діяння, яке не підпадало під юрисдикцію чинного кримінального закону на момент його вчинення, не може бути підставою для притягнення винної особи до юридичної відповідальності. Це обумовлено фундаментальним принципом незворотної дії закону у часі. Як наслідок, певні правові цінності, що потребують кримінально-правового захисту, можуть залишитися без належного забезпечення.

З огляду на предмет даного дослідження, неминуче зумовлюється необхідність осмислення сутності та композиційної цілісності загальної конструкції складу кримінального правопорушення, спрямованого на створення небезпеки.

Н. О. Антонюк наголошує, що у контексті розробки загальної норми щодо створення небезпеки особливу зацікавленість становить модель, запропонована іноземними вченими В. Алленом Сперджином (W. Allen Spurgeon) та Теренсом П. Фейганом (Terence P. Fagan). Зокрема, вирішення питання відповідальності за створення небезпеки відбувається з урахуванням двох груп ознак: 1) суб'єкт усвідомлює, що його дії є небезпечними; 2) поведінка суб'єкта свідчить про значну байдужість або необґрунтоване ігнорування людського життя[30]. Висловлюємо позицію, згідно з якою зазначені критерії можуть бути використані (з урахуванням специфіки чинного кримінального законодавства) для розробки універсальної норми, що охоплювала б ключові елементи основного складу кримінального правопорушення поставлення в небезпеку. Змістовне наповнення такої норми має ґрунтуватися на об'єктивних характеристиках діяння та особливостях суб'єктивної сторони. Відповідно, певна кримінально-протиправна поведінка повинна мати об'єктивно небезпечний характер. Її спроможність заподіяти шкоду має бути невід'ємною. Оскільки є неприпустимим кваліфікувати діяння як небезпечне у випадку, коли ця його властивість не може бути доведена.

На підставі викладеного вище в цьому підрозділі, загальна конструкція складу кримінального правопорушення, пов'язаного зі створенням небезпеки,

[30] Spurgeon W. A., Fagan T. P. Criminal Liability for Life-Endangering Corporate Conduct. *Journal of Criminal Law and Criminology.* 1981. № 72. P. 407; Антонюк Н. О. Фактична помилка та поставлення в небезпеку в ході диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 1. С. 289.

доцільно внести до Розділу ІІ Особливої частини КК України, який регламентує кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи.

У контексті розгляду поняття створення небезпеки для здоров'я іншої особи, що кваліфікується як загроза спричинення тяжких або середньої тяжкості тілесних ушкоджень, необхідно зазначити, що, враховуючи відсутність криміналізації необережного легкого тілесного ушкодження у чинному КК України, встановлення кримінальної відповідальності за необережне створення небезпеки заподіяння легкого тілесного ушкодження є недоцільним. Водночас, з огляду на те, що необережне заподіяння тяжких та середньої тяжкості тілесних ушкоджень передбачає кримінальну відповідальність, логічним видається поширення такої відповідальності й на випадки необережного створення відповідної небезпеки.

Розміщення норми, що встановлює загальний склад кримінального правопорушення, пов'язаного зі створенням небезпеки, в системі Особливої частини КК України обґрунтовується логікою побудови Розділу ІІ. У цьому розділі законодавець послідовно криміналізує діяння, що призводять до фактичного заподіяння істотної шкоди життю, а потім – здоров'ю особи. Після чого у ст. 129 КК України передбачено відповідальність за погрозу вбивством. Відтак, логічним продовженням такої систематизації є включення положення, яке встановлює кримінальну відповідальність за створення небезпеки заподіяння шкоди життю чи здоров'ю іншої особи. Додатковою підставою слугує те, що подібне кримінальне правопорушення характеризується меншим ступенем суспільної небезпеки порівняно з діяннями, які його передують у цьому розділі.

Слід зазначити, що в межах цього загального складу кримінального правопорушення, який передбачає створення небезпеки, імпліцитно відображаються такі конститутивні ознаки складу кримінального правопорушення:

– Об'єкт – суспільні відносини, які формуються з метою забезпечення захисту життя та здоров'я особи;

Об'єктивна сторона, яка описує суспільно небезпечне діяння, що полягає у недотриманні або порушенні спеціальних нормативних приписів, встановлених задля охорони певних суспільних відносин, зокрема життя, здоров'я особи та її безпеки. Важливо акцентувати, що йдеться про норми, ігнорування яких об'єктивно здатне продукувати загрозу для об'єкта кримінально-правової охорони. Диспозиція відповідної норми матиме бланкетний характер, оскільки кримінальне законодавство не може і не повинно містити вичерпного переліку всіх регулятивних положень, що обумовлює необхідність звернення до інших нормативно-правових актів. Обов'язковими ознаки об'єктивної сторони загального складу кримінального правопорушення створення небезпеки також є причинний зв'язок між діянням та його наслідками, а також суспільно небезпечний наслідок, що проявляється у створенні реальної та безпосередньої небезпеки для життя і здоров'я;

– Суб'єкт такого кримінального правопорушення є спеціальним. Ним визнається фізична осудна особа, яка на момент вчинення кримінально-протиправного діяння досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність, і на яку покладався обов'язок дотримання порушених нею правил;

– Суб'єктивна сторона характеризується необережною формою вини.

На нашу думку, одним із визначальних векторів удосконалення кримінального законодавства України виступає послідовне дотримання принципів диференціації кримінальної відповідальності. Це зумовлюється необхідністю врахування характеру суспільно небезпечного діяння, а саме, чи було ним створено потенційну небезпеку настання істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, чи ж такі наслідки були фактично спричинені.

Дійсно, у низці правових положень законодавчий орган вже передбачив подібне розмежування. Зокрема, у ст. 241 КК України диференціація кримінальної відповідальності за забруднення атмосферного повітря здійснюється виходячи з характеру наслідків: створення небезпеки для життя, здоров'я особи або навколишнього середовища (ч.1), або спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч.2)[31]. Аналогічний підхід до розмежування відповідальності реалізовано, зокрема, у нормах статей 239, 239-1, 240, 267, 276, 281, 282 КК України. Зазначена диференціація визнається цілком обґрунтованою. Це зумовлено тим, що правопорушення, яке лише створює потенційну небезпеку для об'єкта кримінально-правової охорони, характеризується меншим ступенем суспільної небезпеки, ніж те, яке вже заподіяло істотну шкоду відповідному об'єкту. Відтак, форма та обсяг застосовуваного покарання повинні суттєво відрізнятися для кожного з зазначених випадків.

Проте, практика законодавчого регулювання не завжди демонструє послідовність у реалізації цього принципу. У деяких випадках, передбачається ідентична кримінальна відповідальність як за створення потенційної небезпеки, так і за фактичне завдання істотної шкоди об'єктам кримінально-правової охорони. Уніфікація (або ідентичне застосування) видів і розмірів кримінальних санкцій є необґрунтованою. Оскільки генерування ризику (чи потенційної небезпеки) настання тяжких наслідків, зокрема загрози здоров'ю особи, характеризується нижчим рівнем суспільної небезпечності порівняно з реальним спричиненням такої шкоди. Відповідно, обсяг та інтенсивність каральних заходів мають бути помітнішими у разі створення небезпеки для правоохоронюваних благ та суворішими при фактичному заподіянні істотної шкоди цим об'єктам. Отже, у цьому аспекті чинне кримінальне законодавство України потребує оптимізації. Цього можна досягти шляхом введення самостійного кваліфікуючого елемента у випадку спричинення істотної шкоди, що забезпечить належну диференціацію кримінальної відповідальності[32].

Поряд з цим, вважається за доцільне провести комплексний аналіз кримінального законодавства в цілому та ініціювати внесення відповідних змін до каральних положень тих кримінально-правових норм, які встановлюють тотожний або суворіший вид та розмір покарання за створення небезпеки

[31] Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[32] Бурачинська Ю. Кримінально-правове значення виокремлення кримінальних правопорушень, ознакою складу яких є створення небезпеки. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2021 року): у 2-ох ч. Ч. 2. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 128.

об'єкту кримінально-правової охорони, ніж за фактичне заподіяння істотної шкоди. Це дозволить забезпечити принцип пропорційності між видом та мірою покарання і вчиненим кримінальним правопорушенням. Адже, створення небезпеки спричинення істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони характеризується нижчим ступенем суспільної небезпечності, ніж безпосереднє заподіяння такої шкоди. Відповідно, цю обставину необхідно імплементувати у санкції шляхом чіткої диференціації видів та розмірів покарання.

У цьому аспекті доцільно розглянути положення ст. 243 КК України, яка встановлює кримінальну відповідальність за забруднення моря. Аналіз санкційного блоку цієї норми дозволяє констатувати, що максимальна міра покарання у ч. 1 ст. 243 КК України становить позбавлення волі на термін до трьох років, тоді як у ч. 2 – від двох до п'яти років позбавлення волі[33].

Відтак, виникає парадоксальна ситуація, коли за забруднення моря, що призвело до людських жертв, гіпотетично може бути застосовано покарання у вигляді позбавлення волі на коротший термін (наприклад, два роки), ніж у випадку, коли такі дії лише створило небезпеку для життя (враховуючи, що максимальний термін позбавлення волі за таке правопорушення становить три роки). Подібна невідповідність є неприйнятною, оскільки вид і розмір призначеної санкції не є співмірним тяжкості вчиненого діяння.

Більше того, оптимізація та перегляд верхньої межі санкції у ч. 1 ст. 243 КК України не суперечитиме принципу судової дискреції при визначенні покарання, оскільки згадана частина статті передбачає альтернативні види санкцій, які суд може застосувати до винної особи. Слід наголосити на значній аналогії у спектрі юридичної відповідальності та мірах покарання, встановлених чинним КК України. Ця подібність чітко простежується, зокрема, у розділах, що регламентують положення статей 130, 241, 242, та 273 КК України. Ця обставина, узагальнюючи, становить істотний недолік чинного кримінального законодавства, що потребує системного усунення. Логіка правозастосування передбачає, що за кримінальне правопорушення меншої суспільної небезпеки вид та розмір покарання мають бути менш суворими порівняно з більш тяжкими протиправними діяннями. Ступінь тяжкості вчиненого діяння визначається, серед іншого, масштабом та характером істотної шкоди, яка заподіюється об'єкту кримінально-правової охорони внаслідок вчинення такого діяння. Отже, даний аспект потребує ретельного врахування під час розробки та вдосконалення санкцій кримінально-правових норм[34].

---

[33] Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14

[34] Бурачинська Ю. Кримінально-правове значення виокремлення кримінальних правопорушень, ознакою складу яких є створення небезпеки. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (5-6 лютого 2021 року): у 2-ох ч. Ч. 2. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 129.

ВИСНОВКИ

Феномен «створення небезпеки» як ознака складу кримінального правопорушення потребує детального аналізу, адже в сучасній українській кримінально-правовій доктрині бракує всебічних досліджень цієї проблеми. Ба більше, серед науковців, які у своїх роботах торкалися окремих аспектів цієї теми, не існує єдиного підходу до її вирішення. Зокрема, активно обговорюються такі питання: роль і місце «створення небезпеки» у системі ознак складу кримінального правопорушення; класифікація правопорушень, пов'язаних зі створенням небезпеки; термінологічні поняття для визначення цього явища; а також ключові ознаки, які розкривають зміст поняття «створення небезпеки».

У кримінальному праві поняття «небезпека» має три аспекти. По-перше, вона виступає як реальна можливість завдання суттєвої шкоди у майбутньому. По-друге, небезпека може бути об'єктивною реальністю, коли існує стан загрози, який уже сформувався під впливом певних обставин. Нарешті, цей стан сам собою здатен стати новим джерелом потенційної небезпеки.

Визначено що у кримінальному законодавстві «створення небезпеки» розглядається як уможливлення заподіяння істотної шкоди об'єкту, на який поширюється кримінально-правова охорона. Це також включає виникнення стану, коли такий об'єкт опиняється під загрозою ризику (небезпеки), що є наслідком здійснення винною особою суспільно небезпечного діяння. Саме це діяння породжує небезпеку, яка відображається у зміні об'єктивної реальності та стану об'єкта порівняно з його попереднім становищем. У стані загрози (ризику) формується нове джерело потенційної шкоди. Іншими словами, у випадках створення небезпеки діяння особи спричиняє суспільно небезпечну зміну реальності: абстрактна (теоретична) можливість нанесення істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони, яка існувала раніше, перетворюється на конкретну (реальну), що може реалізуватися в майбутньому. Таким чином, внаслідок таких суспільно небезпечних дій виникає нова реальність (стан), де порушується захищеність об'єкта кримінально-правової охорони, тобто створюється ситуація з підвищеною вразливістю для об'єкта із ризиком заподіяння йому значної шкоди.

АНОТАЦІЯ

У кримінальному законодавстві створення небезпеки (у широкому сенсі) визначається як ініціювання умов, що уможливлюють завдання істотної шкоди для об'єкта кримінально-правової охорони, а також створення умов, за яких цей об'єкт піддається реальній небезпеці (ризику). Цей стан є прямим наслідком суспільно небезпечного діяння, вчиненого суб'єктом, що призводить до створення такої небезпеки. У результаті такого акту відбуваються трансформації в об'єктивній дійсності, зокрема, у стані об'єкта, який існував до вчинення діяння.

Дослідження підтверджує, що склад кримінального правопорушення, пов'язаного зі«створенням небезпеки» (або делікт створення небезпеки) в його вузькому розумінні, визначається як сукупність об'єктивних і суб'єктивних ознак, характерних для такого роду кримінальних діянь. Основною особливістю цього складу кримінального правопорушення є те, що створення небезпеки або ймовірності заподіяння істотної шкоди об'єкту кримінально-правової охорони розглядається як суспільно небезпечний наслідок. У рамках

аналізу також встановлено, що запровадження кримінальної відповідальності за створення небезпеки повинно базуватися на врахуванні якісних і кількісних критеріїв. Якісний критерій полягає у визначенні цінності об'єктів кримінально-правової охорони: небезпека має створюватися для тих об'єктів, які відіграють особливу роль у суспільстві, потребують посиленого захисту та є особливо вразливими до заподіяння істотної шкоди. Це вимагає врахування того, для кого або для чого саме створюється зазначена небезпека. Кількісний критерій характеризується ймовірністю реалізації загрози. Це означає, що потрібно оцінити ступінь можливості заподіяння істотної шкоди в майбутньому. У випадках реальної небезпеки для об'єктів кримінально-правового захисту така ймовірність повинна бути високою, що обґрунтовує необхідність застосування кримінальної відповідальності.

Створення небезпеки як суспільно небезпечний наслідок, що є складовою частиною кримінального правопорушення, характеризується низкою визначальних ознак. По-перше, така небезпека не є безпосереднім завданням реальної шкоди, а лише становить ймовірність її заподіяння. По-друге, ця загроза повинна бути реальною і характеризуватися високим ступенем вірогідності реалізації. По-третє, винна особа створює небезпеку не будь-якої шкоди, а саме істотної шкоди, що має вирішальне значення. Попри відсутність безпосереднього настання негативних наслідків, створення такої загрози порушує стан захищеності об'єкта, що перебуває під кримінально-правовою охороною. Додатково, створення небезпеки (або загрози) як суспільно небезпечного наслідку передбачається чинним законодавством і фіксується у диспозиції конкретних статей або частин статей Особливої частини Кримінального кодексу України. У таких випадках це є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, якщо на неї прямо вказано у відповідній нормі закону.

Література

1. Spurgeon W. A., Fagan T. P. Criminal Liability for Life-Endangering Corporate Conduct. *Journal of Criminal Law and Criminology.* 1981. № 72. P. 407.
2. Антонюк Н. О. Фактична помилка та поставлення в небезпеку в ході диференціації кримінальної відповідальності за незакінчений злочин. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 1. С. 289.
3. Бєсєдна Л. Л. Визначення юридичного терміна як елемента законодавчої системи. *Інформація і право*. 2011. № 3 (3). С. 37–38.
4. Бурачинська Ю. Кримінально-правове значення виокремлення кримінальних правопорушень, ознакою складу яких є створення небезпеки. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXVII звітної науково-практичної конференції (5–6 лютого 2021 року) : у 2-ох ч. Ч. 2. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2021. С. 128.
5. Бурачинська Ю. Створення небезпеки або створення загрози як складова понятійного апарату кримінального права. *Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні* : матеріали XXVIII звітної науково-практичної конференції (3–4 лютого 2022 року): у 2-ох ч. Ч. 2. Львів : Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2022. С. 145–147.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1388.

7. Висновок на проєкт Кримінального кодексу України (контрольний текст станом на 30.01.2023 р.). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/03/16/vysnovok-natsionalnyh-ekspertiv.pdf

8. Данильян О. Г., Тараненко В. М. Філософія : підручник. Харків : Право, 2010. С. 175.

9. Кваша О. О. Зміст та значення філософських категорій «можливість» і «дійсність» для кримінально-правових досліджень причинного зв'язку. *Часопис Київського університету права.* 2012. № 1. С. 303.

10. Кримінальний кодекс України (проєкт) станом на 22 травня 2023. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/22/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-22-05-2023.pdf

11. Кримінальний кодекс України (проєкт) станом на 30 грудня 2022. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2022/12/30/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-30-12-2022.pdf

12. Кримінальний кодекс України (проєкт) станом на 30 січня 2023 року. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/01/30/proyekt-kryminalnogo-kodeksu-ukrayiny-stanom-na-30-01 2023.pdf

13. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

14. Маслова О. О. Вплив обстановки вчинення кримінального правопорушення на суспільну небезпечність діяння. Право і суспільство. 2021. № 4. С. 166.

15. Пасічник В. Філософська категорія безпеки як основа нової парадигми державного управління національною безпекою. вісник *«Демократичне врядування».* 2011. Вип. 7. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26947/pasichnyk.pdf

16. Полюга Л. М. Повний словник антонімів української мови. К. : «Довіра», 2006. С. 53.

17. Стаховська Н. Ф. Зміни у лексико-семантичній структурі української http://www.confcontact.com/2015-nauka-v-informatsionnom-rostranstve/fl2_stahovska.htm

18. Сучасна українська літературна мова. Лексикологія. Фонетика: підручник. А. К. Мойсієнко, О. В. Бас Кононенко, В. В. Бондаренко та ін. Київ : Знання, 2010. С. 50.

19. Тихий В. П. Поняття безпеки людини і її правове забезпечення. Вісник Асоціації кримінального права України. 2016. № 1 (6). С. 29.

20. Філософський енциклопедичний словник. В. І. Шинкарук та ін.; НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди. Київ : Абрис, 2002. С. 393.

Information about the author:
Shevchuk Andrii Vasylovych,
Ph.D. (in Law),
Associate Professor at the Department of Criminal Law
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58002, Ukraine

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-24

THE CONCEPT OF PRIORITIZATION IN CRIMINALISTICS AND FORENSIC EXAMINATION: VISIONS OF HANS GROSS AND CURRENT PROBLEMS OF TODAY

Shevchuk V. M.

INTRODUCTION

The modern criminal justice system is in the conditions of a constant «resource conflict»: the rapid growth of the volume of digital information and the complexity of transnational crime are ahead of the capabilities of law enforcement agencies. In this context, the concept of prioritization – strategic selection of the most socially significant or promising cases for disclosure – becomes not just a technical tool, but a fundamental praxeological necessity[1]. Such an approach allows not only to modernize the strategy and model of countering crime, but also to offer innovative approaches in forensic security of the activities of law enforcement agencies and the criminal justice system, as well as to adapt this system to the extreme modern challenges of wartime and the requirements of a global digital society[2].

The genesis and historical origins of this approach go back to the classical scientific heritage, in particular the works of Hans Gross, who more than a century ago laid the foundation of criminalistics and the intellectual and applied principles of effective crime investigation[3]. The problem lies in the transformation of his vision of an «encyclopedist investigator» into a modern case management model, where priorities are determined not only by professional intuition, but also by algorithmic methods and big data analysis. The evolution of criminalistics from Hans Gross to the present is a journey from the «art of detection» to a high-tech resource management strategy that is closely related to certain aspects of prioritizing evidence collection and crime investigation.

The realities of martial law and the strategic course towards the Europeanization of Ukraine today have a significant impact on the development and transformation of jurisprudence, criminalistics and forensic examination[4]. In this context, the

---

[1] Houck M.M. The rchitecture of forensic knowledge: Ontology, transformation, and capture – PMC. *Forensic Sci Int Synerg*. 2026 Feb 2;12:100662. doi: 10.1016/j.fsisyn.2026.100662 https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC12886074/

[2] Шевчук В. М., Тищенко О. І. Технологізація криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах цифровізації. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 12. 2024. С. 375–380. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/86 URL: http://www.lsej.org.ua/12_2024/88.pdf

[3] Шевчук В. М. Традиції та інновації у формуванні наукової парадигми криміналістики: візії Ганса Гросса тасьогодення. *V Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2025 року). Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2026. С. 33 - 38.

[4] Matulienė, S., Shevchuk, V., & Baltrūnienė, J. (2023). Artificial Intelligence in Law Enforcement and Justice Bodies: Domestic and European Experience. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*, 29(4), 12-46. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.4.2022.02

development of innovative vectors for the application of criminalistic and special knowledge, based on modern achievements of science and technology, as well as the activation of processes of technologization and prioritization in the conditions of digitalization of society, acquires special importance[5]. In these processes, the problem of conceptualization of prioritization in criminalistics appears as a fundamental strategic direction of scientific research and a tool for optimization, efficiency improvement, and improvement of investigative, expert, and judicial practice[6].

Therefore, the study, analysis and research of the problems of the evolution and development of criminalistics and the concept of prioritization from ancient times to the present is relevant and significant. The vision of Hans Gross demonstrates the transition from individual tactical selection to systemic strategic prioritization. At the same time, he taught investigators to clearly understand which evidence is the most valuable from the point of view of establishing the truth in the investigation process, then the modern concept of prioritization determines which lines of investigation are the most effective from the point of view of public safety and saving resources. Gross's scientific legacy remains the foundation: his demand for professionalism and scientific validity of the investigator's actions is today embodied in algorithms that help justice to remain effective in conditions of information overload.

1. Historical and praxeological approaches in the formation of criminalistics and their influence on the concept of prioritization in the context of the scientific heritage of Hans Gross

First of all, it is worth noting that the origin, development and formation of criminalistics are closely related to the name of the outstanding Austrian forensic scientist, forensic investigator, doctor of law, professor Hans Gustav Adolf Gross (1847–1915), who is rightfully considered the «Father» of criminalistics. And indeed it is so, because Hans Gross is one of the pioneers and founders of the new science – criminalistics[7]. He is the founder of the European school of criminalistics – «science for forensic investigators»[8].

Hans Gross founded the world's first museum and institute of criminalistics in Graz. He is the inventor of the investigative suitcase, the initiator of the introduction of the educational discipline «criminalistics» for lawyers who studied at law faculties of universities. It is important that Hans Gros worked in Ukraine from 1898 to 1902 and taught criminalistics at the Franz Josef Chernivtsi University (now the Yuri Fedkovich Chernivtsi National University) and was the dean of the Faculty of Law.

[5] Шевчук В. Роль технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності та забезпеченні безпеки та обороноздатності України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 357. URL: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–6/88

[6] Шевчук В. М. Діджиталізація, цифровізація та технологізація криміналістики: проблеми сьогодення та перспективи майбутього. *Діджиталізація судово-експертної науки в умовах воєнного стану:* матеріали міжн. наукю-практ. конф. (8 листопада 2024 р., м. Харків). Харків: Право, 2024. С. 324-327.

[7] Hans Gross: The Pioneering Father of Modern Forensic Science. https://simplyforensic.com/hans-gross-father-modern-forensic-science-criminalistics/

[8] Kasprzak Je., Jusupow W. Hans Gross – postać znana i nieznana. *Studia Prawnoustrojowe*. Olsztyn, Polska. Vol. 51. 2021. S. 39–56.

While working in Chernivtsi, in 1898 he became the founder and editor-in-chief of the magazine «Archives of Criminal Anthropology and Forensic Science», which at that time was the only edited publication of this rank at the University of Chernivtsi[9]. It is believed that this journal becomes the world's first periodical on criminalistics and criminology[10].

The formation and professional development of Professor Hans Gros as a forensic investigator, scientist, practitioner, and in the long run as a founder, founder, «father of criminalistics» has its roots primarily in military service and his acquisition of significant practical experience as a military investigator. It is known that from 1878 to 1881, H. Gross served as a military investigator for three consecutive years[11]. While in military service, Hans Gross gains practical experience in investigative work and learns Serbian, Croatian, and Russian languages. He also studies and analyzes the problems of crime investigation, the state of judicial practice and its shortcomings and gaps, which lead him to the need to systematize such knowledge and improve the practical skills of investigators, gendarmerie, and courts in this area. Such practical and military experience forms the opinion and then the idea of Hans Gross regarding the creation of a new science of «criminalistics» [12].

The essence of Hans Gross's idea was that in order to successfully solve the problems that exist in practice among investigators, it is necessary to systematically and professionally use the latest achievements of science and technology in the fight against crime, to more actively apply the data of natural and technical sciences to the tasks of uncovering and investigating crimes[13]. In his writings, H. Gros indicated that «the investigator must possess such a mental system that, in the process of investigating crimes, makes his search and cognitive activity more meaningful, confident, rational and consistent» [14].

Indeed, it was Hans Gross who devoted his entire life to the ideas of active application of the latest advances in science and technology in the fight against crime, the formation of a special way of thinking in the investigator, the use of data

[9] Shevchuk V., Konovalova V. The scientific legacy of Hans Gross and its influence on the modern development of criminalistics. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса:* зб. тез міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. Pp. 17–22.

[10] Нежурбіда С. І., Скулиш Є. Д. Ганс Гросс: нові факти з життя вченого у Чернівцях. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса:* збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2021. С. 39–44.

[11] Юсупов В. В. Використання у наукових працях Ганса Гросса досвіду власної військової служби: історичний огляд та приклад для сучасних умов. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса:* збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 51–54.

[12] Одерій О. В. Актуальність науково-практичних здобутків Ганса Гросса для сучасної криміналістики. *IV Наукові читання пам'яті Ганса Гросса:* зб. тез міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2024 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2024. С. 32–36.

[13] Біленчук П. Д., Медвідь Ф. М. Ганс Гросс як фундатор криміналістичної науки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. №. 44. С. 33–38.

[14] Gross G. Kriminal psihologia. Garz, 1898. 734 p. Pp. 154.

from natural and technical sciences for the tasks of solving and investigating crimes and their implementation in the practical sphere. He successfully introduced his ideas into practical and scientific activities in order to optimize the work of investigators and other participants in the effective process of combating crime by the means of the new science – criminalistics.

At the beginning of his career as an investigator, Hans Gross drew attention to the fact that the Austrian criminal police used outdated and ineffective methods in the investigation of crimes: anonymous reports, denunciations by agents, the use of physical influence on suspects, etc. He comes to the conclusion that in order to conduct effective investigative activities, it is necessary to create a new scientific and technical foundation. Therefore, G. Gross systematizes the techniques of crime investigation and describes the possibilities of using the achievements of chemistry, physics, botany, zoology, psychology, physiology, photography, microscopy with the aim of applying them in the fight against crime.

For the first time, the term «criminalistics» to denote the science of solving crimes was proposed by Hans Gross in 1893, who collected scattered information and combined them into a single whole in a work entitled «Manual for forensic investigators, policemen, gendarmes, etc. «Handbuch fur Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u. s. w. Graz», and then republished several times in different languages[15]. The third edition of this manuscript was called by Hans Gross "Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik" (Handbook for Forensic Investigators as a System of Criminalistics) [16]. This fundamental work became the first textbook on criminalistics – the new science of crime detection, a kind of practical guide in the work of an investigator. Even today, this work does not lose its relevance, it has been translated into almost all European languages, and it continues to be published[17].

By the concept of «criminalistics» Hans Gros meant the science of solving crimes, by which he understood the process of pre-trial investigation as a whole. He regarded it as a technical applied discipline and wrote that criminology by its nature begins only where criminal law, also by its nature, stops its work: substantive criminal law has as its subject the study of a criminal act and punishment, formal criminal law (process) includes the rules of application of substantive criminal law. But exactly how crimes are committed, how to investigate these ways and reveal them, what were the motives and purpose of their commission – neither criminal law nor the process tells us about all this. This is the subject of criminalistics[18].

Hans Gross, giving extremely important importance to the «realities of criminal law», the collection and examination of physical evidence before the hearing of the

[15] Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u. s. w. Graz, 1893. VIII. 620 s.

[16] Hans Gross. Hanbbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. 3., Verm. Aufl. Graz : Leuschner & Lubensky, 1899. XIV, 813 S.

[17] Hans Gross. Podręcznik dla sędziego śledczego jako system kryminalistyki: Opracowanie i przeklad / Kasprzak Jerzy. Warszawa : Difin, 2021. 561 S.

[18] Шевчук В. М. Традиції та інновації у формуванні наукової парадигми криміналістики: візії Ганса Гросса тасьогодення. *V Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2025 року). Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2026. С. 33–38.

case in court, emphasizes that the statement of criminalistics is absolutely correct that from now on the center of gravity of the process should be transferred from the trial to the period of pre-trial investigation. And the pretrial investigation is obliged not only to find, but also to use all data of real quality. That is why the activities of the forensic investigator and his professional training are especially important, and as soon as criminology reaches its highest level of development, the forensic investigator and his work will become of primary importance in the entire process[19].

Hans Grosz's thoughts on the relationship between criminalistics and the science of criminal law are interesting. Quite interesting in this context are H. Gross' remarks that criminal law is related to criminalistics as pathological anatomy is related to surgery. Pathological anatomy studies the ailments of the human body, subjects them to research and systematization. It distinguishes individual diseases from each other, gives them names and recognizes them in each case. She establishes their connection with each other and explains their causes and consequences. Surgery, on the other hand, strives to eliminate these diseases through the practical application of the scientific knowledge developed and systematized for it by pathological anatomy.

Hans Gross in his «Advisors for forensic investigators» of different years of publication described firearms as instruments of crime; persons who possessed special knowledge of firearms. He devoted a separate chapter to information about weapons, laying the foundations for the formation of forensic ballistics and forensic weapons science[20]. He described in detail firearms and cold weapons, ammunition. The contemporary approach to the classification of firearms and edged weapons is interesting, in particular, the types of firearms considered to be: rifles, pistols, revolvers. Considerable attention was paid to the division of rifles, as the most frequent tools of crime, into: shotguns for shooting pellets; guns for shooting a bullet. Also, these guns were classified by the number of barrels, the quality of materials, and the design of the fuse. Cold weapons (cutting and stabbing) were divided into swords, knives, and spears. These publications describe the method of use of weapons, their range, the combat effectiveness of firearms and other important issues of forensic ballistics.

The scientific ideas and views of Hans Gros regarding the subject and system of criminalistics acquire scientific and practical interest. In particular, two ideas of the outstanding scientist are noted: 1) criminalistics has as its subject the study of two types of activity – criminal activity and the activity of the investigator, which is reflected in the knowledge system of this science; 2) the system of criminalistics should consist of general and special parts based on the example

[19] Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer,1908. / Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ : «Центр учбової літератури», 2021. 1080 с.

[20] Юсупов В. В. Використання у наукових працях Ганса Гросса досвіду власної військової служби: історичний огляд та приклад для сучасних умов. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09.12. 2022 р.) / Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2022. С. 50–54.

of criminal law, the practical implementation of whose provisions in the judiciary is carried out precisely through criminalistics[21].

It is seen that criminalistics, «born in the bowels» of criminal procedure science, acquired its independence precisely in the system of legal sciences of the criminal law cycle. The place of criminology in the system of legal sciences of the criminal-legal direction is primarily determined by its essence, subject, objects of knowledge, and is confirmed by the development of scientific views on this issue. The place of criminalistics «in the general system of criminal sciences» and its influence on «substantive and formal criminal law» was defined by Hans Gross. Criminalistics, by its very nature, begins only where criminal law, also by its very nature, stops its work. By demonstrating such an illegal act as arson, Hans Gross proves the above statements. In particular, the concept of arson, its signs and varieties, features of punishment and its purpose are all prerogatives of criminal law. However, at the same time, how the criminal acts during the direct commission of arson, the tools and means he uses for this, how it is possible to determine the methods of committing this crime, how to identify the criminal and prove his guilt – all this is the subject of criminalistics.

It is obvious that the scientific works of Hans Gross and, in particular, the fundamental work «Advisor (guide) for judicial investigators as a system of criminalistics»[22] are today a kind of reference point and practical advisor for investigators, prosecutors, and courts, which determines the possibilities of applying criminalistic knowledge and the priority directions of scientific research in criminalistics. In this work and his other scientific works, Hans Gross defined the directions of formation and development of «criminalistics» (as a new and independent science of crime detection and investigation) and formed its main scientific provisions and outlined further prospects.

Hans Gross is the founder of the European school of criminalistics, and his scientific works determine the vector of development of forensic science. In addition, the scientific legacy of Hans Gross has not lost its relevance even today, it is in demand by scientists, practitioners, forensic experts, law enforcement officers, judges, prosecutors, etc. The scientific provisions set forth in his scientific works have practical significance and today help practical workers to successfully fight crime.

As you can see, before the advent of systematic criminalistics, the investigation was based on chance or torture. Hans Gross made a revolution by introducing a praxeological approach: he proved that investigation is a work process that requires rationalization. Gross's vision is that he proposed a «priority of the material». The investigator had to ignore unreliable rumors (subjective) and focus on micro-traces, ashes, prints (objective). This was the first form of tactical prioritization – the selection of the most informative piece of evidence among a multitude of trifles.

In his writings and scientific and practical developments, Hans Gross laid down the idea that criminalistics is the science of investigating crimes, which is

[21] Волобуєв А.Ф. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2024. No 85. С. 24–29. DOI: https://doi.org/10.24144/2307- 3322.2024.85.4.3.

[22] Hans Gross. Hanbbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. 3., Verm. Aufl. Graz: Leuschner & Lubensky, 1899. XIV, 813 S.

based on the priorities of investigative tasks, the ranking of opportunities and means in certain investigative situations, taking into account the experience of the investigator and his ability to use scientific and technical means during the collection of evidence and in the investigation process. He prioritized knowledge of the Modus Operandi (method of action), which allowed the investigator not to waste time on impossible versions.

With the development of criminalistics (the middle of the 20th century – the beginning of the 21st century) prioritization moved from the level of «what to look for at the scene» to the level of «which case to investigate first». Today, Gross's vision of an «encyclopedist investigator» has been transformed into Intelligence-Led Policing (ILP). Priority is given not just to serious crimes, but to those of a systemic nature (cybercrime, terrorism), since their disclosure gives the maximum preventive effect. Moreover, the praxeological aspect of today is that modern criminal proceedings use Case Screening models. Criminal proceedings are analyzed according to the «coefficient of disclosure». If the legacy of Gross taught us how to search effectively, then modern prioritization answers the question of where it is appropriate to spend public resources.

2. Current areas of research on prioritization in criminalistics in modern conditions of military threats and digital transformations

Today, prioritization is seen as a response to modern challenges. First of all, this is due to the processes of digital transformation of criminalistic knowledge and modern scientific developments. So, for example, the influence of the ideas of Hans Gross is manifested in the use of artificial intelligence for Big Data analysis. We prioritize digital traces over traditional ones because they provide a higher identification rate. This shows the connection of his scientific heritage with the development of the concept of prioritization. Hans Gross called for using the achievements of all sciences (chemistry, physics, zoology). The modern prioritization of technical means (for example, the priority of DNA analysis over simple expert studies of biotraces) is a direct extension of his scientific approach to investigative prioritization processes.

Today, criminalistics, as an applied science, integrating modern achievements of science and technology, directs its scientific potential to create an effective system of criminalistic tools, methods and technologies, the application of which is aimed at solving complex practical tasks, among which the possibility of applying criminalistic knowledge in modern conditions of global threats is gaining particular importance[23].

Therefore, criminalistic, and each of its sections, faces tasks related to ensuring the activities of law enforcement agencies and other special subjects of such countermeasures with effective criminological recommendations in the fight against crime in wartime conditions.Thus, the modern paradigm of criminology should be aimed at the preservation and further development of criminalistics as a legal science of an applied nature, which has chosen the European vector of development. In today's

[23] Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*. 2025. Vol. 32, iss. 1. P. 59–77. DOI: https://doi.org/10.18196/jmh.v32i1.25056

realities, criminology is called upon to effectively combat modern crime, to solve tasks that are important in war conditions, to perform functions of providing practice with modern knowledge, innovative forensic tools, methods and recommendations that increase the effectiveness of law enforcement agencies in combating criminal manifestations and modern challenges during the martial law in Ukraine[24].

Today, criminalistics is faced with a paradox: the technical capabilities of evidence collection are growing exponentially, while the human and time resources of the investigator remain limited. This gives rise to an urgent need for the concept of prioritization – scientifically based selection of objects, methods and cases that require priority attention. The roots of this problem go back to the time of the formation of criminology, where the praxeological aspect (effectiveness of action) always dominated over theoretical abstraction.

Today, prioritization processes are a key imperative that meets the challenges of technological and social evolution and development. Possessing a unique specificity, prioritization becomes a methodological basis for increasing the efficiency of any activity, establishing the optimal algorithm for solving tasks depending on their weight and priority. In the field of criminal justice, prioritization should be considered as complex strategic planning, which directly affects the quality of the use of system resources and ensures the achievement of procedural goals in the most rational way. Prioritization is not just a process that includes a list of tasks to be solved according to their importance, it is actually a whole management strategy that further determines the effectiveness of using any system, in particular, the system related to criminal proceedings and the activities of criminal justice bodies.

As practice shows, the effectiveness of pretrial investigation, trial, and criminal justice bodies is largely determined by the system of selected priorities. Giving preference to something based on the result of selecting the best according to certain criteria, or ranking the importance of certain means, is the basis of building an optimal model of the work of any system, including the «pre-trial investigation – trial – criminal justice» system, which creates certain conditions for the existence and implementation of such a system with a high efficiency ratio[25].

It is believed that the main processes of prioritization in criminalistics and criminal proceedings include the identification of tasks by priorities, their alignment using a set of ranking criteria and their regular revision to adapt to new conditions and circumstances of investigation and trial. The processes of prioritization significantly influenced the forensic investigation of criminal offenses, the prioritization of criminal proceedings in the modern conditions of military threats[26].

---

[24] Шевчук В. М. Традиції та інновації у формуванні наукової парадигми криміналістики: візії Ганса Гросса тасьогодення. *V Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : збірник тез міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернівці, 09 грудня 2025 року). Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2026. С. 33–38.

[25] Глинська Н. В. Пріоритезація у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, ключові аспекти та виміри. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 49. 2025. С. 86–87.

[26] Пашковський М. І. Пріоритезація кримінальних проваджень за статтею 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за результатами досліджень у 2022 р.* ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2023. С. 80–91.

It is under such conditions that today the problems of intensifying the development and implementation of innovative approaches in criminology, the latest technologies, forensic tools[27] regarding the problems of prioritization in criminal proceedings, the activities of criminal justice bodies in combating modern crime, including the formation and development of the concept of prioritization in forensic science, forensic expertise, as well as the active use of its tools in investigative (detective), judicial and expert activities in the conditions of war and digitalization.

Many scientists made a significant contribution to the study of the role of technology and digitalization in the judiciary, law enforcement activities, in the investigation of certain types of criminal offenses and their importance for increasing the effectiveness of criminal justice bodies under martial law. At the same time, the issue of a complex study of the role of prioritization in criminology and criminal proceedings in the modern realities of wartime remains unexplored today. It can be seen that the importance of this issue for increasing the effectiveness of pre-trial investigation, trial, as well as conducting research in this area is relevant today.

Recently, the concept and term «prioritization» is quite popular and quoted. It is found in scientific circulation and in practical activities[28], and in the economy, business, culture, science, public administration, including in the legal sphere, in the activities of criminal justice and judicial bodies[29]. Many sources state that prioritization affects the optimization of tactical and strategic decisions and is an important condition for the effectiveness of any activity, including investigative, detective, prosecutorial, expert and judicial[30].

In the modern understanding, the processes of prioritization in various spheres of activity refer to the distribution of tasks, resources or areas of activity according to the degree of their importance and urgency to determine the order and sequence of their implementation. In general, prioritization refers to the process of identifying and prioritizing tasks, projects, or other items in order to determine their order of execution in order to optimize and improve work efficiency[31]. Prioritization affects all spheres of society, determines the development priorities of states, including Ukraine, which chose the European vector of development and is now in a state of war, which was started by the aggressor country – the russian federation[32].

---

[27] Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*, 2025, 32(1), 59–77. DOI: https://doi.org/10.18196/jmh.v32i1.25056

[28] Клепка Д. І. *Права людини в системі механізму пріоритезації у кримінальному провадженні*. *Питання боротьби зі злочинністю*, 1(49), 101–107.

[29] Цивінський О. У фокусі – головне: як (не) працює пріоритезація кримінальних проваджень. Discussion Paper. 8 с. URL: https://lnk.ua/MHFjGYF7l

[30] Булулуков О. Ю. Оптимізація тактичних рішень – умова ефективності слідчої діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків, 2016. Вип. 32. С. 107–124.

[31] Геєць В. М. Пріоритезація та комерціалізація інноваційних розробок НАН України (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 27 листопада 2024 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 1. С. 52–54. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001539304

[32] Konovalova V. O. & Shevchuk V. M. Modern criminalistics in the conditions of war: problems of adaptation and reload. *Modern research in world science* : Proceedings of the 5th International scientific and practical conference (August 7–9, 2022). SPC – Sci-conf.com.ua. Lviv, Ukraine, 2022, 896-903.

Prioritization is a driving force, a strategy for the development of the state, an important element in the system of ensuring the national security and defense capability of the country[33]. The prioritization of the development of Ukraine is aimed at solving a number of key tasks of the state, which are related to the socio-economic development of the country, ensuring national security, defense and sovereignty of Ukraine, strengthening democratic institutions, as well as modernization of the economy, in particular by supporting high-tech industries, such as energy, agro-industrial complex, IT sector, transport and logistics[34]. The key processes are the combination of industrial development with the transformation to a high-tech economy, as well as ensuring sustainable development through the combination of social justice, environmental security and economic growth. Prioritization is an effective tool for solving tasks of modern development, ensuring national security in times of war, as well as post-war recovery of our state and the strategy of its further sustainable development.

Prioritization processes in Ukraine are part of the state's criminal law policy, which determines the priorities and strategy for the development and reform of law enforcement agencies as part of the security and defense sector[35]. This policy includes defining key areas of activity, resource allocation, and setting priorities for law enforcement agencies. Such prioritization processes in our country are an important tool for ensuring effective criminal law policy and reforming law enforcement agencies aimed at achieving stability, security, peace and justice in society.

In this sense, prioritization is an integral part of the criminal law policy, which determines the priorities and strategy of reforming criminal justice bodies for effective countermeasures against modern crime. On the basis of these priorities, the criminal law policy is formed, which determines the priorities and strategy of the development and functioning of the state[36]. With the help of criminal law policy and ranking and development of strategic priorities, the criminal policy of the state in the field of combating crime is formed.

The processes of prioritization significantly affect the strategy of the development of criminal justice bodies in the conditions of martial law and post-war recovery for effective counteraction to modern crime and ensuring law and order, national security and defense of Ukraine. Such trends and processes include systemic improvement, development and modernization, and reformation of law and order

[33] Гроулін В.П., Качинський А. Б. Стратегічне планування : вирішення проблем національної безпеки: монографія. Київ : НІСД, 2010. 288 с. С. 19–53. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-07/Gorbulin_Kachynsky-e2dd0.pdf

[34] Пріоритети розвитку реального сектора в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України : аналіт. доп. / [О. В. Собкевич, А. В. Шевченко, В. М. Русан та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2024. с. 19–53. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.03

[35] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9

[36] Konovalova, V. O., Shevchuk, V. M. Innovations in the methodic of teaching criminalistics in modern realities of war. *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects* : 15th International scientific and practical conference (August 14–16, 2022). Berlin, Germany, 2022, 385–396.

bodies and justice in modern conditions. Prioritization affects the choice of priorities for the reform of criminal justice bodies, courts, law and order and determines the strategy of their further development and effective functioning[37].

Conceptual in the formation of the criminalistic theory of prioritization and the application of its provisions in practice in various spheres of activity, including the activity of criminal justice bodies in combating crime and solving criminalistic (procedural) tasks, the problem of clarifying the essence of the concepts «priority», «priority», «prioritization» arises.

In the Ukrainian explanatory dictionary, the term «priority» is considered as: primacy in any discovery, invention, expression of an idea; the predominant, leading meaning of someone, something; advantage of defects by someone, something[38]. In the dictionary of the Ukrainian language, «priority» is interpreted as primacy, priority or the right of something; it means that one element (word, idea, program, statement) has a higher value or higher priority compared to others; property and state by importance, priority[39]. «Prioritization» in explanatory dictionaries means: the process of determining priorities, ranking tasks, depending on their importance, urgency, complexity, priority of the implementation of various tasks, actions, projects, etc.; the process of determining the order in which certain tasks, goals, or objects should be performed or receive attention, depending on their importance; the order of establishing the superiority of one task over others or determining a certain leading value of something[40].

So, the relationship between the concepts of «prioritization», «priority», «priority» is traced, which makes it possible to find out the relationship between them. Prioritization is seen as the process of determining the importance of tasks or actions, priority is a higher rank given to something that is most important, and prioritization is a state where tasks are arranged in a certain order of importance. As for the relationship between these concepts, it is possible to establish a certain regularity and peculiarities of the relationship between them: prioritization creates priorities, and priority describes the result of this process, where the ratio of criteria (importance, urgency, priority, etc.) is key in decision-making.Given the above, it can be concluded that: a) prioritization is the process of lining up and ranking tasks, projects or decisions in order of importance, urgency, complexity, etc.; in relation to priority, prioritization is ordering by priority, i.e. arranging things in order of decreasing importance according to key priorities; it helps to structure tasks, work and efficiently allocate time and resources; b) priority – the highest rank in strategic planning or the most important position in the sequence; in relation to prioritization, priority is the

[37] Стратегія розвитку прокуратури на 2025–2028 роки. Наказ Генерального прокурора 08 жовтня 2025 року № 322. URL: https://drive.google.com/file/d/1pqGilu67-d9MDeJY4Cd5O6qXRXxCklmQ/view

[38] Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С. 1142. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/4/mode/2up

[39] Пріоритетність. Словник української мови у 20 томах онлайн 2010–2025 (SLOVARonline). URL: https://surl.li/bfcjrz

[40] Пріоритизація. Словник | Glosbe. URL: https://uk.glosbe.com/uk/uk/пріоритизація

result of prioritization – it is what you get when you identify the most important tasks; c) priority is a state when something has a certain priority or rank, in fact it determines the degree of importance of the task, priority; relative to priority, priority is essentially a scale that describes the priorities of all items in a certain sequence.

Prioritization in criminalistics should be considered as a dynamic process of hierarchization and ranking of fundamental and applied tasks of science, the results of scientific developments, as well as technical, tactical, methodological and forensic means, technologies and complexes aimed at solving individual forensic (tactical) and other tasks of investigation and trial. The purpose of this process is to optimize criminal proceedings by concentrating resources on the most relevant areas. In a systemic sense, prioritization acts as a mechanism of strategic management of forensic support, which determines: a) the algorithmic sequence of implementation of scientific achievements and the latest technologies to achieve the goals of the judiciary, especially in conditions of resource and time constraints; b) ranking (line-up) of the order of use of procedural means of investigation and the sequence of solving tactical (procedural) tasks in conditions of situational uncertainty and excessive workload of investigative and operative units during pre-trial investigation and judges in court hearings of criminal proceedings.

In modern realities, the fundamental task of criminalistics is the development and implementation of highly effective means, techniques and methods of collecting, researching and using evidentiary information in the conditions of military and global security threats. Under such circumstances, the prioritization of forensic support for the investigation of war crimes becomes critically important. The main task of such technology is the mobilization of all available national and international legal instruments to ensure the inevitability of criminal responsibility of everyone guilty of Russian armed aggression[41]. At the same time, practice shows that the resources of law enforcement agencies are limited, and therefore it is almost impossible to effectively investigate 100% of criminal proceedings. Prioritization is considered not just a trend, but a specific requirement with defined terms of implementation, which affects the quality and effectiveness of the work of law enforcement agencies[42].

Prioritization in forensics is primarily a process that manifests itself in the integration of criminalistic means, methods, technologies and the ranking of tasks of criminal proceedings in forensic activity according to priorities, which includes the development and use of special methods, techniques and tools for working with evidence and taking into account the principle of priority in pre-trial investigation and judicial review of criminal proceedings in the conditions of digitalization

[41] Konovalova V. O., Shevchuk V. M. Innovations in the methodic of teaching criminalistics in modern realities of war. *Modern scientific research*: *achievements, innovations and development prospects* : Proceedings of the 15th International scientific and practical conference (August 14–16, 2022). MDPC Publishing. Berlin, Germany. 2022. Pp. 385-396.

[42] Цивінський О. У фокусі – головне: як (не) працює пріоритезація кримінальних проваджень. Discussion Paper. 8 с. URL: https://lnk.ua/04omQGL19

and Europeanization of social and legal relations[43]. It enables the search, discovery, acquisition, preservation and investigation of evidence for the effective detection and investigation of criminal offences.

Interdependence of the processes of prioritization and technologization of criminalistics and forensic examination determines the vector of formation of the modern scientific paradigm[44]. These processes directly affect the development, proposal and adoption of innovative criminalistic solutions adapted to modern requirements of practice and law enforcement needs. The key function of prioritization in criminalistic is to ensure a strategic advantage in solving complex procedural, tactical and expert tasks, which is achieved by focusing resources on priority areas of activity in the process of pre-trial investigation, court proceedings and criminal justice in general.

Prioritization is an integral part of systemic and structural analysis in forensics. The use of such an analysis makes it possible to establish how each element of a criminal offense is correlated and connected with others, that is, it makes it possible to establish cause-and-effect relationships, which is important in the process of proof. Prioritization allows you to move from an intuitive search to a logical and systematic investigation process, where every step, every decision made is substantiated from the point of view of its value, priority for achieving the goal – disclosure, investigation of a criminal offense and resolution of judicial tasks in accordance with Art. 2 of the CCP of Ukraine.

3. Modern understanding and perspectives of prioritization in criminology and forensic examination

Prioritization in forensics is primarily related to the processes and procedures of applying priorities regarding the development and application of technical, tactical, methodological and criminalistic means and technologies aimed at solving tactical and strategic tasks of investigation and trial, technologies for conducting tactical operations, individual investigative (search) actions and forensic examinations aimed at solving criminalistic tasks by importance and other criteria, in the process of criminal proceedings.

The modern understanding of forensic prioritization in criminalistic is defined on two levels: theoretical and practical. The theoretical level involves scientific provisions and general principles of prioritization in forensic science, and the practical level – direct application of forensic knowledge, methods, tools and technologies, taking into account the provisions of prioritization in pre-trial investigation and court proceedings.

[43] Аналітична записка щодо можливості цифровізації механізмів пріоритезації кримінальних проваджень. Харків : Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, 2023. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/08/Аналітична-записка-щодо-можливості-цифровізації-механізмів-пріоритезації-кримінальних-проваджень_compressed.pdf

[44] Avdeeva G. K., Zhuravel V. A., Kapustina M. Technologization of iatrogenic crime investigation process. *Wiadomości Lekarski*e. 2025, (12), pp. 2830–2836. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek/214048

It is possible to single out different levels and directions of prioritization of criminology, forensic examination, criminal proceedings, judicial proceedings in general, as well as prioritization of forensic didactics, the process of teaching criminalistics. The processes of prioritization of criminalistic science are observed in all sections of forensic science, in particular, in the general theory of criminalistics, forensic technique, tactics and methodology. At the same time, it can be argued that today the scientific prerequisites for the formation of a new strategic direction in forensics have been created – criminalistic prioritization or criminalistic research of prioritization in criminal proceedings. At the same time, these problems require special research and lead to the need for further scientific research.

It is worth noting that along with the prioritization of criminalistics, the prioritization of pre-trial investigation and trial is of particular importance. In this sense, it is rightly noted in the professional literature that the prioritization of criminal proceedings, in particular, at the stage of pre-trial investigation, belongs to the issues of organization of pre-trial investigation. Prioritization in procedural activities can refer not only to the prioritization of criminal proceedings, but also to the sequence of carrying out certain procedural actions or making decisions[45].

It is seen that the prioritization of criminal proceedings in the conditions of limited resources of the law enforcement system is one of the complex tasks of the development of this system. The ideas of prioritization are not only based on the effective management of criminal proceedings, but also on a systematic and economic analysis of law enforcement issues, as well as on a consistent and formalized criminal policy, reliable knowledge about crime, available criminalistic countermeasures, which requires effective prevention on the one hand, and effective countermeasures on the other hand, taking into account priority directions in the fight against crime.

The prioritization of criminal proceedings has multi-vector relationships with technology, it is in a state of close methodological correlation with the processes of implementing technical, tactical, and methodological criminalistic tools, criminalistic algorithms and programs, as well as tactical forensic complexes (tactical combinations, operational-tactical operations, tactical operations). In this system, the processes of prioritization act as a regulatory mechanism that determines the sequence of implementation of individual investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, tactical combinations and operations. Within this paradigm, prioritization ensures a rational sequence of conducting SRD, NSRD, tactical- criminalistic complexes, conducting forensic examinations and using the latest technologies, which is critically important for the effective solution of tactical and strategic tasks, both at the stage of pre-trial investigation and during court proceedings.

Prioritization in the investigation of criminal offenses is determined by a number of tasks and factors that influence the selection of objects and the subject of

[45] Пашковський М.І. Пріоритезація кримінальних проваджень за статтею 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за результатами досліджень у 2022 р.* ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2023. С. 87.

investigation and the allocation of resources to solve the tasks of criminal justice. The main criteria for prioritization are the severity of the criminal offense, public danger, social significance and availability of evidence. In some cases, investigative bodies determine priorities based on legislation, instructions and the operational situation.In addition, the priority in the pre-trial investigation often depends on the public resonance of the committed criminal offense, the presence and number of victims, as well as the requirements of the criminal process. In practice, priority is given to criminal proceedings that cause significant public interest or significant pressure from the public and interested parties.

Prioritization in forensic examination is characterized by a specific determination caused by the special procedural status of expert research. In this area, priority is imperatively given to objectivity, scientific validity and comprehensiveness of the conclusion, which is based on the professional knowledge of the forensic expert[46]. The process of prioritization is revealed here due to a set of factors, among which the expert's duty to personally conduct expert research and provide comprehensive answers to the questions provided that the object of forensic examination is unconditionally ensured.

The process of prioritization in the field of forensic examination is based on the observance of a number of fundamental principles that determine the quality of the evidence base and the legal force of the expert opinion. Based on the analysis of modern trends in technology and digitalization of expert support, it is advisable to single out the following key priorities: 1) objectivity and independence; 2) completeness and comprehensiveness of the research; 3) the principle of personal performance; 4) preservation of the object of examination; 5) communicative function and participation of an expert in a court session[47].

The analysis of the above-mentioned priorities shows that prioritization in forensic examination is a dynamic category that requires further in-depth scientific research in this field of knowledge. This becomes particularly relevant in the conditions of modern digitalization and the introduction of automated analytical systems in forensic expert research, which creates new challenges for the traditional principles of objectivity and personal performance of expert research. Modern technology requires rethinking the limits of the expert's competence when interacting with artificial intelligence, so that the algorithmization of processes does not nullify his procedural independence and responsibility for the result of the forensic examination.Thus, prioritization in criminal proceedings is implemented through a system of strategic approaches to the organization of procedural activities, namely: a) optimization of the evidence base, which is associated with a primary focus on collecting the most relevant evidence (physical objects, eyewitness testimony, expert opinions), which are of decisive importance for establishing the truth;

[46] Zhuravel V. A., Konovalova V. O., Avdeyeva G. K. Reliability evaluation of a forensic expert's opinion: World practices and Ukrainian realities. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28 (2). P. 252–261.

[47] Petrova I., Dukhnenko D., Kipusheva T. The application of separate criteria for evaluating the expert conclusion by the investigating judge at the pre-trial investigation stage. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. № 2. P. 83–88. URL: https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/295356

b) effectiveness and efficiency of investigative (search) actions, which ensures and creates conditions for giving priority to measures, the results of which can be leveled over time (survey of the scene of the incident, urgent interrogations, etc.); c) differentiation of judicial proceedings, which causes the court to determine the order of consideration of criminal proceedings based on their complexity, the gravity of the criminal offense and the state of the evidence base; d) ensuring and implementing the rights of the participants, since here unconditional priority is given to the protection of the rights and legitimate interests of the victims, suspects and other parties to the process; e) strategic planning of the investigation, which involves a rational alternation of overt and covert investigative actions to achieve maximum effectiveness of the evidence process in criminal proceedings.

It is seen that the mechanism of prioritization in criminal proceedings is manifested through a complex ranking of procedural actions, organizational and tactical means of investigation, tactical techniques, combinations and operations. In particular, this refers to the priority collection of the most important evidence and the immediate conduct of investigative (search) actions, the results of which may be lost over time or destroyed by interested persons. In court proceedings, the priority is determined by the complexity of the criminal proceedings and its importance for the objectivity and completeness of the pre-trial investigation and trial, while in the field of ensuring the rights of the participants, the priority always remains on the side of the legal interests of the person and the citizen. In addition, prioritization determines the effective sequence of investigative (search) actions, covert investigative (search) actions and security measures, which directly affects the effectiveness of the entire process of investigation and trial of criminal proceedings[48].

Within the framework of criminal proceedings, prioritization appears as a process of hierarchization of procedural means of investigation and trial, aimed at optimizing and maximizing the effectiveness of solving the tasks of criminal justice. It involves a strategic determination of the priority of investigative (search) actions and circumstances to be proven, ensuring a rational selection of the most relevant evidence. In the conditions of the intensification of digitalization processes, such prioritization is transformed into a mechanism for optimizing time, technical resources, and digital technologies, which allows the court and pretrial investigation bodies to concentrate efforts on key aspects of criminal proceedings, guaranteeing the efficiency and quality of the trial.It can be seen that the prioritization of criminal proceedings is a complex dynamic process of ranking and hierarchizing the tasks of pre-trial investigation and trial. Implementation of prioritization allows the investigator and other subjects of the proceedings to focus intellectual and technical efforts on the most significant or urgent, key aspects, which ensures optimal allocation of limited resources to achieve the strategic goal of the investigation.

The analysis of investigative and judicial practice convincingly proves that the systematic application of the prioritization method allows for the effective processing of significant arrays of criminal proceedings, eliminating critical risks of losing

[48] Стратонов В. М. До методологічних проблем криміналістичної теорії пізнавальної діяльності. *Учені записки Таврического нац. ун-ту ім. В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки».* 2010. № 2. Т. 23 (62). С. 261–268.

the evidence base, especially that which is prone to rapid degradation (digital traces, biological samples). In addition, this approach acts as a reliable safeguard against missing procedural deadlines, which is decisive for ensuring the right to a fair trial within a reasonable time.

Under such circumstances, the process of prioritization is finally transformed from a highly specialized method into a complex management strategy in criminology and law enforcement practice. It acts as a fundamental guarantee of compliance with the standards of completeness and comprehensiveness of the investigation of the circumstances of criminal proceedings, even under conditions of overload and critical intensity of the work of pre-trial investigation bodies and the judicial system in conditions of uncertainty. Such a strategic approach to the criminal proceedings process not only optimizes internal work processes, but also increases the overall level of trust in the criminal justice system, ensuring that no socially dangerous case of criminal proceedings is overlooked by justice due to a shortage of time or human resources.

Summarizing what has been said, it should be stated that prioritization is a fundamental trend in the development of modern criminalistics, which determines the introduction of the latest scientific achievements and high-tech tools to intensify the investigation and trial processes. It can be seen that the modern paradigm of prioritization in forensic science is implemented on two interrelated levels: theoretical-methodological and pragmatic-applied. The theoretical level covers the development of fundamental scientific provisions, conceptual foundations and a categorical apparatus of prioritization, which form a methodological base for updating forensic techniques, tactics and methods. In turn, the practical level consists in the direct implementation of forensic tools, methods and technologies through the prism of established priorities within the process of a specific pre-trial investigation and court proceedings. Such a two-level structure allows not only to ensure the scientific validity of management (tactical, procedural) decisions of the investigator (detective, prosecutor), but also to guarantee the high adaptability of the tools and technologies of criminalistic support of the activities of criminal justice bodies to the dynamic challenges and threats of modern crime.

Processes and trends of prioritization are clearly visible in all structural elements and sections of criminalistics: from general theory to criminalistic techniques, tactics and methods of investigating certain types of criminal offenses[49]. The analysis of the current state of scientific developments gives grounds for asserting that objective prerequisites for identifying a new strategic direction – criminalistic prioritization or forensic research of prioritization in criminal proceedings – have been formed today. This scientific direction is strategic and very promising for the development of science and improvement of practice and requires further special scientific research.

Prioritization in criminalistics should be understood as a dynamic process of hierarchization and ranking of tasks of science, promising directions of scientific research, as well as technical, tactical and methodological forensic means,

[49] Шепітько В. Ю. Криміналістика як система наукових знань в умовах глобальних загроз і трансформації злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 4–9. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.01.

technologies and complexes. The functional purpose of this process is to provide an optimal algorithm for solving tactical and other criminalistic tasks with the aim of system optimization and increasing the effectiveness of criminal proceedings in the conditions of modern challenges. This conceptualization makes it possible to consider prioritization not simply as an auxiliary element and toolkit for increasing the effectiveness of criminal proceedings, but as a strategic vector and methodological foundation for the transformation and renewal of forensics tools and methods, adapting them to the requirements of digital technologies, military challenges, and the limited resources of the law enforcement and judicial system in combating crime.

In the system of modern criminal justice, prioritization appears as a fundamental process of determining the importance and priority of means, procedural actions and strategic tasks of investigation and trial[50]. The prioritization of criminal proceedings should be considered as a complex mechanism of hierarchization and establishment of the optimal sequence of solving cognitive tasks, which is directly correlated with the scientifically based choice of technical, tactical, methodological and forensic tools and procedural means aimed at maximizing the effectiveness of criminal proceedings.

Prioritization can be used to solve issues of organization and planning of criminal proceedings and it acts as a basis for the technological development of the formation of criminalistic means, technologies and complexes aimed at solving individual forensic (tactical) and other tasks, taking into account typical investigative situations. Acting as a strategic vector for the development of criminalistics, prioritization determines the logic of the deployment of criminalistical research and the introduction of innovative technologies in criminal proceedings. It structures the criminalistic toolkit in accordance with the current challenges of crime, the tasks of countering it, ensuring flexibility, targeting and effectiveness of forensic support for investigation and trial of criminal proceedings.

Prioritization, as a strategic direction, is also important and necessary for the investigation of war crimes in Ukraine. Scientific substantiation of the order and sequence of investigative (search) actions, covert investigative (search) actions and tactical criminalistic complexes in war zones and de-occupied territories allows to preserve the most «fragile» evidence, which is of key importance for international justice. The investigation of war crimes must be carried out through the prism of technology, and this requires the use of expensive technologies (DNA identification, Blockchain Forensics, AI analysis of satellite images), and in turn, prioritization allows to rationally distribute this high-tech potential, directing it to proceedings with the highest evidentiary efficiency. Prioritization in criminal proceedings is related to the formation and implementation of a risk-oriented approach. It is believed that the newest methodological basis of prioritization is risk assessment and forecasting (loss of ephemeral evidence, digital destruction, avoidance of responsibility). This makes it possible to move from the linear order of the investigation to the model of «anticipatory intervention», where the priority

[50] Шевчук В.М. Інновації у криміналістичній техніці: сучасні можливості застосування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2020. № 43. С. 146–151.

criteria are determined by the degree of uncertainty and the time sensitivity of the evidentiary information. The connection of prioritization with the risk-oriented paradigm forms a new type of criminalistic knowledge – preventive-strategic. It is a system of knowledge about how to use criminalistic tools and technologies (OSINT, Blockchain Forensics) to identify risks at the stage of the origin of criminal intent or before the physical destruction of traces by criminals.

Implementation of the risk-oriented model allows the investigator and the prosecutor to strategically rank criminal proceedings. Prioritization is determined through a «risk matrix», where high scores are given to procedural actions, tools, and technologies whose immediate implementation is critical to the success of the entire investigation. Technologization (for example, the use of AI to analyze big data) allows you to automate this process, revealing hidden risks that cannot be evaluated subjectively. Prioritization in criminal proceedings is a form of implementation of the risk-oriented paradigm, which allows to replace the traditional model of investigation with a model of predictive forensic support for crime prevention. This ensures that resources are concentrated on neutralizing critical risks of evidence loss, which is strategically important for justice in wartime and postwar times.

CONCLUSIONS

In view of the above, we note that the prioritization of criminalistics, pre-trial investigation and trial acts as a strategic vector for the development of modern science and law enforcement practice. Today, it necessitates the implementation of innovative criminalistic tools and combating crime through the prism of the value hierarchy, where the protection of fundamental human rights and the strategic interests of the state is dominant. Within the system-structural approach, prioritization evolves from an applied management function into a criminalistic strategy. It is transformed into a peculiar mechanism and system of hierarchical ordering of procedural actions, where the priority shifts towards the study of the key elements of the mechanism of criminal activity. At the same time, prioritization ensures not only the effectiveness of the investigation, but also the high quality and efficiency of court proceedings, which is a mandatory prerequisite for the functioning of the rule of law. The application of the principle of prioritization acts as a guarantor of the efficiency and fairness of criminal proceedings.

The scientific legacy of Hans Gross remains a living intellectual source for modern criminalistics. His praxeological approach, which required maximum efficiency and reliance on objective scientific data, became the foundation for the modern concept of prioritization. The main transformation consists in the transition from the individual selection of circumstances of criminal proceedings by one investigator to the state strategy of managing criminal prosecution. Today – prioritization is a means of ensuring justice in resource-constrained environments, where Gross's visions of «scientific inquiry» are scaled to the level of global analytical systems. This allows you to focus the efforts of justice on the most critical security challenges, while preserving the scientific methodology that was established at the end of the 19th century, and today it helps practical workers to effectively counter modern crime with traditional and innovative criminalistics tools and technologies.

SUMMARY

The study carried out a comprehensive analysis of the formation and evolution of the concept of prioritization in forensic science. The historical origins of the praxeological approach are considered, the transformation of Hans Gross's views into modern investigative management strategies is analyzed, and the need for the introduction of the latest approaches and research criteria for prioritization in criminology, forensics, and criminal proceedings is substantiated. The genesis of forensic praxeology is studied through the prism of the scientific heritage of Hans Gross. It was established that his scientific works were the first attempt to rationalize criminal proceedings not only as a legal, but as an organizational and technical process. It was determined that Gross's idea of an investigator's «intellectual filter»– the ability to instantly single out the most informative evidence from an array of secondary information – is the primary historical prototype of modern tactical prioritization. The evolutionary stages of the formation of the concept of prioritization are considered: from the individual skill of the «investigator-encyclopedist» to the systematic management of the resources of law enforcement agencies. The author analyzes in detail the transition from a reactive model of investigation (reaction to each individual fact) to a proactive model (Intelligence-Led Policing). It has been established that modern prioritization is based on the analysis of Modus Operandi and network connections of crime, which directly develops Gross's ideas about the systematicity of forensic knowledge. The introduction of solvability factors as the main tool of the modern praxeology of criminology is substantiated.It has been proven that in the conditions of digital transformation and «information explosion» (Big Data) it is impossible to ensure equal intensity of investigation of all categories of cases. The need for a strategic distribution of expert resources in favor of cases with a high probability of identifying the criminal using modern DNA technologies and digital criminalistics is substantiated.

Current problems of today are studied, in particular, the conflict between the principle of publicity (obligatory investigation of every crime) and the praxeological expediency of prioritization. The experience of the EU countries regarding the implementation of triaging protocols in forensic examination, which allows to shorten the terms of pre-trial investigation in the most socially dangerous proceedings, is considered. The role of artificial intelligence as a modern embodiment of Hans Gross's vision of «auxiliary sciences» is substantiated. It has been proven that automated data analysis systems today perform the function of prioritizing directions of search activity, minimizing the influence of the subjective factor and human error, which were pointed out by Gross at the end of the 19th century. As a result of the study, it was proved that the concept of prioritization is a complex problem that requires further research, it is not a departure from the principles of justice, but is a necessary condition for its effectiveness in the modern era. The conclusion is drawn that the legacy of Hans Gross remains a methodological foundation for the construction of modern crime investigation algorithms and is important for criminalistic analysis, where priority is given to objective scientific data, systematicity and strategic expediency.

Key words: praxeology of criminalistics, Hans Gross, prioritization of investigation, forensic examination, criminalistics, special knowledge, priority of investigation tasks, resources of criminal proceedings, criminalistic innovations.

References

1. Avdeeva G. K., Zhuravel V. A., Kapustina M. Technologization of iatrogenic crime investigation process. *Wiadomości Lekarski*e. 2025, (12), pp. 2830–2836. DOI: https://doi.org/10.36740/WLek/214048

2. Аналітична записка щодо можливості цифровізації механізмів пріоритезації кримінальних проваджень. Харків : Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса Національної академії правових наук України, 2023. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/08/Аналітична-записка-щодо-можливості-цифровізації-механізмів-пріоритезації-кримінальних-проваджень_compressed.pdf

3. Біленчук П. Д., Медвідь Ф. М. Ганс Гросс як фундатор криміналістичної науки. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. №. 44. С. 33–38.

4. Булулуков О. Ю. Оптимізація тактичних рішень – умова ефективності слідчої діяльності. *Питання боротьби зі злочинністю* : зб. наук. пр. Харків, 2016. Вип. 32. С. 107–124.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 1142. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk/page/4/mode/2up

6. Волобуєв А.Ф. Предмет і система криміналістики в поглядах Ганса Гросса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. No 85. С. 24–29. DOI: https://doi.org/10.24144/2307- 3322.2024.85.4.3.

7. Gross H. Handbuch fur Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u. s. w. Graz, 1893. VIII. 620 s.

8. Gross G. Kriminal psihologia. Garz, 1898. 734 p. P. 154.

9. Gross H. Handbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. Munchen. J. Schweitzer, 1908. / Керівництво для слідчих суддів як система криміналістики. Київ: «Центр учбової лі- тератури», 2021. 1080 с.

10. Hans Gross. Hanbbuch für Untersuchungsrichter als System der Kriminalistik. 3., Verm. Aufl. Graz: Leuschner & Lubensky, 1899. XIV, 813 S.

11. Hans Gross. Podręcznik dla sędziego śledczego jako system kryminalistyki: Opracowanie i przeklad / Kasprzak Jerzy. Warszawa: Difin, 2021. 561 S.

12. Hans Gross: The Pioneering Father of Modern Forensic Science. https://simplyforensic.com/hans-gross-father-modern-forensic-science-criminalistics/

13. Houck M.M. The rchitecture of forensic knowledge: Ontology, transformation, and capture – PMC. *Forensic Sci Int Synerg*. 2026 Feb 2;12:100662. doi: 10.1016/j.fsisyn.2026.100662

14. Геєць В. М. Пріоритезація та комерціалізація інноваційних розробок НАН України (стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 27 листопада 2024 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 1. С. 52–54. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001539304

15. Глинська Н. В. Пріоритезація у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, ключові аспекти та виміри. *Питання боротьби зі злочинністю*. Вип. 49. 2025. С. 86–87.

16. Гроулін В.П., Качинський А. Б. Стратегічне планування : вирішення проблем національної безпеки : монографія. Київ: НІСД, 2010. 288 с. С. 19–53. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2011-07/Gorbulin_Kachynsky-e2dd0.pdf

17. Zhuravel V. A., Konovalova V. O., Avdeyeva G. K. Reliability evaluation of a forensic expert's opinion: World practices and Ukrainian realities. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. Vol. 28 (2), P. 252–261.

18. Kasprzak Je., Jusupow W. Hans Gross – postać znana i nieznana. *Studia Prawnoustrojowe*. Olsztyn, Polska. Vol. 51. 2021. S. 39–56.

19. Клепка Д. І. Права людини в системі механізму пріоритезації у кримінальному провадженні. *Питання боротьби зі злочинністю*, 1(49), 101–107.

20. Kovalenko A. Collection of evidence by the defense in Ukrainian criminal justice: an attempt to achieve equality of arms. *Academia Polonica*. 2024. Vol. 64 No 3. P. 165–171. DOI: https://doi. org/10.23856/6420.

21. Konovalova V. O. & Shevchuk V. M. Modern criminalistics in the conditions of war: problems of adaptation and reload. *Modern research in world science* : Proceedings of the 5th International scientific and practical conference (August 7–9, 2022). SPC ― Sci-conf.com.ua. Lviv, Ukraine, 2022, 896-903.

22. Konovalova, V. O., Shevchuk, V. M. Innovations in the methodic of teaching criminalistics in modern realities of war. *Modern scientific research: achievements, innovations and development prospects* : 15th International scientific and practical conference (August 14–16, 2022). Berlin, Germany, 2022, 385-–396.

23. Matulienė, S., Shevchuk, V., & Baltrūnienė, J. (2023). Artificial Intelligence in Law Enforcement and Justice Bodies : Domestic and European Experience. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*, 29(4), 12–46. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.4.2022.02

24. Нежурбіда С. І., Скулиш Є. Д. Ганс Гросс: нові факти з життя вченого у Чернівцях. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : збірник тез міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2021. С. 39–44.

25. Одерій О. В. Актуальність науково-практичних здобутків Ганса Гросса для сучасної криміналістики. *IV Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : зб. тез міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2024 р.). Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича. Чернівці : Технодрук, 2024. С. 32–36.

26. Petrova I., Dukhnenko D., Kipusheva T. The application of separate criteria for evaluating the expert conclusion by the investigating judge at the pre-trial investigation stage. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2023. № 2. P. 83–88. URL: https://journals.uran.ua/journal-vjhr/article/view/295356

27. Пашковський М. І. Пріоритезація кримінальних проваджень за статтею 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України за результатами досліджень у 2022 р.*; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2023. С. 80–91.

28. Пріоритизація – Словник | Glosbe. URL: https://uk.glosbe.com/uk/uk/пріоритизація

29. Пріоритезація законодавчих ініціатив: досвід парламентів держав-членів ЄС | United Nations Development Programme URL: https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/priorytezatsiya-zakonodavchykh-initsiatyv-dosvid-parlamentiv-derzhav-chleniv-yes

30. Пріоритети розвитку реального сектора в умовах війни та повоєнного відновлення економіки України : аналіт. доп. / [О. В. Собкевич, А. В. Шевченко, В. М. Русан та ін.] ; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2024. С. 19–53. URL: https://doi.org/10.53679/NISS- analytrep.2024.03

31. Пріоритетність – Словник української мови у 20 томах онлайн 2010–2025 (SLOVARonline). URL: https://surl.li/bfcjrz

Стратегія розвитку прокуратури на 2025–2028 роки. Наказ Генерального прокурора 08 жовтня 2025 року № 322. URL: https://drive.google.com/file/d/1pqGilu67-d9MDeJY4Cd5O6qXRXxCklmQ/view

32. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#n9

33. Стратонов В. М. До методологічних проблем криміналістичної теорії пізнавальної діяльності. *Учені записки Таврического національного університету ім. В. І. Вернадського*. *Серія «Юридичні науки»*, 2010, 2, 23 (62). С. 261–268.

34. Цивінський О. У фокусі – головне: як (не) працює пріоритезація кримінальних проваджень. Discussion Paper. 8 с. URL: https://lnk.ua/MHFjGYF7l

35. Shevchuk V., Konovalova V. The scientific legacy of Hans Gross and its influence on the modern development of criminalistics. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : зб. тез міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2021 р.). Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: Технодрук, 2021. P. 17–22.

36. Shevchuk V., Zhuravel V., Yevdokimenko S., Yevdokimenko S., Myshkov Y. Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*. 2025. Vol. 32, iss. 1. P. 59–77. DOI: https://doi.org/10.18196/jmh.v32i1.25056

37. Шевчук В.М. Інновації у криміналістичній техніці: сучасні можливості застосування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». 2020. № 43. С. 146–151.

38. Шевчук В. М. Традиції та інновації у формуванні наукової парадигми криміналістики: візії Ганса Гросса тасьогодення. *V Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : збірник тез міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09 грудня 2025 р.). Чернівці : Чернівец. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2026. С. 33–38.

39. Шевчук В. Роль технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності та забезпеченні безпеки та обороноздатності України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 357. URL: https://doi.org/10.32782/2524–0374/2024–6/88

40. Шевчук В. М. Діджиталізація, цифровізація та технологізація криміналістики: проблеми сьогодення та перспективи майбутього. *Діджиталізація*

судово-експертної науки в умовах воєнного стану : матеріали міжн. наукю-практ. конф. (8 листопада 2024 р., м. Харків). Харків : Право, 2024. С. 324–327.

41. Шевчук В. М., Тищенко О. І. Технологізація криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах цифровізації. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 12. 2024. С. 375–380. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-12/86

42. Шепітько В. Ю. Криміналістика як система наукових знань в умовах глобальних загроз і трансформації злочинності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 4–9. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.01.

43. Юсупов В. В. Використання у наукових працях Ганса Гросса досвіду власної військової служби: історичний огляд та приклад для сучасних умов. *Наукові читання пам'яті Ганса Гросса* : міжн. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 09.12.2022 р.). Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2022. С. 50–54.

Information about the author:
Shevchuk Viktor Mykhailovych,
Doctor of Legal Sciences, Professor,
Head of the Department of Criminalistics
Yaroslav Mudryi National Law University,
leading researcher Academician Stashis Scientific
Research Institute for the Study of Crime Problems
77, Hryhoriia Skovorody Str., 61024, Kharkiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8058-3071

DOI https://doi.org/10.30525/978-9934-26-699-7-25

ДОСУДОВА, НАГЛЯДОВА ТА ПЕНІТЕНЦІАРНА ПРОБАЦІЯ В КРИМІНАЛЬНІЙ ЮСТИЦІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Ющик О. І.

ВСТУП

Особливої актуальності в умовах воєнного стану в межах реформування системи кримінальної юстиції України отримує розвиток інститут пробації, що є важливою складової гуманізації кримінально-правової політики держави та захисті прав й свобод засуджених. Міжнародні стандарти поводження з правопорушниками, які закріплені у нормативно-правових актах та директивах Ради Європи передбачають дотримання прав та свобод особи, що відображається у зменшенні каральної політики держав, а навпаки передбачають забезпечення безпеки суспільства та ресоціалізації правопорушника. Тому відомий міжнародному праву інститут пробації і виступає важливим інструментом гуманізації покарання, дотримання принципів індивідуалізації, запобігання кримінальним правопорушенням, досягнення виправлення та ресоціалізації засудженого.

Реформування кримінально-виконавчої системи на підставі імплементації європейського досвіду у сфері виконання кримінальних покарань та альтернативних заходів кримінально-правового впливу призвело до запровадження пробації в Україні. В 2015 році із прийняттям Закону України «Про пробацію» була запроваджена нова система органів з питань пробації, що вплинуло на реформування кримінальної юстиції. Основними напрямками роботи органів пробації були окреслені в межах досудової, наглядової та пенітенціарної пробації.

Законодавчо визначені складові пробації є самостійними видами, наділені особливими ознаками, але водночас є взаємопов'язаними та виконують функції пробаційних заходів у механізмі кримінальної юстиції. Досудова пробація покликана забезпечити суд при винесенні вироку об'єктивною, формалізованою інформацією про особу обвинуваченого, що слугує прийняттю обґрунтованого, спрведливого та індивідуалізованого рішення щодо виду та міри покарання. Спрямування функцій наглядової пробації пов'язано із здійснення контролю за виконанням покарань, проведення соціально-виховної роботи з особами до яких застосовано пробаційні програми або перебувають на обліку в органах пробації. Пенітенціарна пробація здійснюються в органах виконання покарань, які пов'язані з ізоляцією від суспільства та покликана забезпечити підготовку засуджених до звільнення та їх ресоціалізації в суспільство.

Десятирічне існування та функціонування інституту пробації в Україні показує, що на практиці виявляється низка проблем організаційного, нормативного та правозастосовного характеру. Зокрема, це прослідковується в недостатній узгодженості норм законодавства, обмеженість ресурсного та

кадрового забезпечення органів пробації, недосконале застосування пробаційних програм та соціальної підтримки правопорушників.

Тому, на сьогодні є важливим та перспективним окреслення подальшого розвитку теоретичного та практичного значення досудової, наглядової та пенітенціарної пробації у системі кримінальної юстиції. Саме науково-практичне дослідження питань інституту пробації сприятиме вдосконаленню нормативного забезпечення, правового регулювання діяльності органів пробації, посиленню ефективності пробаційних програм, застосуванню заходів кримінально-правового впливу та сприятиме запобіганню вчиненню кримінальним правопорушення.

1. Досудова пробація: правовий стан та практика застосування

Призначення покарання займає особливе місце в прийнятті судового рішення. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення має право на законне, справедливе, гуманне прийняття рішення з дотриманням загальних засад та принципів призначення покарання. Одним із важливих принципів призначення такого покарання є принцип індивідуалізації покарання. Останній проявляється в «урахуванні особистості обвинуваченого й обставин, що пом'якшують або обтяжують його покарання. Вивчення соціально-психологічних характеристик особистості під час розгляду кримінального провадження відіграє особливу роль у призначенні необхідного і достатнього для виправлення особи покарання»[1].

Закон України «Про пробацію» від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII законодавчо закріплює три види пробації: досудову, наглядову та пенітенціарну[2]. Законодавець визначив для кожного виду свою мету та функції, які спрямовані на призначення законного судового рішення, забезпечення контролю виконання покарань, здійснення нагляду щодо засуджених, проведення виховних заходів заради забезпечення безпеки суспільства та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень. Досудова пробація, як різновид пробації, застосовується на етапі досудового розгляду і спрямована на допомогу суддям у прийняття рішення на підставі аналізу наданої формалізованої інформації про обвинуваченого з метою вирішення про вид та розмір покарання.

Питання та аналіз проблем реалізації досудової пробації та впливу на прийняте судове рішення є дискусійним та були предметом дослідження таких вчених: О.В. Беци, О.І. Богатирьової, Т. Денисової, О. Єні, Л. Матієк, М.В. Палія, Т.Г. Ткача, О.Г. Шило, Д.В. Ягунова тощо. Варто зазначити, що проаналізовані наукові праці стосуються проблем застосування досудової пробації в межах кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права. Але на сьогодні виникає необхідність ретельного аналізу в межах кримінального права функцій та особливостей використання досудової

[1] Ющик О.І. Індивідуалізація покарання як кримінально-правовий принцип. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія ПРАВО.* Випуск 27. Том 3. 2014. С. 85–88. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/888b6711-fb97-4826-92e5-c0206f9641fe/content

[2] Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

доповіді під час винесення вироку та врахування інформації про обвинуваченого, що вплине на розмір та вид покарання.

Відповідно до принципу індивідуалізації покарання особливої уваги при визначенні виду та розміру покарання та його доцільності потребує окремого розгляду характеристика особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Оскільки покарання повинно досягати законодавчо визначених цілей, зокрема як визначено в ч. 2 ст. 50 КК України покарання має спрямовуватись не лише на «кару за вчинений злочин, але і на виправлення засудженого й попередження вчинення нових злочинів»[3]. Отже, лише обґрунтовано обраний вид і розмір покарання до конкретної особи винного сприятиме досягненню мети покарання.

Інструментом, що допоможе і вплине на призначене покарання слугує досудова доповідь, яка складається органом пробації щодо обвинуваченої особи. Як вважають Кріцак І.В., Рось А.В. «досудова доповідь потрібна суду для того, щоб суддя мав можливість винести справедливий вирок, отримавши інформацію не лише про неправомірний вчинок, але й додаткову інформацію про особу, яка підозрюється у його вчиненні, дізнатися про обставини її життя, які могли стати причиною злочину, а також про заходи, які пропонує орган пробації для усунення таких обставин»[4].

Стаття 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» встановлює, що «основним завданням суду є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному право на справедливий суд»[5]. Оскільки національне законодавство спрямоване на європейську практику правосуддя, необхідно чітко дотримуватись положень Європейського суду з прав людини. Як визначено в п. 1. ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. «кожна людина у разі визначення її громадянських прав і обов'язків або висунення проти неї будь-якого кримінального обвинувачення має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, створеним за законом»[6].

Як вважають науковці «сучасні концепції справедливості є джерелом ідей визначення й захисту прав людини, верховенства права, а також вирішення суспільних конфліктів у формі спеціальних процедур, визначених законом. Ця функція покладена на судову владу як арбітра, що розглядає й вирішує юридично значущі справи»[7]. Завдання суду при винесенні рішення в кожному кримінальному провадження та призначаючи покарання слід з'ясувати сі обставини вчиненого кримінального правопорушення, ретельно дослідити

[3] Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року No 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3920

[4] Кріцак І.В., Рось А.В. Досудова доповідь як важлива складова інноваційного розвитку кримінальної юстиції. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 3 (30). С. 136–155.

[5] Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

[6] Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. ETS № 005. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU50K02U.html

[7] Городовенко В.В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2012. №2 (137). С. 20–24.

докази, провести допит причетних, а особливої уваги надати обставинам, які характеризують особу винного. Основний зміст досудової доповіді полягає в тому, що вона повинна містити інформацію про особу винного, його соціально-психологічну характеристику, яка є необхідною для врахування судом при призначенні покарання. Як вважають, «це, безперечно сприяє всебічному дослідженню обставин справи та ухваленню судом більш зваженого, обґрунтованого рішення щодо виду та розміру покарання»[8].

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про пробацію» «досудова пробація – це забезпечення суду формалізованою інформацією, що характеризує обвинуваченого, з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності»[9]. Законодавчо визначено обов'язки органу пробації на стадії складення досудової доповіді: забезпечення суду інформацією із характеристикою особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що слугуватиме орієнтиром для винесення рішення з призначення конкретного покарання. Але, як вважає О.С. Максименко, «проблемним моментом залишається те, що Кримінально-процесуальний кодекс України не регулює порядок врахування судом досудової доповіді під час ухвалення вироку і не встановлює правові наслідки її неврахування, що найчастіше призводить до розбіжностей у правозастосовній практиці»[10].

Отже, зобов'язання по складанню досудової доповіді, як одна із функцій органу пробації слугуватиме забезпеченню здійснення справедливого винесення рішення щодо особи, яка винна у вчиненні кримінального правопорушення. Обсяг всієї інформації, яка характеризує особу обвинуваченого не лише має вплив на повноту зібраної інформації, що стосується обвинуваченого, має вплинути не лише на рішення суду, але й стане фактором впливу на особу з наступним попередженням вчинення кримінальних правопорушень, а також забезпечить безпечне середовище в державі шляхом виправлення правопорушника не лише покарання, а й застосування заходів кримінально-правового характеру.

Відповідно інститут пробації, запроваджений в Україні на підставі Рекомендації CM/Rec (2010)1 Комітету міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробації, «визначено, що мета пробації – робити внесок до справедливого карного правосуддя, а також забезпечення безпеки суспільства шляхом попередження і скорочення злочинності»[11]. Однією з функцій служби пробації відповідно до вказаних Рекомендацій є доповідь

[8] Кріцак І.В., Рось А.В. Досудова доповідь як важлива складова інноваційного розвитку кримінальної юстиції. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2023. № 3 (30). С. 136–155.

[9] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

[10] Максименко О. С. Досудова доповідь як складова пробації та її значення у кримінальному процесі. *Треті економіко-правові студії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, присвяч. 155-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 15 травня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 49.

[11] Рекомендація CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію. URL: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Rec(2010)1

суду, відповідно до п. 42 частини IV закрпілено, що «...служба пробації повинна підтримувати регулярні контакти з суддівським корпусом з приводу того, як може бути використана досудова доповідь»[12].

Повноваження щодо складання досудової доповіді національне законодавство покладає на орган пробації. Відповідно до п. 2 ст. 314-1 КПК України «досудова доповідь складається щодо особи, обвинуваченої у вчиненні нетяжкого або тяжкого злочину, нижня межа санкції якого не перевищує п'яти років позбавлення волі. Досудова доповідь щодо неповнолітнього обвинуваченого віком від 14 до 18 років складається незалежно від тяжкості вчиненого злочину, крім випадків, передбачених кримінально-процесуальним законодавством»[13].

Але необхідно зазначити, що в кримінально-процесуальному кодексі передбачені випадки, коли «досудова доповідь не складається:

1) щодо особи, стосовно якої прокурором складено клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності;

2) щодо особи, яка вже відбуває покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі;

3) щодо неповнолітнього, стосовно якого прокурором у порядку, передбаченому ст. 497 КПК України, складено клопотання про застосування до нього примусових заходів виховного характеру;

4) щодо неповнолітнього, який не досяг віку кримінальної відповідальності, за наявності підстави для застосування примусових заходів виховного характеру відповідно до параграфа 2 глави 38 розділу VI КПК України;

5) щодо особи, стосовно якої прокурором складено клопотання про застосування примусових заходів медичного характеру;

6) щодо особи, до якої застосовано умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, проте вона вчинила новий злочин протягом невідбутої частини покарання;

7) у разі якщо під час підготовчого судового засідання ухвалено судове рішення про затвердження угоди, передбаченої КПК України (ч. 4 ст. 314-1 КПК України)»[14].

Відповідно, працівникам органу пробації надається повноваження щодо зібрання інформації та складення досудової доповіді для суду стосовно обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення з метою допомоги суду у винесенні виправдувального або обвинувального вироку з призначення покарання або застосування заходів кримінально-правового характеру. Хоча, згідно з кримінально-процесуальним законодавством «досудова доповідь не може використовуватися у кримінальному провадженні як доказ винуватості

[12] Рекомендація CM/Rec(2010)1 Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію. URL: http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/prisons/Rec(2010)1

[13] Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[14] Таран О.В., Чернявський С.С. Досудова доповідь у кримінальному провадженні. *Право та державне управління.* № 4. 2023. С. 364–370.

обвинуваченого у вчиненні злочину (ч. 5 ст. 314-1 КПК)»[15]. На думку О.В. Тарана, С.С. Чернявського «досудова доповідь складається з метою забезпечення суду інформацією про обвинуваченого, яка може бути не відображена або недостатньо відображена у матеріалах досудового розслідування у частині обставин, що характеризують особу обвинуваченого як елемента предмета доказування»[16].

Державна установа «Центр пробації» при складанні досудової доповіді зобов'язана підтримувати контакт із судами, оскільки такий документ повинен використатись при винесені рішення по конкретній справі. Тому Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи, які беруться до уваги під час формування органу пробації та його діяльності, запроваджуючи в національному законодавстві інституту досудової доповіді, сприятимуть співпраці між судом та уповноваженим з питань пробації. Сате тому, останній зобов'язаний здійснити складення досудової доповіді, яка має базуватись лише на перевіреній та достовірній інформації, бути підтвердженою документально, свідками і постійно оновлювати, у разі необхідності, під час слідства та і судового розгляду.

Така досудова доповідь сприятиме винесенню рішення судом щодо особи, яка обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення обвинуваченого об'єктивно, з урахуванням особи винного, характеристики за місцем проживання, навчання, його життєвих проблем, мотиви вчиненого правопорушення, ймовірні ризики повторного вчинення діяння, і відповідно визначити покарання або інші заходи кримінально-правового характеру справедливо та індивідуалізовано.

В дослідженнях науковці вказують, що «працівник пробації має зібрати інформацію про обвинуваченого та відобразити її у досудовій доповіді, яку він зобов'язаний подати до суду у встановлений ухвалою строк. Працівник пробації є незалежною, неупередженою особою, яка надає суду необхідну інформацію про винуваченого. Для цього він за допомогою спеціальної методики проводить дослідження соціального оточення обвинуваченого, його психологічної характеристики аби з'ясувати обставини, що могли створити умови для вчинення злочину (так звані фактори ризику). Представник органу проба Працівник пробації має зібрати інформацію про обвинуваченого та відобразити її у досудовій доповіді, яку він зобов'язаний подати до суду у встановлений ухвалою строк. Працівник пробації є незалежною, неупередженою особою, яка надає суду необхідну інформацію про винуваченого. Для цього він за допомогою спеціальної методики проводить дослідження соціального оточення обвинуваченого, його психологічної характеристики аби з'ясувати обставини, що могли створити умови для вчинення злочину (так звані фактори ризику). Представник органу пробації з'ясовує кримінальну історію особи, його сімейний стан та відносини у сім'ї, житлові умови, дані про роботу, фінансове положення, спосіб проведення вільного часу, наявність алкогольної або наркотичної залежності,

[15] Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

[16] Таран О.В., Чернявський С.С. Досудова доповідь у кримінальному провадженні. *Право та державне управління.* № 4. 2023. С. 364–370.

дані про фізичне та психічне здоров'я. Під час зустрічей працівник пробації буде також задавати питання обвинуваченому про його особисте життя, поведінку, роботу (навчання), стосунки з близькими, друзями та іншими людьми, матеріальне становище та з'ясовує кримінальну історію особи, його сімейний стан та відносини у сім'ї, житлові умови, дані про роботу, фінансове положення, спосіб проведення вільного часу, наявність алкогольної або наркотичної залежності, дані про фізичне та психічне здоров'я. Під час зустрічей працівник пробації буде також задавати питання обвинуваченому про його особисте життя, поведінку, роботу (навчання), стосунки з близькими, друзями та іншими людьми, матеріальне становище та про ставлення до певних життєвих подій і обставин. Від активної участі обвинуваченого у підготовці досудової доповіді та від достовірності інформації, що буде ним надана, залежитиме висновок працівника пробації щодо перспективи позитивних змін»[17].

Чинне національне законодавство імплементувало Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи на підставі прийняття Закону України «Про пробацію», виокремивши один із видів – досудову пробацію. що стосуються досудової пробації. Такий вид пробації є інструментом взаємодії між судовою гілкою влади та органом пробації на стадії судового розгляду. Хоча існує думка, що «досудова доповідь, складена представником персоналу органу пробації, може значно допомогти і прокурору у підготовці своєї промови, викладенні характеристики обвинуваченого, підготовці аргументації щодо пропонованої міри покарання, а надалі в разі оскарження судового рішення – і при складенні апеляційної чи касаційної скарги»[18]

Як вважає Т.П. Ткач «доповідь має висловлювати незалежну та неупереджену думку працівника служби пробації стосовно особи правопорушника та вчиненого ним злочину і не бути частиною обвинувачення або благанням правопорушника до пом'якшення покарання»[19]. З огляду на положення кримінального процесуального законодавства, досудова доповідь не може розглядатися як доказ винуватості особи, незалежно від характеру інформації, яку надав обвинувачений, зокрема щодо свого щирого каяття чи повідомлення відомостей про вчинення або можливу причетність до інших кримінальних правопорушень.

Серед науковців та практиків зустрічаємо різні визначення та трактування поняття досудової доповіді. Наприклад, О.І. Богатирьова вважає, що «досудова доповідь – конфіденційна, формалізована інформація, що характеризує обвинуваченого (підсудного) та підготовлена з метою надання рекомендацій

[17] Кріцак І.В., Рось А.В. Досудова доповідь як важлива складова інноваційного розвитку кримінальної юстиції. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2023. № 3 (30). С. 136–155. https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/82/74

[18] Єні О., Матієк Л. Досудова доповідь у судовому кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2017. № 2(14). С. 42–50.

[19] Ткач Т.П. Досудова доповідь служби пробації: поняття, необхідність, функції. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби.* 2014. № 1. С. 56–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvikrvc_2014_1_10

суду щодо застосування до винної особи належного кримінально-правового заходу»[20].

На думку Л.І. Олефір, «досудова доповідь – це письмова інформація для суду, яка характеризує особу, щодо якої до суду направлено обвинувальний акт, та містить обґрунтований висновок про ризик вчинення цією особою повторного злочину і можливість виправлення цієї особи без позбавлення або обмеження волі»[21]

О.С. Максименко в своєму дослідженні характеризує «досудову доповідь як формалізовану інформацію, яка містить соціально-демографічну, морально-психологічну, психофізичну характеристику обвинуваченого, аналітичні данні щодо його можливої подальшої поведінки та сприяє прийняттю рішення судом про міру покарання»[22].

На думку Т. П. Ткача «досудова доповідь – це письмовий документ, який готується службою пробації на стадії судового розгляду справи та інформує суддю про біографічні й соціально-психологічні дані особи правопорушника, причини вчинення протиправного діяння та ймовірність повторного скоєння злочину, можливість ужиття відновлювальних заходів із метою визначення допустимості ефективного застосування пробаційних методів роботи до правопорушника й убезпечення суспільства від майбутніх протиправних діянь з його боку»[23].

Аналіз наукових визначень поданих вченими дають можливість виокремити своє поняття «досудової доповіді – це сукупність повної та об'єктивної інформації про обвинуваченого (підсудного), яка є необхідною для винесення справедливого, законного, індивідуалізованого, відповідного до вчиненого суспільно небезпечного діяння процесуального рішення суду»[24].

Складення досудової доповіді вимагає врахувати вікові особливості особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Відповідно до кримінально-процесуального законодавства передбачена процедура складення досудової доповіді щодо неповнолітнього у віці від 14 до 18 років. На відміну від процедури складення досудової доповіді щодо загального суб'єкта, то стосовно неповнолітнього за будь яке вчинене кримінальне правопорушення незалежно від тяжкості постановляється ухвала суду про підготовку досудової доповіді. Логічним є законодавчо закріплено процедуру складання досудової доповіді щодо неповнолітнього, оскільки такі особи вимагають більш детального

[20] Богатирьова О.І. Дослідження особистості (досудова доповідь) як одна із функцій служби пробації. *Право та управління.* 2012. № 2. С. 141–152.

[21] Олефір Л.І. Досудова доповідь як складовий елемент соціально-правового дослідження правопорушника. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Випуск 1. Том 4. 2015. С. 34–36.

[22] Максименко О. С. Досудова доповідь як складова пробаційта її значення у кримінальному процесі. *Треті економіко-правові студії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, присвяч. 155-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 15 травня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 49.

[23] Ткач Т.П. Досудова доповідь служби пробації: поняття, необхідність, функції. *Науковий вісник.* 2014. No 1. С. 56.

[24] Ющик О.І. Досудова доповідь: сутність, зміст та значення для призначення покарання. *Право і суспільство.* Випуск 1. 2018. С. 235–240.

звернення уваги на соціально-психологічну характеристику, умови виховання, вплив друзів. Це в свою чергу, покладає на суд обов'язок призначити покарання, яке б виправляло особу, а в більшості випадків застосовувати покарання без ізоляції від суспільства або застосовувати примусові заходи виховного характеру.

Крім процесуальних аспектів процедури складання досудової доповіді, вагомим є визначення структури, змістовного наповнення та її обсягу.

Не менш важливим є дотримання процедури складення досудової доповіді, а саме врахування її складових: структури, обсягу, наповнення. Відповідно до ч. 3 ст. 9 Закону України «Про пробацію», «досудова доповідь має містити: соціально-психологічну характеристику; оцінку ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення; висновок про можливість виправлення без обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»[25].

Вже після дії вказаного Закону 27 січня 2017 року було прийнято «Порядок складення досудової доповіді», затверджений Наказом Міністерства юстиції України. Порядок визначає на що слід звернути увагу працівнику органу пробації при складанні досудової доповіді. Насамперед, обов'язковим є опис соціально-психологічної характеристики особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, що в свою чергу уде впливати на призначення покарання або застосування інших заходів кримінально-правового характеру. обвинуваченого, що впливатиме на призначення покарання. Завдання працівника органу пробації зібрати всю інформацію, яка стосується особи винного і відобразити це в досудовій доповіді. Джерелами такої інформації можуть бути зустрічі та бесіди із самим обвинуваченим, його родичами, сусідами, колегами по роботі, витребування інформації з місця роботи, органів місцевого самоуправління, підприємств, навчальних закладів тощо. Ця інформація повинна характеризувати особу винного, його соціально-психологічну характеристику та умови проживання, навчання, роботи.

До переліку факторів, які становлять «соціально-психологічну характеристику, належать:

– історія правопорушень (попередні судимості; вік на час першого притягнення до кримінальної відповідальності, повторність, сукупність, рецидив злочинів);

– час, який минув із моменту винесення попереднього судового рішення, яким особу було засуджено, звільнено від покарання чи кримінальної відповідальності за нереабілітуючими обставинами;

– час, який особа в сукупності провела в установах виконання покарань;

– форма вини за обвинуваченням; категорія злочину за обвинуваченням; наявність обставин, які обтяжують покарання за обвинуваченням (за винятком повторності та рецидиву злочинів);

– короткий зміст (обставини, мотиви) правопорушення за обвинуваченням, ставлення обвинуваченого до правопорушення; умови життєдіяльності та розвитку (житло, освіта, робота, матеріальне становище);

[25] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

– особистісні характеристики (контроль над поведінкою та мисленням, психічний стан, зловживання алкоголем, наркотичними засобами, психотропними речовинами або їх аналогами);

– соціальне оточення (стосунки у суспільстві, з рідними та близькими); ставлення до правопорушень; мотивація до зміни способу життя (поведінки, переконань);

– фактори, які підвищують ризик вчинення кримінального правопорушення, враховуючи його криміногенні потреби;

– наявність в обвинуваченого мотивації до позитивних змін (у тому числі з урахуванням бажання обвинуваченого брати участь у підготовці досудової доповіді)»[26].

Суд обов'язково має брати до уваги перелічену інормацію у досудовій доповіді під час винесення вироку або застосування інших заходів кримінально-правового характеру.

Отже, інститут досудової пробації відіграє важливу роль у механізмі реалізації принципу індивідуалізації покарання та забезпечення справедливості судового рішення у кримінальному провадженні. Запровадження в Україні досудової пробації відповідно до європейських стандартів та рекомендацій Ради Європи сприяло формуванню сучасного підходу до оцінки особи правопорушника, що дозволяє суду приймати більш обґрунтовані та зважені рішення щодо виду і розміру покарання. Досудова доповідь як основний інструмент досудової пробації забезпечує суд формалізованою інформацією про особу обвинуваченого, його соціально-психологічні характеристики, умови життя, фактори ризику повторного вчинення кримінального правопорушення та можливості виправлення без ізоляції від суспільства. Така інформація дозволяє комплексно оцінити особу правопорушника, з'ясувати причини та умови вчинення кримінального правопорушення, а також визначити найбільш доцільні заходи кримінально-правового впливу. Таким чином, досудова пробація виступає важливим елементом взаємодії між судом та органами пробації, спрямованим на забезпечення балансу між інтересами суспільства, потребами правосуддя та правами особи, яка притягується до кримінальної відповідальності. Подальший розвиток цього інституту потребує вдосконалення законодавчого регулювання, зокрема визначення чітких механізмів використання досудової доповіді у процесі призначення покарання та підвищення її практичного значення для прийняття справедливих і обґрунтованих судових рішень.

2. Наглядова пробація в системі кримінально-правових заходів

Кримінальна юстиція в сучасних умовах на шляху реформування, тому є виклики щодо удосконалення діючої система та запровадження нових методів регулювання питань пов'язаних із виконанням покарань. На сьогодні міжнародне товариство та Європейський досвід показують, що застосування

[26] Порядок складення досудової доповіді, затверджений наказом Міністерства юстиції України 27 січня 2017 р. № 200/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#n13

покарань до правопорушників не виконують мети запобігання кримінальним правопорушенням. Тому постає питання зміни парадигми застосування класичних покарань в спрямування гуманізації покарання та мінімізації ізоляції особи від суспільства. Започаткування пробації та утворення нового органу є необхідним для вирішення питань виконання покарань, які не пов'язані із ізоляцією від суспільства та здійсненням нагляду за засудженими особами.

Наглядова пробація є різновидом пробації, яка є не менш актуальною проблема її застосування на практиці. Тому на сьогодні є активною дискусія серед науковців та практиків, щодо визначення поняття наглядової пробації, аналіз законодавчого та нормативно-правового забезпечення, запровадження та реалізація пробаційного нагляду, як нового виду кримінального покарання.

Підтримуємо думки науковців та практиків, що прийняття Закону України «Про пробацію» на підставі імплементації міжнародних документів за останні десять років показало позитивний вплив на систему правосуддя, з дотримання основних принципів призначення та відбування покарання, з дотриманням прав та свобод засудженого. Як показує світова практика виправлення особи можливе і без ізоляції від суспільства, а саме на підставі застосування наглядових та соціально-виховних заходів. «Поява інституту пробації була зумовлена загальносвітовими соціальними та культурними тенденціями в країнах Західної Європи та Північної Америки, коли орієнтир постав на ідеях гуманізму, поєднаними з висновками, щодо неспроможності в'язниці повернути злочинців до суспільства як повноцінних його членів»[27].

Відповідно до п. 6 ст. 2 Закону України «Про пробацію» «наглядова пробація – система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених, виконання певних видів кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого»[28]. Наглядова пробація, як інші види пробації забезпечується відповідними органами пробації. Діяльність таких органів, їх правовий статус базується на основі Конституції України, Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України, Кримінально-виконавчого кодексу України, Закону України «Про пробацію», інших законів та міжнародних договорів, згода на обов'язковість, яких надана Верховною Радою України.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про пробацію» «наглядова пробація – це здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також

[27] Татаренко Г.В., Кузнецов О.М., Татаренко І.В. Служба пробації в Україні: проблеми законодавчого регламентування. *Молодий вчений.* № 3(67) березень, 2019. С. 165–169.

[28] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів»[29].

На думку Пузирного В.Ф. «наглядова пробація забезпечує контроль та підтримку осіб, які відбувають покарання без позбавлення волі та передбачає нагляд за поведінкою засудженого, сприяння його ресоціалізації та реінтеграції в суспільство, що запобігає скоєнню рецидивних злочинів. Це комплекс заходів, спрямованих на ресоціалізацію засуджених осіб через нагляд та контроль за виконанням обов'язків, покладених судом, а також забезпечення захисту безпеки суспільства»[30].

Цілі, які ставляться перед наглядовою пробацією стосуються, насамперед, здійснення нагляду і виявлення невиконання судових рішень. Такий нагляд здійснюється за виконанням покарань, які не пов'язані із ізоляцією від суспільства, зокрема позбавлення волі. Непоодинокі випадки, які виявляються на практиці, коли або неналежним чином або взагалі не виконуються покарання. Наприклад, в судовій практиці є випадки, коли не виконуються громадські роботи, а саме особа не з'являється для виконання робіт визначених органами місцевого самоврядування, але її табелюють, чим порушують виконання такого покарання. Ще одним прикладом, є неповне виконання виправних робі, коли роботодавець не стягує в дохід держави відсоток із заробітної плати, як це визначено у вироку суду. Такі приклади свідчать по те, що відбувається порушення принципу невідворотності кримінальної відповідальності та невиконання судового рішення, яке мало на меті кару і виправлення засудженого. Все це свідчить, що невиконання вироку призведе до безкарності в суспільстві, засуджений не зазнає кари за вчинене діяння, не відбудеться його перевиховання, що стане ризиком повторного вчинення кримінальне правопорушення.

«Нагляд – це контроль за дотриманням обов'язків, визначених законом і покладених судом на суб'єктів пробації, який поєднується із соціально-виховною роботою, тобто реалізація певних заходів, визначених в індивідуальному плані, які спрямовані на усунення криміногенних чинників, установлених на підставі оцінки ризику вчинення повторного кримінального правопорушення. Цей план передбачає диференційований підхід під час надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги; сприяння працевлаштуванню; залучення до навчання; участь у виховних заходах і соціально корисній діяльності; проведення індивідуально-профілактичної роботи»[31].

На міжнародному рівні, документом, що слугує прикладом наглядової пробації є «Мінімальні стандартні правила ООН стосовно заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням («Токійські правила») прийнятих 14 грудня 1990 року. Вказані правила мають рекомендаційний характер, а також

[29] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

[30] Пузирний В.Ф. Наглядова пробація в Україні: організаційно-правовий аспект. *Правові новели*. №22. Том 3. 2024. С. 24–29. URL: https://www.legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/22-3_2024.pdf#page=24

[31] Чернишов Д.В. Сучасний стан упровадження пробації в Україні. *Теоретичні та практичні аспекти інституту пробації в Україні*. 2018. С. 138–143.

відповідно до п. 1.3. зазначено, що вони застосовуються відповідно до політичних, економічних, соціальних і культурних умов кожної країни, а також цілей та завдань її системи кримінального правосуддя»[32].

Рекомендаційність міжнародних правил мають універсальний характер, тому можемо їх застосовувати і в національному законодавстві. Наприклад, в п. 8.2. Правил зазначені «заходи, які не пов'язані із позбавлення волі. Переглядаючи перелік, можемо їх знайти закріплених на законодавчому рівні серед інститутів призначення покарання, застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі. До таких заходів відносять: усні санкції, як-от зауваження, осуд, попередження; умовне звільнення від відповідальності; ураження в цивільних правах; економічні санкції та грошові покарання, як-от разові штрафи та штрафодні; конфіскація або постанова про позбавлення права власності на майно; повернення майна жертві або постанова про компенсацію; умовне покарання або покарання з відстрочкою; умовне звільнення з ув'язнення та судовий нагляд; постанова про виконання суспільно корисних робіт; направлення до виправної установи з обов'язковою щоденною присутністю; домашній арешт; будь-який інший вид покарання, не пов'язаний із тюремним ув'язненням»[33].

На підставі аналізу Закону України «Про пробацію» слід виокремити та проаналізувати суб'єктів до яких може бути застосована наглядова пробація. Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону до таких «суб'єктів належать:

1) засуджені до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;

2) засуджені до громадських робіт;

3) засуджені до виправних робіт;

4) засуджені, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт;

5) засуджені, які звільнені від відбування покарання з випробуванням;

6) засуджені, які звільнені від відбування покарання, а саме вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років;

7) засуджені, які направлені до виправних центрів, засуджених до обмеження волі для відбування покарання до виправних центрів»[34].

Можна погодитись із думкою І.С. Алєксєєва, що «суб'єктний склад осіб, до яких можливе застосовування наглядових та соціально-виховних заходів, невиправдано обмежений. Зокрема, закон не передбачає застосування наглядової пробації щодо осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання.

[32] Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних націй відносно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) прийняті 14 грудня 1990 року Резолюцією № 45/110 Генеральної асамблеї ООН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU90344

[33] Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних націй відносно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) прийняті 14 грудня 1990 року Резолюцією № 45/110 Генеральної асамблеї ООН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU90344

[34] Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

Проте законодавча можливість застосування подібних заходів, безумовно, була б важливим засобом виправлення і ресоціалізації засуджених. Таким чином, статтю 6 Закону України «Про пробацію» слід доповнити новими положеннями, додатково передбачивши, що завданнями пробації є реалізація пробаційних програм стосовно осіб, умовно-достроково звільнених від відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також контроль за виконанням особами, умовно-достроково звільненими від відбування покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, обов'язків, покладених на них судом»[35].

Відповідно до національного кримінального законодавства одним із видів наглядових заходів є застосування обмежувальних заходів, до осіб, які вчинили домашнє насильство, передбачене ст. 126-1 КК України. Відповідно до ст. 91-1 КК України обмежувальні заходи застосовуються до осіб, засуджених за домашнє насильство і виконуються одночасно із призначеним покаранням, не пов'язаним із позбавлення волі. Крім того, особи, яких було звільнено від кримінальної відповідальності чи покарання за вчинене домашнє насильство можуть бути направлені на проходження програм кривдників.

Обмежувальні заходи, передбачені в ст. 91-1 КК України, вимагають проведення комплексних виховних та соціальних заходів, які сприятимуть виправленню кривдника та попередженню вчиненню нових кримінальних правопорушень. Саме такі заходи спрямовані на протидію домашньому насильству, шляхом впливу на психіку кривдника і подоланню його бажання в майбутньому вчиняти насильство щодо рідних та близьких.. Застосування пробаційної програми та її виконання покладається на відповідний орган пробації. Відповідно до Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм «уповноважений орган з питань пробації забезпечує подання суду, який поклав на суб'єкта пробації обов'язок проходження пробаційної програми, інформації про затверджені пробаційні програми, визначені в них завдання, зміст заходів, порядок проходження та оцінку результатів реалізації програми»[36].

Як слушно зауважує Пузирний В.Ф. «наглядова пробація є критичним інструментом у кримінально-виконавчій системі, що дозволяє забезпечити баланс між суспільною безпекою та підтримкою ресоціалізації осіб, які відбули покарання, сприяючи їх успішному поверненню в суспільство законослухняними громадянами. Вона є ключовим елементом системи кримінального правосуддя в багатьох європейських країнах, зокрема: Нідерланди успішно інтегрують пробаційні заходи з програмами соціальної реінтеграції, що включають навчання та терапію, спрямовані на зменшення ризику рецидиву; Норвегія робить акцент на індивідуалізований підхід та підтримку правопорушників через програми навчання та соціальної адаптації; Франція проводить ефективні програми психосоціальної підтримки та надає

[35] Алєксєєв І.С. Наглядова пробація: проблемні питання правового регулювання та правозастосування. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 29 (68) № 3. 2018. С. 114–119.

[36] Порядок розроблення та реалізація пробаційних програм Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 р. № 24 Редакція від 28.03.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-%D0%BF#Text

консультаційні послуги, що сприяють реінтеграції осіб, які перебувають під пробацією»[37].

До системи покарань в кримінальне законодавство було внесено ще один вид покарання – пробаційний нагляд. Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуальних кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» прийнятий 23 серпня 2023 року доповнив Кримінальний кодекс України статтею 59-1[38]. Відповідно до цієї статті «покарання у виді пробаційного нагляду полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства., який є різновидом покарання, шо полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства»[39]. Застосовуючи таке покарання суд конкретизує обов'язки, які можуть покладатись на засудженого. В межах наглядової пробації можливо застосувати пробаційну програму, в якій зазначаються заходи, які необхідно виконати особі під час її проходження. Вважаємо, що це є позитивним впливом на засудженого, оскільки здійснюються наглядові заходи, а також соціально-виховні впливи на виправлення особи та його ресоціалізацію. Необхідно такі заходи використовувати до широкого кола осіб, які засуджуються за вчинення кримінальних правопорушень, що в свою чергу повинно знайти відображення в законодавчих зміна, зокрема в Законі України «Про пробацію».

Наглядова пробація характеризується не лише здійсненням контролю за виконанням кримінальних покарань, які не пов'язані з ізоляціє від суспільства передбачених в судовому рішенні, але й виконанням та реалізацією пробаційної програми. Відповідно до п.7 ст. 2 Закону України «Про пробацію» «пробаційна програма – програма, що призначається за рішенням суду особі, звільненій від відбування покарання з випробуванням, та передбачає комплекс заходів, спрямованих на корекцію соціальної поведінки або її окремих проявів, формування соціально сприятливих змін особистості, які можливо об'єктивно перевірити»[40].

Типова програма для кривдників є комплексом заходів, спрямованих на корекцію поведінки осіб, які вчинили домашнє насильство. Вона передбачає проведення діагностики причин насильницької поведінки в сім'ї, а також здійснення індивідуальної та групової роботи з кривдниками. Очікуваним

[37] Пузирний В.Ф. Наглядова пробація в Україні: організаційно-правовий аспект. Правові новели. №22. Том 3. 2024. С. 24–29. URL: https://www.legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/22-3_2024.pdf#page=24

[38] Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуальних кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» від 23 серпня 2023 року № 3342-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text

[39] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3028

[40] Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

результатом реалізації програми є формування у таких осіб здатності контролювати власну поведінку, стримувати агресію, задовольняти свої потреби ненасильницькими способами та будувати міжособистісні відносини на засадах взаєморозуміння і поваги.

«Пробація передбачає індивідуальний підхід до кожного засудженого, з урахуванням його особистих характеристик, обставин вчинення кримінального правопорушення, а також потенціалу для реінтеграції. В процесі наглядової пробації засуджені проходять пробаційні програми, які спрямовані на вирішення їхніх проблем, таких як залежність, агресивна поведінка, низький рівень освіти тощо. До пробаційних програм залучаються також соціальні служби, медичні установи, освітні заклади та інші організації, що сприяють успішній соціальній адаптації»[41].

Під час реалізації нагляду при виконанні судових рішень, які набрали законної сили, законів про амністію, актів про помилування персонал органу пробації виконує такі функції: «веде облік засуджених осіб; роз'яснює засудженим особам порядок та умови відбування покарання; здійснює контроль за виконанням засудженою особою обов'язків, встановлених законом та покладених на них судом; здійснює попереджувальні та виховні бесіди із засудженою особою, відвідує її за місцем проживання з метою забезпечення контролю за поведінкою та способом життя; визначає оцінку ризиків повторного вчинення кримінальних правопорушень; здійснює ознайомлювальні, попереджувальні бесіди з батьками неповнолітніх, їх законними представниками, членами сім'ї з метою усунення причин і умов, які спонукали до вчинення кримінального правопорушення; проводить індивідуально-профілактичні бесіди із засудженими особами»[42].

Національне законодавство імплементувало безліч міжнародних документів, які стосуються пробації, а також її окремих видів, і зокрема наглядової пробації. Необхідно звернути увагу на міжнародний акт ООН, а саме Бангкокські правила[43] поводження із засудженими жінками та неповнолітніми. Відповідно до цих Правил, до жінок та неповнолітніх застосовується наглядова пробація, а саме реалізуються заходи, які не пов'язані із позбавленням волі. Кримінальне законодавство містить норми, які передбачають особливі умови звільнення від відбування покарання вагітних жінок та жінок, які мають дітей до трьох або семи років. Ми можемо зазначити, що застосування таких інститутів свідчить про імплементацію міжнародних документів в національне законодавство, що містить їх реалізацію в межах наглядової пробації.

---

[41] Царюк С.В. Наглядова пробація: порівняльний міжнародний досвід. *Правові новели*. №22. Том 3. 2024. С. 30–36.

[42] Про затвердження Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : Наказ Міністерства юстиції України від 29.01.2019 р. No 272/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0120-19#Text

[43] Правил ООН, що стосуються поводження із жінками-ув'язненими та заходів покарання для жінок правопорушниць, не пов'язаних із позбавленням волі (Бангкокські правила) URL: https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/70295.html

Неповнолітні суб'єкти кримінального правопорушення вимагають особливого застосування призначеного покарання або інших заходів кримінально-правового характеру. Національне законодавство притримується парадигми, що до такої категорії осіб доцільно застосувати покарання, які не пов'язані із ізоляцією від суспільства. На це звертають увагу і міжнародні інституції, які декларують це в своїх відповідних правових актах. Прикладом є Конвенція ООН про права дитини, де вказується, що «застосування покарання у виді поміщення неповнолітнього до кримінально-виконавчої установи повинно бути крайнім заходом, а у разі ж застосування – на мінімальний строк»[44].

Безпосередньо актом захисту неповнолітнього є міжнародний документ, який містить норми регулювання відповідальності та покарання суб'єкта кримінального правопорушення, який не досяг повноліття – Мінімальні стандартні правила ООН. Вказаний документ містить рекомендаційні норми, що стосуються правил відправлення правосуддя щодо неповнолітніх суб'єктів кримінальних правопорушень. Відповідно до Пекінських правилах, до неповнолітнього суб'єкта кримінального правопорушення можуть застосовуватись заходи, як альтернатива позбавлення волі: «постанова про опіку, керівництво і нагляд; пробація; постанова про роботу на благо громади; фінансові покарання, компенсація і реституція; постанова про вжиття проміжних та інших заходів; постанови про участь у груповій психотерапії й інших подібних заходах; постанови, що стосуються передачі на виховання, місця проживання або інших виховних заходів» [45].

В підсумку зазначених та проаналізованих міжнародних документів варто зауважити, що національне законодавство в своїй редакціях відобразило застосування наглядової пробації та деталізувало види заходів, які можуть застосовуватись до осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, із вказівкою особливих умов до жінок, неповнолітніх.

Після прийняття Закону України «Про пробацію» національне законодавство потребувало більш ретельного роз'яснення наглядової пробації та умов її застосування. Тому такі роз'яснення щодо завдань, які ставляться до органу пробації були передбачені Типовою програмою для кривдників, яка була затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року. Завданнями цієї Типової програми є: «сприяння зміні насильницької поведінки кривдника; сприяння засвоєнню кривдником моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, взаєморозуміння, взаємоповаги і дотримання прав усіх членів родини, формування у кривдника конструктивної моделі поведінки у приватних стосунках; сприяння оволодінню кривдником знаннями про основні норми законодавства в сфері запобігання та протидії домашньому насильству та/або насильству за ознакою статі, а також про види відповідальності за його вчинення; формування у кривдника відповідального ставлення до власної поведінки та її наслідків для себе та оточуючих; сприяння

[44] Конвенція про права дитини {Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року} URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

[45] Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Ювенальна_юстиція

розвитку у кривдника емоційного інтелекту та самосвідомості; розвиток навичок кривдника до конструктивного безконфліктного спілкування, ефективної та ненасильницької комунікації; розвиток здатності кривдника виявляти, аналізувати та усвідомлювати свої негативні думки, когнітивні фільтри, помилки, емоції, керувати ними, розуміти їх наслідки»[46].

Пробаційна програма затверджується індивідуально до кожного засудженого і містить правила здійснення нагляду та проведення пробаційних заходів. Постанова Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 № 24 «Про затвердження Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм» чітко зазначає, що складаються проекти пробаційних програм та їх розроблення є функцією Міністерства юстиції України. В цій постанові вказується, що «проект пробаційної програми повинен містити завдання, функції, ознаки цільової групи, на яку спрямована така програма, інформацію про навички та знання, яких може набути суб'єкт пробації за результатами проходження зазначеної програми, ресурси, необхідні для її реалізації, зміст заходів, а також порядок проходження пробаційної програми і оцінки результатів проходження»[47].

«До початку реалізації пробаційної програми куратор пробаційної програми ознайомлює суб'єкта пробації з метою програми, знаннями та навичками, які він може набути за результатами проходження програми, графіком реалізації пробаційної програми (під підпис) та попереджає про відповідальність за невиконання обов'язків, покладених на суб'єкта пробації судом. Виконання суб'єктом пробації заходів, передбачених пробаційною програмою, передбачає: відвідування занять відповідно до графіка реалізації пробаційної програми; недопущення під час занять вчинків, що ображають людську гідність і громадську мораль, погроз, насильства, відвідування занять з ознаками алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння та інших вчинків, що унеможливлюють проведення заходів, передбачених пробаційною програмою; виконання завдань, що надаються куратором пробаційної програми або іншими фахівцями, які можуть залучатися до реалізації пробаційних програм, у рамках заходів, передбачених пробаційною програмою»[48].

Завершальним етапом виконання пробаційної програми є висновок органу пробації про виконання наглядових заходів, які були затверджені пробаційною програмою. Після цього складається акт про оцінку результатів виконання заходів та проходження пробаційної програми. Спеціаліст, який виконував виконання такої пробаційної програми зобов'язаний надати усі матеріали, які засвідчують про результати проходження такої програми та передає їх до суду.

[46] Типова програма для кривдників затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text

[47] Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм» від 18 січня 2017 р. № 24 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-%D0%BF#Text

[48] Типова програма для кривдників затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text

У випадку порушення заходів, які зазначені в пробаційній програмі орган пробації може застосувати письмове попередження в якому буде зазначено, що суб'єкт порушив вимоги, що може бути підставою скасування рішення суду про звільнення від відбування покарання з випробуванням. Наслідком такого скасування рішення може бути і направлення особи до реального відбування призначеного покарання.

«Пробаційний нагляд є однією з ключових складових системи альтернативного правосуддя, який спрямовано на реабілітацію та ресоціалізацію осіб, засуджених до виправних робіт або інших некаральних санкцій. Він передбачає постійний контроль за поведінкою правопорушників і їх роботою, навчанням чи іншими аспектами соціального життя, що має на меті зменшення рецидиву та сприяння соціальній адаптації».

Отже, наглядова пробація є одним із видів пробації, запровадженим у національне законодавство з урахуванням положень міжнародно-правових актів. Вона полягає у здійсненні наглядових і соціально-виховних заходів щодо осіб, засуджених до покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, зокрема у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських та виправних робіт. Також її застосовують до осіб, яким покарання у виді обмеження чи позбавлення волі замінено громадськими або виправними роботами, до осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, а також у випадках направлення засуджених до обмеження волі для відбування покарання у виправних центрах. Метою наглядової пробації є розроблення та реалізація індивідуальних програм роботи із засудженими, спрямованих на їх перевиховання, соціальну адаптацію та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень.

3. Пенітенціарна пробація як засіб підготовки засуджених до звільнення

Сьогодні перед світовою спільнотою постає гостра проблема пошуку ефективних механізмів запобігання повторним кримінальним правопорушенням. Практика свідчить, що сама лише кримінальна відповідальність і покарання не можуть забезпечити досягнення цієї мети. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває пошук додаткових заходів і механізмів, спрямованих на недопущення вчинення нових правопорушень особами, які вже були засуджені та відбули покарання. Одним із таких дієвих інструментів є впровадження у національне законодавство інституту пенітенціарної пробації, що покликаний сприяти ефективній профілактиці рецидивної злочинності.

Відповідно до Рекомендацій CM\Rec (2010) Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи зазначається, що метою пробації є внесення вкладу до справедливого правосуддя, а також в забезпечення безпеки суспільства шляхом попередження і скорочення злочинності. Основні принципи, які повинні бути закладені в службі пробації: «скорочення рецидивної злочинності шляхом встановлення позитивних взаємин з правопорушниками для здійснення контролю (включаючи нагляд в необхідних випадках), керівництва і надання їм допомоги,

а також залучення їх в суспільне життя. Таким чином, пробація сприяє забезпеченню безпеки суспільства і справедливому здійсненню правосуддя»[49].

Зазначає М. Рудницьких, що «загальновизнаним є те, що людина після звільнення перебуває у складному емоційному стані, частіше за все – без роботи, житла, можливо, родини та друзів, з непевними життєвими цінностями та слабким розумінням державних процесів. Реінтеграція особи у суспільство є досить серйозним викликом для більшості країн Європи, які дотримуються основного правила: підготовка до звільнення має розпочинатися з першого дня відбування покарання»[50].

Відповідно до таких рекомендацій в національне законодавство на підставі Закону України «Про пробацію» прийнятого 5 лютого 2015 року, було запроваджено пенітенціарну пробацію. Основною метою якої є: «підготовка осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового і побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання»[51].

Крім зазначеного Закону, що регулює питання пенітенціарної пробації є Закон України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк». Відповідно до нього «визначаються загальні засади соціальної адаптації осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, засади участі у соціальній адаптації цих осіб підприємств, установ та організацій, об'єднань громадян, а також фізичних осіб, забезпечує правове регулювання відносин, спрямованих на реалізацію такими особами прав і свобод, передбачених Конституцією України та законами України»[52].

«Запровадження інституту пробації і такого його різновиду, як пенітенціарна пробація, по суті поклали на органи пробації обов'язок надавати засудженим низку соціальних послуг для їх підготовки до звільнення з місця позбавлення волі, а суб'єктом, який організовує підготовку до звільнення засуджених та соціально-виховну роботу із ними, визначено безпосередньо орган пробації. Таким чином, орган пробації відповідає за координацію пробаційної роботи на всіх етапах взаємодії із засудженим, забезпечуючи безперервність процесу їх виправлення та ресоціалізації, починаючи від підготовки досудової доповіді до винесення вироку судом і завершуючи

[49] Рекомендації CM\Rec (2020) Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію від 20 січня 2010 року на 105 засіданні заступників Міністрів. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/02

[50] Рудницьких М. Проблемні аспекти реалізації заходів пенітенціарної пробації в Україні. *Право України.* №7. 2019. С. 163–175. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2019_7_s11.pdf

[51] Про пробацію: Закон України від 5.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

[52] Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 року № 3160-VI. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text

вирішенням проблем адаптації після звільнення засудженого від відбування покарання»[53].

Як вказує А.П. Гусак «впровадження системи пробації на практиці значно покращить умови утримання злочинців, підвищить організаційний рівень соціально-просвітницької та психологічної роботи, ефективність праці та рівень професійної підготовки персоналу виправних установ. Кожного засудженого до обмеження або позбавлення волі супроводжує офіцер пробації, який готує правопорушника до звільнення, наприклад, працевлаштовує його та знаходить йому житло. Це забезпечує кращу соціальну підтримку тих, хто звільнився. За останні роки Україна досягла великих успіхів у реформуванні пенітенціарної системи»[54].

Засуджена особа, яка відбуває покарання крім обов'язків, покладених на неї має право на певні правові та соціальні послуги. Тому пенітенціарна пробація саме повинна забезпечувати такі послуги, які нормативно визначені законодавством. До таких правових та соціальних послуг залучений орган пробації, який повинен забезпечити засудженому підготовку до дострокового чи повного звільнення з місць позбавлення волі, що сприятиме ресоціалізації та адаптивного поновлення особи у суспільство.

На думку Д. Чернишова «працівники уповноважених органів з питань пробації здійснюють не лише нагляд за особами, засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням або обмеженням волі, а й працюють також в установах закритого типу для участі в підготовці засуджених до звільнення (за ініціативи адміністрації установи виконання покарань (слідчого ізолятора), координуючи ці заходи з підрозділами пробації за місцем проживання засудженого після звільнення або місцем розташування установ соціальної адаптації для звільнених, та залучаються в роботу щодо здійснення моніторингу проблемних питань засуджених, які готуються до звільнення, та їхніх можливих потреб після звільнення»[55].

На думку І.С. Алєєксєєва «завдання, які виконуються органом пробації за місцем відбування засудженим покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі, можна поділити на три групи: 1) сприяння подоланню засудженим емоційних переживань, викликаних ізоляцією від суспільства; 2) підготовка засудженого до звільнення від відбування покарання (пошук місця роботи, проживання); 3) надання допомоги у подоланні засудженим негативних звичок, таких як алкогольна та наркотична залежність, та набутті необхідних навичок (наприклад, щодо ефективного розпорядження фінансами, контролю емоцій тощо)»[56].

---

[53] Алексєєв І.С. Пробація як фактор підвищення функціонування пенітенціарної системи. *Право і суспільство.* №3. Ч. 2. 2017. С. 156–160.

[54] Гусак А.П. Ресоціалізаційна направленість пенітенціарної пробації. *Актуальні проблеми політики.* Вип. 70. 2022. С. 16–21. URL: https://app.nuoua.od.ua/archive/70_2022/70_2022.pdf#page=16

[55] Пенітенціарна пробація як механізм профілактики вчинення повторних злочинів. URL: https://censor.net/ru/blogs/3075683

[56] Алексєєв І.С. Пробація як фактор підвищення функціонування пенітенціарної системи. *Право і суспільство.* № 3. Ч. 2. 2017. С. 156–160.

Відомо, що після звільнення з місць позбавлення волі особа стикається з низкою соціальних і матеріальних труднощів. Зокрема, виникають проблеми з працевлаштуванням, пошуком житла, можливістю продовження освіти та здобуття професії. Самостійно подолати такі виклики колишньому засудженому вкрай складно, тому він потребує належної соціальної та психологічної підтримки, яка сприятиме його успішній реінтеграції у суспільство як повноправного його члена.

Невирішені питання, пов'язані з відновленням соціального статусу та забезпеченням належних умов життя, часто призводять до повторного вчинення протиправних діянь, що, у свою чергу, зумовлює зростання рівня рецидивної злочинності. Саме тому запровадження пенітенціарної пробації є важливим кроком у зменшенні ризиків повторних кримінальних правопорушень. Її метою є надання комплексної допомоги особам, які відбули покарання у виді обмеження або позбавлення волі, для їхньої адаптації до життя в суспільстві та вирішення актуальних соціальних проблем.

Для вирішення окреслених питань та визначення механізму взаємодії в процесі виконання завдань пенітенціарної пробації Міністерством юстиції України спільно з Міністерством соціальної політики України, Міністерством охорони здоров'я України та Міністерством внутрішніх справ України підписано спільний наказ від 03.04.2018 року № 974/5/467/609/280 «Про затвердження Порядку взаємодії установ виконання покарань, уповноважених органів з питань пробації та суб'єктів соціального патронажу під час підготовки до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк[57].

На підставі цього нормативного акту надається можливість узгодження дій для надання соціальної допомоги засудженим, як державними та і недержавними органами, які звільняються з місць відбування покарання. С.І. Сімакова вказує: «як визначено за три місяці до закінчення строку покарання засудженого, під час підготовки засудженого до звільнення, адміністрацією установи виконання покарань здійснюється моніторинг проблемних питань засуджених, які готуються до звільнення, та їхніх можливих потреб після звільнення. Залежно від отриманої інформації про потреби засудженого, з'ясувавши його наміри та прийнявши відповідну заяву, адміністрація установи виконання покарань надсилає до органу пробації відповідні повідомлення-запити. Отримавши таке повідомлення-запит, персонал органу пробації вживає заходів щодо його відпрацювання в безпосередній взаємодії з органами місцевого самоврядування, суб'єктами соціального патронажу за обраним засудженим місцем проживання і сприяє засудженим, які готуються до звільнення, у: визначенні намірів щодо місця проживання після звільнення; працевлаштуванні працездатних осіб працездатного віку; влаштуванні до спеціалізованої установи для звільнених осіб, іншої установи (закладу) соціальної підтримки (догляду), закладу для бездомних осіб), закладів соціального обслуговування; наданні соціальних послуг; госпіталізації до закладів охорони здоров'я; вирішенні інших

[57] Пенітенціарна пробація. URL: https://www.probation.gov.ua/?page_id=136

проблемних питань. Про результати проведеної роботи уповноважений орган з питань пробації сповіщає установу виконання покарань. Тільки спільна напружена праця із застосуванням соціальної реабілітації і людське ставлення до засуджених надасть можливість мотивувати засуджених на законослухняний спосіб життя та допоможе їм подолати негативні прояви поведінки»[58] .

Необхідно зауважити, що перед органом пробації постає завдання здійснити комплекс заходів для забезпечення мінімальних умов проживання та існування в суспільстві засудженому, який звільняється з місця позбавлення волі. Є непоодинокі випадки, коли засуджений залишається наодинці в суспільстві, це пов'язано із тим, що рідні та близькі відмовляють особі в проживанні, останнє місце роботи вже зайняте і роботодавець не надає нового місця роботи, навчальні заклади не зараховують на навчання, а також інші умови. Відповідно за таких умов виникає ризик повторного вчинення кримінального правопорушення, як кажуть безвихідне положення або надання допомоги з боку криміналітету особі, яка звільнена після відбування покарання. До компетенції органу пробації, органів місцевого самоврядування, центру зайнятості належить вирішити питання, які пов'язані із реєстрацією засудженого, визначення місця проживання, забезпечення місця роботи, реєстрація в медичному закладі та наданні медичної допомоги. Відповідно до ч. 2 ст. 11 Закону України «Про пробацію» «орган пробації спільно з державними органами та органами місцевого самоврядування сприяють засудженим, які готуються до звільнення, у: визначенні місця проживання після звільнення; влаштуванні до спеціалізованих установ для звільнених; госпіталізації до закладів охорони здоров'я осіб, які потребують стаціонарної медичної допомоги; працевлаштуванні працездатних осіб»[59].

Крім обов'язкових вказаних завдань забезпечення життєдіяльності звільненої особи, можуть виникнути і інші суспільно необхідні питання. Наприклад, допомога при оформленні документів чи відновленні у разі їх втрати, здобутті нової професії, наданні психологічної чи медичної та матеріальної допомоги. «Проблемою багатьох засуджених є відсутність трудових вмінь і навичок, а також брак досвіду. Період відбування покарання є гарним часом для надолуження цих прогалин. Окремо виділяють програми роботи з громадою та родичами засуджених, розуміючи, що процес повернення в суспільство є двостороннім. Існує багато способів, за допомогою яких адміністрація виправних установ може допомогти правопорушникам інтегруватися до громади, забезпечуючи при цьому заходи безпеки для представників громадянського суспільства. Наприклад, це можуть бути спільні освітні та культурні заходи, релігійні події, волонтерські програми»[60].

---

[58] Сімакова С.І. Пенітенціарна пробація, як шлях повернення засудженого в суспільство. *Освіта і наука: досягнення, роль, фактори.* Міжнародна науково-практична конференція 21 жовтня 2019 року. Біла Церква. 2019. С. 22–24.

[59] Про пробацію: Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

[60] Рудницьких М. Проблемні аспекти реалізації заходів пенітенціарної пробації в Україні. *Право України.* №7. 2019. С. 163–175. URL:

В національному законодавстві передбачено нормативні акти, які сприяють підготовці звільнених осіб з місця відбування покарання. Ними визначено «широкі повноваження щодо допомоги таким особам: організація взаємодії установ із суб'єктами соціального патронажу під час підготовки до звільнення; сприяння засудженим в отриманні чи поновленні особистих документів; допомога засудженим у налагодженні позитивних соціально корисних відносин; надання психологічної допомоги засудженим; надання юридичної допомоги засудженим; інформування засуджених про тенденції та зміни в соціально-політичному, економічному та правовому житті держави й суспільства; розвиток у засуджених знань, умінь і навичок для проживання у суспільстві, зокрема: самообслуговування, гігієни, догляду та підтримки стану власного здоров'я, трудових і професійних навичок та умінь, знання власних прав й обов'язків та вміння їх застосовувати»[61].

Відповідно до Положення про організацію діяльності волонтерів пробації прийнятого Міністерством юстиції України 17 січня 2017 року, волонтери пробації здійснюють свої повноваження під керівництвом та за завдання уповноваженого органу з питань пробації. «Волонтерська діяльність пов'язана з пробацією здійснюється волонтерами за такими напрямками: – сприяння уповноваженим органам з питань пробації у здійсненні наглядових заходів за місцем роботи та навчання суб'єктів пробації; – участь у проведенні соціально-виховної роботи із суб'єктами пробації; – участь у складанні та реалізації індивідуальних планів роботи із суб'єктами пробації; участь у проведенні індивідуально-профілактичної роботи із суб'єктами пробації; – надання консультативної, психологічної та інших видів допомоги суб'єктам пробації; – сприяння у працевлаштуванні суб'єктів пробації, залученні їх до навчання, виховних заходів та соціально корисної діяльності; – сприяння у реалізації пробаційних програм стосовно суб'єктів пробації, звільнених від відбування покарання з випробуванням; – участь у реалізації інших заходів, спрямованих на виправлення суб'єктів пробації та запобігання вчиненню ними повторних кримінальних правопорушень»[62].

Волонтерська пробація в Україні – це добровільна суспільно корисна діяльність, спрямована на підтримку органу пробації у виправленні засуджених та їхній успішній ресоціалізації. Вона має велике значення як для системи правосуддя, так і для безпеки громади загалом.

Як вже зазначалось, пенітенціарна пробація починається з моменту підготовки осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі. З цього моменту завданням органу пробації є виявлення тих проблем, які можуть виникати у засудженого після звільнення з пенітенціарних установ.

---

https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2019_7_s11.pdf

[61] Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення» : затверджене наказом Міністерства юстиції України від 16 травня 2016 р. № 1418/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text

[62] Положення про організацію діяльності волонтерів пробації від 171.2017 року № 98/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0065-17#Text

Варто погодитись із І.С. Алєксєєвим, який зазначає: «до засуджених, які звільняються за місцем відбування слід проводити наступну роботу: 1) сприяти подоланню засудженими емоційних переживань, викликаних ізоляцією від суспільства; 2) підготувати засудженого до звільнення від відбування покарання (пошук місця роботи, проживання); 3) надати допомогу у подоланні засудженим негативних звичок, таких як алкогольна та наркотична залежність та набутті необхідних навичок (наприклад, щодо ефективного розпорядження фінансами, контролю емоцій тощо)»[63].

Відповідно до ст. 98 Кримінально-виконавчого кодексу України: «засуджені до позбавлення волі, які утримуються в дільниці соціальної адаптації, стосовно кожного розробляється спеціальна індивідуальна програма підготовки його до звільнення. Для неповнолітніх засуджених також передбачено створення у виховних колоніях дільниць соціальної адаптації, в яких утримуються засуджені, які правомірно себе поводять і сумлінно ставляться до навчання та праці і яким до звільнення залишається не більше шести місяців»[64].

Пенітенціарна пробація є фундаментом соціальної адаптації, що розпочинається ще під час відбування покарання через спільну роботу персоналу установ виконання покарань та партнерських організацій. Цей процес охоплює залучення засуджених до суспільно корисної праці, забезпечення доступу до дистанційної освіти, правову допомогу у відновленні паспортів чи пенсійних посвідчень, а також сприяння збереженню або відновленню родинних зв'язків. Завдяки взаємодії із суб'єктами соціального патронажу здійснюється завчасна підготовка до звільнення, що гарантує підтримку у працевлаштуванні та побутовому влаштуванні за обраним місцем проживання.

Пенітенціарна пробація є важливим інструментом підготовки засуджених до звільнення та їх подальшої ресоціалізації, що відповідає міжнародним стандартам і спрямована на зниження рецидивної злочинності. Її ефективність забезпечується завчасною підготовкою осіб до звільнення ще під час відбування покарання, міжвідомчою взаємодією органів пробації, установ виконання покарань і суб'єктів соціального патронажу, а також індивідуальним підходом до потреб кожного засудженого. Надання комплексної соціальної, психологічної та правової допомоги, сприяння у працевлаштуванні, забезпеченні житлом і відновленні соціальних зв'язків дозволяє мінімізувати ризики повторного вчинення правопорушень і забезпечує успішну інтеграцію звільнених осіб у суспільство, що в цілому підвищує рівень його безпеки.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи проведений аналіз, слід зазначити, що досудова, наглядова та пенітенціарна пробація в Україні поступово формують цілісну систему альтернатив кримінальній репресії, орієнтовану на забезпечення балансу між інтересами суспільства, правами людини та ефективністю правосуддя. Кожен із видів пробації виконує самостійну, але взаємопов'язану функцію: досудова

[63] Алексєєв І.С. Пробація як фактор підвищення функціонування пенітенціарної системи. *Право і суспільство.* № 3. Ч. 2. 2017. С. 156–160.

[64] Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. Дата оновлення: 23.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text

пробація забезпечує суд об'єктивною інформацією про обвинуваченого для індивідуалізації покарання; наглядова – сприяє контролю та корекції поведінки осіб, які відбувають покарання без ізоляції від суспільства; пенітенціарна – забезпечує підготовку засуджених до звільнення та їх подальшу ресоціалізацію.

Сучасний стан розвитку пробації в Україні свідчить про суттєві досягнення у впровадженні європейських стандартів, зокрема у частині гуманізації кримінальної політики, розширення застосування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі, та посилення соціально-виховної складової роботи із правопорушниками. Водночас практика функціонування органів пробації виявляє низку проблем, серед яких недостатній рівень ресурсного забезпечення, перевантаженість персоналу, потреба у вдосконаленні методик оцінки ризиків повторного правопорушення, а також обмежені можливості міжвідомчої взаємодії та залучення громадськості.

Особливої уваги потребує розвиток індивідуалізованого підходу до суб'єктів пробації, який має ґрунтуватися на комплексній оцінці їхніх потреб, ризиків та соціального середовища. Ефективність пробації значною мірою залежить від якості пробаційних програм, спрямованих на подолання криміногенних факторів, формування соціально корисних навичок і мотивації до правослухняної поведінки. Важливим напрямом є також розширення участі волонтерів пробації та громадських організацій, що сприяє зміцненню зв'язку між правопорушником і громадою.

Перспективи розвитку системи пробації в Україні пов'язані з подальшою цифровізацією процесів, удосконаленням нормативно-правового регулювання, впровадженням інноваційних підходів до соціальної роботи з правопорушниками, а також посиленням міжсекторальної співпраці між органами державної влади, місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства. Не менш важливим є підвищення рівня професійної підготовки персоналу органів пробації та впровадження міжнародного досвіду у практичну діяльність.

Отже, пробація в сучасній кримінальній юстиції України виступає ефективним інструментом запобігання рецидивній злочинності, зниження рівня криміналізації суспільства та забезпечення соціальної реінтеграції правопорушників. Її подальший розвиток має бути спрямований на зміцнення інституційної спроможності, підвищення ефективності практичної діяльності та утвердження принципів гуманізму, справедливості й безпеки у сфері кримінальної юстиції.

АНОТАЦІЯ

У розділі монографії здійснено комплексне дослідження досудової, наглядової та пенітенціарної пробації як взаємопов'язаних складових сучасної системи кримінальної юстиції України. Особливу увагу зосереджено на характеристиці кожного з видів пробації, їх правовій природі, функціональному призначенні та значенні у процесі реалізації кримінальної відповідальності. Обґрунтовано, що досудова пробація відіграє ключову роль у забезпеченні індивідуалізації покарання, оскільки передбачає підготовку досудової доповіді та надання суду об'єктивної інформації про особу обвинуваченого, його соціально-психологічні характеристики та ризики повторного правопорушення.

Визначено, що наглядова пробація спрямована на здійснення контролю та проведення соціально-виховної роботи з особами, які відбувають покарання без ізоляції від суспільства, та забезпечує їх поступову інтеграцію у соціальне середовище шляхом застосування пробаційних програм і індивідуального підходу. Доведено, що пенітенціарна пробація є важливим етапом підготовки засуджених до звільнення, оскільки передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на формування у них навичок самостійного життя, вирішення соціально-побутових питань, працевлаштування та відновлення соціальних зв'язків.

Проаналізовано сучасний стан розвитку системи пробації в Україні крізь призму імплементації міжнародних стандартів, зокрема рекомендацій Ради Європи, та визначено її роль у гуманізації кримінальної політики держави. Висвітлено основні проблеми функціонування органів пробації, серед яких обмежене ресурсне забезпечення, недостатній рівень міжвідомчої взаємодії, потреба у вдосконаленні методик оцінки ризиків і підвищенні ефективності пробаційних програм.

Окреслено перспективи розвитку пробації в Україні, що полягають у зміцненні інституційної спроможності органів пробації, розширенні участі громадськості та волонтерів, впровадженні інноваційних підходів до соціальної роботи з правопорушниками, а також у подальшій цифровізації процесів. Зроблено висновок, що досудова, наглядова та пенітенціарна пробація у своїй сукупності формують ефективний механізм запобігання рецидивній злочинності, сприяють соціальній реінтеграції правопорушників та забезпечують баланс між інтересами особи, суспільства і держави.

Література

1. Алексєєв І.С. Пробація як фактор підвищення функціонування пенітенціарної системи. *Право і суспільство.* № 3. Ч. 2. 2017. С. 156–160.
2. Алєксєєв І.С. Наглядова пробація: проблемні питання правового регулювання та правозастосування. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.* Том 29 (68) № 3. 2018. С. 114–119.
3. Богатирьова О.І. Дослідження особистості (досудова доповідь) як одна із функцій служби пробації. *Право та управління*. 2012. № 2. С. 141–152.
4. Городовенко В.В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2012. № 2 (137). С. 20–24.
5. Гусак А.П. Ресоціалізаційна направленість пенітенціарної пробації. *Актуальні проблеми політики.* Вип. 70. 2022. С. 16–21. URL: https://app.nuoua.od.ua/archive/70_2022/70_2022.pdf#page=16
6. Єні О., Матієк Л. Досудова доповідь у судовому кримінальному провадженні. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України.* 2017. № 2(14). С. 42–50.
7. Закон України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуальних кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань» від 23 серпня 2023 року № 3342-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text

8. Закон України «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

9. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. ETS № 005. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU50K02U.html

10. Конвенція про права дитини {Редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року} URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

11. Кримінальний кодекс України від 05 квітня 2001 року No 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3920

12. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

13. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 липня 2003 року № 1129-IV. Дата оновлення: 23.04.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text

14. Кріцак І.В., Рось А.В. Досудова доповідь як важлива складова інноваційного розвитку кримінальної юстиції. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2023. № 3 (30). С. 136–155. https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/82/74

15. Максименко О. С. Досудова доповідь як складова пробації та її значення у кримінальному процесі. *Треті економіко-правові студії* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, присвяч. 155-річчю Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 15 травня 2020 р.). Одеса : Фенікс. 2020. С. 49.

16. Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Ювенальна_юстиція

17. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних націй відносно заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) прийняті 14 грудня 1990 року Резолюцією № 45/110 Генеральної асамблеї ООН. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU90344

18. Олефір Л.І. Досудова доповідь як складовий елемент соціально-правового дослідження правопорушника. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2015. Випуск 1. Том 4. 2015. С. 34–36.

19. Пенітенціарна пробація як механізм профілактики вчинення повторних злочинів. URL: https://censor.net/ru/blogs/3075683

20. Пенітенціарна пробація. URL: https://www.probation.gov.ua/?page_id=136

21. Положення про організацію діяльності волонтерів пробації від 171.2017 року № 98/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0065-17#Text

22. Положення про програму диференційованого виховного впливу на засуджених «Підготовка до звільнення»: затверджене наказом Міністерства юстиції України від 16 травня 2016 р. № 1418/5 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0727-16#Text

23. Порядок розроблення та реалізація пробаційних програм Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України від 18 січня 2017 р. № 24 Редакція від 28.03.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-%D0%BF#Text

24. Порядок складення досудової доповіді, затверджений наказом Міністерства юстиції України 27 січня 2017 р. № 200/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0121-17#n13

25. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та реалізації пробаційних програм» від 18 січня 2017 р. № 24 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/24-2017-%D0%BF#Text

26. Правил ООН, що стосуються поводження із жінками-ув'язненими та заходів покарання для жінок правопорушниць, не пов'язаних із позбавленням волі (Бангкокські правила) URL: https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/70295.html

27. Про затвердження Порядку здійснення нагляду та проведення соціально-виховної роботи із засудженими до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі : Наказ Міністерства юстиції України від 29.01.2019 р. No 272/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0120-19#Text

28. Про пробацію : Закон України від 05.02.2015 р. № 160-VIII. Дата оновлення: 19.12.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-19#Text

29. Про соціальну адаптацію осіб, які відбувають чи відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк : Закон України від 17 березня 2011 року № 3160-VI. Дата оновлення: 01.01.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3160-17#Text

30. Пузирний В.Ф. Наглядова пробація в Україні: організаційно-правовий аспект. *Правові новели*. № 22. Том 3. 2024. С. 24–29. URL: https://www.legalnovels.in.ua/journal/22-3_2024/22-3_2024.pdf#page=24

31. Рекомендації CM\Rec (2020) Комітету Міністрів державам-членам про Правила Ради Європи про пробацію від 20 січня 2010 року на 105 засіданні заступників Міністрів. URL: https://www.probation.gov.ua/wp-content/uploads/2019/04/02

32. Рудницьких М. Проблемні аспекти реалізації заходів пенітенціарної пробації в Україні. *Право України.* № 7. 2019. С. 163–175. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2019_7_s11.pdf

33. Сімакова С.І. Пенітенціарна пробація, як шлях повернення засудженого в суспільство. *Освіта і наука: досягнення, роль, фактори.* Міжнародна науково-практична конференція 21 жовтня 2019 року. Біла Церква. 2019. С. 22–24.

34. Таран О.В., Чернявський С.С. Досудова доповідь у кримінальному провадженні. *Право та державне управління.* № 4. 2023. С. 364–370.

35. Татаренко Г.В., Кузнецов О.М., Татаренко І.В. Служба пробації в Україні: проблеми законодавчого регламентування. *Молодий вчений.* № 3(67) березень, 2019. С. 165–169.

36. Типова програма для кривдників затверджена Наказом Міністерства соціальної політики України 01 жовтня 2018 року № 1434 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1222-18#Text

37. Ткач Т.П. Досудова доповідь служби пробації: поняття, необхідність, функції. *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби.* 2014. № 1. С. 56–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvikrvc_2014_1_10

38. Царюк С.В. Наглядова пробація: порівняльний міжнародний досвід. *Правові новели*. №22. Том 3. 2024. С. 30-36.

39. Чернишов Д.В. Сучасний стан упровадження пробації в Україні. *Теоретичні та практичні аспекти інституту пробації в Україні*. 2018. С. 138–143.

40. Ющик О.І. Досудова доповідь: сутність, зміст та значення для призначення покарання. *Право і суспільство.* Випуск 1. 2018. С. 235–240.

41. Ющик О.І. Індивідуалізація покарання як кримінально-правовий принцип. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. *Серія ПРАВО.* Випуск 27. Том 3. 2014. С. 85–88. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/888b6711-fb97-4826-92e5-c0206f9641fe/content

Information about the author:
Yushchyk Olena Ivanivna,
Associate Professor at the Department of Criminal Law,
Faculty of Law Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University
2, Kotsiubynskoho St., Chernivtsi, 58012, Ukraine

The project was implemented with the support of

The Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation is a non-governmental organization, which was established in 2010 with a view to ensuring the development of international science and education in Ukraine by organizing different scientific events for Ukrainian academic community.

The priority guidelines of the Centre for Ukrainian and European Scientific Cooperation

1. International scientific events in the EU

Assistance to Ukrainian scientists in participating in international scientific events that take place within the territory of the EU countries, in particular, participation in academic conferences and internships, elaboration of collective monographs.

2. Scientific analytical research

Implementation of scientific analytical research aimed at studying best practices of higher education establishments, research institutions, and subjects of public administration in the sphere of education and science of the EU countries towards the organization of educational process and scientific activities, as well as the state certification of academic staff.

3. International institutions study visits

The organisation of institutional visits for domestic students, postgraduates, young lecturers and scientists to international and European institutes, government authorities of the European Union countries.

4. International scientific events in Ukraine with the involvement of EU speakers

The organisation of academic conferences, trainings, workshops, and round tables in picturesque Ukrainian cities for domestic scholars with the involvement of leading scholars, coaches, government leaders of domestic and neighbouring EU countries as main speakers.

Contacts:
Head Office of the Center for Ukrainian and European Scientific Cooperation:
88000, Uzhhorod, 25, Mytraka str.
+38 (099) 733 42 54
info@cuesc.org.ua

www.cuesc.org.ua

Izdevniecība “Baltija Publishing”
Avotu iela 8 k-1 – 25, Rīga, LV-1011
E-mail: office@baltijapublishing.lv

Iespiests tipogrāfijā SIA “Izdevniecība “Baltija Publishing”
Parakstīts iespiešanai: 2026. gada 30. jūnijs
Tirāža 150 eks.